।। श्रीशङ्करः शरणम्।।

प्रस्तावना

सत्यं ज्ञानमनन्तमेकमपि यद् विश्वप्रपञ्चस्थिति-ध्वंसत्र्यर्थकृतौ दधौ विधिविधुश्रीकण्ठमूर्तित्रयम्।
जज्ञे तत्पुनरेकमेव भवदात्मत्वेन यच्छ्रेयसे दत्तात्रेय दयानिधे भवदवादार्तं परित्राहि माम्।।

(श्रीकृष्णानन्दाः)

अथात्र किञ्चित्प्रस्तूयते। तत्रभवन्तो विग्रहवन्त इव प्रथमद्वितीयतुर्याश्रमाः वैदिकघण्टापथप्रसारणपरिगृहीतव्रताः श्रीमत्पारमहंस्यपारिव्राज्यसाम्राज्यसम्राजः श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिचरणाः परःशतप्रबन्धनिर्मितिसमर्जितनिर्मर्यादयशःप्रकाशाः शिष्यदयाविधेयतया निगमागमसारमसुलभतममक्लिष्टं बुबोधयिषवः, परात्मनि भगवति चित्ताधिष्ठातरि दत्तात्रेये सुसाध्यं विरक्तिप्रयोज्यं क्रमानुगुणं भक्तियोगं प्रतितिष्ठापयिषन्तः प्राकृतजनोद्धरणबद्धादरणाः प्राकृतभाषामयीं गुरुप्रसादप्रणुन्नामर्थगौरवगभीरां सुसंस्कृतामपि श्रीगुरुचरित्रवाचं तद्भाषानभिज्ञोपकृतये संस्कृतगिरा सञ्चिकीर्षवः तत्समश्लोकीं श्रीगुरुसंहितामेतां प्राणैषुरिति विश्वजनीनम्। यत्सत्यं भगवदभ्युपपत्तिमात्रलभ्या किलेयं विवेकोपरतिकन्दलिता प्रज्ञा यया पुनरनभिज्ञाः परःसहस्राः सदाचरणे श्रुतिधर्मसंहितादितत्त्वं क्रोडीकृत्य प्रवर्त्यन्ते लोकाः। न खलु तपसैव केवलमिदं घटते वैदुष्यविधुरेण वैदुष्येणापि वा तपोविनाभूतेन यदसङ्ख्येयशिष्यसार्थमुपदिश्य कृतार्थीकरणं नाम। सुदुर्लभ एव तथाविधः पुमानस्मिंल्लोके यश्च पात्रीयत्यतिमात्रमेवोभयोर्विद्यातपसोः। असाधारणमेवासीदेकैकमपि साङ्गोपाङ्गवेदशास्त्राधीतिब्रह्मचर्यगृहमेधीयत्वसदाचरणयोगिचर्यातुर्याश्रमभक्तोद्धृत्युपरतिप्रबन्धनिर्मितिज्ञानविज्ञानात्मसमीक्षणमिति महनीयतमेष्वेतद्ग्रन्थप्रणेतृषु। अतएव ननु व्यवस्थापयाम्बभूवुरनेकत्र ज्ञानयोगव्यवस्थितिं सविशेषमेव चास्मिन् प्रबन्धे। नूनमिदानीं भूयांसो विमोमुह्यन्ते धर्म्यं पन्थानं यथास्वमजानानाः वेदान्तवादनिरताः केचित् अपरे भक्तिमात्रजल्पाकाः परे च गहनतरकर्ममार्गाभिनिवेशिनः पुनरन्ये केवलहठादियोगमवलम्बनाश्च सर्वत्र। विरला एवामीषां पौर्वापर्यं फलोपहितत्वं च विमृशन्तो यथासामर्थ्यं समर्थापयन्ति साधनान्येतानि। इदमादितः प्राधान्येनावधातव्यं मुमुक्षुणा साधकेन यत् कतमेनाध्वना संसिध्येदात्मनो मोक्षणं दुःखपङ्कादस्माद् अप्रच्युतिर्वा श्रेयसः पथ इति। तदवगतौ हि शास्त्रपरिनिष्ठिताः सदनुवर्त्या एवाभ्यसनीया महनीयप्रणीताः प्रामाण्यानुरोधिनः प्रबन्धाः पुंसा श्रेयस्कामेन। तथाविधेष्वेव ग्रन्थरत्नेषु मध्यमणीयते किलेयं मध्यमलोकोद्दिधीर्षया कृतावतारैः श्रीवासुदेवानन्दकर्मन्दीश्वरै रचिता श्रीगुरुसंहिता नाम। यत्र च चकास्ति काण्डत्रयमेकपञ्चशदध्यायात्मकेऽस्मिन् प्रबन्धे प्रथमचतुर्विंशत्यध्यायावसानं ज्ञानकाण्डाभिधानेन ततश्चासप्तत्रिंशं कर्मकाण्डाह्वया तदूर्ध्वं ग्रन्थसमाप्तिपर्यन्तमुपासनाकाण्डनाम्ना च क्रमशः। यत्सत्यं निगमागमक्षुण्णोऽयं सुपन्थाः यदेकान्तं वेदान्तमात्रोपगम्ये दुरधिगमे प्रत्यगात्मयाथात्म्ये सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुत्या प्राणिनां मुख्योद्देशे परस्यां गतौ प्रतिपादिते तत्साधनप्रणाल्या कर्मोपासनायोगादीनां निरूपणं नाम। एवमेव किलोपादिक्षद् भगवान् प्रपन्नाय शोकमोहपरीताय विपरीतमतये स्वांशायैव पार्थाय 'न त्वेवाहं जातु नासं' 'अविनाशि

तु तद्विद्धि' 'एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ' इत्यादिना साङ्ख्ययोगमेवैदम्प्राथम्येन भगवद्गीतासु। ततश्च तत्साधनं 'कर्मयोगेन योगिनां' 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं' 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिताः' 'युध्यस्व विगतज्वरः' इत्यादिना कर्मयोगं 'कर्मिभ्यश्चाधिको योगी' इति च योगं 'मद्भक्ता यान्ति मामपि' 'भजतां भक्तिपूर्वकं' 'ददामि बुद्धियोगं' 'न मे भक्तः प्रणश्यति' 'नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्' 'भजते मामनन्यभाक्' 'भक्त्या त्वनन्यया लभ्यः' इत्यादिवाक्यकदम्बेन च भक्तिमुपासनापरपर्यायां तत्रैव विस्तारयामास। न खलु जात्वपि जाघटीति सद्वर्णाश्रमधर्मानुष्ठितिमन्तरा चेतःशुद्धिः तां विना भगवति सर्वेशितरि श्रीवासुदेवे श्रद्धा ज्ञाननिष्ठा वा तदुपेया। सर्वथा प्रमाद्यत्येव पुरुषार्थात् स्वैरप्रवृत्तः पुरुषः 'अथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गाः यदिदं दन्दशूकं' इति बृहदारण्यकीयात् 'स्वभावप्रवृत्तानां च मार्गद्वयपरिभ्रष्टानां कष्टाधोगतिरुक्ता' इति छान्दोग्यगतभगवत्पादीयाच्च वचनात्। अत एव कर्माधिकारिणः पुनरयुक्तचेतसो नित्यकर्मत्यागो दुर्गतिप्रदः इति निर्बाधमेव साधयति भगवान् योगशास्त्रे 'नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते' 'नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः' 'पावनानि मनीषिणां' 'न त्याज्यं कार्यमेव तत्' इत्यादिनाऽन्वयमुखेन व्यतिरेकेण च 'ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्। सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः' इत्यादिना तत्रैव। श्रीमद्भागवते सप्तमे सदाचारावसरे 'स तेनेहेत कर्माणि नरो नान्यैरनापदि। एतैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्तमानः स्वकर्मभिः' इति कर्मणामात्मनः शुद्धेरावश्यकत्वमस्तावि। दुरूहकर्ममर्मप्रकाशन एव नितरां प्रावर्तिष्ट भगवती प्राची मीमांसा। यत्र च विहितकर्मणां ज्योतिष्टोमादीनां नान्तरीयकता व्यवस्था च सुष्ठु प्रतन्यते निषिद्धस्य पुनरनृतवदनस्य ऋतौ दाराभिगमनादेः परिहृतिः प्रायश्चित्तं च आदिश्यते। कथं न खलु धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तदैककर्तव्यताबोधके धर्ममीमांसाशास्त्रे निषेध्यस्याधर्मस्योपदेशः इति नैव सन्देग्धव्यम्। इष्टसाधनमिवानिष्टप्रहाणमपि प्रकल्पत एव भूयसे श्रेयसे 'जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं' 'रागद्वेषवियुक्तैस्तु....प्रसादमधिगच्छति ' इत्यादौ स्मरणात्। तथा चाथातोधर्मजिज्ञासेति सूत्रे अकारप्रश्लेषेणाधर्मचिन्ताया अपि शास्त्रे विषयत्वमिति भाट्टचिन्तामणिवचनात् तदपि न विरुध्यते शास्त्रप्रणालीमालोचयताम्।

सोऽयमत्रापि पञ्चविंशादिषु द्रढिमानमारोपितो विषयः कर्मकाण्डीयः श्रीचरणैर्यत् कर्मभ्रष्टा द्विजा नष्टाः इत्यारभ्य क्रमशः पाप्मनः प्रायश्चित्तानि जायापतिधर्माः नित्यनैमित्तिकाः दानप्रतिग्रहाः व्रतोपोषणादिनियमाः वर्णाश्रमाचाराश्च जटिलतमा अपि सुसूक्ष्मं न्यरूप्यन्तेति। तथा काण्डावसाने 'य आचारं चरत्येनं तस्य दैन्यं कुतो भवेत्। देवानामपि वन्द्योऽसौ.... दोषा नश्यन्त्यशेषतः। कलिकालभयं न स्यात् स तु ज्ञानी क्रमाद् भवेत् ' इत्यादिना स्वाचारानुष्ठितेश्चेतोविशोधनद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यतां च प्रत्यपीपदन्। एतेन किलेदं सुदृढमेव विभावयेयुर्भाविकाः यदिदानींतनानामर्धमुग्धानामलसतमानां कर्मव्यूहं गर्हयतां वैदेशिकविद्यावधूविवशीकृतात्मनां प्रजल्पनमवस्था वा कतमां गतिमापद्येतेति। कुमारशिक्षादिष्वपि 'उपविश्यार्घ्यं प्रदाय स्वं परितो हस्तभ्रमणं कुर्वाणो भ्रश्यति' इत्यादिना नैकत्रोदटङ्कि प्रबन्धृभिः। विष्णुपुराणवचनमपि 'वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान्। विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः' इत्येतमेवार्थमुपबृंहयति।

एवं विहितनिषिद्धकरणाकरणाभ्यां प्रयतहृदयः कामक्रोधादिवियुक्तः सचेताः सपद्येव प्राप्नोति विशुद्धादर्शे प्रतिसूर्यकमिव सुकृतपरिपाकप्ररूढां कल्पवल्लीमिव तां भगवद्भक्तिवल्लरीम्। यस्यां खलु विवेकालवाले विरक्तिसेकेन विशुद्धतमं बुद्धिक्षेत्रमारुरुक्षन्तीं न कामयन्ते

लीलाविग्रहादासेचनकदर्शनादलौकिकिकास्वादशेवधेः कृपापाथोधेर्भगवतः श्रीनारायणात् परं किमपि तत्त्वं तत्परायणाः पुरुषधुरीणाः। भक्तिर्नाम परमप्रेमाख्यो रागापरपर्यायश्चित्तवृत्तिविशेष इति सूत्रयाम्बभूवतुर्भगवन्तौ नारदशाण्डिल्यमहर्षिणौ 'सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा' 'सा परानुरक्तिरीश्वर' इत्यादिना। अतिरिच्यत एव सा सर्वथा कर्मज्ञानाभ्यां कर्मसाध्यज्ञानसाधनतां भजन्ती स्वातन्त्र्येण पुनरुपायत्वेन शास्त्रे निर्दिश्यमाना सौलभ्यमभ्याप्ता निगद्यते मुमुक्षूणाम्। अत एव 'आत्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' इति भगवच्छरणागतिरूपा भक्तिरेव मोक्षसाधनतया समाम्नायते श्रुतिशिरसि 'मामेकं शरणं व्रज' 'तमेव शरणं गच्छ' इति स्मृत्यनुषङ्गेण। 'सुव्रतः सुमुखः' इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये भगवत्पादैः सकृदेव प्रपन्नाय...ददाम्येतद् व्रतं ममेति रामायणीयं शरणागतरक्षणव्रतमुदाहियत। इममेव विषयमुपष्टभ्नन्ति 'स्वयं यजस्व तन्वं वृधाना' 'सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन' इत्याद्यृचः। यजस्वशब्दो भजस्वार्थको यशसागतेनशब्दश्च परमात्मना सम्बद्धेनेत्येको व्याख्यायि रावणभाष्ये। स्मृतिपुराणानि पुनर्दन्ध्वन्यन्ते भक्तिभेरीं सर्वार्थसाधकत्वेन सदृष्टान्तम्। इयं च 'अनेकजन्मसाहस्रैस्तपोध्यानसमाधिभिः। नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते'। 'बहूनां जन्मनामन्ते' 'अनेकजन्मसंसिद्धः' इत्यादौ कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन जन्मत्रितयमपि वा परमेश्वरप्रसादे समपेक्षते समयम्। अधर्माचरणं तु सर्वात्मना परिह्रियते परमरागात्मकत्वमस्याः परविषयवैमुख्यमात्रोपदेशेन 'अबन्धोऽर्पणं मुख' मित्यादिशाण्डिल्यसूत्रभाष्यादिषु निषिद्धानाचारणमपि तदङ्गमनुशासत्सु। एतेन 'शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः' 'अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्' इति भगवदाशयमन्यथयन्तो भूयांस एवेदानीमनात्मज्ञाः भक्तंमन्याः सामान्या अपि केवलं भक्तिमिषेण विहितमिहाचारं हापयन्तः सेवमानाश्च प्रतिषिद्धं धर्मात्मतां साधुतां चात्मनः प्रकाशयन्तो नोपाद्रीयेरन्नित्यतिरोहितमेव च। न खलु पार्यते सर्वथैवानन्यपरतया भगवति व्यापृतान्तरङ्गेण किञ्चिदपि यथेष्टं चेष्टितुं प्राणभृता। तथाविधास्तु तद्गतमनःप्राणमनीषा महात्मनः 'तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि सुकर्मीकुर्वन्ति कर्माणि सच्छास्त्रीकुर्वन्ति शास्त्राणि' इति नारदसूत्रवदलिप्ताः कल्मषेण यदृच्छया किमपि कुर्वाणा अपि न प्रत्यवयन्ति बिभ्यति वा समेभ्यो भूतेभ्यः। श्रूयते तावदिदं 'तेषां स्वैरकथालापा उपदेशा भवन्ति ते' इति स्वच्छन्दभाषणमपि सतीशुभाशीःसमये 'अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव' इत्यादिकं बहुलमनेकत्र श्रीसद्गुरुनाथनृसिंहसरस्वतीस्वामिचरणानां ज्ञानेश्वरैकनाथादीनां च सुकर्मीकरणं कर्माभासानाम्। भगवदनुग्रहग्रहिलानां कृतकृत्यशेषाणां तु नाल्पीयानप्यवशिष्यते कर्तव्यशेषो वा परिहर्तव्यविशेषो वा त्रिलोक्यामस्याम्। अत एवोद्गीयते श्रीमद्भागवते 'किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने। तथापि तत्परा राजन् नहि वाञ्छन्ति किञ्चन' इत्यादि।। समन्वेति चेदं भक्ताग्रण्यश्रीप्रह्लादराजस्य चरिते 'कामान् मे हृद्यसंरोहान् वरं वरय मे प्रभो'। इत्यनल्पसङ्कल्पबीजानां कामानां हानमभ्यर्थमानम्। विगलितान्यैषणा मनीषिणो 'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्।।'इतिवद् विषयवैतृष्ण्यानन्दसन्दोहसन्धुक्षितात्मानस्तदेकतानतया किमपि कुर्वाणाः क्रियाद्वैतेन द्रव्याद्वैतेन भागवतोक्तेन चोपपन्नाः सुकर्मीकुर्वन्त्यपि सर्वमपि 'यद्यत् कर्म करोमि तत्तदखिलं शम्भो तवाराधनम्' इत्युक्तिं सत्यापयन्तः सन्तः। 'तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद् भ्रश्यन्ति मार्गात् त्वयि बद्धसौहृदाः ' इत्यनेनापि सन्मार्गादपरिभ्रंशः प्रशंस्यते तत्तादृशां परमात्मदृशाम्। इदं नु खलु भक्तावतंसत्वं भक्तानां यद् भगवदाज्ञारूपस्य निगमागमोपदेशस्य यथातथमनुसरणं तदायत्तानाम्।

इयं च भक्तिर्मुख्यगौणभेदतो द्विधा किल व्यभाजि परमर्षिभिः शास्त्रे तत्र तत्र। मुख्यामपि परापरभेदभिन्नां व्याचक्षते। सैव ननु परा स्याद् या

परमात्मानुभूतिरसात्मताधिगच्छन्ती ज्ञानस्वरूपमवाप्नुयात्। इमामेव लक्षीकृत्य 'भक्त्या मामभिजानाति .... तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्।। भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप।।' इत्यत्र ज्ञानात्मकत्वमस्या अद्वितीयब्रह्मसाक्षात्कृतिसाधनत्वं च वृत्तिप्रश्लेषाभ्यां जगौ भगवान् स्वगीतासु।। 'अमृतस्वरूपा च ' 'तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात्' इत्येते सूत्रे 'स्वस्वरूपानुसंधानं भक्तिरित्युच्यते बुधैः' इति भक्तेरेव गरीयस्त्वं मोक्षसाधनसामग्रीषु प्रतिपादयन्तः श्रीभगवत्पादा अपि तदेव सङ्गिरन्ते। अपरैव खलूपश्लोक्यते चतुर्दशभक्त्याचार्यैर्नारदादिसुरमुनीश्वरैः परानुरक्तित्वेन परमेश्वरे एतस्या एवामूनि नामधेयान्तराणि 'रसः शरणागतिर्विविदिषानुरागः स्नेहः प्रेमे'त्यादीनि। पञ्चमोऽयमभ्युपगम्यते पुरुषार्थो भक्तिप्रतिष्ठापकाचार्यैः प्रसिद्धाच्चतुर्वर्गात्। -'भक्तिरेवैनं वर्धयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसी''त्यादिश्रुतयः, "तस्यैवाहं ममैवासौ स एवाहमपि त्रिधा। भगवच्छरणत्वं स्यात्साधनाभ्यासपाकतः। स एव मोचकस्तेषां भक्त्या सम्यगुपासितः। यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्। योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि।। सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा" इत्यादीनि स्मृतिवासिष्ठशिवरहस्यमुखानि 'ईश्वरप्रणिधानाद्वा' इति योगसूत्रस्य राजमार्तण्डीयाख्यभोजवृत्त्यनुरोधेन 'प्रणिधानस्य' 'अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' इति पारमार्षे च सूत्रे ब्रह्ममीमांसायां प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणे 'संराधनं च भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठान' मिति श्रीभगवत्पादीयभाष्येण 'संराधनस्य' च भक्त्यपरपर्यायशंसकानि वाक्यनिकुरम्बाणि 'भक्तिः किं न करोत्यसौ वनचरो भक्तावतंसायते' इत्यादयो धर्मव्याधादीनां दृष्टान्ताश्च समस्वरमेनामेवापरां भक्तिमति वेलातिशक्ति च प्रविवृण्वते। एतामेव वेदनेच्छारूपामुपाधिहाने द्वारीकृत्यैव पर्यहारि किल शास्त्रविद्भिः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने'ति वेदशिरोवचसः 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया'..'भक्त्या त्वनन्यया लभ्यः' इतीश्वरोपनिषदश्च विरोधः अमूमेव विहिताविहितभेदान्वितां प्रथमां चतुर्दशधा चरमां च चतुर्धेत्याष्टादशधा व्यबीभजन् भ्रमरगीतादिव्याख्यासु। एतदर्थमेव तु जागर्ति विद्यावदनवद्यनिकषपाषाणं श्रीमद्भागवतं महापुराणम्, चकासति च भक्तिरसायनभक्तिरहस्यादयो नितान्तमर्वाञ्चोऽपि ग्रन्थमणयः। विस्तरकातरैरस्माभिर्नतरामत्र प्रतन्यते।

गौणी भक्तिस्तावद्गीयते श्रवणकीर्तनस्मरणादिभेदेन नवविधं दशप्रकारं वा पुराणैतिह्येषु। चीयते च सर्ववर्णसाधारण्येन परःसहस्रैर्भक्तगणगणनीयैरद्यापि भगवदवाप्तिसुकरोपायभूते अस्मिन् भारतभूविभागे। गर्हयन्ति किल नूनमेतादृशेन साधनोत्तमेन विनाभूतं जनुष्मन्तं महात्मानः कमनीयतमरूपं जातरूपादिसम्पत्समृद्धिमभिरूपाभिजनं प्राप्तरूपशक्तिशरीरं सद्विद्याभासुरमपि तृतीयां प्रकृतिमिव निरर्थकं लोके लोकाः। श्रुतिरपि 'यस्तित्याजसचिविदं सखायं' इत्यादिना भक्तिप्राप्यं परमात्मानं यस्त्यक्तवान् तं शप्तुं वागेव नास्ति इति विषयमुपोद्बलयन्ती 'नाभक्ताय कदाचन' 'अभक्तेभ्यो न दातव्यं' इति स्मृतिसहकृता विधूनयत्येव भक्तिविधुरं सत्कर्मणः। परमस्यास्तत्त्वमजानानाः सम्प्रतितनाः जेमनादिदेहधर्ममयोऽपि सौलभ्यमेतस्या मन्वानाः स्वैराचारैः कलुषयन्त्येनां लवणकणेन पयःपूरमित्यहो दुःसहमिदं कलिविजृम्भितम्।

तदेतद् भक्तिमाहात्म्यमेव प्रादीदृशन्नेकोनचत्वारिंशाध्यायतः श्रीगुरुसंहितायां 'गन्धर्वनगरे भक्ता भक्तिमन्तो धनं बहु' इत्यारभ्य 'भक्त्याऽब्रवीद्गुरुं' 'भक्त्या सकलाभीष्टभाग् भवेत्' 'भजेद्यः सद्गुरुं भक्त्या तस्य दैन्यं कुतो भवेत्' 'निर्व्याजं चैकभक्तितः' 'दृढभक्तिर्यस्य तस्य सर्वसिद्धिः क्षणेन हि' 'गुरुभक्तिं यस्तु कुर्यात्

स निस्तीर्णो भवार्णवात्' इत्यादिना स्वल्पान्नानल्पभोजनपिप्पलार्चप्रभव वन्ध्यात्मजोत्पत्तिवाराणसीयात्रानन्तव्रततन्तुकाख्याननन्दिकवित्व- दीपावल्युत्सवसमयक रूपवैविध्यकृषिककैदारिकफलतीर्थराजमहिमरजकराजसत्कारस्वतिरोधानाद्यं हृद्यतममभिधायान्ते श्रीगुरुवाक्ये 'आधाय भक्तिं मयि पादुके मे पूज्ये' 'भक्त्या भवद्भिर्मम चावतारकथान्वितं तस्य गृहेऽस्मि नित्यं' 'मद्भक्तियुक्तेऽस्तु मम प्रसादस्ततो भवेद् व्याध्यघदैन्यनाशः' 'श्रियान्वितास्ते सुतपौत्रयुक्ताः शतायुषोऽन्ते च भवन्ति मुक्ताः' इत्येकपञ्चाशपर्यन्तं सुबहुदृष्टान्तं सानेकवेद्यविषयजातं च सुरगुरुभक्तेरेव प्रपञ्चमाख्याय तयैव परापराख्यया भक्त्या भुक्तिमुक्ती अपि प्रत्यपादिषातां प्रबन्धृपुङ्गवैरिति यदद्यापि दोधूय्यते भक्तिध्वजमिदम्। एवमाचारप्रतिष्ठां उपासनानिष्ठां साधनेत्वेनोपदिश्य ब्रह्मावगमस्य प्राज्यां अन्तरङ्गभूतां प्रव्रज्यां तत्प्राप्यं च कैवल्यं प्राथमिके काण्डे 'प्रथमतो युगोपदेशश्रीसद्गुरूपासनात्रिमूर्त्यैक्यश्रीपादावतारतत्प्रस्थानगोकर्णावस्थानप्रदोषार्चनश्रीनरसिंहसरस्वतीरूपतां च निरूप्य तत्प्रसङ्गात् "यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद् वेदः प्रवर्तते। अग्निहोत्रं च संन्यासं तावत्कुर्यात् कलौ युगे।।" इति "श्रीशङ्करचार्यैः स्थापितोऽयं सनातनः। ततः प्रभृत्यद्ययावत् संन्यासश्चलितस्तराम्।।" "पुनर्निन्दन्ति पामराः" "आश्रमस्य कुरूद्धारमुपकारं जनोपरि" "इति श्रुत्वा वचस्तेषां गुरुः संन्यासमाददे।।" "दीक्षां प्रदातुं साधुभ्यः" "ज्ञानमार्गप्रदः" इत्यादिना प्रत्यपादयन्। अवसाने च 'श्रीगुरुः प्राह तुष्टोऽस्मि' 'लब्धस्ते परमार्थोऽयं त्वं परात्मैक्यमिच्छसि' इत्युपसंहृतं मोक्षैकसाधनेन 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति' 'ज्ञात्वा धीरं शोकमोहौ जहाति' 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' 'तत्त्वमस्याद्युपनिषदर्थजालेन महानर्थभवजालनिर्वासकेनात्यर्थमर्थापयाम्बभूवुः।' सिद्धान्त्यते खल्वियं ब्रह्मनिष्ठासिद्धिरित्याश्रमिण एव परामर्शाधिकरणे 'विधिर्वा धारणवत्' इत्यत्र सूत्रभाष्ययोर्वार्तिके च 'अधिकारोऽस्ति तस्यां च सिद्धोऽशेषक्रियात्यजः। जिज्ञासोरेव कर्तुस्तु न सिषाधयिषोः सदा' इति नैकत्र। एतेन ब्रह्मसाक्षात्कारे संन्यासस्यावश्यकत्वमाचक्षाणा उपेक्षणीया इत्यपश्चिममिदं विपश्चिताम्। एवं पदवाक्यप्रमाणपारदर्शिभिः श्रीचरणैराम्नायमस्तकश्रुतिपुराणसारिष्ठैर्वचःस्तोमैः स्ववृत्तेन चानन्यसामान्येन 'वेदही षडङ्ग शिकला' 'मूर्तश्री षट्शास्त्रावतार काव्याचे' 'शिकला वैद्यक ज्योतिःशास्त्रहि केवल परोपकारार्थ' 'स्वाध्यायहोमजपतपगुरुपूजनशिष्यशिक्षणे काल' 'विरक्त्याख्य निजवशा स्त्रीतें' इत्यादिना पौर्वाश्रमेण 'दंडकमंडलुशाठी गुरुमूर्ति द्वय दशोपनिषदें तीं। या उपकरणावांचुनि अन्य मनीं भासतीं च विषदें तीं।।' इति च वासुदेवहरिदासोक्तेन तुर्याश्रमीयेण याथार्थ्यभाजा समनुरूपेण विपन्नाँल्लोकानुद्दिधीर्षन्तः प्रतिष्ठापयन्तश्च वैदिकं सदातनं घण्टापथं मन्त्रशास्त्रप्रावीण्यं योगाभ्यस्तिनदीष्णतां समाधिपरिरम्भावस्थायां 'प्रकाशमानां प्रथमे प्रयाणे प्रतिप्रयाणेऽप्यमृतायमानाम्। अन्तःपदव्यामनुसञ्चरन्तीमानन्दरूपामबलां प्रपद्ये' इति देवीभागवतवचनवदन्तर्बहिश्चानन्दमयतामुपेयिवांसः 'स्मरणमात्रसन्तुष्टाय' इति मालामन्त्रार्थं श्रीदत्तोपनिषदुपदिष्टं स्वोपास्ये भगवति श्रीदत्तात्रेये तदुपासकत्वेनात्रेयत्वेनापि तदभिन्ने स्वस्मिन् प्रचिकटयिषन्तस्तेजोरूपेणाद्यापि विद्योतन्ते इति यत्सत्यं प्रमाणायते 'न तस्य प्राणा उत्क्रामयन्त्यत्रैव समवलीयन्ते' इति श्रुतिशिरोव्याहारः।

एतेषां ग्रन्थरचनाचातुरी तु सकलार्थावद्योतित्वेन निखिलाप्यतिशेत इति विजानीयुरेव विद्वांसस्तदीयानल्पीयसोऽपि प्रबन्धानवलोकयन्तः। अत्रापि 'शास्त्राणि चाददे शास्त्रयोनिः शास्त्रपटुर्बटुः' 'अहो भाग्यमहो भाग्यमत्रिपत्न्यास्त्रिमूर्तयः' इत्यादौ शास्त्रयोनित्वादिति सौत्रं 'नन्दगोपव्रजौकसामिति भागवतीयं चाशयमन्तर्भाव्य प्रकृतोपष्टम्भमकार्षुरनेकत्र। अत एव शृङ्गगिरिजगद्गुरुसार्वभौमैर्ब्रह्मभूयं गतैः श्रीशाङ्करावतारत्वेन जेगीयमानमहामहिमभिः

समश्लोकी गुरुसंहिता।

श्रीसच्चिदानन्दशिवाभिनवनृसिंहभारतीस्वामिचरणैः प्रत्यक्षीकृत्यैतान् सुबहु प्रशंसितं वृत्तमदसीयं 'द्वे रूपे वासुदेवस्य चरं चाचरमेव च। चरं संन्यासिनां प्रोक्तं..।' इति स्मृतेर्मूर्तं श्रीवासुदेवस्वरूपत्वं धर्मकार्यधुरन्धरत्वं धर्मपीठाधिकृतापेक्षयाऽप्यधिकं च पारिव्राज्यकर्तव्यमेतेषाम्।

प्रेष्ठाः ! न खलु कलयाऽपि वा प्रभूयतेऽस्माभिः प्रस्तावनालेखने तुलनाविधुरस्यास्य प्रबन्धस्य श्रीगुरुसंहिताभिधेयस्य परं 'रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति' इति न्यायेन स्ववाणीपरिशोधनेन स्वान्तशान्तिमेव वाञ्छतो विधित्सवश्च श्रीगुरुवरादेशं शीर्ष्णे कथं कथमपि लेखनीं व्यापारयाम।

सर्वथा सोऽयं श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीसंयमीन्द्रग्रन्थप्रकाशनप्रयत्नः सर्वांशेन साधकानुपकुर्यात् उत्तोलयेत् सनातनधर्मपताकामवबोधयेद्यथार्थं तत्त्वं गोपाय्याद् भारतीयां संस्कृतिं प्रकाशयेद्यशः प्रबन्धॄणां जगत्यामाचन्द्रमश्चित्रभानु प्रादुर्भावयेच्च भगवति चराचरगुरौ श्रीदत्तात्रेये निरतिशयश्रद्धामद्धेति तमेवान्तर्यामिणं श्रीगुरुचरणं साञ्जलिमौलि सभक्त्युन्मेषं समनुनाधामहे। इति शिवम्।

श्रीशाके १८७६तमे
जयाब्दाक्षय्यतृतीयायाम्।
सौम्यवासरे

भालचन्द्रशास्त्री उप्पिनबेटगिरी
श्रीमज्जगद्गुरुश ?शचार्यसंस्कृतपाठशाला
धारवाड.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

प्रकाशकाचे निवेदन

नामादिभ्यः परतरं भूमानं तं निरन्तरम्। दत्ताभयं भजे धीरं दत्तात्रेयममुं वरम्।।१।।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीवासुदेवानंदसरस्वती टेंबे स्वामिमहाराज यांचा महान् ग्रंथ श्रीगुरुसंहिता म्हणजेच समश्लोकी गुरुचरित्र आज प्रकाशित होत असल्याचे पाहून आम्हांला अत्यंत समाधान वाटत आहे. 'नामा म्हणे केशवराजा। केला पण चालवी माझा' या संतांच्या उक्तीप्रमाणे चांगला संकल्प करणे आणि तो पूर्णतेस नेण्याबद्दल जगन्नाथाजवळ नित्य प्रार्थना करणे एवढेच जीवांचे कर्तव्य आहे. ती संकल्पपूर्ति करणे ही मात्र त्या लोकस्वामीची अतर्क्य लीला आहे. मग तो संकल्प वैयक्तिक असो अथवा समष्टिरूप ईश्वराच्या संकल्पाशी समपस झालेला असो. कसाहि असो. तो शुद्ध असेल तर ईशकृपेने पूर्णतेस गेलाच पाहिजे. भारतसम्राट् अजातशत्रु धर्मराजाचे सर्वस्व कपटाने हिरीवून घेतले गेले; महर्षींकडून ज्यांच्यावर वेदमंत्रांनी अभिषेक झाला ते परमपवित्र केशपाश हातात धरून असहाय गाईप्रमाणे अंतःपुरातून ओढीत आणलेली भारताची सम्राज्ञी, नांवाप्रमाणेच दुष्ट शासन असणा-या नरपशूकडून राजसभेत नेऊन उभी केली गेली आणि आसुरी संपत्तीचा पुरस्कार करणा-या विवेभ्रष्ट सभाचालकांकडून मानिनींचा प्राण असणारी मबाराणीची लज्जा हिरावून घेण्याचा आपला घोर निर्णय जाहीर केला गेला; राजसभेत त्या वेळी उपस्थित अलणारे शास्त्रज्ञ, समर्थ सज्जन लोक, डोळ्यांसमोर चालू असणारी साध्वीची विटंबना अधर्म्य आहे अशी खात्री असूनहि ती थांबविण्याचे धैर्य आपल्यामध्ये असे सांगू लागले; अशा सर्वतोपरी निराधार स्थितीत सापडलेल्या भारतसम्राज्ञीने आपला लज्जारक्षणाचा संकल्प 'गोविंद द्वारकावासिन्' अशा आर्त शब्दांनी विश्वात्मा श्रीहरीच्या चरणी सादर केला. तो शुद्ध संकल्प पूर्ण करण्याकरताच श्रीहरीचा दिव्य वस्त्रावतार झाला हे सुप्रसिद्ध आहे. 'पांचालजायापटसंविधाने न तंतवो नैव तुरी न वेमा' या श्लोकात अशा शुद्ध भावनामूल सांकल्पिक शक्तीचे महत्त्व कवीने दाखविले आहे ते योग्यच आहे. वरवर पाहता वैयक्तिक वाटणारा साध्वी द्रौपदीचा संकल्प 'न मे भक्तः प्रणश्यति' या भगवत्संकल्पाशी एकरूपता पावला आहे व म्हणूनच तो पूर्णतेस जाऊ शकला.

शके १८७२च्या आश्विन मासात, श्रीगुरुमहाराजांचे संपूर्ण ग्रंथ व्यवस्थित स्वरूपात प्रकाशित व्हावेत असे आम्हाला वाटले आणि त्याच वेळी श्रीगुरुमहाराजांची प्रार्थना करून प्रस्तुत मंडळाचे द्वारां हे महत्कार्य सुरू केले. सर्वसत्ताधीश प्रभूच्या प्ररणेनुसार उत्तरोत्तर अनेक संतवाङ्मयप्रेमी सज्जनांचे साहाय्य लाभत जाऊन हे मोठे कार्य येत्या श्रावण मासात श्रीमहाराजांच्या शतसांवत्सरिक जयंतीमहोत्सवापर्यंत पूर्ण होईल असा विश्वास आम्हाला वाटू लागला आहे. 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' हा सामान्य नियम जीवांच्या सत्कार्याविषयी असला तरी हे कार्य मात्र त्या नियमाला अपवाद ठरले

आहे, ही त्या भयकृद्भयनाशन सर्वेश्वराची निर्व्याज कृपा आहे यात शंका नाही. आणि या मिळणा-या फलसिद्धीवरूनच हा आमचा संकल्प त्या समष्टिशक्तीच्या संकल्पाशी समरस झालेला होता म्हणूनच तो पूर्ण झाला असे आज आम्हाला वाटत असून एक प्रकारचे सात्त्विक समाधानही पूर्णपणे आतां आम्हाला मिळवता येईल अशी खात्री आहे. पण अद्यापि ती समाधानाची सीमा गोठण्यास काही काळ लागेल असे दिसते. याचे कारण असे- श्रीमहाराजांच्या संप्रदायांतील सर्वत्र पसरलेल्या असंख्य भक्तांपैकी निदान एक सहस्र भक्तांच्या घरात तरी श्रीमहाराजांची ही वाङ्मय मूर्ति ठेवण्याचा प्रयत्न करावा असे आम्हाला वाटले. पण ती इच्छा आज तरी आमची पुरी झालेली नाही. मग याला कारण इतक्या अल्प अवधीत आम्हाला सर्व सांप्रदायिक मंडळीत या कार्याचा प्रसार करणे शक्य झाले नाही हे असेल किंवा सांप्रदायिकांच्याच मनांची, जागतिक परिस्थितीमुळे असो अथवा मनोदौर्बल्यामुळे असो, काही ठिकाणी दिसून आलेली या गुरुकार्याविषयीची पराङ्मुखता पाहून उत्पन्न झालेली आमची किंकर्तव्यमूढ स्थिति हेहि असेल. आज झालेल्या कार्याचे पुष्कळ श्रेय या संप्रदायात नसणा-या, ज्यांनी प्रत्यक्ष श्रीमहाराजांना पाहिलेहि नसेल अशा संतप्रेमी सज्जनांनीच आपल्या उदार साहाय्यांनी मिळविले आहे; हे लिहीत असतांना श्रीमहाराजांच्या अतुलनीय तपःशक्तीचा प्रभाव डोळ्यांसमोर येऊन आमचे हृदय आनंदाने भरून येते. पण त्याच क्षणी नित्य गोस्तनाजवळ राहणा-या कृमीला त्या स्तनातच असणा-या अमृताचा एक थेंबहि मिळू नये आणि ते अमृत केव्हा तरी जवळ येणा-या वत्साला मनमुराद लुटायला मिळावे व त्याच्या निमित्ताने दूर राणा-यांनाहि मिळावे या दृष्टान्ताप्रमाणे प्रस्तुत कार्यात ब-याचशा सांप्रदायिकांना या अमृताचा आस्वाद मिळत असलेला आज आम्हांला पाहण्याचे भाग्य लाभत नाही याबद्दल तितकेच दुःखहि वाटत आहे. या आमच्या लिहिण्यावरून संप्रदायाच्या बाहेर बाहेर असणा-या लोकांचे साहाय्य घेण्याची आमची इच्छा नव्हती किंवा त्यांचेविषयी आमचे मनात अनादर आहे असा मात्र कोणी गैरसमज करून घेऊ नये. 'स एव पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्' या योगसूत्रात वर्णन केलेल्या ईश्वरस्वरूपाशी एकरूपता पावलेल्या श्रीगुरुमहाराजांचा सर्व विश्वाशी संबंध आहे, त्यांचा संप्रदाय विश्वव्यापी आहे. जे जे संप्रदाय ज्या ज्या ठिकाणी चालू असतील ते सर्वही त्यांचेच आहेत हा सिद्धांत पूर्णपणे आमच्या दृष्टीसमोर असल्याने सर्वच साहाय्यकांविषयी आम्ही अत्यंत कृतज्ञ आहोत. कारण ते सर्वहि वर लिहिलेल्या सिद्धांतदृष्टीस अनुसरून आमचेच आहेत म्हणूनच त्यांनाहि या कार्यास साहाय्य करण्याबद्दल प्रार्थना करण्याची बुद्धि श्रीमहाराजांनी आम्हांला दिली आणइ त्याप्रमाणे ते साहाय्य त्यांच्याकडून करवून त्यांनाहि या कार्याचे श्रेय मिळवून दिले. तथापि व्यावहारिक भूमिकेवरून विचार केला असता सांप्रदायिकांचा या आपल्याच घरच्या कार्याकडे ओढा का असू नये, या एकाच गोष्टीचे राहून राहून आम्हाला सखेदाश्चर्य वाटते. श्रीमहाराजांच्या दिव्यवाङ्मयोदधीत अधिकारी साधकाला सर्वहि प्रश्नांची उत्तरे सांपडतील. फ्रेंच, लॅटिन, जर्मन भाषा शिकण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति होईल पण अमरवाणीकडे कोणी ढुंकूनहि पाहण्यास तयार नाही. तेथे त्या वाङ्मयांतील अशा अमूल्य ग्रंथरत्नांकडे कोण लक्ष देणार? गुरुजी ! मला विद्यादान करून कृतार्थ करा. अशी अनन्यभावाने शिष्याने प्रार्थना केली असताहि तिकडे लक्ष न देणारे गुरुजी ! 'जा, तुझ्यासारख्या किराताला माझी विद्या मिळणे शक्य नाही. ती फक्त श्रेष्ठ क्षत्रियवंशातील राजपुत्रच घेऊं शकतील' याप्रमाणे बोलून त्या एकनिष्ठ शिष्याला धुडकावून लावीत असताहि जो बाणेदार शिष्य, 'गुरुजी !

आपणांकडूनच मी विद्या मिळवीन कीं जी विद्या विश्वालाहि विस्मित करील,' असे सांगून परत आपल्या निवासस्थानी आला आणि हताश न होता ज्याने त्याच गुरुजींच्या मृण्मय मूर्तीपासून धनुर्विद्या संपादन केली, जी विद्या पाहून अर्जुनासारखा महान् गुरुभक्त योद्धाहि आश्चर्यचकित झाला. याचे कारण- आपल्या गुरुमूर्तीजवळ सर्व ज्ञान भरले आहे ही दृढ भावना त्या शिष्याची होती, आणि तेच ज्ञान मिळवून मी कृतार्थ होईन हा बालहट्टहि त्याचा होता व तो वत्सल गुरुमाउलीने पूर्णहि केला. याप्रमाणे आपल्याच घरचे पंचपक्वान्नाचे भोजन सर्व घरच्या मंडळींना मिळावे, त्यांतील कोणी चुकून राहू नये असे त्याच घरांतील स्वयंपाक तयार करणा-या संबंधी माणसाला वाटत असल्यास ते चूक ठरेल काय? 'दुर्भगो बत लोकोऽयं यदवो नितरामपि। ये संवसंतो न विदुः हरिं मीना इवोडुपम्' -उद्धवजी सांगतात विदुरजी! हा संपूर्ण मृत्युलोक दुर्दैवी आहे. ज्यांनी नित्य सान्निध्यांत राहूनहि श्रीहरीला ओळखले नाही, जसे समुद्रांतील मासे चंद्राला ओळखू शकले नाहीत- अशीच कांहीशी स्थिति या बाबतीत झालेली पाहून खेद वाटतो; तरी सर्वहि सांप्रदायिकांनी यापुढे तरी श्रीमहाराजांच्या वाङ्मयाचा संग्रह आपापल्या शक्तीप्रमाणे करून आमच्या प्रयत्नांचे सार्थक करावे व आपणहि श्रेयःसंपन्न व्हावे इतकीच त्यांना विनंति आहे.

समश्लोकी गुरुचरित्र हे महाराष्ट्रभाषेतील गुरुचरित्राचाच संस्कृतात अनुवाद आहे. महाराष्ट्रभाषा सर्व प्रांतांतील लोकांना समजणार नाही म्हणून हे संस्कृत गुरुचरित्र केले आहे असे या ग्रंथाचे उपोद्घातात श्रीमहाराजांनीच सांगितले आहे ते असे- 'चरितं यन्महाराष्ट्रभाषया रचितं हितम्। सरस्वत्याख्यविप्रेण वच्मि तद्देवभाषया।।१।। महाराष्ट्रभाषा तु न सर्वविषयोचिता। अतः सुगमया देववाण्येदं तन्यते मितम्।।२।।' श्लोकाचा अर्थ स्पष्टच आहे. श्रीमहाराजांचे तीन चातुर्मास गंगातीरी ब्रह्मावर्त मुक्कामी झाले. शके १८२४, १८२५ व १८२६ या तीन सालांत १२, १३ व १४वा असे तीन चातुर्मास तेथे घडले. त्या ठिकाणीच या ग्रंथाची रचना शके १८२४मध्ये झाली. याबद्दलचे श्रीमहाराजांचे एका पत्रात पुढीलप्रमाणे खुलासा आहे- "ब्रह्मावर्तास असताना गांवात प्लेग आल्यामुळे सर्व लोक बाहेर गेले होते; काही वृद्ध राहिले होते. त्या वेळी तेथे समश्लोकी करण्याचे सांगणे झाले, व तेथे एक लेखी जुने पुस्तक ५१ अध्यायांचे होते त्यावरून करण्याचे सांगणे झाले. हे मोठे काम कधी संपावे असे त्याच वेळी मनात येतांच पुनः सांगणे झाले की तूर्त पाठ वगैरे नसल्यामुळे रोज २००य२५० श्लोक होऊन महिना सवा महिन्यांत संपेल. असे म्हणून ६।।। हजार श्लोकसंख्या दाखविली. नंतर त्या गुरुचरित्राची जास्त संख्या पाहून ६-२६-३६-४१-४२ अध्यायांपैकी ओंव्या कांहीशा अर्थानुसंधानास अडचण न येणा-या कमी करून समश्लोकी केल्यावर ही संख्या भरते तसे करावे काय? अशी प्रार्थना केल्यावर तसेच करण्याची आज्ञा झाली. तसा ग्रंथ झाला. आतां कमजास्त करता येत नाही. नारायण" हे पत्र विठूरहून चैत्र व।। १३ शके १८२५ ला सावंतवाडीचे उकिडवे यांना श्रीमहाराजांनी लिहिलेले आहे. ते सावंतवाडीनजीक कोलगांवचे श्री.सातवळेकर यांनी संकलित केलेल्या श्रीमहाराजांच्या पत्रसंग्रहात आम्हाला मिळाले. श्री.सातवळेकर यांनी अनेक ठिकाणी फिरून श्रीमहाराजांचे संपूर्ण चरित्र व्यवस्थित लिहिण्याकरिता बरीचशी विश्वसनीय माहिती एकत्र गोळा केली. त्याप्रमाणे श्रीमहाराजांचे सविस्तर चरित्र लिहिण्याचा त्यांचा विचारहि होता. पण सर्वभक्षक काळाने त्यांच्यावर अचानक झडप घातल्याने ती त्यांची इच्छा अपूर्णच राहिली. मंडळातर्फे चालू

असलेल्या कार्यातच श्रीमहाराजांचे चरित्रलेखनहि व्हावे आणि श्रीगुरुभक्त सातवळेकर यांची उत्कट इच्छा पूर्ण व्हावी या उद्देशाने मंडळातर्फे श्री.सातवळेकरांचे चिरंजीवांकडे पूर्वी कांहा पत्रव्यवहारहि झाला होता. त्या वेळी त्यांनी सत्पुत्राचे कर्तव्य या दृष्टीने चरित्रलेखनाकरिता आपल्या पिताजींनी संकलित केलेल्या माहितीचा उपयोग इतर मिळालेल्या माहितीबरोबर करण्याची अनुमति आनेदाने दिली आहे हे त्यांचे सौजन्य सर्वलोकोपकारक असेच ठरेल. पित्याने सर्व लोकांचेकडून जमविलेल्या वाङ्मयधनाचा उपयोग त्याच जनताजनार्दनाकरितां कोणाकडून केला जात असल्यास कोणत्या सत्पुत्राला त्याबद्दल धन्यता वाटणार नाही? हे प्रकाशनकार्य संपल्यावर पुढे श्रीमहाराजांचे चरित्रप्रकाशनाचे अवशिष्ट कार्य मंडळास करावयाचेच आहे. त्या वेळी सातवळेकर यांच्या माहितीचा मंडळाला विशेष उपयोग होईल अशी आशा आहे. प्रसंगाने भावीवृत्तसूचक असे हे चार शब्द लिहिले आहेत. याप्रमाणे ब्रह्मावर्त मुक्कामी श्रीदत्तप्रभूंच्या आज्ञेनेच हा ग्रंथ तयार झालेला आहे. वाल्मीकिमहर्षींना श्रीरामचरित्र लिहिण्याची आज्ञा नारदमहर्षींनी त्यांच्या आश्रमात येऊन कळविली. पण येथे प्रत्यक्ष चरित्रनायकानेच स्वतःचे चरित्र लिहिण्याची आज्ञा श्रीमहाराजांना केली आणि तीहि मराठींतील चरित्र प्रसिद्ध असतांना, हा या ठिकाणी विशेष आहे. त्रिशती काव्याचे आरंभीं श्रीमहाराज लिहितात- 'विकाराभावेऽपि प्रभुरवदाकारिवदजोऽधिकाराभावेऽपि स्वविमलयशोऽवाचयदतः। पिता पुत्रस्यादिव नववचो यो निजमुदे स देवोऽद्याप्युक्तिं शिव इह मुहुर्वाचयति हि।।१।।' माझा अधिकार नसताहि पिता ज्याप्रमाणे आपल्या लहान मुलाकडून हळूहळू शब्द बोलवून घेतो आणि ते ऐकून आनंद दर्शवितो, त्याप्रमाणे माझ्याकडून त्या निर्विकार पण भक्तांकरिता साकार झालेल्या प्रभूने आपले निर्मल यश वदवून घेतले आणि अद्यापिहि तसेच यश वारंवार वदवून घेत आहे. याप्रमाणे श्रीमहाराजांनी सर्व कर्तृत्व त्या प्रभूचेच आहे हे लिहून स्वतःचे निरहंकारित्व सिद्ध केले आहे. 'भिद्यते हृदयग्रंथिः' या वाक्याप्रमाणे अहंकारग्रंथीचा भेद होणे हेच तत्त्वसाक्षात्काराचे मोठे चिह्न आहे. द्विसाहस्री गुरुचरित्राची टीका झाली. त्यावेळी अशाच एका पत्रात श्रीमहाराज लिहितात- 'प्रत नसून तोंडानेच जसे स्मरले तसे लिहून टीका झाली..... हा ग्रंथ मुमूक्षूला उपयुक्त आहे. मात्र संस्कृत भाषेत झाला. तूर्त लोक संस्कृताचे भाषांतर करतात असे कळते, तथापि अंतर्यामी श्रीगुरु यांची अशीच इच्छा. अस्तु. एक भाषा एक प्रसिद्ध देशी चालेल. पण संस्कृत सर्वत्र चालते. पुढे भाषांतर करणार तर खुशाल करो. ही टीका होणे येवढा ह्या व्यक्तीचा अधिकार नाही. रामो हरि करणा-या मुखाचे हे माहात्म्य नव्हे तर हा श्रीस्वामींचा अनुग्रह व स्वहृदयस्थ स्वमहिमाख्यापक श्रीगुरुप्रसाद जाणावा. नारायण.' खरे साधुत्व कसे असते हे या एकाच पत्रावरून वाचकांचे लक्षात येईल. द्विसाहस्रीच्या टीकेचे किती महत्त्व आहे हे या ग्रंथावरील प्रस्तावनेत काशीनिवासी सर्वतंत्र-स्वतंत्र पंडितवर्य हरिरामशास्त्रीजी शुक्ल यांनी अत्यंत गंभीर शब्दांत शेवटी व्यक्त केले आहे. ग्रंथ जवळ नसतांना अशा योग्यतेची टीका निर्माण झाली, हे श्रीमहाराजांचे पत्रावरूनच दिसून येते. पण हा सर्व श्रीदत्तगुरुप्रसाद जाणावा हीच श्रीमहाराजांची वृत्ती कायम आहे. समुद्रोल्लंघन करून सीतेचा शोध लावल्याबद्दल मर्यादापुरुषोत्तम रामचंद्रांनी महावीर हनुमानाचे उपकार मानावयास आरंभ केल्याबरोबर श्रीमारुतिरायांनी सांगितले- 'शाखामृगस्य शाखायाः शाखां गन्तुं पराक्रमः। यत्पुनर्लंघितोऽम्भोधिः प्रभावोऽयं प्रभो तव।।१।।' महाप्रभो! मी एक यःकिंश्चिते वानर आहे. झाडाच्या एका फांदीवरून दुस-या फांदीवर उडी मारणे इतकाच काय तो आमचा पराक्रम. असे असतांहि मी

जो समुद्र ओलांडून गेलो हा आपलाच प्रभाव आहे- देवांनी भक्तांना मोठेपणा द्यावा. पण 'बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम्' हा सिद्धांत पूर्णपणे जाणणा-या भक्तराजांनी देवाचेच मोठेपण वर्णन करून आपणांकडे लघुताच घ्यावी, हे स्वामिसेवकांचे दिव्य प्रेम वर्णनातीत असेच आहे. त्याचे चिंतन हेच पूर्ण समाधान देणारे आहे. शेवटी 'चला कल्पकरूंचे अरव। चेतना चिंतामणीचे गांव। बोलते जे अर्णव। पीयूषाचे।।१।। चंद्रमे जे अलांछन। मार्तंड जे तापहीन। ते सर्वांही सदा सज्जन। सोयरे होतू।।२।।' या श्रीज्ञानेश्वरमाउलीच्या संकल्पाप्रमाणे वाङ्मयस्वरूप श्रीमहाराजांची संगति सर्वांना नित्य घडून सर्वांचे दुरिततिमिर जावो इतकीच प्रभुचरणी प्रार्थना आहे.

मूळ मराठी गुरुचरित्राप्रमाणे या ग्रंथाचेहि ५१ अध्याय झाले आहेतय पण श्लोकसंख्या मात्र कांही कमी झालेली आहे. याचे कारण श्रीमहाराजांच्या वरील पत्रांत दाखविलेले आहेच. या ग्रंथातील संस्कृत भाषा अत्यंत सुलभ असल्याने ती अभ्यासाने सर्वांना समजण्यासारखी आहे. जेथे समजणार नाही तेथे मराठी गुरुचरित्रांतील ओव्या पाहिल्या म्हणजे सहज बोध होईल. संस्कृतानभिज्ञ अशा मराठी वाचकांना संस्कृत संवर्धनाचे दृष्टीनेहि हा ग्रंथ अत्यंत उपकारक असा झाला आहे हे प्रत्यक्ष दृष्टीने पाहिले असतां कळून येईल. म्हणजे श्रद्धेने नित्य याचे वाचन करीत गेल्यास श्रीगुरुचरित्राचेहि अनुसंधान घडून शिवाय संस्कृत भाषेचे ज्ञानहि वाढत जाईल. या ग्रंथावर सारांशरूपाने गद्यात्मक चूर्णिकाहि श्रीमहाराजांनी कावेरीतीरावरील तंजावर येथील संध्यामठांत शके १८२९ साली तयार केली. तीहि या ग्रंथासोबत छापली आहे. श्रीदत्तपुराण, द्विसाहस्री व समश्लोकीगुरुचरित्र हे तीनहि ग्रंथ पूर्वी एकवार छापलेले आहेत. तथापि त्यांपैकी आज कांहीहि मिळत नाहीत. याकरिता आणि व्यवस्थित एकत्र श्रीमहाराजांची ग्रंथमाला छापून सर्वांना मिळावी याहि उद्देशाने या ग्रंथांचे पुनर्मुद्रण केलेले आहे. यांचे परिशीलन स्वतः किंवा तज्ज्ञांचे द्वारां सर्वांनी नित्य करून कृतार्थ व्हावे अशी प्रार्थना आहे.

समश्लोकी गुरुचरित्राची पृष्ठसंख्या हजारापर्यंत झाली आहे. तसेच दत्तपुराण व द्विसाहस्री गुरुचरित्र यांचीहि पृष्ठसंख्या बरीच वाढल्यामुळे या प्रत्येक ग्रंथाचे दोन खंड करावे लागले. तथापि सोईच्या दृष्टीने प्रत्येक ग्रंथाचे पुस्तक एकच बांधून तयार केले आहे. मूल्य मात्र पृष्ठसंख्येस अनुसरून ठेवावे लागले. वास्तविक असे धार्मिक, सांस्कृतिक संतांचे ग्रंथ समाजांतील अधिकारी व्यक्तींना विनामूल्य, निदान अत्यंत अल्प मूल्यांत देतां आले पाहिजेत. पण याकरितां एकतर उदार श्रीमंत सज्जनांचे अधिकाधिक साहाय्य होत राहिले पाहिजे म्हणजे जास्ती प्रतींचे मुद्रण करता येऊन मूल्य अल्प ठेवणे शक्य होईल. पूर्वी तृतीय खंडाचे निवेदनांत लिहिल्याप्रमाणे भारतीय संस्कृतीस पोषक अशी श्रीमहाराजांना इष्ट असणारी महत्त्वाची कार्ये मंडळास यापुढे कर्तव्य आहेत. आतापर्यंत झालेले ग्रंथप्रकाशन हे एक त्यांपैकी प्राथमिक स्वरूपाचे कार्य आहे. याचा खरा प्रचार करणे हे फार महत्त्वाचे कार्य अद्यापि शिल्लकच आहे. आचा-याने मालकाच्या घरातील यथेच्छ सामग्री घेऊन स्वयंपाक उत्तम तयार करून ठेवला. तरीहि जेवण्याकरिता मंडळी आली पाहिजेत; ते अन्न व्यवस्थित वाढणारी वाढपी मंडळी मिळाली पाहिजेत; मोठ्या पात्रांत तयार करून ठेवलेले अन्न, मोठ्या माणसांना, लहान मुलांना, भूक सपाटून लागली असून आहारहि ज्यांचा भक्कम आहे अशा लोकांना, ज्यांना विशेष क्षुधा नाही व आहारहि नाजुक आहे अशा लोकांना

त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे तशा तशा लहान मोठ्या पात्रांची योजना व तशा समानशीलांच्या पंक्तीची रचना करून पोंचविणे हेहि व्हावयास पाहिजे. शिवाय त्या आहाराचे खरे फल 'तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासम्' असे सर्वहि भोक्त्यांना सारखेच मिळाले पाहिजे. धर्मराजाच्या राजसूय यज्ञामध्ये श्रीकृष्णप्रभूंनी ती ती महत्त्वाची कामे त्या त्या विशिष्ट व्यक्तीकडेच दिली होती.- 'भीमो महानसाध्यक्षः धनाध्यक्षः सुयोधनः। ....परिषेवणे द्रुपदजा' म्हणजे वाढण्याच्या कामावर द्रौपदीची नेमणूक केली होती. म्हणजे द्रौपदी एकटीच वाढत होती असा अर्थ नाही. सर्व वाढपी मंडळींचे नेतृत्व तिच्याकडे होते. प्रजाजनांच्या विषयी, मातेप्रमाणे वात्सल्यभाव धारण करणारी ती भारताची सम्राज्ञी होती. सर्व लोक तृप्त झाले तर पाहिजेतच. पण वाढतांना हात कोठे आंखडावा व कोठे सैल सोडावा, भोजन करणा-यांच्या योग्यतेनुसार तय्ांच्या पंगतीची रचना कशी करावी ही कला तिला पूर्ण अवगत होती. त्यामुळे ते खाते तिच्याकडे सोपविले होते. या सर्व विवेचनाचे तात्पर्य हेच आहे की, बाह्य शरीराला कांही काल पोषक अशा अन्नाचा विनियोग व्यवस्थित होण्याकरितां सुद्धां जर इतक्या प्रकारची दक्षता बाळगावी लागते तर मग श्रीमहाराजांच्या दरबारांतील, अंथःशरीराला जन्म जन्म पोषक असणा-या या ज्ञानरूप अविनाशी अन्नाचा सार्वत्रिक विनियोग होण्याच्या दृष्टीने किती बरे दक्षता बाळगावी लागेल? श्रीमहाराजांचे संप्रदायांतील अशा कांही स्थानांतून आज नित्य धार्मिक कार्ये चालू आहेत, त्या त्या स्थानांतील कार्यचालकांना याबद्दल प्रार्थना करण्याचा आमचा विचार आहे. जसे समर्थ संप्रदायांतील स्थानांतून दासबोधादि ग्रंथांचा अभ्यास होतो, वारकरी संप्रदायांत ज्ञानेश्वरी वगैरे ग्रंथांचा अभ्यास होतो, तसा श्रीमहाराजांचे स्थानांतून या ग्रंथांचा अभ्यास प्रथम सुरू झाला पाहिजे. अणि अशा निष्ठापूर्वक अभ्यास केलेल्या मंडळींच्या द्वाराने, श्रीमहाराजांनी आपल्या ग्रंथांतून प्रतिपादन केल्याप्रमाणे सर्व जनतेत भारतीय संस्कृतीचे वैशिष्ट्य पटवून देऊन यथाशास्त्र आचारधर्माचीहि प्रतिष्ठा अधिकारानुरूप झाली पाहिजे. म्हणजेच ग्रंथांचा खरा प्रसार झाला असे म्हणता येईल. हे कार्य फार मोठे आहे. पार ते पडावे याबद्दल 'कर्ता कारयिता हरिः' या वाक्यावर विश्वास ठेऊन आम्ही नित्य त्या श्रीहरीची प्रार्थना करीत आहोत. सर्वसत्ताधीश प्रभूची संकल्पशक्तीच हे कार्य पार पाडण्यास समर्थ आहे. 'तुझिया सत्तेने तुझे गुण गाऊं। तेणे सुखी राहूं सर्व काळ' असेच श्रीतुकाराममहाराजांचेहि सांगणे आहे.

मराठी गुरुचरित्राचे ज्याप्रमाणे सप्ताहवाचन त्या त्या ठिकाणी चालू आहे त्याप्रमाणे या संस्कृत गुरुचरित्राचेहि सप्ताहवाचन श्रीमहाराजांचे उत्सवप्रसंगी त्या त्या स्थानांतून होत असते. विशेषतः श्रीभागवतसप्ताहाप्रमाणे सकाळी मूळ संहितावाचन करून दुपारी चूर्णिकेवरून अर्थविवरण करणे अशीहि पद्धति नरसोबावाडी इत्यादि ठिकाणी उत्सवाचे वेळी चालू आहे. हा संस्कृत ग्रंथ असल्याने सर्वहि प्रांतांतून याचा प्रचार होण्यासारखा आहे. आणि असे होण्याचा योग आल्यास श्रीदत्तसंप्रदायाचे व तद्द्वारा श्रीमहाराजांच्या संप्रदायाचे स्वरूप व महत्त्व सर्व प्रांतांतील सज्जन मंडळींच्या नजरेसमोर येऊन त्यांना समाधान वाटेल.

या खंडांत श्रीदत्तमहाराजांचा जो फोटो घातला आहे तो गरुडेश्वरी असतांना चार महिने श्रीमहाराजांच्या पूजेत असलेला असा आहे. रोज संध्याकाळीं भजनाचे वेळी श्रीमहाराज बसले असतां या फोटोस फुलाच्या माळा वगैरे घालून अत्तर लावीत असत. गरुडेश्वरी प्रथम देऊळ वगैरे कांही

नव्हते. त्या वेळी एक गुरुचरित्राची पोथी व हा फोटो असे ठेवून सर्व उपचार समर्पण होत असे. याप्रमाणे या फोटोचा हा विशेष इतिहास आहे.

कर्नाटक प्रांतांतील धारवाड येथील सुविख्यात पंडितवर्य विद्वन्मणि कैलासवासी श्रीनागेशशास्त्री उप्पिनबेटगिरी यांचे सुपुत्र पं.भालचंद्रशास्त्री यांना श्रीगुरुसंहितेवर प्रस्तावना लिहून देण्याबद्दल मंडळातर्फे विनंति केली होती. अलप्वयांतच पितृवियुक्त स्थितींतहि वांशिक पुण्यबलाने व स्वतःच्याहि विद्यातपोमूल सौजन्यजन्य यशाने जनतेच्या अंतरंगांचे आकर्षण पं.भालचंद्रशास्त्रींचेकडून नित्य होत असल्याने त्यांचे गार्हस्थ्य पित्याप्रमाणेच विश्वव्यापी झालेले आहे. तथापि अशाहि कार्यव्यग्रतेमध्ये त्यांनी मंडळाचे विनंतीस मान देऊन या ग्रंथावर प्रमाणपरिप्लुत, सोपपत्तिक, विविधप्रमेयप्रकाशक अशई प्रस्तावना निर्दिष्ट कालांत अत्यंत आत्मीयभाव व्यक्त करून लिहून पाठविली याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहेंत. नरसोबावाडी येथील तर्कवेदांतव्यासंगशील पं. रामचंद्रशास्त्री जेरे यांनी या वेळीहि पुनः काही प्रुफे तपासणे, अनुक्रमणिका तयार करणे इत्यादि कार्ये करून आपले मंडळावरील सांसिद्धिक प्रेम व्यक्त केले. तसेच वे.शा,सं. तळेकरशास्त्री यांनी या ग्रंथाची प्रुफे तपासण्याचे काम दक्षतेने केले व श्री.सरदेसाई यांनीहि हा ग्रंथ वेळेवर व्यवस्थित छापून दिला याबद्दल आम्ही आभारी आहोत..

श्रीमहाराजांच्या उपलब्ध झालेल्या वाङ्मयापैकीं आतां शेवटचा एक खंड राहिला आहे. तोहि लवकरच प्रकाशित होऊन ही वाङ्मयपुष्पमाला श्रीमहाराजांना समर्पण करण्याचे सात्त्विक समाधान सर्वांना लाभो हीच श्रीदत्तप्रभूंचे चरणी प्रार्थना आहे.

आषाढ शु।। १५ (गुरुपौर्णिमा)
शके १८७६
दि. १५।७।५४

श्रीगुरुचरणविधेय
वामन दत्तात्रेय गुळवणी
अध्यक्ष
श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीग्रंथप्रकाशनमंडळ,
नारायण पेठ, पुणे २.

समश्लोकीस्थविषयानुक्रमणिका

प्रकाशकांचे निवेदन **प्रस्तावना** **श्रीदत्तपञ्चकम्** **दत्तात्रेयोऽवतु नः कृपया (पदम्)**

प्रथमोऽध्यायः।

१. मंगलाचरणम्।
२. मातापितृवंदनम्।
३. श्रीगुरुकथामहत्त्ववर्णनम्।
४. नामधारकस्य गुरुदर्शनार्थं गमनम्।
५. गुरुदर्शनाभावात् नामधारकस्य शोकः।
६. स्वप्ने गुरुदर्शनम्।

द्वितीयोऽध्यायः।

१. सिद्धदर्शनम्।
२. सुष्ट्युत्पत्तिवर्णनम्।
३. विधेः कलिना संवादः।
४. दीपकगुरूपाख्यानकम्।
५. दीपककृतगुरुसेवावर्णनम्।

तृतीयोऽध्यायः।

१. गुरुकथाश्रवणात्पठणाद्वा सर्वार्थसिद्धिः।
२. हरेरवतारकारणनिरूपणम्।
३. अंबरीषकथानिरूपणम्।
४. दुर्वाससः शापः।
५. हरेः शापः।

चतुर्थोऽध्यायः।

१. ब्रह्मविष्णवीशानां अनसूयागृहे गमनम्।
२. अनसूयया तेषामिच्छानुसारेण अन्नसमर्पणम्।
३. तेषां बालभवनम्।
४. दुग्धप्राशनम्।

पञ्चमोऽध्यायः।

१. द्विजांगनया दत्ताय दत्तमन्नदानवर्णनम्।
२. तत्प्रसादात् श्रीपादाभिधः दत्तावतारः।
३. स्वान्धपंग्वादिभ्रातृरोगनिवारणम्।
४. श्रीपादगुरोः गोकर्णक्षेत्रगमनम्।

षष्ठोऽध्यायः।

१. गोकर्णक्षेत्रवर्णनम्।
२. रावणभक्त्या संतुष्टेन शिवेन तस्मै स्वलिङ्गार्पणम्।
३. दंभात्तल्लिङ्गं गणपतिना भूमौ स्थापितम्।

सप्तमोऽध्यायः।

१. मित्रसहराजकथावर्णनम्।
२. गौतमेन वर्णितं गोकर्णमाहात्म्यम्।
३. गोकर्णक्षेत्रगमनेन ब्रह्महत्यानाशवर्णनम्।
४. चाण्डाल्याः कथा।

अष्टमोऽध्यायः।

१. स्वाज्ञसुतेन सह मर्तुकामायाः विधवायाः आत्महत्यायाः वारणम्।
२. प्रदोषकथानिरूपणम्।
३. अज्ञपुत्रस्य विबुधकरणम्।
४. चन्द्रसेनराजकथा।
५. जन्मांतरे त्वत्पुत्रो भविष्यामि इति तस्यै वरदानम्।

नवमोऽध्यायः।

१. परमभक्तराजकथा।
२. रजकाय जन्मान्तरे राज्यदानम्।
३. श्रीपादश्रीवल्लभावतारसमाप्तिः।

दशमोऽध्यायः।

१. वल्लभेशविप्रकथा।
२. भक्तघातितस्करमारणम्।
३. गुप्तरूपेण वर्तमानस्याऽपि अद्भुतमाहात्म्यवर्णनम्।

एकादशोऽध्यायः।

१. नृहर्यवतारकथावर्णनम्।
२. प्रदोषव्रतं कुर्वाणायाः अंबायाः नृहरेर्जन्म।
३. जन्मनः प्रभृति ॐकारोच्चारणम्।
४. नृहरेरुपनयनान्तरं वेदज्ञानवर्णनम्।
५. चतुर्थाश्रमस्य महत्त्ववर्णनम्।
६. मात्रम्बायाः कृतं गृहस्थाश्रममहत्त्ववर्णनम्।

द्वादशोऽध्यायः।

१. शरीरस्य नश्वरत्ववर्णनम्।
२. धर्ममहत्त्ववर्णनम्।
३. मातुः पुत्रद्वयजननान्तरं स्वस्य संन्यासग्रहणप्रतिज्ञा।
४. मातुर्दत्तात्रेयरूपदर्शनम्।
५. श्रीगुरोः काशीक्षेत्रे गमनम्।
६. कलौ संन्यासः शास्त्रमतो न वा इति विचारः।
७. नृहरेः संन्यासग्रहणम्।
८. गुरुपरंपरावर्णनम्।

त्रयोदशोऽध्यायः।

१. श्रीगुरोः शिष्यवर्णनम्।
२. पुनः स्वग्रामं प्रत्यागमनम्।
३. स्वभगिन्या रत्नया संवादः।
४. गौतम्या उत्पत्तिकथा।
५. मर्तुं समागतस्य द्विजस्य रोगशमनम्।
६. स्वशिष्यैः सह भिक्षाग्रहणम्।

चतुर्दशोऽध्यायः।

१. सायंदेवस्य म्लेच्छभीतिवर्णनम्।
२. गुरुकृपया म्लेच्छभीतिवारणम्।

पंचदशोऽध्यायः।

१. गुरोरन्तर्धाने कारणवर्णनम्।
२. तीर्थयात्रावर्णनम्।
३. शिष्याणां तीर्थयात्रार्थं गमनम्।

षोडशोऽध्यायः।

१. उद्धतात्मने धौम्यशिष्यचरितोपदेशः।
२. गुरुद्रोहिणे ब्राह्मणाय ज्ञानोपदेशः।
३. श्रीगुरोः कृष्णातटगमनम्।

सप्तदशोऽध्यायः।

१. विद्याप्रशंसा।
२. विद्वद्ब्राह्मणसुतस्य विद्यार्थं जिह्वाछेदनम्।
३. श्रीगुरुकृपया सुजिह्वत्वं विद्वत्त्वं च।

अष्टादशोऽध्यायः।

१. श्रीगुरोः अमरापुरे ब्राह्मणगृहे भिक्षार्थं गमनम्।
२. तदङ्गणस्थ लताछेदनम्।
३. लतामूले द्विजस्य धनप्राप्तिः।
४. श्रीगुरोः कृष्णापंचनदीसंगमवासवर्णनम्।
५. कृष्णातीरस्थतीर्थवर्णनम्।

ऊनविंशोऽध्यायः।

१. औदुम्बरमहत्त्ववर्णनम्।
२. गङ्गानुजायैश्वर्यदानम्।
३. गङ्गानुजेन सह त्रिस्थलीकरणम्।
४. उदुम्बरमूले योगिनीजाह्नवी-सहितपादुकास्थापनम्।
५. अश्वत्थ(?उदुम्बुर)पूजाफलवर्णनम्।

विंशोऽध्यायः।

१. विप्रस्त्रियः पिशाचपीडापरिहारः।
२. तस्याः सुतद्वयजननम्।
३. ज्येष्ठपुत्रस्य रोगान्मरणम्।
४. स्त्रियः पुत्रशोकः।
५. ब्रह्मचारिवेषेण श्रीगुरोस्तत्र गमनम्।

एकविंशोऽध्यायः।

१. जीवस्य नश्वरत्ववर्णनम्।
२. वेदान्तविचारः।
३. श्रीपादुकानिकटे प्रेतस्य नयनम्।
४. स्वप्ने श्रीगुरोर्दर्शनम्।
५. गुरुकृपया मृतपुत्रोज्जीवनम्।

द्वाविंशोऽध्यायः।

१. दीनद्विजगृहे श्रीगुरोर्भिक्षार्थं गमनम्।

२. वंध्यां वृद्धां महिषीं दृष्ट्वा दुग्धयाचनम्।

३. तदाज्ञया वंध्यामहिषीदोहनम्।

४. वंध्यामहिषीदुग्धप्राशनम्।

त्रयोविंशोऽध्यायः।

१. श्रीगुरुमहिमा राज्ञा श्रुतः।

२. गुरुं स्वपुरीमानयद्राजा।

३. रक्षसे सद्गतिदानम्।

४. राजदत्ते मठे श्रीगुरोर्वासः।

चतुर्विंशोऽध्यायः।

१. निन्दाकर्तृयतित्रिविक्रमं प्रति श्रीगुरोर्गमनम्।

२. संन्यासिरूपदर्शनम्।

३. त्रिविक्रमयतेः क्षमायाचना।

पञ्चविशोऽध्यायः।

१. मत्तयोः श्रुतिनयविज्ञयोर्म्लेच्छाज्ञया विजिगीष्वोर्विप्रयोर्भ्रमणम्।

२. तयोः श्रीगुरुसमीपे नयनम्।

३. तौ प्रति श्रीगुरोः प्रबोधः।

षड्विंशोऽध्यायः।

१. वेदतदङ्गानां विवरणम्।

सप्तविंशोऽध्यायः।

१. मत्तद्विजयोर्मातङ्गद्वारा पराभवः।

२. मत्तद्विजयोः राक्षसत्वम्।

३. अन्ते च तयोः सद्गतिनिरूपणम्।

अष्टाविंशोऽध्यायः

१. कर्मविपाकनिरूपणम्।

२. पातकनिवृत्तये प्रायश्चित्तादिनिरूपणम्।

३. पतितस्य अज्ञकरणम्।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः।

१. वामदेवब्रह्मराक्षससंवादः।

२. विभूतिमाहात्म्यवर्णनम्।

त्रिंशोऽध्यायः।

१. गुरोर्भजनाद्गोपीनाथाय सुतप्राप्तिः।

२. उद्वाहानन्तरं सुतस्य व्याधिः।

३. सुतस्य गाणगापुरगमनम्।

४. पुत्रस्य पुरोपकण्ठे मरणम्।

५. सावित्र्याः शोकः।

६. तन्निकटे श्रीगुरोर्गमनम्।

एकत्रिंशोऽध्यायः।

१. विंध्याद्रिचरितसहितागस्त्यर्षिसतीचरितम्।

२. स्त्रीधर्मनिरूपणम्।

द्वात्रिंशोऽध्यायः।

१. विधवाचारनिरूपणम्।

२. प्रणतायै सावित्र्यै सौभाग्यवती स्याः इति वरदानम्।

३. तस्याः मृतस्य पत्युः उत्थापनम्।

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः।

१. सावित्र्यै रुद्राक्षधारणमाहात्म्यकथनम्।

२. सतीवेश्योपाख्यानम्।

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः।

१. रुद्राभिषेकमाहात्म्यनिरूपणम्।

२. रुद्राभिषेकतीर्थसिञ्चनाद्राज्ञो मृतपुत्रस्य पुनरुज्जीवनम्।

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः।

१. स्त्रीणां मन्त्रोपदेशानर्हत्वंनिरूपणम्।

२. सुरहितदकचकथा।

३. सोमवारव्रतमाहात्म्यम्।

४. सीमन्तिन्युपाख्यानम्।

षट्त्रिंशोऽध्यायः।

१. परान्नग्रहणाद्दोषदर्शनम्।

२. परान्नग्रहणाग्रहणविचारः।

३.आह्निकाचारनिरूपणम्।

सप्तत्रिंशोऽध्यायः।

१. देवपूजनादिसकलाह्निकनिरूपणम्।

२. अशनादिधर्मनिरूपणम्।

३. शयनादिविधिनिरूपणम्।

अष्टत्रिंशोऽध्यायः।

१. भास्करविप्रकथा।

२. स्वल्पभोजनसामग्र्यां बहुब्राह्मणभोजनम्।
३. भास्करब्राह्मणाय वरदानम्।

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः।

१. स्थविरवंध्यायै सुतप्रदानम्।
२. अश्वत्थार्चननिरूपणम्।

चत्वारिंशोऽध्यायः।

१. कुष्ठविनिवृत्त्यै शुष्ककाष्ठार्चनम्।
२. कमण्डलुस्थजलसिञ्चनाच्छुष्ककाष्ठे पल्लवप्रादुर्भावः।
३. नरहरिकवेः गुरुकृपया कुष्ठनाशः।
४. नरहरिकविकृतं श्रीगुरुस्तोत्रम्।

एकचत्वारिंशोऽध्यायः।

१. सायंदेवस्य श्रीगुरोर्दास्ययाचना।
२. सायंदेवभावपरीक्षा।
३. गुरुभक्तिप्रकारनिरूपणम्।
४. काशीयात्रनिरूपणम्।

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः।

१. काशीयात्रानिरूपणम्।
२. यात्रया तुष्टस्य शिवस्य ब्रह्मपुत्राय वरदानम्।
३. सदारसुतस्य सायंदेवस्य गुरुदर्शनार्थमागमनम्।
४. सायंदेवकृतं श्रीगुरुस्तोत्रम्।
५. अनन्तव्रतकथनम्।

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः।

१. सायंदेवाय अनन्तव्रतनिरूपणम्।
२. अनन्तव्रताकरणे हानिनिरूपणम्।
३. व्रतकरणे च युधिष्ठिरादीनां सुगतित्व-निरूपणम्।

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः।

१. तन्तुकभक्तकथा।
२.स्थानमाहात्म्यवर्णनम् ।
३. विमर्षणराजकथा।

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः।

१. कुष्ठिनन्दिनामद्विजकथा।
२. तेन कृतं गर्भावस्थातः वृद्धावस्थापर्यन्तं जीवस्य वर्णनम्।

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः।

१. श्रीगुरोः हिप्परगिग्रामे गमनम्।
२. शिवलिङ्गे श्रीगुरुं स्वप्नेऽपश्यत् नरकेसरी।
३. श्रीगुरोर्गन्धर्वनगरे गमनम्।

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः।

१. दीपावल्यां गुरोः सप्तशिष्यग्रामान्प्रति गमनम्।
२. गाणगग्रामेऽपि शिष्यप्रार्थनया वासः।
३. अष्टरूपधारणम्।

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः।

१. कृषीवलस्य शूद्रस्य कथा।
२. श्रीगुरुकृपया शूद्राय बहुधान्यप्राप्ति-निरूपणम्।

एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।

१. गाणगग्रामे त्रिस्थलीयात्रावर्णनम्।
२. क्षेत्रमाहात्म्यमुक्त्वा तीर्थस्नानात्स्वभगिन्या रत्नायाः पापनिवृत्तिः।

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः।

१. यवनराजकथा।
२. गुरुकृपया तदङ्कगतस्फोटकनिवृत्तिः।
३. गुर्वनुग्रहार्थं दृष्टान्तेन राजकथावर्णनम्।
४. श्रीगुरोर्यवनराज्ये गमनम् तद्राज्येक्षणं च।

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।

१. राजपुराद्गाणगपुरगमनम्।
२. गुप्तवासार्थं विचारः।
३. स्वभक्ताश्वासनम्।
४. गन्तुं पुष्पासनकरणम्।
५. मद्भजनाद्वः सुगतिरिति आशीर्वाददानम्।
६. श्रीगुरोः श्रीशैलगमनम्।

श्रीगुरुदेव दत्त।

।। श्रीगुरुसंहिता ।।

।।अथोपोद्घातः।।

श्रीगणेशाय नमः।। श्रीसरस्वत्यै नमः।। श्रीकुलदेवतायै नमः।। श्रीगुरुदत्तात्रेयाय नमः।।

लोकादिमीडे भजकार्थपूरकं शोतान्तकं त्र्यात्मकमंतकात्मकम्।
यद्दृष्टितो भ्रान्तिलयो न चान्यथा यत्सृष्टितो ज्ञस्य पुनर्न बद्धता ।।१।।
देशकालद्रव्यकर्तृमंत्रकर्मविशुद्धितः।। यद्भक्तिर्मुक्तिदाभिध्या तया दत्तः स तद्धितः ।।२।।
नामादिभ्यः परतरं भूमानं तं निरन्तरं।। दत्तात्रेयं भजे धीरं दत्तात्रेयममुं वरम् ।।३।।
भजत त्रितनुं तनूकृताङ्गं भजतामखिलार्थदं कृताङ्गम्।।
परभक्तिविरक्तिमुक्तिहेतुं परमार्थनिबन्धमस्तहेतुम् ।।४।।
चरित्रं यन्महाराष्ट्रभाषया रचितं हितम्।। सरस्वत्याख्यविप्रेण वच्मि तद्देवभाषया ।।५।।
महाराष्ट्रभाषा तु न सर्वविषयोचिता।। अतः सुगमया देववाण्येदं तन्यते मितं(मया) ।।६।।

इत्युपोद्घातः।।

श्रीगुरुसंहिता।

ज्ञानकाण्डम्

श्रीगणेशाय नमः।। हरिः ॐ। ॐ नमो भगवते दत्तात्रेयाय।।

ॐ नमो विघ्नहर ते गजास्य[१] गिरिजासुत। जय लम्बोदर जय शूर्पकर्णैकदन्त भो ।।१।।
कर्णयुग्मं चालयसि ततो वातः प्रवर्तते। ततः पलायते विघ्नस्ततस्त्वं विघ्ननाशकः ।।२।।
तप्तकाञ्चनवद्भाति गजानन तवाननम्। किंवोदितप्रभातार्कमण्डलाभं सुतेजसा ।।३।।
छेत्तुं विघ्नवनं येन स्वहस्ते परशुर्धृतः। नागबन्धः कटौ यस्य नागयज्ञोपवीतकम् ।।४।।
भुजा तु यस्य चत्वारो विशालाक्ष विनायक। स त्वं निवार्य विघ्नौघान्विश्व[२]लोकान्हि रक्षसि ।।५।।
कुर्वन्ति चिन्तनं ये ते तान्विघ्नो नैव बाधते। त एव सकलेष्टार्थान्प्राप्नुवन्त्यविलम्बितम् ।।६।।
सर्वमङ्गलकार्येषु वन्द्यते प्रथमं भवान्। स्वामिलम्बोदर त्वं हि रासि[३] विद्याश्चतुर्दश ।।७।।
वेदशास्त्रपुराणादि शासनं तव लेखनम्। अतः पुरा सुरा ब्रह्ममुखास्त्वां संस्तुवन्त्यहो ।।८।।
त्वां पुरा त्रिपुरं जेतुं पूजयामास शङ्करः। वृषाकपि[४]रपि स्तुत्वा त्वां दैत्यानजयद्द्रुतम् ।।९।।
विष्णुका[५]द्यैर्गणपते कार्यादौ तेऽभिवन्द्यते। पदं ते खलु जायन्ते लब्धेष्टाः कृपयैव ते ।।१०।।
गणनाथ कृपासिन्धो बन्धो दैत्यघ्न विघ्नहृत्। मतिप्रकाशं कुरु मे भयान्तक विनायक ।।११।।
विघ्नान्तकाद्य[६] सकलगणनायक पालक। ये त्वां नमन्ति लोकास्तत्कार्यसिद्धिः प्रजायते ।।१२।।
सर्वकार्यसमाधारस्त्वं कृपासागरः परः। गौरीकुमार मे बुद्धिप्रकाशं कुरु ते नमः ।।१३।।
मन्मनोवासनाः सर्वाः प्रपूरय गजानन। साष्टाङ्गं तेऽस्तु नमनमद्य विद्यां प्रदेहि मे ।।१४।।

१. गजानन. २. सर्वलोकान्. ३. ददासि. ४. विष्णुः ५. प्रजापतिप्रभृतिभिः. ६. हे आद्य सर्वकारण.

गुरोश्चरित्रकथनाकाङ्क्षा मे मनसि स्थिता। त्वं कृपापूर्णदृष्ट्या तत्सिद्धिं कुरु बहुप्रद ।।१५।।
अज्ञानो मतिहीनोऽहमतस्ते चरणौ धृतौ। सर्वविद्यानिधानस्त्वं शरणाप्तवरप्रदः[१] ।।१६।।
अथ वन्दे तथा ब्रह्मकुमारीं वागधीश्वरीम्। करयोः पुस्तकं वीणा यस्या सा हंसवाहना ।।१७।।
या वेदशास्त्रविद्याधिकारदा शारदा मुदा। सर्वदा[२] वन्दनाद्यस्या ज्ञानाप्तिर्या हि सर्वदा[३] ।।१८।।
अतः प्रसन्ना भव मे वन्दे स्वामिनि ते पदे। आस्थाय मम जिह्वाग्रे ग्रन्थसिद्धिकरी भव ।।१९।।
प्रार्थनां शृणु मे मातर्देहि मे विमलां मतिम्। प्रकाश्य सन्मतिं तच्छ्रीचरितं विततं कुरु ।।२०।।
वाग्देवते जय जय जगन्मातर्नमोऽस्तु ते। समस्तवेदशास्त्रादि लिखितं जयतीह ते ।।२१।।
वेदशास्त्रपुराणादि मातस्त्वत्तः समुद्गतम्। षड्दर्शनानि[४] चाप्येतैरशक्यं त्वत्प्रकाशनम् ।।२२।।
स्थितिस्ते गुरुनाम्नीतः श्रीनृसिंहसरस्वती। इति प्रसिद्धं तत्प्रीतिर्मयि तेऽस्तु तदङ्किते[५] ।।२३।।
सूत्रधारेच्छया देवि यथा नृत्यन्ति सूत्रिताः। जडाः कृत्रिमनर्तक्यो नास्ति तासां स्वतन्त्रता ।।२४।।
तथा निजमतेन त्वं मम वाणीं प्रचोदय। वाग्देवते कृपाब्धेऽहं बालस्ते त्वाऽर्थये[६]ऽभये[७] ।।२५।।
प्रसन्ना भव ते पादौ धृतौ स्वामिनि भारति। भूयाद्ग्रंथप्रकाशो मे यथा विद्यां तथाऽर्पय ।।२६।।
अथ वन्दे ब्रह्मविष्णुमहेशांस्त्रिगुणात्मकान्। अनुक्रमेण याचे तान्विद्या[८] विद्याप्रवर्तकान् ।।२७।।
चतुर्मुखो जगत्सृष्टिकर्ता पूर्वादिवक्त्रतः। यस्योद्गता ऋगाद्यास्तच्चरणे शरणे मम ।।२८।।
सर्वेन्द्रियप्रेरकत्वाद्यो हृषीकेश[९] उच्यते। विश्वनाथः सलक्ष्मीको य आस्ते क्षीरसागरे ।।२९।।
चतुर्बाहुर्नरहरिः शङ्खचक्रगदाधरः। मुरवैरिः पद्महस्तः पद्मनाभो ममेष्टदः ।।३०।।
पीताम्बरो वैजयन्तीमालया लोकमालया[१०]। सहितः स हितो[११] मेऽस्तु शरणागतदकामदः ।।३१।।

१. शरणागतवरप्रदः असि. २. सदा. ३. सर्वं ददातीति सर्वदा. ४. षट्शास्त्राणि. ५. तन्नमचिह्निते. ६. प्रार्थये.
७. हे भयनिवर्तके. ८. तान् विद्याः याचे. ९. इन्द्रियेशः. १०. लोकप्रकाशकया. ११. हितकारकः

वन्दे सुरासुरान्सर्वान्यक्षगन्धर्वकिन्नरान्। सिद्धान्साध्यान्परेशान्भक्त्या सर्वानृषीश्वरान् ।।३२।।
अथ वन्दे कविकुलं सुशीलं किल निर्मलम्। पराशरकविव्यासवाल्मीकिप्रभृतीन्मुनीन् ।।३३।।
कवित्वरीतिं साहित्यहीनो जाने न सर्वथा। तथाऽपि मत्वा दासं मां ज्ञानदाः सन्तु मेऽखिलाः ।।३४।।
न जाने ग्रंथरचनां नैव शास्त्रविचारणाम्। महाराष्ट्रभाषां च न जानेऽतो नमामि वः ।।३५।।
समस्तैः कृपया मेऽद्य कार्यं साहाय्यमुत्तमम्। काव्यव्युत्पत्तिहीनं मां पायात्कविकुलं किल ।।३६।।
एवं सर्वान्कवीन्नत्वा ध्यायेऽहं पूर्वजान्निजान्। जननी जनकं चापि महात्मानौ महोदयौ ।।३७।।
य आपस्तम्बशाखीयो द्विजः कौण्डिण्यगोत्रजः। साखरे इत्युपाख्यः [१]सन्सायन्देवो गुरुप्रियः ।।३८।।
तस्माज्जातो नागनाथो देवरावश्च तत्सुतः। गङ्गाधरो गुरुपरस्तत्पुत्रः स पिता मम ।।३९।।
तातस्य तस्य चरणे नत्वा मच्छरणे ततः। आश्वलायनशाखीयवंशजो मातृपूर्वजः ।।४०।।
यो हि काश्यपगोत्रीयः स च मातामहो मम। गङ्गायां जनको यद्वज्जह्नुर्यद्वा भगीरथः ।।४१।।
सुवृत्ता[२] तस्य दुहिता भवानीव पतिव्रता। लोके चम्पेति सा[३] ख्याता स्वामिनी जननी मम ।।४२।।
जननीजनकाङ्घ्र्यब्जनमनाद्गुरुकीर्तने। मतिप्रकाशो जातो मे सद्गुरुस्मरणादपि ।।४३।।
सदा य ऐक्यभावेन सद्गुरोश्चरणे भजन्। गङ्गाधरो द्विजवरो मम जन्म यतोऽभवत् ।।४४।।
सरस्वतीति विख्यातो गङ्गाधरसुतोऽस्म्यहम्। क्षमस्व सज्जनाहं ते बालः पादरजस्समः ।।४५।।
ये वेदाध्यायिसंन्यासियतियोगीशतापसाः। भजन्ति सद्गुरुं प्रेमभक्त्या तेभ्यो नमो नमः ।।४६।।
प्रार्थयामि समस्तान्वः स्वल्पबुद्धिरहं मम। बालवाक्योपमं वाक्यं स्वीकुर्वन्तु विमत्सराः ।।४७।।
मतिर्मे काव्यरचनाक्षमो[४] नैव च नैव च। व्युत्पत्तिः सर्वथाऽथापि गुरुप्रेरणयोद्यतः[५] ।।४८।।

१. साधुः २. सुशीला. ३. विख्याता इत्यपि पाठः. ४. समर्था. ५. उत्सुकोऽस्मि.

पारंपर्यागता त्वस्मत्कुले दत्तप्रसन्नता। तेनैव प्रेरितोऽस्म्यद्य स्वचरित्रानुकीर्तने[१] ।।४९।।
चरितामृतकुम्भस्ते दत्तः कथय मे कथाम्। लभस्व त्वं सवंशोऽर्थानित्याज्ञा[२] श्रीगुरोर्हि मे ।।५०।।
गुरुवाक्यं कामधेनुर्नानुमानं करोम्यहम्। सिद्धिं नयेत्स जागर्ति यो नृसिंहसरस्वती ।।५१।।
यस्त्रिमूर्त्यवतारोऽयं स नृसिंहसरस्वती। कस्तस्य चरितस्यान्तः यायादप्यमरायुषः[३] ।।५२।।
क्वानन्तं चरितं तस्य क्वाहं जडमतिः कियान्। अथापि तत्प्रेरणया वक्तुं शक्तो यथामति ।।५३।।
य इच्छेत्पुत्रपौत्रादीनैहिकामुष्मिकं सुखम्। कथेयं रुचिदा तस्य तिष्ठेच्छ्रीस्तद्गृहे तदा ।।५४।।
यद्गृहेऽसौ कथा रम्या श्राव्यते पठ्यते सदा। नन्दते श्रीयुतं तस्य सुशीलं विमलं कुलम् ।।५५।।
श्रीगुरोः कृपया तत्र रोगपीडादि नैव च। सप्ताहश्रवणात्सर्वपाशनाशोऽप्यसंशयम् ।।५६।।
ईदृशी पावनी रम्या कथा राति[४] मनोरथान्। अनायासेन काम्यार्थसिद्धिः सद्यो भविष्यति ।।५७।।
निधिश्चेल्लभ्यतेऽयत्नादायासेनापरेण किम्। अस्ति चेन्मम वाक्येऽस्मिन्विश्वासोऽद्यानुभूयताम् ।।५८।।
अनुभूतं मया सत्यं श्रोतॄन्संप्रार्थये ततः। श्रीदत्तस्मरणं सद्य इष्टदं ह्यनुभूयताम् ।।५९।।
यथोद्गारं ददात्यत्र भुक्तस्तृप्तस्तथाऽप्यहम्। अनुभूय प्रवक्ष्यामि दत्तात्रेयकथामृतम् ।।६०।।
नौदासीन्यं लघुतरे मयि कार्यं कदाचन। मक्षिकावदनात्स्वादु मधु प्राज्यं[५] हि लभ्यते ।।६१।।
हेय[६]शुक्तेर्यथा मुक्ता कर्पूरः कदलीदलात्। अस्पृश्यकाकविष्ठातः पूज्याश्वत्थोदयो न किम् ।।६२।।
नौदासीन्यमथो ग्रन्थे सुरसे धार्यमार्यकैः[७]। यथेक्षोर्मलिनाद्वक्राल्लभ्यते मधुरो रसः ।।६३।।
तथाञ्जसैव मद्वाक्याद्ग्राह्यो गुरुकथारसः। येषां गुरुस्मृतिप्रीतिः स्वीकृत्यानुभवन्ति ते ।।६४।।
एतद्ब्रह्मरसास्वादफलं सद्योऽनुभूयताम्। मद्वाक्ये भक्तिमान्यः स सद्योऽनुभवभाग्भवेत् ।।६५।।

१. शक्यर्थे लिङ्. २. ददाति. ३. बहु. ४. त्याज्य[क्षुल्लक]. ५. आर्यैः। स्वार्थे कः

ज्ञानप्रदा गुरुकथा कामदा कामधुग्यथा। वृथा न वच्मि श्रोतारः श्रोतव्येयं समाहितैः ।।६६।।
गन्धर्वनगरे सोऽस्ति श्रीनृसिंहसरस्वती। महिमाऽत्यद्भुतस्स्य विख्यातो त्रिभुवनत्रये ।।६७।।
महान्तं महिमानं तं श्रीदत्तस्य महात्मनः। आकर्ण्ययान्ति रसिका लोका दूराच्च भाविकाः ।।६८।।
आगत्य तं समाराध्य लभन्ते त्वरितं फलम्। स्त्रीपुत्रधनधान्यादिकामलब्धिर्यतोऽचिरात् ।।६९।।
गुरुदर्शनसङ्कल्पादपि सिद्धिश्च पादुके। दृष्ट्वा हृष्टो गृहं गत्वा पुमर्थानपि विन्दति ।।७०।।
इति श्रुत्वा द्विजवरः कोऽप्येको नामधारकः। अमलश्रीगुरुपदकमलप्रेक्षणोत्सुकः ।।७१।।
चिन्तान्वितोऽतिनिर्विण्णः[१] कष्टव्याकुलमानसः। साक्षाद्द्रष्टुं गुरुपदं निर्ययौ स्वगृहाद्द्विजः ।।७२।।
स्वकार्यं साधयिष्यामि पातयिष्यामि वा तनुम्। भवे श्रीगुर्वलाभेऽस्मिन्किङ्कार्यं जडानया[२] ।।७३।।
इति निश्चित्य निर्विण्णो ध्यायन्गुरुपदाम्बुजम्। क्षुधं तृषं च विस्मृत्य गच्छन्गुर्वाश्रमं जगौ ।।७४।।
यन्नामस्मरणात्सद्यो दैन्यहानिर्नृणां भवेत्। तन्नामस्मरणात्कस्मान्मम दैन्यं न नश्यति ।।७५।।
दैवं चेत्प्रतिकूलं मे त्वद्भक्तेः किं प्रयोजनम्। हीनोऽहं चेत्कथं स्पर्शस्पर्शाल्लोहस्य हेमता ।।७६।।
पापोऽहं चेत्पापतापकष्टहारीश नाम ते। मयि स्थितेऽपि चेच्छिष्टं कष्टं कस्य तत[३]स्त्रपा ।।७७।।
मनस्यानीय मे वाक्यं गुरुमूर्ते[४] सदाशिव। सर्वभूतकृपालो त्वं दर्शनं देहि मे प्रियम् ।।७८।।
इति व्याकुलचित्तः सन्भक्तिमान्नामधारकः। स्तुतिं कर्तुं समुद्युक्तो वाण्या गद्गदया गुरोः ।।७९।।
पाण्डुरङ्गं विघ्नभङ्गं गौरीपुत्रं[५] च शारदाम्। प्रणम्य श्रीगुरुं स्तोतुं प्रारेभे नामधारकः ।।८०।।
त्रिमूर्तिः श्रीगुरुरिति वदतश्च श्रुतिस्मृती। वदन्ति सद्यफलदं तं त्वामेव कलौ युगे ।।८१।।
कलौ युगेऽस्ति ते ख्यातिः श्रीनृसिंहसरस्वती। त्वं भक्तसारथिरिति प्रथितोऽसि कृपानिधे ।।८२।।

१.विरक्तः निपूर्वविदेर्विरक्त्यर्थश्रवणात्. २. तन्वा. ३. कष्टशोषणात्. ४. गुर्वी, पूज्या मूर्तिर्यस्य सः. ५. गणेश.

कृपासिन्धो भक्तबन्धो वेदास्त्वां वर्णयन्ति हि। गुरुनाथः पुण्यकथस्त्रातेति त्रिगुणात्मक ॥८३॥
त्रिगुणात्मक एकस्त्वं निधानं[१] बीजमव्ययम्। निवार्य सङ्कटं भक्तान्भयात्पासि दयानिधे ॥८४॥
दयानिधे यतिपते श्रीपते प्रार्थयामि ते। भक्तिं न मे सात्त्विकाष्टचिह्नां गृह्णाति मानसम् ॥८५॥
मानसं चञ्चलं मेऽस्ति न गुरो स्थैर्यमृच्छति। आश्वासय कृपासिन्धो त्वं समागच्छ वेगतः ॥८६॥
वेगतो मां समागच्छ नृहरेऽनन्त सर्वग। रुन्तं बालमालक्ष्य त्वरयेव यथा प्रसूः[३] ॥८७॥
प्रसू[३]स्त्वं जनकस्त्वं मे सखा त्वं मे चिरन्तनः। व्यवहारेऽपि वंशस्य त्वं मेऽसि कुलदैवतम् ॥८८॥
कुलदेवमस्माकमिति निर्धार्य भक्तितः। भजे त्वां त्वं सर्वगतिस्त्वं नृसिंहसरस्वती ॥८९॥
सरस्वतीति ते नाम्ना विक्रीतोऽहं त्वदाश्रयः। कुतो दैन्यं मम द्वारि तिष्ठत्येतच्च सङ्कटम् ॥९०॥
सङ्कटं विततां चिन्तां कुतोऽर्पयसि मे वद। भक्तवत्सल इत्यत्र प्रख्यातस्त्वं कृपानिधिः ॥९१॥
कृपानिधे दीनबन्धो अनन्तानन्तसद्गुण। परमात्मा त्रिमूर्तिस्त्वं मा सन्त्यज दयालुताम् ॥९२॥
दयालुता ते प्रथिता त्रिमूर्ते विश्वपालक। लोके समस्तदेवानां त्वमेवासि बहुप्रदः ॥९३॥
बहुप्रदोऽपि देवेभ्यो यदि त्वं तर्हि सद्गुरो। त्वां विहायापरं कं वा याचे दाता त्वमेव मे ॥९४॥
त्वमेव मे परं दैवं दाता त्वत्तोऽपरोऽस्ति कः। पोषकोऽसि त्वमनिशमस्य विश्वस्य सर्ववित् ॥९५॥
सर्वज्ञः सर्वविदिति वदति त्वां किल श्रुतिः। साक्षी नास्मयस्य[४] नेक्षे हि[५] सर्वसाक्षित्वलक्षणम् ॥९६॥
सर्वसाक्षित्वलक्ष्मे[६]दं कः कथं कुत्र वर्तते। तथा न वेत्स्युपेक्षा वा दयालो युज्यते कथम् ॥९७॥
कथं मम स्थितिरिति वेत्सि चेत्त्वं हि सर्ववित्। मां न जानासि चतुर क्षुधितं तात बालकम् ॥९८॥
बालके क्षुधितं स्वीयं रुदन्तं वीक्ष्य चापि किम्। माताऽपि मानुषी देवस्तादृशं किमुपेक्षते ॥९९॥

१. निधिः. २. समागत्य इति पाठः. ३. माता. ४. अस्य सर्वज्ञस्य तव साक्षी न भवामि. ५. यस्मात् कारणात्. ६. लक्षणं.

उपेक्षते भावान्किं मां न दत्तं किमपीति चेत्। शंस[१] मे किञ्चिदादाय[२] दित्से[३]ऽपि त्वं बहुप्रद ।।१००।।
बहुप्रद त्वयाऽऽदाय भूतलं सकलं बलेः[४]। स्वाराज्यमर्पितं तस्मै प्रसिद्धमिति चेद्वद ।।१।।
वद तेऽन्यत्तु पृच्छामि लङ्का स्वर्णमयी त्वया। दत्ता बिभीषणायेश दत्तं ते तेन किं पुरा ।।२।।
पुरा त्वया ध्रुवायापि दत्तं ध्रुवपदं तदा। किं दत्तं ते हृषीकेश तेन मां किमु याचसे ।।३।।
या च सेवकपाल त्वं दत्ता निःक्षत्रिया मही। विप्रेभ्यः किं प्रदत्तं तैः किं दास्ये तेऽद्य पोषक ।।४।।
पोषकः सर्वसृष्टेस्त्वं देवस्त्वं कमलापतिः। किं ते दास्याम्यहं रङ्को मशको दुर्मतिः कियान् ।।५।।
कियानहं पराधीनः क्व च श्रीमान्भवान्क्व च। सविलासा महालक्ष्मीर्यदग्रे नन्दते सदा ।।६।।
सदानन्दः ततः किं ते वद देयं मयाऽधिकम्। किमिच्छसि हृषीकेश मत्तो[५]ऽहं तव बालक ।।७।।
बालको मातुरुत्सङ्गमुपविश्य क्षुधातुरः। दीनः प्रसारयत्यास्यं पयसः काङ्क्षया यदा ।।८।।
तदा माता प्रथमतो याचते किं सुतं प्रति। तथा मा गुरुनाथाद्य याचसे किं ददामि किम् ।।९।।
किं दाता[६]ऽऽदाय यो दाता यद्वा सेवामपेक्ष्य वा। वदान्य सद्गुरो तेऽग्रे किं वदामि दयानिधे ।।११०।।
दयानिधे न शक्नोषि दातुमद्येति नोचितम्। त्वं चतुर्दशलोकेभ्यः सर्वं पूरयसि प्रभो ।।११।।
प्रभो यदि तवेच्छेयं मया सेवा न ते कृता। अतो न दास्यस्यभीष्टमिति चेन्मा तथा वद ।।१२।।
वद सेवाभिकाङ्क्षी यः स वदान्याग्रणी[७]र्भवेत्। न गण्यते हि दातृत्वं सेव्यसेवकभावयोः ।।१३।।
भावयोगज्ञ[७] भगवन्पश्य कूपादिषु क्षितौ। आकाशस्थोऽपि जलदो निरपेक्षोऽम्बु वर्षति ।।१४।।
वर्षतीह तु यो मेघस्तस्य सेवां न कुर्वते। वापीकूपतडागाद्याः प्रसिद्धमद[८] ईश्वर ।।१५।।
ईश्वरो वेतनादाता[९] दाता सेवामपेक्ष्य यः। उदारत्वं दयाब्धे त एतेन श्लाघ्यते कथम् ।।१६।।

१. कथय. २. गृहीत्वा. ३. दातुं इच्छसि किम् ४. वैरोचनसकाशात् ५. सत्सकाशात् ६. आदाय यो दाता स दाता किं। कुत्सितो दाता वा.
७. दातृवर्य. हे भक्तियोगज्ञ. ८. प्रसिद्धमिदमीश्वर इत्यपि पाठः. ९. द्रव्यग्रहीता.

कथं च नापि मे देव नाग्रहोऽपि तु सेवनम्। न जानेऽथापि मत्पूर्वे सर्वेऽपि तव सेवकाः ।।१७।।

सेवकान्वयजं देव सालसं बालिशं तव। स्वामिन्नतोऽपि विद्धीह मां रङ्कं तव सेवकम् ।।१८।।

सेवकान्वयजं[१] राजा लोके रक्षति पुत्रवत्। इति प्रसिद्धं तन्न्यायाद्रक्ष मामप्यसेवकम् ।।१९।।

सेवकैस्तव मम पूर्वैर्निरपेक्षं पदं तव। सेवितं तेन तु भवान्मदृणी ने ददात्वृणम् ।।१२०।।

ऋणं कृपानिधेऽस्माकमस्म्यभ्यं दातुमेव ते। रोचते न कथं सद्भ्यो विज्ञाप्यादास्य[२] एव तत् ।।२१।।

तत्त्वं न दित्ससि[३] यदा तदा त्वामृणिनं त्वहम्। नियोजयामि हि निजव्यवहारे परेश्वर ।।२२।।

परेश्वराद्य मे भाति काठिन्यं हृदयस्य ते। गुरो किमर्थं काठिन्यं भो सनातनसेवके ।।२३।।

सेवकेन स्वामिनो न स्पर्धा युज्यत ईश्वर। सा[४] समेनैव तु कियानहं त्वं भक्तवत्सलः ।।२४।।

भक्तवत्सल ते चित्तं ज्ञातं मृदुतरं पुरा। दैत्येन पीडिते भक्ते प्रह्लादे सेवके निजे[५] ।।२५।।

निजेनाप्यपराद्धं चेद्दयनीयेन मानद। दयालोस्तत्र काठिन्यं प्रभोः किं शोभतेतराम्[६] ।।२६।।

तरां ममापराधेन क्रुद्धोऽसि स्वान्तरे[८]ऽपि किम्। दुर्वाक्यश्रवणान्मेऽपि न मां पश्यसि बालकम् ।।२७।।

बालके निष्ठुरगिरमङ्के स्थित्वाऽपि लत्तया। ताडयन्तं दीयमानपानमप्यसकृ[९]त्पर ।।२८।।

परमात्मन्विलोक्यार्भं[१०] मानुषी जननीदृशम्। जहात्यस्मै क्रुद्ध्यति वा प्रत्युत श्लिष्यति[११] प्रभो ।।२९।।

प्रभो केनापराधेन वदसि त्वं न मां वद। किं प्रार्थये हृषीकेश बालोऽहं त्वं हि मे पिता ।।१३०।।

पिता कुप्यति बालाय निजाय परमेश्वर। यदा कदाचित्तं बालं तदाऽऽश्वासयति प्रसूः ।।३१।।

प्रसूर्यदाकदाचित्तु मन्तुं[१२] दृष्ट्वा प्रकुप्यति। स्वदुःखं कथयन्तं तं तदा रक्षति तत्पिता ।।३२।।

पिताऽभिन्ननिमित्तोपादान[१३]माता त्वमेव मे। सद्गुरो त्वयि रुष्टेऽद्य कं ब्रुवेऽकं[१४] क्षमां कुरु ।।३३।।

१. सेवकवंशजम्. २. आदानं कुर्वे. ३. दातुं इच्छसि. ४. स्पर्धा. ५. स्वकीये. ६. अत्यर्थं. ८. मनसि. ९. पुनः पुनः. १०. बालकं ११. आलिंगयति. १२. अपराधं.
१३. 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा' इत्यादिना निमित्तत्वं। 'तदाऽऽत्मानँ स्वयमकुरुते'ति उपादानत्वं च। श्रुत्योक्तत्वात् अभिन्ननिमित्तोपादानत्वं. १४. दुःखं.

कुरु स्वामिन्मयि दयां त्वं नाथो दीनवत्सलः। दासोऽग्रे पतितोऽहं ते दीनं मां प्रतिपालय ।।३४।।
प्रतिपालयसीश त्वमनाथमिति कथ्यसे। अनाथनाथानाथोऽहं बालो मां प्रतिपालय ।।३५।।
पालयस्यनिशं दीनान्कृपालो वेदविश्रुत। स त्वं विलापं मे कर्णे न गृह्णासि कथं वद ।।३६।।
वद कस्मान्न ते कर्णौ दीनं मे गृह्णतो वचः। विमनस्त्वं त्वया कस्माद्गुरुराज कथं धृतम् ।।३७।।
धृते नैर्घृण्य[१]मिति ते भाति यद्वचनं मम। श्रुत्वा द्रवन्ति पाषाणाः कारुण्यं ते गतं कुतः ।।३८।।
कुतस्तरां वर्णयन्ति लोकास्त्वां करुणाकरम्। तत्सत्यं चेदथाप्यद्य दयाघन दयां कुरु ।।३९।।
कुरु प्रभो कृपादृष्टिं मयीत्युक्त्वा स मूर्च्छितः। गुरुनाथः कृपासिन्धुस्तदा तमगमद्द्रुतम् ।।१४०।।
द्रुतं वात्सल्यतो वत्सं प्रति धेनुर्यथा तथा। दयालुर्भगवान्प्राप स्वप्ने तं नामधारकम् ।।४१।।
नामधारक[२] उत्थाय गुरुं दृष्ट्वा समागतम्। दण्डवत्पतितो भूमावुपसंगृह्य[३] पद्द्वयम्[४] ।।४२।।
पदद्वयरजस्तस्य ममार्ज स्वशिरोरुहैः। क्षालयित्वाऽऽनन्दजाश्रुजलैः सुविमलैरलम् ।।४३।।
अलङ्कृत्योपचारैः स शुभैर्गन्धाक्षतादिभिः। हृदयालय ईशामनुपविश्य मुमोद सः ।।४४।।
स आसानन्दभरितः सद्भक्तो नामधारकः। तं तथा वीक्ष्य तच्चित्ते गुरुनाथः स्थिरोऽभवत् ।।४५।।
निजभक्तहृदम्बुजे मुदा गुरुनाथो विभुरावसद्यदा। मुदमाप सरस्वती तदा मुदसौ मय्यपि चास्तु सर्वदा ।।४६।।

(इति) सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां प्रथमः (अध्यायः)।।ग्रन्थसङ्ख्या १४६।।

१. निर्दयत्वं. २. क्षेपकः।। नामधारक उत्थाय गुरुं दृष्ट्वा समागतम्। इत्यादि यत्तदखिलं स्वप्न एव न जाग्रति।।१।।२।। ३. अभिवाद्य. ४. पादयुग्मं.

।। अथ द्वितीयोऽध्यायः।।२।।

श्रीगणेशाय नमः।। श्रीसरस्वत्यै नमः।। श्रीगुरुदत्तात्रेयाय नमः। श्रीमहालक्ष्म्यै नमः।।

त्रिमूर्तिराजः स गुरुर्ममाजः कृष्णातटे योऽस्ति सुदीप्तिपुञ्जः।
आनन्दलीलां दधतेऽत्र भक्ताः स्वर्गे सुरास्तां स्पृहयन्त्यभक्ताः ।।१।।

ध्यायन्गुरुपदं गच्छन्संस्तुवन्नामधारकः। अतिश्रान्तो वृक्षमूले खिन्नः सुष्वाप मूर्च्छितः ।।२।।
क्षणं स निद्रितो भूत्वा गुरुं स्वप्नेऽप्यचिन्तयत्। श्रीगुरुश्चिन्तितोऽनन्तो दयाब्धिः स्वं[१] व्यदर्शयत् ।।३।।
भस्मलिप्तो जटाधारी व्याघ्रचर्मधरो वरः। एवंरूपं उपागत्य तस्य दृष्टिपथे स्थितः ।।४।।
नामधारकमागत्य ललाटे तस्य भस्म च। धारयित्वा समाश्वास्य दधौ शीर्ष्ण्यभयं करम् ।।५।।
इति स्वप्ने विलोक्यैष प्रबुद्धो नामधारकः। दिश आलोक्य तं स्मृत्वा विस्मयं परमं ययौ ।।६।।
स्वप्ने विलोकितां मूर्तिं मनसा चिन्तयंस्तदा। गच्छन्त्स चाग्रतोऽद्राक्षीत्प्रत्यक्षं तं तथैव च ।।७।।
योगीश्वरं समालोक्य साष्टाङ्गं प्रणिपत्य तम्। कृपां कुरु दयासिन्धो त्वं हि माता पिता मम ।।८।।
जय योगाधीश जय त्वमज्ञानतमोहरः। आत्मज्योतिः प्रकाशश्च सिद्धयोगी कृपानिधिः ।।९।।
तव दर्शनमात्रेण दुरितं मे द्रुतं गतम्। मम त्वं तारको यस्मात्स्वामिन्प्राप्तोऽसि सङ्कटे ।।१०।।
कृपया कृपणं[२] भक्तमागतोऽस्ति कुतो भवान्। किं नाम भवतः स्थानं[३] क्व निवासो[४] ब्रवीतु माम् ।।११।।
स प्राह सिद्धोऽहं योगी तीर्थाटनरतो भुवि। श्रीगुरुर्नः प्रसिद्धोऽस्ति श्रीनृसिंहसरस्वती ।।१२।।
गन्धर्वाख्यं पुरं भीमामरजासङ्गमेऽस्ति तत्। यस्य स्थानं त्रिमूर्त्यात्मा स नृसिंहसरस्वती ।।१३।।
स त्रिमूर्त्यवतारोऽत्र लोके भक्तावनाय हि। भवसागरतारं यं सदा ध्यायन्ति योगिनः ।।१४।।

१. स्वं स्वरूपं. २. दीनं. ३. स्थानं नियतं. ४. निवास आधुनिकः। क्व स्थानं क्व निवासः, इति देहलीदीपन्यायेनोभयत्राप्यन्वेति.

सद्‌गुरुः स कृपासिन्धुर्भक्तानां वरदः सदा। यो दत्ते भक्तशिष्येभ्यः सर्वसौख्यं[1] श्रियं मुदम् ।।१५।।

तद्भक्तानां कुतो दैन्यं श्रीरखण्डाऽत्र[2] तिष्ठति। पूर्णा गोधनधान्याद्यैस्ते नन्दत्यष्टसिद्धिभिः ।।१६।।

इति प्रगल्भं[3] तद्वाक्यं श्रुत्वाऽसौ नामधारकः। प्राहाहमस्मि तस्यैव श्रीगुरोश्चिन्तकः सदा ।।१७।।

बिरुदावलयस्तस्य कीर्तिश्चापि तथा श्रुता। पारम्पर्याप्तभक्तिं[4] मां स कष्टार्तं न पश्यति ।।१८।।

अद्य त्वं तारकोऽस्माकं जाता ते सङ्गतिस्ततः। निःसंशयं कथय मे प्रसादो न कुतो गुरोः ।।१९।।

उवाच सिद्धस्तं विप्र सावधानमनाः शृणु। कृपां वर्षति सर्वत्र भक्तवत्ससद्‌गुरुः ।।२०।।

यत्र स्थिता कृपा तस्य क्व दैन्यं तत्र तत्कुले। वशा भवन्ति देवाः स कलिकालजयी भवेत् ।।२१।।

ईदृशं गुरुमापूज्य कथं दैन्यं प्रभाषसे। जाने ते संशयाविष्टं चित्तं कष्टं ततस्तव ।।२२।।

त्रिमूर्तिः श्रीगुरुरिति श्रद्धावानिष्टभाग्भवेत्। एकभावाय भक्ताय स दद्यादखिलान्वरान् ।।२३।।

कुपितो यदि दैत्यारिस्त्रिपुरारिरथापि वा। ततोऽपि भक्तमात्मीयं श्रीगुरुः परिरक्षति ।।२४।।

यस्मै कस्मै कदाचित्तु गुरुः कुप्येत चेत्तदा। रक्षितुं तं न शक्नोति माधवो वाऽप्युमाधवः ।।२५।।

इति श्रुत्वा वचस्तस्य सिद्धस्य चरणद्वयम्। धृत्वा प्रणम्य भावेन विनयाऽवनतोऽवदत् ।।२६।।

स्वामिन्नेतत्तव वचः श्रुत्वा मे संशयोऽभवत्। गुरुः कथं त्रिमूर्त्यात्मा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।।२७।।

देवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कोऽप्यदः। वद कस्य वचश्छिन्धि द्वैधं[5] चित्तं स्थिरी कुरु ।।२८।।

इति तेन नमस्कृत्य सम्पृष्टः सिद्धयोगिराट्। अभिनन्द्य वचस्तस्य तमाह स कृपानिधिः ।।२९।।

नामधारक सद्‌बुद्धे साधु पृष्टं त्वया शृणु। अत्र साक्षी वेदवाद आदितः कथयामि ते ।।३०।।

चतुरानन उत्पन्नो विष्णोर्नाभेस्तदास्यतः। वेदाश्चत्वार उदिताः पुराणान्यभवंस्ततः ।।३१।।

१. भक्ताय शिष्यायश्चेति द्वन्द्वः २. तद्भक्तेषु. ३. प्रौढं. ४. वंशपरंपरया प्राप्ता भक्तिर्येन तं. ५. संशयं.

अष्टादशपुराणानां मध्ये यत्तु सविस्तरम्। पुराणं ब्रह्मवैवर्तं प्रख्यातं भुवनत्रये ।।३२।।

द्वापरान्तेऽभवद्विष्णुर्व्यासो नारायणः स्वयम्। प्रकाशयामास भूमौ पुराणान्यखिलेष्टकृत् ।।३३।।

शिष्यादिद्वारतो व्यासाद्विस्तृतानीह तानि तु। ततो[1] यथामति कथा श्रुता ते कथ्यते मया ।।३४।।

कलिः पप्रच्छ लोकेशं[2] विस्तरेण गुरोः कथाम्। तस्मै स कथयामास महिमानं गुरोर्विधिः[3] ।।३५।।

इति सिद्धवचः श्रुत्वा प्रणम्य पुनरप्यसौ। विनयावनतो भूत्वा पृष्टवान्नामधारकः ।।३६।।

जय सिद्धमहायोगिन्नज्ञानध्वान्तभास्कर। सङ्गतोऽसि कृपासिन्धुर्भवसागरतारकः ।।३७।।

ब्रह्मदेवेन कलये किमर्थं महिमा गुरोः। कथितस्तमपि प्राज्ञ मह्यं कथय विस्तरात् ।।३८।।

सिद्ध आह शृणुष्वार्य[4] कल्पो नैमित्तिको[5]ऽभवत्। वटपत्रे तदा विष्णुः शयानः कल्पसागरे ।।३९।।

नारायणोऽव्यक्तमूर्तिः कल्पे वाराहसंज्ञके। मयि लीनां पुनः सृष्टिं स्त्रक्ष्ये तद्दैवभुक्तये[6] ।।४०।।

इति प्रपञ्चरचनां कर्तुमाधाय मानसे। योगनिद्रां विहायदिपुरुषः पूर्वसर्गवित् ।।४१।।

नारायणस्य बुद्धस्य जगदुत्पादने मतिः। सञ्जाता नाभिकमलं प्रादुश्चक्रे स लोकसृट् ।।४२।।

तन्नाभिपद्मादुदितो ब्रह्मदेवश्चतुर्दिशः। आलोकयन्स मनसा समभूच्चतुराननः ।।४३।।

स्वगतं प्राह स ब्रह्मा मत्तो नान्योऽपरो बली। नेक्षेऽन्यं किमपीहास्मि समर्थो बलवानिति ।।४४।।

तदा प्रहस्य तं गाढवाचा नारायणोऽब्रवीत्। अहमस्मि महाविष्णुः पितरं तव मां भज ।।४५।।

इति श्रुत्वा विलोक्याधः श्रीविष्णुं प्रेक्ष्य चात्मभूः। नमस्कृत्वा चिरतरं तं तुष्टावाम्बुजासनः ।।४६।।

तेन स्तोत्रेण सन्तुष्टो नारायण उवाच तम्। ममाज्ञां शिरसि धृत्वा सृष्टिं रचय पुत्रक ।।४७।।

ब्रह्मोचे[7] सृष्टिरचनारीतिं विष्णो न वेद्म्यहम्। न दृष्टा सृष्टिरचना विष्णो स्त्रक्ष्ये कथं वद ।।४८।।

१.पुराणेभ्यः. २. ब्रह्माणम्। ३. ब्रह्मा। ४.हे कुलीन। ५.अव्यक्तसंज्ञकब्रह्मदेवशयननिमित्ताज्ञातः "रात्र्यागमे प्रलीयते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके" इति स्मृतेः। ६. जीवकर्मभोगार्थं ७.उवाच

ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा तुष्टो नारायणोऽवदत्। वेदान्गृहाणारचय तदुक्तविधिना पुनः ।।४९।।
वेदेऽस्ति सृष्टिरचनाविचारस्तेन मानद। लीनां विरिञ्चे तां सृष्टिं यथापूर्वं प्रकाशय ।।५०।।
वेदोऽनादिः सृष्टिमार्गदर्शको दर्पणोपमः। तमादायाखिलां सृष्टिं सावधानतया सृज ।।५१।।
वेदोदितेन मार्गेण त्वमश्रान्तं सृजाखिलम्। इत्युवाच हृषीकेशस्तथेत्युक्त्वाऽपि सोऽसृजत ।।५२।।
ततः प्रजा प्रजानाथः ससर्ज सचराचरम्। उद्भिजानण्डजांश्चैव स्वेदजांश्च जरायुजान् ।।५३।।
श्रीविष्णोराज्ञया धात्रा सर्वं सृष्टमशेषतः। त्रैलोक्यमीशशक्त्या युग्यथा[१] व्यासेन वर्णितम् ।।५४।।
नारायणेनाख्यातानि[२] वेदव्यासेन विस्तरात्। अष्टादशपुराणानि ख्यातानि[३] जगतीतले ।।५५।।
तन्मध्ये ब्रह्मवैवर्तपुराणं सूतसूनुना। कथितं शौनकादिभ्यस्तत्रेयं सद्गुरोः कथा ।।५६।।
सनकादीन् ब्रह्मनिष्ठान्सृष्ट्वाऽग्रे सृष्टिवर्धकान्[४]। मरीच्यान्मानसांश्च ससर्ज चतुराननः ।।५७।।
अमरानसुरांश्चापि ससर्ज द्रुहिण[५]स्ततः। स्ववर्णाश्रमधर्मादिसहितान्ब्राह्मणादिकान् ।।५८।।
कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिसंज्ञितम्। उत्पाद्यैकैकमाहूय पृथिव्यै प्रैरयद्विधिः ।।५९।।
पूर्वं कृतयुगं ब्रह्मा समाहूयाब्रवीदिदम्। ममाज्ञया भुवं गत्वा स्वगुणान्संप्रकाशय ।।६०।।
एवं ब्रह्मवचः श्रुत्वा सत्यरूपं कृतं युगम्। भुवं गन्तुं प्रतस्थे तल्लक्षणं शृणु सादरम् ।।६१।।
कदाप्यसत्यं नो वेद वैराग्यज्ञानसंयुतम्। यज्ञोपवीताभरणमक्षस्त्रक्करकङ्कणम् ।।६२।।
एवंरूपं कृतयुगं नतपूर्वाङ्गमब्रवीत्। ब्रह्मन्मां प्रेरयस्यद्य कथं यास्ये महीतलम् ।।६३।।
महीतले नरा ब्रह्मन्प्रायशोऽसत्यभाषणाः। निन्दापवादनिरताः शठास्तेभ्यो बिभेम्यहम् ।।६४।।
श्रुत्वा वचनं प्राह ब्रह्मा कृतयुग त्वया। खखखाष्टाद्विसप्तैकमिताब्दान्स्थेयमेव हि ।।६५।।

१.अनुप्रविष्टचिच्छायायुक्। २.प्रकथितानि। ३.विश्रुतानि। ४.सनकादीनां शिष्यादिद्वारा सृष्टिः। ५.ब्रह्मदेवः।

तुभ्यं कष्टं न दास्यामि प्रेरयिष्येऽपरं युगम्। सावधानतया स्थेयमिति तत्प्रैरयद्विधिः ।।६६।।
व्यतीते नियते काले तस्य त्रेतायुगं विधिः। समाहूय जगत्स्रष्टा तदिदं वाक्यमब्रवीत् ।।६७।।
त्रेतायुगस्य लक्ष्मापि शृणु वक्ष्यामि सादरम्। भोगैः पुष्टा तनुस्तस्य सामग्री याज्ञिकी करे ।।६८।।
त्रेतायुगे द्विजास्तस्माद्यागहोमरताः सदा। कर्ममार्गेण गन्तारो धर्मशास्त्रविदः सदा ।।६९।।
त्रेतायुगं वृषधरं धर्मशास्त्रप्रवर्तकम्। खखषष्टिनवादित्यमिताब्दांस्तदुवास कौ[१] ।।७०।।
ततो ब्रह्मा समाहूय मिश्ररूपधरं परम्। द्वापारं प्राह तस्यापि लक्षणानि निबोध मे ।।७१।।
खड्गखट्वाङ्गचापेषुशस्त्राढ्यकरपल्लवः। द्वापार उग्रताशान्तिदयानैष्ठुर्यसंयुतः ।।७२।।
सहितः पुण्यपापाभ्यां तृतीयं युगमीदृशम्। ब्रह्मा प्राह भुवं गत्वा कञ्चित्कालं स्थितिं कुरु ।।७३।।
खखखाब्धिषडष्टाब्दकालः पूर्णोऽस्य चाभवत्। ततो ब्रह्मा समाहूय कलिं प्राह मलिम्लुचम्[२] ।।७४।।
शृणुष्व लक्षणं तस्य मलिनस्य कलेर्द्विज। ब्रह्मणः पुरतः प्राप्तः कलिः स च कलिप्रियः[३] ।।७५।।
विचारहीनः पिशाचवदनोऽधोऽमुखोऽशुचिः। गच्छन्पदे पदे चापि प्रस्खलन्स कलिप्रियः ।।७६।।
क्रूरो विरागरहितः कलहद्वेषसंयुतः। धृत्वा वामेन हस्तेन सुदृढं लिङ्गमात्मनः ।।७७।।
जिह्वां दक्षकरेणापि धृत्वा नृत्यन्मुदा तदा। दोषपूर्वस्तुतिकरः पापैरपि समन्वितः ।।७८।।
प्रहसन्नुदञ्छश्व[४]च्चेष्टां मर्कटवच्चरन्। प्राहाग्रे ब्रह्मणः स्थित्वा किमाज्ञापयसीति तम्[५] ।।७९।।
दृष्ट्वा पिशाचरूपं तं प्रहस्य विधिरब्रवीत्। कले किमर्थं हस्ताभ्यां जिह्वालिङ्गे त्वया धृते ।।८०।।
स प्राह लिङ्गजिह्वाभ्यांमेताभ्यां सकलाञ्जनान्। जेष्यामीति प्रतिज्ञातं स्वभावोऽयं मम प्रभो ।।८१।।
जैह्वौपस्थ्यसुखासक्त्या[६] जेष्यामीत्यत एव मे। जिह्वालिङ्गे धृते क्वापि न बिभेम् स्वभावतः ।।८२।।

१.भुवि। २.मलिनं। ३.कलहः। ४.पुनःपुनः। ५.ब्रह्माणं। ६.जिह्वाभावं सुखं रसलंपटता उपस्थभावं सुखं ललनालंपटता।

इत श्रुत्वा कलेर्वाक्यं ब्रह्मदेव उवाच तम्। कञ्चित्कालं भुवं गत्वा प्रकाशं कुरु चात्मनः ।।८३।।
कलिः प्राह विधे भूमौ किमर्थं प्रेरयस्यहो। स्वभावं तेऽग्रतो वच्मि[१] दुर्गुणानपि मे शृणु ।।८४।।
छेत्ताहं धर्मसेतूनां निस्त्रपो[२]ऽहं निरङ्कुशः। निद्राकलहशोकाद्याः सदा सन्ति ममाग्रतः ।।८५।।
परद्रव्यहरोऽन्यस्त्रीहरो मे भ्रातरौ मतौ। प्रपञ्चदम्भमात्सर्यकर्ता प्राणसखो मम ।।८६।।
यतयस्ते मम प्राणा दाम्भिका ये बका[३] इव। स ममात्मा यश्छलेन भूतद्रोहीह[४] जीवति ।।८७।।
नातः परं परं मित्रं मम जीवसमं विभो। ये पुण्यकारिणो लोकास्ते सर्वे मम शत्रवः ।।८८।।
ब्रह्मा प्राह ममादेशं कले धेहि स्वके गले। कलौ युगे मनुष्याणां परमायुः शतं मतम् ।।८९।।
युगान्तरे तु बहुलं तपोऽनुष्ठानतस्तदा। नृभिः कतिपयाहोभिः कष्टेनासादितं[५] पदम् ।।९०।।
एवं त्वयि न मर्त्यानामिह स्वल्पायुषां द्रुतम्। भक्त्या परेशभजनमात्रेणापि कृतार्थता ।।९१।।
युगान्तरे नृणामायुर्बाहुल्याद्दीर्घकालतः। तपोऽनुष्ठानसंसिद्धिः कष्टेन न तथा त्वयि ।।९२।।
ये ब्रह्मज्ञानिनः पुण्यकारिणो देवसेवकाः। मा विघ्नं कुरु तेषां त्वं साहाय्यं कुरु शीघ्रद[६] ।।९३।।
इति श्रुत्वा विधेर्वाक्यं नमस्कृत्याब्रवीत्कलिः। स्वमिन्ये कथिता लोकास्ते लोका मम वैरिणः ।।९४।।
यद्द मे वैरिणस्तत्र क्षितौ मे गमनं कथम्। येषां श्रवणमात्राच्च बिभेम् भृशुदुःखितः ।।९५।।
भूमण्डले विशेषेण खण्डे भारतसंज्ञके[७]। सन्ति पुण्यजना घ्नन्ति ते मां तत्र कथं गतिः ।।९६।।
इति श्रुत्वा कलेर्वाक्यं हसन्ब्रह्मा तमाह च। त्वं कालात्मानमाश्रित्य[८] कले तिष्ठाचलातले[९] ।।९७।।
छिनत्ति स्वगुणेनैष[१०] सर्वेषां धर्मवासनाम्। पुण्यात्मनोऽपि महतो भवेत्पापे मतिस्ततः ।।९८।।
कलिः प्राह शृणु ब्रह्मन्वैरिणो मे विशेषतः। भूमण्डले सुविमले तीर्थादौ निवसन्ति ये ।।९९।।

१.मे दुर्गुणान् वच्मि तान् शृणु। २.निर्लज्जः। ३.बकवत् ध्याननिष्ठतया स्वार्थसाधनेनान्यवंचकाः। ४.भूमौ। ५.प्राप्तं।
६.कलौ संकल्पमात्रेण पुण्यसिद्धिर्न पापस्य। ७.भरतवर्षे. ८.अंगीकृत्य। ९.भूतले। १९.कालात्मा।

ये शिवोपासका विष्णुध्याननिष्ठाश्च धार्मिकाः। उपद्रवन्ति मां ते तु तेषु मे न कृपा भवेत् ।।१००।।
अन्येऽपि वैरिणः सन्ति गङ्गातीरविहारिणः। वाराणसीवासिनो ये ये धर्मं तत्र कुर्वते ।।१।।
तीर्थानि पर्यटन्तीह पुराणश्रवणादराः। ध्याननिष्ठा दानरता ये च ते मम वैरिणः ।।२।।
येषां मनसि शान्तिस्ते वैरिणो मे प्रजापते। अदाम्भिकान्पुण्यशीलान्दृष्ट्वा मे वेपथु[१]र्भवेत् ।।३।।
नासाग्रदृष्ट्यो ये च जपानुष्ठानतत्पराः। दृष्ट्या दृष्ट्वाऽपि तान्प्राणा मम यास्यन्ति भाति मे ।।४।।
स्त्रीपुत्रस्नेहसंबद्धा ये मायाजालवेष्टिता। तेषामुपरि मे प्रीतिस्त इष्टाः परमा मम ।।५।।
दूषयन्ति श्रुतीः शास्त्रं भेदाद्धरिहरौ च ये। पश्यन्ति तौ द्विषन्तीह त आप्ताः परमा मम ।।६।।
भजन्ति ये हरिहरौ सर्वदा विजितेन्द्रियाः। ये रागद्वेषरहितास्तेभ्यो मम दरः[२] परः ।।७।।
ब्रह्मा प्राह कले भूमौ त्वत्प्रकाशो भविष्यति। गतिमात्रेण[३] ते लोका वर्तिष्यन्ति त्वदिच्छया ।।८।।
तेषां मध्ये पुण्यवंतो भविष्यन्ति क्वचिन्नराः। मा विघ्नं कुरु तेषां त्वं सञ्चरैवं महीतले ।।९।।
इत्येद्ब्रह्मणो वाक्यं कलिः श्रुत्वा परद्वयम्। सन्धाय स पुनः प्राह विनयावनतो विधिम् ।।११०।।
स्वभावो मम दुर्वृत्तेः[४] कथमेवं भविष्यति। स्वामिन्धर्मेण तु कथं सङ्गतिर्मम मां वद ।।११।।
एवं कलेर्वचः श्रुत्वा प्रहस्य विधिरब्रवीत्। निवासोपायमवनौ[५] शृणु कालकलात्मक ।।१२।।
त्वं कालमलसाहाय्यादधर्मस्य च गच्छ गाम्। ततो विज्ञातमार्गस्त्वं निर्भयं प्रचरिष्यसि ।।१३।।
निर्मला ये जनाः क्वापि तव ते सन्तु वैरिणः। इष्टास्तव भविष्यन्ति ये नरा मलदूषिताः ।।१४।।
एषां मध्ये नरः कश्चित्पुण्यवां[६]स्त्वां स जेष्यति। प्रायशो भूतले लोका भविष्यन्ति वशे तव ।।१५।।
इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा कलिर्नत्वाऽवदत्पुनः। एवं श्रुत्वाऽपि न मनः क्षमं[७] गन्तुं क्षितिं मम ।।१६।।

१.कंपः। २.भयः। ३.गमनमात्रेण। ४.दुष्टा वृत्तिर्यस्य तस्य मम। ५.भुवि। ६.पुण्यवान् भवेत्सः। ७.समर्थं

एवं कलेस्तु सकलं साशङ्कं नामधारक। श्रुत्वा वाक्यं विधिः प्राह सावधानमना शृणु ।।१७।।
धैर्यं धृत्वा नमसि ये शुद्धा बुद्धाश्चरन्ति तान्। त्वद्दोषाः स्पर्शयन्ति न तथा लोभविवर्जितान् ।।१८।।
ये सेवन्ति हरिहरावभेदेन गुरूनपि। ये काशिवासिनस्तेषु त्वद्दोषाः प्रभवो न हि ।।१९।।
ये विप्रसेवका लोका ये मातापितृसेवकाः। कपिलगोऽर्चकास्तेषु त्वद्दोषाः प्रभवो न हि ।।१२०।।
शैवान्वा वैष्णवान्वाऽपि तुलसीपूजकान्कले। मदाज्ञां शिरसा धृत्वा कदाप्येतान्न पीडय ।।२१।।
गुरुसेवारतांश्चैव पुराणश्रवणादरान्। स्वधर्मनिरतांश्चैव कदाप्येतान्न पीडय ।।२२।।
श्रुतिस्मृतिपुराणाज्ञान्धर्मज्ञांश्च विवेकिनः। गुरुभक्तान्विशेषेण कले त्वं नैव पीडय ।।२३।।
कलिर्जगाद भगवन्ब्रह्मन्मां वद को गुरुः। गुरुस्वरूपं कथय प्रसादाद्विस्तरेण मे ।।२४।।
इति श्रुत्वा कलेर्वाक्यं ब्रह्मा प्राह प्रसन्नधीः। कले शृणु प्रवक्ष्यामि गुरुमाहत्म्यमुत्तमम् ।।२५।।
गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः[1] पापस्य दाहकः। उकारो विष्णुरव्यक्तस्त्रितयात्मा गुरुः स्मृतः ।।२६।।
गणेशो[2] वह्नि[3]युक्तश्च विष्णु[4]ना च समन्वितः। वर्णद्वयात्मको मन्त्रश्चतुर्वर्गफलप्रदः ।।२७।।
गणेशसंज्ञो गकारो वह्निसंज्ञो रकारकः। विष्णुसंज्ञ उकारः स्यादेवं गुरुरिति स्फुटम् ।।२८।।
गुरुः पिता गुरुर्माता गुरुरेव परः शिवः। ईश्वरो यदि कुप्येत गुरू रक्षति तं तदा ।।२९।।
यदाकदाचिच्छिष्याय गुरुः कुप्येत दैवतः। परिरक्षतुमीशान[5]स्तं न शक्नोति सर्वथा ।।१३०।।
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः[6]। गुरुरेव परं ब्रह्म तस्माद्गुरुमुपाश्रयेत् ।।३१।।
ब्रह्मत्वेनोत्पादकत्वादविद्यादेश्च तारणात्। भवसंहारकत्वाच्च गुरुस्त्र्यात्मा तमाश्रयेत् ।।३२।।
हरौ प्रसन्नेऽपि हि वैष्णवा जनाः सम्प्रार्थयन्ते गुरुभक्तिमव्ययाम्।

१.रकारः। २.गकारः। ३.रकारः। ४.उकारेण। ५.शंकरः। ६.जीवभावं निरस्य ब्रह्मरूपेणोत्पादकत्वात् ब्रह्मा, अविद्याकामकर्मनिवाणात्पालको विष्णुः, संसारसंहारात् रुद्रः, एवं गुरुर्ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः।

गुरौ प्रसन्ने जगतामधीश्वरो जनार्दनस्तुष्यति सर्वसिद्धिदः ।।३३।।
यदि प्रसन्न ईशानः सद्गुरुर्नैव तुष्यति। गुरौ प्रसन्ने आसन्न[१] ईशानस्तस्य धीमतः ।।३४।।
अत एव गुरुं भक्त्या शास्त्रमार्गेण यो भजेत्। स ज्योतिरूपभाक्तीर्थव्रतयोगतपोऽर्थभाक् ।।३५।।
वर्णाश्रमवृषा[२]चारसद्विवेकक्रियापथम्। भक्तिं विरक्तिं मुक्तिं च तस्य दर्शयते गुरुः ।।३६।।
इति श्रुत्वा विधेर्वाक्यं पप्रच्छ प्रणतः कलिः। सर्वदेवसमानोऽसौ कुतो जातो गुरुर्वद ।।३७।।
ब्रह्मा तमाह वक्ष्यामि विस्तरेण यथातथम्। शृण्वैकाग्रचित्तेन पारो[३]ऽलभ्यो गुरुं विना ।।३८।।
गुरुं विना न श्रवणं भवेद्यस्यापि कस्यचित्। विना सच्छास्त्रश्रवणात्त्वद्भयान्मुच्यते कथम् ।।३९।।
गुरोर्विना न श्रवणं स्वबुद्ध्या तत्त्वतो भवेत्। शास्त्राणि सुलभान्येव श्रवणे सुलभे सति ।।१४०।।
शास्त्रतत्त्वेऽवबुद्धे तु संसारतरणं स्वतः। गुरुः प्रकाशकस्तस्माज्ज्योतीरूप्रदर्शकः ।।४१।।
गुरुसेवनया सर्वसिद्धिर्जाता पुरा कले। गुरुशिष्यकथामेतामभिधास्यामि[४] ते कले ।।४२।।
पुरा गोदावरीतीर आश्रमोऽङ्गिरसो महान्। नानवृक्षलताकीर्णः पुण्यारण्यमृगान्वितः ।।४३।।
यत्र ब्रह्मर्षिमुख्यास्तु सुव्रतास्तपसि स्थिताः। तत्रैको वेदधर्माख्यः पैलपुत्रो द्विजोत्तमः ।।४४।।
तच्छिष्यास्तत्परा आसञ्श्रुतिसच्छास्त्रपाठकाः। तेषां मध्ये दीपकाख्यः शिष्याग्र्यो[५] वेदधर्मणः ।।४५।।
वेदधर्माऽपि तद्भावपरीक्षायै कदाचन। शिष्यान्समस्तानाहूय सन्तोषेणाभिनन्द्य तान् ।।४६।।
स गुरुः प्राह भोः शिष्याः किञ्चित्पृच्छामि वोऽधुना। यदि वोऽस्ति मयि प्रीतिर्मद्वाक्यं शृणुताधुना ।।४७।।
शिष्या ऊचुर्गुरो स्वामिन्नस्माकं तारको भवान्। शिरसाऽङ्गीकरिष्यामो भवदाज्ञां न संशयः ।।४८।।
गुरुवाक्यातिचारी स रौरवं नरकं व्रजेत्। गुरुवाक्यमकुर्वाणो मायासिन्धौ स मज्जति ।।४९।।

१.समीपः। २.ब्रह्म। ३.धर्मः। ४.मोक्षः। ५. वक्ष्यामि। ६.मुख्यशिष्यः।

ततो न विन्दति गतिं दुर्गतिं याति सोऽधमः। तारको गुरुरेवातो भक्तस्य श्रुतिसम्मतः ।।५०।।
इति श्रुत्वा वचस्तेषां वेदधर्मातिहर्षितः। दीपकप्रमुखाञ्छिष्यानिदं वचमब्रवीत् ।।५१।।
शिष्याः शृणुत मे वाक्यमस्ति पूर्वार्जितं मम। जन्मान्तरसहस्त्रेषु महापापं तु यत्कृतम् ।।५२।।
तपोऽनुष्ठानधर्मेण बहु प्रक्षालितं मया। प्रारब्धमवशिष्टं न नश्येद्भोगं विना तु तत् ।।५३।।
तपसोपेक्षितमपि मोक्षविघ्नकरं भवेत्। उपेक्षा नैव कर्तव्या घोरपापस्य भाति मे ।।५४।।
स्वदेहेन तु भुक्तं चेन्न भवेत्तस्य निष्कृतिः। इत निश्चित्य मनसा तद्भोगार्थं समुद्युतः ।।५५।।
निष्कृत्यर्थं[1] हि पापस्य यास्ये वाराणसीं पुरीम्। भोक्ष्येऽघं[2] तत्र युष्माभी रक्षा कार्या प्रयत्नतः ।।५६।।
सर्वपापक्षयकरी पुरी वाराणसी श्रुता। पुराणादौ भवन्तोऽतो मां नयन्त्वविलम्बितम् ।।५७।।
शिष्याणामत्र युष्माकं कः समर्थोऽवने[3] मम। कोऽङ्गीकरिष्यति वचो दुःखोदर्कं[4] वदन्तु माम् ।।५८।।
इति श्रुत्वा गुरुवचो गुरुसेवाविशारदः। तेषां मध्ये दीपकाख्यः सच्छिष्यो गुरसम्मतः ।।५९।।
गुरुं नत्वाऽवदत्स्वामिन्निजपापं न शेषयेत्। देहनाशकराघस्य शीघ्रं कार्या प्रतिक्रिया ।।१६०।।
वेदधर्माऽदच्छिष्य यावद्देहो दृढो नृणाम्। तावत्पापक्षयः कार्यो भवेदग्रे विषोपमः ।।६१।।
तीर्थसेवाऽथवा प्रायश्चित्तं कृच्छ्रादिकं महत्। रोगादिभोगो देहेन नान्यथा पापनिष्कृतिः ।।६२।।
स्वयमेवात्मनः पापं भोग्यं देवोऽथवा ऋषिः। ज्ञानी वाऽपि न शक्नोति त्यक्तुं भोगं विनैव तत्[5] ।।६३।।
दीपकः स्वगुरुं प्राह यदुक्तं सत्यमेव तत्। शक्त्या सेवां करिष्यामि स्वामिन्नाज्ञप्तुमर्हसि ।।६४।।
दीपकस्य वचः श्रुत्वा वेदधर्मा तमब्रवीत्। गलत्कुष्ठी भविष्यामि पङ्गुरन्धश्च पापतः ।।६५।।
एकविंशतिवर्षाणि गलत्कुष्ठं भविष्यति। ईदृशं रक्षितुं शक्तश्चेदङ्गीकुरु पुत्रक ।।६६।।

१.शुद्ध्यर्थं। २.पापं। ३.रक्षणे। ४.उत्तरकालम्। ५.पापम्। ६.

दीपकः प्राह कुर्वेऽहं भवत्पापस्य निष्कृतिम्। एकविंशतिवर्षाणि कुष्ठो[1]ऽन्धोऽपि भवाम्यहम् ।।६७।।

भवत्पापक्षयं स्वामिन्करिष्ये मम वर्ष्मणा[2]। स्फुटमाज्ञापयेत्युक्त्वा भक्त्या तच्चरणेऽग्रहीत् ।।६८।।

इति श्रुत्वा वचस्तस्य वेदधर्मा महामुनिः। प्रहृष्टस्तं पुनः प्राह गतिं पापस्य मे शृणु ।।६९।।

स्वमेवात्मनः पापं भोक्तव्यं खलु शिष्य तत्। स्वशिष्यादिप्रतिनिधिद्वारा पापक्षयो न हि ।।१७०।।

अत एवामेवाघं मम भोक्ष्ये स्ववर्ष्मणा। एकविंशतिवर्षाणि रक्ष मां यदि रोचते ।।७१।।

यः पीड्यतेऽत्र रोगेण तत्कष्टादधिकं खलु। सेवकस्यापि कष्टं त[3]त्त्वं भविष्यसि कष्टभाक् ।।७२।।

इदं पूर्वं मयोक्तं ते भोक्ष्ये स्वाङ्गेन पातकम्। शक्तोऽसि चेत्पुरीं नीत्वा काशीं मां परिपालय ।।७३।।

अहं तवोपकारेण काश्यां भुक्त्वा स्वपातकम्। भूत्वा विपापो यास्यामि शाश्वतं पद[4]मव्ययम् ।।७४।।

दीपकः स्वगुरुं प्राह त्वां नेश्येऽवश्यमेव ताम्। काशीं सेवां करिष्यामि विश्वनाथसमो भवान् ।।७५।।

कले दृढमिति शिष्यः सेवामाश्रुत्य[5] तं गुरुम्। आदाय प्राप तां काशीं तारकां मणिकर्णिकाम् ।।७६।।

नीत्वा गुरुं कम्बलाश्वतरासन्न[6]मवासयत्। वेदधर्मोऽपि सन्तुष्टस्तस्थौ भुञ्जन्नघं स्वकम् ।।७७।।

स्नात्वा महामुनिस्तत्र प्रणम्य मणिकर्णिकाम्। पूजयित्वा विश्वनाथं स्वारब्धं भोक्तुमारभत् ।।७८।।

गलत्कुष्ठाभिभूतः स नेत्रहीनोऽतिदुःखितः। वेदधर्माऽभवद्भक्त्या सिषेवे दीपकोऽपि तम् ।।७९।।

व्याप्तं कुष्ठेन सर्वाङ्गं तस्य पूयास्रदुषितम्। कृमयोऽप्यभवन्गात्रे स्मृतिर्नष्टाऽस्य दुःखतः ।।१८०।।

सन्दीपकोऽपि भिक्षित्वा गुरवेऽन्नं ददौ मुदा। विश्वनाथस्वरूपं तं मत्वा भक्त्याऽभिपूज्य च ।।८१।।

रोगेण पीडिता लोके साधवोऽपि गतत्रपाः[7]। क्रूरा भवन्ति हि मुनिः शान्तोऽपि क्रूरतां गतः ।।८२।।

शिष्येण भिक्षितं[8] स्वन्नं[9] भक्त्या दत्तमपि द्विजः। न भुनक्ति क्षिपति कौ[10] स्वल्पं मत्वाऽतिकोपनः ।।८३।।

१.कुष्ठमस्यासीति कुष्ठः अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्। २.देहेन। ३.तस्मात्कारणात्। ४.ब्रह्म। ५.अंगीकृत्य। ६.निकटम्। ७.निर्लज्जाः। ८.भिक्षालब्धम्। ९.शोभनान्नम्। १०.भुवि।

अपरेऽहनि शिष्येण बह्वन्नं हि समाहृतम्[१]। किञ्चिज्जग्ध्वा[२]ऽत्यजत्कोपान्न न मिष्टं नेष्टमित्यसौ ।।८४।।
पक्वान्नानि सुमिष्टानि कस्मान्मह्यं न दास्यसि। इति क्रुद्धो ययाचे तं शाकपाकाद्यनेकशः ।।८५।।
अपरेऽहनि भिक्षित्वा तथैवाहृतमप्यसौ। शिष्यायाशिववाक्यानि[३] जगादाताडयच्च तम् ।।८६।।
कदाचित्तु गुरुः प्रीतः प्राह शिष्यशिखामणे। ज्ञानराशे मन्निमित्तमनुभूतमकं[४] त्वया ।।८७।।
सद्योऽपि पुनरप्याह त्वं मां व्यथयसि[५] द्रुतम्। गच्छ शश्वत्पूतिगन्धि[६]क्षालनं न करोष्यतः ।।८८।।
तुदन्ति[७] मक्षिकास्ताः किं न वारयसि दीपक। इति श्रुत्वा तथोद्युक्तं[८] प्राह भिक्षां न रासि[९] किम् ।।८९।।
इति पापोत्थरोगेण पीडितः स गुरुस्तदा। विपरीतं वचः प्राह पापस्य हि गतिस्त्वियम् ।।१९०।।
अधिकं पातकं तत्र दैन्यमात्सर्यदुष्टताः। वसन्ति पापरूपी स न जानाति शुभाशुभम् ।।९१।।
यो दैन्येनातिदुःखेन पीडितो भाषतेऽन्यथा। उन्मत्तवत्स विज्ञेयः पापरूपी न संशयः ।।९२।।
कुष्ठान्यष्टादश रुजां[९अ] दुःखदानि च तेषु तु। गलत्कुष्ठं महाकष्टं यतोऽयं मुनिरीदृशः ।।९३।।
तथाऽपि तस्य दोषान्त्स शिष्यो नाधात्स्वमानसे। मत्वेश्वरं सिषेवे तं भर्त्सितो वारितोऽपि सः ।।९४।।
यथा यथा याचतेऽस्मै भिक्षित्वाऽदा[१०]त्तथा तथा। यथेश्वरो महाविष्णुस्तथाऽसावित्यमन्यत ।।९५।।
नाचरत्तीर्थयात्रां स काशीक्षेत्रे वसन्नपि। गुरुसेवारतो देवयात्रार्थमपि नागमत् ।।९६।।
न देहरक्षणं चापि चक्रे गुरुपदाश्रितः। गुरुं त्रिमूर्तिं मत्वा स नित्यं नान्यमभाषत ।।९७।।
सोढ्वा[११]ऽपि निष्ठुरं वाक्यं गुरोः सन्तुष्टमानसः। यथा यथा मनस्तस्य चचार स तथा तथा ।।९८।।
एवं तं दीपकं सन्तं[१२] सुप्रसन्नः पिनाकधृक्[१३]। उपागत्याब्रवीद्वत्स प्रीतोऽस्मि वरयेप्सितम् ।।९९।।
सद्भक्ताहो[१४] महाज्ञानिन् कुलदीपक दीपक। प्रसन्नोऽस्म्यधुनाऽभीष्टं वरं वरय सुव्रत[१५] ।।२००।।

१.आनीतम्। २.भुक्त्वा। ३.गालिप्रदानलक्षणानि। ४.दुःखम्। ५.पीडयसि। ६.दुर्गंधम्। ७.देहं त्रोटयति। ८.उत्सुकम्। ९.न ददासि। ९अ.रोगाणां मध्ये। १०.दत्तवान्। ११.सहनं कृत्वा। १२.वर्तमानम्। १३.शिवः। १४.अहो सद्भक्त। १५.शोभनं गुरुसेवालक्षणं व्रतं यस्य।

सन्दीपक उवाचेश मृत्युञ्जय गुरुं त्विदम्। अपृष्ट्वा व्योमकेश नादास्यामि वरं वरम्[१] ।।१।।
इत्युक्त्वा स्वगुरुं गत्वा विनयाऽवनतोऽब्रवीत्। विश्वनाथः प्रसन्नो मे वरं दातुमुपागतः ।।२।।
यद्याज्ञा भवतो रोगशान्तयेऽथ ततो वरम्। आदास्ये तद्वरादेव रोगशान्तिर्भविष्यति ।।३।।
इति दीपकवाक्यं स श्रुत्वा क्रुद्धोऽब्रवीन्मुनिः। श्रान्तोऽसि किं न सम्प्रार्थ्यो व्याधिशान्त्यै ममेश्वरः ।।४।।
विना भोगेन शिष्यात्र न निवर्तेत पातकम्। वरेण प्रतिबद्धं चेद्भोक्तव्यं तद्भवान्तेर ।।५।।
इति शास्तीह शास्त्रं तद्भोग्यमत्रेव जन्मनि। क्षालयित्वाऽपि चेच्छिष्टं पातकं मोक्षविघ्नकृत् ।।६।।
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं स शिष्यो दीपको गुरुम्। आज्ञा प्रमाणमित्युक्त्वा ययौ यत्रेश्वरः स्थितः ।।७।।
आगत्य प्राह विश्वेशं किं कर्तव्यं वरेण मे। मतो गुरोर्न मनसः स्वीकार्योऽद्य कथं वरः ।।८।।
इति श्रुत्वा व्योमकेशः प्राप्य निर्वाणमण्डपम्। देवानां शृण्वतां विष्णोरग्रे तत्प्राह विस्मितः ।।९।।
उवाच शङ्करं विष्णुः कः शिष्यः को गुरुः कुह। निवासमेतयोर्ब्रूहि विस्मयो मेऽभवन्महान् ।।२१०।।
ईश्वरः प्राह तं विष्णुमाश्चर्यं दृष्टमद्य मे। दीपको बालकस्त्वेको गुरुभक्तिविधारकः ।।११।।
गोदावरीतीरवासी वेदधर्माख्यतापसः। तत्सेवानिरतोऽश्रान्तं दीपको भक्तिदीपकः ।।१२।।
तत्तुल्यो नेक्षितो लोके गुरुभक्तिपरायणः। तं दृष्टवैव वरं दातुं जाता प्रीतिरतीव मे ।।१३।।
विष्णो स वारयामास वरं दातुं गतं हि माम्। गुरुणाऽऽज्ञा न दत्ताऽतः परिभाव्य[२] वरं जगौ[३] ।।१४।।
दिव्यकोटिसहस्राब्दास्तपस्यन्ति महर्षयः। नक्तंदिवं सुकष्टेन संस्थितास्ते वरार्थिनः ।।१५।।
तादृशास्तापसान्योगीनुपेक्ष्य त्वं प्रसह्य[४] मे। कुतो दित्से[५] वरमिति सा चोक्त्वा नाददे[६] वरम् ।।१६।।
तनुं मनो वचस्तस्मै समर्प्य गुरवेऽनिशम्। सेवते दीपकः साक्षात्त्रिमूर्त्यात्मेति वीक्ष्य तम् ।।१७।।

१.श्रेष्ठम्। २.अनादृत्य। ३.उवाच। ४. हठादेव। ५.दातुमिच्छसि। ६.न स्वीचकार।

माता पिता सुराः सर्वे गुरुरेव ममेति सः। निश्चित्यानुदिनं प्रीत्या गुरुसेवारतोऽस्ति सः ।।१८।।

तद्गुणान्कति वक्ष्यामि सोऽविद्याध्वान्तदीपकः। गुरुसेवादरो नित्यं दीपकः कुलदीपकः ।।१९।।

धर्मो ज्ञानं यशः सर्वं गुरुरेवेति निश्चितः। भेजे तच्चरणे प्रीत्या दीपकः कुलदीपकः ।।२२०।।

इति विश्वेशवचनं श्रुत्वा शार्ङ्गधरो गुरुम्। शिष्यं यथा श्रुतं तं च त्वरयामास वीक्षितुम् ।।२१।।

आगत्य दृष्ट्वा विश्वेशकथितादपि चाधिकम्। तस्य भक्तिप्रकारं स तुष्टोऽभूद्भक्तवत्सलः ।।२२।।

विष्णुर्दीपकमाहूय हृषीकेशोऽवदत्तदा। तुष्टोऽस्मि गुरुभक्त्या ते वरं वरय सुव्रत ।।२३।।

उवाच दीपको विष्णो का मद्भक्तिस्त्वयेक्षिता। किमर्थं मे हृषीकेश वरं दास्यस्यनिच्छते ।।२४।।

मुनयो दिव्यकोट्यब्दानरण्ये तपसि स्थिताः। तानुपेक्ष्य वरं दित्से तपोहीनाय मे कुतः ।।२५।।

नारायण त्वद्भजनं न मे[१] कृतं नारायण त्वत्स्मरणं न मे कृतम्।
नारायण त्वन्न[२] वरं वृणोम्यहम् दातुं प्रसह्यापि[३] न योग्यता मम ।।२६।।
हरिः प्रगल्भा[४]मिति दीपकोक्तिमाकर्ण्य नारायण आप तुष्टिम्।
तद्भक्तिसम्मोहनमोहितात्मा[५] तं दीपकं प्राह जगद्धितात्मा ।।२७।।

त्वया निर्वाणपरमा गुरुभक्तिः कृता परा। तया तुष्टोऽस्मि सा भक्तिर्ममैव कुलदीपक ।।२८।।

यो नरो गुरुभक्तोऽसौ मम भक्तो न संशयः। तदधीनोऽस्मि सततं दास्येऽभिलषितं वरम् ।।२९।।

मद्भक्तास्तेऽपि विज्ञेया ये मातापितृसेवकाः। या पतिं भजते साध्वी साऽपि भक्ता ममैव हि ।।२३०।।

विज्ञेयः सोऽपि मद्भक्तो यो विद्वद्द्विप्रसेवकः। तपस्वियतियोगीशभजका भजका मम ।।३१।।

इति प्रगल्भवचनं विष्णोराकर्ण्य दीपकः। प्रणम्य तं विनीतोऽसौ प्राब्रवीच्छृणु सादरम् ।।३२।।

१.मयो। २.त्वत्तः। ३.बलात्कारेण। ४.प्रौढाम्। ५.मनः

शृणु विष्णो हृषीकेश निश्चयो मनसो मम। वेदशास्त्रादिमीमांसादाता नो गुरुरेव हि ।।३३।।
गुरो[१]स्तु सर्वविज्ञानं ततोऽधीना[२]स्त्रिमूर्तयः। किं नोऽनन्येन[३] देवेन देवोऽस्माकं हि सद्गुरुः ।।३४।।
सर्वे देवाश्च तीर्थानि सत्यं सद्गुरुरेव नः। अस्माकं परमार्थोऽपि किं दूरे विद्यते वद ।।३५।।
सिद्धाश्च योगिनश्चापि ज्ञानिनो न गुरुं विना। येन ज्ञानं गुरोर्लब्धं सुदूरोऽस्येश्वरोऽस्ति किम् ।।३६।।
विष्णो त्वं यं वरं दित्से तं गुरुर्नापि दास्यति[४]। गृहस्थं दूरतस्त्यक्त्वा कोऽन्वेष्टुं यात्यहो बहिः ।।३७।।

एवं सूहार्दं[५] स तु दीपकोक्तिं श्रुत्वा मबाविष्णुरिवाप तोषम्।
तमब्रवीच्छिष्य[६]शिखामणे त्वं धन्योऽसि मे प्राणसखासि बाल ।।३८।।
त्वद्भक्तिबद्धोऽस्म्यत आगतोऽस्मि वरं कमप्यङ्ग वृणीष्व दास्ये।
समागतः प्रागिह विश्वनाथो दातुं वरं चापि ततोऽहमाप्तः[७] ।।३९।।

वरं वृणीष्व तोषार्थमावयो[८]रेकरूपयोः। अभीष्टं ते प्रदास्यामि वशवर्ती तवास्म्यहम् ।।२४०।।
दीपकः प्राह भो विष्णो वरं दातुं यदीच्छसि। गुरो ममाधिका भक्तिर्वर्धत्वय्युत्तरोत्तरम् ।।४१।।
गुरुस्वरूपविज्ञानं तद्भक्तिः प्रेमलक्षणा। भवत्वेवं वरो देयो नादेयोऽतः परः परः ।।४२।।
इत्युक्त्वा पदलग्नोऽभूच्छार्ङ्गपाणिरुवाच तम्। सन्तुष्टोऽस्मि मम प्राणसखस्त्वं कुलदीपक ।।४३।।
विहिता गुरुभक्तिर्या तेन तीर्णोऽसि पश्यसि। इहैव च परं ब्रह्म शण्वन्यदपि दीपक ।।४४।।
धर्मेण लोकधिया परबुद्ध्यापि सद्गुरुम्। उत्कृष्टमनसा वाऽपि भज भक्त्या स्तुतिं कुरु ।।४५।।
यदा यदा निजगुरुं त्वं भक्त्या स्तौषि दीपक। तेन तुष्टो भवामीह स्तुतिः सापि ममैव हि ।।४६।।
येवेदपाठका लोका ये साङ्गश्रुतिचिन्तकाः। वेदान्तवाक्यरसिकाः पर्यवस्यन्ति सद्गुरौ ।।४७।।

१.गुरोः सकाशात्। २.स्वाधीनाः। ३.न विद्यतेऽन्यो गुरुर्यस्य सः। ४.न दास्यति किम्। ५.शोभनः हार्दः हृद्गताभिप्रायो यस्यां ताम्। ६.हे शिष्य। ७.प्राप्तः।
८.विश्वेश्वरस्य मम च। ९.अतःपरो परोऽपि वरो न स्वीकार्यः। १०.कृता।

वदन्ति वेदान्तसिद्धान्ते ये परं ब्रह्म सद्गुरुम्। ते मत्प्रिया भज ततो गुरुं ते[1] देवता वशे ।।४८।।

गुरुरित्यक्षरद्वन्द्वं केवलं सोऽमृतार्णवः। तस्मिन्क्षणं निमग्नस्य त्रितापा निर्दहन्ति किम् ।।४९।।

सद्गुरुस्मरणं यस्य चित्ते पूज्यः स सर्वतः। गुरुनामसुधापानं यस्य सोऽप्यमरो[2] भवेत् ।।२५०।।

यदा मम शिवस्यापि ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य[3] वा। अनुग्रहो भवोन्नृणां लभ्यते सद्गुरुस्तदा ।।५१।।

मयाऽथवेश्वरेणापि दीयते ब्रह्मणा वरः। गुरुणा दीयते सोऽपि त्रिमूर्त्यात्मा गुरुस्ततः ।।५२।।

इत्युक्त्वा दीपकं विष्णुर्जगाम स यथाऽऽगतः। कले शृणु महात्मानं विद्धि सद्गुरुसेवकम् ।।५३।।

एवं लब्धवरो विष्णोर्दीपको गुरुसम्मुखम्। आगत्य तं ननामाथ सर्वज्ञः प्राह तं गुरुः ।।५४।।

वद शिष्य हृषीकेशस्त्वया सम्भाषितः किल। किं ते ददौ त्वया किं वा याचितं हि मदात्महृत्[4] ।।५५।।

दीपकः प्राह तं दत्तो हृषीकेशेन मे वरः। अनिच्छतेऽपि हि भवत्पादभक्तरचञ्चला[5] ।।५६।।

तात्पर्येण भवत्पादसेवा युष्मत्पदाब्जयोः। दृढभक्तिरिति स्वामिन्वरो मे विष्णुनाऽर्पितः ।।५७।।

इति शिष्यवचः श्रुत्वा सन्तुष्टः स गुरुस्तदा। प्रसन्नः प्राह सुचिरञ्जीव काशीपुरीं वस ।।५८।।

सिद्धयस्त्वद्वचोऽधीनाः निधयो द्वारि सन्तु ते। त्वदधीनो विश्वनाथो भूयात्सन्तोषतो मम ।।५९।।

स्मरिष्यन्ति जना ये त्वां तत्कष्टं नाशमेष्यति। नन्दन्ति पुत्रदाराद्यैस्ते त्वत्स्मरणमात्रतः ।।६०।।

इत्युक्त्वा दीपकं सोऽपि वेदधर्मा महामुनिः। विपापो विरजो दिव्यदेहस्तत्क्षणमाबभौ[6] ।।६१।।

परीक्षितुं शिष्यभावं बुद्ध्या कुष्ठीव[7] सोऽभवत्। यस्तापसो महाज्ञानी पापशंका कुतोऽस्य तु ।।६२।।

मुनिः काशीपुरीं यातो लोकानुग्रहकाङ्क्षया। श्रीकाशीक्षेत्रमहिमा नैकजन्माघसङ्घहृत् ।।६३।।

इति दर्शितमेतेन ये काशीवासतत्पराः। अधर्मनिरता वाऽपि नास्ति तेषां पुनर्भवः ।।६४।।

१.देवतास्तव वशवर्तिनः। २.मुक्तः। ३.ब्रह्मज्ञानसम्पन्नस्य। ४.मन्मनोऽप्याल्हादकम्। ५.अचंचलभवत्पदभक्तिरूपो वरः। ६.शुशुभे। ७.वस्तुतो न कुष्ठी।

एवं श्रीमद्गुरुवरमहाशिष्यसत्कीर्तिरुक्ता [१]शीतक्ष्माभृत्पयउदधिजावल्लभौदार्ययुक्ता।
तिष्यायापि[२] प्रतिवचनतः पद्मजातेन चोक्ता सूतेनाथो शुनकसुत[३]मुखर्षिभ्य एष्याऽप्यनूक्ता[४] ।।६५।।
एवं ब्रह्मवचो निशम्य स कलिर्नत्वा तदुक्तं मुदा। मूर्ध्नाधाय भुवं ततः स्म चरति[५] ब्रह्मोक्तवत्सर्वदा।।
सिद्धः प्राह स नामधारक गुरौ यस्यास्ति भक्तिर्वरा। तीर्त्वाऽऽश्वेव[६] भवाम्बुधिं परगतिस्तेनैव लब्धाऽचिरात्।।६६।।
यत्र कुत्र दृढा भक्तिर्यदा यस्य महात्मनः। तत्र तत्र महादेवः प्रकाशमुपगच्छति ।।६७।।
भक्तिर्यस्य निजे गुरौ हरिहरब्रह्मात्मबुद्ध्या स्थिरा यो वाचा मनसाऽनिशं सुवचसा संसेव्यते सोऽचिरात्।
ईशानुग्रहपात्रमेव भवति क्षिप्रं यथा दीपकः श्रीशस्तद्वर्तितां चरति यः स्वीयेष्टधीदीपकः[७] ।।६८।।
गङ्गाधरस्य तनयो हि सरस्वतीति ख्यातः प्रणम्य विनतोऽर्थयति[८] स्म सर्वान्।
श्रोतृञ्छिशूक्तिवदिदं मम वाक्यमत्र न्यूनं सुपूर्णमधुनाऽस्तु भवत्प्रसादात् ।।२६९।।

(इति) श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञित-महाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां कलिब्रह्मसंवादान्वितसिद्धनामधारकसंवादाख्यो द्वितीयः (अध्यायः)।। आदितः श्लोकाः।।४१५।।

१.शीतक्ष्माभृज्जावल्लभः शिवः, पयउदधिजावल्लभो विष्णुः। २.कलये। ३.शौनकः। ४.पश्चादुक्ता। ५.चरति स्म भूतार्थे लट्। ६.आशु एव। ७.स्वभक्तबुद्धिप्रकाशकः। ८.प्रार्थयति।

।। अथ तृतीयोऽध्यायः।।३।।

श्रीगणेशाय नमः। श्रीगुरुदत्तात्रेयाय नमः।

एवं सिद्धमुनेर्वाक्यं भक्तियुक्तं सविस्तरम्। श्रुत्वा सन्तोषमापन्नः प्राब्रवीन्नामधारकः ।।१।।
जय सिद्धमुने त्वं मे संसारार्णवतारकः। संशयो मे समुच्छिन्नो मनोगत इहाधुना ।।२।।
त्वत्तः सर्वं मया लब्धं मग्नोऽस्म्यानन्दसागरे। विज्ञातं परमं तत्त्वं मया तव मुखाद्गुरोः ।।३।।
त्वन्मुखाद्गलितं पीत्वा सद्गुरोर्महिमामृतम्। नानन्दो माति मे चित्ते भोः स्वामिंस्ते प्रसादतः ।।४।।
कुत्रास्ति भवतो वासो ग्रासो वा कुत्र मे वद। दासोऽहं ते भवामीति कराभ्यां तत्पदेऽग्रहीत् ।।५।।
ततः सिद्धः कृपालुः स हृष्ट आलिङ्ग्य तं मुदा। आशीर्भिरभिनंद्याथ निजवृत्तान्तमब्रवीत् ।।६।।
यत्र यत्र गुरोर्वासो वासो मे तत्र तत्र च। ग्रासो ममापि सततं गुरुस्मरणमेव हि ।।७।।
महिमामृतपानं मे श्रीगुरोर्नित्यतृप्तदम्। सदा संसेव्यते भक्त्या पश्येदं पुस्तकं शुभम् ।।८।।
भुक्तिर्मुक्तिः परार्थश्च वाञ्छितं सकलं द्रुतम्। श्रीसद्गुरोश्चरित्रस्य श्रवणादेव लभ्यते ।।९।।
धनार्थी चाक्षयधनं लभते श्रुतिमात्रतः[१]। पुत्रपौत्रगवादींश्च तत्कामो ज्ञानमप्युत ।।१०।।
सप्ताहं यः शुचिर्भक्त्या पठेद्वा शृणुयादपि। तन्मनोरथसिद्धिः स्यादपुत्रः पुत्रवान्भवेत् ।।११।।
ग्रहरोगादिपीडाऽपि न कदाऽपि भविष्यति। मुच्यते बंधनाद्बद्ध एतच्छ्रवणमात्रतः ।।१२।।
यः शृणोति नरो भक्त्या शतायुर्ज्ञानवान्भवेत्। ब्रह्महत्यादिपापानि नश्यन्ति श्रवणेन हि ।।१३।।
इति सिद्धवचः श्रुत्वा नत्वा तं नामधारकः। प्राह स्वामिदयासिन्धो मां तारय भवाम्बुधेः ।।१४।।

१.श्रवणमात्रेण।

लब्धो ज्योतिर्मयः साक्षाद्गुरुमूर्तिस्त्वमेव मे। स्वामिन्गुरुचरित्रस्य श्रवणेच्छा ममापि हि ।।१५।।
तृषिताय यथा मार्गे यथेष्टं दीयतेऽमृतम्। भवानपि तथा मेऽद्य चरितामृतपानदः ।।१६।।
नैशं[१] तमो यथाऽपैति[२] सूर्यालोक[३]विलोकनात्। ममाज्ञानं तथाऽपेया[४]च्चरितश्रवणाद्गुरोः ।।१७।।

इत्थं समाकर्ण्य स नामधारकव्याहार[५]माश्वास्य स दुःखहारकः।
दत्वाऽभयं तस्य करं प्रगृह्य तं निन्ये द्रुमं[६] सद्गुरुमूर्तिसेवितम् ।।१८।।
अश्वत्थसंज्ञे किल कल्पवृक्षे ज्ञानप्रदे सद्गुरुसन्निधाने।
स्वयं समासीन इमं[७] समीपे प्रीत्योपवेश्याथ जगाद सिद्धः ।।१९।।

शृणु शिष्य दृढा भक्तिरज्ञानस्य न ते गुरौ। संशयाविष्टचित्तत्वाच्चिन्ताक्लेशादि तेऽभवत् ।।२०।।
आधत्ते दृढभक्तिं यः सदाचारो नरो गुरौ। स जानीयाद्गुरो रूपं स एवाभीष्टभाग्भवेत् ।।२१।।
इति श्रुत्वा पुनर्नत्वा तं सिद्धं नामधारकः। उवाच करुणं दीनः प्रश्रयावनतो भृशम् ।।२२।।
संसाराब्धौ निपतितो निमग्नोऽज्ञानवारिणी। त्रितापवडवा[८]तप्तः कामादिग्रहवेष्टितः ।।२३।।
ज्ञाननावि समारोप्य मामितो[९] नाविको भवान। प्रेरयित्वा कृपावायुं परं तीरं नयत्वरम्[१०] ।।२४।।
इति श्रुत्वा सकारुण्यं प्रार्थितः सिद्ध आह तम्। कृपाकरं निजकरं तस्य विन्यस्य मूर्धनि ।।२५।।
नामधारक मा भीस्त्वं चिन्तां सन्त्यज्य दूरतः। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते करिष्ये त्वामसंशयम् ।।२६।।
यस्य नास्ति दृढा भक्तिः स सदा क्लेशदैन्यभाक्। श्रीदुरुस्तस्य किं कुर्यात्संशयावेष्टितस्य तु ।।२७।।
संशयं मानसे धृत्वा जातोऽसि त्वं सुदुःखभाक्। विहाय संशयं तस्माच्छ्रद्धतस्व ज्ञानवान भव ।।२८।।
निःसंशयं भज गुरुं सोऽभीष्टं ते प्रदास्यति। भजतोऽनुभजत्येष भक्तं नोपेक्षते निजम् ।।२९।।

१.निशि भवम्। २.गच्छति। ३.द्योतः। ४.गन्तुं शक्नुयात्। ५.वचनम्। ६.अश्वत्थवृक्षम्। ७.नामधारकम्। ८.वडवानलः। ९.संसारात्। १०.शीघ्रम्।

गुरुं विद्धि कृपासिंधुं वेदशास्त्रादिविश्रुतम्। किन्दुर्लभं तच्चरणशरणस्य तु भूतले ।।३०।।
[१]वदान्यः कामदः कोऽत्र वदान्यः[२] स च मेघवत्। मेघो वर्षति सर्वत्र तारतम्यं न वीक्षते ।।३१।।
तथैव सद्गुरुः कामपूरकोऽस्ति तथाऽपि हि। न तिष्ठत्युदकं तूच्चदेशे गर्ते तु तिष्ठति ।।३२।।
दृढभक्तिर्गर्तसमो दांभिकस्तूच्चदेशवत्। तस्माद्वाक्कायहृद्धर्मैर्दृढभक्त्या गुरुं भज ।।३३।।
गुरुर्निरुपमो यस्य[३] शिष्यः संस्पर्शमात्रतः। मायामयप्रपञ्चं तु परं ब्रह्मैव पश्यति ।।३४।।
नोपमा कल्पवृक्षस्य युक्ताऽत्र स तु कल्पितम्। ददाति श्रीगुरुर्भूयो[४] दत्तेऽसंकल्पितं द्रुतम् ।।३५।।
तस्मात्त्वं संशयं त्यक्त्वा निगमागमविश्रुतम्। चरणं शरणं गच्छ कामधेनुं जगद्गुरोः ।।३६।।
इत्युक्तः स क्षणं ध्यात्वा प्राञ्जलिर्नामधारकः। अनुग्रहो गुरोरेष इति मत्वाऽब्रवीदिदम् ।।३७।।
योगेश्वर कृपासिन्धो कामधेनुस्त्वमेव मे। सेवकोऽहं तव स्वामिन्भवभीतिहरो भव ।।३८।।
विस्तृतं भवतो वाक्यं श्रुत्वा गुरुपदाम्बुजे। संलग्नं मे मनो लीलाश्रवणोत्कण्ठितं गुरोः ।।३९।।
त्रिमूर्तिः श्रीगुरुः साक्षाद्यदि तर्हि कुतो भुवि। मर्त्यात्मना[५]ऽवतीर्णोऽत्र तन्मे कथय ते नमः ।।४०।।
उवाच सिद्धः साधो त्वं शिष्यचन्द्रोऽसि केवलम्। मम बोधसमुद्रोऽयं पूरितः प्रश्नतस्त्वया ।।४१।।
महानन्दाप्तिकालस्ते गुरुदास्योदयोऽपि च। उपस्थितोऽचिरादेव त्वं ब्रह्मानुभविष्यसि ।।४२।।
पर्यटन्तं क्षितितले कोऽपि मां नैव पृच्छति। गुरुलीलामृतं त्वद्य शुश्रूषुस्त्वं[६] मयेक्षितः ।।४३।।
ऐहिकामुष्मिकार्थेच्छा यस्य तस्य तु रोचते। चरितं तच्छृणुष्वाद्य कृत्वा त्रिकरणं[७] दृढम् ।।४४।।
त्वमसि श्रीगुरोर्भक्तस्ततस्ते मतिरीदृशी। लप्स्यसे त्वं चतुर्वर्गान्ममेदं निश्चितं मतम् ।।४५।।
धनधान्यादिसम्पत्तिः पुत्राः पौत्राः श्रुति) स्मृतिः। आयुः सौख्यं गतिश्चान्ते लभ्या यच्छ्रवणान्नृणाम्।।४६।।

१.ब्रूहि। २.दानशौण्डः। ३.गुरोः। ४.अधिकम्। ५.मनुष्यरूपेण। ६.श्रवणेच्छुः सेवेच्छुश्च। ७.वाङ्मनःकायश्च त्रिकरणम्। ८.देवर्षिभिरिति शेषः।

गुरुलीला कामधेनुर्वेदशास्त्रमताऽऽदृता। लीलाविहारिणो मर्त्यरूपिणोऽरूपिणो विभोः ।।४७।।
भूमेर्भारावताराय भक्तोद्धाराय मारिष[1]। एष वेषधरो भूत्वा कुरुते धर्मपालनम् ।।४८।।
इति सिद्धवचः श्रुत्वा नत्वा तं नामधारकः। पप्रच्छेशावताराणां निदानं[2] किं महामते ।।४९।।
स्वामिन्मयि कृपां कृत्वा विस्तरेणैव तद्वद। उवाच सिद्धः शृणु भो निर्गुणं ब्रह्मवस्तु यत् ।।५०।।
जगदादि स्वतोऽनादि यदेकं चाद्वितीयकम्। तत्स्वशक्ति[4]समावेशात्त्रिगुणं विश्वकारणम् ।।५१।।
यत्सवतंत्रं तदेवासीद्ब्रह्मविष्णवीशरूपधृक्। सृष्टिस्थितिप्रलयकृद्रजःसत्त्वतमोगुणैः ।।५२।।
कः[5] स्त्रष्टा रज उद्रेके सत्त्वोद्रेकेऽस्य केशवः। पोष्टाऽन्ते तम उद्रेके हर्ता रुद्रः स्वयम्प्रभुः ।।५३।।
नैते परस्परं भिन्नास्त्रयः कार्यानुसारिणः। सृष्ट्यादिलीलाकर्तारः प्रसिद्धाः प्रभवः श्रुतौ ।।५४।।
अम्बरीषाभिधः कश्चित्सूर्यवंशीयपार्थिवः। एकादशीव्रतपरो विष्णुभक्तो दृढव्रतः ।।५५।।
नानावतारस्वीकारे स निमित्तोऽभूद्विभोः। तत्सर्वं तेऽभिधास्यामि सावधानमना भव ।।५६।।
उपोष्य विधिना राजा नित्य[6]मेकादशीदिने। आतिथेयः[7] स कुरुते सर्वदा हरिचिन्तनम् ।।५७।।
एवं सत्येकदा तस्य दुर्वासा गृहमागतः। साक्षात्तद्व्रतभङ्गाय दुर्दैवं किमुपागतम् ।।५८।।
[8]एकनाड्यवशिष्टाभूत्तद्दिने द्वादशी तिथि। आतिथेयोऽम्बरीषस्तं गतो भीतोऽपि सन्मुखम् ।।५९।।
तंसमानीय पानीय[9]मानीय विधिनाऽस्य सः। पादौ प्रक्षाल्य सम्पूज्य पूज्य[10]मेतमपूजयत् ।।६०।।
तंनत्वा कुशलं पृष्ट्वा प्राह शीघ्रमनुष्ठितिम्[11]। कृत्वैतु पारणाया[12]ऽऽशु भवान्स्वल्पाद्य सत्तिथिः[13]।।६१।।
तथेति स नदीं गत्वा चक्रे कर्म चिरक्रियः। व्रतभङ्गातिथित्यागदोषभीत्या स[14] शङ्कितः ।।६२।।
विचार्य स्वगतं राजा जलपानेन मे भवेत्। अधुनोभयसंसिद्धिरिति मत्वा पपौ जलम् ।।६३।।

१.हे मारिष आर्य। २.आदिकारणम्। ३.जगत्कारणं स्वतः कारणरहितम्। ४.माया। ५.प्रजापति। ६..अकरणे प्रत्यवायश्रवणात्। ७..अतिथिषु साधुः। ८.. एकघटिका। ९..उदकम्। १०.पूजायोग्यम्। ११.अनुष्ठानम्। १२.भोजनाय। १३.सतो विष्णोस्तिथिर्द्वादशी। १४.स राजा शंकितः। १५.हे बुभुक्षित, बुभुक्षितश्चासावतिथिश्च तमिति वा।

अत्रान्तरेऽपि दुर्वासा आगत्य कुपितोऽवदत्। [१५]बुभुक्षितातिथिं हित्वा कथं पानं त्वया कृतम् ॥६४॥
एवमुक्त्वा स दुर्वासाः शापं दातुं प्रचक्रमे। भीतो राजाऽस्मरच्छाङ्र्गधरं तं भक्तवत्सलम् ॥६५॥
स्मृतमात्रस्तदा प्राप्तो धेनुर्वत्समिव द्रुतम्। नारायणः सकरुणः शरणागतरक्षणः ॥६६॥
राजन्नानायोनिभाक् त्वं भवेति शशाप तम्। यावत्तवद्धृषीकेशस्तयोर्मध्ये समागतः ॥६७॥
मुनेर्वाक्यं न मिथ्येति भीतो राजा हरेः पदम्। जग्राह स महाविष्णुर्बभाषे भक्तवत्सलः ॥६८॥
मुने रक्षाम्यमुं भक्तं शापं देहि तमेव मे। नायं सोढुं प्रभुर्भक्तवात्सल्यान्मे सहिष्णुता[१] ॥६९॥
ईश्वरांशोऽपि दुर्वासा विचार्य स्वगतं जगौ। अवतीर्यैष शापेन भुवो भारं हरिष्यति ॥७०॥
सुचिरेणापि तपसा भगवान्भुवि दुर्लभः। अम्बरीषप्रभावेण शापसम्बन्धकारणात् ॥७१॥
भविष्यत्र सुलभः श्रीपतिः सहितः श्रिया। अवतीर्य स्वभक्तानामुद्धर्ता भविताऽभवः ॥७२॥
अस्मै परोपकारार्थं शापो देयो दयावते। किमम्बरीषजनुषा भूभारोऽयं हरिष्यति ॥७३॥
इत्थं विचार्य दुर्वासा वासार्थमवनौ हरेः। शापं तमेव हरये प्रदास्यन्निदमब्रवीत् ॥७४॥
स्थूलसूक्ष्मनिवासोऽपि विश्वात्माऽपि क्षितावज। दशवारं च मत्स्यादिरूपैरवतरिष्यसि ॥७५॥
इति दुष्टान्तकः शिष्टरक्षको मुनिनाऽर्पितम्। शापं प्रीत्या स्वीचकार कारणात्मा दयाघनः ॥७६॥
नारायणोऽनन्तरूपो भगवान्भक्तवत्सलः। अस्यावतारा मत्स्याद्या उक्ता भागवतादिषु ॥७७॥
क्वचित्स्पष्टान्क्वचिद्गुप्तांस्तान्विदुर्बह्मवादिनः । कुतो विमूढा जानन्ति यत्र वेदोऽपि शङ्कितः ॥७८॥
चमत्कारोऽपि चान्योऽयमनसूया मनस्विनी। पतिव्रताशिरोरत्नं श्रुतावपि च विश्रुता ॥७९॥
तस्यागृहं समागत्य मध्याह्नेऽतिथिरूपिणः। त्रिमूर्तयः सुतास्तस्या अभवन्नत्रियोषितः ॥८०॥

१.सहनशीलता।

इति श्रुत्वाऽथ पप्रच्छ पुनस्तं नामधारकः। आश्चर्यं कथितं त्वेतदासन्पुत्रा कथं सुराः ।।८१।।

धन्योऽयमत्रिः कुत एष जातः स किंप्रभावोऽपि तथाऽनसूया।

सविस्तरं तूत्तरमार्तबन्धो [१]बन्धोच्छिदाख्याहि सुबोधसिन्धो ।।८२।।

इति स [२]तदनुयोगं कामितानन्दयोगं सकलमलवियोगं सन्मुमुक्षोपयोगम्।

दृढमतिरवधार्य प्राब्रवीदार्यवर्यस्त्रितनुजनुरनार्यध्वंसकं शिष्यवर्यम् ।।८३।।

ॐ तत्सत्।।(इति) श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण

सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां

वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे तृतीयः (अध्यायः)।।

आदितः श्लोकाः।।४९८।।

१.बध्नातीति बंधः संसारः तमुच्छिनत्तीति तत्संबुद्धौ। २.प्रश्नम्।

।। अथ चतुर्थोऽध्यायः।।४।।

।।श्रीः।। एवं शिष्यस्य सम्प्रश्नं श्रुत्वा सिद्ध उवाच तम्। साधु[१] साधु त्वया पृष्टं प्रीतिर्गुरुपदेऽस्ति ते ।।१।।
धन्या मान्याऽस्ति ते वाणी त्वं हि शिष्यशिखामणिः। त्वत्प्रश्नश्रवणेनैव गुरुलीला स्मृताऽऽदितः।।२।।
प्रश्नस्तेऽयं समीचीनः सादरं कथयामि ते। आरभ्य सृष्टितः सर्वमत्रेर्जन्मादि यच्छ्रुतम् ।।३।।
पुरा कल्पाम्बुधौ लीना विश्वसृष्टिरशेषतः। नारायणो वेदगीतो जलशायी तदाऽभवत् ।।४।।
रेतोरूपेण मनसा सकामोऽण्डं[२] पुराऽसृजत्। पुराकल्पे यत्र लीना नानाचेतन[३]वासनाः ।।५।।
हिरण्यगर्भसंज्ञं तद्ब्रह्माण्डं देववत्सरम्। स्थित्वा भिन्नमभूत्तत्र सर्वोत्पत्तिः श्रुतीरिता ।।६।।
स्व[४]र्भूतले द्वे शकले विधात्रा निर्मितेऽमले। भुवोऽधः सप्तलोकाः स्युरूर्ध्वं सप्त सुतेजसः ।।७।।
विष्णोर्नाभेरभूद्ब्रह्मा स चतुर्दशलोकसृट्। मनसा देहतश्चापि दिक्कालादीन्ससर्ज सः ।।८।।
सृष्टिं वर्धयितुं चाग्रे ब्रह्मा विष्णोरनुज्ञया। तपस्तप्त्वाऽपि चतुरः[५] पुत्रान्सप्त सोऽसृजत् ।।९।।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वसिष्ठ इति सप्तैते मानसा ब्रह्मणः सुताः ।।१०।।
शतरूपामनू ब्राह्मौ देवहूतिः सुता तयोः। छायोत्थ[६]कर्दमस्त्री तत्पुत्र्यो ब्रह्मसुतैर्वृताः ।।११।।
विधातृनेत्रजस्यात्रेर्धर्मपत्नी पतिव्रता। अनसूया वेदगेया[७] जगदम्बैव केवलम् ।।१२।।
तस्याः सुलक्षणायाः कः शक्तः[८] सौन्दर्यवर्णने। यस्याः पुत्रो हि नक्षत्रनाथश्चन्द्रोऽत्र विश्रुतः ।।१३।।
पतिसेवारता नित्यं तां विज्ञाय[९] तपस्विनीम्। भीता इन्द्रादयो देवाः स्वर्गैश्वर्यं हरिष्यति ।।१४।।
इति मत्वाऽमरवरा इन्द्राद्याः शरणं ययुः। ब्रह्मविष्णुहरास्तेभ्यः सतीख्यातिं न्यवेदयन् ।।१५।।
इन्द्रः प्राह महादेवा अत्रिपत्नी पतिव्रता। तदाचारादधीराः[१०] स्म स्वपदच्युतिशङ्कया ।।१६।।

१.सम्यक्। २.ब्रह्मांडं। ३.प्राणी। ४.स्वर्गः। ५.सनकादीन्। ६.छायोत्पन्नः। ७.*अत्रेर्यथाऽनसूया स्या*दिति। ८.कः शक्तः न कोऽपि, ब्रह्मा वा। ९.ज्ञात्वा। १०.कातराः।

भजते या पतिं भक्त्या मनोवाक्कायकर्मभिः। अतिथीनां तथाऽऽतिथ्ये स्वप्नेऽपि विमुखा न हि ।।१७।।
स्वकरस्पर्शतः साध्व्यास्तापो ननु भविष्यति। इति मत्वा तु तपनो[१] मन्दं तपति भीतिमान् ।।१८।।
भीतभीत[२]स्तथाऽप्यग्निः शीतलत्वं हि वाञ्छति। वायुश्च चकितो वाति मन्दं मन्दं सदैव हि ।।१९।।
धरा मृदुतरा जाता तस्याः काठिन्यशङ्कया। शापं दास्यति सा किं न इति भीता नता वयम् ।।२०।।
तपःप्रभावात्कस्यापि स्थानं साऽप्यपहरिष्यति। साऽनुगृह्णाति यं सोऽपि रङ्कोऽप्यस्मान्विजेष्यति ।।२१।।
अत्रोपायमपायघ्ना जगदीशा[३] विचार्य नः। पदभ्रंशो यथा न स्यात्तथा कुरुत मा चिरम् ।।२२।।
अनुग्रहो न भवतामस्मानुपरि चेत्तदा। स्थास्याम एव तद्द्वारि दासभावं समाश्रिताः ।।२३।।
इत्थं देववचः श्रुत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। क्रुद्धा ऊचुरहो जाता किमेवं सा पतिव्रता ।।२४।।
गत्वाऽस्या[४] व्रतभङ्गं तु कृत्वा यद्वा यमालयम्। गमयित्वा पुनः शीघ्रमायास्यामः सुरोत्तमाः ।।२५।।
त्रयोऽपीति प्रतिज्ञाय भूत्वा तेऽतिथयोऽमलाः। आगता आश्रमपदमत्रेरिव बुभुक्षिताः ।।२६।।
गते मुना[५]वनुष्ठातुं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। अनसूयामनुप्राप्य प्राहुस्तां भिक्षुका इव ।।२७।।
मातर्बुभुक्षिताः स्मोऽद्य देह्यन्नं त्वरितं शुभे। अथवा नेति चेद्ब्रूहि गच्छामोऽन्यत्र मा चिरम् ।।२८।।
सदा तवाश्रमपदे तृप्यन्त्यभ्यागता इति। कीर्तिं श्रुत्वाऽद्य सम्प्राप्ता यथेच्छसि तथा कुरु ।।२९।।
इच्छाभोजनदात्री त्वमिति श्रुतिपथं[६] गतम्। यशस्ते दूरतः प्राप्ता इच्छाभोजनकाङ्क्षया ।।३०।।
इति श्रुत्वा वचस्तेषामनसूया प्रणम्य तान्। पादौ प्रक्षाल्य पीठेषु प्रीत्या समुपवेश्य च ।।३१।।
दत्वाऽर्घ्यादि च सम्पूज्य गन्धपुष्पादिभिः शुभैः। प्राहाह्निकं समाप्तं चेत्सिद्धमन्नं ददामि वः ।।३२।।
ऋषय[७]स्तपसे[८] याता इति श्रुत्वाऽवदंस्त्रयः। चिरादृषय एष्यन्ति शीघ्रं नो देहि भोजनम् ।।३३।।

१.सूर्यः। २.भीतादपु भीतः। ३.भो जगदीशाः। ४.अनसूयायाः। ५.अत्रिमुनौ। ६.कर्णमार्गम्। ७.अत्रिः। पूजायां बहुवचनम्। ८.तपस्तप्तुम्।

इति श्रुत्वा गिरस्तेषामानयित्वा गृहान्तरम्[१]। आसनेषूपवेश्यासा[२]वन्नं दातुं प्रचक्रमे ।।३४।।
गृह आसाद्य पात्राणि रङ्गवल्ल्यादि रञ्जिते। अभिघार्य समारेभे परिवेष्टुं मनस्विनी ।।३५।।
ऊचुस्तेऽतिथयः साध्वि त्वमभीष्टप्रदाऽसि चेत्। याञ्चां नः सफलां कर्तुमनसूये त्वमर्हसि ।।३६।।
नग्ना भूत्वा त्वमस्म्यभ्यमन्नं देहीति काङ्क्षितम्। नो चेन्नेति वदाशु त्वं गच्छामोऽन्यत्र सत्वरम् ।।३७।।
इत श्रुत्वा गिरस्तेषां स्वगतं प्राह सा सती। एत कारुणिका एव महापुरुष[३]लक्षणाः ।।३८।।
विमुखाश्चेदतिथयो यद्गृहात्तद्गृहं वनम्[४]। उल्लङ्घ्यते चेद्वचनं यास्यन्ति विमुखा इमे ।।३९।।
निर्मलं मानसं मेऽस्ति किं स्यात्कामखलेन मे। पत्युस्तपोबलं भूय[५]स्तन्मे भवति तारकम् ।।४०।।
एवं विचार्य मनसि साऽनसूया पतिव्रता। भोजनं वस्तथा दास्ये भोक्तव्यं स्वस्थमानसैः ।।४१।।
इत्युक्त्वा पाकसदनं गत्वा ध्यात्वा पदं मुनेः। बाला एते ममेत्येवं विचिन्त्य वसनं जहौ ।।४२।।
नग्ना सती समादाय यावदन्नं ददाति सा। तावत्ते बालका जाताः प्रभवोऽपि यशस्कराः ।।४३।।
त्रीन्बालकान्समालोक्य किञ्चिद्भीता सती सुधीः। आगत्य तान्समाश्वास्य सम्प्राप्ता परमां मुदम्[६] ।।४४।।
रुदतस्त्रीनपि सुतान्समाश्वास्य पुनः पुनः। क्षुधितान्वीक्ष्य चकिता यावत्तावत्पयोऽस्त्रवत् ।।४५।।
एकमेकं समादाय पाययित्वा पयो मुदा। क्षुधितांस्तर्पयामास नालं यत्तृप्तये[७] मखाः ।।४६।।
अहो भाग्यमहो भाग्यमत्रिपत्न्यास्त्रिमूर्तयः। यद्दुग्धपानतस्तृप्ता इदं साध्वीतपःफलम् ।।४७।।
तिष्ठन्ति जठरे यस्य भुवनानि चतुर्दश। स विष्णुस्तत्पयःपानात्तृप्तोऽभूत्किं ब्रुवेऽधिकम् ।।४८।।
चतुर्मुखः सृष्टिकर्मश्रान्तो नक्तंदिवं विधिः। स सतीस्तन्यपानेन ब्रह्मा तृप्तिं गतो द्रुतम् ।।४९।।
कर्पूरगौरो भालाक्षो रुद्रः पञ्चमुखोऽपि यः। कालाग्निसदृशः सोऽपि तृप्तः साध्वीरसग्रहः[७] ।।५०।।

१.गृहमध्ये। २.अनसूया। ३.विष्णुः। ४.वनं वनोपमं, न सखायो न ददाति सख्ये इति श्रुतेः। ५.भूरि। ६.आनंदम्। येषां तृप्तये यज्ञा अपि अलं पर्याप्तं न। ७.साध्वीदुग्धग्राहकः।

तपोबलमिदं त्वत्रेः समा नान्याऽनसूयया। या त्रिमूर्तिप्रसूर्जाता ख्याता या भुवनत्रये ।।५१।।
उत्थाप्य बालकान्प्रीत्या लालयामास सा सती। शाययित्वाथ पर्यङ्के सुस्वरं मधुरं जगौ ।।५२।।
सा सर्वोपनिषत्सारभूतैर्गीतैः सुरञ्चितैः। सप्तस्वरैश्च सहितं सुसत्रं तद्यशो जगौ ।।५३।।
अत्रान्तरेऽत्रिर्भगवान्मध्याह्ने स तपोवनात्। समाप्य नैत्यकं कर्म निजाश्रममुपागतः[१] ।।५४।।
आकर्ण्य सोऽनसूयाया गीतशब्दं मनोरमम्। बालकाश्वासनं चापि प्रियां पप्रच्छ सादरम् ।।५५।।
आदितः कथितः सर्वं तया सोऽपि तदा मुदा। ध्यात्वा तपःप्रभावेण ज्ञात्वा नत्वा ननाम तान्[२] ।।५६।।
नमन्तमत्रिमालोच्य गायन्तीं सुदतीं[३] सतीम्। विज्ञाय च तयोर्भावं प्रसन्ना अभवंस्त्रयः ।।५७।।
पालके बालरूपेण स्थिता अपि च ते त्रयः। प्रादुर्भूय स्वरूपेण साधु साध्विति तौ जगुः ।।५८।।
तुष्टाः स्मो युवयोर्भक्त्या दास्यामो वाञ्छितं द्रुतम्। उवाचात्रिः सतीमेभ्यो वरं वरय काङ्क्षितम् ।।५९।।
प्राहानसूया प्राणेश[४] भवद्भावप्रभावतः[५]। प्राप्ता एते सुतानेभ्यो वृणुध्वमधुनेदृशान् ।।६०।।
इति सतीवचनं मतिरञ्जनं मुनिवरोऽभ्युपगम्य सुपावनम्।
अथ तथेति स वव्र इमेऽमराः सुरवरा अभवन्वरदाः पराः ।।६१।।
मुनीश्वर यथेच्छा ते तथा भवतु ते गृहे। अस्मदंशभवा बालाः स्थिता यास्यामहे वयम् ।।६२।।
इत्युक्त्वा ते ययुः स्वं स्वं धाम येऽभिन्नविग्रहाः। बाला भूत्वाऽथ तेऽत्रापि संस्थिता अत्रिवेश्मनि ।।६३।।
तान्पुपोषानसूयाऽपि ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान्। श्रीदत्तचन्द्रदुर्वासःसंज्ञितान्लोकपूजितान् ।।६४।।
दुर्वासाश्चन्द्रमाश्चैव संस्कृतौ मातरं मुदा। प्रार्थयामासतुर्गन्तुं कृतप्रज्ञौ[६] महामती ।।६५।।
दुर्वासा आह जननी तपस्तप्तुं सुपावनि। गच्छामि देह्यनुज्ञां मे तीर्थदर्शनकाङ्क्षिणे ।।६६।।
चन्द्रोऽवददहो मातर्यास्येऽहं चन्द्रमण्डलम्। नित्यं ते दर्शनं मेऽस्तु देह्यनुज्ञां हि मा खिदः ।।६७।।

१.समीपमागतः। २.ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान्। ३.शोभना दन्ता यस्यास्ताम्। ४.हे प्राणनाथ। ५.भवद्भक्तिसामर्थ्यात्। ६.गन्तुं कृतमती।

श्रीदत्तोऽयं त्रिमूर्त्यात्मा सदा युष्मत्समीपगः। तिष्ठत्येव न संदेहो नान्यथा मे वचः सति ।।६८।।
श्रीदत्तो भगवान्विष्णुः सर्वं विष्णुमयं जगत्। नानेन ते वियोगोऽस्तु तव चित्तानुसारिणा ।।६९।।
एवमुक्त्वा तदाज्ञप्तौ जग्मतुर्भुवि पर्यटत्। दुर्वासाः प्राप चन्द्रः स्वमण्डलं योऽब्धिजः[१] पुनः ।।७०।।
अनसूयागृहे तस्थौ श्रीदत्तस्त्रिगुणात्मकः। गुरोः परम्परायास्तु मूलपीठमिदं परम् ।।७१।।
सिद्धेन कथिता नामधारकाय त्वियं कथा। अथ तुष्टः पुनः प्रीत्या स तं पप्रच्छ सादरम् ।।७२।।
सिद्ध योगेश्वर जय जय भक्तमनोहर। ज्ञानमूर्ते कृपासिन्धो साधो संसारतारक ।।७३।।
तव प्रसादाज्ज्ञातेयमनसूयासतीकथा। त्वं तारको योगिराजः प्रार्थनां मेऽवधारय[२] ।।७४।।
दत्तात्रेयावतारोऽयं कथितो विस्तरेण मे। अपरोऽप्यवतारोऽस्य कथं जातो महीतले ।।७५।।
विस्तरेण वद स्वामिन्कृपां कृत्वा ममोपरि। त्रिमूर्तेरवतारस्य लीला कस्मा अलं भवेत् ।।७६।।
एवं पृष्टः प्राह शिष्याय सिद्धः शुद्धः प्रीत्या यां कथां तां प्रबुद्ध।
वक्ष्यत्यग्रे साधु गङ्गाधराख्यविप्रापत्यं[३] यत्सरस्वत्यभिख्यम् ।।७७।।

(इति) श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे चतुर्थः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।५७५।।

।। अथ पञ्चमोऽध्यायः।।५।।

श्रीगणेशाय नमः।। श्रीदत्तात्रेयाय नमः।।

नामधारकभक्ताय सिद्धः प्राह परेश्वरः। नृरूपेण स्वभक्तानां तारणार्थमवातरत् ।।१।।
नामधारक शृण्वेश नानारूपधरोऽभवत्। अम्बरीषस्य रक्षार्थमवतारान्दशादधौ ।।२।।
मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहशरीरधृक्। याचको वामनाङ्गेन[1] विप्रोऽपि क्षत्रियान्तकृत् ।।३।।
पुत्रो दशरथस्यासीच्छ्रीरामो[2] राजभूषणः। राजा भूत्वाऽप्यथारक्षद्गोष्ठे गोपगृहेऽपि गाः ।।४।।
विहाय वसनं नग्नो जातो यो बुद्धधर्मकृत्। युगान्ते भविता कल्की म्लेच्छहा सोऽश्ववाहनः ।।५।।
एवं नानवेषधारी हृषीकेशोऽवतीर्य सः। सदा साधुजनान्पाति हन्ति दुष्टान्युगे युगे ।।६।।
द्वापरान्ते कलो व्याप्ते विप्रा अज्ञानवेष्टिताः। जाता दुराचाररताः कलिदोषेण दूषिताः ।।७।।
भूतले भक्तरक्षार्थं गुरुनाथोऽप्यवातरत्। गङ्गां यथाऽऽनयद्भूमिं पित्र्युद्धृत्यै भगीरथः ।।८।।
तथा विप्रस्त्रिया दत्त आनीतो भक्तियोगतः। स तस्यास्तनयो जज्ञे शृणुष्वाश्चर्यमुत्तमम् ।।९।।
पीठापुरे पूर्वदेशे कुलीनो ब्राह्मणोऽभवत्। स आपस्तम्बशाखीयो राजा नाम स्वकर्मकृत् ।।१०।।
तद्भार्या सुमतिर्नाम सदाचारा पतिव्रता। अभ्यागतातिथीन्नित्यं सत्त्ववृत्त्याऽर्चति स्म या ।।११।।
सच्छीलगुणसंपन्ना पतिसेवापरायणा। कालं नयति सा नित्यं मुदाऽतिथ्यर्चनादिना ।।१२।।
एवं सत्येकदा दत्तस्तद्वेश्मा[3]तिथिरूपधृक्। समागात्तद्दिने दर्शश्राद्धमासीत्पितृप्रियम् ।।१३।।

१. हस्वदेहेन। २.श्रिया सीतया सहितो रामः श्रीरामः। राघवेऽभवत्सीता कृष्णत्वे तुक्मिणी मतेति विष्णुपुराणात्। ३.तद्गृहम्।

[१]पित्र्यविप्राशनात्पूर्वं तस्मै भिक्षां ददौ सती। भक्तिप्रियः प्रसन्नोऽभूद्दत्तात्रेयस्तदा विभुः ।।१४।।
स्वरूपं दर्शयामास तारकं त्रिगुणात्मकम्। पतिव्रता नता भूत्वा भक्त्या तच्चरणेऽग्रहीत् ।।१५।।
दत्तात्रेयोऽवदत्साध्वीं वरं वरय सुव्रते। यद्यदिष्टतमं तत्तत्तुभ्यं दास्यामि सत्वरम् ।।१६।।
[२]आकर्ण्य वचनं तस्य विप्रपत्नी प्रणम्य तम्। विनयावनता भूत्वा तुष्टाव जगदीश्वरम् ।।१७।।
जगन्नाथ जयानन्त विश्वकर्ताऽसि तारकः। यदि मे त्वं प्रसन्नोऽसि मम कामान्प्रपूरय ।।१८।।
त्वं कृपालुः सर्वगतः पुराणादिषु विश्रुतः। तव को वर्णयेत्कीर्तिं दयाब्धे भक्तवत्सल ।।१९।।
मिथ्या वाक्यं न ते देव त्वं ध्रुवायाचलं पदम्। बिभीषणायाचन्द्रार्कं राज्यं दत्तमृतं[३] च तत् ।।२०।।
भक्ताधारः स्वभक्तार्थं भूमाववतरिष्यसि। भो चतुर्दशलोकेषु व्याप्तास्ते बिरुदालयः ।।२१।।
नान्यथा ते वचो [४]भूमन्देवराज कृपानिधे। दित्से चेत्त्वं वरं मह्यं वासनावनदाहक ।।२२।।
नारायणानाथनाथ या मे मनसि वासना। तां पूरय धृतौ पादौ जगज्जीवन ते मया ।।२३।।
इत्थमत्रितनयोऽस्य[५] कारणं भाषणं सकरुणं निशम्य सः। तत्करं समवलम्ब्य तां तदा ब्रूहि मातर चाब्रवीन्मुदा।।
सा सती समवधार्य तद्वचः स्वामिनं[६] प्रति जगाद तद्वचः। मातरित्युदितमीश[७] तेऽत्र सम्बुद्धिसिद्धिरधुनाऽस्तु मय्यसौ।।
पुत्रो मे बहवो जातास्ते मृता द्वौ तु जीवितौ। अपि तौ पादनयनरहितौ कष्टजीवितौ ।।२६।।
पुत्रो योग्यो न मे जातो मूर्खैः किं कार्यमार्तिदैः[८]। सत्पुत्रेण विना जन्म निष्फलं प्रतिभाति मे ।।२७।।
आयुष्माञ्ज्ञानवाञ्श्रीमाञ्जगद्वन्द्यो भवेद्यदि। भवादृशः सुपुत्रो मे साफल्यं तर्हि जन्मनः ।।२८।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा प्रसन्नो भगवान्प्रभुः। सज्जनान्दीक्षयोद्धर्तुमिद[९]मेवान्वमोदत ।।२९।।

१.पितृस्थीनाय। २.श्रुत्वा। ३.सत्यम्। ४.अपरिच्छिन्न। ५.जगतः। ६.श्रीदत्तम्। ७.मयि तव मातृत्वं अस्तु इति भावः। ८.पीडा। ९.सुमतीवचनमेव।

श्रीदत्तः प्राह ते पुत्रो भविता मादृशोऽनघे। कुलमुद्धृत्य युवयोः कलौ विख्यातिमेष्यति ।।३०।।
पालनीयं हि तद्वाक्यं स्थास्यतीतरथा न सः। ज्ञानमार्गप्रदो दैन्यपापतापान्हरिष्यति ।।३१।।
इत्युक्त्वान्तर्दधे[1] तस्याः पश्यन्त्या भगवान्विभुः। विस्मिता[2] साऽपि तं चित्ते स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ।।३२।।
साश्चर्या गृहमागत्य यथावृत्तं पतिं प्रति। उवाच सोऽपि हृष्टः सन्दत्तोऽयमिति तां जगौ ।।३३।।
मध्याह्नेऽतिथवेलायां दत्तो याति द्विजालयम्। विमुखी मा भव तदा देह्यन्नं बहुरूपिणे[3] ।।३४।।
माहुरं करवीरं च पाञ्चालेश्वरमीशितुः। देवस्य वसतिस्थानं सदा सर्वात्मनोऽनघे ।।३५।।
दत्तो भिक्षुरूपेण नानारूपधरोऽन्वहम्। अटत्यस्मै त्वया देया भिक्षा मा पृच्छ मां प्रिये ।।३६।।
सती प्राहापराधो मे क्षन्तव्यो यन्मयाऽर्पितम्। श्राद्धात्पूर्वं भगवते श्राद्धीयान्नं दयस्व मे ।।३७।।
इति श्रुत्वा वचस्तस्यास्तुष्टो विप्रोऽवदत्सतिं। कृतं साधु त्वया तृप्ताः पितरो मे न संशयः ।।३८।।
पित्रुद्देशेन कर्माणि कृत्वा यस्मै समर्प्यते। साक्षादागत्य दत्तः स श्रीविष्णुर्भैक्ष्यमाददे ।।३९।।
कृतार्थाः पितरस्तृप्ताः स्वर्गे स्थास्यन्ति ते चिरम्। यत्साक्षाद्भगवान्दत्तस्त्रिमूर्त्यात्मा त्वयाऽर्चितः ।।४०।।
धन्या ते जननी मान्या वरो लब्धो यदीदृशः[4]। भविष्यति तथा पुत्रो नात्र कार्या विचारणा ।।४१।।
एवं निश्चितचित्तौ तौ दम्पती हृष्टमानसौ। ततः स्वल्पेन कालेन गर्भिणी साऽभवत्सती ।।४२।।
गतेषु नवमासेषु सा प्रासूत शुभे दिने। स्नात्वाऽऽनन्दभरो विप्रो जातकर्मादिकं व्यधात्[5] ।।४३।।
दैवज्ञा[6] एत्य तल्लग्नं वीक्ष्य प्राहुरयं सुतः। तपस्वी भविता मान्यो दीक्षादाता जगद्गुरुः ।।४४।।
इति श्रुत्वोचतुर्हृष्टौ पितरौ श्रीगुरोर्वरात्। फलं लब्धमिदं तीर्णाः पितरः सर्व आवयोः ।।४५।।

१.तिरोहितोऽभूत्। २.चकिता। ३.नानारूपधराय। ४.यस्मात्। ५.अकरोत्। ६.ज्यौतिषिकाः।

सुचिह्नाङ्कितपादत्वाद्द्वादशाहेऽथ तं सुतम्। नाम्ना चकार श्रीपादं त्रिमूर्तिं भक्ततारकम् ।।४६।।
स बालोऽवर्धत समं विद्याभिः सद्गुणैर्धिया। अष्टमेऽब्देऽकरोत्तस्य व्रतबन्धं पिता मुदा ।।४७।।
ब्रह्मचर्यविधानेन साङ्गान्वेदान्यथाविधि। शास्त्राणि चाददे[1] शास्त्रयोनिः[2] शास्त्रपटु[3]र्बटुः ।।४८।।
पाठशक्तिं बटोर्वीक्ष्य तथा ग्रंथार्थधारणाम्। लोका विस्मयमापन्ना आहुरेष परेश्वरः ।।४९।।
आचारं व्यवहारं च प्रायश्चित्तं यथायथम्। वेदान्तभाष्यवेदार्थान्कथयामास निर्भ्रमम् ।।५०।।
एवं लीलानराकारः सर्वविद्यापरायणः। अभूत्तस्य विवाहार्थं प्रवृत्तौ पितरौ मुदा ।।५१।।
तथोद्युक्तौ[4] तु तौ प्रेक्ष्य निवार्य श्रीपदोऽवदत्। उद्वोढुं मानुषीं भार्यां मम नोत्साहते मनः ।।५२।।
विरति[5]र्मे मता कान्ता नापरा मम सम्मता। तया सह विवाहो मे भवत्विति विनिश्चितम् ।।५३।।
योगश्रीः सुन्दरी नारी वरणीया मया खलु। तया विनाऽपरा नारी मम मातृसमा मता ।।५४।।
तापसोऽहं ब्रह्मचारी प्रवृत्तिविमुखः सुखः[6]। नमसाऽपि न काङ्क्षेऽन्यां नूनं योगश्रियं विना ।।५५।।
श्रीपादवल्लभोऽस्मि श्रीपादः कृतार्थोऽहं हि तत्त्ववित्। उत्तरेण पथा[7] यास्य इत्यादि ज्ञानमादिशत् ।।५६।।
क्षश्रुत्वा पुत्रस्य वचनं स्मृत्वाऽऽत्रेयस्य[8] भाषणम्। मत्वा तद्वचसो हार्दं ज्ञात्वा श्रीदत्तमित्यमुम् ।।५७।।
भाषणोल्लङ्घनादस्य महाविघ्नो भविष्यति। अतोऽमुमनुसृत्यास्मै दुःखं विज्ञाप्य च स्वकम् ।।५८।।
अस्य चित्तं यथा तुष्येत्तथा कर्तव्यमादरात्। नास्मत्पुत्रोऽवतीर्णोऽयं दत्तः परमपूरुषः ।।५९।।
इति निश्चित्य जननी पुत्राभिमुख एत्य तम्। प्राहाशां निष्फलां पुत्र मा कुरु त्वं हि पालकः ।।६०।।
इत्युक्त्वा व्याकुलमतिः सुमतिः [9]साश्रुदृक्सती। पुत्रस्नेहेन पतिता रम्भा[10] वाताहता यथा ।।६१।।

१. स्वीचकार। २.कारणम्। ३.कुशलः। ४.उत्सुकौ। ५.वैराग्यम्। ६.सुखस्वरूपः न तु विषयसुखसापेक्षः। ७.निवृत्तिमार्गेण। ८.दत्तात्रेयस्य। ९.साश्रुनेत्रा। १०.कदली।

तादृशीं प्रेक्ष्य जननीमुत्थाप्याश्वास्य तां सुतः। प्रक्षाल्याश्रूणि हस्तेन सम्बोध्य प्राह पूरुषः ।।६२।।
चिन्तां मा कुरु भो मातर्यदिच्छसि ददामि तत्। मातश्चित्तं दृढं कृत्वा सुखं तिष्ठ शुचिस्मिते ।।६३।।
सा प्राह त्वां विलोक्यैव दुःखं त्यक्तं मयाऽखिलम्। दैन्यं निवार्य वार्धक्ये रक्षितेत्यभिकांक्षितम् ।।६४।।
वृद्धावावां[१] पङ्गुरेकः पुत्रोऽन्यो दृष्टिवर्जितः। त्वयि प्रव्रजिते[२] त्राता कोऽस्माकं वद पुत्रक ।।६५।।
इति मातृवचः श्रुत्वा सुधादृष्ट्याऽग्रजौ[३] प्रभुः। ददर्श तौ तदा जातौ सुपादाक्षियुतौ क्षणात् ।।६६।।
यथा चिन्तामणिस्पर्शादयो भवति काञ्चनम्। महात्मनस्तथा दृष्ट्या तत्क्षणं योग्यतां गतौ ।।६७।।
वेदशास्त्रकलाभिज्ञौ भूत्वा समवलम्ब्य तौ। श्रीपादपादावगदौ[४] कृतार्थाविति चोचतुः ।।६८।।
तानाश्वास्य वरं दत्वा श्रीपादः प्राह सोदरी। युवां मम प्रसादेन पुत्रपौत्रश्रियान्वितौ ।।६९।।
इहामुत्र[५] च सौख्यं वां जनन्या जनकस्य च। भूत्वा कृतार्थौ मद्वाक्यात्कैवल्यं गच्छतं ध्रुवम् ।।७०।।
इत्युक्त्वा तौ समाश्वास्य श्रीपादः प्राह मातरम्। आभ्यां सुताभ्यां सहिता लभस्व सुखमुत्तमम् ।।७१।।
शतायुषौ सुतावेतौ पुत्रान्पुत्रीः किलैतयोः। द्रक्ष्यसि त्वं स्वनेत्रेण चिन्तां मा कुरु मानदे ।।७२।।
श्रीर्निश्चलाऽनयोर्वंशे कीर्तिः स्थास्यति शाश्वती। भविष्यत्यनयोर्वंशे वादशास्त्रादिपारगाः ।।७३।।
मा कुर्वनादरं मेऽम्ब[६] देह्यनुज्ञामितो द्रुतम्। दीक्षां प्रदातुं साधुभ्यो यास्याम्युत्तरवर्त्मना ।।७४।।
इत्युक्त्वा तां नमस्कृत्य तयाऽऽज्ञप्तः स तत्क्षणम्। भूत्वाऽदृश्यो ययौ काशीं श्रीपादो भक्तिभावनः ।।७५।।
लीलाविहारी भगवान्गत्वा बदरिकाश्रमम्। दृष्ट्वा नारायणं स्वाङ्गं[६] नरं कारणमानुषः ।।७६।।
दीक्षां दातुं स्वभक्तेभ्यः पर्यटन्सकलां महीम्। मनोगतिः प्रभुस्तस्थौ गोकर्णक्षेत्रमुत्तमम् ।।७७।।

१.दंपती। २.संन्यस्य याते सति। ३.भ्रातरौ। ४.अनामयौ । ५.भो मातः। ६.स्वांशभूतम्। ७.मनसो गतिरिव गतिर्यस्य अथवा मनसोऽपि अगतिः अविषयत्वात् यन्मनसा न मनुत इति श्रुतेः।

इति सिद्धवचोऽमृतोपमं ह्यवधार्या[१]थ स नामधारकः। अभिवाद्य तमाह पूजितं विरतं[२] कीर्तननतो नतो मतः।।७८।।

(इति) श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण

सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां

वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे पञ्चमः (अध्यायः)।।

आदितः श्लोकाः।।६५३।।

।। इति पञ्चमोऽध्यायः।।

१.श्रुत्वा। २.कीर्तनादुपरतम्।

।। अथ षष्ठोऽध्यायः ।। ६ ।।

।। श्रीगणेशाय नमः ।। ।। श्रीदत्तात्रेयाय नमः ।।

स नामधारकोऽपृच्छदज्ञानध्वान्तभास्कर। आदितो गुरुपीठं मे श्रावितं सिद्ध सद्गुरो ।।१।।
त्रिमूर्तिरवतीर्यात्र कुतः पर्यटति क्षितौ। विशेषतः किमर्थं स गोकर्णं श्रीपदो गतः ।।२।।
तीर्थानि बहु सन्तीह तानि हित्वा महीतले। श्रीपादः श्रीवल्लभोऽसौ गोकर्णेऽस्थात्कुतो वद ।।३।।
इति सिद्धवचः श्रुत्वा सन्तुष्टः सिद्ध आह तम्। समीचीनः कुतः प्रश्नः सन्तुष्टोऽस्मि तवोपरि ।।४।।
नामधारक ऊचे त्वं तुष्टोऽसि यदि मे वद। विस्तरेण गुरोर्लीलां स्वामिन्निति पदेऽग्रहीत् ।।५।।
श्रुत्वा तत्प्रार्थनां सिद्धः सन्तोषेण तमब्रवीत्। श्रीगुरोश्चरितं रम्यं नामधारक मे शृणु ।।६।।
श्रीगुरोश्चरितं वक्तुं हर्षो मेऽतीव वर्धते। लाभो ममाप्यभूद्यस्मात्तल्लीलास्फूर्तिरुद्यता ।।७।।
तीर्थानि पर्यटत्येष त्रिमूर्त्यात्माऽपि सन्स्वयम्। तस्थौ गोकर्णके क्षेत्रे किमर्थमिति चेच्छृणु ।।८।।
दत्तात्रेयः स्वयं तीर्थरूपोऽपि भुवि पर्यटन्। निजपर्यटनेनैव भक्तानुद्धरतीश्वरः ।।९।।
उपदेक्ष्यन्विशेषेण स्वस्य शङ्कररूपिणः। गोकर्णाख्यं ययौ क्षेत्रं प्रसिद्धं यन्महीतले ।।१०।।
शृणु गोकर्णमाहात्म्यं लोके निरुपमं खलु। सावधानमना भूत्वा शृणु त्वं नामधारक ।।११।।
अस्मिन्गोकर्णके क्षेत्रे बहवो लेभिरे वरान्। अपूर्वमिव तत्क्षेत्रं यत्र साक्षात्सदाशिवः ।।१२।।
महाबलेशलिङ्गं तत्स्वयम्भूः शिव एव हि। लम्बोदरेण श्रीविष्णोराज्ञयौव प्रतिष्ठितम् ।।१३।।
इति श्रुत्वा पुनः सिद्धं पप्रच्छ स कुतो वद। विघ्नेश्वरेण तल्लिङ्गं स्थापितं विष्णवनुज्ञया ।।१४।।
सिद्ध आह शृणुष्वार्य कथयामि तवादितः। महाबलेश्वरस्येदं चरितं सर्वकामदम् ।।१५।।
कैकसीनामिका भार्या पौलस्त्यब्राह्मणस्य तु। अतिभक्त्या सर्वकालं शिवपूजनतत्परा ।।१६।।

नान्नं गृह्णाति सा नित्यं शिवलिङ्गार्चनं विना। एवं सत्याः कदाचित्तु न लब्धं लिङ्गमर्चितुम् ।।१७।।
व्रतभङ्गभिया सा तु मृन्मयं लिङ्गमुत्तमम्। विधायाऽनर्च[1] परया भक्त्या चैकाग्र्य आस्थिता ।।१८।।
तदा तत्तनयस्तत्र रावणो लोकरावणः[2]। मातरं द्रष्टुमापन्नो योऽतिक्रूरो दशाननः ।।१९।।
प्रणम्य मातरं दृष्ट्वा लिङ्गपूजनतत्पराम्। पप्रच्छ किमिदं भद्रे करिष्यसि वदाखिलम् ।।२०।।
माता त्वं मम विख्याता दास्यो मे सिद्धयोऽखिलाः। किमर्थं मृन्मयं लिङ्गमेतद्दौर्भाग्यमेव मे ।।२१।।
अस्तु नाम तथाऽप्यस्य पूजनात्किम्फलं मिलेत्। सा प्राह पूजनादस्य कैलासपदमाप्यते ।।२२।।
रावणः प्राह सायासो व्यर्थोऽयं क्रियते त्वया। अहमानीय कैलासं दास्यामि क्षणमात्रतः ।।२३।।
लङ्कापुरेऽपि कैलासमुमारमणसंयुतम्। आनीय तुभ्यं दास्यामि त्वरितं न मृषा वचः ।।२४।।
सावधानेन मनसा ततस्तं पूजयानिशम्। किं मृन्मयेन लिङ्गेनेत्युक्त्वा यातो निशाचरः ।।२५।।
मनोवेगेन कैलासं प्राप्य राजपर्वतम्। उत्पाटयितुमारेभे धृत्वा विंशतिबाहुभिः ।।२६।।
चालयामास कैलासं रावणः स महाबलः। शिरांसि दश चाप्यस्य प्रान्ते संस्थाप्य यत्नतः ।।२७।।
उत्सङ्गयोः करान्धृत्वा लीलयैवोज्जहार तम्। पातालानि तदा चेलुरपि सप्त ततः क्षणात् ।।२८।।
शेषोऽपि चकितो जातः कूर्मोऽकस्माच्च शङ्कितः। भीता देवगणाः सर्वे चचालाप्यमरावती ।।२९।।
सप्तोर्ध्वलोका भूः सशैलवनकानना। मेरुश्चचाल लोकाश्च मेनिरे प्रलयागमम् ।।३०।।
कैलासीया शिवगणा अभवन्भयपीडिताः। भीतभीताऽद्रिदुहिता शङ्करं शरणं गता ।।३१।।
शिवाऽऽलिङ्ग्य शिवं प्राह कैलासोऽयं पतत्यधः। अकस्मात्किमिदं प्राप्तं सभागेहादि कम्पितम् ।।३२।।
आक्रान्तः सर्वतो जातो जातो भवतः स्वस्थता कुतः। कुरुष्वास्य प्रतीकारामित्युक्त्वा तत्पदेऽग्रहीत् ।।३३।।

१.पूजयामास। २.लोकान् रावयति तथा।

शङ्करः प्राह गिरिजे भक्तोऽयं रावणो मम। क्रीडतीह त्वया चिन्ता न कर्तव्याऽधुनाऽबले ।।३४।।
इति श्रुत्वेशवचनं गिरिजा पुनरब्रवीत्। शूलपाणे सुरगणान्रक्ष रक्षाखिलान्प्रभो ।।३५।।
पार्वत्या वचनं श्रुत्वा शङ्करः सर्वशङ्करः। वामहस्तेन कैलासमधश्चक्रे सरावणम् ।।३६।।
रावणश्चिन्तया युक्तः कैलासाधः स्म मुह्यति। स्तोष्ये शिव शिव त्राहि शरणागतरक्षण ।।३७।।
पिनाकपाणे मां त्राहि जगत्पातृशिरोमणे। शरणं त्वां प्रपद्येऽतो मरणं किं नु दास्यसि ।।३८।।
शङ्करो भक्तवात्सल्यात्कृपया परया युतः। पर्वताधोगतं तं च मोचयामास रावणम् ।।३९।।
लङ्केश्वरस्ततो मुक्तो भक्त्या तुष्टाव शङ्करम्। सुस्वरं साङ्गरागाढ्यं कोमलं सकलं जगौ ।।४०।।
रावणस्य च भक्त्या तु प्रसन्नोऽभूत्स ईश्वरः। तस्थौ तत्सम्मुखं हृष्टो निजरूपेण शङ्करः ।।४१।।
त्रिनेत्रः पञ्चवक्त्रः स भूत्वा सन्तुष्टमानसः। रावणं प्राह हृष्टोऽस्मि वरं वरय कामितम् ।।४२।।
रावणः प्राह किं प्रार्थ्यं दासी लक्ष्मीर्गृहे मम। तथाऽष्टनिधयः सन्ति दासा इव सदाशिव ।।४३।।
चतुरास्यो ज्यौतिषिकः सदा मे वशवर्तिनः। वृन्दारकास्त्रयस्त्रिंशत्कोटिका मम सेवकाः ।।४४।।
आश्रयाशो[१]ऽपि सोऽग्निर्मे वस्त्रक्षालनकर्मणि। योजितो न कृतान्तो[२]ऽपि हन्ति मद्वचनं विना ।।४५।।
कुम्भकर्णो मम भ्राता शुक्रजेता सुतो मम। स्थानं मेऽब्धौ सुरागम्यं कामधेनर्गृहे मम ।।४६।।
सहस्रकोटिवर्षायुर्मम कोऽन्योऽस्ति मादृशः। वेत्सीदं सर्वमीशान कैलासं नेतुमागतः ।।४७।।
व्रतमस्ति जनन्या मे नित्यं त्वां पूजयिष्यति। दातः[३] पूरय भक्तस्य कृपामूर्ते मनोरथम् ।।४८।।
ईश्वरो रावणं प्राह कैलासेन प्रयोजनम्। किं किं गानेन ते दास्य आत्मलिङ्गं सुदुर्लभम् ।।४९।।
सद्यो लिङ्गार्चनेनैव या या मानसवासना। सा सा सम्पूर्णतां यायात्प्राणलिङ्गार्चनान्मम ।।५०।।

१.आश्रयं काष्ठादि अश्नातीत्याश्रयाशः। २.यमः। ३.भो दातः।

रुद्राभिषेकपूर्वं हि त्रिकालं तस्य पूजनम्। कृत्वा षडक्षरं मन्त्रं जपित्वाऽष्टोत्तरं शतम् ।।५१।।
एवं त्रिवर्षपर्यन्तं पूजनात्सर्वकामभाक्। भूत्वा त्वं रावण ततो मत्स्वरूपो भविष्यसि ।।५२।।
यत्सन्निधावदौ लिङ्गं तस्य मृत्युभयं कुतः। सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति लिङ्गदर्शनमात्रतः ।।५३।।
न स्थापय क्षितौ लिङ्गं यावल्लङ्कां गमिष्यसि। त्रिवर्षपूजनादीशस्त्वं कैलासश्च ते पुरम् ।।५४।।
इति कर्पूरगौरेण वरो दत्तस्ततः स च। साष्टाङ्गं तं प्रणम्याशु लङ्कां गन्तुं समुद्यतः ।।५५।।
ऋषीश्वरो नारदोऽथ ज्ञात्वेदं तत्क्षणं द्रुतम्। मत्वाऽसमञ्जसं सर्वं सुरेन्द्रभवनं ययौ ।।५६।।
उवाच नारद स्वस्थमुपविष्टोऽसि किं वद। इन्द्रामरत्वं त्वल्लक्ष्मी रावणेनाधुना हता ।।५७।।
जातश्चिरायुर्लङ्केशो लब्ध्वा कर्पूरगौरतः। प्राणलिङ्गं शिवेनोक्तं मत्तुल्यस्त्वं भविष्यसि ।।५८।।
त्रिवर्षपूजनात्त्वं हि मत्स्वरूपो भविष्यसि। पुरी च तेऽपि कैलासो नापि मृत्युभयं तव ।।५९।।
इति लब्धवरः शम्भोस्तुष्टोऽगाद्रावणः पुरम्। कारायां[१] ये सुरा बद्धास्तेषां मुक्तिरतः कुतः ।।६०।।
लङ्कायां सेव्यतां नित्यं भवद्भिरथ रावणः। रम्भोर्वश्यादयो देव्यः सेवां कुर्वन्तु तस्य तु ।।६१।।
इन्द्रो मुनिर्वचः श्रुत्वा भीतोऽकम्पित सामरः। प्रणम्य नारदं प्राह किं कर्तव्यमितः परम् ।।६२।।
नारदः प्राह देवेन्द्र ब्रह्माणं शरणं व्रज। कथयिष्यत्युपायं ते स ज्ञाता सर्वलोकसृट् ।।६३।।
ततः स मुनिना सार्धं ब्रह्मलोकं द्रुतं गतः। तस्मै निवेदयामास यथावृत्तं सुराधिपः[२] ।।६४।।
ब्रह्मोवाच सुरेन्द्रं तं वैकुण्ठं गच्छ सत्वरम्। दैत्यारिः स हृषीकेश उपायं हि विधास्यति ।।६५।।
ततस्तौ[३] ब्रह्मदेवश्च वैकुण्ठभुवनं गताः। प्राप्य नारायणं देवं स्ववृत्तान्तं न्यवेदयत् ।।६६।।
ब्रह्मोवाच महाविष्णो प्रतीकारं द्रुतं कुरु। महासङ्कटमग्रेऽपि तव देव भविष्यति ।।६७।।

१.बंधनागारे। २.इन्द्रः। ३.नारदेन्द्रौ।

त्रयस्त्रिंशत्कोटिसुरा निबद्धा रावणेन हि। तन्मोचनार्थमग्रे त्वं क्षितावववतरिष्यसि ।।६८।।
ईश्वरस्य प्राणलिङ्गं गृहीत्वाऽगात्खलाग्रणीः। रावणस्य न भङ्गोऽतः स एवेशो भविष्यति ।।६९।।
कुरु शीघ्रमुपायं त्वं भविष्यत्यन्यथाऽग्रतः। सुदुस्तरमिदं देव रक्षोनिर्दलनं हरे ।।७०।।
इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा कोपाध्मा[१]तो हरिस्तदा। जात विनष्टि[२]रित्युक्त्वा कैलासं त्वरितो गतः ।।७१।।
ईश्वरं शङ्करं प्राप्य विष्णुः प्रोवाच रक्षसे। रावणाय कुतो दत्तं प्राणलिङ्गं वदाधुना ।।७२।।
रावणो राक्षसः क्रूरो देवा यद्भृत्यतामिताः[३]। कारास्थिताः कतिपयास्तेषां मुक्तिः कथं ततः ।।७३।।
पयः सर्पायेव वरान्दुराचाराय यच्छसि। पश्याधुनाऽमरत्वं स प्राप्तवान्स्वर्गभाग्भवेत् ।।७४।।
उवाच शिव ईशस्तं विष्णो तद्भक्तिमोहितः। विस्मृत्या तुष्टमनसा प्राणलिङ्गं मयार्पितम् ।।७५।।
रावणः स्वशिरश्छित्वा वीणां कृत्वा स्वयं जगौ। सुस्वरं साङ्गरागाढ्यं सामगानं सुमंजुलम् ।।७६।।
पार्वती साऽपि दातव्येत्येवं मोहो ममाभवत्। विस्मृत्या रावणायैव प्राणलिङ्गं मयार्पितम् ।।७७।।
विष्णुरूच उमाकान्त त्वमेवं दुर्लभान्वरान्। ददास्येतेन मे कष्टं दुष्टा मत्ता भवन्ति हि ।।७८।।
अवतारप्रसङ्गो मे घटतेऽतो यतोऽसुराः। भवन्ति ते सुदुर्धर्षा देवब्राह्मणपीडकाः ।।७९।।
लिङ्गं तस्मै कदा दत्तं सोऽद्य लङ्कां गतो न वा। ईश ऊचे पञ्चनाडीमितकालस्ततो गतः ।।८०।।
इति श्रुत्वा शिववचः सूर्यादर्शनकारणम्। विधाय विष्णुराहूय नारदं प्राब्रवीदिदम् ।।८१।।
देवर्षे नारदाशु त्वं गच्छ मानसवेगवत्। लङ्कां गच्छति दुष्टोऽसौ लिङ्गमादाय रावणः ।।८२।।
गत्वा तदग्रतस्तस्य गमनाय विलम्बनम्। कुरु यत्नेन सोऽद्यापि न गतो निजमन्दिरम् ।।८३।।
सूर्योऽप्यदृश्यतां यायात्सन्ध्यावन्दनकर्मणि। तिष्ठेत्स रावणो नूनं विघ्नोऽप्यस्य भविष्यति ।।८४।।
इत्याज्ञप्तः स हरिणा नारदः सत्वरं ययौ। मनोगत्याऽऽगतस्तत्र रावणस्य पुरः पथि ।।८५।।

१.आपूर्णः। २.विनाशः। ३.गताः

ततो विष्णुरुवाचेदं स्वगतं[1] गणनायकम्। विघ्नाय प्रेरयिष्यामि सत्वरं विघ्नहेतवे ।।८६।।
इत्युक्त्वाऽथ समाहूय गणेशं विष्णुरब्रवीत्। विघ्नेशान गणेशान रावणस्त्वामुपेक्षते ।।८७।।
त्वां नमन्ति सुरास्तेषां सिद्धिं याता मनोरथाः। ये लोके त्वामुपेक्षन्ते तेषां विघ्नाः पदे पदे[2] ।।८८।।
अद्य त्वामनिवेद्यासौ निधानं रावणोऽहरत्। प्राणलिङ्गं महेशस्य मोहयित्वा प्रयत्नतः ।।८९।।
अतोऽद्य भवता कार्यं रावणस्य विवञ्चनम्। बालवेषधरो भूत्वा तं व्याजेन[3] विवञ्चय ।।९०।।
स मार्गेऽस्तमिति सूर्ये सन्ध्यावन्दनकर्मणि। रावणः स्थास्यति मुनि[4]स्तदर्थं चाग्रतो गतः ।।९१।।
शिवाज्ञया रावणः कौ[5] लिङ्गं स्थापयिष्यति। न स्थापयिष्यति करे मूत्रोत्सर्गे च कर्मणि[6] ।।९२।।
बालभावेन तं गच्छ सौम्यशिष्यात्मऽनाथवा। स यथा येन विश्वासं यायात्प्राज्ञ तथा कुरु ।।९३।।
सन्ध्याकाले त्वत्करे स लिङ्गं दास्यति निश्चितम्। गृहीत्वा कौ निधेहि त्वं ध्रुवं स्थास्यति तत्र तत् ।।९४।।

व्याजेन जय्यः खल इत्युपायं सम्यग्विचार्येति जगाद विष्णुः।
तथेति चोक्त्वा गणनायकोऽपि पाथेयभक्ष्यं स हरिं ययाचे ।।९५।।

पञ्चखाद्यतिलान्क्षीरं नारिकेलेक्षुदाडिमम्। मोदकान्लड्डुकांश्चैव देहि मे घृतसम्प्लुतान् ।।९६।।
स मृदूंश्चणकाँल्लाजाच्छर्करासहितान्हितान्। स्वामिन्मे भक्षणायाद्य देहीति तमयाचत ।।९७।।
विघ्नेश्वरेण यद्यत्तु याचितं भक्ष्यमुत्तमम्। तत्तत्तस्मै ददौ विष्णुर्जक्ष[7]न्वर्णीव[8] निर्ययौ ।।९८।।
ब्रह्मर्षिनारदस्त्वग्रे रावणस्य मनोजवः। गत्वा तं प्राह विनयादागतोऽसि कुतो वद ।।९९।।
रावणो नारदं प्राह गत्वा कैलासपर्वतम्। प्रसादितो मया तत्र चन्द्रमौलिर्वरप्रदः ।।१००।।
भूत्वा मे सुप्रसन्नः स आत्मलिङ्गं प्रदत्तवान्। सर्वकामप्रदं रम्यं वरानपि बहून्मुने ।।१०१।।
नारदः प्राह लङ्केश फलितं दैवमेव ते। लिङ्गं मृत्युहरं लब्धं जाने तदहमादितः ।।२।।

१.स्वमनस्येव। २.भवन्तीति शेषः। ३.कपटेन। ४.नारदः। ५.भुवि। ६.संध्यावंदनादौ। ७.भक्षणं कुर्वन्। ८. ब्रह्मचारीव।

तन्मह्यं दर्शय ततो विलोक्य च परीक्ष्य च। कथयिष्यामि ते लिङ्गलक्षणानि सविस्तरम् ।।३।।
नारदस्य वचः श्रुत्वा रावणः शङ्कितान्तरः[1]। दूरतो दर्शयामास करे वासोऽपसार्य सः ।।४।।
तद्दृष्ट्वा नारदः प्राह लङ्केशमुपवेश्य च। लिङ्गस्य महिमानं ते शृणु वक्ष्यामि सादरम् ।।५।।
रावणास्य तु लिङ्गस्य जानाम्युत्पत्तिमादितः। कथयामि कथामस्य त्वं भवैकाग्रमानसः ।।६।।
मृग एकः कदाचित्तु कालाग्निसदृशो वने। सैरभप्रभृतीन्वन्यान्भक्षयित्वा चचार ह ।।७।।
ब्रह्मविष्णुमहेशाना मृगयार्थं वनं गताः। त्रिमूर्तयो मृगं हत्वा तस्य मेदोऽभजं[2]स्तदा ।।८।।
तस्य स्युस्त्रीणि शृङ्गाणि लिङ्गानि तदधोऽपि च। त्रीणि त्रिभिर्गृहीतानि प्राणलिङ्गानि तानि तु।।९।।
माहात्म्यं शृणु लिङ्गस्य रावणास्यैकचेतसा। त्रिवर्षं पूजयेद्यः स ईश्वरो वरदो भवेत् ।।११०।।
यत्र तिष्ठेदिदं लिङ्गं स कैलासो न संशयः। ब्रह्मविष्णुमहेशानां महत्त्वं लिङ्गधारणात् ।।११।।
शृण्वन्यमपि वक्ष्यामि महिमानं हि रावण। स प्राह न शृणोमीह लङ्कां यास्यामि सत्वरम् ।।१२।।
इत्युक्त्वा गन्तुमुद्युक्तं रावणं प्राह नारदः। सन्ध्यावन्दनकालोऽयं ब्राह्मणानामुपागतः ।।१३।।
अनेकवेदवेत्ता त्वं कथं मार्गं क्रमिष्यसि। सन्ध्याकालेऽध्वनि प्राप्ते सन्ध्यालोपो भवेन्न किम् ।।१४।।
अहं तिष्ठामीह सन्ध्यावन्दनं कर्तुमेव हि। इत्युक्त्वा रावणं सिन्धुं सम्प्राप्तो नारदो मुनिः ।।१५।।
अत्रान्तरे ब्रह्मचारिवेषधारी गणेश्वरः। रावणस्याग्रतो भूत्वा यज्ञियाः समिधोऽच्छिनत् ।।१६।।
मनसाऽचिन्तयद्रक्षः सन्देहोऽयमुपागतः। व्रतभङ्गो भवेत्सन्ध्यावन्दनाभवतो मम ।।१७।।
क्रियाकाले नैव धार्यं लिङ्गं नापि महीतले। स्थापितव्यमतः सन्ध्याकालेऽस्मिन्किं करोम्यहम् ।।१८।।
अयं तु ब्रह्मचारीह बालकोऽतीव सुन्दरः। सिन्धुतीरं पर्यटति गत्वा पृच्छामि तं खलु ।।१९।।
ब्रह्मचारी बटुरयं नैव विश्वासघातकृत्। तत एतन्महालिङ्गं दत्वैतस्य करेऽत्र तु ।।१२०।।

१.संशयाविष्टचित्तः। २. महिषादीन्। ३.सेवयामासतुः भक्षितवन्तः।

कुर्वे सन्ध्यावन्दनादि नित्यकर्मेति रावणः। विचार्य प्रययौ तस्य समीपं ब्रह्मचारिणः ।।२१।।
लम्बोदरो दशग्रीवं दृष्ट्वा दूरं ययौ भिया। रावणोऽप्यभयं दत्वा तत्समीपं समागतः ।।२२।।
रावणो मंजुलं प्राह कस्त्वं माता पिता तव। को वा कस्मिन्कुले जन्म तव जातं वदस्व मे ।।२३।।
उवाच ब्रह्मचारी तं मां पृच्छसि कुतो वद। पितृभ्यां मम किं देयमृणं ते कथयाग्रतः ।।२४।।
प्रहसन्नपि लङ्केशः स्नेहभावेन तत्करम्। प्रगृह्य प्राह पृच्छामि प्रीत्या मां वद पुत्रक ।।२५।।
ब्रह्मचारी ततः प्राह महात्माऽस्ति पिता मम। रुद्राक्षभूषितो भस्मलिप्तगात्रो जटाधरः ।।२६।।
तस्य शङ्कर इत्याख्या भिक्षार्थमटति क्षितिम्। नक्तंदिवमुमासंज्ञा मम माताऽपि विश्रुता ।।२७।।
एतावत्पृच्छसि कुतो बालकोऽहमधीरधीः। मुञ्च मुञ्च करं यास्ये गृहं त्वत्तो बिभेम्यहम् ।।२८।।
इति श्रुत्वा द्विजसुतं मत्वा तं प्राह रावणः। भिक्षुकस्ते पिता रङ्कः सुखवार्ता कुतस्तव ।।२९।।
मम लङ्कापुरी हैमी यत्र रत्नमयानि तु। गृहाणि तां समागच्छ तत्र देवार्चको भव ।।१३०।।
यद्यद्याचसि तत्तत्ते दीयते सकलं मया। मया सह समागच्छ सुखं स्थास्यसि निर्वृतः ।।३१।।
स प्राह लङ्कां नो यास्ये नरादा[१] यत्र राक्षसाः। ते मामारण्यकं बालं भक्षयिष्यन्ति राक्षसाः ।।३२।।
तस्माल्लङ्कां न यास्यामि करं मुञ्च व्रजाम्यहम्। चणकाशनतोऽशान्ता[२] क्षुन्मे यास्ये ततो गृहम्।।३३।।
इत्युक्तवन्तं तं बालं प्रसाद्य[३] प्राह रावणः। यावत्सन्ध्यामुपासिष्ये तावल्लिङ्गं गृहाण भो ।।३४।।
बालकः प्राह ते लिङ्गं मन्ये गुरुतरं[४] तु तत्। करो धर्तुं न शक्नोमि मा मां पीडय वर्णिनम् ।।३५।।
लिङ्गं जडमहं मूढो धर्तुं शक्नोमि नैव हि। करं मुञ्च गृहं यास्ये धर्मोऽनेन भवेत्तव ।।३६।।
एवं श्रुत्वाऽपि तं प्रार्थ्य तल्लिङ्गं तत्करे ददौ। गत्वा समुद्रतीरे स सन्ध्यावन्दनमारभत् ।।३७।।

१. नरभक्षकाः। २. चणकभक्षणान्मे क्षुधा न शान्ता यतः ततः। ३. प्रसन्नं कृत्वा। ४. अतिभारम्।

ब्रह्मचारी तमाभाष्य स्थितः प्रोवाच रावणम्। यावत्सामर्थ्यामादाय लिङ्गं तिष्ठामि निश्चितम् ।।३८।।
त्वं शीघ्रमेहि नो चेत्त्वां त्रिराहूय[१] प्रयत्नतः। अनागते त्वयि क्षित्यां स्थापयिष्याम्यसंशयम् ।।३९।।
एवं निर्धार्य हस्ताभ्यां लिङ्गमादाय स[२] स्थितः। दिवि देवा विमानेषु स्थिताः कौतुकमीक्षितुम् ।।१४०।।
अर्घ्यप्रदानकाले तं रावणं स गणाधिपः। प्राह वोढुं न शक्नोमि लिङ्गं ते शीघ्रमेहि भोः ।।४१।।
न्यासपूर्वकमर्घ्यं स दास्यंस्तिष्ठ क्षणं त्वहम्। आगमिष्यामीति हस्तमुद्रां तस्मै व्यदर्शयत् ।।४२।।
पुनः क्षणं विरम्यासौ त्रिराहूय गणेश्वरः। प्राह भारं न शक्नोमि वोढुमागच्छ सत्वरम् ।।४३।।
दशाननो गणेशेन त्रिराहूतोऽपि नागतः। स्वःस्था[३]न्सुरगणान्कृत्वा साक्षिणो गणनायकः ।।४४।।
श्रीविष्णुं मनसा स्मृत्वा स्थापयामास भूतले। लिङ्गं संतोषमापन्ना देवाः पुष्पमुचो दिवि ।।४५।
दत्वाऽर्घ्याणि स लङ्केशः शीघ्रमागत्य बालकम्। तल्लिङ्गं स्थापितं दृष्ट्वा क्रुद्धो बालं व्यतर्जयत् ।।४६।।

विश्वासघातक सुदाम्भिक[४] कूटतोक[५] त्वं विप्रलम्भक सुवञ्चक मूर्ख रङ्क।
रे बुद्धिपूर्वकमिदं कृतवानसीति प्रोक्त्वा व्यताडयदवसा[६]वहसद्रुदित्वा ।।४७।।

बालकः प्राह यस्मान्मामसमर्थमनागसम्[७]। ताडयिष्यसि पित्रे[८]ऽदो वक्ष्यामीति ब्रुवन्गतः ।।४८।।
ततः स रावणो लिङ्गं करैर्धृत्वा हठेन तु। उद्धर्तुं यतमानोऽपि तदुद्धर्तुं शशाक[९] नो ।।४९।।
स्वशिरस्ताडयामास चकम्पे धरणी तदा। रावणस्य बलं क्षीणं जातं लिङ्गं महाबलम् ।।१५०।।
महाबलेश्वर इति लिङ्गनाम ततोऽभवत्। निष्पीडनेन चोद्धाराद्गोकर्णाकारतां गतम् ।।५१।।
लङ्कानाथोऽथ तत्रैव तपस्तप्त्वाऽलभद्वरान्। ततः प्रभृति तत्क्षेत्रं जातं गोकर्णसंज्ञितम् ।।५२।।
समस्ता देवतास्तत्र तत आरभ्य संस्थिताः। अद्भुतो महिमा तस्य प्रोक्ता स्कंदपुराणके ।।५३।।

१.त्रिवारम्। २.गणेशः। ३.स्वर्गस्थान्। ४.सुतरां दांभिकः। ५.हे कपटबालक। ६.बालवेषी गणेशः। ७.निरपराधम्। ८.इदम्। ९.समर्थो न बभूव।

इति सिद्धवचोऽभिलाषुकः[1] स निशम्याप्यथ नामधारकः।
स्म विपृच्छति तत्प्रवक्ष्यति क्षितिदेवो[2] मतिमान्सरस्वती ।।१५४।।

(इति) श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे षष्ठः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।८०७।।

१.श्रवणलुब्धः। २.ब्राह्मणः।

।। अथ सप्तमोऽध्यायः।। ७।।

नामधारक ऊचे तं[१] कृपया विस्तरेण मे। गोकर्णमहिमानं तं वद के लेभिरे वरम् ।।१।।

हित्वा समस्ततीर्थानि श्रीपादो यत्र संस्थितः। कथां कथय मे तस्य क्षेत्रस्य त्वं पुरातनीम् ।।२।।

यस्यास्ति सद्‌गुरौ प्रीतिः स तीर्थमहिमश्रुतिम्। वाञ्छतीतः कृपामूर्ते ज्ञानज्योतिर्वदस्व मे ।।३।।

सिद्धः प्राहैकचित्तः सञ्छृणु त्वं नामधारक। गोकर्ममहिमानं ते कथयिष्यामि विस्तरात् ।।४।।

पूर्वमिक्ष्वाकुवंशेऽभूद्राजा मित्रसहाभिधः। सर्वधर्मरतः शूरः क्षत्रियाणां[२] प्रतापवान् ।।५।।

राजा सकलधर्मज्ञो विवेकी श्रुतितत्परः। कुलाभिमानी बलाढ्यो नित्योद्योगो दयानिधिः ।।६।।

एवं सन्ने[३]कदा राजा मृगयार्थं वनं गतः। प्रविष्टोऽभून्महारण्यं सिंहादेर्यत्र संस्थितिः ।।७।।

राजा निर्मनुष्येऽरण्ये विनेष्य[४]न्व्याघ्रपूर्वकान्। ददर्श ज्वलनाकारं[५] दैत्यमेकं भयानकम् ।।८।।

सज्जीकृतधनू राजा ववर्षामर्षणः[६] शरान्। तैर्बाणैरसुरो विद्धो मूर्च्छितो निपपात कौ ।।९।।

भ्राता तस्य बली दृष्ट्वा म्रियमाणं स्वसोदरम्[७]। विलीय विललापातिदुःखितो भ्रातृशोकतः।।१०।।

त्यजन्प्राणान्स दैतेयः प्राहासि त्वं सहोदर। तर्हि मद्धिंसकं भूपं घातयैनं प्रयत्नतः ।।११।।

इति सोदरमाभाष्य स दैत्यः पञ्चतामितः[८]। तद्‌भ्राता सोऽपि मायावी नररूपधरोऽभवत् ।।१२।।

नृरूपेण नृपं प्राप्य बलिनस्तस्य भूपतेः। सौम्यवाक्सेवको भूत्वा तं भेजेऽतीव नम्रवत् ।।१३।।

विज्ञाय कपटी नित्यं स्वामिनोऽस्य नमोगतम्। आनुकूल्येन तं भेजे राजानं वनचारिणम् ।।१४।।

दुष्टजीवान्नृपो हत्वा हिंस्रान्सन्तुष्टमानसः। परावृत्य पुनः प्राप्तः स्वपुरीं सेवकान्वितः ।।१५।।

छिद्रं पश्यन्स दैत्योऽपि कापट्येन स्थितस्ततः। राज्ञा प्राप्ते पितृश्राद्धे वसिष्ठाद्या निमंत्रिताः ।।१६।।

१.सिद्धम्। २.क्षत्रियाणां मध्ये। ३.वर्तमानः। ४.घातयन्। ५.अग्न्याकारम्। ६.कोपी। ७.स्वभ्रातरम्। ८.मरणं गतः। ९.सिषेवे।

तस्मिन्दिने स्वयंपाकस्थाने कपटिसेवकम्। तत्कापट्यानभिज्ञप[१]स्तं नियोज्य प्राह भूपतिः ।।१७।।
सेवकात्र त्वया स्थित्वा यद्यदाज्ञापयत्यसौ। बल्लवस्तत्तदानीय पाकसिद्ध्यै प्रदीयताम् ।।१८।।
तथेति स प्रतिश्रुत्य नरमांसं प्रयत्नतः। कापट्येन ददौ तस्य पाकोऽप्यज्ञानतः कृतः ।।१९।।
परिवेषणकाले[२] तु ज्ञानदृष्टिर्‌ऋषीश्वरः। ज्ञात्वा[३] चुकोप भूपाय वसिष्ठः प्राब्रवीच्छपन् ।।२०।।
राजन्नो[४] मानुषं मांसमस्पृश्यमुपकल्पितम्। द्रुतमेतेन पापेन भव त्वं ब्रह्मराक्षसः ।।२१।।
इत शापवचः श्रुत्वा क्रुद्धो राजा महाबलः। शापं दातुं स्वयं तस्मै प्राह शापः कुतोऽर्पितः ।।२२।।
न ज्ञातो मांसपाको मे नायं पाको मदाज्ञया। जातः शापो वृथा दत्तस्तुभ्यं दास्याम्यहं तथा ।।२३।।
इत्युक्त्वोदकमादाय स्वाञ्जलौ शपतीश्वरे[५]। मदयन्ती सती प्राप्य वारयामास तं पतिम् ।।२४।।
राज्ञी प्राह महादोषो गुरुशापाद्भविष्यति। तद्वाक्यं[६] न वृथाऽतस्तत्पदे भज तरिष्यसि ।।२५।।
इति भूपतिराश्रुत्य[७] मदयन्तीसतीवचः। स्वाञ्जलिस्थोदकं दुष्टं जहौ तत्पतितं पदे ।।२६।।
कल्माषसलिलस्पर्शाद्दैवयोगेन पादयोः। कल्माषपादनामाभूद्भूपतिर्ब्रह्मराक्षसः ।।२७।।
राजपत्नी वसिष्ठस्य गृहीत्वा चरणौ दृढम्। प्राहेयता[८]ऽलं कोपेन स्वामिन्बालं समुद्धर ।।२८।।
ततः शान्तो वसिष्ठोऽभूत्करुणं प्राह सर्ववित्। उषित्वा द्वादशसमा[९] भविष्यत्येव पूर्ववत् ।।२९।।
मैत्रावरुणि[१०]रित्युक्त्वा वसिष्ठः स्वाश्रमं गतः। ब्रह्मराक्षसतां प्राप्य वनं मित्रसहो ययौ ।।३०।।
निर्मनुष्ये वने स्थित्वा स राजा ब्रह्मराक्षसः। अभक्षयन्नृपश्वादीन्निजकर्मविपाकतः ।।३१।।
एवं [११]सन्नेकदा दैवान्मार्गगौ विप्रदम्पती। दृष्ट्वा भक्षयितुं प्राप राक्षसः स भयानकः ।।३२।।
व्याघ्रः पशुमिवागत्य द्विजमत्तुं समाददे[१२]। ब्राह्मणी सहसा दृष्टवा भीतभीताऽन्वधावत ।।३३।।

१.तत्कापट्यमजानन। २.भोजनपात्रे अन्नसमर्पणसमये। ३.नरमांसं विज्ञाय। ४.अस्मभ्यम्। ५.भर्तरि राजानं शापं दास्यति सति। ६.अतः कारणात्। ७.अंगीकृत्य। ८.इयता एतावता कोपेनालम्। ९.द्वादशवर्षाणि। १०.मित्रावरुणयो रेतसा उर्वश्याः जातः। ११.विद्यमानः। १२.जग्राह।

शोकेन महता व्याप्ता ब्राह्मणी तमभाषत। स्वामिन्मे रक्ष सौभाग्यं मुञ्च प्राणेश्वरं पितः ।।३४।।
मा हिंसीर्मे पतिं प्रीतिर्ममातीवात्र[१] वल्लभम्। त्यज वारय मे शोकं भक्ष मां वा यथासुखम् ।।३५।।
पतिं विना तु नारीणां वृथा जननमश्मवत्। मां भक्ष प्रथमं दीनां पत्युः प्राणांश्च रक्ष वा ।।३६।।
रूपलावण्यसंपन्नो युवाऽयं वेदशास्त्रवित्। प्राणरक्षणतोऽस्य त्वं जगद्रक्षणपुण्यभाक् ।।३७।।
कृपां कुरु भविष्यामि दुहिता तव मानद। यदि पुत्रा भविष्यन्ति वर्धयिष्यामि तेऽभिधाम्[२] ।।३८।।
एवं बहुप्रकारेण स शोकव्याप्तया तया। बोधितोऽपि न तद्वाक्यं मत्वा भक्षितवान्द्विजम् ।।३९।।
भक्षितं स्वपतिं दृष्ट्वा शापं तस्मै प्रदास्यती[३]। ब्राह्मणी राक्षसं प्राह शृणु मे पाप शापगाम्[४] ।।४०।।
त्वं राजा सूर्यवंशीयः शापाद्राक्षसतामितः[५]। पुनर्द्वादशवर्षोर्ध्वं दैवाद्राजा भविष्यसि ।।४१।।
करिष्यसि महिष्या त्वं रतिं चेन्मृतिमेष्यसि। अनाथविप्रहिंसोत्थं[६] दुरात्मन्भोक्ष्यसे फलम् ।।४२।।
एवं क्रुद्धा सती तस्मै शापं दत्वा प्रयत्नतः। पत्युरस्थीन्युपादाय विधिनाऽग्निं विवेश सा ।।४३।।
एवं नृपो द्वादशाब्दानुषित्वा गहने वने। शापकाले व्यतिक्रान्ते राजा भूत्वा पुरं ययौ ।।४४।।
स्मरातुराऽस्य महिषी पूर्ववत्तं समागतम्। आलिङ्गितुमापागा[७]त्तां ब्राह्मणीशापमब्रवीत् ।।४५।।
श्रुत्वा पतिवचो दीना मदयन्ती सुदुःखिता। त्यक्तुं प्राणान्प्रवृत्ताऽभून्मनसाऽतीव दूयता[८] ।।४६।।
राजाऽपि दुःखितोऽभूत्तं मदयन्ती वचोऽब्रवीत्। द्वादशाब्दैर्न मे कष्टं नष्टं नाप्ताऽपि सन्ततिः ।।४७।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा नेत्राभ्यां जलमुत्सृजन्। शोकाविष्टोऽदद्राजा किं करोमि विधि[९]र्बली।।४८।।
ततः पुरोहितान्वृद्धान्मंत्रिणोऽतिविशारदान्। आहूय ब्रह्महत्यादि सर्वं तेभ्यो न्यवेदयत् ।।४९।।
पुरोहिता मंत्रिणश्च प्राहुः पापविमोचनम्। तीर्थाचारं कुरु ततस्त्वं पुनीतो भविष्यसि ।।५०।।

१.वल्लभे। २.तव नाम। ३.दास्यती सती। ४.शापवाक्यम्। ५.गतः। ६.हिंसाजन्यम्। ७.समीपं गता। ८.अत्यन्त खिन्नेन। ९.दैवम्।

इति श्रुत्वा वचस्तेषां राजा तीर्थपरोऽभवत्। सकलानि च तीर्थानि सिषेवे स यथाविधि ।।५१।।
प्रतितीर्थं नृपो गत्वा स्नानं कृत्वा विधानतः। वस्त्रान्नधनधान्याद्यैर्यज्ञैर्विप्रान्सुरानपि ।।५२।।
तर्पयामास सद्भक्त्या ब्रह्महत्या तथापि तम्। सुघोररूपानुगता न मुमोच कथंचन ।।५३।।
स राजा बहुकष्टेन निर्विण्णो[१] मनसा भृशम्। चिन्ताग्रस्तौ ययौ दैवात्सुन्दरीं मिथिलापुरीम्।।५४।।
पुरबाह्यप्रदेशे स चिन्ताविष्टो भृशं नृपः। वृक्षच्छायां समासाद्य[२] निषसाद स्त्रियान्वितः ।।५५।।
ऋषीश्वरैर्युतो यद्वद्गणै रुद्रः प्रकाशितः। गौतमाख्यो ऋषीश्वरः सहसा समुपागतः ।।५६।।
दृष्ट्वा तं गौतमं राजा पतितस्तस्य पादयोः। नमस्कृत्यातिभक्त्या तं हर्षेण महताऽऽप्लुतः[३]।।५७।।
दुःखितं तं समाश्वास्य गौतमः करुणार्द्रधीः। आदितः सर्ववृत्तान्तं पप्रच्छ क्षेम चापि च ।।५८।।
राष्ट्रं ते केन वाऽऽक्रान्तं वनवासः कुतस्त्वयम्। चिन्ताव्याकुलतो भासि किमर्थं वद सुव्रत।।५९।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा स राज प्राह दुःखितः। दैवाल्लग्नो ब्रह्मशापो ब्रह्महत्याऽपि चागता।।६०।।
प्रायश्चित्तादिकं चीर्णं[४] यज्ञाद्या अप्यनुष्ठिताः। समस्तक्षेत्रतीर्थादौ [५]धर्माद्याचरितं मया ।।६१।।
अद्यापि दोषशान्तिर्मे न जाता व्रतचारिणः। ब्रह्महत्या घोरवेषाऽथापि मामनुवर्तते ।।६२।।
अद्य मे सफलं जन्म दृष्टं ते पावनं पदम्। नश्येदतः परं कष्टमित्युक्त्वा तत्पदेऽग्रहीत ।।६३।।
श्रुत्वा भूपस्य वचनं गौतमः करुणाकरः। प्राह मा भीः[६] शङ्करस्ते त्राता मृत्युञ्जयोऽभयः।।६४।।
तव पापविनाशार्थं तीर्थं ते कथयाम्यथ। महापापापहं क्षेत्रं गोकर्णाख्यं सुपावनम् ।।६५।।
गोकर्णस्मरणात्सद्यो ब्रह्महत्यादि नश्यति। ईश्वरो यत्र वसति सदा मृत्युञ्जयः शिवः ।।६६।।
यथा कैलासशिखरं यद्वा मन्दरकन्दरम्। तद्वद्गोकर्णं कर्पूरगौरेशवसतिस्थलम् ।।६७।।

१.निर्वेदं प्राप्तः। २.प्राप्य। ३.आनन्दाश्रुजलेन स्नातः। ४.आचरितम्। ५.धर्मशब्देन दानादि ग्राह्यम्। ६.ते भयम्मास्तु।

यथा निश्युद्गते ध्वान्ते वह्निना शशिनाऽपि वा। सर्वथाऽपैति न विना सहस्रकिरणोदयात्।।६८।।

तथैवेतरतीर्थाद्यैर्नांहसः सर्वथा क्षयः। गोकर्णदर्शनादेव सर्वं नश्यति पातकम् ।।६९।।

ब्रह्महत्यासहस्राणि सद्यो गोकर्णदर्शनात्। नश्यन्ति स्मरणादस्य पूतात्मा जायते नरः ।।७०।।

इन्द्रोपेन्द्रविरिञ्च्याद्याः सिद्धार्था यत्र देवताः। यत्र तप्त्वा तपोऽनेके जाता लब्धमनोरथाः ।।७१।।

तद्गत्वा भक्तिपूर्वं ये ज्ञानिनस्तप आदिकम्। कुर्वन्ति तल्लक्षगुणम् भवेत्क्षेत्रप्रभावतः ।।७२।।

यत्र सिद्धिं गता ब्रह्मविष्णुशक्रादयोऽमराः। निवासमात्रतः शीघ्रं किं वक्तव्यमतः परम् ।।७३।।

कैलासं विद्धि गोकर्णं साक्षादीशं महाबलम्। विघ्नेश्वरेण श्रीविष्णोराज्ञयैव प्रतिष्ठितम् ।।७४।।

पुण्ये गोकर्णके क्षेत्रे निवसन्त्यखिलाः सुराः। ब्रह्मा विष्णुश्च मघवा विश्वेदेवा मरुद्गणाः।।७५।।

सूर्यचन्द्रोऽष्टवसवः पूर्वद्वारं समाश्रिताः। महाबलेश्वरं नित्यं भक्तियुक्ता उपासते ।।७६।।

यमोऽग्निश्चित्रगुप्तश्च रुद्राः पितृगणास्तथा। उपासते सदा भक्त्या दक्षिणद्वारमाश्रिताः ।।७७।।

देवा वरुणमुख्याश्च पश्चिमद्वारमाश्रिताः। उपासते प्रीतियुक्ता गोकर्णे चन्द्रमौलिनम् ।।७८।।

कुवेरो भद्रकाली च समीरः सप्तमातृकाः। महाबलेशमर्चन्ति द्वारमुत्तरमाश्रिताः ।।७९।।

विश्वावसुश्चित्ररथश्चित्रसेनादयः सदा। गन्धर्वास्तत्र गीतेन शङ्करं पर्युपासते ।।८०।।

कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च कण्वाद्या मुनयोऽमलाः। तपसाऽऽराधयन्तीशं क्षेत्रं गोकर्णमाश्रिताः।।८१।।

तिलोत्तमोर्वशीरम्भाघृताचीमेनकामुखाः। महाबलोशाभिमुखं नित्यं नृत्यन्ति भक्तितः ।।८२।।

महर्षयः कृतयुगे विश्वामित्रपुरोगमाः। जाबालिजैमिनीभरद्वाजाद्याः सिद्धिमाप्नुयुः ।।८३।।

सनकाद्याः कुमाराश्च नारदाद्याः सुरर्षयः। मरीच्याद्या मानसाश्च भजन्त्युपनिषद्विदः ।।८४।।

सिद्धाः साध्या मुनीशाश्च दण्डिनो ब्रह्मचारिणः। निर्गुणाश्चाजिनधरास्तत्र शम्भुमुपासते ।।८५।।

त्वगस्थिमात्रावशिष्टदेहा अपि महाधियः। अनुतिष्ठन्ति चार्चन्ति भक्त्या तं चन्द्रमौलिनम् ।।८६।।
गन्धर्वाः पितरः सिद्धा वसवोऽष्टावुपासते। विद्याधराः किन्नराश्च त एत्यैत्य[1] पुनःपुनः ।।८७।।
सगुह्यकाः किंपुरुषाः शेषनागाहितक्षकाः। भूताः पिशाचा वेताला आयान्तीक्षितुमीश्वरम् ।।८८।।
भूषिता भूषणैर्दिव्यैर्देवा देवीसमन्विताः। सूर्यकान्तिविमानस्थाः [2]स्वरायान्तीशमीक्षितुम् ।।८९।।
केचित्स्तुवन्ति गायन्ति केचिन्नृत्यन्ति भक्तितः। पूजयन्ति नमन्तीशं केचिद्दर्शनलालसाः ।।९०।।
येषां केषां तु भूपाल या या मनसि वासनाः। तास्ताः सिद्ध्यन्ति तत्रैव नेदृशा सदृशं क्वचित्[3] ।।९१।।
महर्षयोऽगस्त्यमुखाः कन्दर्पाग्न्यादयोऽमराः। प्रियव्रताद्या राजानः क्षेत्रेऽस्मिन्लेभिरे वरान् ।।९२।।
शिशुमारो भद्रकाली त्रिकालं लिङ्गमर्चति। ताक्ष्याद्या[4] अत्र सर्पादीन्न हिंसन्त्यहिता[5] अपि ।।९३।।
रावणः कुम्भकर्णश्च तथाऽन्ये राक्षसा इह। जाता लब्धवरा नित्यमर्चतीशं बिभीषणः ।।९४।।
एवं सर्वं देवकुलं सिद्धदानवमण्डलम्। ईशमाराध्य गोकर्णे कृतकृत्यमभूदिह ।।९५।।
स्वनाम्ना केचनात्रैव लिङ्गानि स्थापयन्ति हि। प्राप्नुयन्ति वरानत्र पुरुषार्थाश्चतुर्विधान् ।।९६।।
ब्रह्मा विष्णुः कार्तिकेयो लिङ्गान्यत्र स्वनामतः। गोकर्णे स्थापयामासुर्विनायकमुखा अपि ।।९७।।
धर्मः क्षेत्रपतिर्दुर्गादेवी शक्तिस्तथैव च। स्वनामान्वितलिङ्गानि स्थापयामासुरादरात् ।।९८।।
असंख्यातानि लिङ्गानि सन्ति यत्र पदे पदे। असंख्यातनि तीर्थानि क्षेत्रे गोकर्णसंज्ञिते ।।९९।।
गोकर्णमुत्तमं क्षेत्रं तीर्थान्यत्रोदकानि तु। लिङ्गानि सर्वे पाषाणा यत्रसन्ति पदे पदजे ।।१००।।
कृते श्वेतं लोहितं च त्रेतायां लिङ्गमीशितुः। द्वापरे पीतवर्णं च कृष्णवर्णं कलौ युगे ।।१।।
सप्तपातालतलतः स्थितं लिङ्गं महोन्नतम्। कलौ भूत्वा मृदुतरं सूक्ष्मरूपेण दृश्यते ।।२।।

१.पुनःपुनरागत्य। २.स्वर्गात्। ३.क्षेत्रमिति शेषः। ४.गरुडादयः। ५.शत्रवोऽपि।

पश्चिमाब्धितटे रम्यं क्षेत्रं गोकर्णसंज्ञितम्। परमाश्चर्यदं ब्रह्महत्यादिकलुषापहम् ।।३।।
महान्ति पञ्चपापानि ब्रह्महत्यमुखानि तु। परदारगमादीनि दुराचारभवानि च ।।४।।
तत्र दर्शनमात्रेण नश्यन्ति सकलानि हि। गोकर्णलिङ्गदृष्ट्यैव[१] कामाँल्लब्ध्वाऽमृतं[२] व्रजेत् ।।५।।
तत्र स्थित्वा पुण्यदिने ये भक्त्याऽर्चन्ति भूभुज। यास्यन्ति रुद्रलोकं ते नात्र कार्या विचारणा ।।६।।
यदा कदा वा गोकर्णं दैवादागत्य यो नरः। भक्त्याऽर्चति महेशं स ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ।।७।।
रवीन्दुसौम्यवारेषु पौर्णिमाऽमादि[३]पर्वसु। स्नात्वा समुद्रसलिले यो दानादि करोति च ।।८।।
शिवपूजां व्रतं होमं जपं ब्राह्मणतर्पणम्। किञ्चित्कृतमिह क्षेत्रे तदनन्तफलं भवेत् ।।९।।
व्यतिपातादिकालेषु सूर्यसंक्रान्त्यहःसु च। प्रदोषे शिवरात्र्यां तत्पूजापुण्यमनुत्तमम्[४] ।।१०।।
किं ब्रुवे क्षेत्रमाहात्म्यं बहवो लेभिरे वरान्। भक्तवत्सल ईशोऽसौ पुष्पमात्रेण तुष्यति ।।११।।
माघमासेऽसिते[५] पक्षे शिवरात्र्यां निशीथके। बिल्वपत्रार्पणादत्र फलं त्रैलोक्यदुर्लभम् ।।१२।।
एवं निरुपमं क्षेत्रं ये न यास्यन्ति दुर्भगाः। न शृण्वन्त्यपि ये मूढा बधिरास्ते न संशयः ।।१४।।
गोकर्णस्थानमहिमा चतुर्विधपुमर्थदः। लोका अनेके गोकर्णे सम्प्राप्ता दुर्लभान्वरान् ।।१५।।
स्नात्वा तीर्थेषु मुख्येषु भक्त्या सम्पूज्य मुक्तिदम्। महाबलेश्वरं लिङ्गं पापमुक्तो भवेन्नरः ।।१६।।
एवं गोकर्णमाहात्म्यं श्रुत्वा गौतमवक्त्रतः। प्रेम्णा मित्रसहो राजा हृष्टः पप्रच्छ तं मुनिम् ।।१७।।
मुने गोकर्णमाहात्म्यं वर्णितं विस्तरेण मे। निदर्शनं[६] वदस्वैकं मुक्तः कोऽत्र महांहसः[७] ।।१८।।
तन्मह्यं गौतमस्वामिन्कृपया परया वद। इत्युक्त्वा भूपतिस्तस्य गौतमस्य पदेऽग्रहीत् ।।१९।।
गौतमः प्राह गोकर्णमहिमानं महीपते। यत्र मुक्ता महापापा मया दृष्टाः सहस्रशः ।।२०।।

१.दर्शनमात्रेणैव। २.मोक्षम्। ३.अमावास्यादि। ४.न विद्यते उत्तमे यस्मात्तत् अनुत्तमम्। ५.कृष्णे। ६.दृष्टान्तम्। ७.महापापात्।

शृण्वेकदाऽगमं क्षेत्रं गोकर्णं शिवरात्र्यहे। माघे मास्यसिते पक्षे सम्प्राप्ता यात्रिका जनाः ।।२१।।
मध्याह्न उपविष्टोऽहं वृक्षच्छायामुपाश्रितः। दूरादद्राक्षमायान्तीं चण्डालीं रोगपीडिताम् ।।२२।।
वृद्धामन्धां शुष्कमुखीं क्षुधितां व्रणपीडिताम्। पूयशोणितदुर्गन्धाम् दुर्दर्शां[१] कृमिपीडिताम् ।।२३।।
गण्डमालोदरव्याप्तां दन्तहीनां सुविह्वलाम्। कफावरुद्धकण्ठीं तां म्रियमाणां दिगम्बराम् ।।२४।।
आदित्यकिरणस्पर्शादपि भाति मरिष्यति। सर्वाङ्गशूलदुःखार्ता मया दृष्टा गलद्गुदा ।।२५।।
विधवा केशरहिता प्रस्खलन्ती पदे पदे। सद्यः प्राणांस्त्यजतीव वृक्षच्छायामुपागता ।।२६।।
आगत्य वृक्षच्छायां सा पपात धरणीतले। प्राणांस्तत्याज तत्रैव पश्यतो मम सन्निधौ ।।२७।।
अकस्मात्तत्र कैलासाद्विमानं सूर्यसन्निभम्। अवतीर्णं तत्र दूताः शूलखट्वाङ्गधारिणः ।।२८।।
चन्द्रार्धमौलिनं सर्वे शैवास्ते चन्द्रकान्तयः। किरीटकुण्डलश्चत्वारो दिव्यरूपिणः ।।२९।।
ईदृग्विमानं सूर्याभं विचित्रं सुविराजितम्। चण्डालीं नेतुमायातं दृष्ट्वाहं विस्मितोऽभवम् ।।३०।।
शिवदूता मया पृष्टाः किमर्थं ह्यागता इति। आगताः स्मो वयं नेतुं चण्डालीमिति तेऽब्रुवन्।।३१।।
इति श्रुत्वा वचस्तेषां विस्मयो मे महानभूत्। तानपृच्छं पुनर्भूप सावधानमनाः शृणु ।।३२।।
किमीदृशीयं चण्डाली विमानं दिव्यमर्हति। कः स्थापयेच्छुनीं नीत्वा दिव्यसिंहासनोपरि ।।३३।।
एतया जन्मतो दूताः पापौघः सञ्चितो महान्। कथमर्हति लोकं सा कैलासं पापरूपिणी ।।३४।।
पशुमांसाहारवृद्धा जीवहिंसापरायणा। कुष्ठिनी पापिणी त्वेषा कथं कैलासमर्हति ।।३५।।
यस्या न हि शिवज्ञानं तपः साधनमेव वा। दयासत्यविहीनेयं कथं कैलासमर्हति ।।३६।।
नैतया शिवपूजाऽपि कृता पञ्चाक्षरीजपः। न शिवस्मरणं वा सा कथं कैलासमर्हति ।।३७।।

१.दर्शनानर्हाम्।

शिवरात्रोपवासादि नैतयाऽपि कदा कृतम्। न दत्तं दानमप्येषा कथं कैलामर्हति ॥३८॥

न ज्ञातमेचया तीर्थं स्नानं पर्वणि नो कृतम्। नाचीर्णं व्रतमप्येषा कथं कैलासमर्हति ॥३९॥

सर्वाङ्गे बहुदुर्गन्धः पूयमस्त्रं गलत्यपि। चण्डालीयं सुदुर्वृत्ता कथं कैलासमर्हति ॥४०॥

अस्तु पूर्वार्जितं पापं पतन्ति मुखतोऽद्य तु। कीटाः सेयं गलत्कुष्ठा कथं कैलासमर्हति ॥४१॥

पापिनीयं दुराचारा कथं नेया शिवालयम्। चराचरेऽतिनन्द्यां तां कुह नेतुं समागताः ॥४२॥

पापिनीं सुदुराचारामनर्हां शिवमन्दिरम्। किमर्थं नेतुमायाताः कौतुकं प्रतिभाति मे ॥४३॥

इति पृष्टा मया ते तु हृष्टा मामब्रुवंस्तदा। चण्डाल्याः पूर्वजन्मादि तत्ते वक्ष्यामि भूमिप ॥४४॥

दूता ऊचुरियं पूर्वजन्मनि ब्रह्मवंशजा। सौमिनी नाम विख्याता सोमबिम्बमुखी वरा ॥४५॥

दृष्ट्वा तां सुन्दरीं बालामनुरूपं वरं पिता। अन्वेष्य क्वाप्यलब्ध्वाऽभूच्चिन्तावेष्टितमानसः॥४६॥

विवाहस्यातिकालं स मत्वा साधारणं द्विजम्। दृष्ट्वा तस्मै स गृह्योक्तविधिना तां सुतां ददौ॥४७॥

उद्वाहिता नवोढा सा पत्युर्भवनमन्वगात्। कञ्चित्कालं निजगृहे स्थिता सा रुचिराकृतिः ॥४८॥

ततः कालेन कियता तद्भर्ता पञ्चतामितः[१]। दैवयोगेन विधवा बाल्य एवाभवत्तु सा ॥४९॥

ततो मातापितृभ्यां सा समानीता धवालयात्। पत्या विरहिता खिन्ना सञ्जाता साऽतिदुःखिता॥१५०॥

सुन्दरी प्राग्वयस्का सा स्मरव्याप्ता[२] प्रतिक्षणम्। तरुणं पुरुषं दृष्ट्वा मनो जेतुं शशाक[३] नो॥५१॥

स्मरातुरा रहसि सा जारकर्मरताऽभवत्। तदपि प्रकटं जातं पातकं न हि गोप्यते ॥५२॥

सा नारी विधवा पूर्ववयस्काऽप्यतिसुन्दरी। विषयाक्षिप्तमनसा चञ्चलाऽभूत्सदैव हि ॥५३॥

तादृशी सुदुराचारा ज्ञातिभिर्व्यभिचारिणी। मातापितृसुहृद्भिश्च सममेव[४] बहिष्कृता ॥५४॥

ततः पित्रादयः सर्वे तां त्यक्त्वा दूषितां सुताम्। प्रायश्चित्तेन ते शुद्धास्तत्सांसर्गिकदोषतः ॥५५॥

१.गतः। २.कामपीडिता। ३.समर्था न बभूव। ४.सहैव।

पूर्वं सा शङ्किता चापि ततो निःशङ्कतां गता। स्पष्टं तत्रैव नगरे रेमे सा कामदूषिता ।।५६।।
तत्रैकं सुन्दरं वैश्यमनुरूपं विलोक्य सा। तरुणं रमणं तेन रेमे तद्रूपमोहिता ।।५७।।
गेहिनी तस्य वैश्यस्य भूत्वा दुष्कृतकारिणी। रमणी रमयामाणाऽऽस स्वकुलत्रयवैरिणी ।।५८।।
स्त्रियं कामेन नश्यन्ति ब्राह्मणो हीनसेवया। राजानो ब्रह्मदण्डेन यतयो भोगसंग्रहात् ।।५९।।
साऽहोरात्रं तेन साकं नष्टबुद्धिररीरमत्[१]। तस्यास्तु रममाणायाः पुत्रा अपि बभूविरे ।।१६०।।
मांसाहाररता नित्यमुन्मत्ता मद्यपानतः। भूत्वा वैश्यस्य महिषी सर्वमेवं वयोऽनयत् ।।६१।।
कदाचन मदान्धा सा योषा मेषभ्रमेण तु। आहारार्थं धेनुवत्सं निजघान दुरात्मिका ।।६२।।
निधाय शिक्ये वत्सस्य वराङ्ग[२]मपरेऽहनि। अत्तुं नष्टमतिः सद्यः शेषं पक्त्वा चखाद[३] सा।।६३।।
भ्रान्ता सा मद्यपानेन गाढं सुप्त्वाऽपरेऽहनि। प्रबुद्धा पात्रमानाय धेनुं दोग्धुं समुद्यता ।।६४।।
वत्सस्थाने तदा दृष्ट्वा मेषं भ्रान्ता गृहं गता। शिक्ये वत्सशिरो दृष्ट्वा भीताऽऽत्मानमगर्हयत्[४]।।६५।।
साऽनुतप्ता शिव शिव चन्द्रमौले दुरात्मना। किमिदं विहितं[५] पापमज्ञानेनेति चाब्रवीत् ।।६६।।
कुप्येत पतिरेतेन दोषेणेति कुधीस्तदा। अस्थिचर्मादि निक्षिप्य सर्वं गर्ते शिरोऽपि च ।।६७।।
समीपस्थं गृहं गत्वा मृषादुःखेन साऽरुदत्। व्याघ्रेणापहृतो वत्स इत्येवं भर्तुरग्रतः ।।६८।।
एवमादीनि पापानि कृत्वा वैश्यगृहे कुधीः। ममार सा ततो याम्या दूतास्तां नेतुमागताः ।।६९।।
नीत्वा सा पितृभिः साकं प्रक्षिप्ता रौरवादिषु। दुस्तरां यातनां भुक्त्वा चण्डाली साऽधुनाऽभवत्।१७०।
चण्डाली गोवधादन्धा जाता सम्यगनीक्षणात्। औपपत्या[६]द्गलत्कुष्ठा पितृभ्यां परिपालिता।।७१।।
उच्छिष्टान्नादिदानेन बाल्ये सा परिरक्षिता। स्नेहेन तन्मुखे दत्वा ग्रासान्मात्रा यथारुचि ।।७२।।
वृद्धा यथा यथा साऽपि तथा वृद्धा व्रणा अपि। प्रमीतौ[७] पितरौ बाल्ये दीनाऽभूत्सा निराश्रया।।७३।।

१.रमयामास। २.शीर्षम्। ३.भक्षितवती। ४.गर्हयामास। ५.कृतम्। ६.जारकर्मतः। ७.मृतौ।

गलत्कुष्ठेन दुर्गन्धां भ्रातरस्तां जहुस्तदा। रक्षति स्मोदरं सा तु याच्ञया प्रतिवासरम् ।।७४।।
तथाऽपि नैव शान्ताऽभूद्बुभुक्षा[१]ऽस्याश्च भिक्षया। क्षुत्तृट्प्रपीडिता नित्यं कुष्ठेनातीव दुःखिता।।७५।।
पूर्वकर्मविपाकेन वृद्धा सा व्रणदुःखिता। दरिद्रा वस्त्ररहिता पानाशनविवर्जीता ।।७६।।
मार्गे प्रसिद्धे पतिता ययाचे सा महाजनान्। पापयोगेन साऽथापि न लेभेऽन्नं क्षुधार्दिता ।।७७।।
व्याधिग्रस्ता गलत्कुष्ठा क्षीणदेहा क्षुधार्दिता। पूयशोणितदुर्गन्धा कर्मणा स्वेन गर्हिता[२] ।।७८।।
एवं सा वर्तमानाऽथ माघमास उपागते। स्त्रीपुत्रसहिता लोका गोकर्णं गन्तुमुद्यताः ।।७९।।
शिवरात्र्यां शिवं द्रष्टुं नानादेशसमागताः। हर्षेण महताविष्टा यात्रिका[३] गमनोत्सुकाः ।।१८०।।
हस्त्यश्वरथपादातिसहिताः समलङ्कृताः। राजानः समनुप्राप्ता द्रष्टुं लिङ्गं महाबलनम् ।।८१।।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा अन्याश्च जातयः। महाबलेश्वरं द्रष्टुं जग्मुः सर्वेऽतिहर्षिताः।।८२।।
हसन्तः केऽपि गायन्तो धावन्तः केचनापरे। नृत्यन्तो जग्मुरखिलाः स्मरन्तोऽजं[४] पुनः पुनः।।८३।।
एवं तान्गच्छतो ज्ञात्वा गोकर्णं हर्षनिर्भरा। गच्छद्भिर्भिक्षुकैः साकं चण्डाली साऽपि निर्ययौ।।८४।।
शिवेत्युच्चारणोत्पन्नपुण्येन क्षेत्रमागता। चण्डाली साऽपि गोकर्णं गत्वाऽन्नं समयाचत ।।८५।।
मार्गेण गच्छतो लोकान्क्रन्दन्ती सा बुभुक्षिता[५]। करौ प्रसार्य तानन्नमयाचत महाजनान् ।।८६।।
पूर्वजन्मनि मे पापं कृतं तेनैव पीडिता। क्षुधानिवारणार्थं मे ददात्वन्नं महाजनः ।।८७।।
सर्वाङ्गेषु गलत्कुष्ठां विवस्त्रां शीतपीडिताम्। दृष्ट्वा मां क्षुधुतामन्धां धर्मं कुर्वन्तु सज्जनाः।।८८।।
चिरोपवासात्क्षुधया सन्दीप्तो जठरानलः। मम पीडां विलोक्यैवं धर्मं कुर्वन्तु सज्जनाः ।।८९।।
न कृतं मे[६] पूर्वजन्मसहस्त्रेषु मनागपि। पुण्यं ततोऽतिक्लिष्टायै धर्मं कुर्वन्तु सज्जनाः ।।९०।।

१.क्षुधा। २.निन्दिता। ३.तीर्थयात्राचरणशीलाः। ४.शिवम्। ५.क्षुधिता। ६.मया।

एवं मार्गे पतित्वा सा चण्डाल्यन्नमयाचत। शिवरात्रिव्रताहेऽन्नं तस्यै केनापि नार्पितम् ।।९१।।
क्रन्दन्ती व्रजतो देवं द्रष्टुमन्नमयाचत। कश्चित्प्राहोपवासोऽद्य नान्नमस्तीति वै हसन् ।।९२।।
बिल्वपत्रं स्वहस्तस्थं ददौ तद्धस्तयोस्तदा। साऽवघ्रायप्यभक्ष्यं तन्मत्वा भूमौ क्रुधाऽत्यजत् ।।९३।।
बिल्वपत्रं तया त्यक्तं शिवलिङ्गेऽपतत्तु तत्। निशीथे दैवयोगेन जातं तच्छिवपूजनम् ।।९४।।
अन्नं केनापि नो दत्तमुपवासस्ततोऽभवत्। उपोषणाज्जागरणमेवं साङ्गमभूद्व्रतम् ।।९५।।
इत्थं यत्नं विना पुण्यं तस्या जातं ततः शिवः। सन्तुष्ट ईश्वरस्तेन तारकोऽभूद्भवार्णवात्।।९६।।
एवं चण्डालिकायास्तु लब्धं व्रतफलं महत्। ततोऽद्य दिवसेऽत्रैव भिक्षामाहर्तुमुद्गता ।।९७।।
उपोषणेन रोगेण श्रान्ता मार्गमजानती। गन्तुमेकपदं वाऽपि न शक्ता मन्दगामिनी ।।९८।।
आदित्यकरसंस्पर्शाद्व्रुग्णेयं भृशदुःखिता। इयमेतादृशी जाता पूर्वकर्मविपाकतः ।।९९।।
सा चण्डालीयमत्रैव वृक्षच्छायामुपागता। प्राणाञ्जहौ ततः शम्भुप्रेरिताः स्म इहागताः ।।२००।।
शिवरात्र्युपवासाहे शिवे बिल्वार्पणेन च। जागरणेन सुपुण्येन पापमस्या लयं गतम् ।।१।।
शतजन्मार्जितं पापमेतेनास्या लयं गतम्। प्रीतिपात्रं शिवस्येयमत ईशो न ऐरयत् ।।२।।
इत्युक्त्वा शिवदूता मां तस्या उपरि तेऽमृतम्। क्षिप्त्वा ततो दिव्यदेहां तामादाय द्रुतं ययुः ।।३।।
एतद्दृष्टं मया राजंश्चण्डाल्यज्ञानतोऽपि सा। मुक्ता गोकर्णमाहात्म्यमीदृशं लोकपावनम् ।।४।।
निःसंशयं व्रज ततो राजन्गमनमात्रतः। शुद्धो भूत्वेह लब्धेष्टं परत्र गतिमेष्यसि ।।५।।
इति गौतमतः श्रुत्वा तुष्टो राजाऽपि सत्वरम्। गत्वा गोकर्णकं क्षेत्रं पापान्मुक्तो बभूव ह ।।६।।
तस्मात्सुपावनं पुण्यं गोकर्णक्षेत्रमुत्तमम्। अत एव स्थितस्तत्र श्रीपादो नामधारक ।।७।।

गङ्गाधरद्विजसुतोऽत्र सरस्वतीति प्रख्यात एतदवदच्छ्रवणोत्सुकेभ्यः।
अज्ञानतोऽपि वसतामसतामपीदं लब्धं फलं किमु सतां विदुषां तु वाच्यम् ।।२०८।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे सप्तमः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।१०१५।।

।। अथाष्टमोऽध्यायः।।८।।

।। श्रीगणेशाय नमः।। श्रीदत्तात्रेयाय नमः।।

नामधारक ऊचे तं गोकर्णमहिमा श्रुतः। कतिकालं स्थितस्तत्र श्रीपादो वद मेऽग्रतः ।।१।।
गुरुमूर्ते कृपासिन्धो विद्धं तेन मनो मम। तस्य सच्चरितं श्रोतुमानन्दोऽतीव वर्धते ।।२।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा सन्तुष्टः सिद्ध आह तम्। चरितं विस्तराद्वक्ष्ये सावधानतया शृणु ।।३।।
क्षेत्रं गोकर्णमासाद्य[१] त्रीणि वर्षाणि तत्र च। स्थित्वा लोकानुग्रहकृत्ततः श्रीपर्वतं गतः ।।४।।
यत्पाददर्शनादेव सर्वतीर्थफलं नृणाम्। श्रुतिरप्याह चरणं पवित्रं विततं त्विति ।।५।।
यत्पदे सर्वतीर्थानि तस्य पर्यटनं भुवि। अनुग्रहाय लोकानां महद्विचलनं[२] स्मृतम् ।।६।।
स्थित्वाद्रौ[३] चतुरान्मासान्दास्यन्स्वेभ्यः[४] स्वदर्शनम्। निवृत्तिसंगमे स्नात्वा श्रीपात्कुरुपुरं ययौ ।।७।।
कृष्णा यत्र प्रवहति वेण्या सह निरन्तरम्। अपारो महिमा तस्या दुर्लभोऽन्यत्र भूतले ।।८।।
महिमा वर्ण्यते चेत्तु ग्रन्थो विस्तरतां व्रजेत्। अतः स्वल्पतरं तुभ्यं कथयिष्यामि तारक ।।९।।
श्रीपादाधिष्ठितस्थानख्यातिर्जाता महीतले। अधुना कुरुगड्डीति स्थानं प्रख्यातमस्ति तत् ।।१०।।
श्रीपादमत्र ये भक्त्या भजन्ति श्रद्धयाऽञ्जसा। ते कन्यापुत्रलक्ष्म्यादिभाजोऽभीष्टं लभन्ति हि ।।११।।
श्रीपादमहिमाऽशेषो विस्तरेण न वर्ण्यते। अथापु किञ्चिदधुना चरितं तस्य ते ब्रुवे ।।१२।।
विलीय[५] तत्र श्रीपादः स्वावतारान्तरं[६] दधौ। श्रीवल्लभः कुरुपुरे गुप्तरूपेण चास्ति हि ।।१३।।
कथयिष्यामि भोस्तुभ्यमवतारप्रयोजनम्। तद्ग्रामे वेदशास्त्रज्ञः कश्चन ब्राह्मणोऽभवत् ।।१४।।
तस्य भार्याऽम्बिका नाम सुशीला पतिदेवता। सती स्वाचारसम्पन्ना पतिसेवापरायणा ।।१५।।

१.प्राप्य। २.महात्मनां गमनम्। ३.श्रीपर्वते। ४.भक्तेभ्यः। ५.गुप्तो भूत्वा। ६.अन्योऽवतारोऽवतारान्तरम्।

भूत्वा मृता बहुसुतास्तस्याः प्राक्कर्मयोगतः। अनेकतीर्थसेवादिनानोपायास्तया कृताः ।।१६।।

ततो दैववशाज्जातस्तस्या मन्दमतिः सुतः। तथाविध[१]मपि स्नेहात्तं पुपोषाम्बिका सुतम् ।।१७।।

ततः स वर्तबन्धार्हो जातो विप्रसुः स तु। पितोपनीय[२] विधिना तस्मै वेदमुपादिशत् ।।१८।।

अज्ञो मन्दमतिर्नैकं मन्त्रमप्याददे[३] सुतः। चिन्तातुरः पिता तस्य श्रोत्रियो[४]ऽभूतसुदुःखितः ।।१९।।

द्विजः प्राह समाराध्य दैवाल्लब्धस्त्वयं सुतः। हा कष्ट मे कुलं नष्टं प्राचीनं कर्म दुर्घटम् ।।२०।।

एवमुक्त्वा बहुविधैररपायैस्तमशिक्षयत्। निवार्य ताडयन्तं पतिं स्त्रीर्दुःखिताऽवदत् ।।२१।।

कष्टेन महता लब्ध एक एव सुतस्त्वयम्। चिरं जीवतु बालोऽसौ दैवेन परिपालितः ।।२२।।

विद्यां नार्हति[५] दैवेन मा ताडय दयानिधे। मूढत्वेन द्विजत्वाप्तिरस्य प्राचीनकर्मतः ।।२३।।

अतोऽस्य ताडनेनालं[६] यदि सन्ताडयिष्यसि। प्राणांस्त्यक्षामि भोः स्वामिन्भवदग्रे न संशयः ।।२४।।

इति पत्नीवचः श्रुत्वा तूष्णीमास विवेकवान्। तथाविधं निजं दैवं मत्वा कार्यान्तरे स्थितः ।।२५।।

ततः कालेन कियता विप्रो रोगेन पीडितः। पञ्चता[७]मगमद्दैववशेन श्रोत्रियो द्विजः ।।२६।।

सा मूर्खपुत्रा विधवा दारिद्र्येणातिदुःखिता। स्वात्मानं[८] तनयं चापि याच्ञावृत्त्या व्यजीवयत् ।।२७।।

तस्मै विवाहयोग्याय न ददौ कोऽपि कन्यकाम्। मूढं निन्दितवान्मातृयाचितान्नाशनं जनः ।।२८।।

जनास्तमूचिरे मूढ धृत्वा शीर्षेऽन्वहं[९] घटम्। नद्या जलं समानीय समर्पय गृहे गृहे ।।२९।।

अश्मवज्जन्म ते व्यर्थं मूर्खस्त्वं कुलनाशकः। त्वत्कुले लाञ्छनं लग्नं जन्मना तव मूढधीः[१०] ।।३०।।

ख्यातश्चतुर्षु राष्ट्रेषु सदाचारः पिता तव। वेदशास्त्रपुराणज्ञः स ते जन्या[११] कलङ्कितः ।।३१।।

जननीयाचितान्नेन त्वं मूढ उदरंभरि[१२]। न -हीणासि[१३] कथं ब्रूहि पितॄन्नेष्यस्यधोगतिम् ।।३२।।

१.मन्दमतिम्। २.मौञ्जीं बध्वा। ३.जग्राह। ४.वैदिकः। ५.योग्यो न भवति। ६.ताडनं पर्याप्तम्। ७.मृत्युम्। ८.स्वदेहम्। ९.प्रत्यहम्। १०.हे मूढधीः। ११.जन्मना १२.स्वोदरपूरकः १३.लज्जां न प्राप्नोषि।

सम्भूय तिष्ठसि पशुप्रायोऽलं तव जन्मना। किं व्यर्थजन्मना गङ्गाप्रवेशं कुरु दुर्मते ।।३३।।
इति लोकवचः श्रुत्वा सोऽपि मूढोऽतिदुःखितः। मातरं प्राह जननि प्राणांस्त्यक्षामि निश्चितम् ।।३४।।
सर्वे निन्दन्ति मां मूढं शरीरेण किमीदृशा। मत्पोषणेन श्रान्ताऽसि मातर्यास्याम्यतो वनम् ।।३५।।
इति पुत्रवचः श्रुत्वा माता चिन्तासमन्विता। शोकाब्धौ गहने साऽपि पतिता विललाप ह ।।३६।।
दुःखितौ तौ ततः कृष्णाप्रवाहं समुपागतौ। तत्र स्नानार्थमायान्तं श्रीपादं विपदन्तकम्[१] ।।३७।।
दृष्ट्वा तच्चरणे धृत्वा प्रोचतुर्दुःखविह्वलौ। गङ्गायामधुना प्राणांस्त्यक्ष्याव इति नौ[२] मतम् ।।३८।।
भवान्ददातु नावा[३]ज्ञामात्महत्या हि दुस्तरा। अतस्त्वां प्रार्थयावो नौ वचनात्तव सद्गतिः ।।३९।।
इति तद्वचनं श्रुत्वा श्रीपादः स कृपार्द्रधीः। प्राह किं सङ्कटं प्राप्तं महत्प्राणा हि दुस्त्यजाः ।।४०।।
विप्रपत्नी ततस्तस्मै स्वकं दुःखं न्यवेदयत्। भक्तवत्सल भोः स्वामिन्रक्ष नौ घोरसङ्कटात् ।।४१।।
अनेकतीर्थाचरणादनेकव्रतसेवनात्। अनेकदेवार्चनतः पुत्रोऽयं चिरजीवितः ।।४२।।
व्रतोपवासाः कतिचिन्नियमेन मया कृताः। ततो जातोऽप्येष सुतो दुर्मतिर्लोकनिन्दितः ।।४३।।
वेदसच्छास्त्रसम्पन्नः पतिर्मे ब्राह्मणोत्तमः। तस्योदरे दुरात्मा[४]ऽयं जातो मन्दमतिः प्रभो ।।४४।।
दयस्व[५] श्रीपद यते पुत्रो नेदृक्सताङ्गते। भूयाद्भवे भवे[६]ऽप्येव सदुपायमुपादिश ।।४५।।
कृपाब्धिर्दैन्यहर्ता त्वमिति ते चरणौ धृतौ। भाग्याद्दृष्टं ते चरणं शरणागतरक्षणम् ।।४६।।
स्वामिन्नुत्पद्य[७] संसारे नानाकष्टं मया कृतम्। सुखपृष्ठं न मे दृष्टं नष्टाः कष्टाहिता[८] सुताः ।।४७।।
भ्रष्टं सौभाग्यं शिष्टोऽयं दुष्टः पुत्रः सुकष्टदः। अजागलस्तनसमो वृथा जातोऽयमिष्टद[९] ।।४८।।
श्रीगुरो देव मे याच्ञां संशृणुष्वाग्रजन्मनि। सुपूज्यपुत्रो मानुष्ये जायतां त्वं यथा भुवि ।।४९।।

१.विपत्तिनाशकरम्। २.आवयोः। ३.आवाभ्याम्। ४.दुर्बुद्धिः। ५.दयां कुरु। ६.जन्मनि जन्मनि। ७.उत्पन्न भूत्वा। ८.कष्टेन जाताः। ९.हे अभीष्टार्थप्रद।

यत्पादवन्दनं सर्वे करिष्यन्तीदृशः सुतः। भवत्वेवमुपायं मे वदत्येषा[1] पदेऽग्रहीत् ।।५०।।

पुनः सा प्राह पुत्रेण येन मे न पुनर्भवः। सर्वेऽपि पितरो येन स्वर्गे स्थास्यन्ति शाश्वतम् ।।५१।।

वासनेयं मम ब्रह्मज्ञानी पुत्रो हि जायताम्। द्रष्टव्यः प्राग्वयस्येव सर्वपूज्यो भवानिव[2] ।।५२।।

इत्येतद्ब्राह्मणीवाक्यं श्रुत्वा सकरुणोऽवदत्। कुर्वीशाराधनं पुत्रो भविष्यति यथा हरिः ।।५३।।

गोप्या दृष्टं व्रतं पूर्वं तेन गोपगृहे सुतः। कृष्णः कारुणिको जात ईश्वरार्चनयोगतः ।।५४।।

तथैवाराधय शिवं सुपुत्रस्ते भविष्यति। प्राज्ञोऽव्यवहितागामिजन्मनी[3]शप्रसादतः ।।५५।।

ब्राह्मणी पुनराहेदं गोप्या दृष्टं कथं व्रतम्। कदा कथं चन्द्रमौलिः[4] पूजितो विस्तराद्वद ।।५६।।

अहमप्याचरिष्यामि तथैव विधिना व्रतम्। साऽऽभाष्यैवं कृपामूर्तिश्रीगुरुप्रपदेऽग्रहीत् ।।५७।।

श्रीपदो ब्राह्मणीं प्राह प्रदोषे पूजयेश्वरम्। मन्दवारे विशेषेण भक्तिभावसमन्विता ।।५८।।

पूजा गोपिकया दृष्टा स्पष्टा स्कन्दपुराणके। कथा विस्तरतः प्रोक्ता सगुणेशयशोन्विता[5] ।।५९।।

श्रीगुरोर्वचनं श्रुत्वा सन्तुष्टा सा द्विजाङ्गना। श्रीगुरोश्चरणौ नत्वा पुनः पप्रच्छ सादरम् ।।६०।।

कथां कथयसि स्वामिन् चित्रा[6]मभिनवा[7]मिव। यत्कृष्णोऽपि सुतो जातः प्रदोषार्चनेक्षणात् ।।६१।।

प्रदोषेशार्चनान्मेऽपि लभेत फलमीदृशम्। पूजितोऽर्च्यः[8] कथं पूर्वं तन्मे कथय विस्तरात् ।।६२।।

श्रीगुरुः प्राह वक्ष्ये ते स्कान्दोक्तां सत्कथामिमाम्। आस्त[9] उज्जयिनी नाम नगरं सुन्दरं परम् ।।६३।।

चित्रं तथाऽभवच्चन्द्रसेनराजोऽतिधार्मिकः। तस्य प्राणसखो नाम्ना मणिभद्र इति श्रुतः ।।६४।।

स ईशभक्तिसम्पन्न ईशपूजापरायणः। शिवं प्रसादयामास सो[10]ऽस्मै चिन्तामणिं ददौ ।।६५।।

कोटिसूर्यप्रकाशोऽभूत्स मणिर्धरणीतले। मणिभद्रस्तरणिभं[11] स्वकण्ठेऽधारयतस्दा ।।६६।।

१.ब्राह्मणी। २.त्वमिव। ३.एतज्जन्मनोऽनन्तरजन्मनि। ४.शिवः। ५.सगुणरूपीश्वरकीर्तियुता। ६.आश्चर्यरूपाम्। ७.नवीनामिव। ८.पूजनार्हः शिवः। ९.अस्ति। १०.शिवः। ११.सूर्यसंकाशम्।

चिन्तामणिरिव मणेस्तेजः संस्पर्शनादपि। लोहं काञ्चनतां याति सद्यो विद्योतितात्मनः ।।६७।।

यद्यद्विचिन्त्यते तत्तन्मणिस्मरणतोऽपि च। लभ्यमेवेति तत्ख्यातिं श्रुत्वा भूपा उपागमन् ।।६८।।

केचन स्निग्धभावेन कौतुकेन च केचन। बलात्कारेण मूल्येन तं स्मेच्छन्ति क्षितीश्वराः ।।६९।।

मणिं ने देहि केनापि प्रकारेणेति भूमिपाः। दूतानपीरयामासुर्योद्धुं चापि समागताः ।।७०।।

तत्र सङ्गम्य राजान उज्जयिन्यां महाबलैः। तद्राष्ट्रं वेष्टयामासुर्मणिग्रहणलालसाः ।।७१।।

शनिवारे त्रयोदश्यां प्रदोषे मंत्रिणा नृपः। निःशङ्कमुपविष्टोऽभूद्विधिना शङ्करार्चने ।।७२।।

महाकालेशलिङ्गं स पूजयामास हर्षतः। तदा शिवालये द्रष्टुं गोपपुत्राः समागताः ।।७३।।

पूजां लिङ्गस्य दृष्ट्वा ते गोपपुत्रा अपि स्वयम्। मुदा पूजयितुं तद्वत्पाषाणे स्वाङ्गणे स्थिताः ।।७४।।

शिवालयं कल्पयित्वा पाषाणेन निजाङ्गणे। स्वगेहसन्निधौ भक्त्या विनोदेन समर्चयन् ।।७५।।

ते पाषाणमयं लिङ्गं बालका अर्चनोत्सुकाः। यथादृष्टं धियाऽऽनर्चुः कल्पितैरुपचारकैः ।।७६।।

पत्रादिभिर्यथालब्धैरुपचारैरपूजयन्। समर्प्योदकनैवेद्यं गोपबालाः कुतूहलात् ।।७७।।

गोप्यस्तन्माकरस्तत्र प्राप्य पुत्रान्निवार्य ताः[१]। भोजनार्थं निजगृहान्निन्युः सर्वान्कुमारकान् ।।७८।।

एकस्तु गोपिकातोकः[२] पूजासक्तो गतो न हि। माता तस्योपसङ्गम्य[३] ताडयामास तं सुतम् ।।७९।।

सा प्राह गच्छ भुक्त्यर्थं[४] भोजनावसरसत्वयम्। किं करोषि निशि ध्वान्ते इत्युक्तोऽपि बुबोध नो ।।८०।।

क्रुद्धा तस्मै तदा गोपी भङ्क्त्वा पूजां निजाङ्गणे। दूरात्पाषाणमुत्क्षिप्य सा गता निजमन्दिरम् ।।८१।।

पूजां विसर्जितां दृष्ट्वा बालको विललाप सः। क्षणमात्रं तदा भूमौ मूर्च्छितो निपपात ह ।।८२।।

लिङ्गं चित्ते समालक्ष्य त्यक्तुं प्राणान्समुद्यतम्। ज्ञात्वा बालं शूलपाणिः प्रसन्नोऽभवदीश्वरः ।।८३।।

१.गोप्यः। २.बालकः। ३.समीपेत्य। ४.भोजनार्थम्। ५.जागृतो नाभूत्।

शिवालयोऽङ्गणं जातं रत्नयुक्प्रस्तरो[१]ऽपि सः। सूर्यतेजोऽभवल्लिङ्गं बालो बुद्धोऽभवत्तदा ।।८४।।
गौरीरमण आस्थाय निजरूपण बालकम्। उत्थाप्योचे करं धृत्वा वृणीष्वेष्टान्वरानिति ।।८५।।
बालकः प्राह शम्भो ते पूजा मात्रा विसर्जिता। क्षमां कुरुष्व मे मात्रे कोपं मा कुरु शङ्कर ।।८६।।
दयालुश्चक्रवर्ती[२]शः सुप्रीतः प्राह बालकम्। या ददर्श प्रदोषे मे पूजां सा देवसू[३]र्भवेत् ।।८७।।
सुतो भवान्तरे तस्या विष्णुः कृष्णो भविष्यति। इति मे वचनं सत्यं नात्र कार्या विचारणा ।।८८।।
यद्यद्वाञ्छसि बाल त्वं मत्प्रसादादवाप्स्यसि। भुंक्ष्व त्वं सौख्यमखिलं त्वादृग्वंशोऽपि ते भवेत् ।।८९।।

इति प्रसन्नो गिरिजापतिस्तदा सदाशिवोऽदा[४]त्परमं वरं मुदा।
पदारविन्दं प्रणतस्य पश्यतः सुतस्य लिङ्गेऽन्तरधादधीश्वरः ।।९०।।

रत्नोपमं बभौ लिङ्गं कोटिसूर्यप्रकाशकः। शिवालयोऽपि[५] लोकास्तु मेनिरेऽभ्युदितो रविः ।।९१।।
युद्धार्थमागता भूपा शङ्कितास्ते स्वमानसे। आहुर्द्वेषं परित्यज्य कर्तव्यं राजदर्शनम् ।।९२।।
पवित्रे नगरे रात्रौ पश्यतार्कोऽधुनोदितः। अतोऽयं पुण्यवान्राजा कोऽनेन द्वेषमाचरेत् ।।९३।।
इत्युक्त्वा प्रेषयामासुस्तस्मै दूतान्दिदृक्षवः[६]। प्रत्युद्गम्या[७]पि राजा तानानयामास हर्षितः ।।९४।।
स्नेहेन समवेतास्ते द्योतं दृष्ट्वा परस्परम्। ऊचू रात्रावन्धकारे जातः सूर्योदयः कथम् ।।९५।।
ततस्ते चन्द्रसेनेन सहिताः कौतुकान्विताः। तत्रैत्य रत्नखचितं ददृशुस्ते शिवालयम् ।।९६।।
लिङ्गं च बालकमुखात्सर्वं श्रुत्वाऽतिहर्षिताः। तस्मै गोपाधिपत्यं ते ददुरन्याश्च सम्पदाः ।।९७।।
स्वं स्वं स्थानं ययुः सर्वे ल राजाऽप्यभयोऽभवत्। शनिप्रदोषपूजायाः सुफलं ब्राह्मणीदृशम् ।।९८।।
शैवो गोपकुमारोऽपि गृहमेत्याह मातरम्। भवान्तरे त्वदुदरे विष्णुस्त्ववतरिष्यति ।।९९।।

१.पाषाणः। २.अतिदयालूनामपि राजा। ३.देवमाता। ४.दत्तवान्। ५.शिवमन्दरमपि कोटिसूर्यप्रकाशकृत्। ६.द्रष्टुं इच्छवः। ७.अभिमुखं गत्वा।

इतीश्वरो वरं मह्यं दत्तवान्हृष्टमानसः। कर्पूरगौरः प्रसन्नः प्रदोषे यस्त्वयेक्षितः ।।१००।।
मया ते याचितं मातरपराधक्षमापनम्। शूलपाणिः क्षमां कृत्वा दत्तवान्मेऽपि सद्वरान् ।।१।।
एवं मात्रे स वृत्तान्तं प्राह जातं तथैव हि। प्रसन्न ईश्वरे जाते किं केषां दुर्लभं वद ।।२।।
एवं प्रदोषकाले तु पूजादर्शनमात्रतः। ईश्वरः सुप्रसन्नोऽभूद्विप्रस्त्रि वरदस्तदा ।।३।।
तव चित्तेऽपि सत्पुत्रवासना चेदसंशयम्। प्रदोषे पूजय शिवं मादृक्पुत्रो भविष्यति ।।४।।
इत्युक्त्वाऽपि प्राप्तदुःखासहनाभूत्ततः प्रभुः। तद्भावं श्रीपदो ज्ञात्वा प्रसन्नो भक्तवत्सलः ।।५।।
तस्याः कुमारमाहूय करं तन्मस्तकोपरि। दधौ तदैव सहसा ज्ञानी जातस्त्रिवेदवित् ।।६।।
स वेदभाष्यतर्कादिनिपुणः सुगुणोऽभवत्। पठन्तं त सुतं दृष्ट्वा तन्माता विस्मिताऽभवत् ।।७।।
विस्मिता विप्रवनिता प्राहेशोऽयं विनिश्चितः। कार्यार्थमवतीर्णोऽत्र भूमौ मानुषवेषधृक् ।।८।।
पूर्वजन्मार्जितात्पुण्याद्गुरुनाथोऽत्र सङ्गतः। इत्युक्त्वा स्वगतं[१] श्रीशं सा ननाम क्षणे क्षणे ।।९।।
सा प्राहेशस्त्वमेवासि प्रदोषे त्वां समर्चये[२]। मिथ्यावाक्यं न ते पुत्रो मम त्वाग्दृग्भविष्यति ।।११०।।
इति निश्चित्य मनसा पूजयामास साऽपि तम्। ग्रामं गत्वा प्रदोषेऽपि ततः प्रभृति शङ्करम् ।।११।।
वेदशास्त्रार्थसम्पन्नो ज्ञानी तस्याः सुतोऽभवत्। सर्वेभ्योऽप्यधिकः पूज्यो विनीतः सुप्रसादतः ।।१२।।
कृतोद्वाहः स तद्ग्रामे पुत्रपौत्रसमन्वितः। हृष्टोऽतिष्ठद्गुरुकृपा यस्योपरि स चेदृशः ।।१३।।
एवं गुरुः कृपासिन्धू राति भक्तजनाय हि। सानन्दाखिलसम्पत्तीर्भोः श्रीमन्नामधारक ।।१४।।
एवं वृद्धः सिद्धः प्रोचे तं नामधारकं भक्तम्। तच्छृण्वन्तु समस्ता हर्षेणेत्थं सरस्वती वदति ।।११५।।

१.स्वमनसि। २.पूजयिष्यामि। वर्तमानसामीप्यम्। ३.ददाति।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे अष्टमः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।११३०।।

।। अथ नवमोऽध्यायः।।९।।

इति सिद्धवचः श्रुत्वा प्रणतो नामधारकः। सन्धाय स्वकरौ भक्त्या पप्रच्छ पुनरादरात् ।।१।।
श्रीपदे कुरुपुरे वरे स्थिते तत्कथा कथमभूद्वदाग्रतः। विस्तरेण भगवन्नुदार[1] मे त्वं कृपातनु[2]रनुत्तमोस्यहो।।२।।
इति सम्प्रार्थितस्तेन तद्भावं भक्तवत्सलः। ज्ञात्वा गुरुचरित्रं स प्रारेभे वक्तुमादृतः ।।३।।
सिद्ध ऊचे प्रवक्ष्यामि कौतुकं नामधारक। तद्ग्रामे रजकस्त्वेकः सेवकः श्रीगुरोरभूत् ।।४।।
प्रत्यहं श्रीपदः स्नातुं कृष्णां याति यथाविधि। त्रीशः स्वयं कृतार्थोऽपि सम्पश्यँल्लोकसङ्ग्रहम् ।।५।।
गङ्गास्नानाधिपुण्यं यद्दृष्ट्या[3] तस्य तु तेन किम्। एसौ लोकानुग्रहार्थमथापि स्नाति नित्यशः ।।६।।
मध्येकृष्णाप्रवाहं[4] स श्रीपादो भक्तकामदः। स्नानं कर्तुं समुद्युक्तः एकदा नामधारक ।।७।।
कृष्णातटे स रजको वस्त्राणि क्षालयत्यपि। भक्त्या श्रीपादमागत्य प्रत्यहं नमति स्म सः ।।८।।
त्रिकालं नित्यमागत्य दण्डवत्प्रणनाम ह। कायेन मनसा वाचा विनयेन च भक्तितः ।।९।।
एवं दिनानि कतिचिन्नमति श्रीपदं स्म तम्। श्रीवल्लभः सुप्रसन्नो नमन्तं रजकं जगौ ।।१०।।
रजक त्वं प्रणत्या[5]ऽत्र प्रत्यहं कष्टमीदृशम्। किमर्थं कुरुषे तुष्टो राज्यं दास्यामि भक्त ते ।।११।।
इति तद्वचनं श्रुत्वा ग्रन्थिं बध्वा स पल्लवे। प्राह बद्धकरः सत्यसङ्कल्पोऽसि त्वमीश्वरः ।।१२।।
ततः संसारचिन्तां स त्यक्त्वा तत्सेवकोऽभवत्। दूराद्दृष्ट्वा यान्तमपि प्रणनाम स दण्डवत् ।।१३।।
एवं सुबहुकालं स सेवको रजकोऽन्वहम्। कृत्वाऽङ्गणं नीरजस्कं प्रोक्षयामास वारिणा ।।१४।।
ततो वासन्तिके काले वैशाखे मासि कश्चन। क्रीडन्यवनजातीयो राजा तत्र समागतः ।।१५।।
स्त्रीभिः सहालङ्कृताभिः स्वयं चाभरणैर्वरैः। भूषितो नौस्थितो हृष्टो जगाम जलमध्यतः ।।१६।।

१.हे महन् हे दातृतम वा। 'उदारो दातृमहतोः'। २.कृपामूर्तिः ३.यद्दर्शनेन। ४.कृष्णाप्रवाहमध्ये। पारे मध्ये षष्ठ्या वा। ५.नमस्कारेण।

हस्तिघोटकपादातींस्तटद्वितयचारिणः। दृष्टवानमितान्हृष्टान्भूषितान्सेवकानपि ।।१७।।
नानाविधानि वाद्यानि नेदुः कृष्णातटद्वये। राजा स्वयं प्रवाहेऽपि चिक्रीडन् स्त्रीभिरुन्मदः ।।१८।।
रजको वाद्यशब्दं स श्रुत्वा श्रीगुरुचिन्तनम्। त्यक्त्वा ददर्श कृष्णायां भूपं विस्मयमाययौ ।।१९।।
प्राहोत्पद्यात्र संसारे यदि सौख्यं न चेदृशम्। सुवैभवं न लब्धं चेत्तज्जन्म पशुना समम् ।।२०।।
राज्ञोऽस्य जीवितो धन्यं भुङ्क्ते सौख्यं य ईदृशः। स्त्रियोऽनेकाः सुभूषाश्च भक्त ईशस्य भाति मे ।।२१।।
कथं तेनार्जितं पुण्यं लब्धो वाऽस्य कथं गुरुः। देव आराधितः को वा ततः प्राप्तेदृशी दशा ।।२२।।
मनसा चिन्तयित्वैवं गुरुं दृष्ट्वा स दण्डवत्। ननाम ज्ञातवाञ्श्रीपात्कृपालुस्तस्य वासनाम् ।।२३।।
एवं तद्धृद्गतं ज्ञात्वा श्रीपदो भक्तवत्सलः। तमाहूय स पप्रच्छ किं चिन्तयसि मानसे ।।२४।।
रजकः प्राह भोः स्वामिन्दृष्टं मे[१] राजवैभवम्। तुष्टोऽस्मि केवलं मन्ये दासं हि श्रीगुरोरमुम् ।।२५।।
देवमाराध्य तपसा पुराऽवस्थामिमां गतः। इति मे चित्त आयातं कृपामूर्ते वदान्यराट्[२] ।।२६।।
अविद्यावशतो नानावासना उदयन्ति हि। किं प्रमाथीन्द्रियार्थैर्मे[३] त्वत्पदं मे[४]ऽतिसौख्यदम् ।।२७।।
श्रीपादो रजकं प्राह जन्मतः कष्टभागसि। तवास्ति राजभोगेच्छा सुखेनानुभविष्यसि ।।२८।।
तृप्तानि नेन्द्रियाण्यस्य मनस्तस्य न निर्मलम्। वासनाऽप्यवशिष्टा चेत्सा जन्मान्तरकष्टदा ।।२९।।
इति स्वामिवचः श्रुत्वा हस्तौ सन्धाय[५] सोऽब्रवीत्। कृपासागर कर्तव्यानोपेक्षा श्रीगुरो मम ।।३०।।
गुरुः प्राहास्ति ते प्रीती राज्यभुक्तेरतो द्रुतम्। प्रयाहीन्द्रियतुष्ट्यर्थं भव त्वं म्लेच्छजन्मभाक् ।।३१।।
रजकः प्राह चरणवियोगो माऽस्तु तेऽनयोः। दर्शनं मेऽस्तु ते ज्ञानं पुनश्चानुग्रहं कुरु ।।३२।।
श्रीगुरुः प्राह वैडूर्यनगरे त्वं जनिष्यसे। दर्शनं मेऽन्तकाले ते भविष्यति भवान्तरे ।।३३।।

१.मया। २.हे दानशूर। ३.मम। ४.मह्यम्। ५.प्रणम्य।

मम दर्शनमात्रेण ज्ञानं तेऽपि भविष्यति। चिन्तां मा कुरु वाक्यं मे सत्यमेव न संशयः ॥३४॥
पुनः प्रयोजनवशाद्भविष्यामि धरातले। अवतीर्णो यतिर्नाम्ना नरसिंहसरस्वती ॥३५॥
पुनराभाष्य तं प्राह म्लेच्छयोनिं व्रजेति सः। रजकस्तत्पदे ध्यात्वा साष्टाङ्गं प्रणनाम ह ॥३६॥
तमाहूय स्वनिकटं कृपामूर्तिरुवाच तम्। इह जन्मनि भोक्तुं ते वाञ्छा वा परजन्मनि ॥३७॥
रजकः श्रीपदं प्राह वृद्धोऽस्म्यद्य जरद्वपुः। परजन्मनि भोक्ष्येऽतो यौवने उत्तमा रुचिः ॥३८॥
रजकस्य वचः श्रुत्वा श्रीपादः प्राह सेवक। गच्छ जन्मान्तरं शीघ्रं भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥३९॥
इति श्रीगुरुणाऽऽज्ञप्तः प्राणांस्त्यक्त्वा स तत्क्षणम्। वैडूर्यनगरे म्लेच्छकुले जज्ञे स दैवतः ॥४०॥
रजकस्य कथा चित्रा सञ्जाता नामधारक। तां विस्तरेण वक्ष्यामि प्रसङ्गवशतोऽग्रतः ॥४१॥
तत्र प्रत्यक्षरूपेण कञ्चित्कालमुपावसत्। श्रीपादो महिमानं त्वं लोके प्रख्यापयन्निव ॥४२॥
सर्वमाहात्म्यसंख्याने ग्रन्थो विस्तरतामियात्। अतः संक्षिप्तं वक्ष्येऽन्यावतारं नामधारक ॥४३॥
सर्वमाहात्म्यसंख्याने कुतः शक्तिर्ममेदृशी। स्थानमाहात्म्यमप्यस्यामृतदृष्टेसु को वदेत् ॥४४॥
श्रीगुरुर्यत्र वसति स्थानस्यापि च तस्य तु। विचित्रं महिमानं नो वक्तुं शक्नोमि कार्त्स्न्यतः ॥४५॥
वक्ष्ये संक्षेपतस्तस्मात्स्थानमाहात्म्यमीशितुः। प्रख्यातं तत्कुरुपुरं सिध्येद्यत्राशु कामना ॥४६॥
कतिकालं वसंस्तत्र श्रीपादो भक्तवत्सलः। अदृश्योऽभूल्लोकदृष्ट्याऽवतरिष्यंस्ततः परम् ॥४७॥
द्वादश्यामाश्विने कृष्णे हस्तर्क्षे भगवान्प्रभुः। कृष्णायां समदृश्योऽभूल्लोकदृष्ट्या न तत्त्वतः ॥४८॥
भूत्वा स्वयमदृश्योऽपि भक्तानां कामपूरकः। आस्ते त्रिमूर्तिरद्यापि भक्तानामीहितार्थदः ॥४९॥
श्रीपादोऽदृश्यरूपेण तत्र तिष्ठति सर्वदा। अवतारप्रसङ्गेन प्रत्यक्षो ज्ञानिनामिह ॥५०॥
श्रीपादस्तत्र जागर्तीत्येवंप्रत्ययहेतवे। वक्ष्ये निदर्शनं श्रोतः सावधानतया शृणु ॥५१॥

स्थानं व्रजन्ति ये भक्त्या तेषां प्रत्यक्ष एव सः। भूमण्डले प्रसिद्धं तत्क्षेत्रं कुरुपुरं वरम् ।।५२।।

सिद्धोऽवदद्यत्खलु नामधारकं पूर्वं यथा श्रीगुरुसत्कथानकम्।

श्रोतॄनुवाचापि तु तत्सरस्वतीसंज्ञो द्विजो यस्य परा सरस्वती ।।५३।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण

सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां

वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे नवमः (अध्यायः)।।

आदितः श्लोकाः।।११८३।।

।। अथ दशमोऽध्यायः।।१०।।

।।श्रीदत्त।। इति सिद्धवचः श्रुत्वा नत्वा तं नामधारकः। [१]श्रोष्यञ्छ्रीपादमाहात्म्यं पुनः पप्रच्छ सादरम्।।१।।
अवतारान्तरं जातं श्रीपादस्तत्र हि स्थितः। इत्युक्तं तत्कथं स्वामिन्विस्तरेण वदाखिलम् ।।२।।
सिद्ध आहास्य माहात्म्यं किं ब्रुवे नामधारक। विश्वव्यापी परात्मा यो नानारूपधरोऽप्यजः ।।३।।
कार्यार्थमवतीर्णोऽपि गुप्तरूपेण चात्र हि। कुरुक्षेत्रे निवसति स्वभक्तवरदो विभुः ।।४।।
पश्य भार्गवरामोऽपि चिरजीव्यधुनाऽस्ति हि। ततः परेऽवतारास्तु तस्य जाता अनेकशः ।।५।।
नारायणोऽपि वसति सर्वत्रापि त्रिमूर्तिधृक्। ब्रह्मविष्ण्वीशरूपैः स सर्गस्थितिविनाशकृत् ।।६।।
हृषीकेशोऽवतरति स्वभक्तजनरक्षकः। दुःर्वासःशापमाश्रुत्य[२] गोप्तुं[३] धर्मं सतः[४] सुरान् ।।७।।
त्रिमूर्तेरवतारोऽयं केऽस्य पारं परं विदुः। निधिः कुरुपुरं तीर्थं त्रिमूर्तेर्वसतिस्त्विह ।।८।।
यं यं चिन्तयते तं तं प्राप्नोति क्षेत्रदर्शनात्। श्रीगुरोर्वसतिर्यत्र कामधेनुस्तु तत्र हि ।।९।।
श्रीपादस्थानमहिमा वर्ण्यते केन भूतले। कार्त्स्न्येनाथापि चैकं ते वक्ष्यामीह निदर्शनम् ।।१०।।
तुभ्यं कथयितुं मेऽतिप्रीतिस्त्वं गुरुभक्तिमान्। सर्वथोपेक्षते नैव भक्तं तन्मार्गमीक्षते ।।११।।
गांभीर्येण दृढा भक्तिर्यस्य धीरस्य सोऽचिरात्। इह सौख्यं परं भुक्त्वा परं पारं गमिष्यति ।।१२।।
अवधारय दृष्टान्तं प्राग्वृत्तं नामधारक। वल्लभेश इति ख्यातो विप्रः काश्यपगोत्रजः ।।१३।।
आचारवान्सुशीलः स वणिग्वृत्तिः कुटुम्बवान्। श्रीपाददर्शनार्थं स प्रतिवर्षं स्म गच्छति ।।१४।।
एवं सन्नेकदा विप्रो वाणिज्यार्थं समुद्यतः। सङ्कल्प्य मनसा विप्रभोजनं कार्यसिद्धये ।।१५।।
वाणिज्ये मेऽतिलाभश्चेद्भूयात्कुरुपुरे ततः। दास्ये सहस्रविप्रेभ्य इच्छाभोजनमित्यसौ ।।१६।।

१. श्रोतुमिच्छन्। २.अङ्गीकृत्य। ३.रक्षितुम्। ४.साधून्।

सङ्कल्प्य निश्चयेनासौ वाणिज्यार्थे ततो गतः। श्रीपादश्रीवल्लभाङ्घ्रिं मनसा चिन्तयन्सदा ।।१७।।
यद्यत्स्थानं गतस्तत्र लाभोऽस्याभूद्विशेषतः। स सङ्कल्पाच्छतगुणं धनं लब्ध्वाऽतिहर्षितः ।।१८।।
श्रीपादचरणे चित्तं निवेश्य गृहमागतः। सङ्कल्पितद्विजभुजिं[१] ततः कर्तुं समुद्यतः ।।१९।।
द्रव्यमादाय गच्छन्तं द्विजं विज्ञाय तस्कराः। व्याजमैत्र्या[२] तदनुगा अभवन्द्रव्यलोलुपाः[३] ।।२०।।
द्वित्रैर्घस्त्रैस्तदनुगा विश्वासेनैव तस्कराः। ततस्ते विजने मार्गे कान्तारे[४] द्विजमेकदा ।।२१।
प्राहुः कुरुपुरं यामः प्रत्यब्दनियमेन हि। श्रीपाददर्शनं कुर्म इति मेने द्विजोऽपि सत्[५] ।।२२।।
एवमाभाष्य विजने शिरश्छित्वा द्विजस्य ते। खड्गेन शितधारेण[६] द्रव्यं हर्तुं समुद्यताः ।।२३।।
म्रियमाणेन विप्रेण संस्मृतो भक्तवत्सलः। श्रीपादो जटिलो भस्मलिप्तः कुरुपुरादगात् ।।२४।।
त्रिशूलखड्गहस्तः स संस्थितस्तस्कराग्रतः। शूलेन तिग्म[७]धारेण क्रुद्धश्चोरान्जघान ह ।।२५।।
तदा हतेषु तेष्वेकः श्रीपादं विपदन्तकम्। जगन्नाथमनुप्राप्य शरणं करुणं जगौ ।।२६।।
स्वामिन्निरपराधोऽस्मि सङ्गतोऽज्ञानतः खलु। चोरभावो न मे ज्ञातः सर्वात्मन् विश्वसाक्षिक ।।२७।।
इति श्रुत्वाऽभयं दत्वा श्रीपादः प्राह भस्म तु। इदं गृहीत्वा विप्रस्य क्षिप्त्वाङ्गे कं[८] नियोजय ।।२८।।
शीर्ष्णः संधीयमाने तु कबंधे भस्मभूषिते। श्रीपादोऽमृतदृष्ट्या तं दृष्टवान्स च जीवितः ।।२९।।
अत्रान्तरे निशाऽतीता सूर्योऽप्यभ्युदितस्ततः। श्रीपादोऽदृश्यतां यातश्चोर एक उपस्थितः ।।३०।।
स सुप्तोत्थितवद्बुद्ध्वा हतशेषं जगौ द्विजः। मां बिभर्षि[९] कुतः केन हता एते वदाधुना ।।३१।।
तस्करः प्राह विप्रात्र चित्रं जातं हि कश्चन। आगत्य तापसश्चोराञ्शूलेनाहंस्तवान्तकान् ।।३२।।
तक्षार्थं मां नियोज्यात्र मंत्रितेन च भस्मना। शीघ्रं त्वां जीवयामास छिन्नशीर्षमपि द्विज ।।३३।।

१.ब्राह्मणभोजनम्। २.कपट। ३.द्रव्यलम्पटाः। ४.महारण्ये दुर्गपथे वा। ५.सत्यम्। ६.तीक्ष्णधारेण। ७.तीक्ष्ण। ८.शीर्षम्। ९.धारयसि।

संस्थितोऽप्यधुनाऽत्रैव सहसाऽदृश्यतां गतः। न ज्ञातो मे मुनिः कोऽयं यस्ते प्राणानरक्षत ।।३४।।
भातीशस्त्रिपुरारिः स भस्मलिप्तो जटाधरः। त्वं भक्तोऽसीति मे भाति तत एष समागतः ।।३५।।
इति तद्वचनं श्रुत्वा खिन्नः श्रीशांघ्र्यदर्शनात्[१]। विश्वस्तस्द्धनं विप्रो गृहीत्वाऽगाद्गुरोः पुरम् ।।३६।।
नानोपचारैः संपूज्य श्रीपादस्य च पादुके। चतुःसहस्त्रसद्विप्रभोजनं श्रद्धया व्यधात्[२] ।।३७।।
एवं भक्ता अनन्तास्तु तत्र सिद्धिं गताः खलु। माहात्म्यं श्रीपदस्येत्थं ख्यातं कुरुपुरं ततः ।।३८।।
तस्माददृश्यरूपेण श्रीपादो नामधारक। असंशयं कुरुपुरे निवसत्येव सर्वदा ।।३९।।
अवतीर्याप्यनन्तोऽसौ स्थितो नारायणोऽत्र हि। अग्रतो भूष्णु[३]रप्यत्र परिपूर्णोऽस्ति सर्वगः ।।४०।।
स्थित्वाऽपि श्रीपदस्तत्र गुप्तः प्राकृतदृष्टितः। ततोऽग्रतोऽवतीर्णोऽभूत्स नृसिंहसरस्वती ।।४१।।

गङ्गाधरद्विजसुतस सरस्वतीति ख्यातो गुरोश्चरितमाह सुविस्तरेण।
श्रोतुर्मनोहरमिदं सकलानभीष्टान्प्रदास्यति लघु[४] श्रवणादपीह ।।४२।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे दशमः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।१२२५।।

१.श्रीपादादर्शनात्। २.अकरोत्। ३.भविष्णुः। ४.शीघ्रम्।

।। अथ एकादशोऽध्यायः ।।११।।

।। श्रीगणेशाय नमः ।।

नामधारक आहेदं श्रीपादः क्वावतीर्य च। किं चकार कृपामूर्ते स्वामिन्मे वद विस्तरात् ।।१।।
सिद्ध ऊचे शृणुष्वेदं भो वत्स श्रीपदस्ततः। पूर्वोक्तवरसंसिद्ध्यै जातो विप्रस्त्रियाः सुतः ।।२।।
शनिप्रदोषे सर्वेशं पूजयामास याऽम्बिका। गुरूपदेशतो दैवात्पञ्चत्वं प्राप सा ततः ।।३।।
उदग्देशे द्विजकुले करञ्जनगरेऽथ सा। आत्मजा समभूद्वाजसनेयिब्राह्मणस्य तु ।।४।।
जातकर्म पिता तस्या अकरोद्विधिना तथा। नामकर्म पितृभ्यां तन्नामाम्बेति प्रतिष्ठितम् ।।५।।
स्नेहं संवर्धयन्ती सा पित्रोर्वेश्मन्यवर्धत। तस्मिन्ग्रामे द्विजायाथ सा प्रदत्ता महोत्सवैः ।।६।।
शिववृत्तिं माधवाख्यमनुरूपं द्विजं पिता। दृष्ट्वा तत्रैव तां तस्मै गृह्योक्तविधिना ददौ ।।७।।
माधवस्य गृहे पत्युः शुभाचारा सदाऽवसत्। साध्वी सा पूर्वसंस्कारात्पूजयामास चेश्वरम् ।।८।।
तौ दंपती प्रदोषेऽपि श्रद्धाभक्तिपुरःसरम्। ईश्वरं पूजयामासुर्नियमेन निरन्तरम् ।।९।।
उभावपि त्रयोदश्यां मन्दवारे विशेषतः। अन्तर्वत्नी ततः साऽभूदम्बा षोडशवत्सरे ।।१०।।
तृतीये मास्युत्सवेन पुंसवानवलोभने। चक्रे द्विजोऽवदज्ज्ञानं सा सुदोहदलक्षणा ।।११।।
ततो द्विजवरश्चक्रे सीमन्तोन्नयनं ददौ। वायनानि सुवासिन्यश्चक्रुर्नीराजनाविधिम् ।।१२।।
नवमासेष्वतीतेषु शुभे काले शुभे दिने। अंबाऽसूत सुतं हृष्टा पिताऽभूद्धर्षनिर्भरः ।।१३।।
स्वावतारज्ञापनाय जातमात्रोऽपि चोङ्कृतिम्[१]। बाल उच्चारयामास तदा लोका विसिष्मिरे ।।१४।।
जातकर्माकरोद्वित्तं द्विजेभ्योऽदान्मुदाऽऽप्लुतः[२]। लग्नं ज्योतिषिकाः सम्यक् सद्भावं वीक्ष्य तेऽब्रुवन् ।।१५।।

१.प्रणवम्। २.स्नातः।

जन्मोदयो[१]ऽस्य बालस्य विशेषेणोत्तमो द्विज। पुत्रः कारुणिकोऽयं ते गुरूणामपि सद्गुरुः ।।१६।।
अस्यानुग्रहतः कोऽपि विश्ववन्द्यो भवेदिह। अस्य वाक्यं श्रुतिसमं चिन्तामणिसमं पदम् ।।१७।।
तिष्ठन्ति सिद्धयोऽप्यष्टावस्य द्वारि निरन्तरम्। द्विजोत्तम वसन्त्यस्य गेहेऽपि निधयो नव ।।१८।।
भविष्यन्त्यस्य न सुता गृहिणीं न वरिष्यति। पूज्यस्त्रिभुवने दृष्ट्या पतितान् पावयिष्यति ।।१९।।
ईश्वरस्यावतारोऽयमिति भाति सुनिश्चितम्। सन्देहो नात्र कर्तव्य इत्युक्त्वा तेऽभवन्नताः ।।२०।।
पुनरप्यूचिरे विप्र दैन्यमेष हरिष्यति। अस्यानुग्रहमात्रेण कलिकालभयं न हि ।।२१।।
युष्माकं वासना या यास्तास्ताः सिद्ध्यन्त्ययत्नतः। सम्यग्रक्षाऽस्य कर्तव्या निधिरेष गृहागतः ।।२२।।
इति जातकवेत्तारः प्राहुः सम्यङ्निरीक्ष्य च। जननीजनकौ हृष्टौ ददतुर्वस्त्रभूषणम् ।।२३।।
हृष्टा द्विजवरा जग्मुराशीर्भिरभनन्द्य तम्। पितरो चक्रतू रक्षां[२] प्रेम्णा दृष्टिभिया शिशोः ।।२४।।
शिशुरुच्चारयामास प्रणवं जातमात्रतः। इति वार्ता प्रवृत्ताऽभून्नगरे तत्र सर्वतः ।।२५।।
इष्टा नागरिका मित्रजनाश्चित्रं निरीक्षितुम्। प्राप्ता दृग्दोषभीत्याऽम्बा तेभ्यो नादर्शयच्छिशुम् ।।२६।।
दृग्भीत्या चक्रतू रक्षां पितरौ मोहितान्तरौ। मंत्रितासितसत्सूत्रबन्धनेन च भस्मना ।।२७।।
परमात्मावतारोऽयं कुतो दृग्दोषभीरिह। अथापि लोकदृष्ट्याऽमुं रक्षयामासतुर्गुरू[३] ।।२८।।
द्वादशाहेऽथ सम्प्राप्ते नामकर्म यथाविधि। चकार माधवो विप्रः स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।।२९।।
भूयान्नरो हरिरिव नरतापाघदैन्यहृत्। अयमित्याख्यया चक्रे बालं नरहरिं द्विजः ।।३०।।
ममत्वेननैव महता माता प्रीत्या ররक्ष तम्। स्वल्पस्तन्या[४] प्रसूर्मेने बालकं तं बुभुक्षितम् ।।३१।।
अम्बोवाच पतिं नाथ नालं बालाय मे पयः। अन्वेष्टव्याऽधुना शीघ्रमुपमाता पयस्विनी ।।३२।।

१.रक्षाबन्धनम्। २.बालके। ३.मातापितरौ। ४.स्वल्पदुग्धा।

अथवाऽजा यतो नास्य क्षुच्छान्तिर्मम दुग्धतः। इति श्रुत्वैव पस्पर्श बालो हस्तेन तत्कुचम् ॥३३॥
करस्पर्शनतस्तस्या आर्द्रीकृत्य च कञ्चुकीम्। स्तन्यं द्वात्रिंशद्धाराभिः क्षरति स्म सुधोपमम्[१] ॥३४॥
गलितं भुव्यपि प्रेक्ष्य प्रादुश्चक्रे न दृग्भिया। ननाम विस्मिता माता लालयामास तं मुदा ॥३५॥
बालं निधाय पर्यङ्के जगौ हर्षेण सा स तु। तिष्ठति स्म न पर्यङ्के भुवि क्रीडति सर्वदा ॥३६॥
एवं सन्नप्येकवर्णं[२] बभाषे नोङ्कृतिं विना । खिन्नान्तरौ तेन मातापितरौ तस्य नित्यशः ॥३७॥
वाचयामास तं माता स श्रुत्वा प्रणवं जगौ। दैवयोगेन मूकः किं जात इत्यन्वचिनत्यत् ॥३८॥
पप्रच्छतुर्ज्योतिषिकं गुरू मूकत्वकारणम्। मौनत्वपरिहाराय सूपायांश्च विशेषतः ॥३९॥
आहुर्ज्योतिषिकाः कार्यं कुलदेव्यर्चनं परम्। सौर्ये[३]ऽह्न्यश्वत्थपत्रान्नभोजनार्पणमप्युत ॥४०॥
केचिदाहुर्मूकमेनं वाचयाथ स वक्ष्यति। केचित्सम्बोध्य रे बाल वदस्वेति तमब्रुवन् ॥४१॥
सर्वं श्रुत्वा प्रहस्याथ प्राह प्रणवमेव सः। उक्तमोङ्कारमाकर्ण्य विस्मिताः सकला जनाः ॥४२॥
केचिदूचुरिदं चित्रं बधिरोऽयं न बालकः। श्रुत्वा ज्ञात्वाऽपि नो वक्ति हेतुं जानीमहेऽत्र नो ॥४३॥
नोवाच येन केनापि प्रकारेण स बालकः। सप्ताब्द इति चिन्तार्तौ पितरौ दैवमूचतुः ॥४४॥
व्रतयोग्योऽपि मूकोऽयं कुमारः सप्तवार्षिकः। कथं व्रतविधिः कार्यो ब्रह्मन्मूकस्य सम्प्रति ॥४५॥
ब्राह्मणः प्राह संस्कार्य एष ब्रह्मकुलोद्भवः। सम्प्राप्ते ह्यष्टमे वर्षे विप्रं तूपनयेदिति ॥४६॥
एवमुक्तौ तु पितरौ चिन्तयामासतुः कथम्। मूकोऽयमुपदेश्योऽद्य दैवयोगः कथं नु वाम्(नौ) ॥४७॥
आराधितो महादेवस्त्रयोदश्यां विशेषतः। गौरीश्वरः प्रदोषेऽपि व्यर्थं किं तु शिवव्रतम् ॥४८॥
ईश्वरेण वरो दत्तो जातः सल्लक्षणः सुतः। न वक्ति किमतः कार्यमिति चिन्तान्वितौ तु तौ ॥४९॥

१.अमृतोपमम्। २.अक्षरम्। ३.अर्कवारे मन्दवारे वा।

पितरावूचतुर्बाल एक एवावयोरयम्। स्वप्नेऽप्यन्यो न दृष्टोऽयं पालयिष्यति वा कथम् ।।५०।।
न मनोवासना पूर्णा यतः पुत्रोऽयमीदृशः। शनिप्रदोषेऽर्चितेशा वर ईदृक्कुतोऽर्पितः ।।५१।।
एवं नानाप्रकारेण विलपन्तीं सुदुःखिताम्। संज्ञया सांत्वयामास समुपागत्य बालकः ।।५२।।
तथाऽपि दुःखितां दृष्ट्वा लोहं धृत्वा गृहं गतः। स्पर्शमात्रेण कनकं कृत्वा मात्रे न्यवेदयत् ।।५३।।
पुत्रेण दत्तं कनकमादायाऽम्बा शुचिस्मिता। विस्मिता पतिमाहूय दर्शयामास धीमते ।।५४।।
अप्रकाश्यैव तन्नीत्वा गृहमन्यच्च तत्करे। तौ लोहं ददतुस्तच्च हेमाभूत्स्पर्शमात्रतः ।।५५।।
बालोऽपश्यद्गृहगतं लोहं तत्सर्वमेव हि। स्वर्णं जातं समृद्धिं तां वीक्ष्य विश्वासमापतुः ।।५६।।
ततः पुत्रं समालिङ्ग्य पितरौ प्राहतुः सुतः। असि नौ त्वं कारुणिकस्तारकः कुलदीपकः ।।५७।।
त्वत्तो लब्धं सर्वसुखं किं तु ते मौनकारणम्। अज्ञात्वा माययाऽऽविष्टौ वदावस्त्वात्मभाषणम् ।।५८।।
नन्दनापूरयास्माकं वासना अमृतोपमम्। वचनं श्रावयेच्छाऽस्ति भाषणश्रवणस्य ते ।।५९।।
ततो बालो हसन्मौञ्जीबन्धानाच्च कटौ गले। धारणादुपवीतस्य वक्ष्यामि तदनन्तरम् ।।६०।।
इत्थँ स संज्ञया ताभ्यां दर्शयामास सर्वशः। मौञ्ज्यूर्ध्वं संप्रवक्ष्यामीत्याशयं स व्यदर्शयत् ।।६१।।
ततस्तौ पितरौ हृष्टौ विद्वज्ज्योतिषिकं तदा। आहूय मौञ्जीलग्नस्य चक्रतुर्निश्चयं मुदा ।।६२।।
सर्वान्संभृत्य संभारानाहूय स्वान्द्विजानपि। मण्डपं रत्नखचितं रचयामास माधवः ।।६३।।
चतुर्वेदविदो विप्राः स्वशाखापठनोत्सुकाः। सम्बन्धिनः सगोत्राश्च आप्ता इष्टाः समागताः ।।६४।।
आनन्दं लेभिरे विप्रा मण्डपे समलङ्कृते। विप्रोऽपरिमितं द्रव्यं व्ययीचक्रे व्रते बटोः ।।६५।।
लोका नागरिका दृष्ट्वा प्रोचुर्मूढः सुतस्त्वयम्। भ्रान्तो भाति पिता व्यर्थं क्षिणोति वसु सञ्चितम्।।६६।।
इयद्द्रव्यं स दत्वाऽपि करिष्यति कथं व्रतम्। सावित्रीं वाऽस्मा आचारमुपदेक्ष्यत्यसौ कथम् ।।६७।।

अपरे तूचिरे रेऽलं विस्तरेण धनं हि नः। स्वाद्वन्नं च लभत्येव किं तन्मंत्रप्रयोजनम् ।।६८।।
एवं लोका अनेकार्थान्वितर्कांश्चक्रतुरागताः। देवोऽयमिति सद्बुद्ध्या हृष्टौ माता पिता च तौ ।।६९।।
पुण्याहं वाचयित्वा तावभ्यङ्गस्नानपूर्वकम्। पूर्वेद्युश्चौलकर्मापि यथाविधि चकार सः ।।७०।।
स्वगृह्योक्तविधानेन पूर्वाङ्गं स यथाविधि। कृत्वाप्याज्ञापयामास बटुं भोक्तुं सहाम्बया ।।७१।।
मात्रा सह बटुर्भुक्त्वा मातुराज्ञां प्रगृह्य च। मौनी मौञ्जीमुहूर्तेऽथ उपागात्पितरं गुरुम् ।।७२।।
धारयित्वोपवीतादि सुमुहूर्ते यथाविधि। दत्त्वा मंत्रोपदेशं च कट्यां मौञ्जीं बबन्ध सः ।।७३।।
बटुर्लब्ध्वाऽपि गायत्र्या उपदेशमनुक्रमात्। मौनी जजाप न व्यक्तं बभाषे भाषणेरकः ।।७४।।
ततो भिक्षुमुपादाय माताऽऽशीर्वचनान्विता। समागता सुतालापश्रवणामृतलालसा ।।७५।।
प्रथमं प्रीतिसंयुक्ता सा भिक्षां ब्रह्मचारिणे। प्रददौ सोऽप्यग्निमीळ इत्यृग्वेदं जगाद ह ।।७६।।
ततो द्वितीयभिक्षां सा प्रददौ ब्रह्मचार्यपि। इषे त्वेति यजुर्वेदं जगौ लोका विसिष्मिरे ।।७७।।
ददौ तृतीयभिक्षां सा बटुः सामपटुर्जगौ। अग्न आयाहीति सामवेदं वेदप्रवर्तकः ।।७८।।
सभा सुविस्मिता जाता मूकोऽयं कथमीदृशम्। ब्रूते परः पुमान्वा किमिति हृष्टस्तरां पिता ।।७९।।
अहो देवावतारोऽयं न नरोऽयं जगद्गुरुः। इत्युक्त्वा सोत्सुका लोकाः प्रणेमुर्भक्तिभाविताः ।।८०।।
ततो मातरमानम्य बटुः पटुमतिर्जगौ। भिक्षेथा इति मे मातरुपदेशस्त्वया कृतः ।।८१।।
म मिथ्या ते वचो नूनमनुज्ञामम्ब देहि मे। भिक्षुर्भूत्वाऽथ भिक्षाशी कुर्वे तीर्थाटनं भुवि ।।८२।।
युक्तोऽहं ब्रह्मचर्येण भिक्षां कृत्वा गृहे गृहे। वेदान्तनिरतोऽटामि लोकानुग्रहकाङ्क्षया ।।८३।।
इति पुत्रवचः श्रुत्वा माता साऽतीव दुःखिता। बाष्पोदकानु मुञ्चन्ती पपात भुवि मूर्च्छिता ।।८४।।
माता जाता मृतप्राया क्षणं भूयो निरीक्ष्य तम्। शोकार्ता प्राह हा पुत्र रक्षकाशा वृथा गता ।।८५।।

आशेयमग्रतोऽस्मांस्त्वं रक्षयिष्यसि सर्वतः। न चोक्तं वाक्यमप्येकं धृतं मौनं च शैशवे ।।८६।।
न श्रुतं ते वचः क्वापि श्रावितं त्वधुनाऽमृतम्। जातेशपूजा सफला किमिदं भाषसेऽधुना ।।८७।।
इति नानाप्रकारेण विलपन्तीं सतीं तु ताम्। कृपया परयाऽऽश्वास्य समालिङ्ग्याब्रवीद्गुरुः।।८८।।
शृणु मातर्वचो मेऽद्य ब्रह्मज्ञानेन मा खिदः। अवतीर्णोऽस्म्यहं धर्मत्राणकारणतो भुवि ।।८९।।
चत्वारश्चतुराः पुत्रास्ते भविष्यन्ति निश्चितम्। मनोभावेन वः सेवां करिष्यन्ति न संशयः ।।९०।।
पुरा पुरारि[१]रीशस्ते सद्भक्त्या शङ्करोऽर्चितः। इत्युक्त्वा श्रीगुरुः पूर्वस्मृत्यै[२] मूर्ध्नि दधौ करम्।।९१।।
सस्मार करसंस्पर्शात्तस्य[३] वृत्तान्तमादितः। श्रीपादमपि तं पुत्रं श्रीवल्लभमवेक्ष्य च ।।९२।।
ननाम तत्पदे धृत्वा सा प्रेमाश्रुपरिप्लुता। तदोत्थाप्य समालिङ्ग्य प्राहासौ मा प्रकाशय ।।९३।।
शृणु मातर्वचो मेऽद्य गोप्यं कुर्विदमादितः। अलिप्तोऽस्मि हि संसारे विद्धि संन्यासिनं हि माम् ।।९४।।
अत आज्ञापयाशु त्वं भुवि तीर्थान्यटाम्यहम्। कारणान्तरमस्त्यन्यदत आज्ञां प्रदेहि मे ।।९५।।
गुरुमूर्तिरिति प्रोक्त्वा विरराम[४] ततस्तु सा। पुनरब्रवीन्माता श्रोता सम्यक्शृणोतु तत् ।।९६।।
माता पुत्रमुवाचेदं मां हित्वा यदि यास्यसि। न धर्मस्ते परो नास्ति पुत्रो मे जीवनं कथम् ।।९७।।
तापसत्वं बाल्य एव कुतो धर्मस्त्वयेक्षितः। ख्यातो धर्मोऽयमेवाद्य ब्रह्मचर्यं गुरोः कुले ।।९८।।
द्वादशाब्दं ब्रह्मचर्यं कृत्वा भूत्वा गृही ततः। कुर्यान्नानाविधं पुण्यं यतो मुख्यो गृहाश्रमः ।।९९।।
मुख्यगेहाश्रमाचारात्समर्थोऽग्रे भविष्यति। ततो वीतैषणः[५] शान्तः प्रव्रजेदिति हि श्रुतम् ।।१००।।
आर्षर्णमुक्तये[६] ब्रह्मचारी वेदानधीत्य च। उद्वाह्य सदृशीं पत्नीं पुत्रानुत्पाद्य तन्तवे[७] ।।१।।
यज्ञैरिष्ट्वेश्वरं शुद्धो मतिमान्संन्यसेत्ततः। एवं क्रमेण संन्यासान्मुच्येद्बाल्ये ततः पतेत् ।।२।।

१.त्रिपुरान्तकः। २.पूर्वस्मरणं दातुम्। ३.पुत्रस्य करस्पर्शात्। ४.तूष्णीं बभूव। ५.वीताः पुत्रैषणा वित्तैषणा लोकैषणाश्च यस्य सः। ६.ऋषिऋणमुक्तये। ७.सन्तानाविच्छेदाय। ८.संन्यासात्।

क्रमो मुख्यस्त्विन्द्रियाणि प्रसाद्यापि च वासनाः। शमयित्वा तपस्तप्त्वा संन्यसेन्मुख्यमार्गतः ।।३।।
इति मातृवचः श्रुत्वा श्रीगुरुः प्रहसन्निव। तत्त्वज्ञानं जगौ वच्मि शृणु तन्नामधारक ।।४।।
गङ्गाधरस्य तनयो विनयोपपन्नः श्रोतॄनुवाच सकलान्सकलानभीष्टान्।
[1]रात्यत्र सद्गुरुचरित्रममुत्र चार्थाञ्छृण्वन्त्वमत्सरतया चन सन्त्वनर्थाः ।।५।।
एष्याध्यायेऽपूर्वं सिद्धो यन्नामधारकं प्राह। तल्लौकिक्या वाण्या पुण्यात्मिकया सरस्वती प्राह ।।१०६।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे एकादशो (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।१३३१।।

१.ददाति।

।। अथ द्वादशोऽध्यायः।।१२।।

श्रीदत्त।। श्रीगुरुः प्राह जननीमेवमाज्ञापयस्यपि। देहोऽनित्यो भौतिको नो विश्वासः क्षणजीविते ।।१।।
अनित्यानि शरीराणि वैभवं नैव शाश्वतम्। नित्यः सन्निहितो मृत्युः कर्तव्यो धर्मसङ्ग्रहः ।।२।।
यः कश्चिच्चिरजीवी स्यादेवं भवतु तस्य धीः। देहेऽनित्येऽपि विभवे भवेत्कस्य मतिः स्थिरा ।।३।।
नास्ति कोऽप्यमरो यस्माद्देहोऽयं क्षणभङ्गुरः। यावद्दृढशरीरं हि तावत्पुण्यं समाचरेत् ।।४।।
मृत्युं जेष्यति यो नित्यं शरीरं स तु पश्यतु। स तु त्वदुपदेशार्हो योऽग्रे धर्मं चरिष्यति ।।५।।
क्षणे क्षणेऽप्यहोरात्रमायुष्यं नाशमृच्छति। सद्यः कार्यस्ततो धर्मः सदा पूर्ववयस्यपि ।।६।।
अल्पोदके यथा मत्स्यास्तथाऽल्पायुषि मानवाः। क्लिश्यन्त्यतो दृढो देहस्तावद्धर्मं समाचरेत् ।।७।।
यथा सूर्यरथो याति निमेषाद्बहुयोजनम्। तान्द्वाविंशतिसाहस्त्रग्रामानायुस्तथा चलम् ।।८।।
यथा पिप्पलवृक्षस्य पर्णाग्रे पतितं जलम्। पर्जन्यजं तिष्ठति नो सद्यः पतति तद्भुवि ।।९।।
शरीरं न स्थिरं तद्वज्जीवतः सहसा मृतिः। यूनो जरायुजो[१] वाऽपि नश्यत्येव कलेवरम् ।।१०।।
अतोऽमुं नश्वरं देहं विश्वसेन्नैव सर्वथा। मृत्युः सहैव वसति सद्यो धर्मं ततश्चरेत् ।।११।।
पक्वं पर्णं यथा वृक्षात्सहसा पतति क्षितौ। तथा कदा पतेदेष देहो न ज्ञायते बुधैः ।।१२।।
ऋणं दत्वा धनी यद्वदनिशं गणयत्यहः। तथैव मृत्युर्गणनां कुरुते मानुषायुषः ।।१३।।
यथा नद्योऽद्य आदाय समुद्रं यान्ति वेगतः। पुनर्नायान्ति [२]नुस्तद्वन्नायुष्यं परिवर्तते ।।१४।।
अहोरात्राः पलायन्ते गृहीत्वाऽऽयुः पुनर्न ते। आयास्यन्ति ततः पुण्यं यो न कुर्यात्स वै पशुः ।।१५।।
नाचीर्णं यद्दिने पुण्यं तद्दिनं हि वृथा गतम्। सद्यः पुण्यं ततः कार्यं करुणा नारुणात्मजे[३] ।।१६।।

१.वृद्धस्य। २.जीवस्य। ३.यमे।

दारागारार्थगोपुत्रशरीरायूंषि ये नराः। शास्वतान्येव मन्यन्ते ज्ञेयाः पशुसमा हि ते ।।१७।।
नरं नक्रो वक्रदंष्ट्रान्तरे धत्तेऽत्तुम्[१]म्बुनि। तथा जरा दुस्तराऽपि संसारे दुस्तरे वशम् ।।१८।।
तारुण्य एव पुण्यं तत्कर्तव्यं विदुषाऽनिशम्। केयं तव मतिर्मातः कुतो मां वारयस्यहो ।।१९।।
शठो वा योऽमरभट इष्टश्चापि यमस्य यः। हठस्तेन तु कर्तव्यः करिष्येऽग्रे वृषं[२] त्विति ।।२०।।
असारः खलु संसारः स्वप्नवन्मालतीसुमम्। यथा पर्युषितं शीघ्रं भवत्येव तथा भवः ।।२१।।
चञ्चला[३] चपला यद्वच्चलति क्षणतः पुनः। पश्यतां नश्यतां[४] याति तथा देहः स्थिरो न हि।।२२।।
एवं नानाप्रकारेण बोधयामास तां सताम्[५]। शृण्वतां विस्मिता प्राह सभाऽयं वक्त्यहो कथम् ।।२३।।
माता सुतामृतवचः श्रुत्वा नत्वाऽवदत्पुनः। देव ज्ञानं त्वयोक्तं मे सम्यक्शृणु तथाऽपि हि ।।२४।।
त्वयोक्तं साध्वहं मन्ये भविष्यन्ति सुता इति। विश्वासं न मनो धत्ते कुलदैवत पुत्रक ।।२५।।
यावत्पुत्रो भवेदेकस्तावन्मम समीपतः। वस तावन्न ते दास्य आज्ञां विज्ञापनं त्विदम् ।।२६।।
अतीत्य मे वचः पुत्र गेहाच्चेत्प्रव्रजिष्यसि। दास्यामि तत्क्षणं प्राणान्निर्धारं मेऽवधारय ।।२७।।
त्वं न पुत्रोऽसि मेऽस्माकं रक्षकः कुलदीपकः। देवोऽसि वचनं सत्यं कुरूक्तं यद्धि संसदि ।।२८।।
इति मातृवचः श्रुत्वा श्रीगुरुः प्रहसन्निव। प्राह मे वचनं सत्यं त्वं तथा सत्यवाग्भव ।।२९।।
द्वौ पुत्रौ वीक्ष्य देह्याज्ञां सन्तोषेण ततः परम्। न स्थास्याम्येव ते गेहे सत्यं कुर्वात्मनो वचः।।३०।।
जननि त्वद्गृहे वर्षमेकं वत्स्यामि सुव्रते। पूर्णायां वासनायां ते तत आज्ञां प्रदेहि मे ।।३१।।
एवं तदा विनिश्चित्य तस्थौ श्रीगुरुरात्मनः। पित्रोर्गेहे स शिष्येभ्यः साङ्गान्वेदानुपादिशत्।।३२।।
सकौतुका नागरिका लोका आसन्नसौ बटुः। चतुरश्चतुरो वेदान्साङ्गान्पाठयतीति हि ।।३३।।

१.भक्षयितुम्। २.धर्मम्। ३.विद्युत्। ४.नाशभावम्। ५.साधूनाम्।

विद्वज्जनास्त्रिवेदज्ञाः षट्शास्त्रनिपुणा अपि। तेऽपि विद्यार्थिनो भूत्वा सर्वेऽशिक्षन्त सद्गुरोः ।।३४।।
एवं पित्रोर्गृहे शिष्यान्पाठयन्वत्सरं गुरुः। उवास साऽपि सुप्रीता माता जाताऽथ गर्भिणी ।।३५।।
देवभावनयाऽनर्च[१] प्रत्यहं सा सुतं तु तम्। निधिलाभाद्यथा हर्षस्तथाऽस्या अभवत्सदा ।।३६।।
नवमासेष्वतीतेषु माता जाता प्रसूतिका। सुपुत्रयुग्ममभवत्तस्यास्तदतिसुन्दरम् ।।३७।।
द्वौ पुत्रौ वीक्ष्य रुचिरौ पितरौ मुदमापतुः। गुरोराशीर्वचो यत्तु तदसत्यं कथं भवेत् ।।३८।।
अत एव गुरोर्वाक्यं सत्यं मानयतूत्तमम्। विद्वान्यस्यान्तरे यादृङ्निष्ठा तादृक्फलोदयः ।।३९।।
एवं वर्षं वसन्दृष्ट्वा लालयन्तीं स्वमातरम्। त्रैमासिकौ तावनुजौ प्रहसन्नुपगम्य सः ।।४०।।
जननीं प्राह शृणु ते कामना पूर्णतां गता। द्वावेतौ तनयौ जातौ मातः पूर्णायुषौ मतौ ।।४१।।
भविष्यतः सुतौ द्वौ च दुहिता च ततः परम्। जाता ते वासना पूर्णा मुदा वस सुखं सदा ।।४२।।
आज्ञापय गमिष्यामि वचः सत्यं मया कृतम्। अतः सन्तोषतो मातरनुज्ञां दातुमर्हसि ।।४३।।
ततः सन्तोषतो माता पिता चापि प्रणम्य तम् । ऊचतुः कुलदैवं त्वं स्वामिन्वक्तुं न शक्यते ।।४४।।
तव ज्ञानं न जानीमस्तव रूपमपीश्वर। मायामोहनिबद्धास्ते महिमानं न विद्महे ।।४५।।
मत्वा[२] त्वां तनयं मायाप्रपञ्चेनैव वेष्टिता। स्वामिन्क्षमस्व यत्काले काले निष्ठुरमब्रुवन् ।।४६।।
गृहे रुध्वा त्वामशनशयनादावपीडयम्। उत्थाप्यालिङ्ग्य न कटौ सम्भृतोऽसि[३] क्षमस्व भोः ।।४७।।
त्वं वंशतारकोऽस्माकमवतीर्णोऽसि भोः पितः। प्रदोषपूजा सफला जाता स्वामिन्न संशयः ।।४८।।
इत ऊर्ध्वं कृपामूर्ते स्वामिन्नः का गतिर्वद। यातना जननाद्या नो देवराज निवारय ।।४९।।
सागरोपरि गङ्गेव त्वं ममोदरमागतः। मदङ्गं पावितं जातं तात कुलमप्युभयं तथा ।।५०।।

१.पूजयामास। २.इदं मातृवाक्यम्। ३.न धृतोऽसि।

अस्मान्स्थापयसि स्वामिन्संसारे दुस्तरे कथम्। त्वद्दर्शनं न लब्धं चेज्जीवयिष्यामः कथं सुत ।।५१।।
इति मातृवचः श्रुत्वा श्रीगुरुर्मुदितोऽब्रवीत्। यदा यदा दर्शनेच्छा तदा मां स्मर सुव्रते ।।५२।।
समीपमागमिष्यामि स्मरणादेव तत्क्षणम्। क्षणं क्षणं मा कुरु त्वं चिन्तां हस्तं ददामि ते ।।५३।।
मान्या कन्या सुतौ चापि भविष्यन्ति न संशयः। दैन्यं वो भवने नैव तिष्ठेच्छ्रीर्नन्दते सदा ।।५४।।
जन्मान्तरे परेशस्य कृता पूजा प्रदोषके। अयं तन्महिमा भूमा श्रीमान्वंशो भविष्यति ।।५५।।
देहान्ते परमो लोक इह सौख्यमनुत्तमम्। पिनाकिनः पूजनतः पुनर्जन्म न विद्यते ।।५६।।
त्वया शङ्करमाराध्य भक्त्याऽहमवतारितः। जाताऽसि पूर्णकामाऽत आज्ञां देहि व्रजाम्यहम् ।।५७।।
त्रिंशताब्दैः पुनर्मातर्दर्शनं मे भविष्यति। बदरीकाननं यास्य इत्युक्त्वा गन्तुमुद्यतः ।।५८।।
पितृभ्यां स तदाऽऽज्ञप्तः श्रीगुरुर्निर्गतो गृहात्। धीरं प्रस्थापयामासुः पितृभ्यां सह नागराः ।।५९।।
ऊचुर्नार्यो नरास्तप्तुं तपो वर्ण्येष गच्छति। मनुष्य इव भातोऽपि पुराणपुरुषः परः ।।६०।।
अपरेऽप्यूचिरे चित्रं लोके पश्यैष गच्छति। तपसे पितरौ हर्षात्तमाज्ञापयतः कथम् ।।६१।।
पाषाणवत्कथं चित्तमेतयोर्निर्द्रवं यतः। मनो विधाय सुदृढं प्रस्थापयत आत्मजम् ।।६२।।
नेदं चित्रं परेऽप्यूचुरवतीर्णोऽज एष तु। नानुमानमिदं वै यद्यः शाखा अखिला जगौ ।।६३।।
सप्तवर्षात्मको बालो वेदशाखा अशेषतः। पपाठ न मनुष्योऽत इति प्रोचुश्च साधवः ।।६४।।
इत्युक्त्वा तेऽपि साष्टाङ्गं प्रणेमुस्तुष्टुवुश्च तम्। तद्गुणद्योतकैर्नानाविधैः स्तोत्रैश्च साधवः ।।६५।।
सर्वे तेऽप्यनुयातास्तु वारिता आयुयुर्गृहम्। तं नत्वा पितरौ त्वग्रे प्रीत्या किञ्चित्प्रजग्मतुः ।।६६।।
त्रिमूर्त्यात्मकमात्मानं दर्शयामास स प्रभुः। दत्तात्रेयः पितृभ्यां श्रीपादः श्रीवल्लभो विभुः ।।६७।।
तौ त्रिमूर्त्यावतारं तं निजरूपेण संस्थितम्। कर्पूरगौरं नरहरिं वीक्ष्याथो चक्रतुर्नतिम् ।।६८।।

प्रोचुर्जय जयानन्त त्रयीमूर्ते जगद्गुरो। महत्पुण्यं यतोऽस्माकं ततस्ते पदमीक्षितम् ।।६९।।
त्वं विश्वकारकोऽप्यस्मान्भवादुद्धृतवान्खलु। पुनर्नो दर्शनं देहीति नतिं चक्रतुः पुनः ।।७०।।
स्थापयामासतुस्तस्य चरणोपरि तौ शिरः। गुरुनाथोऽपि चोत्थाप्य प्रेम्णा तौ परिषस्वजे ।।७१।।
गुरुमूर्तिः पुनस्तुष्टो मुदाऽऽश्वास्याब्रवीत्तदा। दास्यामि निश्चयेनैव दर्शनं वां पुनर्मम ।।७२।।
ततो निर्वर्तितो तेन जननीजनको तु तौ। पश्यन्तौ पृष्ठतः शश्वत्सन्तोषात्स्वगृहं गतौ ।।७३।।
यास्यन्वरदमूर्तिः स श्रीगुरुर्बदरीवनम्। ययौ वाराणसीक्षेत्रं यदत्रानन्दकाननम् ।।७४।।
याऽविमुक्तपुरी लोके श्रेष्ठा वाराणसी त्विह। त्रैलोक्ये या निरुपमा यत्र विश्वेश्वरः स्वयम्।।७५।।
स्थित्वा तस्यामनुष्ठानं चक्रे गुरुशिरोमणिः। चक्रे त्रिषवणं[१] चात्मारामविश्वेशदर्शनम्[२] ।।७६।।
एवं स गुरुमुनिः कञ्चित्कालं वसन्द्विज। नियतोऽष्टाङ्गयोगेन तत्र स्थाने तपोऽतपत् ।।७७।।
तत्र काशीपुरेऽप्यन्ये तापसास्तपसि स्थिताः। संन्यासिनोऽवधूताश्च यतिनश्चातिदारुणे[३] ।।७८।।
सर्वेषां श्रीगुरुस्त्वेषां योगाभ्यासे धुरन्धरः। ब्रह्मचारी निरीक्ष्यामुं कुतुकं मेनिरेऽधिकम् ।।७९।।
अहो तपस्तपत्येष ब्रह्मचारी सुदुश्चरम्। कथमस्योदरे त्वीदृग्वैराग्यं यो न लिप्यते[४] ।।८०।।
शरारस्वार्थहीनोऽयं संन्यासे योग्य उत्तमः। त्रिकालं प्रत्यहं स्नाति गत्वा यो मणिकर्णिकाम्।।८१।।
इति ब्रुवत्सु सर्वेषु यतिष्वथ महामतिः। आसीदेको यतिर्नाम्ना यो हि कृष्णसरस्वती ।।८२।।
ब्रह्मज्ञानी स वृद्धोऽपि तपस्वी च महामुनिः। सदा प्रेम्णा गुरुं दृष्ट्वा भावयामास भक्तितः।।८३।।
स तान्यतीश्वरान्प्राह नृदृष्ट्या ब्रह्मचारिणम्। न पश्यतावतारोऽयं पुरुषो विश्ववन्दितः ।।८४।।
वयसा न्यूनमप्येनं नमस्कुरुत भक्तितः। प्रख्यातोऽयं त्रिभुवने वन्द्योऽस्माकं त्रिमूर्तिधृक् ।।८५।।

१.त्रिकालम्। २.आत्मारामरूपिविश्वेश्वरदर्सनम्। ३.अतिदारुणे तपसि। ४.विषयसंबंधादिभिरिति शेषः।

न वन्दनीयो ज्येष्ठेन कनिष्ठ इति दूषणम्। मूर्खदृष्ट्यैव नास्माकं विदुषां विश्ववन्दितः ।।८६।।
अतः परोपकारार्थं प्रार्थनीयोऽयमेव नः। संन्यसस्थापनादस्माद्भक्तिर्नः सुस्थिरा भवेत् ।।८७।।
अयं लोकानुग्रहाय समर्थः सर्वदेहिनाम्। गुरुर्यद्दर्शनात्सद्यः पतितोऽपि शुचिर्भवेत् ।।८८।।
अतोऽपि बालकममुं प्रार्थयामो विशेषतः। ग्राहयित्वा च संन्यासं यास्यामः कृतकृत्यताम् ।।८९।।
एवमाभाष्य तं प्राप्य सर्वे प्रोचुर्मुनीश्वराः। नमस्ते तापसश्रेष्ठ शृणुष्व प्रार्थनामिमाम् ।।९०।।
त्वं हि लोकानुग्रहार्थं संन्यासं स्वीकुरु प्रभो। उद्धारयास्मानस्मत्तः पूजां स्वीकुरु मानद ।।९१।
लोका निन्दन्ति संन्यासं वर्तमाने कलौ युगे। भूतले दृश्यते नैव तन्मार्गस्थापनक्षमः ।।९२।।
अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम्। देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ।।९४।।
पूर्वलोकैर्निषिद्धोऽपि वचसा दुर्बलेन तु। यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते ।।९५।।
अग्निहोत्रं च संन्यासं तावत्कुर्यात्कलौ युगे। इति श्रीशङ्कराचार्यैः स्थापितोऽयं सनातनः ।।९६।।
ततः प्रभृत्यद्य यावत्संन्यासश्चलितस्तराम्। प्रबलेऽस्मिन्कलेः काले पुनर्निन्दिन्ति पामराः[१] ।।९७।।
आश्रमस्य कुरूद्धारमुपकारं जनोपरि। कृपासागर संसारतारकोऽसि मुनीश्वर ।।९८।।
इति श्रुत्वा वचस्तेषां गुरुः संन्यासमाददे[२]। वृद्धकृष्णसरस्वत्याः सकाशाल्लोकपावनः ।।९९।।
इति सिद्धवचः श्रुत्वा प्राह तं नामधारकः। सन्देहो मम चित्तेऽभून्मुनिराज कृपानिधे ।।१००।।
जगद्गुरुः श्रीगुरुर्यस्तस्याप्यन्योऽभवद्गुरुः। त्रयीमूर्त्यवतारस्य गुरुणा किं प्रयोजनम् ।।१०१।।
उवाच सिद्धः पूर्वं श्रीरघुनाथेन सद्गुरुः। यथा कृतो वसिष्ठाख्यः स्वयं भगवताऽपि हि ।।१०२।।
तथाऽष्टमावतारेण श्रीकृष्णेनापि सद्गुरुः। सान्दीपनिर्मुनिर्यद्वत्कृतो मर्त्यानुसारिणा ।।१०३।।

१.अल्पमतयः। २.जग्राह; स्वीकृतवान्।

तथा सद्गुरुणाप्येष कृतः कृष्णसरस्वती। ज्ञानवृद्धो तपोवृद्धो यतीशोऽस्य[१] सम्मतः ।।४।।
शिष्यः प्राह पुनः सिद्धं स्वामिन्यद्भवतोदितम्। गुरुत्वेन वृतः प्रीत्या वृद्धकृष्णसरस्वती ।।५।।
यतीश्वरेभ्यः सर्वेभ्यो बहुमानोऽर्पितः कथम्। प्रेम्णा कृष्णसरस्वत्यै मूलपीठं गुरोः कथम् ।।६।।
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि सन्तोषः श्रवणान्मम। ममोपरि कृपां कृत्वा स्वामिन्कथय विस्तरात् ।।७।।
इति शिष्यवचः श्रुत्वा हृष्टः सिद्धः सविस्तरम्। मूलपीठं समारभ्य गुरुसन्ततिमब्रवीत् ।।८।।
श्रीशङ्करो मूलपीठं गुरूणां विष्णुरस्य च। विष्णोः शिष्योऽभवद्ब्रह्मा नामधारक संशृणु ।।९।।
वसिष्ठो ब्रह्मणः शिष्यस्तस्य शक्तिस्ततोऽस्य च। पराशरस्तस्य शिष्यो व्यासो नारायणः स्वयम्।।११०।।
व्यासस्याभूच्छुकः शिष्यो गौडपादोऽस्य तस्य च। गोविन्दाचार्यकस्तस्य शङ्कराचार्य ईट् स्वयम्।।११।।
विश्वरूपः शङ्करस्य बोधज्ञानगिरिस्ततः। तस्य सिंहगिरिः शिष्यस्तस्य चेश्वरतीर्थकम् ।।१२।।
तस्य चेश्वरतीर्थस्य शिष्योऽभून्नामधारक। नृसिंहतीर्थसंज्ञोऽथ शृण्वन्यां गुरुसन्ततिम् ।।१३।।
विद्यारण्यमिति ख्यातः सर्वविद्याविशारदः। नृसिंहतीर्थस्य विद्यातीर्थं ततः परम् ।।१४।।
तस्याभून्मलयानन्दो देवतीर्थमथास्य च। सरस्वती यादवेन्द्रमुनिः शिष्यस्ततः परम् ।।१५।।
यादवेन्द्रमुनेः शिष्य एष कृष्णसरस्वती। पुरातनोऽभूत्संन्यासी विशेषेणास्य सम्मतः ।।१६।।
एवं गुरुः स संन्यासमार्गसंस्थापनाय हि। तुर्याश्रमं गतो नाम्ना यो नृसिंहसरस्वती ।।१७।।
अथ तत्रैव वेदार्थं गुरुनाथ उपादिशत्। अतोऽल्पं वयसाऽप्येनं काश्यां सर्वेऽप्यपूजयन् ।।१८।।
समस्तेभ्यो हि तेभ्योऽसौ विद्वद्भ्योऽपि विशेषतः। वाराणस्यामभूत्ख्यातः श्रीगुरुर्यतिसेवितः।।१९।।
बहुशिष्यानुपादाय ततो बदरिकावनम्। जगामानन्ततीर्थानि पश्यन्स उपकारकृत् ।।१२०।।

१.गुरोः।

सव्यं कृत्वा मेरुगिरिं सर्वतीर्थानि पर्यटन्। नवखण्डक्षितिस्थानि स ययौ नामधारक ।।२१।।
पश्यन्त्समस्ततीर्थानि यतिशिष्यसमन्वितः। भूमिं प्रदक्षिणीकृत्य गङ्गासागरमभ्यगात् ।।२२।।
कृतानि यानि कर्माणि लोकोद्धारक्षमाणि हि। गुरुणा लोकगुरुणा तानि सर्वाणि वेद कः ।।२३।।
अशेषलीलासंख्याने यायाद्विस्तरतां कथा। वक्ष्याम्यहं तु निजधीपरिणामावधि द्विज ।।२४।।
पर्यटंस्तटयात्रा स गङ्गासागरतीर्थतः। ब्रह्मक्षेत्रं प्रयागाख्यं तीर्थराजं ययौ गुरुः ।।२५।।
श्रुत्वाऽऽगतं गुरुं तत्र द्विज एकः समागतः। माधवाख्यो द्विजश्रेष्ठो गुरुदर्शनलालसः ।।२६।।
तुर्याश्रमं ग्राहयित्वा स तस्मा अधिकारिणे। ब्रह्मज्ञानं द्वैतहरं श्रीसद्गुरुरुपादिशत् ।।२७।।
नामधारक सञ्जाताः शिष्या हि बहवो गुरोः। तेषु सर्वेषु शिष्येषु यो माधवसरस्वती ।।२८।।
तस्योपरि बहुप्रीतिः समभूदस्य सद्गुरोः। सर्वाञ्छिष्यानुपादाय निर्गतः स ततोऽग्रतः ।।२९।।

इति नामधारकनुतो विरतस्तदु कामधुग्गुरुचरित्रमतः।
उदितं शृणोति य इहाखिलदं स लभेदभीष्टमपि चात्मविदम् ।।३०।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे द्वादशो (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।१४६०।।

।। अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।।१३।।

।।श्रीगुरुदत्तः।।

नामधारक सच्छिष्यो नत्वा सिद्धपदद्वयम्। करद्वयं समानीय विनयावनतोऽब्रवीत् ।।१।।
जय सिद्ध महायोगिस्त्वं भवार्णवतारकः। प्रकाशिता गुरुकथा त्वया तेनाभवत्सुखम् ।।२।।
निषेव्याद्यापि हि गुरोः सच्चरित्रकथामृतम्। तृष्णा वृद्धा नैव शान्ता समर्थ शमयाद्य ताम् ।।३।।
सच्चरित्रं कामधेनुः कथितं विस्तरेण ते। तेन नो मन्मनस्तृप्तिर्भवतीच्छाऽधिका यतः ।।४।।
क्षुधया पीडिता यद्वद्गौः प्राप्य बहुलं तृणम्। न हीच्छति ततो गन्तुं तद्वदद्य ममाप्यभूत् ।।५।।
स्वप्नेऽपि दुर्लभं तक्रं यस्य तस्य पयोनिधिः। प्राप्तश्चेदग्रतो गन्तुमुत्सहेत कुतस्ततः ।।६।।
तथाऽहमपि चाल्पज्ञो न जाने गुरुकीर्तनम्। अविद्यावेष्टितो भ्रष्टः स्वामिन्कष्टार्दितोऽभवम् ।।७।।
प्राप्याज्ञानध्वान्तमोहरजनीस्थं हि मां त्वया। स्वाभिन्नश्रीगुरो रूपं दर्शितं ज्योतिरात्मना ।।८।।
त्वया तूपकृतं साधु तत्प्रतीकारकारकम्। नेक्षे कल्पद्रुद[१]स्योपकारोत्तारो यथा न हि ।।९।।
नालं[२] प्रत्युपकाराय चिन्तामण्यर्पकस्य भूः। श्रुतः क्वाप्युपकारो न कृपामूर्तेस्तथा तव ।।१०।।
वंशपरम्परयाऽपि प्रत्युपकारः क्रियेत किं भवतः।
भवतप्ततापशामक सेवेऽङ्घ्री तेऽङ्गतश्च[३] वैभवतः ।।११।।
स्वामिन्मे कथितो धर्मस्तेन शर्माभवन्मम। जाता मनसि सर्वार्था गुरुभक्तिर्निरन्तरा ।।१२।।
प्रयागं गुरुरागत्य माधवाय ददौ मुदा। दीक्षां ततः कुतः प्राप्तो वदैतद्विस्तरेण मे ।।१३।।
इति शिष्यवचः श्रुत्वा सन्तुष्टः सिद्ध उत्तमः। निधाय मस्तके हस्तं तमाश्वास्याब्रवीन्मुदा ।।१४।।

१.कल्पवृक्षदानकर्तुः। २.न पर्याप्ता। ३.देहतः।

शिष्य सद्गुण धन्योऽसि लब्धं गुरुपदं हिते। संसापसागरप्राप्ततारकस्त्वं भविष्यसि ।।१५।।
गुरुभावं[१]स्त्वया ज्ञातस्ततो भूयोऽपि पृच्छसि। सन्तुष्टोऽस्मि तव प्रश्नादानन्दोऽतीव वर्धते ।।१६।।
शृणु ते कथयिष्यामि विख्यातं चरितं गुरोः। कञ्चित्कालं स्थितस्तत्र भगवाँल्लोकतारकः ।।१७।।
दीक्षां दत्वा माधवाय प्रख्यातमहिमो गुणी। तस्यानेकेऽभवच्छिष्यास्तेषां मुख्यस्तु माधवः ।।१८।।
तच्छिष्यनामकथने ग्रन्थोऽयं विस्तृतिं व्रजेत्। प्रख्यातसप्तशिष्याणामतो नामानि वच्मि ते ।।१९।।
आद्यो बालसरस्वत्यथ कृष्णसरस्वती उपेंद्रश्च। माधवसरस्वतीयतिरथो सदानन्दनामकोऽन्यश्च ।।२०।।
षष्ठः शिष्यो जातो ज्ञानज्योतिः सरस्वती ख्यातः। सिद्धोऽहं सप्तमक एकैकस्तूत्तरं ह्यधिकः ।।२१।।
श्रीगुरुः समवेतस्तैर्दक्षिणं देशमागतः। गत्या पुनानः क्षेत्राणि करञ्जनगरं ययौ ।।२२।।
जननीजनकाभ्यां च सङ्गतो वन्दितो गुरुः। प्रेम्णा स्वस्त्रानुजाभ्यां च समस्तैरितरैरपि ।।२३।।
दृष्ट्वा नागरिका हृष्टा गुरुमूर्तिं यतिं तदा। समस्ता आगता द्रष्टुं पूजां चक्रुर्जगद्गुरोः ।।२४।।
गृहे गृहेऽपि भिक्षार्थं ददुर्विप्रा निमन्त्रणम्। बहुरूपधरो भूत्वाऽऽददे भिक्षां गृहे गृहे ।।२५।।
समस्ता विस्मिता जाता मेनिरे विष्णुमेव तम्। यतिवेषधरोऽप्येष ज्ञेयः परमपूरुषः ।।२६।।
वदन्तीमं नरं ये ते यास्यन्ति नरकं प्रति। कार्यार्थमवतीर्णोऽयं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।।२७।।
इत्याहुरन्ये पितरौ पूजयामासतुर्गुरुम्। मात्रे प्राक्स्मरणं दातुं जातः श्रीपादरूपधृक् ।।२८।।
तदा तं जननी वीक्ष्य शिरो विन्यस्य तत्पदे। प्राह प्रदोषः फलितः सत्यसङ्कल्प चन्द्रधृक् ।।२९।।
पूर्वजन्मचरित्रं सा स्मृत्वा स्वपतिमब्रवीत्। आराधितो मया देवो विश्ववन्द्यसुताप्तये ।।३०।।
श्रीपादस्यास्य मे पूजा विहिता पूर्वजन्मनि। भवेऽस्मिन्सुप्रसन्नोऽभूत्सफलं जन्म मे कृतम् ।।३१।।

१.भक्तिरभिप्रायो वा।

ततो नत्वोचतुरुभौ करुणं शरणं गतौ। यतिराज जगन्नाथ समुद्धर भवार्णवात् ।।३२।।
श्रीगुरुः प्राह पितरौ संन्यासी यत्कुले भवेत्। द्विचत्वारिंशत्संख्याककुलोद्धर्ता भविष्यति ।।३३।।
कुलाय ब्रह्मलोकं स शाश्वतं प्रददाति च। अचलं शाश्वतं ब्रह्मपदं तत्कुलजन्मनाम् ।।३४।।
तत्सन्ततेर्भयं दुःखं यमादपि न जायते। ते यास्यन्ति ब्रह्मलोकं पूर्वं ये नरकं गताः ।।३५।।
भवतामथ किं वाच्यं संन्यासी यत्कुलेऽभवम्। यमशङ्कापि वां नास्ति सत्यं ब्रह्मपदं हि वाम् ।।३६।।
इत्युक्त्वा पितरौ स्वामी समाश्वास्याब्रवीत्पुनः। अष्टैश्वर्यैर्हि नन्दन्ते पुत्रा एते शतायुषः ।।३७।।
एषां पुत्रांश्च पौत्रांश्च दृष्ट्वा शर्मानुभूय च। काशीक्षेत्रे निवासो वामन्तकाले भविष्यति ।।३८।।
ख्यातं काशीपुरं मोक्षस्थानं वेदादिषूत्तमम्। इत ऊर्ध्वं न कर्तव्या काऽपि चिन्ता विनिश्चितम् ।।३९।।
इत्युक्तवन्तं सम्प्राप्ता श्रीगुरुं भक्तवत्सलम्। पूर्वाश्रमस्वसा रत्नानामिका विनताऽभवत् ।।४०।।
विनयावनता प्राह स्वामिंस्तारय मामितः। भवसिन्धौ निमग्नाऽहमविद्याजालवेष्टिता ।।४१।।
त्रितापवडवादग्धा भीता कामादिनक्रतः। अलिप्तां कुरु मां देव तप्तुं यास्यामहं तपः ।।४२।।
इति तस्या वचः श्रुत्वा गुरुः प्राह हसन्निव। स्त्रियाः किं तपसा पत्युः सेवया परमा गतिः ।।४३।।
व्योमकेश इतोऽप्यासां भवसिन्धोः परं पदम्। ददात्यभीष्टकामांश्च पातिव्रत्यान्न संशयः ।।४४।।
भवपारोत्तारणाय स्त्रिया एकः पतिः स्मृतः। तस्मान्मनः स्थिरीकृत्य पतिं शिवसमं भज ।।४५।।
ततस्ते गतिरुद्धारो नान्यथा वेदभाषणात्। त्वं नान्तःकरणे दुःखं कुर्वनेन गतिर्भवेत् ।।४६।।
इति श्रुत्वा गुरूक्तिं सा विनयावनताऽब्रवीत्। ब्रह्मज्ञानी त्वमेवासि गुरुमूर्ते नमोऽस्तु ते ।।४७।।
भूतं भविष्यं जानासि प्रारब्धं वद मे कथम्। अग्रतो मे गतिः का वा विस्तराद्ब्रूहि मेऽग्रतः ।।४८।।
श्रीगुरुः प्राह तां रत्ने वासना तव तामसी। सञ्चितं चापि ते पापं तस्य भोगाल्लयो भवेत् ।।४९।।

पूर्वजन्मनि भोः सुभ्रू धेनुस्ते लत्तया हता। उत्पादितः समीपस्थदम्पत्योः कलहस्त्वया ।।५०।।
दोषद्वयं तवास्त्यस्य विपाकोऽत्रैव जन्मनि। लत्ताप्रहारदोषात्ते देहे कुष्ठं भविष्यति ।।५१।।
दम्पत्योर्वैरजात्पापात्पतिस्ते भविता यतिः। त्वं त्यक्षतीति ते पूर्वदोषजं फलमीदृशम् ।।५२।।
इत्युक्त्वा दुःखिता जाता पतिता गुरुपादयोः। गुरुनाथोद्धराशु त्वमिति तच्चरणेऽग्रहीत् ।।५३।।
श्रीगुरुः प्राह तां बाले कञ्चित्कालं सुखं वस। यतिर्भविष्यति पतिर्वयस्यपर एव ते ।।५४।।
ततस्तव शरीरेऽपि कुष्ठरोगो भविष्यति। भुक्त्वा पापफलं पश्चात्सद्गतिस्ते भविष्यति ।।५५।।
कुष्ठरोगे समुत्पन्ने दर्शनं मम ते भवेत्। त्वत्पापपरिहाराय क्षेत्रं ते कथयाम्यहम् ।।५६।।
भीमातटे दक्षिणस्यां तीर्थं पापविनाशनम्। कुष्ठरोगे सममुत्पन्ने गच्छ तत्क्षेत्रमुत्तमम् ।।५७।।
गान्धर्वनगरे भीमामरजासङ्गमे शुभे। भूमण्डलेऽतिविख्याते तीर्थं पापविनाशनम् ।।५८।।
इत्याभाष्य ततः शिष्यैः सह श्रीगुरुरागमत्। दक्षिणे त्र्यम्बकक्षेत्रे गौतमी यत्र तूदिता ।।५९।।
गुरुमूर्तिस्ततः शिष्यैर्नाशिकं क्षेत्रमाययौ। यत्रामितानि तीर्थानि पुराणे महिमाऽस्य सन् ।।६०।।
महिम्नो वर्णने त्वत्र कथा विस्तरतामियात्। तस्मात्सङ्क्षेपतो वक्ष्ये शृणु त्वं नामधारक ।।६१।।
गोदावर्यास्तु माहात्म्यपारं लोकदुर्लभम्। तीर्थानि वृद्धगङ्गाया अमितानि तटद्वये ।।६२।।
सर्वेश्वरजटायां या स्थिता सोत्तारिता भुवि। ब्रह्माण्डव्यतिरिक्तेयं प्राप्तोपायैर्ऋषीश्वरैः ।।६३।।
ब्रह्मर्षिर्गौतमः ख्यातस्तपस्वी सोऽन्वहं पुरा। उप्त्वा व्रीहीननुष्ठातुं ततः स्मोपनिषीदति ।।६४।।
ऋषयो मुनयः पूर्वं शालीनुप्त्वैव चान्वहम्। फलं गृह्णन्ति ते मन्त्रमाहात्म्यात्प्रत्यहं मुदा ।।६५।।
कदाचिदृषयस्तत्र मिलित्वाऽमन्त्रयन्निति। सर्वेशमुख्यभक्तोऽयं गौतमर्षिर्महामुनिः ।।६६।।
यत्नाद्दुःसङ्कटे योज्यः स गङ्गामानयिष्यति। ततो भूमण्डलेऽस्माकं गङ्गास्नानं भविष्यति ।।६७।।

या गतिर्योगयुक्तानां मुनीनामूर्ध्वरेतसां। सा गतिः सर्वजन्तूनां गौतमी[१]तीरवासिनाम् ।।६८।।
ऊर्ध्वरेतमुनीनां यत्कोटिवर्षं तपस्यताम्। या गतिर्निश्चिता सैव गौतमीस्नानमात्रतः ।।६९।।
अयं यत्नेन तां भूमिमानयिष्यत्यतोऽस्य च। सङ्कटं योज्यमस्माभिर्गङ्गालाभो भवेत्ततः ।।७०।।
एवं विचार्यं दूर्वाभिः कृत्वा मायामयीं तु गाम्। सवत्सां गौतमव्रीहिभक्षणाय समैरयन् ।।७१।।
अनुष्ठानरतो दृष्ट्वा वारयामास तां मुनिः। तत्सस्यं भक्षयन्तीं गां तदा दर्भपवित्रतः ।।७२।।
दुर्वारं तदभूच्छस्त्रं लग्नं वज्रास्त्रवद्गवि। द्रुतं गौः पञ्चतां याता गोहत्या गौतमं गता ।।७३।।
मिलित्वा ऋषयः सर्वे प्रायश्चित्तं तमब्रुवन्। गङ्गामानय गां तेन तव शुद्धिर्भविष्यति ।।७४।।
गौतमः स तथेत्युक्त्वा सहस्राब्दं तपोऽतपत्। व्योमकेशः प्रसन्नोऽभूद्वरं ब्रूहीत्यभाषत ।।७५।।
गौतमस्त्वीश्वरं प्राह प्रसन्नोऽसि यदीश्वर। मह्यं चराचरोद्धृत्यै गङ्गां भूमण्डलेऽर्पय ।।७६।।
इति गौतमवाक्यं स श्रुत्वा गङ्गां समार्पयत्। क्षालयन्ती मनुष्याणां पापं भूमण्डलं गता ।।७७।।
यथा भागीरथी गङ्गा तथेयं केन वर्ण्यते। अतः श्रीगुरुनाथोऽत्र सम्प्राप्तो नामधारक ।।७८।।
गौतमीतटयात्रां स गुरुनाथः समाचरत्। पर्यटन्सर्वतीर्थानि लोकानुग्रहकाङ्क्षया ।।७९।।
तटं तटं त्वटनविन्नटवद्धृतविग्रहः। मञ्जरीके गुरुः प्राप माधवारण्यकं मुनिम् ।।८०।।
नरसिंहार्चनरतो मानसैरुपचारकैः। ददर्श श्रीगुरुं चित्ते यथा ध्यातस्तथैव तम् ।।८१।।
प्रणम्य श्रीगुरुं स्तोत्रैस्तुष्टाव बहुभिर्भृशम्। मानसे विस्मितो भक्त्या गुरुं प्राह सद्गदम् ।।८२।।

यद्दिव्यपादद्वयमेव साक्षादधिष्ठितं देवनदीसमीपे।
यदुत्तरं तीरनिवासि रामं लक्ष्मीसमीपं वसतीह नित्यम् ।।८३।।

१.ओदनं पचतीतिवद्भाविवृत्त्या गौतमी नाम।

इत्युक्त्वा माधवारण्यमुनिर्हृष्टो ननाम तम्। सन्तुष्टः श्रीगुरुः प्राह माधवारण्यकं मुनिम् ।।८४।।

अत्यन्तसन्मार्ग इह त्वयाप्तः[१] सेवाधिकारेण ततः समाप्तः।

संसारमार्गो मम दर्शनेन पश्यात्मना[२] मामविमर्शनेन[३] ।।८५।।

इत्युक्त्वा तं समाश्वास्य श्रीगुरुर्हर्षनिर्भरः। स्वरूपं दर्शयामास तस्मै दिव्यमनुत्तमम् ।।८६।।

स्वरूपं श्रीगुरोर्दृष्ट्वा सन्तुष्टः स मुनिस्तदा। विनयावनतो भूत्वा नानास्तोत्रैः स्तुवञ्जगौ ।।८७।।

जगद्गुरो जय जय लोकदृष्ट्या नरोऽपि हि। त्वं त्रिमूर्त्यवतारोऽसि जगज्ज्योतिः परः पुमान्।।८८।।

त्वं तारकोऽसि विश्वेषामवतीर्णोऽस्यतो भुवि। अस्मान्कृत्वा कृतार्थांस्ते दत्तं चरणदर्शनम्।।८९।।

इति स्तुत्वा श्रीगुरुं स तापसस्तापसाधिपम्। सन्तुष्टो हृष्टचित्तोऽभूत्तमाश्वास्याब्रवीद्गुरुः ।।९०।।

माधवारण्य ते मंत्रसिद्धिर्जाता न संशयः। लब्धा ते सद्गतिर्ब्रह्मलोकं यास्यसि शाश्वतम् ।।९१।।

नित्यं नृसिंहमूर्तेर्मे मनसा पूजनं कृतम्। प्रत्यक्षं दर्शनं त्वेतल्लब्धं तेन न संशयः ।।९२।।

इत्युक्त्वा तमनुज्ञाप्य गङ्गातीरेण सद्गुरुः। निर्गच्छन्वासरब्रह्मेश्वरं शिष्यैः सहागतः ।।९३।।

स्थितो गङ्गातटे शिष्यैः सह स्नातुं स सद्गुरुः। मर्तुं समागतं तत्र विप्रमेकं ददर्श सः ।।९४।।

तीरे लुठञ्छूलरोगव्यथाव्याप्तो भृशं द्विजः। प्राणास्त्यक्तुं प्रवृत्तोऽभूत्स पीडां सोढुमक्षमः ।।९५।।

कृते तु भोजने दुःखं मरणप्रायमेव सः। जठरेऽनुभवत्येव परिणामाख्यशूलतः ।।९६।।

अत एव द्विजो नित्यं निराहारोऽभवत्सदा। अन्नेन वैरमापन्नो भुक्तोऽसूंस्त्यक्ष्यतीव किम् ।।९७।।

मासा पक्षेण वाऽप्यन्नभोजनाद्भवति व्यथा। एवं कतिदिनान्येष कष्टं प्राप्तोऽतिदुःखितः ।।९८।।

महानवम्युत्सवे स पूर्वस्मिन्दिवसे द्विजः। मासैकेन तु मिष्टान्नं भुक्त्वा कष्टमवाप ह ।।९९।।

१.प्राप्तः। २.मनसा। ३.निःसंशयेन।

बह्वन्नभोजनाद्विप्रो जठरेऽत्यन्तपीडितः। गङ्गातीरे लुठन्प्राणान्परित्यक्तुं समुद्यतः ।।१००।।
कृत्वाऽपारं द्विजो दुःखं त्यजन्देहं जगाविदम्। संसारेण त्वसारेण ममालं पापरूपिणः ।।१।।
प्राणोऽन्नं जीवनं चान्नं विनाऽन्नं कोऽत्र तिष्ठति। अन्नेन वैरमापन्ने मरणं शरणं मम ।।२।।
इति निश्चित्य गङ्गाम्बु प्रवेष्टुं स द्विजस्तदा। प्रवृत्तोऽभूद्गले बद्ध्वा पाषाणं सुदृढं श्वसन् ।।३।।
कर्पूरगौरं स्मृत्वान्तः प्राह भूत्वेह भूभरः। जातोऽस्मि नान्नदानाद्यैरुपकारोऽपि नो कृतः ।।४।।
इह जन्मनि नो पुण्यं कृतं जन्मान्तरेऽपि वा। यतः पुण्यफलं नेक्षे ततः कष्टं पूरार्जितम् ।।५।।
ब्राह्मणस्य हृतो ग्रासो यद्वा कपिलगो[१]रुत। कृतो विश्वासघातो वा ततः कष्टं पुरार्जितम् ।।६।।
नेश्वरः पूजितो वाऽपि सद्गुरुर्निन्दितोऽथवा। पितरौ वाऽप्यवज्ञातौ[२] ततः कष्टं पुरार्जितम् ।।७।।
अथवा प्राग्भवे विप्रा धिक्कृता गृहमागताः। नान्नेनातिथयोऽपीष्टास्ततः कष्टं पुरार्जितम् ।।८।।
वधूवरौ हतौ वा मे दत्तोऽग्निरथवा वने। पितरौ वा परित्यक्तौ ततः कष्टं पुरार्जितम् ।।९।।
विहाय पितरौ भुक्तमिष्टमन्नं स्त्रिया सह। भाति पूर्वार्जितं त्वीदृक्ततः कष्टं पूरार्जितम् ।।११०।।
स्मृत्वा स्मृत्वैव पापानि प्रविष्टो गौतमीजलम्। तं दृष्ट्वा श्रीगुरुः प्राह शिष्यानाह्वयत द्विजम्।।११।।
आनयानय[३] शिष्यामुमात्महत्याऽतिदोषदा। पृच्छेयं कस्य कोऽयं हि प्राणांस्त्यजति वा कुतः।।१२।।
इति श्रीगुरुणोक्तास्ते धावन्तः प्राप्य तं द्विजम्। सलिलादानयामासुर्निष्कास्य गुरुसम्मुखम् ।।१३।।
अनाथानां कल्पतरुर्दुःखितानां कृपाकरः। पप्रच्छ तं गुरुवरः प्रणतानां सुशङ्करः ।।१४।।
ब्रह्मन्निह कुतः प्राणान्बुद्ध्या त्यक्तुं त्वमिच्छसि। आत्महत्या महादोषा श्रुता यत्तद्वदाखिलम्।।१५।।
विप्रः प्राह यतीशाद्य मां पृष्ट्वा किं करिष्यसि। जातं जन्म मम व्यर्थं भूभारोऽहं न संशयः।।१६।।

१.कपिलायाः धेनोः। २.अपमानितौ। ३.एकं शिष्यमुद्दिश्याह।

मासा पक्षेण भुक्तं चेदुदरेऽतीव दुःसहम्। कष्टं भवति तत्सोढुं न क्षमोऽतस्त्यजाम्यसून् ।।१७।।
शरीरं स्यादन्नमयं तदन्नं वैरितां गतम्। गुरुनाथ विनाऽन्नेन जीवनं मे कथं वद ।।१८।।
श्रीगुरुर्ब्राह्मणं प्राह व्यथा ते सर्वथा गता। क्षणेकेन भो ब्रह्मन्नौषधं कथयामि ते ।।१९।।
मा भीर्जहीहि स्वान्तस्थं संशयं निश्चयं वह। व्याधिस्ते निर्गतो भूमौ कुरु स्वाद्वन्नभोजनम् ।।२०।।
श्रीगुरोर्वचनं श्रुत्वा स्थिरीकृत्य मनः शनैः। निधाय श्रीगुरुपदे शीर्षं भक्त्या ननाम तम् ।।२१।।
तस्मिन्नवसरे कश्चिद्द्विज एकः समागतः। स तद्ग्रामाधिकारीह गङ्गां स्नातुं समागतः ।।२२।।
सहसा श्रीगुरुं दृष्ट्वा स आगत्य गुरोः पदे। ववन्दे भक्तिसंयुक्तः कायेन मनसा गिरा ।।२३।।
श्रीगुरुस्तं समाश्वास्य विप्रं पप्रच्छ कुत्र ते। निवासस्तव किं नाम मह्यं कथय विस्तरात् ।।२४।।
इति श्रीगुरुवाक्यं स श्रुत्वाऽथ ब्राह्मणोऽब्रवीत्। अस्म्यापस्तम्बशाखीयो द्विजः कौण्डिण्यगोत्रजः।।२५।।
सायन्देव इति ख्यातः काञ्चीपुरि वसाम्यहम्। प्राप्तोऽस्म्युदरपूर्त्यर्थं सेवको यवनेशितुः ।।२६।।
वसाम्यधिकृतत्वेन ग्रामेऽस्मिन्नेकहायनम्। धन्योऽहमद्य धन्योऽहं कृतार्थोऽस्मि न संशयः ।।२७।।
त्वद्दर्शनात्कृतार्थोऽस्मि त्वं नूनं विश्वतारकः। दत्तं मे दर्शनं दोषा गता जन्मान्तरार्जिताः ।।२८।।
यस्मिंस्तेऽनुग्रहः सोऽपि तरिष्यति भवर्णवात्। स्वामिंस्ते दर्शनं लब्धमप्रयत्नेन मेऽधुना ।।२९।।
गङ्गा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुर्हरेत्। पापं तापं च दैन्यं च सद्यः श्रीगुरुदर्शनम् ।।१३०।।
पापं गङ्गा हरेत्स्नानात्तापं चन्द्रो हरेन्निशि। दैन्याद्वियोजयत्येव कल्पवृक्ष उपस्थितः[1] ।।३१।।
नैवं भवद्दर्शनं यत्तापपातकदैन्यहृत्। दृष्टमीदृक्तव पदं चतुर्वर्गफलप्रदम् ।।३२।।
एवं स्तुत्वा पुनरपि श्रीगुरोश्चरणेऽग्रहीत्। जगद्गुरुस्तमाश्वास्यस्वाग्रे समुपवेशयत् ।।३३।।

१.समापस्थितः, न दूरतः।

श्रीगुरुः प्राह तं विप्रं मद्वाक्यमवधारय। जठरे व्यथितो विप्रः क्षुधा प्राणाञ्जहाति हि ।।३४।।
व्याधेरुपशमार्थाय कथयाम्यहमौषधम्। नीत्वा स्वमन्दिरे तस्मै देहि मिष्टान्नभोजनम् ।।३५।।
अस्यान्नभोजनात्पीडा व्याधिश्च लयमेष्यति। नयामुं त्वरितं विप्रं क्षुधाक्रान्तोऽयमस्ति हि ।।३६।।
इति श्रुत्वा गुरूक्तिं स विनयाऽवनतोऽब्रवीत्। प्राणांस्त्यक्ष्यति भुक्त्यैव ब्राह्मणोऽयं न संशयः।।३७।।
गतेऽह्नि भुक्तो मासेन तेनासूंस्त्यक्तुमिच्छति। अस्मा अन्नप्रदानेन ब्रह्महत्यां समाप्नुयाम् ।।३८।।
उवाच श्रीगुरुर्विप्रं कथयाम्यथ चौषधम्। माषान्नं परमान्नं च सापूपं परमौषधम् ।।३९।।
एतदन्नाशनादस्य व्याधिर्नाशं गमिष्यति। निःसंशयं नयाश्वेनं भोजनं देहि सत्वरम् ।।४०।।
ओमित्याश्रुत्य स तदा भिक्षार्थमपि सद्गुरुम्। सशिष्यं प्रार्थयामास स्वामिन्नेहीति भक्तितः ।।४१।।
अथ श्रीगुरुनाथः स तथेत्यङ्गीचकार सः। सायन्देवोऽतिहृष्टोऽभूद्भक्तिमान्नामधारक ।।४२।।
अहमन्ये च ये शिष्या रोगी विप्रश्च तैः सह। श्रीगुरुस्तद्गृहं यातो भिक्षां कर्तुं मुदा युतः ।।४३।।
पतिव्रताऽस्य वनिता सा तदाऽतीव हर्षिता। पूजयामासतुरुभौ विचित्रं तत्र चेष्टितम् ।।४४।।
उपचारैः षोडशभिस्तावानर्चुतुरादरात्। श्रीसद्गुरुं तथान्यांश्च तच्छिष्यान्त्सकलानपि ।।४५।।
गुरुपूजाविधानं तु चित्रं तत्र मयेक्षितम्। एकैकं रङ्गवल्लीभी रचयामास मण्डलम् ।।४६।।
नानारङ्गैरञ्चितानि पद्मान्यष्टदलान्यपि। पञ्चवर्णैः सुचित्रैः स भूषयामास तत्स्थलम् ।।४७।।
ततः सङ्कल्प्य साष्टाङ्गं प्रणम्य विधिना द्विजः। विनयावनतो भूत्वा प्रणनाम पुनःपुनः ।।४८।।
चित्रासने तूपवेश्य गुरूंश्चान्यान्पृथक्पृथक्। कृत्वा गन्धादियुक्तानि पाद्यार्घ्यादीनि च क्रमात् ।।४९।।
उपचारैः क्रमेणैव पादौ पञ्चामृतादिभिः। रुद्रसूक्ताभिषेकैश्च पूजयामास भक्तितः ।।५०।।
भक्त्या श्रीगुरुमापूज्य सन्माल्यादिभिरादरात्। ज्ञानी विप्रः पादतीर्थं दधौ पात्रान्तरे तदा ।।५१।।

भक्त्या चरणतीर्थं तत्पूजयामास स द्विजः। नीराज्य गीतवाद्यैश्च तोषयामास सद्गुरुम् ।।५२।।
श्रद्धाभक्त्या क्रमेणैव श्रीगुरोः पूजनं मुदा। अन्यान्यसंन्यासिनः षोडशोपचारैरपूजयत् ।।५३।।
पूष्पाञ्जलिं वेदमन्त्रघोषपूर्वकमादरात्। तस्मै समर्पयामास गुरवे प्रीतिसंयुतः ।।५४।।
सुगीतैर्नमनैश्चापि तोषयामास सद्गुरुम्। स पतिव्रतया पत्न्या साकमेवं समार्चयत् ।।५५।।
एवं श्रीगुरुमापूज्य सायन्देवोऽतिभाविकः। शिष्यानन्यानपि तथा ववन्दे परमादरात् ।।५६।।
गुरुमूर्तिरतिप्रीतो वरं तस्मै ददौ मुदा। वृद्धिं यायात्सन्ततिस्ते मद्भक्तिरपि ते कुले ।।५७।।
ज्ञातं गुरुचरित्रं ते सुपुत्रादिभिरस्तु ते। गोत्राभिवृद्धिः सततं गुरुभक्तिरतीव च ।।५८।।
इत्थमाश्वासयामास तथाऽस्त्विति स चाददे[1]। कृत्वाऽथ मण्डलान्याशु पात्राण्यासाद्य च क्रमात्।।५९।।
पायसान्नेन पक्वान्नैर्माषान्नैर्विविधैरपि। सशर्करैरपूपाद्यैर्भक्ष्यभोज्यादिसंयुतैः ।।६०।।
शाकैर्नानाविधैश्चापि संस्कृतैर्व्यञ्जनैरपि। परिविष्टैः सूपविष्टं भोजयामास सादरम् ।।६१।।
उदरे व्यथितः शूली यथेष्टं बुभुजे द्विजः। निर्गतस्तत्क्षणं व्याधिः कृपादृष्ट्यैव सद्गुरोः ।।६२।।
स्पर्श[2]स्पर्शादयो यद्वत्स्वर्णं षोडशवर्णकम्। भवतीशदृशा तद्वन्नीरोगोऽभूद्द्विजः सुखी ।।६३।।
यथाऽन्धकारसंहारो भवेद्दिनकरोदयात्। श्रीगुरोः कृपया तद्वत्कुतो दैन्यादि शिष्यते ।।६४।।
एवं श्रीगुरुनाथेन स्वशिष्यैः सह भोजनम्। कृतमानन्दयुक्तोऽभूद्द्विजोऽन्ये विस्मयं गताः ।।६५।।
अहो अस्याहितं[3] ह्यन्नं तदेवाभवदौषधम्। अत्र चित्रमिदं दृष्टं नष्टो दुष्टोऽपि तद्गदः ।।६६।।
नामधारक किं वच्मि यस्योपरि गुरोः कृपा। नश्यन्ति जन्मान्तरजा दोषा व्याधेस्तु का कथा ।।६७।।
एवं गङ्गाधरसुतः श्रोतॄनाह सरस्वती। कामधेनूपमं रम्यं श्रीगुरोश्चरितं हितम् ।।६८।।

१.आशीर्वाद स्वीचकार। २.चिन्तामणिः। ३.शत्रुभूतम्।

पठन्ति ये भक्तियुता विनीताः शृण्वन्ति वाऽऽख्यानमिदं गदघ्नम्।
तेषां गृहे व्याधिभयं न नित्यं तेषां सुखं भूरि वदे त्रिसत्यम् ।।६९।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे त्रयोदशो (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।१६२९।।

।। अथ चतुर्दशोऽध्यायः।।१४।।

।। श्रीदत्तात्रेयाय नमः।।

नामधारकसच्छिष्यः सिद्धं प्राह सकौतुकम्। पुनः पृच्छामहं प्रीत्या कथयातिविचक्षण[१] ।।१।।
जय योगेश्वर जय ज्ञानसागर सिद्ध भोः। कथयाग्रे कथं वृत्ता कथा ज्ञानं यतो हि नः ।।२।।
प्रसन्नः कृपया शूलिद्विजरोगमपाहरत्। ततोऽग्रतः कथां वृत्ता विस्तरात्कथयस्व नः ।।३।।
इति शिष्यवचः श्रुत्वा सिद्धः संतोषसंयुतः। श्रीगुरोश्चरितं कामधेनुं प्राह सविस्तरम् ।।४।।
शृणु शिष्यशिरोरत्न भिक्षा यद्भवने कृता। ततः[२] संतोषमापन्नः प्रसन्नोऽभूद्गुरुर्भृशम् ।।५।।
सायंदेवद्विजः पूर्णगुरुभक्तिप्रकारवित्। दृष्ट्वा पूजां कृतां चित्रां तत आनन्दितो गुरुः ।।६।।
सायन्देवमुपाहूय श्रीगुरुस्तुष्ट आह तम्। तवोपरि मम प्रीतिर्भक्तास्त्वद्वंशजा मम ।।७।।
इति श्रुत्वा गुरुवचस्तत्पादाम्बुजयोः शिरः। पुनः पुनः स विन्यस्य विनयावनतोऽब्रवीत् ।।८।।
श्रीसद्गुरो जय जय त्वं नरो भासि मायया। त्वं त्रिमूर्त्यवतारस्ते महिमा श्रुत्यगोचरः ।।९।।
त्वं विश्वव्यापको ब्रह्मविष्णुशर्वात्मकः परः। मानुषं रूपमास्थाय भक्तानुद्धरसीह हि ।।१०।।
महिमानं वर्णयितुं तव शक्तिर्विभो न नः। एका याच्ञा ममास्तीश कृपया तं शृणुष्व भोः ।।११।।
मद्वंशे ये भवन्तीश तेभ्यो भक्तिं प्रदेहि ते। पुत्रपौत्रादिसौख्यं च तथाऽन्तेऽपि च सद्गतिम् ।।१२।।
इति प्रार्थ्य नमस्कृत्य विनतः पुनरब्रवीत्। सेवां करोमि यवनद्वारि क्रूरः स दैत्यवत् ।।१३।।
प्रत्यब्दं ब्राह्मणं हन्ति घातकोऽद्यैव मामपि। तदर्थमेव स क्रूर आह्वयत्यतिसम्भ्रमम् ।।१४।।
तत्समीपे मयि गते स प्राणान्मे ग्रहीष्यति। मरणं मे कुतो दृष्टं चरणं शरणं हि ते ।।१५।।

१.अतिपंडित। २.तस्मिन्।

सन्तुष्टो गुरुमूर्तिः स मूर्ध्नि दत्त्वाभयं शयम्। सायन्देवं प्राह मा भीश्चिन्तां मा कुरु मा शुचः ।।१६।।
यवनं याह्यपि क्रूरं भयं त्यक्त्वैव सर्वथा। प्रेम्णा तुष्टः पुनरपि त्वां मह्यं प्रेरयिष्यति ।।१७।।
आगमिष्यसि यावत्त्वं तावत्तिष्ठामि चात्र तु। आगते त्वयि सन्तुष्टो गमिष्यामि ततस्त्वितः ।।१८।।
अस्माकं त्वं हि भक्तोऽसि तथैव तव वंशजाः। प्राप्स्यसे त्वमभीष्टार्थान्वृद्धिं यायाच्च सम्ततिः ।।१९।।
सर्वेऽपि सुखिनः पुत्रपौत्राद्याः श्रीरखण्डिता। आरोग्यं त्वत्कुले चापि दीर्घायुश्च भविष्यति ।।२०।।
इति लब्धवरो हृष्टः सायन्देवद्विजो ययौ। यत्र स्थितः स यवनस्त्वरया तमुपागतः ।।२१।।
कालान्तकोपमो हृष्टो यवनोऽपि तदा द्विजम्। सायन्देवं निरीक्ष्यैव समभूज्ज्वलितान्तरः ।।२२।।
कुपितोऽपि द्विजं प्रेक्ष्य विमुखः सन्गृहं गतः। भीतोऽपि चकितो विप्रो दध्यौ चित्तेन सद्गुरुम् ।।२३।।
भृशं कुप्येत वम्री[1] चेदग्निं स्पृशति किं तथा। कृपा यस्योपरि गुरोः किं क्रूरोऽस्य करिष्यति ।।२४।।
ग्रसिष्यति कथं सर्पो गरुडस्यार्भकानपि। तथा गुरुकृपायुक्तं यवनः किं करिष्यति ।।२५।।
कथमैरावतः सिंहं ग्रसिष्यति तथाऽप्ययम्। कलिकालभयं नास्य यस्योपरि गुरोः कृपा ।।२६।।
क्व भयं दारुणं तस्य यच्चित्ते सद्गुरुस्मृतिः। कालमृत्यू न बाधेते अपमृत्युभयं कुतः ।।२७।।
मृत्योर्भयं न स्यास्य कुतस्तु यवनाद्भयम्। यमादपि भयं नास्ति यस्योपरि गुरोः कृपा ।।२८।।
एवं स यवनो भीतो गत्वाऽन्तःपुरमातुरः। भ्रान्तः प्रगाढं सुषुप्त्या शरीरमपि विस्मरन् ।।२९।।
सन्तप्तहृदयो बुद्ध्वा लब्ध्वा प्राणान्तिकव्यथाम्। परमं कष्टमापन्नो यवनोऽभूत्तदैव हि ।।३०।।
स्मृतिविस्मृतिसंयुक्तो यवनः प्राह मे द्विजः। शस्त्रेणावयवान्त्सर्वाञ्छिनत्ति भृशदुःखदः ।।३१।।
इत्युक्त्वा ब्राह्मणं स्मृत्वा प्रधावंस्तमुपेत्य सः। लोलद्गात्रः पदे तस्य प्राह स्वामी त्वमेव मे ।।३२।।

१.वाळवी.

केन वाऽऽकारितोऽसि त्वं स्वगृहं याहि सत्वरम्। इति प्रस्थापयामास वस्त्रभूषाः समर्प्य तम् ।।३३।।
सन्तुष्टः स द्विजो हृष्टो ग्राममागत्य सत्वरम्। गङ्गातीरमनुप्राप्तो गुरुदर्शनलालसः ।।३४।।
स एत्य श्रीगुरुं दृष्ट्वा सद्भावेन प्रणम्य च। स्तोत्रैस्तुष्टाव बहुभिस्तद्वृत्तान्तं न्यवेदयत् ।।३५।।
सन्तुष्टो श्रीगुरुराश्वास्य प्राहाहं दक्षिणां दिशम्। यास्ये तीर्थानि विद्यन्ते स्थाने स्थानेऽपि तत्र तु ।।३६।।
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं विनयावनतः करौ। सन्धायोवाच ते पादसेवकोऽनुचराम्यहम् ।।३७।।
शरणे चरणे हित्वा तव भावहरे हरे। क्षणं स्थातुं न शक्नोमि कृपाब्धे देव तारक ।।३८।।
सागरोद्धारणायैव यथा गङ्गा हि गां गता। दर्शनं तेऽद्य नः स्वामिन्दातुमत्रागमः कृतः ।।३९।।
भक्तवत्सल ते ख्यातिं को वेदास्मान्न सन्त्यज। सहैव चागमिष्यामीत्युक्त्वा तच्चरणेऽग्रहीत् ।।४०।।
विनयावनतस्येत्थं प्रार्थनां तस्य चेश्वरः। श्रुत्वा सन्तोषमापन्नः श्रीगुरुस्तं तदाऽब्रवीत् ।।४१।।
कार्यार्थं दक्षिणां यास्ये सन्ति तीर्थानि दक्षिणे। दास्यामि दर्शनं भूयस्ते पंचदशवत्सरैः ।।४२।।
तव ग्रामसमीपे तु वासो मे नियतो भवेत्। तदा कलत्रपुत्रेष्टैर्मम त्वं दर्शनं कुरु ।।४३।।
चिन्तां मा कुर्वरिष्टं ते गतं दुःखं सुखं वस। इति दत्त्वा करं मूर्ध्नि तस्मै सत्योक्तिमार्पयत् ।।४४।।
इत्याश्वास्य परावर्त्य तं शिष्यैः सह सोऽगमत्। वैद्यनाथं महाक्षेत्रं यत्रारोग्यभवानिका ।।४५।।
शिष्यैः समस्तैः सहितः पश्यंस्तीर्तानि सद्गुरुः। प्राप्य ख्यातं वैद्यनाथं तत्र गुप्तोऽभवत्प्रभुः ।।४६।।
इति सिद्धोदितं श्रुत्वा प्राब्रवीन्नामधारकः। कुतो गुप्तोऽभवच्छिष्या बहवस्ते क्व वा स्थिताः ।।४७।।

इति तद्वचनं निशम्य सिद्धस्तमवोचदशेषवित्स बुद्धः।
गुरुसच्चरितं तदेव गङ्गाधरजः कथयिष्यति प्रसङ्गात् ।।४८।।

अग्रतः कथयति प्रविस्तरं प्रश्नमेतमनुसृत्य चोत्तरम्।
संशृणोतु विहितैकमानसः श्रोतृवर्ग इह दत्तमानसः ।।४९।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे चतुर्दशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।१६७८।।

।। अथ पंचदशोऽध्यायः।।१५।।

।।श्रीदत्तात्रेयाय नमः।। ।।श्रीगुरुभ्यो नमः।।

धन्या धन्या हि ते वाणी शृणु शिष्यशिखामणे। दृढभक्तिर्हि चरणे गुरोर्लीनोऽसि सर्वथा ।।१।।
त्वं मां पृच्छसि यत्तेन सन्तोषो जायते मम। अन्तर्धाने गुरोर्वच्मि कारणं शृणु सादरम् ।।२।।
प्रसृतो महिमाऽस्यात्र ततो लोका अनेकशः। दर्शनार्थं समायान्ति दुरतोऽपि सकामनाः ।।३।।
साधवोऽसाधवो धूर्ता अखिला अपि सद्गुरोः। वयं शिष्या भविष्याम इत्यायान्ति कलौ सति ।।४।।
भूत्वाऽपि भार्गवो रामः कृत्वा निःक्षत्रियां महीम्। दत्त्वा द्विजेभ्यः पाश्चात्त्यलवणोदतटं[१] गतः ।।५।।

हत्वा भूपान् द्विजेभ्यो भृगुपतितनयो दत्तवान्त्सर्वभूमिं
तस्थौ तप्तुं तपोऽसौ पुनरवनिसुरा[२] याचमानास्तमाहुः।।
त्वं दत्त्वाऽपि क्षमां तां ननु कथमधितिष्ठस्य[३]पीत्याब्धितोऽन्या-
मादायास्थाद्भृगुस्तं पुनरपि च गता याचमाना महीशाः ।।६।।
सह्यदक्षिणत उत्तमं वृतं कौंकणाख्यममलं स भूतलम्।
तत्प्रदाय जलधौ तिरोऽभवद्याचमानमुखजाशंकितः ।।७।।
तद्वदेव गुरुमूर्तिरत्र तु प्राविरास भवमुक्तिहेतवे।
याचते स्म तु जनो बहून्वरान्साधु नेदमिति सोऽभवत्तिरः ।।८।।
वरं दातुमीशोऽप्यनीशो भवेत्किं जगद्व्यापकोऽसौ वरैर्नश्वरैः किम्।
विचिन्त्येति पात्रानुसारेण दास्यंस्तिरोऽभू[४]त्तिरोभूतमायः[५] समायः[६] ।।९।।

१.पश्चिमसमुद्रतीरम्। २.विप्राः। ३.अधिशीङ्स्थासां कर्म। ४.तिरोहितः(गुप्तः)। ५.तिरोभूता माया यस्मात्। ६.सोपाधिक ईश्वरः।

श्रीगुरुस्त्वेकदा शिष्यानाहूय सकलानपि। तिरोभवितुमिच्छन्संस्तीर्थयात्रां न्यवेदयत् ।।१०।।
नृसिंहमुनिराहेदं भोः शिष्या गच्छताधुना। तीर्थयात्रां दर्शनं मे श्रीशैले भवतां भवेत् ।।११।।
इति श्रुत्वा गुरूक्तिं ते सर्वेऽस्य जगृहुः पदम्। गुरुराज कृपामूर्ते किमद्यास्मानुपेक्षसे ।।१२।।
त्वत्पाददृष्टिमात्रेण सर्वतीर्थानि नः खलु। श्रीगुरोश्चरणे हित्वा त्व गन्तव्यं न विद्महे ।।१३।।
सर्वतीर्थानि सन्ति श्रीगुरुपाद इति श्रुतिः। शास्त्राणामपि सिद्धान्त एष एव सुनिश्चितः ।।१४।।
सन्निधाने निधाने तु कः पर्यटति काननम्। कल्पवृक्षं परित्यज्य को दूरो याति बर्बुरम्[1] ।।१५।।
श्रीगुरुस्तान्पुनः प्राह शिष्याः संन्यासिनो वयम्। पञ्चाहं नैव चास्माकभिरेकत्र क्रियते स्थितिः ।।१६।।
चतुर्थाश्रममासाद्य तीर्थानि भुवि सेव्यताम्। ततः स्थिरीकृते चित्ते त्वेकवासः प्रशस्यते ।।१७।।
मद्वाक्यतो विशेषात्स्वाश्रमधर्मो हि सेव्यताम्। स्नात्वा तीर्थानि यतयः समागच्छन्तु मां पुनः ।।१८।।
श्रीशैले बहुधान्याख्ये संवत्सर उपेत्य माम्। सर्वे मिलन्तु तत्रैव दर्शनं मे भविष्यति ।।१९।।
इति श्रीगुरुणाऽऽदिष्टाः सर्वे शिष्याः पुनर्गुरोः। दृढं धृत्वा पदे दीनास्तमूचुर्नामधारक ।।२०।।
श्रीगुरो भवतो वाक्यं प्रमाणं नः सुसम्मतम्। द्रष्टुं तीर्थानि यास्यामो निश्चयेन महीतले ।।२१।।
गुरुवाक्यं न गृह्णाति यः स यास्यति रौरवम्। गृहं यमपुरे तस्य स वै नरकभाक्सदा ।।२२।।
तीर्थे कस्मिन्क्व गन्तव्यमाज्ञापय गुरूत्तम। चित्ते धृत्वा दृढं वाक्यं स्वामिन्गच्छामहे वयम् ।।२३।।
भवान्यथाऽऽज्ञापयति गच्छामोऽद्य तथैव हि। अस्माकं तव वाक्यं हि भोः स्वामिन्सर्वसिद्धिदम् ।।२४।।
इति शिष्यवचः श्रुत्वा प्रसन्नवदनो गुरुः। तत आज्ञापयामास तीर्थयात्रां यथायथम् ।।२५।।
ब्रह्माण्डगोले विख्यातस्तीर्थराजो विशेषतः। काशी तां प्राप्य भजत गङ्गां भागीरथीं शुभाम् ।।२६।।

१.कण्टकवृक्षम्।

भागीरथीतीरयात्रा पवित्रा षष्टियोजना। षष्टिकृच्छ्रफला गङ्गाद्वारं तु द्विगुणं स्मृतम् ॥२७॥
यमुनातटयात्रा तु स्मृता विंशतियोजना। तावत्कृच्छ्रफलं तत्र सावधानोऽवधारय ॥२८॥
सरस्वती महागङ्गा कन्यकाऽपीह भूमिगा। चतुर्विंशतिकृच्छ्राप्तिश्चतुर्विंशतियोजना ॥२९॥
यावन्ति योजनानीह तावत्कृच्छ्रफलं मतम्। पितृतृप्तिर्यज्ञफलं ब्रह्मलोकश्च शाश्वतः ॥३०॥
वरुणा च कुशावर्ता शतद्रुश्च विपाशका। शरावती वितस्ता च तथाऽसिक्नी मनोहरा ॥३१॥
मरुद्वृधा नदी चैव तथा मधुमती शुभा। पयस्वतीघृतवतीतीरयात्रा विधीयताम् ॥३२॥
या तु देवनदी प्रोक्ता विख्याता भूमिमण्डले। यात्रा तस्याः पञ्चदशयोजनानि फलं तथा ॥३३॥
यावन्ति योजनानीह तावत्कृच्छ्रा इतीरितम्। स्नानात्पवित्रतां याति ब्रह्महत्यादि नश्यति ॥३४॥
चन्द्रभागा रेवती च सरयूर्गोमती तथा। वेदिका कौशिकी नित्यजला मन्दाकिनीति च ॥३५॥
श्रेष्ठा सहस्रवक्त्रा च पूर्णा पुण्यनदी तथा। अरुणा बाहुदा चैव प्रोक्ता षोडशयोजना ॥३६॥
बहु पुण्यं यत्र नदीसंगमस्तत्र चाप्लवात्[१]। त्रिवेणीस्नानफलदः सङ्गः[२] स्नायात्ततस्ततः ॥३७॥
वैरोचिनी सन्निहितं पुष्करं तीर्थमुत्तमम्। तथा फल्गुनदी श्रेष्ठा गयाक्षेत्रं महाफलम् ॥३८॥
नारायणो बदर्यां चालकानन्दाऽतिपुण्यदा। कुरुक्षेत्रं महापुण्यं श्रीशैलोऽनन्त एव च ॥३९॥
रामेश्वरः सेतुबन्धे श्रीरङ्गः पद्मनाभकः। नैमिषारण्यतीर्थं च मनोहृत्पुरुषोत्तमः ॥४०॥
स्यान्महालयतीर्थं यत्पितॄणामतितृप्तिदम्। द्विचत्वारिंशत्कुलानि स्वर्गं यास्यन्ति वै यतः ॥४१॥
केदारः कोटिरुद्रश्च नर्मदा च महाफला। मातृकेशः कुब्जतीर्थं तथा कोकामुखी वरा ॥४२॥
प्रसादतीर्थं विजयं चन्द्रतीर्थं तथैव च। गोकर्णं शङ्खकर्णं च स्नाने एते मनोहरे ॥४३॥

१.स्नानात्। २.संगमः।

अयोध्या मथुरा काञ्ची द्वार्वती मोक्षदा पुरी। शालग्रामश्च शबलग्रामो मुक्तिप्रदः स्मृतः ।।४४।।
गोदावरीतीरयात्रा सा षड्योजनसम्मिता। अनन्तमहिमा यस्या वाजपेयफलप्रदः ।।४५।।
सव्येन तटयात्रां यो गोदावर्याः करिष्यति। त्रिवारं स महापापमुक्तो ज्ञानी भविष्यति ।।४६।।
प्रयागेन समाने द्वे तीर्थे परमपावने। भीमेश्वरं वञ्जराख्यं सङ्गमञ्चेति ये विदुः ।।४७।।
कुशपर्णतीर्थं च श्रुतं द्वादशयोजनम्। गोदाब्धिसङ्गमोऽयं षट्त्रिंशत्कृच्छ्कफलदः ।।४८।।
पूर्णानदीतीर्थयात्रा त्रिंशयोजनपुण्यदा। कृष्णावेणी पञ्चदशवरकृच्छ्रफलप्रदा ।।४९।।
तुङ्गभद्रातीरयात्रा स्मृता विंशतिकृच्छ्रदा। पम्पासरः पवित्रं स्यादनन्तमहिमाऽस्य तु ।।५०।।
तथा हरिहरक्षेत्रे सर्वपापहारके। भीमातटं पर्यटतो दशकृच्छ्रफलप्रदम् ।।५१।।
पाण्डुरङ्गो मातुलिङ्गं गन्धर्वपुरमुत्तमम्। तत्र तीर्थान्यनेकानि देवा अपि च कामदाः ।।५२।।
तद्भीमामरजायोगे कोटितीर्थानि सन्ति हि। कल्पवृक्षोपमोऽश्वत्थवृक्षः सकलकामदः ।।५३।।
नृसिंहतीर्थमश्वत्थसम्मुखे च तदुत्तरे। अस्ति वारणसी काशी सर्वपापहरा परा ।।५४।।
तत्प्राक्पापविनाशाख्यं तीर्थं परमपावनम्। ततोऽग्रतो रुद्रपादतीर्थं सकलपापहृत् ।।५५।।
चक्रतीर्थं स्थितं यत्र केशवो देवनायकः। कोटितीर्थं ततो ज्ञेयं ततो मन्मथतीर्थकम् ।।५६।।
कल्लेश्वरो यत्र तत्र साक्षाद्गोकर्णकं स्मृतम्। गन्धर्वपूः सिद्धभूमिः पुरी साऽनुपमा भुवि ।।५७।।
इष्टार्थसिद्धिर्द्राक्तेषां येऽनुतिष्ठन्ति तत्र तु। कल्पवृक्षो यत्र तत्र किं किं न स्यान्नु काङ्क्षितम् ।।५८।।
अनन्तपुण्यफलदः काकिणीसङ्गमः परः। प्रयागसङ्गमसम एवं भीमा महाफला ।।५९।।
तुङ्गभद्रा वरनदी सङ्गमोऽस्या महाफलः। मलापहासङ्गमश्च शतजन्माघनाशनः ।।६०।।
निवृत्तिसङ्गमश्चापि ब्रह्महत्यानिवारकः। भोः शिष्या गच्छत प्रीत्या पापनाशो भविष्यति ।।६१।।

यदा बृहस्पतिः सिंहराशिं गच्छति वै तदा। गोदावरीं समागम्य वर्षं गङ्गाऽत्र तिष्ठति ।।६२।।
कन्यागते गुरौ चैव गङ्गा कृष्णायुता भवेत्। तुलागते गुरौ तुङ्गभद्रा गङ्गायुता भवेत् ।।६३।।
गोपतौ कर्कटस्थेऽपि तथैव च मलापहा। स्नानादेवात्र सर्वेषां ब्रह्महत्याद्यघक्षतिः ।।६४।।
भीमाकृष्णासङ्गमे तु स्नानाच्छुद्धो भवेन्नरः। षष्टिजन्मसु सद्विप्रकुले स च भविष्यति ।।६५।।
तुङ्गभद्रासङ्गमोऽपि ततस्त्रिगुणपुण्यदः। निवृत्तिसङ्गमश्चापि चतुर्गुणफलस्ततः ।।६६।।
पातालगङ्गास्नानं तु मल्लिकार्जुनदर्शनम्। ततः षड्गुणपुण्यं तु यत्पुनरावृत्तिनाशनम् ।।६७।।
युगालयं द्विघ्नपुण्यं कावेरीसिन्धुसङ्गमः। पुण्यं पञ्चदशगुणः कृष्णाब्धयोरमितः स्मृतः ।।६८।।
महानदी ताम्रपर्णी महापुण्यप्रदाऽऽप्लवात्। कृतमालानदी चापि सर्वपापापहारिणी ।।६९।।
पयस्विनीनदी श्रेष्ठा तथैव भवनाशिनी। सर्वपापापहृच्चैव समुद्रस्कंददर्शनम् ।।७०।।
शेषाद्रिः श्रीरङ्गनाथः पद्मनाभस्तथैव च। पूज्यः श्रीमदनन्तश्च मल्लिकार्जुन उत्तमः ।।७१।।
समस्ततीर्थैः समानं कुम्भकोणं सुपुण्यदम्। कन्याकुमारिकामत्स्यतीर्थस्नानाच्च तारकम् ।।७२।।
पक्षितीर्थं च रामेशधनुष्कोट्याख्यतीर्थकम्। रङ्गनाथसमीपं च कावेरीतीर्थमुत्तमम् ।।७३।।
पुमुत्तमश्चन्द्रकुण्डं महालक्ष्मीपुरं महत्। स्मृता दक्षिणकाशीति करवीरपुरं परम् ।।७४।।
महाबलेश्वरः श्रेष्ठो यत्र कृष्णासमुद्गमः। पुण्यं रामेश्वरस्थानं कृष्णातीरे सुपावनम् ।।७५।।
कोल्हाग्रामो महापुण्यो यत्र देवो नृसिंहकः। सदाशिवः परात्मा च स च प्रत्यक्ष ईश्वरः ।।७६।।
कृष्णातटे भिल्लवाटीह शक्तिर्भुनेश्वरी। तपस्तपति यस्तत्र स ईश्वरकलामियात् ।।७७।।
वरुणासङ्मगमोऽघघ्नस्ततोऽग्रत उदाहृतः। गच्छतात्र स्नानमात्रान्मार्कण्डेयसमानता ।।७८।।
अत्युत्तमस्ततः कृष्णातीरे ऋष्याश्रमो महान्। स्नानाज्ज्ञानी भवेत्तत्र कृष्णायां नैव संशयः ।।७९।।

कृष्णावेणीपञ्चनदीसङ्गमोऽथामरे पुरे। माघस्नानात्प्रयागाधिपुण्यं नित्यमपीदृशम् ।।८०।।
तपस्तप्त्वाऽपि मुनयः सिद्धिं याता इहैव हि। क्षेत्रं निरुपमं चैतत्सर्वतीर्थानि चात्र तु ।।८१।।
इदं क्षेत्रं भुवि ख्यातमनुष्ठानात् त्र्यहं त्विह। नरो लब्धाखिलाभीष्टः परमार्थं लभेद्द्रुतम् ।।८२।।
ततो युगालयं तीर्थं दर्शनादेव मुक्तिदम्। ततः शूर्पालयं तीर्थं परमं पावनं स्मृतम् ।।८३।।
विश्वामित्रमुनेः स्थानं पावनं भगवत्यपि। तथा मलापहाकृष्णासङ्गमः सर्वदोषहा ।।८४।।
ऋषिस्तु कपिलः साक्षाद्विष्णुमूर्तिस्तदाश्रमः। महातीर्थं ततो यत्र कृष्णा चोत्तरवाहिनी ।।८५।।
महाक्षेत्रं ततो यत्र कृष्णा चोत्तरवाहिनी। एकवारं मन्त्रजपात्कोटिजाप्यफलं लभेत् ।।८६।।
केदारेश्वरतीर्थं च ततः पीठापुरं त्विह। दत्तात्रेयो महादेव आस्ते नित्यं सनातनः ।।८७।।
ख्यातं ततो महातीर्थं वरो मणिगिरिस्त्विह। बहुकालं तपस्तेपुर्धन्याः सप्तर्षयोऽमलाः ।।८८।।
ऋषभाद्रिमहापुण्यः कल्याणनगरं तथा। तत्र तीर्थनिवेषी यः स भूयो नैव जन्मभाक् ।।८९।।
षष्टियज्ञफलं चाहोबलदर्शनतो नृणाम्। श्रीरङ्गदर्शनाच्चापि न पुनर्जननं नृणाम् ।।९०।।
भजताशेषतीर्थानि भूमिष्ठानि विधानतः। रजस्वला यदि नदी स्नानाद्दोषस्तदा भवेत् ।।९१।।
आरभ्य कर्कसंक्रान्तिं रवेर्मासद्वयं त्यजेत्। नदीतीरस्थितानां तु नैव दोषो विशेषतः ।।९२।।
वर्षाकाले विशेषेण सर्वा नद्यो रजस्वलाः। रजोदोषो तु सम्प्राप्ते त्र्यहं स्नानादि वर्जयेत् ।।९३।।
भागीरथी चन्द्रभागा तथा सिन्धुश्च गौतमी। नर्मदा शरयूश्चासां न स्नानं रजसि त्र्यहम् ।।९४।।
ग्रीष्मेऽतीते सर्वनद्यो दशाहं हि रजस्वलाः। वापीकूपतडागाद्या अहोरात्रं रजस्वलाः ।।९५।।
नदी रजस्वला ज्ञेया यद्दिने नूतनोदकम्। तदा स्नानान्महादोषस्ततो वर्ज्यं पुरोक्तवत् ।।९६।।

एष साधारणः पक्षः कथितस्तीर्थसेवने। स्नानक्षौरोपवासादिविधिमाचरतेक्षणात्[1] ।।९७।।

इति श्रुत्वा श्रीगुरूक्तिं मतिं कृत्वा दृढां नतिम्। कृत्वोचुः कामधुक्ते वागित्युक्त्वा ते ययुस्तथा ।।९८।।

गुरूक्तिं ते गुरूकृत्य[2] प्रययुर्नामधारक। अप्रकाशतया तस्थौ श्रीगुरुः सेवकस्त्वहम्[3] ।।९९।।

इतोऽग्रतः कथासारं श्रोतॄणां सुमनोहरम्। सर्वेष्टदं वक्ति गङ्गाधरपुत्रः सरस्वती ।।१००।।

क्षणे क्षणे ब्रह्मरसानुसेवी हातुं क इच्छेद्गुचिमस्य भावी[4]।
रुचिं रसानां रसिकस्त्यजेत्किं त्वीदृक्परार्थोऽन्यरसो भवेत्किम् ।।१०१।।

गुरुचरित्रमिदं खलु कामधुक् श्रवणलालसनापरकामधुक्।
इत उतापि समग्रपुमर्थदं[5] शृणुत चित्रचरित्रमनर्थदम्[6] ।।१०२।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे पंचदशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।१७८०।।

१.तीर्थदर्शनात्। २.प्रसादरूपेण सत्कृत्य। ३.अहं तु सेवको भूत्वा तदग्रे स्थितोऽभवम्। ४.भाविकः। ५.सर्वपुरुषार्थदम्। ६.अनर्थहरम्।

।। अथ षोडशोऽध्यायः।।१६।।

।। श्रीदत्तात्रेयाय नमः।।

श्रीः।। विनयावनतः प्राह सच्छिष्यो नामधारकः। स्वामिन्गुरुचरित्रं मे सिद्धयोगिन्वदाग्रतः ।।१।।
यात्रायै के गताः शिष्याः सेवायै केऽवशेषिताः। गुरुणा स्वान्तिकं सिद्ध कथयस्वाग्रतः कथम् ।।२।।
इति शिष्यवचः श्रुत्वा तुष्टः सिद्धमुनिर्जगौ। नामधारक धन्योऽसि गुरुभक्तशिखामणे ।।३।।
मायया तन्द्रितं चित्तं गुरुचर्चाभवद्यभावतः। बुद्धं प्रश्नेन ते लब्धं सुखं मे चरितं स्मृतेः ।।४।।
मम प्राणसखस्त्वं हि सच्छिष्यो नामधारक। त्वद्योगान्मे सुखं लब्धं चरितं स्मृतमादितः ।।५।।
श्रान्तः संसृतितापेन कष्टेनाहं सुपीडितः। त्वयाऽमृतकथासिन्धौ प्रक्षिप्तः शान्ततां गतः ।।६।।
त्वयाऽद्योपकृतं[१] साधु सन्तुष्टो मनसा भृशम्। नन्दते ते कुलं पुत्राद्यैर्दैन्यं द्वारि नैव ते ।।७।।
गुर्वनुग्रहबालस्त्वं लोके मान्यो भविष्यसि। सन्देहो माऽस्तु हस्तं मे वह[२] स्याः[३] सर्वभूतियुक् ।।८।।
विस्तराद्वच्मि चरितं श्रीगुरोः कामधुग्वरम्। अप्रकाशतया तस्थौ गुरुर्वैद्येशसन्निधौ ।।९।।
तीर्थाटनाय शिष्यास्ते गता गुर्वाज्ञया यदा। तदाऽहमभवं श्रीमत्पादसेवापरोऽनिशम् ।।१०।।
संवत्सरं वैद्यनाथे रहोऽब्दं सद्गुरुः स्थितः। यत्रारोग्यभवान्यम्बा तत्स्थानं सुमनोहरम् ।।११।।
आगतो ब्राह्मणः कश्चित्सद्गुरौ तत्र तिष्ठति। विलोक्य श्रीगुरुं भक्त्या साष्टाङ्गं प्रणनाम ह ।।१२।।
विन्यस्य पादयोः शीर्षं स्तुत्वा स्तोत्रैरनेकशः। अज्ञानाब्धौ निमग्नं मां स्वामिंस्तारय तारय ।।१३।।
तपस्तप्तं बहुदिनं मनोऽद्यापि न मे स्थिरम्। न ज्ञायते किमपि मे सन्मार्गो नापि दृश्यते ।।१४।।
ज्ञानं विना तु तपस आयासो व्यर्थ एव हि। भवतो दर्शनादद्य प्रहृष्टं मम मानसम् ।।१५।।

१.उपकारः। २.हस्तं गृहाण। भव।

बहुकालं न हि कृता गुरुसेवाऽत एव किम्। न ज्ञायते मनःस्थैर्यं स्वामिञ्जाने न कारणम् ।।१६।।
त्वं विश्वतारको देवः सद्गुरो मामुपादिश। तवोपदेशतो ज्ञानं सत्वरं मे भविष्यति ।।१७।।
इति श्रुत्वा मुनिवचः पप्रच्छ श्रीगुरुर्हसन्। कथं मुने तपस्तप्तं त्वया वद गुरुं विना ।।१८।।
गुरुमूर्तिवचः श्रुत्वा मुञ्चन्नश्रूणि नेत्रतः। उवाच दुःखितः स्वामिन्गुरुनाथ शृणुष्व मत्[1] ।।१९।।
कश्चिन्मम गुरुश्चण्डो[2]ऽत्यन्तनिष्ठुरभाषणः। पीडयामास मां सेवां कथयामास दुष्कराम् ।।२०।।
वेदं शास्त्रं व्याकरणं तर्कं भाष्यमथापि न। शशंस[3] शश्वदूचे मां मनो नाद्यापि ते स्थिरम् ।।२१।।
आदिदेश पुनः सेवां ततो मे न स्थिरं मनः। जातं निष्ठुरवाक्यं तं कोपात्त्यक्त्वाऽऽगतोऽस्म्यहम् ।।२२।।
नाश्रुतं तस्य वाक्यं मे ततो मे कुपितो भृशम्। एवं ममाभूत्सुकष्टं ततस्त्यक्तः स मे गुरुः ।।२३।।
गुरुमूर्तिरिति श्रुत्वा प्रहसन्प्राह तं द्विजम्। अहहा ब्राह्मण कथं त्वं जातोऽस्यात्मघातकः ।।२४।।
यथा मूढनरः कृत्वा देवागारे मलोत्सृतिम्। अदृष्टमीदृङ्ममेति ब्रवीति शपतो यथा ।।२५।।
तादृक्त्वमात्मनः कर्णौ नासां छित्त्वाऽग्रतो व्रजन्। व्रजतां चापशकुनं कर्ता त्वमिति मे मतिः ।।२६।।
कथं लभेत्तव ज्ञानमविज्ञायागुणान्निजान्। गुरुं निन्दसि दुर्बुद्धे गुरुद्रोही त्वमेव हि ।।२७।।
सन्निधानं निधानं त्वं हित्वाऽरण्यं किमिच्छसि। कामधेनुं गुरुं त्यक्त्वा ब्राह्मण त्वं क्व धावसि ।।२८।।
स्वमुखात्स्वगुरोर्दोषान्हर्षाद्ब्रूषे कथं सदा। कुतो भवेन्मनःस्थैर्यं ज्ञानलोभोऽपि वा कुतः ।।२९।।
गुरुद्रोहिनरस्येह सुखं नापि परत्र च। कुतो ज्ञानं भवेत्तस्य योऽज्ञानध्वान्तसंवृतः ।।३०।।
गुरुसेवापद्धतिं यो वेद वेदादि वेद सः। सर्वज्ञत्वं लभेत्तस्य सन्तुष्टो येन सद्गुरुः ।।३१।।
तोषिते सद्गुरौ चाष्टसिद्धयो यान्ति वश्यताम्। वेदशास्त्रादिकं सर्वं सुलभं क्षणमात्रतः ।।३२।।

१.मत्तः सकाशात्। २.अत्यन्तकोपनः। ३.कथयामास।

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं शीर्षं विन्यस्य तत्पदे। विनीतो दीनवचनो गुरुदृष्टिहताशुभः ।।३३।।
द्विज ऊचे जय जय ज्ञानाब्धे पारसद्गुरो। निर्गुणो निर्विकारस्त्वं मामुद्धर सुदुर्मतिम् ।।३४।।
स्वरूपं सद्गुरोर्जाने न मायाजालवेष्टितः। कृपां कुरु मयि स्वामिंस्ततो ज्ञानं भविष्यति ।।३५।।
आदौ गुरुः कथं ज्ञेयः कथं सेवाविधिर्गुरोः। गुरुमूर्ते विश्ववन्द्य सर्वमेतत्प्रकाशय ।।३६।।
मनो मे स्यात्स्थिरं येन जानीयां श्रीगुरोर्गतिम्। कुर्वीदृशं तूपकारमित्युक्त्वा तत्पदेऽग्रहीत् ।।३७।।
इति श्रुत्वा सकरुणं गुरुनाथस्तुतोष ह। विस्तरेणाब्रवीत्तस्मै गुरुसेवाविधानकम् ।।३८।।
मुने शृणुष्व वक्ष्यामि जननी जनको गुरुः। हितकर्तोपदेष्टाच स गुरुः परमो मतः ।।३९।।
साक्षात्सद्गुरुर्ब्रह्माविष्णुशिवरूपी न संशयः। सावधानं मनः कृत्वा सेवा कार्याऽस्य यत्नतः ।।४०।।
एतदर्थं कथमेतां कथयिष्यामि ते शृणु। गुरुसेवाभक्तिरुक्ता भारते चादिपर्वणि ।।४१।।
द्वापरेऽभून्महाबुद्धिर्विप्रर्षिर्धौम्यनामकः। आसन्तस्य त्रयः शिष्या वेदाभ्यासपरायणाः ।।४२।।
आद्योऽरुणोऽभूत्पाञ्चालो द्वितीयो बैदनामकः। तृतीय उपमन्युश्च गुरुसेवापरायणाः ।।४३।।
प्राग्गुरुणामियं रीतिः सेवामादाय शिष्यतः। अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं परीक्षार्थं सूरताः ।।४४।।
ज्ञात्वाऽन्तःकरणं सम्यग्भक्तिमात्मनि ते दृढाम्। कृपां कुर्वन्ति सहसा सर्वकामप्रपूरणीम् ।।४५।।
तादृग्धौम्यो मुनिश्रेष्ठः शिष्यं सोऽरुणमेकदा। स्वसेवानिरतं धारमाहूयेदं जगौ द्विजम् ।।४६।।
शृणुष्वारुण भोः शिष्य गत्वाऽद्य त्वं त्वरान्वितः। क्षेत्रमातृप्तिपर्यन्तं सरसो जलमानय ।।४७।।
क्षेत्रं मदीयं शालेयं यत्नात्पानीयमानय। सस्यं मरिष्यति न चेत्ततोऽम्बु द्रुतमानय ।।४८।।
इति विज्ञापितः शिष्यः क्षेत्रमागत्य सत्वरम्। आनयामास निर्माय कुल्यां वारि तडागतः ।।४९।।

गर्जमानोऽम्बुप्रवाहो गच्छति स्मान्यतो द्रुतम्। ओन्नतां[१] क्षेत्रभूमिं तां प्रवाहो न गतोऽम्बुनः ।।५०।।
उवाच स्वगतं शिष्यः कुप्येत श्रीगुरुर्हि मे। उदकं त्वन्यथा याति किं कर्तव्यमतः परम् ।।५१।।
इत्युक्त्वानीय पाषाणान्बबन्ध क्षीरवारणाम्। पाषाणान्दूरतस्त्यक्त्वा प्रवाहोऽन्यत्र निर्ययौ ।।५२।।
यत्नं नानाप्रकारेण चकारापि न वारि तत्। क्षेत्रं गतं स च प्राह श्रीहरे किं करोम्यतः ।।५३।।
ततो विचार्य मनसि क्षेत्रं नायाति चेज्जलम्। प्राणांस्त्यक्षामि वा अत्र गुरुवृत्ति निमित्ततः ।।५४।।
इति निश्चित्य मनसा ध्यायञ्च्छ्रीगुरुमात्मनः। प्रयत्नान्तरतो नेष्ये इति निश्चित्य बुद्धिमान् ।।५५।।
अत्र प्रवाहे पाषाणा न तिष्ठन्त्यपि तत्र तु। देहो मदीयः संस्थाप्यस्ततोऽम्बु क्षेत्रमेष्यति ।।५६।।
इति निश्चित्य सञ्चिन्त्य श्रीगुरुं मध्यतो जलम्। देहं संस्थापयामास कुल्या[२]तटसुघट्टितम् ।।५७।।
निर्विण्णे तत्क्षणे त्वर्णस्तूर्णं शिष्यशिरोमणौ। प्रवाहार्धजलं क्षेत्रे प्रविवेश सुवेगतः ।।५८।।
प्रवाहार्धोऽन्यथा यातः शिष्यस्तन्मध्यतः स्थितः। निमग्नोऽपि जले शिष्यो गुरुकार्यार्पितात्मकः ।।५९।।
एवं जले निमग्नेऽस्मिन्प्रवाहार्धजलं त्वलम्। क्षेत्रे बभूव नितरां तदा धौम्यमुनेर्गुरोः ।।६०।।
ततो धौम्यगुरुः प्राप्य क्षेत्रं दृष्ट्वा जलान्वितम्। बभूवात्यन्तसंतुष्टः पर्याप्तजलवीक्षणात् ।।६१।।
जातः सूर्यास्तसमयः शिष्योऽद्यापि न चागतः। इति खिन्नान्तरो धौम्यो मार्गयामास तं तदा ।।६२।।
इतस्ततस्तमन्वेष्य नापश्यत्स तदाऽवदत्। श्रान्तो जलनिमित्तं स व्याघ्रैर्वा भक्षितो न किम् ।।६३।।
इत्थमुक्त्वाऽऽह्वयामास रे शिष्य हे सखे इति। दीर्घस्वरेण चाहूय सोऽभवत्प्रेमविह्वलः ।।६४।।
एवं सकरुणाह्वानवाक्यमुच्चैः स सद्गुरोः। शिष्यकर्णेऽपतद्यत्नादुत्तस्थौ स शनैस्ततः ।।६५।।
स एत्य श्रीगुरुपदे ववन्दे भक्तिभावतः। सर्वं श्रुत्वा समालिङ्ग्य समाश्वास्य जहर्ष सः ।।६६।।

१.ईषदुच्चाम्। २.कृत्रिमा नदी।

वरं दास्यन्नुवाचैष शिष्यस्तोम[१]शिरोमणे। वेदशास्त्रव्याकरणविद्याज्ञस्त्वं भवाधुना ।।६७।।
विद्याज्ञानयुतस्त्वेवं गुरौ ब्रुवति तत्क्षणम्। स जातो भक्तिसंयुक्तो जग्राह प्रपदे गुरोः ।।६८।।
कृपानिधिर्धौम्यमुनिस्तुष्टः प्राह निजालयम्। गच्छ त्वं सदृशी भार्या समुद्वाह्य कृती भव ।।६९।।
इति प्रस्थापितः शिष्यो गृहे गत्वा तथाऽभवत्। अवशिष्टौ ततो विप्र द्वौ शिष्यौ गुरुसन्निधौ ।।७०।।
शिष्यो द्वितीयो बैदाख्यो गुरुशुश्रूषणे रतः। तस्यान्तःकरणं ज्ञातुमिति धौम्यश्चकार सः ।।७१।।
एकदा शिष्यमाहूय धौम्यः प्राहाद्य पुत्रक। गत्वा क्षेत्रमहोरात्रं क्षेत्ररक्षां समाचर ।।७२।।
वृत्ति संरक्ष्य यत्नेन धान्यं सर्वं समानय। इत्युक्तो हृष्टचित्तः स क्षेत्रं बैदो ययौ द्रुतम् ।।७३।।
यावत्पक्व[२]महोरात्रं कष्टेनैव ररक्ष सः। धान्यराशिं विधाया[३]थ प्राप्तः श्रीगुरुसन्निधिम् ।।७४।।
शशंस गुरवे व्रीहिराशिः क्षेत्रे मया कृतः। ततस्ते गृहमानेतुमाज्ञापयतु मां भवान् ।।७५।।
ततो धौम्यमुनिः प्राह साधु शिष्यशिरोमणे। कृतं कार्यं सुकष्टेन धान्यं वेश्मानयाधुना ।।७६।।
इत्युक्त्वैकेन शकटं महिषेण युतं ददौ। गुरुः प्राहाग्रतो गत्वा शीघ्रं धान्यं समानय ।।७७।।
तथेत्कत्र महिषं नियोज्यैकत्र च स्वयम्। धृत्वैकं शकटं नीत्वा क्षेत्रे विन्यस्य यत्नतः ।।७८।।
चत्वारिंशन्मणमिताञ्छालीनापूर्य शिष्यकः। वाहयामास शकटं प्रयत्नेनैव पूर्ववत् ।।७९।।
द्रुतं जगाम महिषो न शशाक स्वयं तथा। गन्तुं ततः स्वकण्ठे स योजयामास तद्युगम्[४] ।।८०।।
स सत्रा[५] तेन सहसा जगाम महिषस्ततः। मार्गे गर्ते निमग्नोऽभूत्स तदा वोढुमक्षमः ।।८१।।
गर्तमग्ने लुलाये[६] स चिन्तयामास भूरिशः। स्वयं वोढुं प्रवृत्तोऽपि पाशेनापीडयद्गले ।।८२।।
ततो विसृज्य महिषं धृत्वा च शकटं स्वयम्। बलात्संवाहयामास मुमूर्षुरपतद्भरात् ।।८३।।

१.समुदायः। शिखामणे इति क्वचित्पुस्तके पाठः। २.यावत्पक्वमभूत्तावत्। ३. कृत्वा। यानाङ्गम्। ४. तेन सार्धम्। ५.महिषे।

अत्रान्तरे धौम्यमुनिः प्रययौ तस्य संमुखम्। शिष्यं तथाविधं दृष्ट्वा कृपया परयान्वितः ।।८४।।
शिष्यं कष्टान्मोचयित्वा समालिङ्ग्यानुकम्पया। प्रसन्नोऽदाद्वरं शिष्य भव त्वं वेदशास्त्रवित् ।।८५।।
सर्वविद्याप्रवीणोऽभूद्वरमात्रात्स तत्क्षणम्। गेहाय प्रैरयत्सोऽपि गत्वा विख्यातिमागतः ।।८६।।
तृतीय उपमन्युस्तच्छिष्यः सेवापरायणः। बहुशुश्रूषया नित्यमुपतस्थे स तं गुरुम् ।।८७।।
स बह्वाहार एवातो विद्याभ्यासेऽस्थिरोऽभवत्। धौम्यो गुरुर्विचार्यैवं तत्रोपायमयोजयत् ।।८८।।
एकदाऽऽहूय धौम्यर्षिरुपमन्युमुवाच ह। नीत्वा गाः सुतृणारण्यं पालयंश्चारयान्वहम् ।।८९।।
इति श्रुत्वा गुरुमुनेर्वाक्यं नत्वा पदे गुरोः। नीत्वा चिरं वने गाः स चारयामास बालकः ।।९०।।
क्षुधितो गाः परावर्त्य सत्वरं गृहमानयत्। तस्मै गुरुः प्रकुपितः प्राहानयसि किं द्रुतम् ।।९१।।
यावदस्तं गतः सूर्यो भवेत्तावद्धि चारय। एवं दिने दिनेऽपि त्वं कुरु मद्वाक्यतस्त्विति ।।९२।।
तच्छिष्यराजोऽङ्गीकृत्य गा आदाय गतो वनम्। तत्र भूत्वा क्षुधाक्रान्तश्चिन्तयामास तं गुरुम् ।।९३।।
गाश्चारयन्नदीतीरे स्नात्वा संध्यामुपास्य च। तत्र विप्रगृहान्दृष्ट्वा भिक्षां कर्तुं समुद्यतः ।।९४।।
निरुध्य गास्तृणे विप्रगृहे माधुकरं स च। भिक्षित्वा सावधानः स भुक्त्वा गा अप्यचारयत् ।।९५।।
एवं प्रतिदिनं कृत्वा रक्षयित्वा स गा निशि। समानयत्सुपुष्टोऽभूत्तं गुरुः पर्यपृच्छत ।।९६।।
वद शिष्योपवासी त्वं वनवासी च नित्यशः। कथं पुष्टा तव तनुः कारणं तत्र किं वद ।।९७।।
इति श्रुत्वा गुरुवच उपमन्युरुवाच तम्। भिक्षां विप्रगृहे तत्र कृत्वा गाश्चारयाम्यहम् ।।९८।।
एवं प्रतिदिनं कृत्वा सायमादाय गोधनम्। एमीत्युक्तो गुरुः प्राह मां हित्वाऽश्नासि रे कथम् ।।९९।।
भिक्षित्वाऽऽनीय भिक्षां मे समर्प्य प्रत्यहं ततः। गत्वा गाश्चारयित्वा त्वं समानय निशामुखे ।।१००।।
स तथेति प्रतिश्रुत्य चारयामास गा वने। याचितां गुरवे भिक्षां स आनीय न्यवेदयत् ।।१।।

कदाऽपि न गृहे तस्य परिपूर्णं हि भोजन्। अतः पुनश्च भिक्षित्वा भुक्त्वा शिष्यो ररक्ष गाः ।।२।।
द्विर्भिक्षित्वा स गुरवे पूर्वां दत्ताऽपरां स्वयम्। बुभुजे प्रत्यहं त्वेवं कालक्षेपं चकार सः ।।३।।
एवं कालेन कियता तस्य स्थूलाऽभवत्तनुः। पृच्छति स्मैकदा शिष्यं कृपालुः स गुरुः स्वयम् ।।४।।
शिष्यो निवेदयामास वृत्तान्तं क्षुत्प्रशामकम्। द्विवारं ब्राह्मणगृहं भिक्षां याचाम्यहं गुरो ।।५।।
प्रथमां गृहमानीय दत्त्वा तुभ्यं ततः पराम्। भिक्षितां भक्षयित्वा गाः प्रत्यहं चारयाम्यहम् ।।६।।
इति श्रुत्वा धौम्यमुनिः क्रुद्धस्तं प्राह शिष्य रे। भिक्षां द्विवारमाहृत्य प्रत्यहं देहि मे शुभाम् ।।७।।
इत्युक्तो गुरुणा शिष्यस्तथेत्युक्त्वाऽन्वहं तथा। भिक्षित्वा द्विर्ददौ क्लेशान्न मेने मनसाऽपि सः ।।८।।
एवं गोभिः सह वने सञ्चरन्क्षुधितः स तु। ददर्श गलितं क्षीरं वत्सपीतावशेषकम् ।।९।।
प्राहेदं क्षीरमुच्छिष्टं व्यर्थं पतति भूतले। पातुं योग्यं तु तन्मत्वा उपमन्युरुपागमत् ।।१०।।
धावन्त्स गत्वा क्षुधितो बद्ध्वाऽपि दृढमञ्जलिम्। वत्सपीतावशिष्टं तदुच्छिष्टं क्षीरमादधौ ।।११।।
पपौ तत्प्रत्यहं त्वेवं स स्वोदरमपूरयत्। भक्त्या द्विवारं भिक्षित्वा भिक्षामपि ददौ गृहे ।।१२।।
जातस्तेनाधिकं पुष्टो दृष्ट्वा तत्पुष्टिमिष्टदः। आलक्ष्य तच्छरीरं स प्राह पुष्टोऽभवत्कथम् ।।१३।।
पुनः पप्रच्छ रे शिष्य कथं पुष्टो भवस्यहो। स प्राह सर्ववृत्तान्तमुच्छिष्टक्षीरपानकृत् ।।१४।।
तच्छ्रुत्वा स गुरुः प्राह मतिरुच्छिष्टपानतः। हीयेत दोषा बहवस्तत्पानेऽतो न तत्पिब ।।१५।।
गुरुणा न पिबेत्युक्तो निराहारः क्षुधार्दितः। अन्येद्युर्विपिनं गत्वा प्राह किं कार्यमद्य मे ।।१६।।
इति चिन्तान्वितोऽरण्ये चारयन्गा ददर्श सः। छिन्नपत्रार्कगलितं क्षीरं निपतितं भुवि ।।१७।।
हृष्टोऽवददिदं दुग्धं नोच्छिष्टं तत्प्रयत्नतः। पत्रेणादाय चाश्नामीत्युक्त्वा शिष्य उपाविशत् ।।१८।।
पत्रमाच्छिद्य तत्क्षीरं पुटे धृत्वा स मूढधीः। यावत्पातुं समारेभे तावन्नेत्रेऽपतत्तु तत् ।।१९।

नेत्रद्वयं ततो नष्टं बभ्राम स इतस्ततः। जग्मुर्गा क्वापि नापश्यच्चिन्तां प्राप दुरत्ययाम् ।।१२०।।
नापि यष्टिः करे लब्धा चिन्ताग्रस्तः स हीनदृक्। अन्वेष्टुं गोधनं यास्यन्वने कूपे पपात ह ।।२१।।
स कूपि पतितः शिष्यश्चिन्तयामास मेऽधुना। गावो गेहं गता भान्ति गुरुर्मां धिक्करिष्यति ।।२२।।
इति चिन्तान्वितो जातस्तावदस्तं गतो रविः। धौम्योऽपि चिन्तयामास शिष्यो नाद्यापि चागतः ।।२३।।
इत्युक्त्वा काननं गत्वा दृष्ट्वा तत्र स गोधनम्। शिष्यं न वीक्ष्य दुःखार्तो दीर्घध्वन्या समाह्वयत्।।२४।।
उच्चैर्धौम्येन चाहूतः शिष्य आकर्ण्य तद्ध्वनिम्। प्रत्युत्तरमदात्तेन स कृपालुरुपागतः ।।२५।।
धौम्य एत्यास्य वृत्तान्तं श्रुत्वाऽत्यन्तकृपान्वितः। उपमन्योऽश्विनौ देवौ संस्मरेत्यादिदेश सः ।।२६।।
तेनैवं गुरुणाऽऽज्ञप्तो देवौ सस्मार सोऽश्विनौ। दृष्टी द्वे तत आयाते प्रापाथ गुरुसम्मुखम् ।।२७।।
उपमन्युर्नमस्कृत्वा तं गुरुं भक्तिभावितः। शिष्योत्तमः स बहुभिः स्तोत्रैस्तुष्टाव तं तदा ।।२८।।
मुनिर्धौम्योऽपि सन्तुष्टः शिष्यमाश्लिष्य चावदत्। भक्त्या सौशील्यतस्तुष्टस्तव शिष्यशिखामणे ।।२९।।
इति प्रसन्नः शिष्यस्य मस्तके हस्तमादधौ। स शिष्यो वेदशास्त्रादिनिपुणस्तत्क्षणेऽभवत् ।।३०।।
उवाच स गुरुः शिष्य गृहं गच्छ यथासुखम्। उद्वाह्य सदृशीं भार्यां भूतले त्वं सुखं वस ।।३१।।
प्रसारिष्यसि ते कीर्तिः शिष्याश्च त्वादृशोऽपि ते। उत्तङ्काख्यश्च ते शिष्यः ख्यातो भुवि भविष्यति।।३२।।
जित्वा शेषानशेषान्त्स दक्षिणार्थे हि कुण्डले। तवानेष्यति लोकेषु भविष्यति सुकीर्तिमान् ।।३३।।
जनमेजयराजस्य सर्पसत्रे स एव हि। कारयित्वा सर्पहोमं पन्नगान्मारयिष्यति ।।३४।।
इति प्रस्थापितोऽगात्स उत्तङ्कस्तस्य शिष्यकः। जनमेजयराजेन सर्पसत्रमकारयत् ।।३५।।
हुत्वा समस्तसर्पान्स त्रिलोक्यां ख्यातिमानभूत्। आनीयासौ गुरुकृपासामर्थ्यात्सेन्द्रतक्षकम् ।।३६।।
गुरुद्रोहिनरस्येह परत्रापि कुतः सुखम्। कुम्भीपाके गुरुद्रोहिपातकात्स गमिष्यति ।।३७।।

गुरुसन्तोषमात्रेण किं किमत्र न सिध्यति। गुरौ तुष्टे क्षणादेव वेदशास्त्रादि लभ्यते ।।३८।।
अज्ञानत्वैवं वृथैवेह भ्रमसि त्वमविद्यया। गच्छाधुनाऽपि स्वगुरुं म हि त्वां तारयिष्यसि ।।३९।।
तुष्टे तन्मनसि क्षिप्रं मंत्रसिद्धिर्भवेत्तव। मनसेदं विनिश्चित्य स्वगुरुं त्वरितं चर ।।१४०।।
इति श्रीगुरुणाऽऽज्ञप्तो विवेकी सोऽभवद्द्विजः। तत्पदोः शिर आधाय विनयावनतोऽवदत् ।।४१।।
गुरुमूर्ते जय जय त्वं परार्थैकसाधनम्। कृपया तत्त्वबोधोऽयं प्रीतिदः कथितोऽद्य मे ।।४२।।
अहं सत्यं गुरुद्रोही ह्यपराधा मयाऽमिताः। भिन्नं मे गुरुचित्तं तत्कथमद्य प्रतुष्यति ।।४३।।
स्वर्णादिधातवो भिन्नाः सन्धीयते हि पूर्ववत्। भिन्नं मुक्ताफलं भूयः कथमैक्यं गमिष्यति ।।४४।।
तथाऽन्तःकरणं भिन्नं गुरोर्मे नैकतां व्रजेत्। जीवनेनोपयोगः किं नापेक्षा जीवनस्य मे ।।४५।।
शरीरं मे गुरुद्रोहि क्वोपयोगोऽस्य जीवनात्। जीवित्वाशा न मे प्राणान्गुर्वर्थं सनत्यजाम्यहम् ।।४६।।
इति श्रीगुरुमाभाष्य सोऽनुतप्तो नतो मुनिः। नत्वाऽञ्जसा विरक्तः स प्राणास्त्यक्तुं समुद्यतः ।।४७।।
ब्राह्मणस्यानुतापेन जातं दग्धामलं मनः। यथाऽग्निस्पर्शमात्रेण भस्मसाज्जायते तृणम् ।।४८।।
यद्वाऽग्निस्पर्शमात्रेण कर्पूरं दहति क्षणात्। तथाऽस्याप्यनुतापाग्निर्ददाहाशेषदोषकान् ।।४९।।
अत एवानुतापी यस्तस्य जन्मशतार्जितम्। निःशेषं पातकं त्वत्र क्षिप्रं विलयमेष्यति ।।१५०।।
एवं द्विजः स निर्विण्णस्तयक्तुं स्वीयकलेवरम्। प्रवृत्तस्तं हि विज्ञाय जगद्गुरुरुपाह्वयत् ।।५१।।
आहूतं ब्राह्मणं प्राह श्रूगुरुर्जहि दूरतः। चिन्तामेतानन्तां ते सर्वं हि दुरितं गतम् ।।५२।।
वैराग्यं तेऽद्य सञ्जातं तेन ते दुष्कृतं गतम्। स्वगुरुं सावधानेन हृदा द्विजवर स्मर ।।५३।।
इत्युक्तः स तदा नत्वा श्रीगुरोश्चरणेऽब्रवीत्। त्वं त्रिमूर्त्यवतारोऽसि तारकोऽसि जगद्गुरो ।।५४।।
सर्वात्मनः कृपा ते चेत्पातकं कुह तिष्ठति। कथं तिष्ठत्यन्धकारो भास्करेऽभ्युदिते सति ।।५५।।

एवं स श्रीगुरुं भक्त्या स्तुत्वाऽभूद्गद्गदाक्षरः। प्रेमरुद्धगलो जातरोमहर्षोऽश्रुपूर्णदृक् ।।५६।।
स निर्मलमनाः शीर्षं निधाय गुरुपादयोः। विनतः करुणं प्राह गुरो तारय तारय ।।५७।।
इति निर्विण्णमनसा पुनस्तत्पदयोः शिरः। स्थापयामास तस्याभूत्तत्क्षणं ज्ञानमुत्तमम् ।।५८।।
वेदशास्त्राशेषविद्यानिपुणो ब्राह्मणोऽभवत्। चन्द्रमौलौ प्रसन्नेऽस्य दैवं विप्रस्य किं ब्रुवे ।।५९।।
स्पर्शस्पर्शादयो यद्वत्स्वर्णं षोडशवर्णकम्। तद्वद्गुरुपदस्पर्शाज्ज्ञानी जातो द्विजोत्तमः ।।६०।।
आनन्दो ब्राह्मणस्याभूच्छ्रीगुरुस्तमथाब्रवीत्। मद्वाक्यमवधार्यैव गच्छस्व गुरुसन्निधिम् ।।६१।।
गमनात्स भवेत्तुष्टो नमनाच्च विशेषतः। स एवाहमिति ब्रह्मन्विद्धि त्वं नात्र संशयः ।।६२।।
इति श्रीगुरुमूर्तिस्तं कथयामास सोऽपि हि। गुरुं गत्वा तथा दृष्ट्वा ततो मुक्तोऽभवद्द्विजः ।।६३।।
अथो श्रीगुरुनाथोऽटन्नाट कृष्णामदीतटम्। भिल्लवाट्यभिधग्रामे यत्रास्ते भुवनेश्वरी ।।६४।।
कृष्णावेण्या एत्य पाश्चात्यतीरं नीरं यत्र स्वादु चोदुम्बरश्च।
मूले तस्य श्रीगुरुः साध्वतिष्ठत्तस्मिन्स्थाने सिद्धिवर्गोऽप्यतिष्ठत् ।।६५।।
तस्थौ श्रीगुरुनाथः कृष्णायां भिल्लवाटिकासन्नम्। नूनं यन्माहात्म्यश्रवणाच्छ्रेयो भवेत्किलासन्नम् ।।६६।।
अत एव सरस्वतीद्विजः खलु गङ्गाधरभूसुरात्मजः। स्वगुरोश्चरितं सविस्तरं वदति श्रोतृमनोहरं वरम् ।।१६७।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे षोडशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।१९४७।।

।। अथ सप्तदशोऽध्यायः।।१७।।

।। श्रीदत्तात्रेयाय नमः।।

गुरुभक्तवरं सिद्धः प्राब्रवीन्नामधारक। शृणु ते गुरुपादेऽस्ति भक्तिर्लीनोऽसि तत्र हि ।।१।।
प्राग्वाति वातः पर्जन्यागमात्तत्सूचको यथा। तथा गुरुकृपायाः प्राग्दैन्यहृत्ते कथारुचिः ।।२।।
कामधुक्चरितं त्वेतत्कथयामि सविस्तरम्। शृणु चित्तं समाधाय शिष्य त्वं नामधारक ।।३।।
कृष्णायां भुनेश्वर्याः पश्चिमे श्रीगुरुः स्थितः। उदुम्बराख्यकल्पद्रुमूले सुविमले स्थले ।।४।।
चातुर्मास्यमुवासात्र सोऽनुष्ठानधुरन्धरः। अगोचरोऽपि भूत्वाऽत्र गोचरोऽप्यप्रकाशकः ।।५।।
असन्ने भुवनेश्वर्याः सिद्धस्थाने सुपावने। निवासाच्छ्रीगुरोरासीत्तत्स्थानमहिमाऽधिकः ।।६।।
इति सिद्धवचः श्रुत्वा नत्वोचे नामधारकः। गुरुराजः परात्माऽयं कुतो गुप्तोऽत्र वर्तते ।।७।।
तपोऽनुष्ठानमप्यस्य कुतो वा भैक्ष्ययाचनम्। आप्तकामस्य तृप्तस्य सन्देहं मे निवारय ।।८।।
सिद्ध आह शृणुष्वेदं वत्स त्वं नामधारक। पिनाकी याचते भिक्षां दत्तात्रेयस्तपत्यपि ।।९।।
त्रिमूर्तेर्भिक्षुरूपस्य भक्तानुग्रहकांक्षिणः। तीर्थयात्रा तपो भिक्षा शिक्षार्थं केवलं किल ।।१०।।
गुप्तानि कालवशतस्तीर्थान्यनुपमानि हि। तानि प्रकाशयत्येष भक्तानुग्रहकांक्षया ।।११।।
गुरुनाथः स्वयं तीर्थमुपकारार्थमेव नः। तीर्थान्यटति गुप्तः सोऽवरयाचकवञ्चकः ।।१२।।
तेजोराशिर्दिनकरः कथं गुप्तो भविष्यति। छादितायाश्च कस्तूर्याः सुगन्धिर्गोप्यते कथम् ।।१३।।
निदर्शनान्तरं[१] चान्यच्छृणु कल्पद्रुमो महान्। अज्ञातोऽपि स्थतो यत्र तत्र कल्पितकामधुक् ।।१४।।
एवं स्थितौ गुरौ तत्र चित्रं वृत्तं वदामि ते। येन प्रकटितो भूमौ महिमा तस्य पावनः ।।१५।।

१.द्वितीयदृष्टान्तम्।

करवारीख्यनगरे विप्रो वेदरतोऽभवत्। पुराणशास्त्रनिपुणोऽध्यापको विद्वदग्रणीः ।।१६।।
तर्कव्याकरणाभिज्ञ आद्यशाखीय[१] उत्तमः। आह्निकाचारनिरतः कर्ममार्गविशारदः ।।१७।।
अजायत सुतस्त्वेकस्तस्य विप्रस्य धीमतः। धीमन्दो दैववशतस्तत्पिता पञ्चतां गतः ।।१८।।
अवर्धत ततो मन्दः सुतोऽभूत्सप्तवत्सरः। तद्गृह्योक्तविधानेन व्रतबन्धो द्विजैः कृतः ।।१९।।
स्नानसंध्यावन्दनादि ज्ञातवान्नैव दैवतः। गायत्र्या अपि नो वार्ता कुतो मूर्खपशोः श्रुतेः[२] ।।२०।।
पठन्ति यत्र तत्रैव यत्नादभ्यस्य मन्दधीः। सहैव विस्मृतिं प्राप पञ्चषा[३]क्षरपाठकः ।।२१।।
विद्वज्जनस्तु तत्रत्यो निन्दयामास तं सुतम्। विद्वद्विप्रकुले भूत्वा मूर्खो जातोऽसि दुर्मते ।।२२।।
पिता तव महाज्ञानी वेदशास्त्रपुराणवित्। तस्योदरे कथं प्राप्तस्त्वं पाषाणसमः कुधीः ।।२३।।
धिग्धिक्ते जीवितं तेऽद्य तातनाम कलङ्कितम्। दृढां बद्ध्वा शिलां कुक्षौ विश[४] कूपं सरोऽथवा ।।२४।।
सम्भूय संसृतौ व्यर्थं जातस्त्वं सूकरोपमः। गतिस्ते यमपुर्येव दुराचारो हि वर्तसे ।।२५।।
सोऽधिकोऽत्र मनुष्याणां विद्यया यः प्रकाशते। निधिः स्वाधीन इव सा सद्विद्या भ्राजतेतराम् ।।२६।।
सर्वसम्पद्भोगभाक्स विद्या यस्य हृदि स्थिता। विद्वान्यशस्वी सम्पन्नः सम्स्तैरपि सोऽर्च्यते ।।२७।।
विद्याहीनस्तु वयसा श्रेष्ठोऽपि हि न पूज्यते। हीनोऽपि वयसा विद्वाञ्छ्रैष्ठैरपि च पूज्यते ।।२८।।
न सन्ति सोदरा यस्य तस्य विद्यैव सोदराः। विद्याभ्यसस्ततः कार्यो विद्वान्सर्वत्र पूज्यते ।।२९।।
विदेशस्थोऽपि तत्रत्यसम्बन्धरहितोऽपि वा। समस्तैर्वेदशास्त्रज्ञो बन्धुवत्पूज्यतेऽधिकम् ।।३०।।
स एव भवति ज्ञानी बहुविद्या हि वेद यः। सर्वे देवा हि तद्देहे सर्वपूजां स चार्हति ।।३१।।
भूमण्डलाधिपो राजा वन्द्यते सकलैरपि। सोऽपि राजाऽतिहर्षेण विद्यावन्तं समर्चति ।।३२।।

१.कण्वशीखीयः। २.श्रुतेर्वार्ता कुतः। ३.पंच षड्वा। ४.प्रविश।

धनं नैवास्ति यद्वंशे तस्य विद्या धनं महत्। विद्याभ्यासस्ततः कार्यो विद्याहीनः पशुः स्मृतः ॥३३॥
इति विप्रवचः श्रुत्वा मूढविप्रः प्रणम्य तान्। प्राह सत्यं भवद्वाक्यं विद्याभ्यासो हि शक्यते ॥३४॥
मया जन्मान्तरे नैव विद्यादानं कृतं खलु। ततो मेऽद्य न विद्याप्तिः किं कर्तव्यमतः परम् ॥३५॥
एवं दोषविशिष्टं मां कृपयोद्धर्तुमर्हथ। विद्याप्राप्तावुपायश्चेत्कथनीयः प्रयत्नतः ॥३६॥
इति तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य ब्राह्मणा जगुः। नेह जन्मनि विद्या ते विद्या लभ्या भवान्तरे ॥३७॥
कुतोऽद्य विद्याभ्यासस्ते न नरस्त्वं पशुः किल। कुक्षिंभरि[१]र्भिक्षया त्वं मूर्खोऽसि कुलनाशकः ॥३८॥
इति नीचोत्तरैरुक्तो विद्वत्पुत्रोऽपि मूढधीः। मनस्याधाय वैराग्यं निर्गतो निर्जनं वनम् ॥३९॥
प्राह त्यक्ष्याम्यहं प्राणान्समस्ता दूषयन्ति हि। मतिहीनः पशुरहं ततः किं जीवितेन मे ॥४०॥
धिग्धिङ्मे जीवनं निन्द्यं वरं जन्माप्यतः शुनः। अतो मे जीवितेनालमित्थं स विरतिं गतः ॥४१॥
स भिल्लवाटिकाग्रामं प्राप्याशनविवर्जितः। कृष्णायाः प्राक्तटे दैवादुपवासमचीकरोत् ॥४२॥
आस्ते यत्र जगन्माता भुवनेशीति विश्रुता। आगत्य तत्र देव्याः स दर्शनं व्यकृणोद्द्विजः ॥४३॥
स्नानसंध्यावन्दनादि विसृज्यातीव दुःखितः। स देव्याः सम्मुखं द्वारे चक्रे प्रायोपवेशनम् ॥४४॥
एवं त्रीणि दिनान्येष निर्विण्णो मनसा भृशम्। प्रसीद देवीत्युक्त्वा स पानाशनविवर्जितः ॥४५॥
देव्याः प्रसादं स्वप्नेऽपि नाप्त्वा क्रुद्धोऽदद्द्विजः। अंब देवि भवानीह कुतो मां समुपेक्षसे ॥४६॥
इत्याक्रोशेन स तदा शस्त्रं धृत्वा करे शितम्[२]। स जिह्वां तरसा छित्त्वा देवीपद उपानयत्[३] ॥४७॥
जिह्वां समर्प्य स पुनर्यदि नाम्बा प्रसीदति। तदा छित्त्वा शिरो दास्ये इति चक्रे स निश्चयम् ॥४८॥
एवं तस्मिन्सुनिर्विण्णे स्वशिरश्छेत्तुमुद्यते। तत्स्वप्ने सान्द्रचित्ताम्बा निश्याह शृणु सादरम् ॥४९॥

१.स्वोदरपूरकम्। २.तीक्ष्णम्। ३.समर्पयत्।

शृणु बालब्रह्मचारिन्नाक्रुष्टोऽसि कथं मयि। कृष्णापश्चिमतीरेऽस्ति यतिस्तं शरणं व्रज ।।५०।।
उदुम्बरद्रुमतले तापसोऽस्ति महाबलः। चन्द्रमौल्यवतारः स त्वद्वाञ्छां पूरयिष्यति ।।५१।।
इति स्वप्नेऽवदत्स्पष्टं द्विजस्य भुवनेश्वरी। ततः प्रबुध्य हृष्टः स त्वरितं निर्ययौ द्विजः ।।५२।।
कृष्णामुत्तीर्य तरसा सम्प्राप्य सहसा द्विजः। ददर्श गुरुनाथं तं सूपविष्टमनाथपम्[१] ।।५३।।
निधाय तत्पदे शीर्षं तुष्टाव मनसा गुरुम्। सन्तुष्टस्तं समाधाय गुरुमूर्तिः प्रसन्नधीः ।।५४।।
स्वकरं स्थापयामास तस्य लिप्रस्य मस्तके। छिन्नाऽपि जिह्वा ववृधे प्राग्वज्ज्ञानी च सोऽभवत् ।।५५।।
वेदशास्त्रपुराणज्ञस्तर्कव्याकरणादिवित्। समस्तमप्यसौ वेद पूज्योऽभवद्भुवनत्रये ।।५६।।
वायसो मानसं प्राप्य राजहंसो यथा भवेत्। तथा श्रीगुरुसंस्पर्शान्मन्दधीरप्यभूत्सुधीः ।।५७।।
यथा चिन्तामणिस्पर्शाल्लोहं याति सुवर्णताम्। यद्वा मृत्पतिता जम्बूनद्यां जाम्बूनदं भवेत् ।।५८।।

एवं स विप्रो गुरुहस्तपद्मसंस्पर्शमात्रादपि कृत्तजिह्वः।
भूत्वा सुजिह्वोऽपि च वेदशास्त्रभाष्यादभिज्ञोऽभवदाशु विप्र ।।५९।।
श्रीनामधारक सुकारक[२]शक्तिधर्तुः श्रीसद्गुरोः सुमहिमा न हि मान[३]मेति।
माहात्म्यमस्य वसतेरपि कोऽत्र वेद प्रायः स्वयं स भगवान् गुरुरेव वेद ।।६०।।

अत एव सरस्वतीद्विजः खलु गङ्गाधरभूसुरात्मजः। सुविचित्रचरित्रमात्मनः प्रजगौ लघ्वपि तद्धरेन्मनः।।६१।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे सप्तदशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।२००८।।

१. अनाथपालकम्। २.इन्द्रियादि। ३.प्रमाणम्।

।। अथ अष्टादशोऽध्यायः।।१८।।

।।श्रीः।। जय सिद्ध मुने स्वामिंस्तारकस्त्वं भवार्णवात्। कथासुधारसपूर्णे श्रवणे मे कृते त्वया ।।१।।
कामधुक्चरितं श्रुत्वा गुरोस्तृप्तं न मे मनः। तत्कथामृतपाने मे पिपासाऽतीव वर्धते ।।२।।
गुरुपादाम्बुजध्यातुर्न तृप्ती रसिकस्य मे। भाविकस्याशयकथामृतसञ्जीवनं पुनः ।।३।।
इति शिष्यो विनीतोऽसौ भक्तमान्नामधारकः। इच्छन्कृपां सिद्धपदोः स्थापयामास मस्तकम् ।।४।।
श्रुत्वा शिष्यवचोहार्दं तुष्टः सिद्धमुनिर्हसन्। विस्तरात्कथयामास श्रोतृवर्गः शृणोतु तत् ।।५।।
धन्या धन्या हि ते वाणी शृणु शिष्यशिखामणे। श्रीगुरोश्चरणे भक्तिस्तव लीनोऽसि नित्यशः ।।६।।
लाभोऽपि त्वत्कृतेऽस्माकं साकं तत्कथाऽनया। चरणे शरणे स्वेषां तेषां मत्स्मरणे स्थिते ।।७।।
कथितो भिल्लवाट्यास्ते महिमाऽनुपमो मया। अग्रतश्चरितं वक्ष्ये त्वं शृणुष्वोत्तमोत्तमम् ।।८।।
कञ्चित्कालं त्विह स्थित्वा श्रीगुरुर्गूढरूपतः। ततः प्रसिद्धो भूत्वाऽगादग्रतो भक्ततारकः ।।९।।
वरुणासंगमं दृष्ट्वा भक्तानुग्रहकांक्षया। वाराणसीति विख्यातां दक्षिणे तामगात्प्रभुः ।।१०।।
कृष्णातटस्थतीर्थानि पुनानः पावनान्यपि। कृष्णापञ्चनदीसङ्गे द्वादशाब्दान्स्थितो गुरुः ।।११।।
मनोहरं ह्यनुपममविमुक्तपुरीसमम्[१]। प्रयागवत्सङ्गमं च दृष्ट्वा तस्थौ परात्परः ।।१२।।
कृष्णावेणीपञ्चनदीसङ्गमोऽनुत्तमोऽपि च। कुरुक्षेत्राधिपुण्यं तत्क्षेत्रं सकलपावनम् ।।१३।।
कुरुक्षेत्रे तु यत्पुण्यं पुण्यमत्र ततोऽधिकम्। अमितानीह तीर्थानि यतोऽतः श्रीगुरुः स्थितः ।।१४।।
पञ्चगङ्गानदीतीरं पुराणान्तरविश्रुतम्। एतासां पञ्चनामानि तानि मे गदतः शृणु ।।१५।।
शिवा भद्रा भोगवती तथा कुम्भी सरस्वती। पञ्चगङ्गा इति ख्याता महापातकनाशकाः ।।१६।।

१.काशीसमम्।

एवं ख्याताः पञ्चनद्यस्ताः संहत्य[1] च कृष्णया। सङ्गताः सङ्गमोऽयं हृद्भूत्प्रयागाधिपुण्यदः ।।१७।।
पूर्वेऽमरपुरग्रामः स्थानं निरुपमं हि तत्। स्याद्दक्षिणप्रयागोऽयं सर्वेषां च मनोहरः ।।१८।।
उदुम्बरतरुवरः ख्यातः कल्पद्रुमोऽपरः। देवोऽमरेश्वरस्तत्र वरः षट्कूलतीर्थके ।।१९।।
वाराणस्यां यथाऽभङ्गा गङ्गाभागीरथी तथा। इयं कृष्णाऽपि तत्तुल्या स्मृता पञ्चनदीयुता ।।२०।।
योगिन्योऽपि चतुःषष्टिरमरेश्वरसन्निधौ। तत्र ख्यातं शक्तितीर्थं समर्थं लोकपावनम् ।।२१।।
सुन्दरं चामरं लिङ्गं विश्वनाथोऽत्र संस्थितः। नरोऽप्यमरतां याति साक्षाद्ब्रह्मैव तत्परम् ।।२२।।
माघस्नानात्प्रयागे यत्पुण्यं नियतवाग्हृदम्। ततः शतगुणं पुण्यमत्रैकस्नानमात्रतः ।।२३।।
प्रसङ्गेनापि तत्स्नानात्प्रयागादधिकं फलम्। साक्षात्परब्रह्मवस्तु तत्र स्थानेऽमरेश्वरः ।।२४।।
अत एव हि तत्स्थाने कोटितीर्थानि सन्ति हि। यत्र वेण्यायुता कृष्णा कृष्णा दक्षिणवाहिनी ।।२५।।
अमितानीह तीर्थानि न वक्ष्ये विस्तृतेर्भयात्। ख्यातानीहाष्टतीर्थानि कृष्णावेणीतटेऽत्र तु ।।२६।।
उत्तरस्यां दिशि ततः कृष्णा पश्चिमवाहिनी। ब्रह्महत्यादिपापघ्नं तत्रैकं शुक्लतीर्थकम् ।।२७।।
उदुम्बरसमीपे तु त्रीणि तीर्थानि सन्ति हि। मनोहराणि प्रत्येकं धनुरन्तरतः स्मृतम् ।।२८।।
एकं पापविनाशाख्यं काम्यतीर्थं द्वितीयकम्। तृतीयं वरदं श्रेष्ठममरेश्वरसन्निधौ ।।२९।।
सङ्गमेऽपि च षट्कूले त्रीणि तीर्थानि च क्रमात्। शक्तितीर्थं चामरकं कोटितीर्थं द्विजोत्तम ।।३०।।
अमितानीह तीर्थानि कथनाद्ग्रन्थविस्तृतिः। भवेदिह द्वादशाब्दं श्रीपादोऽस्थात्त्र्यधीश्वरः ।।३१।।
कृष्णा वेणी पञ्चनद्य एताः सप्तैकतां गताः। शीर्षण्यमिव तत्स्थानं माहात्म्यं तस्य को वदेत् ।।३२।।
ब्रह्महत्यादिपापानि नश्यन्ति स्नानमात्रतः। सकलाभीष्टदं लोके सिद्धस्थानमिदं खलु ।।३३।।
अनुत्तमोऽस्य महिमा लोके नास्त्युपमाऽस्य तु। दृष्टिमात्रेण काम्याप्तिः को वदेत्स्नानजं फलम् ।।३४।।

१.एकीभूय।

साक्षात्कल्पतरुर्यत्र तत्र किं दुर्लभं नृणाम्। कलौ कालवशाद्गुप्तं गुरुणा प्रकटीकृतम् ।।३५।।
स्वभक्ततारणार्थाय तीर्थप्रख्यापनाय च। अस्थाच्छ्रीगुरुनाथोऽत्र ततः प्रकटतां गतम् ।।३६।।
तत्र स्थित्वा प्रतिदिनं भिक्षां कर्तुं जगद्गुरुः। मुदाऽमरपुरग्रामं प्रययौ भक्तभावनः ।।३७।।
तस्मिन् ग्रामे विप्र एको वैदिको भाविकोऽभवत्। पतिव्रताशिरोरत्नं तद्भार्या पतिदेवता ।।३८।।
सुक्षीणो ब्राह्मणो दीनः स यायावरवृत्तिकः[१]। कर्माचारोत्सुको लोकवन्द्यः सात्त्विकवृत्तिकः ।।३९।।
अङ्गणे तस्य विप्रस्य शाकवल्ली[२] महोन्नता। यस्याः स्युरमिताः शम्बाः[३] कुटुम्बभरणक्षमाः ।।४०।।
यस्मिन्कस्मिन्दिने भिक्षा दैवादस्य न लभ्यते। शम्बापाकं स सन्तोषात्कृत्वाऽश्नाति कुटुम्बयुक् ।।४१।।
एवं विप्रो दरिद्रोऽपि स यायावरवृत्तिभुक्। पञ्चयज्ञपरो नित्यं सर्वदाऽतिथिपूजकः ।।४२।।
एवं सत्येकदा तस्य वेश्म श्रीगुरुरागतः। भिक्षार्थं वीक्ष्य तं विप्रः प्रत्युद्गम्य समानयत् ।।४३।।
उपचारैः षोडशभिर्भक्त्या सम्पूज्य सद्गुरुम्। शाकाहारेणैव विभुं भोजयामास सादरम् ।।४४।।
भिक्षां विप्रगृहे कृत्वा तमाश्वास्याब्रवीद्गुरुः। तुष्टोऽस्मि तव दारिद्र्यं प्रनष्टमिति चाब्रवीत् ।।४५।।
गच्छन्विप्रगृहे दृष्ट्वा सर्वतः प्रसृता तु ताम्। शम्बागुच्छसहस्राढ्यां वल्लीं श्रीगुरुरुष्टदः ।।४६।।
भगवान्स्वकरे धृत्वा विततां ममतामिव। प्रभुः प्रच्छिद्य तरसा स्वाश्रमं सङ्गमं ययौ ।।४७।।
तदाऽभूद्विप्रवनिता दुःखिता तत्सुता अपि। स्त्री प्राह दैव हा कष्टमदृष्टं नष्टमेव नः ।।४८।।
अस्माभिः किं यतीशाय तस्मै दत्त उपद्रवः। ग्रासवस्त्वपहृतोऽस्माकं वल्ली छित्त्वोज्झिता भुवि ।।४९।
एवं तां दुःखितां प्राह पतिः संयच्छ सद्धिया। श्रेयोघ्नं रोषमगदै[४]र्यथा गद[५]मदृष्टवित् ।।५०।।
प्रारब्धं नः प्रमाणं हि यद्यद्भावि यदा यदा। चन्द्रमौलीहया[६] तत्स्यात्तदधीनमिदं जगत् ।।५१।।

१.प्रत्यहम्। २.घेवडा। ३.शेंगा। ४.औषधैः। ५.रोगम्। ६.इच्छया।

सृष्ट्यादिकृद्व्यापकोऽपि नाज्यते गुणकर्मभिः। रात्या[१] पिपीलिकाभ्योऽन्नमसक्तोऽप्यनहंकृतिः ।।५२।।
वदति स्मृतिरप्येवमायुरन्नं प्रयच्छति। हस्त्याहारं मृगेन्द्राय ददाति प्रत्यहं कथम् ।।५३।।
निर्माय पूर्वमाहारं स्थूलान्सूक्ष्मांस्ततः परम्। उत्पादयामास चतुरशीतिलक्षसम्मितान् ।।५४।।
रङ्कं भूनायकं वाऽपि पुष्णाति समदृग्विभुः। यस्य पूर्वार्जितं यादृक्तादृक्तस्मै प्रयच्छति ।।५५।।
पूर्वजन्मनि निक्षिप्तं सुकृतं वाऽपि दुष्कृतम्। तद्धि स्वस्य स्वयं भोग्यं विभागी तस्य कः परः ।।५६।।
मूर्खो हि दैवहतकः स्वकर्मान्यत्र वीक्षते। सुखं वाऽप्यथवा दुःखं यद्यदुप्तं तदुद्भवेत् ।।५७।।
यतौ दोषं योजयसि स्वकर्मापि न वीक्षसे। अविद्यावेष्टिता ब्रूषे ग्रासोऽनेन हृतस्त्विति ।।५८।।
स तारको गृहे भिक्षां बुभुजे नो दरिद्रहृत्। ममाहमिति संरूढग्रन्थिभेत्ता स एव नः ।।५९।।
इति स्त्रियं समाश्वास्य विप्रवर्यः सुबोधतः। वल्लीमूलं समुत्खाय विप्रस्तत्याज दुरतः ।।६०।।
स्थूलं वल्ल्या आलवालं द्वारदेशेऽङ्गणे स्थितम्। उत्खातयामास च तत्सर्वं द्विजवरस्तदा ।।६१।।
श्रीगुरोः संप्रसादेन धनपूर्णं महाघटम्। लेभे लब्ध्वा परानन्दं गृहं निन्ये घटं द्विजः ।।६२।।
प्राह स्त्रियं पश्य चित्रं प्रसन्नोऽभूद्यतीश्वरः। वल्ली कृत्ताऽत एवेयं यतो लब्धो महानिधिः ।।६३।।
योगीश्वरो नरो नायं परः साक्षान्महेश्वरः। लब्धोऽस्माकं दैन्यहरो दर्शनार्थं चराधुना ।।६४।।
इत्युक्त्वा श्रीगुरुं गत्वा सस्त्रीकोऽभ्यर्च्य स द्विजः। वृत्तान्तं कथयामास धनलाभादिकं मुदा ।।६५।।
श्रीगुरुः प्राह भो विप्र क्वापि नैतत्प्रकाशय। अस्मिन्प्रकाशिते लक्ष्मीर्न स्थास्यति गृहे तव ।।६६।।
अखण्डा श्रीस्तव कुले निवसिष्यत्यचञ्चला। नन्दते ते कुलं पुत्रपौत्राद्यैर्मत्प्रसादतः ।।६७।।
इति लब्धवरो विप्र आज्ञप्तः स गृहं गतः। सस्त्रीकोऽसौ गुरुकृपा यद्दृष्टिर्दैन्यहारिणी ।।६८।।

????????

द्विज तस्य कुतो दैन्यं यस्योपरि गुरोः कृपा। यद्द्वारि कल्पवृक्षोऽस्ति दैन्यं तस्यालये कुतः ।।६९।।

यो नरो दैन्यहतकः सोऽपि सेवेत चेद्गुरुम्। सोऽपि भूत्वा सर्वपूज्यः परं पारं गमिष्यति ।।७०।।

यः श्रीगुरुं भजेत्सोऽपि परत्रेह च सिद्धिभाक्। तद्गृहेऽखण्डिता लक्ष्मीरष्टैश्वर्यैः समन्विता ।।७१।।

महिमा श्रीगुरोरेवं नामधारक भाविक। मनसाऽतो भज गुरुं कामधुग्गृहमेष्यति ।।७२।।

श्रोतारस्ते सत्कथास्वादुपानं कुर्वन्त्वेतत्प्रार्थयेऽहं समानम्।
मानं हित्वा विप्रगङ्गाधरस्य पुत्रो भक्तः सर्वदेवावरस्य ।।७३।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डेऽष्टादशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।२०८१।।

।। अथ एकोनविंशोऽध्यायः।।१९।।

श्रीदत्तात्रेयाय नमः।। श्रीगुरुभ्यो नमः।। श्रीगणेशाय नमः।।

सिद्धस्य चरणौ धृत्वा विनतो नामधारकः। करद्वयं च सन्धाय शिष्यराजोऽब्रवीदिदम् ।।१।।
जय सिद्ध जयाज्ञानध्वान्तज्योतिर्हि योगिराट्। त्वं भक्तमानसहरो भवसागरतारकः ।।२।।
मोहरात्र्यां मनोऽज्ञानध्वान्तव्याप्तं हि निद्रितम्। उद्बोध्य प्राशितं तेऽद्य गुरुलीलाऽमृतासवम् ।।३।।
ज्ञानार्कमुदितं दृष्ट्वा प्रबुद्धोऽहं सचेतनः। अभवं बोधितस्तेऽद्य भोः स्वामिन्दयया मुने ।।४।।
वदान्य सिद्ध योगीश कृपया मेऽग्रतः कथाम्। कथयेत्थं द्विजः सिद्धपादलग्नोऽभवन्नतः ।।५।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा सिद्धः संतोषसंयुतः। प्राहानुपममाहात्म्यं विस्तरेण गुरोर्मुदा ।।६।।
वक्ष्ये शिष्योत्तम गुरोश्चरितं नामधारक। शृणूदुम्बरवृक्षाधः प्रीत्या तस्थौ जगद्गुरुः ।।७।।
इति सिद्धवचः श्रुत्वा स भूयो नामधारकः। प्राह हित्वा पुण्यवृक्षान्कुतोऽस्योदुम्बरे रतिः[1] ।।८।।
वेदशास्त्रपुराणेषु श्रेष्ठोऽश्वत्थः प्रकीर्तितः। गुरोरुदुम्बरे प्रीतिः कुतस्तत्कारणं वद ।।९।।
सिद्धः प्राह प्रवक्ष्यामि वृत्तान्तं नामधारक। हिरण्यकशिपुं हन्तुं नृसिंहोऽत्रावतीर्य च ।।१०।।
क्रुद्धो नखायुधैः कोष्ठं विदार्याणि माल्यवत्। दधौ कण्ठे स हर्षेण भृत्योक्तिं सत्यतां नयत् ।।११।।
उदरे तस्य दैत्यस्य कालकूटोपमं विषम्। वडवानलवद्दीप्तमसह्यं दुःप्रधर्षणम् ।।१२।।
तद्विदारणकालेऽस्य विषं व्याप्तं नखेषु तु। सन्तप्तानि नखान्यासंस्तदा शिष्यावधारय ।।१३।।
दुःसहा वेदना जाता महालक्ष्मीस्तदैत्य तु। औदुम्बराणि प्रददौ नखतापोपशान्तये ।।१४।।
नखान् शीतौदुम्बरेषु स्थापयामास तत्क्षणम्। शान्तो विषाग्निर्नृसिंहः परमां शान्तिमाययौ ।।१५।।

१.प्रीतिः।

उग्रोऽपि शान्तो नृसिंहः परमां लक्ष्मामालिङ्ग्य [1]तत्तदा। वेदो[2]भौ सुप्रसन्नौ च वृक्षाय ददतुर्वरम् ।।१६।।
हृषीकेशोऽवदत्कल्पवृक्षोदुम्बर सर्वदा। फलैर्बहुभिराढ्यश्च कल्पवृक्षो भविष्यसि ।।१७।।
भक्त्या भजन्ति ये त्वां तत्काम्यसिद्धिर्द्रुतं भवेत्। त्वद्दर्शनादुग्रविषशान्तिः सद्यो भविष्यति ।।१८।।
ये सेवन्ते मनुष्यास्त्वां तेषामपि भविष्यति। सर्वकामफलावाप्तिः सर्वपापक्षयोऽपि च ।।१९।।
त्वत्सेवनादपि वधूर्वन्ध्या पुत्रवती भवेत्। त्वरितं ते भविष्यन्ति श्रीमन्तो दैन्यपीडितः ।।२०।।
त्वच्छायाजलमध्ये ये स्नानं कुर्वन्ति भक्तितः। तेषां भागीरथीतोयस्नानपुण्यं न संशयः ।।२१।।
त्वच्छायामाश्रिता मर्त्या जपानुष्ठानतत्पराः। तेषां फलमनन्तं स्यादिष्टलाभश्च सत्वरम् ।।२२।।
यः सेवते नरस्त्वां स व्याधिहीनो भवेत्सदा। ब्रह्महत्यादिदोषास्तु नश्यन्त्येव त्वदर्चनात् ।।२३।।
यं यं सङ्कल्प्य मनसा त्वां भजन्तीह भाविकाः। ते प्राप्नुवन्ति त्वरितं तं तं काममसंशयम् ।।२४।।
त्वदधीनाः सर्वदेवास्त्वयि लक्ष्म्या सहाप्यहम्। वसामीति हृषीकेशो नृसिंहोऽस्मै[3] वरं ददौ ।।२५।।
तस्मात्कलौ कल्पतरुरेवंभूत उदुम्बरः। उग्रोऽपि नरसिंहोऽभूत्सुशान्तो यत्फलाश्रयात् ।।२६।।
येनोग्रविषशान्तिर्हि कृता यस्मै वरोऽर्पितः। अतस्तत्रैव वसति श्रीनृसिंहसरस्वती ।।२७।।
यतः स्वस्योग्रताशान्तिरवतारान्तरे[4]ऽभवत्। तस्मादुदुम्बरतले श्रीगुरुर्वसतीष्टदा ।।२८।।
उदुम्बरोऽतिसुलभः कल्पवृक्षसमो मतः। विशेषाच्छ्रीगुरुस्थित्या सर्वकामफलप्रदः ।।२९।।
तस्मिन्कल्पद्रुमे चन्द्रमौलिः श्रीगुरुरन्वहम्। ब्रह्मविष्णवीशरूपोऽपि लीलया नृतनुः स्थितः ।।३०।।
भक्तानां तारणार्थं त्रिमूर्तिर्गुरुनायकः। अवतीर्णः क्षितौ तीर्थपावनार्थं नृविग्रहः ।।३१।।
अप्रकाशतया[5] वृक्षमूले तिष्ठति सद्गुरुः। प्रत्यहं तत्र मध्याह्ने बभूव सुमहोत्सवः ।।३२।।

१.नारदकश्यपप्र हादसनकादिकं वाक्यम्। २.विषशान्तिकरणं वेद। ३.उदुंबराय। ४.नृसिंहावतारे। ५.गुप्तरूपेण।

योगिन्योऽपि चतुःषष्टिः समागत्यामरेश्वरात्। प्रणम्य श्रीगुरुं भक्त्या प्रत्यहं समपूजयन् ।।३३।।
प्रणम्य श्रीगुरुं भक्त्या प्रार्थ्य नीत्वा निजाश्रमम्। गन्धाक्षतादिभिः सर्वैरुपचारैरपूजयन् ।।३४।।
तत्र भुक्त्वा पुनर्देवः स्माधितिष्ठत्युदुम्बरम्। प्रत्यहं तदविज्ञाय विस्मिता अभवन्द्विजाः ।।३५।।
अहो न याति स यतिर्भिक्षार्थं ग्राममन्वहम्। द्वीपेऽरण्ये कथं कालं स नयत्यशनं विना ।।३६।।
गूढा[१] चेष्टाऽस्य विज्ञेया संस्थाप्यैकं नरं त्विह। कुतो भिक्षामाहरतीत्येको गूढोऽत्र योजितः ।।३७।।
ततस्ते सङ्गमं जग्मुर्विलीयैकोऽत्र च स्थितः। मध्याह्नसमये सोऽपि भीतभीतोऽभवत्स्वतः ।।३८।।
परीक्षितुं प्रभोरन्तं य इच्छन्तीह ते नराः। द्रक्ष्यन्ति यममार्गं द्राक्ते चाधोगतिभागिनः ।।३९।।
स भीतोऽगान्निजस्थानं ब्राह्मणोऽत्रान्तरे तटे। गङ्गानुजाख्य कृषिको भाविकः क्षेत्ररक्षकः ।।४०।।
पूजनाय गुरोर्गङ्गामध्याद्योगिन्य आगताः। दिव्यास्ता वीक्ष्य मार्गं च जलमध्ये स विस्मितः ।।४१।।
स विस्मितः प्राह कोऽयं यतिर्मार्गः कथं जले। द्विभागं दृश्यते नीरं मध्यतो यात्ययं कुतः ।।४२।।
इत्थं ध्यायन्नपश्यत्स योगिनीभिः प्रपूजितम्। भोजितं गुरुनाथं तं पुनः पूर्ववदास्थितम् ।।४३।।
गङ्गानुजो निरीक्ष्येदं स्वगतं प्राह विस्मितः। ईशावतारोऽयमत आनर्चुर्देवकन्यकाः ।।४४।।
ततः परेद्युस्तीरस्थः स ददर्श महोत्सवम्। गुरुं नीराज्य योगिन्यो नमश्चक्रुः प्रपूज्य च ।।४५।।
ताभिः सह प्रवाहान्तर्मार्गेणागाद्गुरुस्त्विति। स निरीक्ष्य स्वयं तेन मार्गेणान्वाययौ मुदा ।।४६।।
द्विभागं तीरतो जातं जलं नद्यास्तु मध्यतः। पुरं ददर्शानुपमं सद्रत्नाञ्चितगोपुरम् ।।४७।।
वराऽमरावतीतुल्या पुरी दिनकरप्रभा। दृष्टा तावद्दीपहस्ताः प्राप्ता नेतुं गुरुं जनाः ।।४८।।
नीराज्य श्रीगुरुं नीत्वा मन्दिरे रत्नमण्डिते। ददुः सिंहासनं रत्नखचितं देवकन्यकाः ।।४९।।

१.गुप्ता।

उपचारैः षोडशभिर्विधिना पूज्य सद्‌गुरुम्। चतुर्विधैः षड्रसान्नैर्भोजयामासुरादरात् ।।५०।।
भुक्तो गुरुर्वीक्ष्य नरं किमर्थं त्वमिहागतः। इत्यापृच्छत्स तं प्राह दर्शनायागतोऽस्मि ते ।।५१।।
इत्युक्त्वा श्रीगुरुं नत्वा पादलग्नमना जगौ। गिरिजारमण स्वामिंस्त्रिमूर्तिस्त्वं हि केवलः ।।५२।।
न त्वत्स्वरूपज्ञानं मे मायासंसारवेष्टितम्। स्वामिन्भवाब्धिमग्नं मां समुद्धर कृपानिधे ।।५३।।
त्वं विश्वतारकस्तस्मादवतीर्णोऽसि भूतले। अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्योतीरूपोऽसि केवलम् ।।५४।।
भवेत्त्वद्दर्शनं यस्य स सर्वाभीष्टभाग्भवेत्। ऐहिकामुष्मिकानर्थान् लभेत्स क्षणमात्रतः ।।५५।
इति गङ्‌गानुजोऽस्तौषीत्स्तोत्रैर्नानाविधैर्गुरुम्। आश्वासयामास च तं संतुष्टो गुरुनायकः ।।५६।।
श्रीगुरुः प्राह ते दैन्यं नष्टं गङ्‌गानुजाखिलम्। यद्यद्वाञ्छसि चित्तेनाभीष्टं तत्तल्लभेत्तव ।।५७।।
यद्दृष्टमपि तत्क्वापि न प्रकाशय सर्वथा। यावत्तिष्ठामीह[१] तावत्सद्‌गतिस्ते भविष्यति ।।५८।।
इत्युक्त्वोदुम्बरं प्राप श्रीगुरुः सोऽपि भाविकः। अन्वागत्य नमश्चक्रे भक्त्या गङ्‌गानुजोऽपि तम्।।५९।।
ततः श्रीगुरुणाऽऽज्ञप्तो हृष्टो गङ्‌गानुजो ययौ। क्षेत्रं निधानमलभच्छ्रीगुरोः संप्रसादतः ।।६०।।
ज्ञानवान्त्सोऽभवन्नित्यं गुरुसेवापरायणः। महानन्देन युक्तोऽभूत्पुत्रपौत्रश्रियान्वितः ।।६१।।
भक्त्या प्रत्यहमागत्य ननाम श्रीगुरुं मुदा। एकभक्तिः कलत्रेण साकं भेजे स भाविकः ।।६२।।
एवं सत्येकदा माघे पूर्णिमायामुपेत्य तम्। प्रणम्य श्रीगुरुं भक्तो विनयावनतोऽब्रवीत् ।।६३।।
श्रुतं जगद्‌गुरो स्वामिन्माघस्नानं द्विजोदितम्। महाफलं प्रयागे च क्षेत्रं काशीपुरं महत् ।।६४।।
कथंभूतः प्रयागोऽसौ काशी वाराणसी च या। न जाने जातिहीनोऽहं भोः स्वामिन्कृपया वद ।।६५।।
गुरुर्गङ्‌गानुजं प्राह कृष्णापञ्चनदीयुतिः। प्रयाग एव काशी च स्मृतमत्र युगालयम् ।।६६।।

१.यावदिह तिष्ठामि तावन्न प्रकाशय अर्थात् ततः परं प्रकाशने न दोषः। मदनुग्रहात्ते सद्‌गतिर्भविष्यति।

कोल्हापुरं गया चेति दक्षिणे त्रिस्थली मता। मनोहरेयं साक्षात्ते दर्शयामि यदीच्छसि ।।६७।।
तथेत्युक्तः स वैयाघ्रचर्मासीनो गुरुर्दृढम्। पादुके धारयित्वाऽऽशु प्रयागं प्रातरागमत् ।।६८।।
स्नात्वा तेन सहागत्य मध्याह्ने काशिकां द्रुतम्। विश्वनाथं प्रदर्श्याशु मनोगत्या गयामपि ।।६९।।
नीत्वैवं त्रिस्थलीं पश्चात्सायङ्काले निजाश्रमम्। सह तेनागतः सोऽपि दृष्ट्वैवं चकितोऽभवत् ।।७०।।
कीर्तिं प्रकटितां ज्ञात्वा श्रीगुरुर्विश्वनाटकः। गोप्येनातः परं भाव्यमिति चित्ते व्यचारयत् ।।७१।।
प्रकाश्य स्थानमाहात्म्यं भगवानमरेश्वरम्। अनुनीय[1] ततो गन्तुं परमात्मोपचक्रमे ।।७२।।
योगिन्योऽपि चतुःषष्टिर्गुरुं जिगमिषुं तदा। विनताः करुणं प्राहुः कुतोऽस्मान्समुपेक्षसे ।।७३।।
नित्यं त्वद्दर्शनादेव नष्टं तापत्रयं हि नः। निकटे तेऽन्नपूर्णाऽतस्त्यक्तुं त्वामुत्सहेत कः ।।७४।।
इति दीनवचः श्रुत्वा श्रीगुरुर्योगिनीरितम्। ददौ ताभ्यां वरं हृद्यं[2] सन्तुष्टो भक्तवत्सलः ।।७५।।
श्रीगुरुः प्राह तिष्ठामि सदोदुम्बर एव मे। स्थानमेतन्निवासोऽत्र ममाप्राकट्यतः सदा[3] ।।७६।।
भवतीभिरिह स्थेयं कल्पवृक्षे मनोहरे। अन्नपूर्णामहं प्रीत्या स्थापयामि ध्रुवं तथा ।।७७।।
स्थातव्यं भवतीभिश्च कल्पवृक्षेऽप्युदुम्बरे। स्थानं ममामरपुरपश्चिमेऽत्र सुनिश्चितम् ।।७८।।
ख्यातं भविष्यति स्थानं पूजयिष्यन्ति वोऽखिलाः। कामसिद्धिर्द्रुतं यूयं सदा भवत कामदाः ।।७९।।
युष्मानुदुम्बरं चैव पादुके मे मनोहरे। येऽर्चन्ति कामनास्तेषां भविष्यन्त्याशु पूरिताः ।।८०।।
तिष्ठेत्सदाऽन्नपूर्णाऽत्र द्विजाराधनमन्वहम्। भविष्यत्याप्तकामाश्च पुरुषार्थविदो जनाः ।।८१।।
पापनाशे काम्यतीर्थे सिद्धतीर्थे[4] च ये नराः। स्नात्वाऽभिषिञ्चन्ति सप्तवारं सोदुम्बराश्च वः ।।८२।।
लभेद्वन्ध्यापि षष्ट्यब्दा पुत्रं दीर्घायुषं दृढम्। ब्रह्महत्यादि पापानि नश्यन्ति स्नानमात्रतः ।।८३।।

१.इतोऽहं यास्यामीत्यनुनीय। २.अभीष्टम्। ३.गुप्तरूपेण। ४.सिद्धितीर्थे इत्यपि पाठः।

सोमसूर्यग्रहे वाऽर्कसंक्रमे स्नानमत्र ये। कुर्वन्त्यनन्तं तत्पुण्यमश्वमेधाधिकं खलु ।।८४।।
सोमवत्याममायां वा व्यतीपातेऽन्यपर्वणि। एकं स्नानं यदि भवेत्तस्य पुण्यं ब्रवीमि वः ।।८५।।
सहस्रं स्वर्णशृङ्ग्गिण्यो धेनवः कपिलाः शुभाः। अलङ्कृता रौप्यखुरा गङ्ग्गायां ब्राह्मणोत्तमे ।।८६।।
दीयन्ते तत्फलं स्नाने भक्त्यैकद्विजभोजनात्। कोटिब्राह्मणसन्तृप्तिफलं नैवात्र संशयः ।।८७।।
उदुम्बरतले जप्यफलं कोटिगुणं भवेत्। मनसा निर्मलेनैव होमस्यापि तथा फलम् ।।८८।।
एकादशिन्या रुद्रस्य पादुकापूजनादपि। अतिरुद्राभिषेकस्य फलं निश्चलचेतसाम् ।।८९।।
प्रदक्षिणा मन्दगत्या ये कुर्वन्ति पदे पदे। वाजपेयक्रतुफलं तेषां नैवात्र संशयः ।।९०।।
तथैव नमनस्यापि पुण्यं कृत्वा प्रदक्षिणाम्। द्विवारं ये नमस्कारं कुर्वते ते निरागसः[१] ।।९१।।
अङ्ग्गहीनोऽथवा कुष्ठी यदि कुर्यात् प्रदक्षिणाम्। लक्षवारं भवेत्तस्य तनुर्देवतनूपमा ।।९२।।
ईदृङ्मनोहरं स्थानं यत्र कल्पतरुः स्वयम्। लोकदृष्ट्या विलीया[२]त्र नित्यं तिष्ठामि योगिनीः ।।९३।।
इत्याश्वास्य तिरोभूत्वा तिष्ठंस्तत्रापि सद्गुरुः। गन्धर्वनगरे भीमामरजासङ्ग्गमं मतः ।।९४।।
विश्वरूपो जगन्नाथः स हि सर्वगतोऽव्ययः। तथाऽप्युदुम्बरे प्रीत्या निवसत्यनिशं गुरुः ।।९५।।
गन्धर्वनगरे प्राप्तः प्राकट्येन तथाऽपि सः। तस्थावुदुम्बरे प्रीत्या यत्स्थानं ख्यातिमागतम् ।।९६।।
नामधारक कृष्णायां श्रीगुरोर्महिमा त्वयम्। वृत्तो गन्धर्वपुरजं महिमानं वदामि ते ।।९७।।

सरस्वती प्रार्थयति स्म गङ्ग्गाधरप्रसूतिः[३] सुचरित्रगङ्ग्गा।
भक्त्यावगाह्या श्रवणार्थिभिः सा कामक्षुदार्तस्य[४] हि दिव्यभिस्सा ।।९८।।

१.आगः पापाराधयोः। २.गुप्तो भूत्वा। ३.काम एव क्षुत्तेनार्तस्य *दिव्यभिस्सा* दिव्यान्नं सुचरित्ररूप गङ्ग्गा।

गुरुचरित्रमिदं खलु कामधुग् भजति यः सततं तदनन्यभुक्।
निधिरहो न जहाति तदालयं तत इदं विदिता भजतालयम्[1] ।।९९।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे एकोनविंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।२१८०।।

१.विदेहकैवल्यपर्यन्तं आश्रयभूतं वा।

।। अथ विंशोऽध्यायः।।२०।।

श्रीदत्तात्रेयाय नमः।।

सिद्धयोगिपदे धृत्वा शिष्यराण्नामधारकः। करौ सन्धाय विनतो ववन्दे भक्तिभावितः ।।१।।
तत्पदोः शिर आधाय वद्ञ्जय जयेति च। पृच्छति स्म गुरो सिद्धस्तोममौलेऽवधारय ।।२।।
स्वामिन्गन्धर्वनगरं गतोऽपि गुरुरास्थितः। उदुम्बरेऽमरपुरेऽप्यदृश्यत्वेन सद्गुरुः ।।३।।
योगिनीभ्यो वरं दत्त्वा स्थित्वा यातोऽन्यतोऽपि च। अत ऊर्ध्वं कथं वृत्ता कथा तां विस्तराद्वद ।।४।।
गुरुस्थानं ब्रवीषि त्वं कल्पद्रुममुदुम्बरम्। ततोऽग्रतो वरः केन लब्धस्तन्मे वदाखिलम् ।।५।।
इति शिष्यवचः श्रुत्वा तुष्टः सिद्धमुनिस्तदा। कृष्णातटोदुम्बरजमाहात्म्यं विस्तराज्जगौ ।।६।।
शृणु बाल गुरोर्लीला कति वक्ष्याम्युदुम्बरे। सर्वकालं निवसति प्रीतिपूर्वकमीश्वरः ।।७।।
कल्पद्रुमो यस्य नाम स[1] किं दातुं न शक्यते। यत्र च श्रीगुरोर्वासस्तत्र स्यात्कल्पितं फलम् ।।८।।
न मे शक्तिर्हि तत्सथानमाहात्म्यस्याधिवर्णने। एकं निदर्शनं[2] तेऽद्य वक्ष्ये शृणु समाहितः ।।९।।
शिरोलसंज्ञके ग्रामे विप्र एको महामतिः। गङ्गाधर इति ख्यातो वेदशास्त्रपरायणः ।।१०।।
तस्य शान्ता धर्मरता सुशीला स्त्री पतिव्रता। सुता जाता मृतास्तस्यास्ततः सा दुःखिताऽभवत् ।।११।।
जाता पञ्च सुतास्तस्या मृतास्तेऽपि तया सुराः। आराधितास्तथाऽप्यस्या दुःखप्रशमनं न हि ।।१२।।
व्रतोपवासैर्विविधैर्वनिता साऽतिदुःखिता। प्राक्कर्म गहनं तस्यास्ततस्तस्या मृताः सुताः ।।१३।।
सा विप्रगृहिणी कर्मविपाकज्ञ[3]मपृच्छत। पुत्रशोकप्रदं दोषं पूर्वकर्मसमुद्भवम् ।।१४।।
विद्वान्विप्रोऽवदत्कश्चित्सन्तानक्षयकारणम्। शृणु प्राग्जन्मदोषोत्थं विस्तराद्वच्मि भीरु ते ।।१५।।

१.'दातुं शक्नोति किं स न' इति पाठः साधुः। २.दृष्टान्तम्। ३.विप्रम्।

गर्भपातं प्रकुरुते तामसो यो नराधमः। जन्मान्तरे तु तद्दोषान्मृतपुत्रो भवेन्नरः ।।१६।।
अश्वहन्ता च गोहन्ता वन्ध्यत्वं प्रतिपद्यते। परद्रव्यापहर्ताऽपि मृतपुत्रो भवेन्नरः ।।१७।।
पूर्वजन्मभवो दोषो दृश्यतेऽस्माभिरेष ते। तं दोषं कथये तुभ्यं सावधानतया शृणु ।।१८।।
कश्चिच्छौनकगोत्रीयो द्विजस्तस्य धनं त्वया। भवान्तरे त्वपहृतं याचतेऽपि न चार्पितम् ।।१९।।
स विप्रो द्रव्यलोभेन त्वामुद्दिश्य चकार ह। आत्महत्यां महादोषां पिशाचत्वं गतः स तु ।।२०।।
स ते गर्भान्पातयति भ्रूणांस्ते मारयत्यपि। ईदृक्प्राक्कर्म ते तस्य क्षयो भोगेन नान्यथा ।।२१।।
इति विप्रवचः श्रुत्वा खिन्नाऽभूत्सा द्विजाङ्गना। अनुतापेन सन्तप्ता पतिता द्विजपादयोः ।।२२।।
तदा हस्तौ च सन्धाय[१] विनयावनता सती। तत्पदोः शिर आधाय पप्रच्छ करुणं द्विजम् ।।२३।।
चण्डालाऽहं पापिनी मे भक्षितं विषमुल्बणम्। प्रार्थये त्वां कथय मे[२] तच्छान्तिकरमौषधम् ।।२४।।
स विप्रो ब्राह्मणीं प्राह ब्रह्महत्या त्वयाऽर्जिता। यत्तस्यापहृतं द्रव्यं प्रेत्याऽभूत्स पिशाचकः ।।२५।।
निर्वंशः स मृतस्तस्य जातं नैवौर्ध्वदेहिकम्। जन्मान्तरे धनं तस्य सर्वं भुक्तं त्वयैव हि ।।२६।।
तस्योद्धारं प्रयत्नेन कुरु षोडशसंस्कृतिम्। कृत्वा देहि शतद्रव्यं तद्गोत्रीयद्विजन्मने ।।२७।।
एतेन ते भवेच्छुद्धिस्त्वं कृतार्था भविष्यसि। कृष्णातटे मासमेकमुपवासं समाचर ।।२८।।
पञ्चगङ्गासङ्गमे तु स्नानं कृत्वा यथाविधि। आराधयोदुम्बराख्यं भक्त्या कल्पतरुं सती ।।२९।।
स्नात्वा पापविनाशे तु सप्तवारमुदुम्बरम्। अभिषिच्य पुनः स्नात्वा काम्यतीर्थे यथाविधि ।।३०।।
श्रीगुरोः पादुके दिव्ये भूयो भक्त्याऽऽभिषेचय ते[३] पूजयैकभावेन मासमेवं समाचर ।।३१।।
श्रीनृसिंहसरस्वत्याः स्थानं तदतिपावनम्। दोषा नश्यन्ति ते पुत्रः पूर्णायुश्च भविष्यति ।।३२।।

१ नमस्कृत्य। २.मया। ३.पादुके।

आचरैवं मासमेकं शतद्रव्यं ततोऽर्पय। सति शौनकगोत्रीयब्राह्मणाय प्रयत्नतः ।।३३।।
आचर त्वं सुमनसा प्रेतनाम्नौर्ध्वदेहिकम्। कष्टं ते सफलं भूयात्पातु त्वां गुरुनायक ।।३४।।
श्रीगुरोः स्मरणं कृत्वा पादुके तस्य पूजय। भविष्यत्यघनाशस्ते विप्रश्चोद्धृतिमेष्यति ।।३५।।
इत द्विजवचः श्रुत्वा चिन्ताविष्टाब्रवीद्द्विजम्। शतद्रव्यं गृहे नास्ति लभ्यते न कदापि च ।।३६।।
कष्टं करिष्ये देहेन पूजये चोपवासतः। एकभावेनैकमासं करिष्ये गुरुसेवनम् ।।३७।।
एवं ब्राह्मणनारी सा विप्रं निश्चयमब्रवीत्। श्रीगुरुप्रेरितमतिः स विप्रोऽप्यब्रवीदिदम् ।।३८।।
शृणु बाले शतद्रव्यं यदि नास्ति ततस्त्वया। गुरुपादार्चनं कार्यं मनसा निर्मलेन हि ।।३९।।
श्रीगुरुस्तव पापस्य परिहारं करिष्यति। वासो निरन्तरं तस्य तत्रोदुम्बरसन्निधौ ।।४०।।
स कृपालुर्भक्तदोषपरिहारं करिष्यति। गुर्वाज्ञया यथाशक्ति कुरु द्रव्यव्ययं सति ।।४१।।
इति विप्रवचः श्रुत्वा सन्तुष्टा सा द्विजाङ्गना। श्रीगुरोर्यत्र तत्स्थानं तत्र गत्वा तथाऽऽचरत् ।।४२।।
स्नात्वा सा सङ्गमे पापनाशतीर्थे यथाविधि। सप्तवारं स्नापयित्वा कृत्वा वृक्षं प्रदक्षिणम् ।।४३।।
काम्यतीर्थे पुनः स्नात्वाऽभ्यर्च्य श्रीगुरुपादुके। नत्वा प्रदक्षिणीकृत्य सोपवासेन चाभजत् ।।४४।।
एवं दिनत्रयेऽतीते तस्याः स्वप्ने समेत्य सः। भीषयित्वा पिशाचस्तां ययाचे द्रव्यमात्मनः ।।४५।।
सा प्राहाद्यापि मे द्रव्यं चेन्न दास्यसि हन्मि हि। त्वामग्रतोऽपि ते वंशं वर्धयिष्यामि नैव च ।।४६।।
व्यथां एते तवायासाः पुत्रो वंशेऽपि नैव ते। भविष्यतीति कोपेन तां घातयितुमागतः ।।४७।।
चकिता विप्रवनिता भीता सोदुम्बरं ययौ। दृष्ट्वा श्रीगुरुनाथं सा तदा तत्पृष्ठतो गता ।।४८।।
नार्यै दत्वाऽभयं विप्रपिशाचं विनिवार्य च। पप्रच्छ श्रीगुरुः कस्मादेतां हंसि स्त्रियं कुधी ।।४९।।
स विप्रः श्रीगुरुं प्राह मम द्रव्यं भवान्तरे। अनयाऽपहृतं तेन प्राणास्त्यक्ता मया खलु ।।५०।।

स्वामिन्कृपालो मच्छत्रुपक्षपातस्तवोचितः। तापसो यतीशस्त्वं कार्यः पक्षाश्रयो न ते[1] ।।५१।।
इति तद्वचनं श्रुत्वा श्रीगुरुः कुपितोऽब्रवीत्। त्वमर्दयसि[2] चेद्भक्तान्करिष्ये शासनं तव ।।५२।।
हितं ते कथयामास सद्गतिस्त्वं शृणोसि चेत्। भविष्यति पिशाचत्वपरिहारोऽपि नान्यथा ।।५३।।
यत्किञ्चिद्विप्रवनिता दास्यत्यङ्गीकरोषि चेत्। भविष्यति गतिर्नो चेन्मतं ते तदितो व्रज ।।५४।।
रक्षामि भक्तं वंशाभिवृद्धिपूर्वकमेव हि। आगमिष्यसि चेद्द्रष्टुं भूयो दण्ड्यो भविष्यसि ।।५५।।
इति श्रुत्वा गुरुवच उच्चैर्नत्वा पिशाचकः। उवाच ते पदे दृष्टे स्वामिंस्त्वं मां समुद्धर ।।५६।।
क्षमस्व मे यथोद्धारस्तथैव त्वं कुरु प्रभो। यथाऽऽज्ञापयसीश त्वं तथैवाङ्गीकरोम्यहम् ।।५७।।
श्रीगुरुः प्राह भावेन कारयिष्यति ते क्रियाम्। इयं दाशाहिकीं सद्यः सद्गतिस्ते भविष्यति ।।५८।।
इत्युक्त्वा तं ततो विप्रस्त्रियं प्राह जगद्गुरुः। त्वं द्रव्येणानुकूलेन प्रेतनाम्ना चर क्रियाम् ।।५९।।
ब्रह्महत्यादोषनाशस्त्वरितं ते भविष्यति। पूर्णायुषो भविष्यन्ति पुत्री पुत्राश्च ते खलु ।।६०।।
अष्टतीर्थस्नानपूर्वमेतन्नाम्ना चर क्रियाम्। उदुम्बरद्रुस्नपनं सप्ताहं कुरु भामिनि ।।६१।।
इति स्वप्ने निरीक्ष्यासौ प्रबुद्धा चकिताऽभवत्। हृदा श्रीगुरुमूर्तिं तां चिन्तयामास सा पुनः ।।६२।।
यथा श्रीगुरुणाऽऽज्ञप्तं सा कर्माकारयत्तथा। ब्रह्महत्यादोषनाशो जातः सोऽपि गतिं गतः ।।६३।।
स्वप्ने श्रीगुरुथोऽस्यास्ततोऽन्यस्मिन्दिने ददौ। नारिकेलफलद्वंद्वं तस्यै परिहिताञ्चले[3] ।।६४।।
प्राह व्रतं समाप्य त्वं पारणां कुर्विमे फले। भुंक्ष्व सन्ततिवृद्धिस्ते भविष्यति न संशयः ।।६५।।
ततो बुद्ध्वा पूर्णमनाः पतिं तत्प्राह दंपती। तथैव चक्रतुर्हृष्टौ श्रीगुरोः संप्रसादतः ।।६६।।
यथा चिन्तामणिस्पर्शाद्याति काञ्चनतामयः। तथा गुरुप्रसादात्सा त्वरितं निर्मलाऽभवत् ।।६७।।

१.त्वया। २.पीडयसि। ३.परिधृतवस्त्रप्रांते।

ततः सा गर्भिणी जाता श्रीगुरोः कृपया सुतौ। द्वौ प्रासूताभवद्धृष्टा विप्रस्त्री नामधारक ।।६८।।

व्रतबन्धमथो ज्येष्ठपुत्रस्यान्यस्य चौलकम्। कर्तुकामो समारम्भं चक्रतुः पितरौ मुदा ।।६९।।

जननी जनकश्चोभौ संस्कारं कर्तुमुद्यतौ। पुत्रस्य तस्य हर्षेण महता जातसंभ्रमौ ।।७०।।

प्रीत्या संस्कार आरब्धः सम्भारा अपि सम्भृताः। पूर्वेऽह्नि व्याधिभिर्ग्रस्तः कुमारः सहसाऽभवत् ।।७१।।

व्याधयोष्टोत्तरशतं श्रेष्ठास्तेऽन्योन्यं तूत्तरोत्तरम्। तेषु तीव्रो धनुर्वातो यः प्राणान्हर्तुमुद्यतः ।।७२।।

वक्रीभूता अवयवा दृश्येतेऽर्भो[१] भयानकः। त्रिदिनं सोऽतिकष्टं हि बालकः पीडितोऽभवत् ।।७३।।

ततो रात्रौ ज्येष्ठपुत्रः पंचत्वमगमत्क्षणात्। शोकं चकार जननी दुःखेन महताऽऽवृता ।।७४।।

विलप्य बहुशो माता भुवि शीर्षमताडयत्। उदरं ताडयामास पाषाणेनैव भामिनी ।।७५।।

देहं त्यक्त्वा धरित्र्यां सा मृतप्रायाऽभवत्क्षणात्। शश्वत्सुतगुणान्स्मृत्वा दुःखिताऽश्रुपरिप्लुता ।।७६।।

मृतपुत्रशरीरे सा पतिता भृशदुःखिता। शवमालिङ्ग्य रुदती सा मायाजालवेष्टिता ।।७७।।

प्राह तात सुतश्रेष्ठ मम त्वं प्राणरक्षकः। त्वं क्व यास्यसि मां त्यक्त्वा कठोरं ते मनः कथम् ।।७८।।

क्व गतोऽस्यधुना रन्तुं[२] पयो मे स्त्रवते वृथा। शीघ्रमागच्छ धावंस्त्वं प्राणात्प्रियतमोऽसि मे ।।७९।।

विस्मर्यन्ते गुणाः किं ते निधानं त्वमेव हि। मंजुलं बालवाक्यं ते कथं विस्मर्यते मया ।।८०।।

त्वत्स्वरूपसमं पुत्रं न द्रक्ष्यामि कदाचन। स्वप्ने निधानं लब्धं किमिति भ्रान्तिस्त्वया कृता ।।८१।।

सूताः[३] पञ्च सुतास्तेषु निधिस्त्वं केवलं मम। गर्भाधाना[४]त्त्वया मह्यं सन्तोषोऽतीव चार्पितः ।।८२।।

दोहदा उत्तमा जाता दुश्चित्ता न कदाऽभवम्। सुतो भविष्यतीत्येवमानन्दोऽभूत्तथाऽभवत् ।।८३।।

वरः श्रीगुरुणा दत्तः सत्पुत्रस्ते भविष्यति। तेन हृष्टाऽस्मि वरदपिण्डोऽयमिति निश्चिता ।।८४।।

१.क्रीडितुम्। २.प्रसूताः। ३.ल्यब्लोपे पंचमी, गर्भाधानमारभ्याद्य यावत्।

आरभ्य प्रसवात्सौख्यं त्वयातीव समर्पितम्। रक्षणं ते कृतं प्राणप्रियोऽयमिति निश्चयात् ।।८५।।
तव मेऽतीव विश्वासो वार्धक्ये पालयिष्यसि। नोचितं गमनं तेऽस्मांस्त्यक्त्वा धर्मोऽप्ययं न ते ।।८६।।
बहुदुःखं पुराऽभून्मे विस्मृतं तत्त्वदीक्षणात्। विश्वासो मे कृतो दुर्गात्तारयिष्यसि नस्त्विति ।।८७।।
एवं नानाप्रकारेण विललापातिदुःखिता। तां बालां सकलो लोको वारयन्नब्रवीदलम् ।।८८।।
यद्भावि तन्न देवर्षिदैत्यानपि न (वि) मुञ्चति। ललाटे लिखितं धात्रा सत्यं तदचलं खलु ।।८९।।
अवतारा येऽवतीर्णास्तेऽपि न स्थिरतां गताः। मनुष्यास्तु पुनर्यूयं ध्रुवं किं ते मतं वद ।।९०।।
एवं तां बोधयामास जनः साऽतीव दुःखिता। प्रोचे फलद्वयं मह्यं समाश्वास्य समर्पितम् ।।९१।।
भूमण्डले महाख्यातिः श्रीनृसिंहसरस्वती। उदुम्बरे निवसति तेन दत्तः सुतस्त्वयम् ।।९२।।
कथं स्याद्वचो मिथ्या मह्यं येन वरोऽर्पितः। मद्धत्या तस्य भवतु त्यक्ष्येऽनेन[1] सहाप्यसून् ।।९३।।
इति स्मृत्वा गुरुं प्राह कथं मां पीडयस्यहो। त्वद्वाक्येऽहं हि विश्वस्ताऽध्रुवं त्वं सत्यवागिति ।।९४।।
त्वं सत्यसंकल्प इति विश्वासोऽतीव मेऽभवत्। कृतो विश्वासघातस्तोऽद्य त्वं किं विश्वासघातकः।।९५।।
त्वं त्रिमूर्त्यवतारोऽसि श्रीनृसिंहसरस्वती। बिभीषणध्रुवाद्यैस्ते मेयं[2] सत्यं वचः कथम् ।।९६।।
कृतो विश्वासघातस्ते यद्भवान्मामुपेक्षते। कृतो मे निश्चयः प्राणांस्त्वामुद्दिश्य त्यजाम्यहम् ।।९७।।
आयान्ति सेवका लोकाः कुर्वन्ति त्वत्प्रदक्षिणाः। कुर्वन्त्युदुम्बुरार्चां च पुरश्चरणमप्युत ।।९८।।
पुरश्चर्यां कृतास्माभिः फललब्ध्याऽलमद्य नः। को विश्वासस्तव स्थाने प्राणांस्त्यक्ष्यामि तेऽग्रतः ।।९९।।
कीर्तिस्ते प्रसृता सृष्टौ मम विश्वासघातक। येऽग्रे भक्ता भजष्यन्ति विश्वसन्ति कथं हि ते ।।१००।।
अहं ब्रह्मस्वदोषार्ता पदलग्नाऽभवं तव। अंगीकृत्य जहासीह कोऽयं धर्मस्तवानघ ।।१०१।।

१.पुत्रेण। २.मातुं योग्यम्।

व्याघ्रभीत्याऽऽप[१] शरणं यवनं गौस्ततः स तु। प्राणाञ्जहार तद्वन्मे जातमद्य न संशयः ।।२।।
किंवा पीडालयं[२] कांक्षन्देवालयमुपागतम्। देवालयं पतित्वा तं यथा निन्ये यमालयम् ।।३।।
जातं मम तथैवाद्य किं ब्रवीमि तवाग्रतः। मम पुत्रस्य च प्राणान्न रक्षसि कथं वद ।।४।।
योषिदे[३]वमहोरात्रं दुःखेन परिपीडिता। अत्रान्तरे प्रातरभूत्ततः सूर्योऽपि चोदितः ।।५।।
द्विजाः संहत्य चागत्य तत्समीपमदोऽब्रुवन्। व्यर्थं करोषि शोकं त्वं मौर्ख्यमेतत्तवोचितम् ।।६।।
यद्यद्यदा यदा भावि तत्तद्ब्रह्मापि नान्यथा। कर्तुं शक्यः शवं देहि संस्कर्तुं द्राङ् नदीतटे ।।७।।
इति श्रुत्वा वचः सा च रुदती प्राह भो द्विजाः। देयो वह्निर्मया सार्धं शवं दास्यामि नान्यथा ।।८।।
अहमग्निं प्रवेक्ष्यामि साकं पुत्रेण चेति सा। उक्त्वा शवं न प्रददौ तं बबंध निजोरसि ।।९।।
लोका ऊचुः कर्कशेयं याऽऽत्मानं दग्धुमिच्छति। साकं पुत्रशवेनायमहो धर्मः क्व चेदृशः ।।११०।।
न दृष्टं न श्रुतं चापि स्वपुत्रेणाग्निवेशनम्। आत्महत्या महादोषाऽप्येषा वक्त्यन्यथाऽन्यथा ।।११।।
इति नानाप्रकारैस्ते प्रोचुः सा निश्चयेन तान्। प्राह प्राणांस्त्यजामीति तां न पस्पर्श कोऽपि हि ।।१२।।
व्यतीतेऽपि च मध्याह्ने दग्धुं नादाच्छवं स्वयम्। नागाद्गङ्गातटं ग्राम आकान्तः समभून्महान् ।।१३।।
अत्रान्तरे ब्रह्मचारी तामुपागत्य सत्वरम्। विस्तरेण यथायोग्यमात्मज्ञानमुपादिशत् ।।१४।।
नामधारक तत्राभूद्विचित्रं पुत्रशोकहृत्। सुज्ञानं बोधयामास ब्रह्मचारी स तापसः ।।१५।।
न ब्रह्मचारी स गुरू रूपान्तरोऽभ्यगात्। स भक्तवत्सलस्त्रीशः श्रीनृसिंहसरस्वती ।।१६।।
गङ्गाधरसुतो वक्ष्यत्यग्रलीलां सरस्वती। मनोहरां यच्छ्रवणाद्भविष्यन्ति शतायुषः ।।१७।।

१.प्राप। २.दुःखनाशम्। ३.स्त्री।

ये भक्तिपूर्वकमिदं हि गुरोश्चरित्रं शृण्वन्ति वाऽपि च पठन्ति सदा पवित्रम्
व्याधिः स्पृशत्यपि न कश्चन तच्छरीरं पूर्णायुरस्य च भवेत्खलु वच्मि सारम् ।।१८।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे विंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।२२९८।।

।। अथ एकविंशोऽध्यायः।।२१।।

श्रीदत्तात्रेयाय नमः।। श्रीगुरुभ्यो नमः।।

सिद्धः प्राह ब्रह्मचारी तां प्राप्तो नामधारक। प्रेतस्य जननीं खिन्नां तत्त्वज्ञानमुपादिशत् ।।१।।

ब्रह्मचारी प्राह नारि दुःखं मा कुरु मौर्ख्यतः। कश्चिरंजीवितः पृथ्व्यां संसारे क्षणभङ्गुरे ।।२।।

क उत्पन्नो मृतः को वा चेदुत्पन्नः कुतो वद। जलबुद्बुद्वज्जाता अपि ते न स्थिरा नराः ।।३।।

संयोगे पञ्चभूतानां कर्मणा दृश्यते तनुः। व्यक्ताऽपि भूतपार्थक्ये[१]ऽव्यक्ता कर्मक्षये च सा ।।४।।

पञ्चभूतात्मकं मायागुणपाशेन वेष्टितः। पुत्रमित्रकलत्रादिदेहं भ्रान्त्यैव मन्यते ।।५।।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा मायामया हि तैः। मनो विक्रियते तेन ममाहं[२]त्वादिको भ्रमः ।।६।।

लभेत्सत्त्वेन देवत्वं रजसा च मनुष्यता। तमसाऽधमता चैव निजकर्मानुसारिणः[३] ।।७।।

यद्यदाचरितं कर्म सुकृतं वाऽपि दुष्कृतम्। तद्वशेन फलप्राप्तिः स्वस्य भोग्या स्वयं क्रिया[४] ।।८।।

तदधीनानीन्द्रियाणि यथाऽस्य गुणवासना। लिप्यन्ते सुखदुःखैस्ते ये मायापाशवेष्टिताः ।।९।।

संसारेऽस्मिन्वर्तमाना निजकर्मगुणोद्भवाः। ते स्वर्जितानुसारेण सुखदुःखभुजोऽन्वहम् ।।१०।।

येषां कल्पकोट्यायुर्ऋषयोऽप्यमराश्च ते। न कर्मणा परित्यक्ता मनुष्याणां तु का कथा ।।११।।

देहाधीना नरा देहाः कालाधीना न संशयः। नानागुणैः कर्मभिश्च देहधारीह चेष्टते ।।१२।।

यो देहधारी तस्यैते षड्विकाराः[५] क्रमेण तु। स्थैर्यं स्वदेहस्य न तत्सम्बन्धस्य च सर्वथा ।।१३।।

अत एव ज्ञानवन्तो न तुष्यन्ति हि जन्मनः। यद्वा मृत्युङ्गतस्यापि दुःखं कुर्वन्ति नैव हि ।।१४।।

यदा गर्भगतो जन्तुरव्यक्तोऽपि ततः क्रमात्। व्यक्तो भूत्वा जनित्वाऽपि भूयोऽव्यक्तो भवत्यहो ।।१५।।

१.पंचभूतानां पृथक्त्वे जाते। २.स्त्रीपुत्रादौ ममत्वं, देहादौ अहंत्वम्। ३.जीवस्य। ४. कर्म। ५.जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, नश्यति.

यथाऽप्सु वायुनोद्भूता बुद्बुदाः क्षणमात्रतः। नश्यन्ति तद्वद्देहोऽपि कर्मणा न स्थिरः सति ।।१६।।
यदैव गर्भगो देहोऽध्रुवो ज्ञेयस्तदैव हि। यावत्कर्मानुबन्धोऽसौ फलभुक्तावदेव हि ।।१७।।
केऽपि बाल्ये मरिष्यन्ति तारुण्येऽन्यत्र केचन। यावद्यस्यार्चितं तावत्तद्देहेनैव भुज्यते ।।१८।।
पितृमातृसुतभ्रातृस्वीयबुद्ध्या भ्रमन्ति ये। ते मूढदृष्टयो भ्रष्टास्ते मायापाशवेष्टिताः ।।१९।।
बाह्येऽपि निर्मलो देहो रेतोरक्तोद्भवोऽन्तरे। मांसास्रमज्जास्थिशुक्रश्लेष्ममूत्रमलाञ्चितः ।।२०।।
विधिः कर्मानुसारेण जातमात्रस्य देहिनः। ललाटे लिखितीहैतद्भोग्यमेव शुभाशुभम् ।।२१।।
न जेष्यन्तीह कालं च न कर्मापि च केचन। अतः कस्यापि देहस्य नित्यत्वं नास्ति सर्वथा ।।२२।।
स्वप्नलब्धनिधानस्य विश्वासः कस्य जागृतौ। इन्द्रजालफलस्येह स्थैर्यं मन्येत को बुधः ।।२३।।
सम्बन्धनित्यता ते चेत्पूर्वजन्म क्व तेऽभवत्। मानुषं वाऽन्यजातीयं कोटिजन्मगतं वद ।।२४।।
यदा नृयोनिरासीस्त्वं जननी कस्य वाऽथवा। कस्यासीर्गृहिणी वाऽग्रे कस्य का वा भविष्यसि ।।२५।।
कस्ते माता पिता वाऽऽसीद्भवान्तरकथां वद। मृतः पुत्र इति भ्रान्त्या वृथा शोकं करोष्यहो ।।२६।।
पञ्चभूतात्मको देहश्चर्ममांसास्थिवेष्टितः। मलिनोऽस्य ममत्वेन शोकोऽयं क्रियते वृथा ।।२७।।
कुतो मृत्युः क्व वा पुत्रस्त्वं व्यर्थं शोचसि भ्रमात्। शवं प्रदेहि संस्कर्तुं शास्त्रलौकिकरीतितः ।।२८।।
इति तस्यै ब्रह्मचारी तत्त्वज्ञानमुपादिशत्। सर्वं श्रुत्वाऽपि सा भूयो विनयावनताऽब्रवीत् ।।२९।।
स्वामिन्करुणया मह्यमुपदिष्टस्त्वयाऽधुना। तारकः परमो धर्मो मनो मे तेन न स्थिरम् ।।३०।।
प्रारब्धं चेत्प्रमाणं ते कथ्यते भजनं[१] कुतः। अयोऽपि स्पर्शसंस्पर्शात्स्वर्णतां नैव याति किम् ।।३१।।
प्राग्दैवहीनाऽहमिति ज्ञात्वेशचरणौ धृतौ। दत्त्वाऽभयं स पश्चान्मामधुना किमुपेक्षते ।।३२।।

१.कुतो हेतोरीश्वरस्य भजनं कर्तव्यम्।

ज्वरेण पीडितः कश्चिद्याति धावन्भिषग्[1]गृहम्। वैद्योऽगदप्रदानेन गदनाशं करोत्यहो ।।३३।।
आपन्नो[2] याति शरणं सम्पन्नं करुणं यदा। तदापत्तिं निहत्याशु सम्पत्तिं प्रददात्यहो ।।३४।।
तद्वन्मया त्रयीमूर्तिः श्रीनृसिंहसरस्वती। श्रितस्तेन वरो दत्तः स भवत्यन्यथा कथम् ।।३५।।
आराधितो मया सोऽपि तेन दत्तो वरोऽपि मे। तदीयवचसा नूनं सुस्थिरा निश्चिताऽभवम् ।।३६।।
मयि स्थितायां विश्वासे सोऽभूद्विश्वासघातकः। अहो मौर्ख्यं ममेदं हि ततो वक्ति भवानिदम् ।।३७।।
अत एव तदग्रे मे प्राणांस्त्यक्ष्यामि सर्वथा। देहोऽयं गुरुनाथाय देयस्तत्कीर्तिवर्धये ।।३८।।
इति तद्वचनं श्रुत्वा ज्ञात्वा तद्‌भावनां दृढाम्। उपायं कथयामास ब्रह्मचारी द्विजस्त्रियै ।।३९।।
श्रीगुरौ तव निष्ठा चेच्छतायुरपि ते सुतः। लब्धोऽपि चेन्मृतो दैवान्नय तं गुरुसन्निधिम् ।।४०।।
यत्र त्वया वरो लब्धस्तत्रार्पय कलेवरम्। कृष्णापञ्चनदीयोगोऽत्र कल्पद्रुरुदुम्बरः ।।४१।।
इति तद्वचनं श्रुत्वा निश्चित्यापि तथैव सा। बद्‌ध्वा कुक्षौ शवं प्राप सोदुम्बरसमीपतः ।।४२।।
तत्र पादुकयोः शीर्षं ताडयामास भामिनी। स्नापिते रुधिरेणैव पादुके क्रुद्धया तया ।।४३।।
सर्वेभ्यो च शोकेभ्यः पुत्रशोको विशिष्यते। मातापित्रोर्मृत्युमूलः क्षयरोगः स एव हि ।।४४।।
सूर्योऽप्यस्तं गतस्तावद्दग्धुं सा न ददौ शवम्। विप्रा ऊचुः शुचाऽलं नो दग्धुं देह्यद्य तं शवम् ।।४५।।
नारण्येऽस्मिन्नरा नारि कथं स्थेयं निशीह तु। कर्कशेऽतः शवं देहि शीघ्रं न इति तेऽब्रुवन् ।।४६।।
कथंचनापि न ददौ शवं बद्‌ध्वोदरे तु सा। उच्चैः सती प्ररुदती पतिता पादुकोपरि ।।४७।।
अन्योऽन्यमूचुस्तेऽस्माभिर्न स्थेयमिह वै निशि। भवेत्तस्करबाधाऽपि ततो यास्यामहे गृहान् ।।४८।।
अद्य स्नात्वाऽपि चोपोष्य प्रातःकाल उपागते। पुनरेत्य प्रकर्तव्यो दाहोऽस्माभिः शवस्य तु ।।४९।।

१.वैद्यो। २.आपद्ग्रस्तः।

रात्रौ दुर्गन्ध उद्‌भूते त्यक्ष्यत्येषा शवं खलु। ततो दग्धुं दास्यतीयं कर्कशा नात्र संशयः ।।५०।।
इत्युक्त्वा ते ययुर्ग्रामं तत्र तौ पितरौ स्थितौ। भृशं शुशोच सा नारी ततो रात्रिरुपागता ।।५१।।
द्विदिनं वीतनिद्रा सा शुशोच जननी भृशम्। यामत्रये व्यतीते तु रात्र्याः सा निद्रिताऽभवत् ।।५२।।
स्वप्ने ददर्श सोऽप्येकं जटाभस्मविभूषितम्। व्याघ्रचर्मपरीधानं भातं[१] रुद्राक्षमालिनम् ।।५३।।
योगदण्डं त्रिशूलं च कराभ्यां दधतं स तु। प्राहाक्रोशसि कस्मात्त्वं [२]भामिनीह ममोपरि ।।५४।।
किं जातं ते कुमारस्य चिकित्सां प्रकरोम्यहम्। इत्युक्त्वा सोऽभयं दत्त्वा श्रीगुरुर्भक्तवत्सलः ।।५५।।
भस्म क्षिप्त्वा शवे प्राह मुखमस्य विदारय। वायुस्फूर्त्या मृतमपि जीवयामि पुनः सति ।।५६।।
प्राणो नामैष वायुः स बहिर्यातो मुहुर्मया। आनीय पूर्ववन्न्यस्तस्त्यजातः शुचमङ्‌गने ।।५७।।
इति दृष्ट्वा प्रबुद्धा सा भयभीताऽपि जाग्रती। प्राह भ्रान्तिः कुतो न्वेषा प्रेते जीवद्दशा कुतः ।।५८।।
यच्चिन्त्यते जाग्रति तद्दृश्यते स्वप्न एव हि। क्व नृसिंहमुनिः क्वाहं वृथेयं भ्रान्तिरादृता ।।५९।।
न्यूनं प्रारब्धमस्माकं देवः किं न करिष्यति। मौर्ख्यादज्ञानतो दोषः स्थाप्यते श्रीगुरूपरि ।।६०।।
इति चिन्तान्विता जाता शवं संस्थाप्य दूरतः। जातं सर्वाङ्‌गमुष्णं च चैतन्यं सर्वसन्धिषु ।।६१।।
सा प्राहास्य शवस्याङ्‌गे भूतावेशो[३]ऽभवत्किमु। इत्युक्त्वा मनसा भीता सा शवं दूरतोऽत्यजत् ।।६२।।
सर्वसन्धिषु चैतन्यं व्याप्तं बालः स चोत्थितः। स प्राह क्षुधितोऽस्म्यम्ब शीघ्रमन्नं प्रयच्छ मे ।।६३।।
इति बालो रुदन्नम्बां प्राप तत्स्तनतोऽस्रवत्। क्षीरं द्वात्रिंशद्धारं सा निदधौ तन्मुखे तदा ।।६४।।
पूर्वं संदेहयुक्ताऽपि ततो हृष्टा कटौ तु सा। गृहीत्वा बालकं प्राप स्वभर्तृनिकटं सती[४] ।।६५।।
प्रबोध्य सा पतिं तस्मै प्रीता वृत्तान्तमादितः। शशंस सोऽवदद्धृष्टश्चरित्रं सद्‌गुरोरिदम् ।।६६।।

१.तेजःपुंजम्। २.हे कोपवति। ३.भूतप्रवेशः। ४.प्रति इत्यपि पाठः।

ततः प्रदक्षिणीकृत्य दम्पती तमुदुम्बरम्। भक्त्या प्रणम्य साष्टाङ्गं स्तुवन्तावूचतुः स्तवैः ।।६७।।

जय जय वरमूर्ते त्र्याकृते दिव्यकीर्ते विधिहरिहरमूर्ते नाशितस्वीयजूर्ते[१]।

निजभजकहितेच्छो वत्सल प्रेक्षसे त्वं निजभजकपथं किं तानथोपेक्षसे त्वम् ।।६८।।

त्वं विश्वतारक इति प्रथिताऽत्र कीर्तिरत्रावतीर्य भवताऽपता स्वजूर्तिः[२]।

माहात्म्यमीश तव वर्णितुं क्षमः कः स्वामिन्क्षमस्व त इहास्तु कृपावलोकः ।।६९।।

बालो यथा स्वजननीमपि कोपयुक्तो ब्रूते कठोरवचनानि तथैव नाथ।

त्वन्मायया हतधियो वयम्प्यधीश त्रीश ब्रवाम उचिताविद[३] एव धीश[४] ।।७०।।

सर्वं क्षमस्व करुणं शरणं प्रपन्ना इत्यादि नाथमभिभाष्य पुनः क्षमाप्य।

श्रीशं प्रणम्य करुणावचनैस्ततस्ते स्नातुं ययुस्त्रितनु[५]सिंधुजलेऽतिपूते ।।७१।।

बालेन कालमुखतः पुनरागतेन स्नात्वाम्बुना क्षतज[६]लिप्तसुपादुके तौ।

प्रक्षाल्य कल्पकमुदुम्बरवृक्षमूलं संस्नाप्य चक्रतुरुभावपि दीपमालाः ।।७२।।

भक्त्या सम्पूज्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकमीश्वरम्। शमीपत्रैः सुकुसुमैरानर्चतुरुभौ गुरुम् ।।७३।।

नीराज्य गीतवाद्यैश्च तुष्ट्वा भावेन भाविकौ। सुभावं भावनातीतं भावज्ञं भावनामयम् ।।७४।।

अत्रान्तरे निशाऽतीता जातो दिनकरोदयः। विप्रा अपि ततो ग्रामाच्छवं संस्कर्तुमागताः ।।७५।।

ते जीवन्तं सुतं दृष्ट्वा बभूवर्विस्मिता भृशम्। महानन्दोऽभवत्तत्र सर्वे भुक्त्वा ययुर्गृहम् ।।७६।।

श्रीगुरोः स्थानमहिमा शिष्यैतावान्सुकामदः। सर्वमाहात्म्यकथने ग्रन्थो विस्तरतामियात् ।।७७।।

इति तत्स्थानमाहात्म्यं नामधारक वर्णितम्। साधारण्येन कार्त्स्न्येन वक्तुं कः क्षमते भुवि ।।७८।।

१.ज्वरे। २.स्वभक्ततापः। ३.यथोचितानभिज्ञा। ४.धीप्रेरक, धियां शेते इति वा। ५.ककुद्मती, वेणी, कृष्णारूपा तनुर्यस्याः। ५.रक्तम्।

तस्मिन्नुदुम्बरतले सर्वकालं स्थितो गुरुः। आराधनात्तु तत्कालं कामपूर्तिर्भवेदलम् ।।७९।।
सुपुत्रं लभते वन्ध्या दरिद्रो लभते श्रियम्। आरोग्यं लभते रोगी नापमृत्युर्भवेदिह ।।८०।।
भावयुक्तेन मनसा भजतां गुरुपादुके। जायते वासनापूर्तिस्त्वरितं नात्र संशयः ।।८१।।
अङ्गहीनोऽथवा कुष्ठी पादुके यदि योऽर्चति। भवेत्सुवर्णदेहोऽसौ सत्वरं नात्र संशयः ।।८२।।
हृच्छूलगण्डमालारुगपस्मारादयो गदाः। सर्वे नश्यन्ति तत्कालं श्रीगुरोः पादुकार्चनात् ।।८३।।
ये मन्दतयो मूकाः पङ्ग्वन्धबधिरा अपि। उदुम्बरार्चनाच्छुद्धाः शोभनाङ्गा भवन्ति ते ।।८४।।
सिद्ध्यन्ति निश्चयात्तत्र पुरुषार्थश्चतुर्विधाः। साक्षाच्छ्रीगुरुनाथोऽत्रोदुम्बरेऽस्ति सनातन ।।८५।।
कल्पद्रुमो यस्य नाम स प्रत्यक्ष उदुम्बरः। यं यं चिन्तयते कामं तत्तत्सिद्धिरिहाशु नः ।।८६।।
ब्रुवे ते कति माहात्म्यं नाहं वक्तुं क्षमोऽखिलम्। प्रख्यातः श्रीगुरुर्लोके स नृसिंहसरस्वती ।।८७।।
कामधुक्तस्य चरितं स गङ्गाधरनन्दनः। वक्ति यावच्छृण्वतः शीघ्रं सकलाभीष्टसिद्धयः ।।८८।।
अत एव हि गङ्गाधरपुत्रः श्रोतॄन्सरस्वतीसंज्ञः। प्रार्थयतेऽत्र परत्र च सिद्ध्यभिलाषुक इदं शृणोतु ज्ञः।।८९।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे एकविंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।२३८७।।

।। अथ द्वाविंशोऽध्यायः।।२२।।

श्रीगणेशाय नमः।।

प्रणम्य सिद्धपादौ स शिष्यराण्नामधारकः। करसम्पुटमाबध्य विनयाऽवनतोऽब्रवीत् ।।१।।

जय सिद्धार्य योगेश शिष्यलोकमनोहर। भवाब्धितारकोऽज्ञानध्वान्तज्योतिस्त्वमेव मे ।।२।।

भवच्चरणसम्पर्कादद्य ज्ञानं ममाभवत्। परमार्थज्ञानलाभस्त्वत्प्रसादादभून्मम ।।३।।

तन्मे गुरुर्ज्ञानमार्गो दर्शितो ज्ञानदीपकः। त्वं तारकः सिद्धराजो योगी परमपूरुषः ।।४।।

गुरोश्चरित्रं कथितं कामधुग्विस्तरेण मे। नाथाद्यापि मनस्तृप्तमपेक्षातीव वर्धते ।।५।।

पुरा कथा प्रकाशिता गन्धर्वं श्रीगुरुर्गतः। कथं कथाऽग्रतो वृत्ता तां मे कथय विस्तरात् ।।६।।

इति शिष्यवचः श्रुत्वा सिद्धः प्राह सविस्तरम्। सुगुणस्त्वं गुरुकृपाबालको नामधारक ।।७।।

धन्यं धन्यं नमस्ते च धन्यं धन्यं च जीवितम्। त्वं नूनं पावनः पुण्यः समस्तभुवनेषु हि ।।८।।

प्रश्नैस्त्वया कृतैरेतैः सन्तुष्टं मम मानसम्। कामधुक्स्वामिचरितकथनाह्लाद एव मे ।।९।।

जातोऽत्रानन्तमहिमाऽनुपमः परमः शृणु। श्रीगुरुर्गुप्तरूपेण गन्धर्वे[१] सङ्गमे[२] स्थितः ।।१०।।

यत्रोदग्वाहिनी भीमायुक्ताऽमरजाऽत्र तु। महास्थानं वरदभूरश्वत्थोऽप्यत्र कामधुक् ।।११।।

महातीर्थं ह्यमरजाभीमासङ्गम एष तु। प्रयागेन समं क्षेत्रमष्टतीर्थानि चात्र तु ।।१२।।

अपरं तीर्थमाहात्म्यं तदाख्यानं विशेषतः। अग्रतः कथयिष्यामि प्रसङ्गाच्छिष्यसत्तम ।।१३।।

गुरुमूर्तिरतिप्रीत्याऽत्राप्रकाशया[३] स्थितः। स्वभक्तोद्धारकस्तीर्थमहिमाख्यापकः प्रभुः ।।१४।।

समस्तानि च तीर्थानि सन्ति श्रीगुरुपादयोः। इति वक्ति श्रुतिस्तीर्थैस्तस्य किं स प्रकाशकः ।।१५।।

१.गाणगापुरे। २.भीमामरजासंगमे। ३.गुप्तत्वेन।

क्षेत्राण्यटत्यसौ भक्ततारणार्थं गुरूत्तमः। अप्रकाशतया तत्र स्थितोऽपि प्रकटोऽभवत् ।।१६।।
कथयिष्यामि तत्रत्यमहिमानमनुक्रमात्। श्रीगुरुः प्रकटो जातः कारणं तस्य मे शृणु ।।१७।।
मनोहरे सङ्गमेऽत्र श्रीगुरुर्निवसन्प्रभुः। यस्त्रिमूर्त्यवतारोऽयमप्रकाशो भवेत्कथम् ।।१८।।
सहस्त्रकिरणः सूर्यः कथं गुप्तो भविष्यति। स्वयम्प्रकाशकस्तद्वद्देषोऽस्य सहजो गुणः ।।१९।।
स वसन्सङ्गमेऽरण्ये भिक्षार्थं याति चान्वहम्। गन्धर्वनगरं रम्यं मध्याह्ने काल आगते ।।२०।।
तस्मिन्ग्रामे त्वेकशतं सन्ति द्विजगृहाणि तु। विप्रौघो राजदत्ताग्राहारभुग्वेदपाठकः ।।२१।।
तेषां मध्ये द्विजः कश्चिद्दरिद्रः क्षीणवृत्तिकः। पतिव्रताशिरोरत्नं तद्भार्या पतिसेवका ।।२२।।
गृहे तस्य दरिद्रस्य वन्ध्यैका महिषी स्थिता। अतिवृद्धा दन्तहीना शिष्य स्यूतनसा[१]ऽभवत् ।।२३।।
नदीतीरात्क्षारमृदाहरणार्थं तु कर्षकाः[२]। नयन्ति तां धनं दत्त्वा प्रत्यहं ब्राह्मणाय ते ।।२४।।
स तु तेन धनेनापि कालं क्रमति निर्धनः। प्रीत्या श्रीगुरुनाथोऽसौ भिक्षार्थं तद्गृहं ययौ ।।२५।।
गुरोर्निन्दां द्विजाश्चक्रुर्याति दीनगृहे यतिः। नायाति नो गृहे भोक्तुं ब्राह्मणाः श्रोत्रिया वयम् ।।२६।।
नित्यमस्मद्गृहे शाकाः[३] षड्रसान्नानि चैष तु। हित्वा नो गच्छति कथं दरिद्रद्विजमन्दिरम् ।।२७।।
गुरुमूर्तिस्त्वप्रपञ्चः परार्थो भक्तवत्सलः। सेवकानां हितार्थाय तीर्थीकरोति तद्गृहम् ।।२८।।
प्रीत्या शाङ्गर्धरो यद्वत्प्रयातो विदुरालयम्। आहूतोऽपि न यातोऽसौ दुर्योधननृपालयम् ।।२९।।
वर्तन्ते सात्त्विकधियो ये तत्र श्रीगुरोः कृपा। इह सौख्यं स्वभक्तेभ्यो गतिं दत्ते परत्र च ।।३०।।
एवं कृपालुः परमो भक्तेषु प्रेम यस्य किम्[४]। श्रीमत्तैर्यः[५] क्षणार्धेन राज्यं रङ्काय दास्यति ।।३१।।
यदा कुप्यति कस्मैचित्स क्षणाद्भस्मासाद्भवेत्। वरं दत्त्वा दरिद्रस्य दास्यति क्षितिमण्डलम् ।।३२।।

१.रज्जुप्रोतनासिका। २.कृषीवलाः। ३.पाका इति क्वचित्पुस्तके। ४.तु इति क्वचित्पुस्तके। ५.किं श्रीमत्तैः इति क्वचित्पुस्तके।

दुष्टाक्षराणि यन्मूर्ध्नि विधात्रा लिखितानि चेत्। श्रीगुरोरङ्घ्रिसम्पर्कात्तानि यास्यन्ति भद्रताम् ।।३३।।

श्रीगुरोर्बिरुदालीं ना मन्दोऽहं वर्णये कथम्। सुपुण्यं तस्य विप्रस्य श्रीगुरुर्यद्गृहं ययौ ।।३४।।

एकस्मिन्दिवसे तस्य ब्राह्मणस्य गृहे स्थिता। महिषी सा न केनापि नीता मृद्वाहिका द्विज ।।३५।।

तद्विप्रमन्दिरं प्राप भिक्षार्थं श्रीगुरुः स्वयम्। महोष्णे वैशाखमासे मध्याह्नसमये सति ।।३६।।

स श्रीगुरुः कृपामूर्तिः प्राप द्विजगृहान्प्रति। स्ववृत्त्यर्थं गतो विप्रो वनिताऽस्य गृहे स्थिता ।।३७।।

भिक्षां ददात्विति श्रुत्वा गुरुनाथवचः सती। तत्क्षणं सहसाऽऽगत्य दण्डवत्प्रणनाम सा ।।३८।।

विनयाऽवनता प्राह प्रणता श्रीगुरुं सती। भो यायावरवृत्त्यर्थं[1] पतिर्यातोऽवधारय ।।३९।।

द्रुतमुत्कृष्टधान्यादि गृहीत्वाऽऽयाति मे पतिः। तावत्स्वामिन्नुपवेशेत्युक्त्वा सा पीठमर्पयत् ।।४०।।

श्रीगुरुर्हास्यवदन उपविश्यासनेऽब्रवीत्। विप्रस्त्रियं पयो मह्यं भिक्षार्थं किं न दास्यसि ।।४१।।

पतिरायातीति कुतो मामेवं त्वं प्रभाष्यसे। द्वरीयं महिषी क्षीरं भिक्षार्थं किं न दास्यसि ।।४२।।

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं नता सा वनिताऽब्रवीत्। वन्ध्येयं महिषी वृद्धा दन्ता अस्या अपि च्युताः ।।४३।।

जन्मतोऽस्मद्गृहे वृद्धा लोके वन्ध्येति विश्रुता। नाधाद्गर्भं सकृदपि त्रातेयं महिषोपमा ।।४४।।

अत एव स्यूतनसा मृद्भारार्थं प्रयोजिता। द्रव्येण तेन चास्माकं योगक्षेमं यतीश्वर ।।४५।।

श्रीगुरुः प्राह तां मिथ्या मा वादीर्मम सन्निधौ। सत्वरं महिषीं दुग्ध्वा पयो भिक्षां प्रदेहि मे ।।४६।।

इति श्रुत्वा यतिवचो निश्चित्य मनसा करे। काष्ठपात्रं समादाय सा दोग्धुं तामुपाविशत् ।।४७।।

कामधुक् श्रीगुरोर्वाक्यं मत्वा दोग्धि स्म तां सती। तदा घटद्वयं दुग्धं वन्ध्याया अप्यवाप सा ।।४८।।

विस्मिता विप्रवनिता सेशोऽयमिति निश्चिता। अहो यद्वाक्यश्रवणात्किमिदं जातमद्भुतम् ।।४९।।

१.धान्ययाच्ञार्थम्।

इत्युक्त्वा सा गृहं नीत्वा पयोऽधिश्रित्य[१] सत्वरम्। पात्रान्तरे ततः कोष्णीचकार[२] ब्राह्मणी तु सा ।।५०।।

श्रीगुरुः प्राह तां नारि क्षीरभिक्षां प्रदेहि मे। यास्यामि सङ्गमं शीघ्रं मा विलम्बं कुरूत्तमे ।।५१।।

इति स्वामिवचः श्रुत्वा सा क्षीरं सत्वरं ददौ। श्रीगुरुः प्राश्य तत्क्षीरं सन्तोषं परमं ययौ ।।५२।।

सन्तुष्टः श्रीगुरुः प्रीत्या ददौ विप्रस्त्रियै वरम्। सर्वदाऽखण्डिता लक्ष्मीस्तव गेहे प्रतिष्ठतु ।।५३।।

निश्चिन्ताः सर्वदा यूयं पुत्रपौत्रश्रियान्विताः। इत्युक्त्वा सङ्गमस्थानं गन्तुं स च विनिर्गतः ।।५४।।

श्रीगुरौ सङ्गमं याते ब्राह्मणो गेहमाययौ। श्रीगुरोर्महिमानं स ततः शुश्राव विस्तरात् ।।५५।।

स प्राहैतन्महाश्चर्यमवतीर्णः किमीश्वरः। अस्मद्दृष्ट्या नरोऽप्येष सत्यं परमपूरुषः ।।५६।।

इत्युक्त्वा स स्त्रियं प्राह दोषा दारिद्र्यमप्यहो। नष्टं नो यद्गुरुर्दृष्टः सर्वाभीष्टार्थसिद्धिदः ।।५७।।

गच्छ तद्दर्शनायाद्य यास्याम इति स स्त्रिया। सारार्तिको ययौ विप्रः श्रीगुरुर्यत्र संस्थितः ।।५८।।

भक्त्या श्रीगुरुमापूज्य स्तुतिं चक्रतुरप्युभौ। भूयोऽपि श्रीगुरुस्तुष्टस्तथैव प्रददौ वरम् ।।५९।।

इति लब्धवरो विप्रः सस्त्रीकः स गृहं ययौ। कन्यपुत्रश्रियो लब्ध्वा पूर्णायुरभवत्सुधीः ।।६०।।

एवमेव कृपा शिष्य गुरोर्यस्योपरीह तु। तस्य दैन्यं कुतो रङ्कः सोऽप्यष्टैश्वर्यभाग्भवेत् ।।६१।।

अत एव सरस्वतीद्विजः स तु गङ्गाधरभूसुरात्मजः।
वदति श्रवणं करोत्विदं रसिको भाविक आशु दैन्यदम् ।।६२।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे द्वाविंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।२४४९।।

।। अथ त्रयोविंशोऽध्यायः।।२३।।

।। श्रीगणेशाय नमः।।

प्रणम्य सिद्धमाहेदं स शिष्यो नामधारकः। विस्तरेण वदान्याद्य कथां कथय मेऽग्रतः ।।१।।
सिद्धः प्राह गुरोर्लीलां शृणु बाल विशालधीः। यद्गृहे महिषी वन्ध्या गुणास्तेन प्रकाशिताः ।।२।।
अन्येद्युर्भारवाहार्थं वशामाहर्तुमागताः। तद्ग्रामस्थास्तु कृषिका द्रव्यं दातुं समुत्सुकाः ।।३।।
विप्र ऊचे न दास्येऽसौ महिषी मम दुग्धदा। पश्यतेदं घटद्वन्द्वं पूर्णं लब्धं पयोऽधुना ।।४।।
ततस्ते विस्मिता दृष्ट्वा क्षीरं प्राहुरहो कथम्। गतेऽह्नि दन्तहीनेयं वन्ध्या स्युतनसेक्षिता ।।५।।
न जाता गर्भिणी सूता नैव सा दुग्धदा कथम्। इति तेषां तु सा वार्ता राजकर्णमुपागता ।।६।।
विस्मितोऽपि तदा भूपो विप्रस्य गृहमागतः। द्विजं नत्वा स पप्रच्छ वृत्तान्तं सर्वमादितः ।।७।।
विप्रस्तमाह संन्यासी गङ्गातटमुपाश्रितः। तस्यायं महिमा भाति सोऽवतीर्णोऽत्र चेश्वरः ।।८।।
स च मन्मंदिरं भिक्षां कर्तुमायाति नित्यशः। गतेऽह्नि महिषी गेहे दृष्ट्वा क्षीरं च याचितम् ।।९।।
पत्न्या वन्ध्येयमित्युक्तः क्रुद्धो दोग्धमुपादिशत्। तद्वाक्यं कामधुग्जातं दुग्धं दुग्धं[1] घटद्वयम् ।।१०।।
इति विप्रवचः श्रुत्वा राजाऽपि त्वरया तदा। चतुरङ्गेन सैन्येन ययौ पुत्रकलत्रयुक् ।।११।।
लोलदङ्गो नृपो भक्त्या श्रीगुरुं तमुपेत्य सः। प्रभुं दृष्ट्वैकभावेन साष्टाङ्गं प्रणमञ्जगौ ।।१२।।
जगद्गुरो जय जय त्वं त्रिमूर्तिस्वरूपधृक्। वर्णितुं महिमानं तं त्वपारं शक्नुयां कथम् ।।१३।।
न जाने मन्दधीस्त्वाऽहं मायामोहान्धवेष्टितः। त्वं तारको जगज्ज्योतिः संसारान्मां समुद्धर ।।१४।।
अविद्याब्धावगाधेऽस्मिन्निमग्नोऽसि हि तारय। यतस्त्वं विश्वकर्ताऽसि तस्मात्ते चरणौ धृतौ ।।१५।।

१. दोहनं कृतम्।

त्वमेव विश्वकर्तेच्छामात्रेणेदं सजस्यज। मनुष्यरूपधर इत्यन्यदृष्ट्या प्रतीयसे ।।१६।।
महिमानं तव स्तोतुं मन्दधीः शक्नुयां कथम्। व्योमकेशोऽविता[१] नस्त्वं चिन्मयात्मा जगद्गुरुः ।।१७।।
इति स श्रीगुरुं भक्त्या संस्तूय बहुशोऽनमत्। तत आश्वासयामास सन्तुष्टः श्रीगुरुस्तदा ।।१८।।
प्राह श्रीगुरुमूर्तिस्तं सन्तोषेण नृपात्र तु। तापसोऽरण्यवासोऽहं यतिस्तिष्ठामि सर्वदा ।।१९।।
किमर्थमागतोऽसि त्वं सम्भ्रमेण कुतूहलात्। सैन्यैः पुत्रैः कलत्रैश्च किमागमनकारणम् ।।२०।।
इति श्रीगुरुणा प्रोक्तो राजा प्राह कृताञ्जलिः। किमु तेऽरण्यवासेन त्वं नूनं जनतारकः ।।२१।।
नारायणोऽवतीर्णोऽसि भक्तानुद्धर्तुमेव हि। यथा भक्तजनाकाङ्क्षा तथा त्वं तोषयस्यपि ।।२२।।
ख्याता वेदपुराणेषु तवैवं बिरुदालयम्। भक्तवत्सल ते कीर्तिः प्रख्यातोऽतोऽवधारय ।।२३।।
गन्धर्वाख्यं महास्थानं स्वामिंस्तत्कुरु पावनम्। कुरु तत्राप्यनुष्ठानं वासो ग्रामे हि शस्यते ।।२४।।
मठं निर्माय ते दास्ये सर्वान्स्मान्त्समुद्धर। इत्युक्त्वा श्रीगुरुपदे दधौ भक्त्या नरेश्वरः ।।२५।।
श्रीगुरुः स्वगतं प्राह प्रकटत्वमुपागतम्। कञ्चित्कालं हि वस्तव्यमस्मिन्स्थाने परेच्छया ।।२६।।
इतोऽग्रतो भक्तजनस्त्रातुं राज्ञो मनोरथम्। आपूरयिष्यन्ग्रामेऽस्मिन्वत्स्यामि खलु साम्प्रतम् ।।२७।।
इति निश्चित्य तं भूपं श्रीगुरुः प्राह हृष्टधीः। यथा मनसि ते भक्तिस्तथा कुरु सुनिश्चितम् ।।२८।।
इति श्रीगुरुणोक्तोऽसौ सन्तोषं परमं ययौ। प्रीत्या निन्ये गुरुं भूप उपवेश्य सुखासने ।।२९।।
मुदा मृदङ्गादिनानावाद्यघोषैर्मनोहरैः। मङ्गलैरपि गीतैश्च पुरं निन्ये गुरुं नृपः ।।३०।।
ययुर्गजाश्च तुरगास्तुरगा अग्रतो नृपः। यानस्थं श्रीगुरुं भेजे सस्त्रीकश्छत्रभूषितम् ।।३१।।
वेदघोषं द्विजवराश्चक्रुर्नानागुणान्वितम्। जगुर्बन्दिजना उच्चैस्त्रिमूर्तेर्बिरुदावलीः ।।३२।।

१.रक्षिता।

एवं श्रीगुरुमतिप्रीत्या राजा ग्राममुपानयत्। सारार्तिका नागरिका लोकास्तत्सम्मुखं ययौ ।।३३।।
महता सूत्सवेनैवमानयामास तं गुरुम्। ग्रामं नरेश्वरो हृष्टः श्रीगुरुः प्राविशस्तदा ।।३४।।
ग्रामस्य पश्चिमे देशे वृक्षोऽश्वत्थो महोन्नतः। तत्समीपस्थगेहानि शून्यानि [1]ग्रहभीतितः ।।३५।।
तस्मिन्वृक्षे वसत्येकः प्राणिमात्रभयानकः। भूतो भयङ्करमुखो ब्रह्मराक्षसनामकः ।।३६।।
ब्रह्माशरो[2] महाक्रूरो नराहारो वसत्यतः। तद्भयात्तत्र गेहानि शून्यानि बहुधाऽभवन् ।।३७।।
श्रीगुरुर्यावदायाति पिप्पलद्रुतलं यतिः। तावदागत्य तत्पादौ जग्राह ब्रह्मराक्षसः ।।३८।।
श्रीगुरुं प्रार्थयामास करौ सन्धाय भक्तितः। घोरान्धकारमग्नं मां भोः स्वामिन्कृपयोद्धर ।।३९।।
प्रनष्टा मेऽर्जिता दोषास्तव दर्शनमात्रतः। त्वं कृपालुर्हि सर्वेषां मामुद्धर परात्पर ।।४०।।
कृपालुः श्रीगुरुस्तस्य मस्तके स्वकरं दधौ। भूत्वा मनुष्यरूपोऽसौ तत्पदोः पर्यवर्तत ।।४१।।
श्रीगुरू राक्षसं प्राह गच्छ त्वं सङ्गमं द्रुतम्। तत्र त्वं स्नानमात्रेण मुक्तो याह्यपुनर्भवम्[2] ।।४२।।
इति श्रीगुरुणा प्रोक्तो राक्षसः सङ्गमं गतः। स्नात्वा कलेवरं त्यक्त्वा ज्ञानी मुक्तः स तत्क्षणम् ।।४३।।
विस्मिताः सकला लोका आहुरेष न मानुषः। ब्रह्मविष्णुपिनाक्यात्मा सत्यमेव न संशयः ।।४४।।
ततस्तत्रैव विहिते मठे श्रीगुरुरास्थितः। भक्तिभावेन चानर्च नराधिपशिरोमणिः ।।४५।।
नानोपचारैरानर्चान्वहं भक्त्या नराधिपः। नानावादित्रघोषैश्च गीतैरपि सुमङ्गलैः ।।४६।।
श्रीगुरुः सङ्गमं नित्यमनुष्ठानाय गच्छति। नराधिपोऽपि सैन्येन भक्त्या तमनुगच्छति ।।४७।।
मठं श्रीगुरुरायाति मध्याह्नेऽपि तदा नृपः। सैन्येन सम्मुखीभूत प्रणनाम मुदान्वहम् ।।४८।।
श्रीगुरुं चोपवेश्यापि कदाचिद्यान उत्तमे। वनान्तरं स्वसैन्येन समं नयति भक्तितः ।।४९।।

१.राक्षसः। २.मोक्षम्।

भक्ताधीनतया तस्थौ श्रीगुरुर्भक्तवत्सलः। यथआ यस्य भवेत्तोषस्तथा श्रीगुरुराचरत् ।।५०।।
दर्शनायाययुर्लोकाश्चक्रुर्ब्राह्मणभोजनम्। प्रसिद्धो महिमाऽस्याभूत्ख्यातो ग्रामान्तरेऽपि च ।।५१।।
किञ्चिद्दूरे कुमस्याख्यग्रामोऽभूत्तत्र तापसः। त्रिवेदज्ञो यतिर्नाम्ना स त्रिविक्रमभारती ।।५२।।
मानसेनार्चनेनासावानर्च नृहरिं स तु। तं गन्धर्वस्थमश्रौषीच्छ्रीनृसिंहसरस्वतीम् ।।५३।।
चरितं तस्य स ज्ञात्वा प्राहायं दाम्भिको यतिः। चेष्टा तुर्याश्रमार्हेयं[१] किमिति स्म स निन्दति ।।५४।।
तद्विद्वान्गुरुनाथोऽपि सर्वात्मा सर्वसाक्षिकः। यतीश्वरेण विहितां स्वनिन्दां ज्ञातवानसौ ।।५५।।
अपूर्वमग्रतं जातं शृणु तन्नामधारक। मानसं निश्चलीकृत्य सावधानतया शृणु ।।५६।।
सर्वाभीष्टार्थप्रदं चित्तहारि श्रोतश्चित्रं साधुचेतोविहारि।
शृण्वेवं मे विप्रगङ्गाधरस्य पुत्रस्येयं प्रार्थनाऽर्थादरस्य ।।५७।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे त्रयोविंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।२५०६।।

।। अथ चतुर्विंशोऽध्यायः।।२४।।

।। श्रीगणेशाय नमः।।

स नामधारकः प्राह सिद्ध वृत्तां[१] कथम्। अग्रतो विस्तरेणैव मह्यं कथय तां प्रभो ।।१।।
इति सिद्धवचः श्रुत्वा कथयामास सिद्धराट्। शृण्वस्य[२] चरितं वत्साभिनवं[३] नामधारक ।।२।।
पूर्वोक्तः कुमसीग्रामे यस्त्रिविक्रमभारती। दाम्भिकोऽयं हि संन्यासीत्येवं निन्दां चकरा ह ।।३।।
तां विद्वाञ्छ्रीगुरुः साक्षाद्विश्वसाक्षी विभुः स्वयम्। यतिर्निन्दां करोतीति नरेशाय शशंस[४] सः ।।४।।
श्रीगुरुः प्राह कुमसीग्रामो गन्तव्य एव मे। यत्रास्ते निन्दको भिक्षुः स त्रिविक्रमभारती ।।५।।
इति श्रुत्वा नृपो हृष्टो गमनायोपचक्रमे। अलङ्कृत्य गुरुं पद्गै[५]र्हस्त्यश्वादिभिरन्वितः ।।६।।
आन्दोलिकायां रम्यायां श्रीगुरुं चोपवेश्य सः। नानावादित्रनिनदैर्गीतैरपि समन्वितम् ।।७।।
श्रीगुरुं कुमसीग्रामं महता संभ्रमेण सः। निन्ये तदाऽर्चनरतः स त्रिविक्रमभारती ।।८।।
प्रत्यहं नृहरिं देवं मनसाऽपूजयन्मुनिः। तद्दिने मानसार्चायां स्थिरो नाभून्नरकेसरी ।।९।।
चिन्तयामास स यतिर्नृहरे किमुपेक्षसे। वृथा तपःश्रमो जातः कस्मान्मां समुपेक्षसे ।।१०।।
आराधितोऽपि सुचिरं नरसिंह उपेक्षसे। किं करोमि वृथा जातं तप इत्यन्वचिन्तयत् ।।११।।
अत्रान्तरे नदीतीरे समायान्तं स सद्गुरुम्। ददर्श मानसार्चायां ददर्शावहितः[६] पुनः ।।१२।।
निरीक्ष्य मानसार्चायां दण्डधार्यखिलं बलम्[७]। प्रययौ विस्मितो भूत्वा स त्रिविक्रमभारती ।।१३।।
गत्वा प्रणम्य साष्टाङ्गं ददर्श स यतिस्तदा। सर्वेऽपि प्राणिनो दण्डधारिणो यतिरूपिणः ।।१४।।
समस्तान्यतिरूपान्स्तान्त्स दृष्ट्वा दण्डधारिणः। के ज्येष्ठाः के कनिष्ठा वा न तान्वेद यथार्थतः ।।१५।।

१.जाता। २.गुरोः। ३.नूतनं, अश्रुतं त्वयेति यावत्। ४. राज्ञे कथयामास। ५.पदातिभिः। ६.पुनः समाहितः। ७.सैन्यम्।

भ्रान्तो जातस्तदा भिक्षुर्भूयो नत्वाऽब्रवीदिदम्। त्रिमूर्ते ब्रह्मविष्णवीशरूपोऽसि त्वं जगद्गुरुः ।।१६।।
त्वद्रूपं नैव जानामि मायाजालाभिवेष्टितः। दर्शयाद्य निजं रूपं स्वामिन्मयि कृपां कुरु ।।१७।।
तव स्वरूपविज्ञानमशक्यं गुरुनाथ मे। दयस्व न क्षमश्चर्मचक्षुषा त्वां परीक्षितुम् ।।१८।।
व्यापकः सर्वभूतेषु नृसिंहस्त्वमभूर्यतिः। यतयो दर्शिताः सर्वे ते नृसिंहसरस्वती ।।१९।।
कस्याग्रतो दर्शयामि मुखं कं वा नमाम्यहो। त्रिमूर्तिस्त्वमिति ज्ञातं स्वामिन् रूपं प्रदर्शय ।।२०।।
तपस्तप्तं बहुदिनं नृहरिर्मनसाऽर्चितः। लब्धं तस्य फलं मेऽद्य साक्षान्मूर्तिर्मयेक्षिता ।।२१।।
त्वं विश्वतारकस्तस्मादवतीर्णोऽसि भूतले। उद्धर्तुं दर्शयसि नः स्वरूपं देव चिन्मयम् ।।२२।।
इति स श्रीगुरुं स्तुत्वा यतिर्भक्त्या ननाम तम्। सन्तुष्टः श्रीगुरुस्तस्थौ निजमूर्त्या तदैव हि ।।२३।।
ददर्श भारती व्यक्तं सैन्यमेव चतुर्विधम्। तन्मध्ये भक्तवरदं भालचन्द्रं जगद्गुरुम् ।।२४।।
गुरुस्तं विस्मितं प्राह नित्यं निन्दसि मां यतः। दाम्भिकोऽयमितीहाद्य तदेव प्रष्टुमागतः ।।२५।।
त्वं नृसिंहं पूजयसि मानसैरुपचारकैः। नित्यं भक्त्येदृशो लोके प्रख्यातस्त्वं यतिर्यदि ।।२६।।
तर्हि दम्भः कथंभूतो विस्तरेण वदाधुना। हरिर्वसति ते चित्ते स तेऽदो[१] ज्ञापयिष्यति ।।२७।।
इति श्रीगुरुणा प्रोक्तस्तं प्रणम्य यतीश्वरः। प्राहाविद्यामयो मूढोऽस्मि क्षमस्वाद्य सद्गुरो ।।२८।।
त्वं त्रिमूर्त्यवतारोऽसि भगवान्विश्वतारकः। प्रवर्तयसि मायायां माऽज्ञानपटवेष्टितम् ।।२९।।
अविद्याब्धौ निमग्नोऽस्मि मायामोहावृतेक्षणः। न जाने परमार्थं त्वां स्वामिन्नस्मि दिवान्धवत् ।।३०।।
स्वामिन्नद्योपलब्धोऽसि ज्योतीरूपः प्रकाशकः। क्षमस्व सेवकं स्वीयं देवराज समुद्धर ।।३१।।
अविद्याब्धा निपतितो भ्रमन्प्राक्तनवीचिभिः[२]। नेक्षेऽगाधे परम्पारं स्वामिन्नालम्बवर्जिते ।।३२।।

१. इदम्। २.प्राक्तनकर्मलहरिभिः।

ज्ञाननावि समारोप्य कृपावातेरणेन माम्। परपारं निजस्थानं नय स्वामिन्कृपानिधे ।।३३।।
यस्योपरि दया तेऽस्य दोषा दुःखं च वा कुतः। स जित्वैव कलिं कालं परमार्थैक्यमृच्छति ।।३४।।
कथा श्रुता पुरावृत्ता भारते विस्तरेण मे। अर्जुनाय विराड्रूपं श्रीकृष्णेन प्रदर्शितम् ।।३५।।
तथैव भवता मेऽद्य निजरूपं प्रदर्शितम्। भक्तवत्सल तेऽपारो महिमा गुरुनायक ।।३६।।
जगद्गुरो जय जय त्वं भवाम्बुधितारकः। त्वं त्रिमूर्त्यवतारोऽसि श्रीनृसिंहसरस्वती ।।३७।।
त्वत्पाददर्शनादद्य कृतार्थोऽहमयत्नतः। अनायासाद्भेदहर्ता[1] लब्धश्चिन्तमणिर्हि मे ।।३८।।
उद्दधार यथा गङ्गा सगरान्भवसागरात्। विदुरस्य गृहं विष्णुर्यथाऽगात्कृपया स्वयम् ।।३९।।
भक्तवत्सल तद्वत्त्वं प्रतीतोऽसि सुकीर्तिकृत्। महिमानं वर्णयितुं तेऽनन्तं शक्नुयां कथम् ।।४०।।
इत्यस्तौत्स बहुस्तौत्रैः श्रीगुरुं तं जगद्गुरुम्। गुरुमूर्तिस्तु सन्तोषात्तदाऽदा[1]द्भ्रमहृद्वरम् ।।४१।।
श्रीगुरुः प्राह तुष्टोऽस्मि त्वद्भक्त्याऽद्य त्रिविक्रम। अत्रैव सद्गतिस्तेऽस्तु पुनरावृत्तिवर्जिता ।।४२।।
लब्धस्ते परमार्थोऽद्य त्वं परात्मैक्यमृच्छसि। गुरुनाथ इति प्रोक्त्वा स्वस्थानं गन्तुमुद्यतः ।।४३।।
तत्रैव कुमसीग्रामे स्थापयित्वा त्रिविक्रमम्। क्षणात्ससैन्यभूपेन स गन्धर्वपुरं ययौ ।।४४।।
श्रीगुरोरेष महिमा निःसीमो नामधारक। स त्रिमूर्त्यवतारोऽपि नृरूपेणेह वर्तते ।।४५।।
गुरुः परोऽयं पुरुषस्तं नाऽयमिति यो वदेत्। स सप्तजन्मपर्यन्तं पापी यायाद्यमालयम् ।।४६।।
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गिरिजारमणो गुरुः। वेदशास्त्रपुराणेषु प्रसिद्धमिदमेव हि ।।४७।।
अतोऽयं श्रीगुरुः साक्षात् त्रिमूर्तिर्हि सतां मतः। लोको मद्वाक्यविश्वासाल्लग्नो भवतु तत्पदे ।।४८।।
प्रपेय[2]ममृतस्यात्र रुचिरा स्थापिता मया। अतीव सुलभा ज्ञोऽत्र पिबत्वेतत्कथामृतम् ।।४९।।

१. ददौ। २.पानीयशाला।

गङ्गाधरस्य नन्दन एवं चरितं जगौ गुरोर्व्यासात्। भक्त्या शृण्वत्येषां पुमर्थलाभो भवेदनायासात्।।५०।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण

सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे चतुर्विंशः (अध्यायः)।।

आदितः श्लोकाः।।२५५६।।

अथ कर्मकाण्डप्रारंभः

।। अथ पञ्चविंशोऽध्यायः।।२५।।

श्रीगणेशाय नमः।। श्रीदत्तात्रेयाय नमः।।

जय सिद्ध महायोगिंस्त्वं सद्‌गुरुशिरोमणि। मच्चित्तनिश्चयस्त्वेवं जातोऽसि त्वं सुबोधदः ।।१।।
सर्वेश्वरः कृपालुर्यः स्वयमत्रावतीर्य च। भातीतरेषां नरवत्प्रत्यक्षो ज्ञानिनां तु यः ।।२।।
त्रिविक्रमाय प्रत्यक्षं स्वरूपं दर्शितं श्रुतम्। ततोऽग्रतः कथं जाता कथा तां प्रतिपादय ।।३।।
सिद्ध ऊचे गुरोर्लीला बालागम्याखिला मम। कालान्तरेणाप्यमला संक्षेपेण वदाम्यतः ।।४।।
समस्तमहिमाख्याने ग्रन्थोऽयं विस्तृतिं व्रजेत्। अतः किञ्चित्सारभूतं चरितं कथयामि ते ।।५।।
अपूर्वमग्रतो वृत्तं शृणु तन्नामधारक। कश्चिद्यवनजातीयो वैडूर्यनगरे नृपः ।।६।।
ब्रह्मद्वेषी महाक्रूरो जीवहिंसापरः सदा। आहूय ब्राह्मणान्स्वाग्रे बलाद्वाचयति श्रुतिम् ।।७।।
यवनो ब्राह्मणानाह विद्वांसः सन्ति ये तु तैः। पठनीयाः सभायां मे सर्वे वेदा यथार्थतः ।।८।।
तेभ्यो बहु धनं दास्ये मता मे[१] ते च सर्वतः। यो वेदार्थं कथयति विशेषात्पूज्यते स मे ।।९।।
इत्युक्ता ज्ञानिनः प्राहुर्वयं मन्दधियो न हि। वेदज्ञा इति मूढास्तु बभूवुर्द्रव्यकाङ्क्षिणः ।।१०।।
गत्वा म्लेच्छाग्रतो वेदशास्त्रादि स्म पठन्ति ते। म्लेच्छोऽपि स तु दुर्बुद्धिर्यज्ञकाण्डार्थलालसः ।।११।।
प्राह ये याज्ञिका विप्राः पशुहत्यापरायणाः। म्लेच्छान्निन्दन्ति कस्मात्ते पशुघ्ना इति वञ्चकाः ।।१२।।
विनिन्द्यैवं द्विजान्द्रव्यं प्रददौ वेदपाठके। तथा वेदार्थशंसिभ्यो[२] योग्यतां च ददौ मुदा ।।१३।।
एवं यवनराजोऽर्थं रातीत्याकर्ण्य भूसुराः। द्रव्यलुब्धास्तमभ्येत्य शशंसु[३]र्वेदमर्थतः ।।१४।।

१. 'मतो मे स च सर्वत' इति क्वचित्पुस्तके। २.वेदार्थकथनशीलेभ्यः। ३.कथयामासुः।

वेदशास्त्रार्थनिपुणा ब्राह्मणा द्रव्यलोलुपाः। स्वयं यवनमभ्येत्य शशंसुर्वेदमर्थतः ।।१५।।
एवं मूढा दुराचारा मत्ता विप्राः कलिप्रियाः। तद्गृहं यमराष्ट्रे ये शशंसुर्वेदमर्थतः ।।१६।।
एवं सत्येकदिवसे वेदशास्त्रविदौ द्विजौ। अग्रतो म्लेच्छराजस्य मन्दभाग्यौ समागतौ ।।१७।।
तमूचतुस्त्रिवेदज्ञावावां शास्त्रविशारदौ। इति म्लेच्छाग्रतः स्वस्य स्वयं कीर्ति शशंसतुः ।।१८।।
राजन्समा[१] न चावाभ्यां दृष्टाः केपीह भूतले। आवां चत्वारि राष्ट्राणि पर्यटन्ताविहागतौ ।।१९।।
राष्ट्रे ते वेदवादार्हाः सन्ति चेद्दर्शयाद्य वाम्(नौ)। आवाभ्यां सह संवादो भविष्यत्यग्रतस्तव ।।२०।।
इति श्रुत्वा तयोर्वाक्यं स राजाऽप्यभिमानवान्। विप्रानुपाह्वयामास समस्तान्स्वपुरस्थितान् ।।२१।।
राजाऽवदत्समाहूयतान्ये जेष्यन्तीह तार्किकाः। वादेनेमौ द्विजौ तेभ्यो दास्यामि विपुलं धनम् ।।२२।।
एवमुक्तास्तु यवनं त ऊचुर्योग्यतेदृशी। कस्यस्वित्तु न नो राजन्नेतयोः क्व पराभवः ।।२३।।
अस्माकं मध्य एतौ तु श्रेष्ठौ विप्रावुभावपि। प्रकाश्याभ्यां महाराज त्वं मानं दातुमर्हसि ।।२४।।
इति सर्वैर्द्विजैरुक्तो राजा मानं समर्प्य च। अलञ्चकार सद्वस्त्रभूषणाद्यैरुभावपि ।।२५।।
गजावारोह्य नगरे भ्रामयन्वाद्यघोषतः। तावुभौ घोषयामास राजानौ ब्राह्मणाविमौ[२] ।।२६।।
यवनानामहं राजा राजानौ ब्रह्मणामिमौ। इति तौ तामसौ विप्रौ म्लेच्छाग्रे वेदपाठकौ ।।२७।।
राजानौ मन्यमानौ तौ दूषयामासतुर्द्विजान्। तस्मिन् यवनराष्ट्रे तौ महता तमसाऽऽवृतौ ।।२८।।
एवं मदेन तौ व्याप्तावन्धौ मत्तगजाविव। कदाचिदग्रतो राज्ञः प्रोचतुर्मदविह्वलौ ।।२९।।
आवयोर्योग्यता राजन्भूयसी लोकविश्रुता। वादी दृष्टो न चैकोऽपि विद्याभ्यासो वृथा गतः ।।३०।।
आवयोर्महतीच्छेयं वादः कार्यो महान्द्विजैः। यास्याव आज्ञापयसि त्वं चेद्राष्ट्रान्तराणि कौ[३] ।।३१।।

१.'तुल्याः न क्वापि' इति काकुः। २.इमौ ब्राह्मणानां राजानौ। ३.भुवि।

कदाचिदुपलभ्येत वादी जेष्याव एव तम्। जयपत्रं ग्रहीष्यावः स चेन्न विवदिष्यति ।।३२।।
राजोवाच तथा कार्यं गत्वा राष्ट्राणि सत्वरम्। कार्यः पराभवस्तेषामिति राजाऽऽदिदेश[१] ह ।।३३।।
इत्याज्ञप्तौ तु यवनरोजेनोभौ तु तामसौ। ग्रामद्ग्रामं पर्यटन्तौ मार्गयन्तौ विवादिनः ।।३४।।
गृह्णन्तौ जयपत्राणि ग्रामद्ग्रामं विचेरतुः। स्थातुं तत्सम्मुखे कोऽपि न शशाक महीतले ।।३५।।
पुराण्यटन्तौ सर्वाणि प्राप्तौ तौ दक्षिणां दिशम्। श्रुतवन्तौ तत्र वेदशास्त्रज्ञं तं त्रिविक्रमम् ।।३६।।
त्रिवेदज्ञोऽनेकशास्त्रनिपुणः स महामुनिः। तत्रास्ते कुमसीग्रामे यस्त्रिविक्रमभारती ।।३७।।
महामुनिः कीर्तिमान्स इति लोकमुखात्तु तौ। श्रुत्वा विप्रौ मदोन्मत्तौ तं मुनिं समुपागतौ ।।३८।।
तमागत्योचतुर्ब्रह्मन्यद्यसि त्वं त्रिवेदवित्। विवदस्वाथवा देहि जयपत्रं च वां[२](नौ) यते ।।३९।।
श्रुत्वा तयोर्वचः प्राह त्रिविक्रममहामुनिः। त्रीन्वेदान्न हि जानामि तथैकं वेदमप्युत ।।४०।।
वेदशास्त्रज्ञता मे चेदरण्यं सेव्यते कथम्। वेदज्ञा भुञ्जते भोगान्राज्यपूजा भवादृशाः ।।४१।।
नाहं विद्वानतोऽरण्यवासी संन्यसिवेषधृक्। अहं तु तापसो भिक्षुर्न भवतुल्यता हि मे ।।४२।।
अभिमानो मे हि नष्टः किं जयाजयेन वा। युवामुत्कृष्टविद्वांसौ किं वादेन मया सह ।।४३।।
इति श्रुत्वा मुनिवचः प्रगल्भं प्रोचतस्तु तौ। कोऽस्माञ्जेष्यति वादेन श्रुतो नेदृग्धरातले ।।४४।।
सर्वराष्ट्राटनेनापि स्वसमानोऽपि नेक्षितः। असंख्यातानि चेमानि जयपत्राणि पश्य भोः ।।४५।।
त्वमप्येवं प्रकारेण जयपत्रं प्रदेहि वाम्(नौ)। यदि विद्याभिमानश्चेद्विवादं कुरु सत्वरम् ।।४६।।
इत्युक्तो बोधयामास प्रकारैर्विविधैः[३] स तौ। अश्रुत्वैवोचतुर्देहि जयपत्रमिति द्विजौ ।।४७।।
ततो विचारयामास त्रिविक्रममहामुनिः। शिक्षार्थमेव नेतव्यौ गन्धर्वनगरे द्विजौ ।।४८।।

१.आज्ञापितवान्। २.आवाभ्याम्। ३.बहुभिरिति क्वचित्पुस्तके।

मत्तावन्धाविमौ विप्रौ विप्रा आभ्यां हि धिक्कृताः। उपायस्त्वयमेवात्र नेतव्यौ गुरुसन्निधिम् ।।४९।।
एवं विचार्य तौ प्राह गन्धर्वनगरं द्विजौ। आगच्छतं तत्र दास्ये जयपत्रं सविस्तरम् ।।५०।।
यत्रास्ते नो गुरुस्तत्र पत्रं दास्ये तदग्रतः। अथवा भवतां कामस्तत्रोपशममेष्यति ।।५१।।
इत्युक्त्वा निर्ययौ सोऽपि त्रिविक्रममहामुनिः। जग्मतुस्तेन साकं तौ यानासानौ[१] द्विजाधमौ ।।५२।।
मूढौ तौ ब्राह्मणावज्ञौ यतीशं पादचारिणम्। अनुयान्तौ यानसंस्थौ जातावाल्पायुषौ ततः ।।५३।।
वरं गन्धर्वनगरं स्थानं यच्छ्रीगुरोः परम्। भीमातीरं यत्र चास्ते श्रीनृसिंहसरस्वती ।।५४।।
प्रणम्य श्रीगुरुं प्राह नतो भक्त्या त्रिविक्रमः। व्योमकेशादिपुरुष कृपालो भक्तवत्सल ।।५५।।
जगद्गुरो जय जय संसारार्णवतारक। ईश्वरं त्वां न यो वेत्ति स गमिष्यत्यधोगतिम् ।।५६।।
स्तुत्वैवं तत्पदोः शीर्षं दधौ बाष्पाकुलेक्षणः। रोमाञ्चिततनुर्जातो रुद्धकण्ठस्त्रिविक्रमः ।।५७।।
गुरुनाथस्तमुत्थाप्य प्रणमन्तं मुनीश्वरम्। पप्रच्छालिङ्ग्य दयया वृत्तान्तं सर्वमादितः ।।५८।।
गुरुः प्राह यतेऽद्यात्र किमागमनकारणम्। किं कार्यं तेऽधुना ब्रूहि मुनीश्वर सविस्तरम् ।।५९।।
इति श्रीगुरुणा प्रोक्तस्त्रिविक्रम उवाच तम्। मदोन्मत्ताविमौ विप्रावागतौ वादकाङ्क्षिणौ ।।६०।।
वादाभिज्ञौ वेदशास्त्रमीमांसानिपुणौ बुधौ। आवां चतुर्वेदविदाविति मूढौ प्रजल्पतः ।।६१।।
कश्चिद्वादं न कुर्याच्चेद्गृह्णीतो जयपत्रकम्। नाङ्गीचक्रतुरेतौ मे बोधितावपि सद्वचः ।।६२।।
अत एतौ समानीतौ स्वामिन्गुरुतमो भवान्। भवद्वाक्यं हि सहलमिति मत्वाऽऽगतोऽस्म्यहम् ।।६३।।
इति श्रुत्वा मुनिवचः प्रहसन्निव सद्गुरुः। द्वौ विप्रौ वीक्ष्य वृत्तान्तं पप्रच्छः श्रीगुरुः स्वयम् ।।६४।।
विप्रौ[२] किमर्थमायातौ किं वादेन फलं हि वाम्। पराभवाच्च विप्राणां को लाभो भवतोर्मतः ।।६५।।

१.नरयानोपविष्टौ। २.हे विप्रौ।

जयोऽजयो वा तुल्यो नस्तापसा यतिनो वयम्। यतौ जिते तु युवयोः पुरुषार्थो लभेत किम् ।।६६।।
इति श्रीगुरुणा प्रोक्तौ प्रोचतुस्तौ द्विजौ तदा। भिक्षो महीं पर्यटतोर्न लब्धो नौ विवादकृत् ।।६७।।
नायाताः सम्मुखं केऽपि समस्ताः पण्डिता जिताः। पत्राणि वादविमुखा अपीमानि ददुर्यते ।।६८।।
ईदृक्पत्र प्रदाने ते कः प्रयासस्त्रिविक्रमः। कोपेनैवानयामास त्वां प्रत्यावामिहाधुना ।।६९।।
युवयोरभिमानश्चेत्पाण्डित्यस्य विशेषतः। वेदव्याकृति[१]शास्त्रादिविवादः क्रियतां द्रुतम् ।।७०।।
वयं चतुर्वेदविदौ नास्मत्तुल्याः कुहापि हि। आवां युवामुभौ ब्रूतं भिक्षू किं वेदपारगौ ।।७१।।
श्रीगुरुः प्राह तौ विप्रौ गर्वो वां मास्तु सर्वथा। असुरा आशरा[२]श्चापि गर्वेणैव मृतिं गताः ।।७२।।
बलेर्गर्वेण किं जातं तथा बाणासुरस्य च। लंकानाथोऽपि चोन्मत्तो गर्वेणैव मृतिं गतः ।।७३।।
को जानीतेऽत्र वेदान्तं ब्रह्माद्या अपि नो विदुः। अनन्ताः सन्ति वेदा वै गर्वोऽयं क्रियते वृथा ।।७४।।
यदा हितेच्छा युवयोर्गर्वस्त्याज्यो हि सर्वथा। वेदानन्त्येऽपि तु युवां चतुर्वेदविदौ कथम् ।।७५।।
इति श्रीगुरुणोक्तौ तौ गर्वितौ पुनरूचतुः। वयं वेदविदः ख्याता जानीमः साङ्गसंहिता ।।७६।।
एवं तावभिमानोक्त्या श्रीगुरुं प्रोचतुर्द्विजौ। तयोर्विचेष्टितं वक्ष्ये शृणु त्वं नामधारक ।।७७।।

तौ ब्राह्मणौ श्रीगुरुराह शाखा विभागशो वेदचतुष्टयस्य।
ताः श्रोतृवर्गाहमपि प्रवक्ष्ये गङ्गाधरार्भोऽजमवेक्ष्य लक्ष्ये ।।७८।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे पञ्चविंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।२६३४।।

।। अथ षड्विंशोऽध्यायः।।२६।।

श्रीगणेशाय नमः।।

श्रीगुरुर्ब्राह्मणौ प्राह युक्त्या मा कुरुतं भ्रमम्। ब्रह्मापि वेदवेदान्तं नैवानन्ता हि चागमाः ।।१।।
अवतीर्य क्षितौ व्यासो मुनिर्नारायणः स्वयम्। व्यक्तीकृत्य श्रुतिर्व्यासा[1]त्प्रपेदे व्याससंज्ञताम् ।।२।।
तेनापि नोक्ताः सम्पूर्णाः साधारण्येन चोदिताः। शिष्यास्तस्य तु चत्वार आसञ्जगति विश्रुताः ।।३।।
वक्ष्ये नामानि चैतेषां क्रमेण प्रथमोऽभवत्। पैलसंज्ञो द्वितीयस्तु वैशम्पायनसंज्ञकः ।।४।।
तृतीयो जैमिनिः ख्यातः सुमन्तुश्च चतुर्थकः। वेदाभ्यासार्थमेवैते शिष्या व्यासमुपागताः ।।५।।
एकैकवेदावसानं कल्पान्तेऽपि न लभ्यते। वेदा ह्यनन्तश्चत्वारो युवाभ्यां पठिताः कथम् ।।६।।
आद्यर्षयोऽपि वेदान्तं न ययुः शृणुतं क्षणम्। पुरा भरद्वाजऋषिर्वेदाभ्यासार्थमुद्यतः ।।७।।
ब्रह्मकल्पेष्वतीतेषु स जीवन्बहुवत्सरम्। गन्तुमैच्छत्किलाशेषवेदान्तं ब्रह्मचर्यतः ।।८।।
लवलेशं श्रुतीनां स वेदाथाप्यतपत्पुनः। ब्रह्मा प्रसन्नः संभूय प्राह पुत्र किमिच्छसि ।।९।।
भरद्वाजोऽवदत्स्वामिन्प्रसन्नोऽसि यदि प्रभो। ब्रह्मचर्येऽखिलान्वेदान् मह्यमध्यापयादितः ।।१०।।
प्रदर्शयाखिलान् वेदान् मह्यमध्यापयापि च। अयमेव वरो देय इति तच्चरणेऽग्रहीत् ।।११।।
ब्रह्मा प्राह भरद्वाज वेदाः सन्त्यमिताः कथम्। ग्रहीतुमिच्छस्यखिलान्न सर्वे मेऽपि गोचराः[2] ।।१२।।
सावधानतया पश्य श्रुतिराशीन्प्रदर्शये। शक्तोऽसि चेत्ततो वेदान्भरद्वाज पठस्व तान् ।।१३।।
इत्युक्त्वा तमृषिं ब्रह्मा दर्शयामास चोच्चकैः। गिरिप्रायान्वेदराशीननन्तान्दृष्ट्यगोचरान् ।।१४।।
ज्योतिर्मयान्कोटिसूर्यनिभान्वीक्ष्य स कातरः[3]। पठिष्यसि कथं वेदराशींस्त्रीन्गिरिसन्निभान् ।।१५।।

१.विस्तरात्। २.विषयाः। ३.अधीरः।

ब्रह्मचर्याश्रमेऽतीता ब्रह्मकल्पास्त्रयोऽपि मे। वेदोऽल्पः पठितस्त्वेतान्पठिष्यसि कदा कथम् ।।१६।।
इति भीतो विधिपदसंलग्नोऽसौ जगाद तम्। क्षमस्व न क्षमः स्वामिन्पठितुं निखिलाः श्रुतीः ।।१७।।
वेदस्यादिं तथा चान्तं नाहं द्रष्टुमपि क्षमः। स्वामिंस्त्वं हि जगन्नाथो देहि शक्त्या पठाम्यहम् ।।१८।।
अपारवेदपठनवासनात् इहागमम्। शरणागतपाता त्वं यथेच्छसि तथा कुरु ।।१९।।
इति तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मदेवः प्रसन्नधीः। तस्मै मुष्टित्रयमिता अभ्यासाय ददौ श्रुतीः ।।२०।।
त्रिवेदमन्त्रजालानि पृथक्कृत्य यथामति। दीर्घजीवी भरद्वाज आरेभे पठितुं श्रुतीः ।।२१।।
स चाद्यापि न तस्यान्तं भरद्वाजो ययौ वयम्। पठितुं न क्षमा वेदा वाचश्चत्वारि कीर्तिताः ।।२२।।
सर्वैकवेदपठने प्रयासो हि महान्भवेत्। व्यक्तीकृत्य ततः स्वल्पाः पाठयामि श्रुतीः क्रमात् ।।२३।।
इति व्यासवचः श्रुत्वा शिषअया ऊचुरधीहि भोः। यथाशक्ति ग्रहीष्याम एकैकं वेदमादितः ।।२४।।
इति शिष्यास्तु चत्वार उपसंगृह्य चाब्रुवन्। नारायण गुरो व्यास शिष्योपरि कृपां कुरु ।।२५।।
इति श्रुत्वा सकारुण्यं व्यासः सन्तोषमेत्य सः। पैलं शिष्यं समाहूय प्राह ऋग्वेदमादिमम् ।।२६।।
शृणुष्व पैलशिष्याग्र्य महिमानमृचोऽधुना। नित्यं प्रपठ धर्मेण ऋग्वेदं ध्यानपूर्वकम् ।।२७।।
पैलः प्राह गुरो व्यास विस्तरात्कथयस्व मे। किं लक्षणमृचो ध्यानं कथं भेदाश्च तान्वद ।।२८।।
ततः शक्त्या पठिष्यामि नित्यं धर्मेण भक्तितः। कामधेनुस्त्वमस्माकं गुरुमूर्तिः कृपानिधे ।।२९।।
व्यास ऊचे पैलशिष्यमृग्ध्यानमवधारय। वर्णं तथाऽऽकृतिं रूपं शाखाभेदांश्च वच्मि ते ।।३०।।
आयुर्वेद इति ख्यात ऋग्वेदस्योपवेदकः। आत्रेयगोत्रजो ज्ञेय ऋग्वेदो ब्रह्मदैवतः ।।३१।।
छन्दो गायत्रिका तस्य रक्तवर्ण उदाहृतः। पद्मपत्रायताक्षश्च सुविभक्तगलस्तथा ।।३२।।
द्व्यरत्निमात्रदीर्घाङ्गः कुंचितश्मश्रुकेशकः। एवमृग्वेदरूपं स्याद्ध्यानं कुरु समाहितः ।।३३।।

अथ भेदा इमे चर्चा श्रावकश्चर्चकस्तथा। श्रवणीयपार एव क्रमपारस्तथैव च ।।३४।।
जटा रथक्रमो दण्डक्रमश्चापि तथैव च। एतत्पारायणं पुण्यं शाखाः पञ्चापि च स्मृताः ।।३५।।
आश्वलायनिका सांख्यायनी शाकलसंज्ञिता। चतुर्थी बाष्कला ज्ञेया माण्डूकेयी च पञ्चमी ।।३६।।
श्रीगुरुर्ब्राह्मणौ प्राह पैलमेवंविधामृचम्। गुरुर्व्यासोऽब्रवीदेवं विस्तरेणेह वेद कः[1] ।।३७।।
अस्मिन्कलौ युगे वेदाश्चत्वारः पठिताः कथम्। युवयोः सर्वाध्ययनयोग्यता कथमागता ।।३८।।
अप्यष्टाभिर्विकृतिभिः शाखामेकामपि द्विजौ। ब्रूतं सलक्षणं व्यक्तं कोऽपि वेद महीतले ।।३९।।
एकं नारायणं हित्वा मुनिं व्यासं सविस्तरम्। न को वेद ऋचो भेदान् स पैलायाह विस्तरम् ।।४०।।
एवं व्यासेन कथित ऋग्वेदो विस्तरेण हि। शाखाभेदविचारेण शृणुतं ब्राह्मणावथ ।।४१।।
यजुर्वेदस्य विस्तारमपारं व्यास उक्तवान्। अभ्यस्तवाञ्छिष्यवरो वैशंपायनसंज्ञकः ।।४२।।
व्यासोऽब्रवीदवहितो वैशम्पाय संशृणु। यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदाभिदो महान् ।।४३।।
यो भारद्वाजगोत्रीयो ज्ञेयो रुद्राधिदैवतः। त्रिष्टुप्छन्दा इति प्रोक्तो यजुर्वेदो द्वितीयकः ।।४४।।
कृशदीर्घः करधृतकपालः सुमनोहर। विज्ञेयोऽम्भोरुह[2]दलायतकाञ्चनलोचनः ।।४५।।
पञ्चारत्निमिताकारो विज्ञेयस्ताम्रवर्णकः। यजुर्वेदध्यानमेवं वैशम्पायन निश्चितम् ।।४६।।
षडशीतिर्भिदोऽस्य स्युश्चरकानां दशैव तु। चरका अप्याह्वरकाः कठाः प्राच्यकठास्तथा ।।४७।।
कपिष्ठलाः पञ्चमकाः शारायणीयसंज्ञकाः। वारायणीया वार्तान्तवेयाः श्वेततरा अपि ।।४८।।
मैत्रायणीया इति च दश भेदाः प्रकीर्तिताः। तत्र मैत्रायणीयानां भेदाः सप्त क्रमेण तु ।।४९।।
मानवा दुन्दुभाश्चैव तथैकेयास्तृतीयकाः। ततः परं हि वाराहास्ततो हारिद्रवेयकाः ।।५०।।

१.ब्रह्मा वेद; अथवा को वेद न कोऽपि। २.कमलम्।

श्यामाः श्यामायणीयाश्च सप्त भेदाः प्रकीर्तिताः। तथा वाजसनेयानां भेदा अष्टादशैव तु ।।५१।।

श्रीगुरुः प्राह भो विप्रौ शृणुतं व्यासवर्णितम्। अथ वाजसनेयानां भेदानष्टादश ब्रुवे ।।५२।।

आदौ वाजसनेयाः स्युस्ततो जाबालनामकाः। बौधेयाश्च ततो ज्ञेयास्ततः काण्वाः प्रकीर्तितः ।।५३।।

माध्यन्दिनास्ततो ज्ञेयाः शापेयाश्च ततः परम्। तापनीयास्ततो ज्ञेयाः कापालाश्च ततः परम् ।।५४।।

पौण्ड्रवत्सास्ततो ज्ञेयास्तत आवटिकाः स्मृताः। परमावटिकाश्चैव क्रमेणैवमुदाहृताः ।।५५।।

पाराशर्यास्ततो ज्ञेयो वैनेयाश्च ततः परम्। वैधेया इति विख्याता वैशम्पायन संशृणु ।।५६।।

तदनन्तरमाख्याता औधेया इति संज्ञिताः। ततः परं गालवाख्या बैजवाश्च ततः परम् ।।५७।।

कात्यायनीया इति च भेदाः समपरिकीर्तिताः । एवं वाजसनेयानां भेदा उक्ताः क्रमेण हि ।।५८।।

तथा च तैत्तिरीयाणां द्वौ भेदौ च प्रकीर्तितौ। औख्याश्च काण्डिकेयाश्च काण्डिकेयास्तु पञ्चधा ।।५९।।

आपस्तम्बोदिता शाखा वितता सुमनोहरा। अत्रापि सर्वयज्ञानां विस्तृतिः परिकीर्तिता ।।६०।।

आपस्तम्बाभिधाऽपूर्वा ततो बौधायनाह्वया। सत्याषाढी वै हिरण्यकेशीति च ततः परम् ।।६१।।

औखेयासंज्ञिता चेति पञ्चभेदाः प्रकीर्तिताः। एवं क्रमेण जानीहि वैशम्पायन सर्वशः ।।६२।।

एतेषामप्युपाङ्गानि सन्ति मे गदतः शृणु। प्रतीपदं चानुपदं छन्दःसंज्ञं ततः परम् ।।६३।।

भाषा धर्मस्तदनु च मीमांसा न्याय एव च। तर्क इत्यष्टकं ज्ञेयमुपाङ्गानां क्रमेण हि ।।६४।।

आदिमस्यापि वेदस्य षडङ्गानि वदन्ति हि। ज्योतिषं व्याकृतिः शिक्षा कल्पश्छन्दो निरुक्तकम् ।।६५।।

अष्टादश तथोक्तानि परिशिष्टानि तानि च। पठ त्वं विस्तृतानीह वैशम्पायन पुत्रक ।।६६।।

वेदानां राशयः पूर्वमशक्याः पठितुं नृणाम्। अत एवावतीर्याहं मन्दधीग्रहणक्षमाः ।।६७।।

शाखाभेदाः प्रमितिशः कृतवानस्मि सम्प्रति। शक्तिर्यथा यथा येषां तैः संग्राह्या यथारुचि ।।६८।।

एवं व्यासवचः श्रुत्वा प्रणम्य पुनरब्रवीत्। विनयावनतः शिष्यो वैशम्पायनसंज्ञकः ।।६९।।
यजुर्वेदस्य विततिः कृपया परिभाषिता। शाखाभेदक्रमेणैव भवताऽद्य पृथक्पृथक् ।।७०।।
सन्देहो जायते मेऽद्य मूलशाखा तु का मता। स्वामिन्मयि कृपां कृत्वा विस्तरेणानुवर्णय ।।७१।।
इति शिष्योदितः प्राह व्यासः साधूदितं त्वया। यजुर्वेदस्य चैतस्य मूलं ते कथयाम्यहम् ।।७२।।
मूलं वदन्ति मुनयो मन्त्रब्राह्मणसंहिताः। इदमेव तु मूलं स्याद्यजुर्वेदस्य निश्चितम् ।।७३।।
स्यात्संहिताब्राह्मणाख्यं यजुर्वेदस्य मूलकम्। तथा ब्राह्मणकाण्डान्तर्गतमारण्यकं स्मृतम् ।।७४।।
यज्ञादिकर्मोपयुक्तं मूलमेतद्धि पुत्रक। अभ्यासं कुरु प्रयत्नेन यजुर्वेदस्य चादितः ।।७५।।
इति व्यासवचः श्रुत्वा वैशम्पायननामकः। शिष्यो भूय उवाचेदं त्रीन्ग्रंथान्कथयादितः ।।७६।।
इति श्रुत्वा शिष्यवचस्तद्ग्रन्थत्रयविस्तरम्। व्यासो यथायथं स्पष्टं कथयामास सर्ववित् ।।७७।।
श्रीगुरुः प्राह तौ विप्रौ जैमिन्याख्यं तृतीयकम्। शिष्यमाहूय सामाख्यं वेदं तस्मा उपादिशत् ।।७८।।
तृतीयः सामवेदोऽस्य गन्धर्वाख्योपवेदकः। विष्णुदेवश्च जगतीच्छन्दः काश्यपगोत्रजः ।।७९।।
नित्यं स्त्रग्वी त्वेष शुद्धवस्त्रप्रावरणः शुचिः। क्षमावानपि दान्तश्च चर्मदण्डधरः स्मृतः ।।८०।।
तथा काञ्चनवर्णाक्षः श्वेतवर्णः प्रकीर्तितः। षडरत्निप्रमाणाङ्गो ध्येयोऽसौ सामसंज्ञितः ।।८१।।
सामवेदस्य भेदास्तु सहस्त्रमिह विस्तृताः। समस्तान्सामवेदस्य भेदाञ्ज्ञातुं क ईश्वरः ।।८२।।
एकं नारायणं हित्वा ज्ञातुं कोऽपीह न क्षमः। व्यासो गुरुवाचाथ जैमिनिं तं तृतीयकम् ।।८३।।
सप्तभेदाञ्छृणुष्वासुरायणीयास्ततः परम्। वार्तान्तवेयाश्च वासुरायणीयास्ततः परम् ।।८४।।
प्राञ्जलिश्च ततो ज्ञेय ऋग्विधाख्यस्ततः परः। ततः प्राचीनयोग्यश्च भेदः परमपावनः ।।८५।।
ज्ञानयोग्यस्ततो ज्ञेयः शृण्वन्यदपि कथ्यते। राणायनीयभेदास्तु नवसंख्याः प्रकीर्तिताः ।।८६।।

राणायनीयाः शाट्यायनीयाः शाट्याश्च मुद्गलाः। अनुक्रमेण विज्ञेयाः खल्वलाश्च ततः परम् ।।८७।।
महाखल्वलसंज्ञाश्च लाङ्गलाश्च ततः परम्। कौमुथाश्च ततो ज्ञेया गौतमाश्च ततः परम् ।।८८।।
जैमिनीयास्ततो ज्ञेया एवं भेदाः सुविस्तृताः। श्रीगुरुर्ब्राह्मणौ प्राह व्यासेनैवं प्रभाषिताः ।।८९।।
आदितः सामवेदं हि को जानाते द्विजो भुवि। अथापीह युवाभ्यां हि त्रिवेदज्ञत्वमीदृशम् ।।९०।।
सम्पादितं कथं ब्रूतं कथमुन्मत्तता हि वाम्। अथाथर्वश्रुतिं प्राह व्यासः शिष्यं सुमन्तुकम् ।।९१।।
सुमन्तो शस्त्रास्त्ररूप उपवेदो ह्यथर्वणः। बैजानगोत्रसम्भूत ऋषिभिः समुदाहृतः ।।९२।।
अधिदैवतमिन्द्रोऽस्य त्रिष्टुप्छन्दस्तथाऽस्य च। चण्डस्तीक्ष्णोऽप्यथर्वायं कृष्णवर्ण उदाहृतः ।।९३।।
कामरूपी क्षुद्रकर्मा स्वदारातुष्टमानसः। सप्तारत्निप्रमाणाङ्गोऽथर्ववेदः प्रकीर्तितः ।।९४।।
भेदा अथर्ववेदस्य नवसंख्यामिता मताः। सुमन्तुनामशिष्याय व्यासेन परिकीर्तिताः ।।९५।।
पैप्पला प्रथमाः प्रोक्ता दान्ता अपि ततो मताः। ततः प्रदान्ता आख्याताः स्तौता अपि ततः स्मृताः ।।९६।।
तत औता इति ख्यातास्ततः स्युर्ब्रह्मदावलाः। शौनकीयास्ततः प्रोक्ताः क्रमेणैवावधारय ।।९७।।
ततो देवर्षिसंज्ञाः स्युस्ततश्चरणविद्यकाः। पञ्च कल्पा अस्य सन्ति सुमन्तो तान्निशामय ।।९८।।
विधानकल्पो नक्षत्रकल्प इत्युच्यते ततः। संहिताकल्पस्ततः स्याच्छान्तिकल्पस्ततः परः ।।९९।।
कल्पो विधिविधानाख्य इति व्यासेन भाषितः। व्यासेन भारते खण्डे इमाः शाखाः प्रकाशिताः ।।१००।।
पुरा भरतखण्डेऽस्मिन्बहवः पुण्यचारिणः। वर्णआश्रमाचाररतास्ततो वेदाः प्रतिष्ठिताः ।।१।।
अस्मिन्कलियुगे त्यक्तकर्माणो ब्राह्मणा अमी। आसंस्ततो द्विजौ वेदा लुप्ता जाता महीतले ।।२।।
कर्मभ्रष्टा द्विजा नष्टा म्लेच्छाग्रे वेदपाठकाः। तेषां तु मतिमन्दानां मन्त्रसत्त्वं विनिर्गतम् ।।३।।

प्राग्ब्राह्मणानां महत्त्वं देवत्वं च ततो भुवि। महीसुरा द्विजवराः सर्वमान्या इति श्रुताः ।।४।।
पुरा सर्वेऽपि राजानो ब्राह्मणानां प्रपूजकाः। सर्वस्वमपि तैर्दत्तं नाङ्गीचक्रन्तु तेऽस्पृहाः ।।५।।
वेदमन्त्रबलात्तेषामधीनाः स्युस्त्रिमूर्तयः। इन्द्रादिदेवता भीता ब्राह्मणेभ्यस्ततो नताः ।।६।।
विप्राणां वचनं कामधेनुकल्पद्रुमोपमम्। तृणीकृतोऽद्रिस्तपसा तृणं चाद्रीकृतं द्विजैः ।।७।।
विष्णुः स्वयं समानर्च ब्राह्मणान्वेदभूषितान्। वेदप्रभावतो विप्रान्मन्यते स्म स्वदैवतम् ।।८।।
देवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनं च दैवतम्। ते मन्त्रा ब्राह्मणाधीना ब्राह्मणो मम देवता ।।९।।
इति विष्णुः स्वयं प्राह महान्तोऽन्तो द्विजाः पुरा। अधुना श्रुतिमार्गं ते परित्यज्य कुमार्गगाः[१] ।।१०।।
सत्त्वहीना अतो जाता हीनजातिप्रसेवकाः। अध्यापयन्ति द्रव्यार्थं वेदविक्रयजीविनः ।।११।।
हीनानां पुरतो वेदान्ये पठन्ति द्विजाधमाः। तन्मुखं नावलोक्यं ते भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः ।।१२।।
चतुर्णामपि वेदानां शाखाः सुविस्तृताः। को जानीते क्षितेः पृष्ठे प्रायशो गोप्यतां गताः ।।१३।।
चतुर्वेदज्ञता लोके युवाभ्यां दर्शिता कथम्। बहुभेदा हि वेदानां युवां सर्वविदौ कथम् ।।१४।।
द्विजक्षोभेन को लाभो युवयोर्दुष्टबुद्धितः। दुर्बोधोऽयं कृतः केन गच्छतं त्वरितं त्वितः ।।१५।।
स्वस्तुतिं च स्वयं कृत्वा जयपत्रं प्रदर्श्य च। त्रिविक्रमयतेः पत्रं युवाभ्यां याचितं कुतः ।।१६।।
मम वाक्यं समाकर्ण्य परित्याजो दुराग्रहः। व्यर्थं भ्रमेण स्वप्राणान्युवां दातुं न चार्हथः ।।१७।।
इति श्रीगुरुणा प्रोक्तं हितमेव दयालुना। अश्रुत्वैवोचतुर्देहि पत्रमेवेति तामसौ ।।१८।।
यद्यत्र न विवादश्चेज्जयपत्रं लभेत नो। कथयिष्यन्ति राज्ञेऽदस्तिष्ठेच्छ्रैष्ठ्यं कथं नु नौ[२] ।।१९।।
सिद्धः प्राहेति तौ विप्रौ मदोन्मत्तौ समूचतुः। अज्ञात्वा स्वहितं तस्मात्तयोर्मृत्युरुपस्थितः ।।२०।।

१.कुकर्मगा इति क्वचित्पुस्तके। २.वां इति क्वचित्पुस्तके।

गङ्गाधरद्विजवरस्य सरस्वतीति ख्यातः सुतः सकलसम्मत ईशभक्तः।
श्रोतॄन्समाहिततया श्रवणाय नूनं लीलामृतस्य हि समर्थयते स्म भूयः ।।१२१।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे षड्विंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।२७५५।।

।। अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।।२७ ।।

।।श्रीगणेशाय नमः ।।

सिद्धपादाब्जसंलग्नः शिष्यराण्नामधारकः। करद्वयं समानीय विनयाऽवनतोऽब्रवीत् ।।१।।
सिद्धयोगिञ्जय जय त्वं नो जगति तारकः। ज्ञानप्रकाशाय दत्तमात्मनः पददर्शनम् ।।२।।
विस्तरेण चतुर्वेदा द्विजाभ्यां गुरुणोदिताः। ततः किमग्रतो जातं विस्तरेण वद प्रभो ।।३।।
इति शिष्यवचः श्रुत्वा तुष्टः सिद्धमुनिर्जगौ। गुरोः शृणुष्वानुपमं माहात्म्यं नामधारक ।।४।।
प्रकारैर्बहुभिर्विप्रौ बोधितौ गुरुणाऽपि तौ। ऊचतुर्जयपत्रं वा विवादं वा प्रदेहि नौ ।।५।।
इति विप्रवचः श्रुत्वा कुपितः श्रीगुरुर्मुनिः। यथाऽन्तःकरणे वां यत्तस्य सिद्धिर्भविष्यति ।।६।।
दष्टुं सर्पोदरं यद्वन्मूषकोऽप्यभिकांक्षति। यथा वाऽपि ज्वलद्दीपं पतङ्गोऽत्तुं प्रधावति ।।७।।
तथा विप्रौ मदोन्मत्तावज्ञात्वा श्रीगुरुं प्रभुम्। बलान्मर्तुं सुमद्युक्तावन्धावत्स्वात्मघातकौ ।।८।।
अत्रान्तरे नरं दूरादायान्तं श्रीगुरुर्विभुः। दृष्ट्वा शिष्यमुवाचामुमागच्छन्तमुपाह्वय ।।९।।
इति श्रीगरुणोक्तोऽसौ शिष्यो गत्वा त्वरान्वितः। आहूयोपानयच्छीघ्रं श्रीगुरोः सन्निधिं तु तम् ।।१०।।
पप्रच्छ श्रीगुरुः कस्त्वं का जातिर्जन्म कुत्र च। सर्वं कथय वृत्तान्तं कुतो गच्छसि वा वद ।।११।।
इति श्रीगुरुणोक्तोऽसौ प्राहाहं हीनजातिजः। मातङ्गनामको नीचः स्थानं ग्रामद्बहिर्मम ।।१२।।
कृपालुः सर्वभूतेषु त्वं ततः परिपृच्छसि। ममोद्धारोऽभवदिति प्रणनाम स दण्डवत् ।।१३।।
प्रददर्श दयालुस्तं सुधा[१]दृक्परपूरुषः। स्पर्शस्पर्शाद्यथा लोहं स्वर्णभावं प्रयाति हि ।।१४।।
तथा गुरुः कृपादृष्ट्या तं चकार सुपावनम्। दण्डं शिष्यकरे दत्त्वा सप्त रेखा अकारयत् ।।१५।।

१.अमृतदृष्टिः।

आक्रमस्वैकैकरेखामिति श्रीगुरुणोदितः। हीनः स चानुपूर्व्येण[1] तामेकैकां विचक्रमे ।।१६।।
आद्यां गतं गुरुः प्राह क्व ते जन्म वदेति सः। ऊचे मैन्दस्ततोऽरण्यरक्षः किरातवंशजः ।।१७।।
ततस्तृतीयरेखास्थो लब्धप्राक्स्मृतिरब्रवीत्। अहं नदीतीरवासी गङ्गापुत्र इति स्मृतः ।।१८।।
तुर्यरेखागतः शूद्रजातीयोऽहं स्ववृत्तिगः। स्वामिंस्त्वया समाहूत इहेति पतितोऽब्रवीत् ।।१९।।
ततः पञ्चमरेखास्थो ज्ञानी सन्प्राह जन्म मे। वैश्यवंशेऽभवत्सोमदत्तो नाम मम प्रभो ।।२०।।
षष्ठीं रेखां ततो गत्वा प्राहाहं क्षत्रवंशजः। मम नाम प्रभो विद्धि गोदावरीति विश्रुतम् ।।२१।।
सप्तमीस्थस्ततो वेदशास्त्रव्याकरणादिवित्। अहं नाम्नाऽध्यापकोऽग्रजातीय इति सोऽवदत् ।।२२।।
श्रीगुरुः प्राह तं वेदशास्त्रज्ञोऽसि यदा तदा। वादार्थमागतावेतौ विवादेन पराजहि ।।२३।।
इत्युक्त्वा मन्त्रितं भस्म तदङ्गेष्वाक्षिप[2]त्प्रभुः। ज्ञानज्योतिःप्रकाशोऽभूत्तत्क्षणं तस्य चान्तरे ।।२४।।
वायसोऽपि यथा हंसः प्रगतो मानसं सरः। तथा श्रीगुरुदृष्ट्यैव हीनोऽपि ज्ञानवानभूत् ।।२५।।
त्रिमूर्तिरवतीर्णोऽयं यो नृसिंहसरस्वती। तं पश्यति नृदृष्ट्या यः स नरो यात्यधोगतिम् ।।२६।।
एवं स वेदशास्त्रज्ञो भूत्वाऽपि पतितस्तदा। शृण्वतां विदुषामेष पपाठ ज्ञानवान्बहु ।।२७।।
यावागतौ विवादार्थं तौ भीतौ चकितौतराम्। हृच्छूलौ बधिरौ जाताववाचौ छिन्नजिह्ववत् ।।२८।।
भृशं प्रकम्पितौ तौ तु पतितौ गुरुपादयोः। ऊचतुर्वा(नौ) गतिः काऽतो वद स्वामिन्प्रकाशक ।।२९।।
अहो कृतो गुरुद्रोहो धिक्कृता ब्राह्मणा अपि। त्वं गौरीरमणः स्वामिन्नवतीर्णः क्षमस्व भोः ।।३०।।
आवां हि तामसौ मायापाशसंवेष्टितौतराम्। न ज्ञातमत आवाभ्यां स्वरूपमपि ते स्फुटम् ।।३१।।
त्वं लीलया करोष्येव तृणमप्यद्रिमीश्वर। क्रोधदृष्ट्या पश्यसि चेदप्यद्रिर्भस्मसाद्भवेत् ।।३२।।

१.अनुक्रमेण। २.प्राक्षिपत्।

रजसा सृजसीश त्वं विश्वं सत्त्वेन पासि च। तमसा हंसि तस्माद्धि त्वं त्रिमूर्तिर्जगद्‌गुरुः ।।३३।।
आवयोर्न मतिः शक्ता तव माहात्म्यवर्णने। अतस्त्वं वां (नौ) कुरूद्धारं शरणाप्तवरप्रद ।।३४।।
इति ताभ्यां द्विजातिभ्यां स्तुतः श्रीगुरुरब्रवीत्। युवाभ्यां क्षोभितो भिक्षुः स त्रिविक्रमभारती ।।३५।।
अन्येऽपि बहवो दोषा अर्जिता निन्दिता द्विजाः। राक्षसं जन्म वां तेन भवेद्‌भोग्यं स्वकर्म हि ।।३६।।
स्वस्यार्जितं स्वयं भोग्यं पापं पुण्यमथापि वा। न निष्कृतिर्विना भोगाद्यावत्कर्म न सद्‌गतिः ।।३७।।
इति श्रीगुरुणा प्रोक्तौ पदलग्नौ तमूचतुः। कदा दुःखार्णवादस्मात्पारं यास्यावहे कथम् ।।३८।।
प्राह श्रीगुरुनाथस्तौ कृपाब्धिः शृणुतं द्विजौ। राक्षसत्वं द्वादशाब्दं युवयोर्हि भविष्यति ।।३९।।
अनुतापो[१] हि वां जातः शान्तरूपं ततो भवेत्। नारायणान्तर्गतं वाक्यं हि प्रथमं पठन् ।।४०।।
युवयोः पापसंशुद्धौ पर्यटन्द्विज एष्यति। अग्रवाक्योच्चारणतः सद्‌गतिर्वां भविष्यति ।।४१।।
अधुना गच्छतं गङ्गामुपवेशार्हमेव तत्। स्थानं वामिति तौ प्रोक्तौ गुरुणा तौ तु जग्मतुः ।।४२।।
ग्रामद्‌बहिस्तु निर्गत्य जातौ हृच्छूलपीडितौ। क्षणान्नदीतटं यातौ द्विजौ तौ पञ्चतां गतौ ।।४३।।
कर्मणः स्वकृतस्यान्यः फलं कोऽनुभविष्यति। अतस्तौ तामसौ जातौ विप्रावप्यात्मघातकौ ।।४४।।
श्रीगुरोर्वचनं सत्यं भविष्यत्यन्यथा कथम्। राक्षसौ द्वादशाब्दांस्तौ भूत्वा सद्‌गतिमापतुः ।।४५।।
नामधारक शिष्यैवं नद्यै प्रस्थापितौ द्विजौ। पश्चाज्जातां कथां रम्यां पावनीमवधारय ।।४६।।
हीनोऽपि ब्रह्मविद्‌भूत्वा जन्मातीतं च सप्तमम्। स्मृत्वा विप्रोऽस्मीति ततो निर्धारं व्यकरोत्स तु ।।४७।।
प्रणम्य श्रीगुरुं भक्त्या विनयावनतोऽब्रवीत्। मायामयाज्ञानतमोज्योतिरूपोऽसि सद्‌गुरो ।।४८।।
विप्र आसं पुरा क्षिप्रं जातिहीनोऽभवं कथम्। विस्तरात्कथय स्वामिंस्त्रिकालज्ञ महामुने ।।४९।।

१.पश्चात्तापः।

जन्मान्तरे हि को दोषो मया दुष्टधिया कृतः। पिनाकिन्कथय स्वामिञ्छ्रीनृसिंहसरस्वति ।।५०।।

इति तद्वचनं श्रुत्वा प्रकाशमवदत्तदा। श्रीगुरुर्भगवांस्तत्ते प्रवक्ष्ये नामधारक ।।५१।।

तच्चाग्रतो वक्ष्यति वै सरस्वती गाङ्गाधरिर्येन वृतः सरस्वती।
यस्यामृतप्रायचरित्रसेवनाज्ज्ञानी भवेच्चेत्पतितः स पावनः ।।५२।।

पुण्यां सुपावनकथां कथयिष्यतीमां या राति संश्रवणमात्रत एव कामान्।
धर्मार्थकामकचतुर्विधमुक्तिदात्री त्रात्रीयमेनस उताखिलभव्यधात्री ।।५३।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे सप्तविंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।२८०८।।
।। इति सप्तविंशोऽध्यायः।।२७।।

।। अथ अष्टाविंशोऽध्यायः।।२८।।

।। श्रीदत्तात्रेयाय नमः।।

नामधारक आहेदं कथां कथय मेऽग्रतः। महोत्सवो मे मनसो यतः स्वाद्वी गुरोः कथा ।।१।।
सिद्ध ऊचे शृणुष्वार्य सत्कथां नामधारक। सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति ज्ञानज्योतिरुदेष्यति ।।२।।
श्रीगुरुः प्राह पतितं प्राक्कर्म परिपृच्छसि। शृणु विस्तरतो वक्ष्ये यतश्चाण्डालताऽऽगता[1] ।।३।।
गतिर्हि पुण्यपापाभ्यां स्वार्जिताभ्यामुपर्यधः[2]। शृणु कर्मविपाकोक्तां नीचजन्मप्रदां गतिम् ।।४।।
ब्रह्मक्षत्रविशः[3] शूद्रा दुराचाररता यदि। प्रेत्य चण्डालयोनिं ते गमिष्यन्ति न संशयः ।।५।।
ब्राह्मण्या व्यभिचारिण्याः शूद्रसङ्गाद्भवेत्सुतः। चण्डालसंज्ञः स पिण्ड एषा जातिस्तु षोडशी ।।६।।
मूलजातिरियं ख्याता ये तत्प्रापकदोषिणः। ब्राह्मणाद्याश्चतुर्वर्णाः प्रेत्य चण्डालयोनिगाः ।।७।।
विस्तरेण तु ते दोषा वक्ष्यन्ते हीनजन्मदाः। ब्राह्मणश्चेदनाचारः स तु चण्डालयोनिगः ।।८।।
मातरं पितरं हित्वा गुरुं चान्यत्र तिष्ठति। द्विजश्चण्डालतामेति कुलस्त्रीहापकोऽपि च ।।९।।
विहाय कुलदेवं यः पूजयत्यन्यदेवताम्। द्विजश्चण्डालतामेति योऽपि चानृतदिव्यकृत् ।।१०।।
जीवहिंसारतो यश्च कन्याविक्रयकृत्तथा। द्विजश्चण्डालतामेति योऽपि चानृतदिव्यकृत् ।।११।।
शूद्रहस्तेन योऽश्नाति ब्राह्मणोऽश्वक्रयी च यः। द्विजश्चण्डालतामेति शूद्रसम्पर्ककृत्सदा ।।१२।।
शूद्रस्त्रीसङ्गकृन्नित्यं दासीसङ्गरतस्तथा। क्रुधा निहन्ति भाण्डानि दैवे पित्रे च कर्मणि ।।१३।।
द्विजश्चण्डालतामेति स यश्चारण्यदाहकः। गोवत्सयोर्यो विरहं स्वयमेव न संशयः ।।१४।।
विभक्तस्तिष्ठति त्यक्त्वा मातरं पितरं सुतान्। द्विजश्चण्डालतामेति तथा तीर्थप्रतिग्रही ।।१५।।

१.प्राप्ता। २.स्वर्गे च नरके च। ३.त्रयाणां द्विजत्वादेकपद्यम्।

वृषं समारोहयति यः शूद्रान्नं भुनक्ति यः। द्विजश्चण्डालतामेति पतितावहितः[१] शृणु ।।१६।।
श्राद्धादिकं न कुरुते तीर्थं गत्वाऽपि तत्र यः। द्विजश्चण्डालतामेति तथा तीर्थप्रतिग्रही ।।१७।।
स्वधर्मरहितो यस्तु कपिलागोपयस्तु यः। असमर्प्यैव देवाय स्वयं पिबति दुर्मतिः ।।१८।।
द्विजश्चण्डालतामेति छित्त्वैव तुलसीं तु यः। देवमर्चति शूद्रश्च यः शालिग्राममर्चति ।।१९।।
मातापित्रोस्तु सेवां यो न करोति न पाति तौ। द्विजश्चण्डालतामेति सप्तजन्माथवा कृमिः ।।२०।।
योऽधिवेदनशास्त्रज्ञो विवाह्यान्यां हि योषितम्। पूर्वां परित्यज्यत्येष चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।२१।।
योऽतिथिं श्रान्तमायान्तं ज्ञात्वाऽभ्यस्य च श्रुतिम्। सुचिराद्भोजयत्येष चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।२२।।
निन्दति ब्राह्मणं योग्यमयोग्यं पूजयत्यपि। परवृत्तिं हरत्येष चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।२३।।
वापीकूपतडागघ्नो लिङ्गपूजनभञ्जकः। ब्राह्मणालयभेत्तैष चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।२४।।
विश्वासकृत्स्वामिगुरुद्विषत्स्त्रीव्यभिचारकृत्। मित्रस्त्रीसङ्गकृच्चैष चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।२५।।
पत्न्योरेकतरां भेददृष्ट्या पश्यति यः क्षणे। नान्नं दत्तेऽतिथिभ्यः स चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।२६।।
सन्ध्याकाले च योऽश्नाति प्रतिश्रुत्य वचोऽन्यथा। स्वकीयं कुरुतेऽप्येष चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।२७।।
सन्ध्याकाले स्वपति यो दत्त्वा विप्राय गां[२] पुनः। भूपालोऽपहरत्येष चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।२८।।
दुष्टोत्तरं वैश्वदेवकाले योऽतिथये वदेत्। दुरुक्त्या राति वाऽप्येष चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।२९।।
गङ्गातीर्थं निन्दति य एकादश्यां भुनक्ति च। जहाति स्वामिनं युद्धे चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।३०।।
व्रताहे पर्वसु दिवा स्त्रीसङ्गनिरतस्तु यः। वेदाञ्छूद्राय रात्येष[३] चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।३१।।
न श्राद्धं कुरुते काले पुण्यं कथयति स्वकम्। पान्थभेदकरश्चैष चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।३२।।

१. हे पतित। २.धेनुं भूमिं वा। ३.ददाति।।

ग्रीष्मेऽरण्ये स्थापयति प्रपां यस्तस्य यत्नतः। विघ्नकर्ता भवेदेष चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।३३।।

नाडीज्ञानाद्यविज्ञाय वैद्यकं यः करोति च। अचिकित्स्यौषधं दत्ते चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।३४।।

वेदमार्गं त्यजति यो जारणं मारणं तथा। मोहनादि करोत्येष चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।३५।।

गुरुं नरं वक्ति हरहरी निन्दति चार्चति। देवतान्तरमप्येष चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।३६।।

विप्रः क्षत्रश्च विट् शूद्रो निजकर्म विहाय च। परकर्माश्रयत्येष चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।३७।।

शूद्रान्मंत्रं श्वचर्मस्थगङ्गाक्षीरोपमं तु यः। प्रगृह्णाति द्विजः सैष चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।३८।।

श्राद्धे पिण्डान्न दत्तेऽज्ञो विधवास्त्रीरतोऽतिथिम्। गालीर्दत्वा भोजयति स चण्डालो भवेद्ध्रुवम् ।।३९।।

मातृद्वेषी च यो दुष्टः पितृद्वेषी तथैव च। गुरुद्वेषी च योऽप्येष चण्डालो भवति ध्रुवम् ।।४०।।

यो हृष्यति गुरोर्निन्दां श्रुत्वा वा द्वेष्टि भूसुरान्। वेदचर्चाकरो विप्रो जायते ब्रह्मराक्षसः ।।४१।।

गुरदैवतभक्तोऽपि यो निन्दत्यन्यदैवतम्। सोऽपस्मारार्दितो नूनं भवेद्दारिद्र्यपीडितः ।।४२।।

पितरौ च गुरुं त्यक्त्वा सुखार्थी यः पृथग्भवेत्। बुरुडोदरजो भूत्वा महारोगेण युज्यते ।।४३।।

विप्रावमाननिरतो यो विप्रो वेददूषकः। कर्मभ्रष्टो भवेदेव मूत्रकृच्छ्ररुजार्दितः ।।४४।।

यो वक्ति लोकमर्मस्पृगुच्चारयति दुष्कृतम्। [१]हृद्रुग्भवान्तरे भूत्वा महाकष्टं भुनक्ति सः ।।४५।।

स्त्रियो गर्भान्पातयति वन्ध्यात्वं तस्य निश्चितम्। तस्य पुत्रा मरिष्यन्ति न कार्यं गर्भपातनम् ।।४६।।

धर्मशास्त्रपुराणादि न शृणोति कुदृष्टितः। बह्वन्नादं[२] वीक्षते यो बधिरोऽन्धश्च जायते ।।४७।।

तथा पतितमैत्रीकृद्गार्दभीं योनिमृच्छति। हीनादौषधसेवी च मृगयोनिं स गच्छति ।।४८।।

करोति ब्रह्महत्यां यः क्षयरोगी स जायते। सुरां पिबति यो मूढः श्यावदन्तः स जायते ।।४९।।

१.हृदयरोगी। २.बह्वन्नभक्षणम्।

तथा सुवर्णहर्ताऽपि कुनखी च भवान्तरे। कुष्ठी भवत्येष गुरुतल्पगामी तथैव च ।।५०।।
अश्वहन्ता च गोहन्ता भवेद्वन्ध्यस्तथैव च। योऽनुतप्तो भवेदेष दोषहीनो भवेत्खलु ।।५१।।
पूर्वं भुक्त्वा स नरकांस्ततो रोगी भवान्तरे। विश्वासघात्यन्नवैरी वमनार्तो भविष्यति ।।५२।।
योऽङ्गीकरोति निष्काश्य यत्नतः परसेवकम्। भुनक्ति यातनां घोरां स नरो बन्धनालये ।।५३।।
नरः स्त्रीचौर्यकर्ता यो नरकं याति दारुणम्। मतिहीनस्ततो भूत्वा क्लेशाननुभविष्यति ।।५४।।
सर्पं निहन्ति यो दुष्टः सर्पयोनिं स गच्छति। एवं बहुविधा दोषा अथ चौर्यं प्रवच्मि ते ।।५५।।
स्वर्णहर्ता भवेद्यस्तु प्रमेहव्याधियुग्भवेत्। यः पुस्तकापहर्ता स जन्मान्धोऽपि भविष्यति ।।५६।।
वस्त्रापहर्ता पतितः श्वित्ररोगार्दितो भवेत्। गणद्रव्यापहर्ता च गण्डमालार्दितो भवेत् ।।५७।।
श्वासोछ्वासार्दितस्यार्थं पामरोऽपहरत्यसौ। कारायां बध्यत इति ब्रह्माण्डादिषु चोदितम् ।।५८।।
परद्रव्यापहारी च परन्यासापहारकः। परद्वेष्टाऽप्यपुत्रत्वं गमिष्यति भवान्तरे ।।५९।।
अन्नहर्त्ता नरो गुल्मव्याधिना पीडितो भवेत्। यो धान्यहारकः सोऽपि रक्तगात्रो भविष्यति ।।६०।।
भविष्यति सुदुर्गन्धशरीरी तैलचौर्यकृत्। ब्रह्मस्वान्यवधूहर्ता स भवेद्ब्रह्मराक्षसः ।।६१।।
रत्नमौक्तिकमाणिक्यमुखान्यपहरिष्यति। नराधमः स पतति हीनजातिं गमिष्यति ।।६२।।
पत्रशाखाफलहरः खर्जूरोगार्दितो भवेत्। रक्तपश्चापि गोदेह[१]रक्तपो जन्तुरुद्भवेत् ।।६३।।
कांस्यकार्पासलोहादितस्करो नरकं व्रजेत्। ततो भवेच्छ्वेतकुष्ठी सर्वत्रैवं विचारयेत् ।।६४।।
देवद्रव्यापहारी च देवकार्यविनाशकः। अभक्ष्यभक्षकश्चैव पाण्डुरोगार्दितो भवेत् ।।६५।।
परनिक्षेपहर्ता च सर्वदा शोकभाग्भवेत्। जन्मान्तरं शृणु धनतस्करस्तूष्ट्रयोनिगः ।।६६।।

१.गोचीड इति प्रसिद्धः।

फलहर्ता वनचरो जलहर्ता च चातकः। गृहोपकरणादाता[१] काकजन्म स गच्छति ।।६७।।
सरघा[२]जन्मभागी स्यान्मधुहर्ता न संशयः। तथा गोरसहर्ताच कुष्ठरोगार्दितो भवेत् ।।६८।।
जन्मान्तरप्रदा दोषाः पतितैवं सहस्रशः। व्यभिचारप्रकरणं शान्तिपर्वस्थमुच्यते ।।६९।।
परस्त्र्यालिङ्गको जन्मशतं श्वा जायते ध्रुवम्। सर्पजन्म ततो गत्वा दुःखभागी भविष्यति ।।७०।।
अन्धो भवति मूढोऽसौ परस्त्रीयोनिवीक्षकः। बन्धुस्त्रीसङ्गकर्ता यो गार्दभं जन्म गच्छति ।।७१।।
ततो विहाय तज्जन्म सर्पयोनिं गमिष्यति। एवं पुनश्च नरकभागी स्याज्जारकर्मकृत् ।।७२।।
मित्रसीमन्तिनी[३]भोक्ता शुनो योनिं स गच्छति। मातुलस्त्रीसङ्गकर्ता स चापीह श्वयोनिभाक् ।।७३।।
यो निरीक्षति दुर्बुद्ध्या परसीमन्तिनी[३]मुखम्। चक्षूरोगी स भवति नात्र कार्या विचारणा ।।७४।।
योऽपि गच्छति विप्रस्य स्त्रियं शूद्रोऽपि सन्स्वयम्। तावुभौ हि महापापौ कृमित्वं च गमिष्यतः ।।७५।।
यस्यास्तु शूद्रसम्पर्कः सर्वदा दुर्भगा तु सा। भविष्यति महादोषाच्छुनीह व्यभिचारिणी ।।७६।।
एवं श्रीगुरुणा प्रोक्तं पतिताय यथायथम्[४]। श्रुत्वा तदैव पप्रच्छ तं त्रिविक्रमभारती ।।७७।।
स्वामिन्प्रकथिता धर्माः सकलास्ते च मे श्रुताः। कदाचित्पापमुद्भूतं कथं नाशं गमिष्यति ।।७८।।
गुरुस्त्रिविक्रमं प्राह प्रायश्चित्तविधिं शृणु। पश्चात्तापो भवेद्यस्य तस्य पापं प्रणश्यति ।।७९।।
महापापं यदि कृतं तदन्तःकरणे स्थितम्। तस्य कर्मविपाकोक्तं प्रायश्चित्तमिदं शृणु ।।८०।।
प्रायश्चित्तविधानानि मुनिप्रोक्तानि भूरिशः। बहुप्रकाराणि सन्ति तन्मध्ये मे मतं शृणु ।।८१।।
ब्रह्मदण्डः पापखण्डः पुरा देयः [५]सदस्यथ। गोवृषात्मा तदर्घो[६] वा शक्त्याऽब्दादि चरेत्ततः ।।८२।।
धेनोरभावे निष्कोऽर्प्यस्तदर्धं पाद एव वा। शक्त्या कृच्छ्रा अनुष्ठेयाः स्थूलसूक्ष्माघयोगतः ।।८३।।

१.चोरः। २.मधुमक्षिका। ३.स्त्री। ४.यथागम्यम्। ५.सभायां गोवृषदानम्। ६.मूल्यम्।

अज्ञानकृतपापं तु पश्चात्तापेन नश्यति। गुरुसेवापरस्याघं निवारयति सद्गुरुः ।।८४।।
गुञ्जामात्रस्वर्णदानं तीर्थयात्रा द्वियोजना। सौम्यपातकनाशाय योजनीया द्विजातिभिः ।।८५।।
पापं स्त्रीपुंसयोर्मध्ये कृतमेकतरेण चेत्। लिप्येते द्वावपि ततः प्रायश्चित्तं द्वयोर्मतम् ।।८६।।
सामान्यपापनाशार्थं प्रकारोऽन्यो मुनीरितः। गायत्र्ययुतजाप्येन गायत्रीकृच्छ्र उच्यते ।।८७।।
सहस्रवारमाज्येन गायत्र्याऽपि हुनेत्तथा। स्वशाखावेदपाठाद्वा कृच्छ्रसिद्धिस्त्रिविक्रम ।।८८।।
कृच्छ्रसंख्या यत्र तत्र प्राजापत्यो हि गृह्यते। एकभ(भु)क्तेन नक्तेनायाचितेनोपवासतः ।।८९।।
त्र्यहं त्र्यहं क्रमेणैव प्राजापत्यो द्विषट्दिनैः[१]। श्रीगुरुस्मरणाच्चापि सामान्यदुरितक्षयः ।।९०।।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रानुष्ठानात्पापक्षय उदाहृतः। अज्ञानोत्थाघनाशोऽपि भो मुनेऽवहितः शृणु ।।९१।।
अद्यात्पञ्चदशग्रासान् दिवा द्वादश निश्यपि। अथवाऽयाचितान्नस्याष्टाष्टग्रासाशनाच्छुचिः ।।९२।।
मासमात्रं चरेदेवं सौम्यपातकनाशनम्। प्रत्यहं चाञ्जलिमितमन्नं भोज्यं ततः शुचिः ।।९३।।
उपवासस्त्र्यहं कार्यो घृतं वा त्रिदिनं पिबेत्। एतेनाप्यघनाशः स्यात्प्रकारोऽन्योऽपि चोच्यते ।।९४।।
त्र्यहं घृतं त्र्यहं क्षीरं त्र्यहं वायुं च भक्षयेत्। त्रिसप्ताहं[२] पिबेत्क्षीरं पापनाशो भविष्यति ।।९५।।
अशक्तो यदि वा पापी तस्य व्रतमिदं स्मृतम्। तिलाशनाच्चोपवासो यद्वा धानाशनादपि[३] ।।९६।।
पर्णकृच्छ्रं चरेच्छक्तः पिबेत्प्रतिदिनं मुदा। शुद्धपर्णोदबिन्दूंश्च पश्चात्तापाच्छुचिर्भवेत् ।।९७।।
अश्वत्थबिल्वकमलकुशदूर्वोदकाशनात्। सप्ताहं पर्णकृच्छ्रोऽयं पातकान्तक उच्यते ।।९८।।
अथवाऽन्यः प्रकारोऽयं कुर्याच्चान्द्रायणव्रतम्। कुक्कुटाण्डमितान् ग्रासान्वर्धमानात्सिते चरेत् ।।९९।।
-हासयेत्कृष्णपक्षे च पौर्णिमास्यां क्रमेण तु। ग्रासाः पञ्चदशामायामुपवासो विधानतः ।।१००।।

१.द्वादशदिनैः भक्षेत्। २. एकविंशतिदिनपर्यन्तम्। ३.भ्रष्टयवभक्षणम्। ४.भक्षेत्।

सभायां सत्यमेवोक्त्वा पश्चात्तापेन यो नरः। प्रायश्चित्तं चरेद्भक्त्या तस्य पापलयो भवेत् ।।१।।
तीर्थयात्रा पवित्राऽथ वक्ष्यते पापहारिणी। वाराणसीस्नानमात्रात्सर्वपापक्षयो भवेत् ।।२।।
अन्यतीर्थे नरो गत्वा गायत्रीजपमाचरेत्। सहस्रकृत्वः पापस्य लयोऽगस्त्यस्य वाक्यतः ।।३।।
सेतुबन्धसमीपे तु समुद्रस्नानतो नृणाम्। भ्रूणहत्याविनाशश्च कृतघ्नाद्यघनाशनम् ।।४।।
विधिपूर्वं शुचिस्तत्र कोटिगायत्रिकाजपात्। ब्रह्महत्यादिपापानां विनाशः स्यात् त्रिविक्रम ।।५।।
लक्षगायत्रिकाजाप्यात्सुरापानाघनाशनम्। स्वर्णहर्ता सप्तलक्षगायत्रीजपतः शुचः ।।६।।
तथा गायत्र्यष्टलक्षजपतो गुरुतल्पगः। शुद्धोऽथ वेदपाठाच्च शुद्धिं वक्ष्ये त्रिविक्रम ।।७।।
पावमानीजपश्चापि ब्रह्महत्यादि पापहृत्। मासमात्रं तथैवेन्द्रं मित्रं मन्त्रजपादपि ।।८।।
सुरापानादिपापानां लयः स्याच्छान्तिसूक्ततः। शुचिः शौनःशेपसूक्तजपेनापि सुवर्णहृत् ।।९।।
मासमात्रं हविष्याशी शान्तिसूक्तं सदा पठेत्। गुरुतल्पादिपापानि नश्यन्त्येव न संशयः ।।११०।।
षण्मासं पञ्चमासं वा मिताहारो हि पूरुषः। शुद्धः पञ्चमहापापात्पुंसूक्त[1]जपतो भवेत् ।।११।।
तथैव भक्तिपूर्वं च त्रिसुपर्णजपादपि। समस्तपापविलयो भवत्येव त्रिविक्रम ।।१२।।
नारायणोपनिषदं भक्तिपूर्वं जपेत्तु यः। तस्य प्रणश्यन्ति पञ्चमहापापानि निश्चितम् ।।१३।।
त्रिपद्या अपि गायत्र्या जपतोऽघं प्रणश्यति। सप्तजन्मोद्भवं चापि चाघमर्षणसूक्ततः ।।१४।।
भक्तिपूर्वं विष्णुसूक्तं जपतां च त्रिविक्रम। सप्तजन्मार्जितं पापं प्रणशत्येव निश्चितम् ।।१५।।
अज्ञानकृतदोषादिनाशार्थं चान्यदुच्यते। पञ्चगव्याशनं कुर्यादनुतप्तः शुचिर्भवेत् ।।१६।।
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दध्याज्यं सकुशोदकम्। एकीकृत्य पिबेत्पूर्वं दिने चोपोषणं चरेत् ।।१७।।

१.पुरुषसूक्तम्।

गोमूत्रं नीलवर्णायाः कृष्णाया गोमयं तथा। क्षीरश्च ताम्रवर्णायाः श्वेताया दधि चैव हि ।।१८।।
कपिलाया घृतं ग्राह्यं पञ्चगव्यं यथोक्तवत्[1]। सम्पाद्य मन्त्रपूर्वं तदेकीकुर्यात्प्रमाणतः ।।१९।।
प्रस्थमात्रं तु गोमूत्रमङ्गुष्ठार्धं तु गोमयम्। सप्तप्रस्थमितं क्षीरं प्रस्थत्रयमितं दधि ।।२०।।
प्रस्थमात्रं घृतं ग्राह्यं तावद्दर्भोदकं तथा। प्रत्येकं तु यथामन्त्रमेकीकुर्यात्सुभाजने[2] ।।२१।।
सकुशोदकमेतत्प्राग्जुहुयाच्च यथाविधि। इरावतीति मन्त्रेण तथेदं विष्णुरित्यृचा ।।२२।।
ततो मानस्तोक इति प्रजापत इतीति च। गायत्र्या चोङ्कारपूर्वं हुनेद्व्याहृतिभिस्तथा ।।२३।।
एवं हुत्वा पञ्चगव्यमनुतप्तस्ततः पिबेत्। यत्त्वगस्थिगतं पापमिति मंत्रेण शुध्यति ।।२४।।
एता गावो न लभ्यन्ते चेन्मुख्या कपिला मता। यद्दर्शनाद्दोषलयः कपिला तत उत्तमा ।।२५।।
सर्वेभ्यो च पापेभ्यो महापापानि पञ्च तु। चत्वारः पापकर्तारस्तत्संसर्गी च पञ्चमः ।।२६।।
ब्रह्महा च सुरापेयी गुरुतल्परतस्तथा। स्वर्णहर्ता तुरीयश्च तत्संसर्गी च पञ्चमः ।।२७।।
अन्यानि चोपपापानि लघुपापानि चापि च। एभ्यो दुष्परिहाराणि महापापानि पञ्च तु ।।२८।।
अघान्येतानि जातानि प्रायश्चित्तेन शोधयेत्। अनुग्रहात्पुनीतः स्यान्महाघो[3]ऽपि जगद्गुरोः ।।२९।।
यो विप्रो वेदशास्त्रज्ञः स्वधर्मनिरतः शुचिः। तस्यानुग्रहतः पापी पुनीतो भवति द्रुतम् ।।३०।।
इति त्रिविक्रमायोक्तः प्रायश्चित्तविधिस्त्वयम्। गुरुणा ब्राह्मणास्तुष्टा ऊचुर्ज्ञानं प्रकाशितम् ।।३१।।
श्रीगुरुः पतितं प्राह विप्रोऽभूः पूर्वजन्मनि। गुरुमातापितृद्वेषादियं चण्डालताऽऽगता ।।३२।।
अथ वक्ष्यामि ते शुद्धिं सङ्गमे मासमात्रतः। स्नानाद्दोषान्विहाय त्वं भूयो विप्रो भविष्यसि ।।३३।।
पतितः प्राह भोः स्वामिन्दर्शनं मेऽभवत्तव। तेन शुद्धोऽस्मि काकोऽपि हंसः स्यान्मानसे यथा ।।३४।।

१. शास्त्रोक्तमानतः। २. कांस्यादिपात्रे। ३. महापापोऽपि

तथैव त्वद्दृष्टिमात्रात्पवित्रोऽस्मि न संशयः। अतो मां तारय स्वामिञ्छरणागतरक्षकः ।।३५।।
स्पर्शस्पर्शाद्यथा लोहं स्वर्णं भवति तत्क्षणम्। तत्पुनर्लोहतां यायात्कथं स्वामिञ्जगद्गुरो ।।३६।।
त्वद्दृष्ट्यमृतसंस्पर्शाज्ज्ञानी जातोऽस्मि सर्ववित्[१]। अभिमन्त्र्यैव विप्राणां मध्ये मां योजय प्रभो ।।३७।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा श्रीगुरुः प्रहसञ्जगौ। देहस्ते जातिहीनोऽयं कस्त्वां विप्रं वदिष्यति ।।३८।।
हीनरेतोरक्तयोगाज्जातोऽयं तत्र[२] वर्धितः। देहः कथं स विप्रः स्यात्तव निन्दास्पदं वचः ।।३९।।
पुरा क्षत्रो गाधिपुत्रो विश्वामित्रोऽखिलश्रुतः। पवित्रोऽपि स चात्मानं विप्रं कर्तुं समुद्यतः ।।४०।।
अनेकशतवर्षाणि क्लेशेन स तपोऽतपत्। तपोबलाच्चिकीर्षुः[३] स स्वस्य ब्रह्मर्षितां सुधीः ।।४१।।
स इन्द्रादिसुरांस्तत्र प्रार्थयामास भूरिशः। ब्रह्मर्षित्वं हि मे दातुं समर्था यूयमित्यपि ।।४२।।
देवा ऊचुर्हि तेऽस्माकं वसिष्ठो गुरुरुत्तमः। अङ्गीकरिष्यति स वा[४] एतच्चेत्सम्मतं हि नः ।।४३।।
विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा वसिष्ठं प्राप्य चाब्रवीत्। बहुकालं तपस्तप्तं ब्रह्मर्षिं कुरु मां प्रभो ।।४४।।
वसिष्ठः प्राह तं क्षत्र विश्वामित्रापवित्रजम्। देहं त्यक्त्वाऽऽर्षवंशे त्वं लभस्व जनिमुत्तमाम्[५] ।।४५।।
ततस्ते व्रतबन्धान्ते गायत्रीबोधतो भवेत्। ब्रह्मर्षित्वं सर्वमान्यं प्रलयेनापि नाधुना ।।४६।।
वसिष्ठेनेति प्रत्युक्तो[६] विश्वामित्रोऽतिकोपनः। तदा तस्य वसिष्ठस्य शतं पुत्राञ्जघान सः ।।४७।।
ब्रह्मज्ञानी वसिष्ठः स तथाऽपि न तमोऽभजत्। नापि ब्रह्मर्षितां तस्मै विश्वामित्राय सोऽर्पयत् ।।४८।।
एकस्मिन्दिवसेऽथापि विश्वामित्रोऽतिकोपनः। हस्ते पर्वतमादाय वसिष्ठं हन्तुमागतः ।।४९।।
तावद्विवेकी भूत्वा स स्वगतं प्राह घातये। वसिष्ठं चेन्न मां कोऽपि ब्रह्मर्षिमिति वै वदेत् ।।५०।।
वसिष्ठवाक्यानुसारी देवर्षीणां गणः खलु। अतो वसिष्ठहननात्कोऽपि नाङ्गीकरिष्यति ।।५१।।

१.हे सर्ववित्। २.हीनगेहे। ३.कर्तुमिच्छुः। ४.निश्चयेन। ५.ऋषिवंश उत्तमजन्म। ६.प्रत्याख्यातः।

वसिष्ठोऽयं मुनिवरो महादोषो वधोऽस्य हि। इत्युक्त्वा स्वकरस्थं स गिरिं तत्याज दूरतः ।।५२।।
अनुतप्तः स मनसा वसिष्ठं शरणं ययौ। सम्बोधयामास मुनिस्तदा राजर्ष इत्यमुम् ।।५३।।
विश्वामित्रः प्राह तुष्टः सत्यं ते वचनं मुने। ब्रह्मर्षित्वं हि मे देहि स्वीकुर्वन्नं च मेऽधुना ।।५४।।
वसिष्ठः प्राह सन्तुष्टस्त्वं सूर्यकिरणैरमुम्। देहं दग्ध्वा नूतनवत्पुनर्दर्शय तापस ।।५५।।
अङ्गीकृत्य तथेत्येष विश्वामित्रस्तपोऽतपत्। तपसा [१]सूर्यगोभिश्च तद्देहो भस्मसादभूत् ।।५६।।
अनुष्ठानसमर्थोऽसौ विश्वामित्रोऽपि नूत्नवत्। तपोलब्धं दिव्यदेहं दधार सुरपूजितः ।।५७।।
ततस्तं ज्ञानिनं विश्वामित्रं ब्रह्मर्षिमेव हि। मन्यन्ते स्म त्रिभुवने प्रख्यातोऽभूत्स यत्नतः ।।५८।।
का कथा तव तस्मात्त्वं विसृज्येदं कलेवरम्। जन्मांतरेऽनुतप्तत्वाद्विप्र एव भविष्यसि ।।५९।।
इति श्रीगुरुणा प्रोक्तः पतितः स चरेति[२] च। भूयोऽप्युक्तो लब्धसुखो भूयो नैच्छत्स हीनताम् ।।६०।।
लब्धं निधानं दरिद्रः परित्यक्तुं किमिच्छति। लब्धमप्यमृतं मर्त्यः परित्यक्तुं किमिच्छति ।।६१।।
किंवाऽतिक्षुधिता गौस्तु सुघासं[३] प्राप्य दैवतः। मनसाऽपि ततो गन्तुं नाभिकांक्षति सर्वथा ।।६२।।
एवं स पतितो लब्ध्वा ज्ञानराशिं ततोऽन्यतः। नैच्छत्स्वमन्दिरं गन्तुमात्मानं मेन उद्द्विजम् ।।६३।।
अत्रान्तरे तस्य भार्या ससुता च समागता। तं प्रेक्ष्य तादृशं प्रोच उन्मत्तोऽयमभूत्किमु ।।६४।।
निवार्योपागतां तां स प्राह मा स्प्रष्टुमर्हसि। इति क्रुद्धः स पतितस्तां ताडयितुमुद्यतः ।।६५।।
दुःखिता तस्य वनिता श्रीगुरुं शरणं गता। प्राहेच्छति पतिस्त्यक्तुं मां स्वामिन्बोधयाशु तम् ।।६६।।
कन्याः पुत्राश्च बहवो मम तान्कोऽनु पालयेत्। कुतो गच्छति सन्त्यज्य मां स्वामिन्बोधयाशु तम् ।।६७।।
नोपदेक्ष्यसि चेत्स्वामिन्प्राणांस्त्यक्ष्ये सुतान्विता। पालयेत्कोऽन्यथाऽनाथां मां स्वामिन्बोधयाशु तम्।।६८।।

१.सूर्यकिरणैः। २.गृहं गच्छेति च। ३.बालतृणम्।

इति तस्य वचः श्रुत्वा प्रहसन्श्रीगुरुस्तु तम्। उपाहूय प्रकथयन्धर्मतत्त्वं तमब्रवीत् ।।६९।।

श्रीगुरोर्मे वचः श्रुत्वा पतित स्वगृहे चर। कलत्रपुत्रक्षोभात्ते भविष्यति गतिः कथम् ।।७०।।

आगत्यास्मिन्हि संसारे कार्यमिन्द्रियतोषणम्। ततो धर्ममयो भूत्वा तरत्येव भवार्णवम् ।।७१।।

यद्वा प्रागेव गृहिणी न कार्योद्वाह्य रागतः[१]। ततस्त्यक्तुं य इच्छेत्स महादोषेण लिप्यते ।।७२।।

सति साक्षिणि सूर्यादौ त्वयैषाऽङ्गीकृता वधूः। अतोऽस्यास्त्यागतो दोषो गतिश्चापि न ते भवेत्।।७३।।

इति श्रीगुरुणोक्तः स प्राञ्जलिर्विनतोऽब्रवीत्। ज्ञानी भूत्वा ततो भूयः कथं यास्यामि हीनताम् ।।७४।।

इत्युक्तः श्रीगुरुः प्राह स्वगतं [२]भूतिरस्य च। अङ्गेऽस्ति क्षालनात्तस्या अस्य ज्ञानं विनश्यति ।।७५।।

एवं विचार्याह शिष्यमेकं लुब्धमुपाह्वय। त्वरितं त्विति तच्छ्रुत्वाऽन्वेषयामास तादृशम् ।।७६।।

तस्मिन्ग्रामे द्रव्यलुब्ध एको वाणिज्यकृद्द्विजः। तमाभाष्यानयामास स शिष्यो गुरुसन्निधिम् ।।७७।।

श्रीगुरुः प्राह तं लुब्धं पतितं स्नापयाम्बुना। ततः संसारसक्तोऽसौ गतज्ञानो भविष्यति ।।७८।।

इति श्रीगुरुणोक्तोऽसौ जलपूर्णघटाम्बुना। पतितं स्नापयामास विभूतिश्च ततो गता ।।७९।।

विभूतिक्षालनाच्चापि सर्वं विस्मृत्य स द्रुतम्। स्त्रीपुत्रमुखमालोक्य भ्रान्तस्तत्सन्निधौ गतः ।।८०।।

आलिङ्ग्य भार्यां पुत्रं च प्राह भ्रान्तोऽभवं क्षणम्। किमर्थमागता यूयं किं कार्यं ब्रूत वोऽत्र तु ।।८१।।

एवं स विस्मितः साकं तैर्जगाम स्वमन्दिरम्। विदित्वा सर्ववृत्तान्तं पतितः शङ्कितोऽभवत् ।।८२।।

अत्रान्तरे नागरिका लोका आसन्त्सकौतुकाः। ऊचुस्ते विस्मिताश्चित्रमत्राभिनवमीक्षितम् ।।८३।।

त्रिविक्रमोऽपि चकितः स्थितो यो गुरुसन्निधौ। विनयाऽवनतोऽपृच्छत्सावधानमनाः शृणु ।।८४।।

त्रिविक्रमः प्राह गुरो संशयोऽयं महान्मम। कृपां कुरुष्व यत्पृच्छे स्वामिंस्तदवधारय[३] ।।८५।।

१. विषयाभिलाषितः। २.भस्म। ३.शृणु।

जातिहीनेऽपि पतिते स्वामिञ्ज्ञानं त्वयाऽऽहितम्[१]। अङ्गक्षालनमात्रेण कथं नष्टं तु तत्क्षणात् ।।८६।।
विस्तरात्कथयस्वेदं कृपां कृत्वा ममोपरि। इत्थं स भक्तिभावेन श्रीगुरोश्चरणेऽगृहीत् ।।८७।।
इति त्रिविक्रमेणोक्तः श्रीगुरुः प्राह तं शृणु। क्षिप्तं भस्मार्पितं ज्ञानं विनष्टं क्षालनेन तत् ।।८८।।

एवं विभूतेर्महिमा न सीमा तस्यात ईशोऽपि च तं विभर्ति।
महात्मनो हस्तसरोजयोगात्करोति सा ब्रह्ममयं प्रपञ्चम् ।।८९।।
इत्थं स च श्रीगुरुवक्त्रपद्माद्विनिःसृतां वाक्यसुधां निषेव्य।
त्रिविक्रमः प्राह वदस्व देवगुर्वीश माहात्म्यमहो विभूतेः ।।९०।।
सोऽपि त्रिविक्रमयतिं प्रति भूतिधृत्याः[२] प्रीत्याऽब्रवीत्सुमहिमानमनुत्तमाग्र्यम्।
श्रीसद्गुरुस्तमखिलेष्टदमाह बुद्धः सिद्धः स्वशिष्यमपि विस्तरतो विशुद्धः ।।९१।।
कथाऽग्रतः पावनपावनी सा सिद्धेन चोक्ताऽपि च सरस्वती ताम्।
स्वभाषया वक्ति तया प्रसीदेद्द्रव्य[३]क्रिया[४]कारक[५]चेतना[६]त्मा[७] ।।१९२।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां कर्मकाण्डेऽष्टाविंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।३०००।।

१.दत्तम्। २.धारणस्य। ३.पृथिव्यादीनि। ४.इन्द्रियाणि। ५.देवाः। ६.बुद्ध्यहंकारौ। ७.तदात्मकस्तत्प्रेरको वा।

।। अथ एकोनत्रिंशोऽध्यायः।।२९।।

श्रीगणेशाय नमः।।

नामधारक ऊचे भोः सिद्ध पूर्वं प्रभाषितम्। त्रिविक्रमाय माहात्म्यं भूतेः गुरुणाऽमितम् ।।१।।
ततः कथं कथा वृत्ता कथयस्व कृपानिधे। चरित्रं सद्गुरोः सिद्धमुने श्रोतुं समुत्सहे ।।२।।
एवं शिष्यवचः श्रुत्वा प्रीतः सिद्धमुनिस्तदा। गुरूक्तं भस्ममाहात्म्यं विस्तराद्वक्तुमारभत् ।।३।।
श्रीगुरुः प्राह ते भस्ममहिमानं त्रिविक्रम। कथयिष्यामि सत्पृष्टं सावधानतया शृणु ।।४।।
पुरा कृतयुगे योगी वामदेवाभिधो महान्। प्रसिद्धो जगति स्वैरं[1] मुक्तसङ्गश्चचार गाम् ।।५।।
शुद्धो बुद्धो ब्रह्मवेत्ता गृहदारविवर्जितः। कामक्रोधादिरहितो मुक्तसङ्गश्चचार गाम् ।।६।।
सन्तुष्टो निःस्पृहो मौनी जटाधारी जितेन्द्रियः। भस्मभूषितसर्वाङ्गो [2]वल्कव्याघ्राजिनाम्बरः ।।७।।
ईदृङ्मुनिर्महीपृष्ठे नानाक्षेत्राणि पर्यटन्। क्रौञ्चारण्यं ययौ यत्र न सञ्चारो नृणां खलु ।।८।।
तस्मिन्स्थानेऽवसद्ब्रह्मराक्षसोऽतिभयानकः। अतिक्रूरः स [3]पुंपश्वाद्यनेकप्राणिभक्षकः ।।९।।
तस्मिन्घोरवने शान्तं वामदेवमुनिम्। दृष्ट्वा तमत्तुमसुरः क्षुधितः प्राप सत्वरः ।।१०।।
व्यादाय[4] वदनं प्राप्तो रणद्दन्तश्च कोपनः। स ब्रह्मराक्षसो वेगात्क्षुधाक्रान्त उपागतः ।।११।।
वामदेवो महाज्ञानी तिष्ठन्निःशंक आगतम्। ब्रह्मराक्षसमत्युग्रं वीक्ष्यापि न चचाल सः ।।१२।।
लब्धो ग्रासः समीचीन इति सन्तुष्टमानसः। ब्रह्मराक्षस आवेशादभ्युत्पत्य[5] चकर्ष तम् ।।१३।।
तदा तदङ्गभसितस्पर्शमात्रेण राक्षसः। ज्ञानी भूत्वा स सस्मार पूर्वजातीरनेकशः ।।१४।।
पापं तस्याखिलं दग्धं लब्धं प्राग्जन्मवेदनम्[6]। यथा चिन्तामणिस्पर्शाल्लोहं याति सुवर्णताम् ।।१५।।

१.स्वच्छंदम्। २.वल्कलम्। ३.पुरुषः। ४.प्रसार्य। ५.उड्डीय बलाज्जग्राह। ६.ज्ञानम्।

वायसोऽपि भवेद्धंसो यथाऽऽगत्य च मानसम्। मर्त्योऽप्यमृतमापीय यथाऽमर्त्यत्वमेति च ।।१६।।
जम्बूनदीं गता याति मृज्जाम्बूनदतां[१] यथा। तथा पापोऽपि पूतोऽभून्मुन्यङ्गस्पर्शमात्रतः ।।१७।।
सुलभाः सकलाः कामा न सत्पुरुषदर्शनम्[२]। दुर्लभं तत्तु यत्सद्यः प्रकरोति सुपावनम् ।।१८।।
स ब्रह्मराक्षसो घोरः क्षुधा यस्य न वर्ण्यते। तुरङ्गकुञ्जरनरान्खादयित्वाऽपि न शाम्यते ।।१९।।
एतादृशी क्षुधा यस्य नैव शाम्यति कर्हिचित्। उदध्युदकपानाच्च तृषा यस्य न शाम्यति ।।२०।।
पापिष्ठो राक्षसोऽप्येवं मुन्यङ्गस्पर्शमात्रतः। क्षुधा तृषा च रोषादिः शशामास्य क्षणार्धतः ।।२१।।
ज्ञानी सन् राक्षसः प्राह संलग्नो मुनिपादयोः। त्राहि त्राहि गुरुश्रेष्ठ त्वं साक्षादीश्वरः खलु ।।२२।।
मुनीश घोरसंसारमग्नं तारय तारय। त्वं दाता जगदीशोऽसि कृपाब्धे मां समुद्धर ।।२३।।
तव दर्शनमात्रेण नष्टा मे पापराशयः। जगद्गुरो कृपालो मे पावितोऽद्य दुराशयः[२] ।।२४।।
एवं मुनीश्वरं भक्त्या तुष्टाव ब्रह्मराक्षसः। स कृपारससम्पूर्णो वामदेवो महामुनिः ।।२५।।
तदा तं राक्षसं प्राह कस्त्वं जन्म क्व ते वद। मनुष्यमात्ररहिते घोरेऽरण्ये कुतः स्थितिः ।।२६।।
एवं मुनिवचः श्रुत्वा नत्वा तं ब्रह्मराक्षसः। करौ सन्धाय विनतो मुनिं प्राह त्रिविक्रम ।।२७।।
महामुने ते कृपया ज्ञानं जातं ममादितः। स्मृता अनन्ताः प्राचीना जातयो[३] मेऽद्य सर्वशः ।।२८।।
तन्मध्ये जन्म तूत्कृष्टं स्मर्यते पञ्चविंशकम्। शृणु स्वामिन्वामदेव तत्प्रकाशोऽद्य दृश्यते ।।२९।।
राजा यवनदेशीयः पञ्चविंशे भवेऽभवम्। दुराचाररतो नित्यं तदाऽहं दुर्जयाभिधः ।।३०।।
बहवो हिंसिता लोकाः प्रजा अपि च पीडिताः। वृताः स्त्रियोऽप्यनेकाश्च मदोन्मत्तेन मे तदा ।।३१।।
वृताभ्यो व्यतिरिक्ताश्च प्रसह्यानीय[४] चामिताः। एकैकां प्रत्यहं भुक्त्वा त्यक्त्वा सा नेक्षिता पुनः ।।३२।।

१.सुवर्णताम्। २.दुष्टचित्तम्। ३.जन्मानि। ४.बलात्कारेण।

एकस्मिन्दिवसे त्वेका भुक्ता साऽन्तः पुरे वरे। रुद्धा पुनर्मुखं तस्या न कदापि निरीक्षितम् ।।३३।।
एवं स्त्रियो मयाऽनन्ता रुद्धा अन्तःपुरे दृढम्। अतिक्रुद्धाश्च ता मह्यं ददुः शापं सदैव हि ।।३४।।
समस्ता अपि राजानो जिता आनीय तत्स्त्रियः। ताश्चापि मे सकृद्भुक्त्वा रुद्धा अन्तर्गृहे बलात्।।३५।।
रूपवत्यः स्त्रियो या यास्ता आनीताः प्रसह्य हि। द्रव्यदानादिनाऽऽनीता या नायाताश्च ता अपि।।३६।।
मद्देशीयास्तु ये विप्रास्तेऽपि देशान्तरं गताः। तत्स्त्रियस्तत आनीता भुक्ता उन्मत्ततो बलात् ।।३७।।
पतिव्रताः सुवासिन्यो विधवा अपि चाहूताः। उन्मदेन तु ता भुक्ता भुक्ता अपि रजस्वलाः ।।३८।।
अविवाहितकन्याश्च बलात्कारेण चाहृताः। एवं समस्तदेशीया दुर्मदेन ह्युपद्रुताः ।।३९।।
त्रिशतं ब्राह्मणस्त्रीणां क्षत्रस्त्रीणां चतुःशतम्। षट्शतं वैश्यनारीणां सहस्रं शूद्रयोषिताम् ।।४०।।
चण्डालीनामेकशतं पुलिन्दीनां सहस्रकम्। मैन्दस्त्रीणां पञ्चशती रजकीणां चतुःशती ।।४१।।
अमिता वारवनिता भुक्ता मे मत्तचेतसा। तथापि तृप्तता जाता नैव स्वामिन्कुबुद्धितः ।।४२।।
एतावतीभिः स्त्रीभिर्मे न जाता कामशान्तता। मद्यपो विषयासक्तो उन्मत्तः सर्वदाऽभवम् ।।४३।।
एवं मे वर्तमानस्य क्षयरोग उपागतः। स्वामिञ्जह्रुः परे भूपा मदीयं राष्ट्रमृद्धिमत्[१] ।।४४।।
ततोऽकस्मान्मतिः प्राप्ता यमदूतास्तदाऽऽगताः। ते मां यमपुरं निन्युः सुघोरे नरकेऽक्षिपन् ।।४५।।
दिव्यवर्षसहस्राणि दशवारं सुदारुणा। मयाऽपि पितृभिः साकं भुक्ता नरकयातना ।।४६।।
ततोऽग्रतोऽभवज्जन्म विरूपं प्रेतसंज्ञितम्। सहस्रशिश्नयुक्ताङ्गं तत्र कष्टं सुदारुणम् ।।४७।।
शतानि दिव्यवर्षाणि क्षुत्क्षामः पीडितोऽभवम्। पुनर्यमपथं गत्वा मया भुक्ता सुदुर्गतिः ।।४८।।
द्वितीयं मम जन्माभूद्व्याघ्राख्यं जीवहिंसकम्। तृतीयं चाजगरकं तुर्यं सालावृकं मुने ।।४९।।

१.सर्वसमृद्धियुक्तम्।

पञ्चमं मम जन्माभूद्ग्रामसूकरसंज्ञितम्। षष्ठं जन्म ततो जातं शरठाख्यं शठस्य मे ।।५०।।
श्वजन्म सप्तमं जातं जम्बूकाख्यं ततोऽष्टमम्। नवमं हारिणं जन्म दशमं शशजन्म च ।।५१।।
एकादशाख्यं वानराख्यं द्वादशं चिल्ल[१]जन्म च। मण्डूकाख्यं ततो जन्म वायसं च चतुर्दशम् ।।५२।।
मम पञ्चदशं जन्म मुने ऋक्षा[२]च्छसंज्ञितम्। आरण्यकुक्कुटाख्यं च षोडशं जन्म मेऽभवत् ।।५३।।
तथा सप्तदशं जन्म गार्दभं नेत्रवर्जितम्। अष्टादशं समभवज्जन्म मार्जारसंज्ञितम् ।।५४।।
पुनर्मण्डूकजन्माभून्मम चैकोनविंशकम्। विंशं वायसकं चैकविंशं मे मत्स्यसंज्ञितम् ।।५५।।
द्वाविंशकं मूषकं मे जन्माभूद्धान्यतस्करम्। दिवान्धं घूकजन्मापि त्रयोविंशकमाभवत् ।।५६।।
चतुर्विंशकजन्मापि कौञ्जरं[३] तामसं मम। पञ्चविंशे भवे त्वस्मिन्नभवं ब्रह्मराक्षसः ।।५७।।
नक्तंदिवं क्षुधाक्रान्तः कष्टेन महताऽऽवृतः। निराहारोऽरण्यवासी स्वामिन्वर्तामि दुःखितः ।।५८।।
अवलोक्यैव दुर्बुद्धिस्त्वामत्तुमिह चागतम्। त्वां हन्तुं पापरूपोहमधावमतिवेगतः ।।५९।।
तवाङ्गस्पर्शनादेव जातिस्मरणमागतम्। स्वामिन्त्सहस्रजन्मोत्थं दुष्कृतं मेऽद्य दृश्यते ।।६०।।
अतःपरं जन्म माऽस्तु त्वदनुग्रहतस्तरे। मां घोरध्वान्तसंसारयातनातः समुद्धर ।।६१।।
त्वं विश्वतारको दैवात्सङ्गतोऽसी[४]ह मे मुने। माहात्म्यं ते पदस्येदं यत्स्पर्शाज्ज्ञानमुद्गतदम् ।।६२।।
भूमौ बहुनराः सन्ति भगवांस्त्वं न तादृशः। तवाङ्गस्य च माहात्म्यं दयया कथय प्रभो ।।६३।।
महापापो दुराचारस्तिष्ठामीह वनान्तरे। त्वदङ्गसङ्गमात्रान्मे ज्ञानमीदृक्कुतोऽभवत् ।।६४।।
कोऽयं तवाङ्गमहिमा त्वं वेह जगतीश्वरः। स्वामिन्नस्मान्त्समुद्धर्तुमागतोऽसीति भाति मे ।।६५।।
इत्युक्तो राक्षसेनाह वामदेवोऽतितोषतः। महिमाऽनुत्तमो रक्षो मदङ्गस्थस्य भस्मनः ।।६६।।

१.घार. २.भल्लूकः। ३.हस्तिजन्म। ४.प्राप्तोऽसि।

सर्वाङ्गं भस्मलिप्तं मे तत्किञ्चिद्वपुषीह ते। लग्नं तेनाभवज्ज्ञानं ज्ञापकं बहुजन्मनाम् ।।६७।।
अपारो भस्ममहिमा ब्रह्मादीनामगोचरः। यत्तु कर्पूरगौरेण कृतं सर्वाङ्गभूषणम् ।।६८।।
नृणामशक्यं तद्वक्तुमीशेनाङ्गीकृतं तु यत्। स एव व्योमकेशस्तन्माहात्म्यं वेद शङ्करः ।।६९।।
यदि पृच्छसि मां त्वं ते दृष्टान्तं कथयाम्यहम्। भस्मनोऽपारमाहात्म्यं मया दृष्ट्याऽपि वीक्षितम् ।।७०।।
कश्चन द्राविडो विप्रः सदाचारविवर्जितः। सदा शूद्रीरतो भूत्वा कर्मभ्रष्टो ह्यवर्तत ।।७१।।
समस्तैर्ब्राह्मणैर्विप्रो भ्रष्टः स च बहिष्कृतः। तन्मातापितृदायादबन्धुवर्गैश्च हापितः ।।७२।।
ब्राह्णब्रुव एवं स ख्यात आचारवर्जितः। शूद्रीं वृत्वा तया साकं रमन्कालमनीनयत् ।।७३।।
एवं पापो दुराचारश्चौर्येणैवोदरिंभरिः[१]। सोऽरीरमत्परस्त्रीभिश्चान्याभिर्व्यभिचारतः ।।७४।।
एवं सत्येकदिवसे व्यभिचारार्थमुद्यतम्। तं चौर्यनिपुणं विप्रं शूद्रोऽहन्निशि कश्चन ।।७५।।
म्रियमाणं तु तं विप्रं निष्कास्य गृहतो बहिः। तत्याज पतितो ग्रामाद्बहिर्घोरस्थले स च ।।७६।।
अवलोक्य मृतप्रायं तमत्तुं श्वा तदैव हि। भस्मराशिस्थितः प्राप क्षुधितस्तत्तनूपरि ।।७७।।
कुक्षिलग्नं शुनो भस्म ललाटे तस्य वक्षसि। बाह्वोर्द्वयोश्च संलग्नं म्रियमाणस्य दैवतः ।।७८।।
प्राणप्रयाणसमये तस्याप्ता यमकिङ्कराः। बद्ध्वा सन्ताड्य तं नेतुं यमलोकं समुद्यतः ।।७९।।
कैलासाच्छिवदूताश्च वीक्ष्य तं भस्मभूषितम्। कैलासवासयोग्यं च प्रोचुः कोऽमुं नयेत्कुह ।।८०।।
योग्यं शिवपुरं त्वस्य दुर्गतिर्यमकिङ्कराः। कुतोन्वस्येति कुपिताः शैवास्तान्हन्तुमागताः ।।८१।।
शिवदूतान्त्समायातान्दृष्ट्वा त्यक्त्वा द्विजं हि ते। यमदुतास्ततो भीता द्रुता यमपुरं गताः ।।८२।।
गत्वा यमस्य पुरतः प्रोचुर्भुवि न नो गतिः। सुघोरं पापमानेतुं गता अद्य भुवं यम ।।८३।।

१.पोषकः।

दृष्ट्वा नः शिवदूतास्ते धावन्तो हन्तुमाययुः। बलाद्गृहीत्वा तं पापं बद्धुमस्मान्त्समुद्यताः ।।८४।।
इतः परं गतिः का नो मर्त्यलोके कथं गतिः। निघ्नन्ति शिवदूता नो वयं ते यम किङ्कराः ।।८५।।
इति दूतवचः श्रुत्वा कुपितो निर्गतो यमः। स सत्वरो[१] दण्डधरो हरदूतानुपागतः ।।८६।।
शिवदूतान्यमः प्राह कुतो मे किङ्करा हताः। कुतः प्रेतः परिहृतः कैलासार्हः किमेष तु ।।८७।।
अस्य तु प्रबलं पापं यावन्त्यो गाङ्गवालुकाः। ततोऽप्यस्याधिकं पापं घोररूपोऽयमीदृशः ।।८८।।
नायं शिवपुरार्होऽमुं विमानमुपवेश्य च। कैलासं नेतुमुद्युक्ता मौढ्यादिति रुषाऽवदत् ।।८९।।
इति श्रुत्वा यमवचः शिवदूताः सविस्तरम्। प्राहुरस्य ललाटेऽस्ति भस्मलाञ्छनमुत्कटम् ।।९०।।
वक्षःस्थले बाहुमूले तथैव मणिबन्धयोः। भस्म लग्नं विलोक्यापि कथं नेतुं समुद्यताः ।।९१।।
अस्माकमीश्वराज्ञाऽस्ति भस्माङ्किततनुर्नरः। आनेतव्यः प्रयत्नेन कैलास्तस्य शाश्वतः ।।९२।।
ललाटे यस्य भस्मामी तं नेतुं कथमागताः। वध्या अपि तदैवेमेऽस्माभिर्धर्मेण मोचिताः ।।९३।।
इत ऊर्ध्वं निजान्दूतांस्त्वं सद्बुद्धिमुपादिश। भस्मदिग्धा[२] नरा ये ते न दण्ड्या अपि पापिनः ।।९४।।
भस्माङ्किततनरान्दोषा न स्पृशन्ति कदाचन। स्वर्गार्हा इति ते शैवा दूता ऊचुर्यमं प्रति ।।९५।।
शिवदूतवचो धर्म्यं श्रुत्वा धर्मः परीत्य च। समाहूय निजान्दूतान्यमो वचनमब्रवीत् ।।९६।।
दूताः शृणुत मे वाक्यं ये तु भस्माङ्किता भुवि। भवद्भिर्दूरतस्त्याज्याः शैवास्ते मानवा भवाः ।।९७।।
अनेकदोषैरपि ये सुतरां दूषिताश्च ते। त्याज्या यमपुरानर्हा ये त्रिपुण्ड्रविभूषिताः ।।९८।।
गले रुद्राक्षमालाऽस्य भाले भस्मत्रिपुण्ड्रकाः। वर्जनीया हि ते दूराच्छिवस्याज्ञेयमादृता[३] ।।९९।।
वामदेवोऽवदद्रक्षो विभूतेर्महिमा त्वयम्। मया भक्त्या धृता देहे देवानामपि दुर्लभा ।।१००।।

१.त्वरया सहितः। २.लिप्ताः। ३.आदरेण गृहीता।

पश्येश्वरप्रियां भूतिं भक्तियुक्तः सदाशिवः। बिभर्तीशाऽऽदृतायाः को माहात्म्यं वक्तुमीश्वरः[१] ।।१।।
इत्युक्तो वामदेवेन तं नत्वा राक्षसोऽवदत्। मामुद्धर जगज्जीव वामदेव त्वमीश्वरः ।।२।।
सहस्त्रजन्मस्मृतिदौ तव पादौ मयेक्षितौ। किञ्चित्कृतं मया पुण्यं जाता ते तेन सङ्गतिः ।।३।।
राज्ये प्रतिष्ठितेन प्राङ्मया पुण्यं कृतं स्मृतम्। वाप्यो बद्धा वने दत्ता ब्राह्मणेभ्यश्च वृत्तयः ।।४।।
एतत्पुण्यं मया चीर्णं पञ्चविंशे तु जन्मनि। अन्ये दोषा अगणिताः कृता राज्यभरेण मे ।।५।।
नीत्वा मां प्रेत[२]मामन्त्र्य चित्रगुप्तेन धर्मराट्। यमोऽपृच्छच्चित्रगुप्तस्तदेतत्पुण्यमब्रवीत् ।।६।।
तदा यमोऽपि मां प्राह पुण्यमेतत्तवास्ति तत्। फलिष्यत्यागामिपञ्चविंशे जन्मनि वा इति ।।७।।
तत्पुण्यफलमेतद्धि त्वत्पादकमलेक्षणम्। कुरु स्वामिन्ममोद्धारं वामदेव जगद्गुरो ।।८।।
भस्मनो महिमा कीदृग्विधानं धारणस्य किम्। विस्तरेण स्फुटीकृत्य कथयस्व महामुने ।।९।।
वामदेवोऽवदद्ब्रह्मराक्षसं शृणु सादरम्। विभूतिधारणविधिं विस्तरेण वदामि ते ।।११०।।
एकदा मन्दरधरे क्रीडार्थं गिरिजापतिः। गतः कोटिगणैर्युक्त उपविष्टोऽगमूर्धनि[३] ।।११।।
त्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवसहितो देवराड[४]गात्। युक्तो यमाग्निवरुणसमीरणधनाधिपैः ।।१२।।
चित्रसेनादिगन्धर्वैर्यक्षैः खेचरपन्नगैः। विद्याधरैः किंपुरुषैः सिद्धैः साध्यैश्च गुह्यकैः ।।१३।।
वसिष्ठो नारदश्चागाद्देवाचार्यो बृहस्पतिः। अर्यमा पितृभिः साकं ययावीश्वरसन्निधिम् ।।१४।।
विमलं चाप्यृषिकुलं दक्षाद्या अपि मानसाः। ऊर्वश्याद्यप्सरवर्गो ययावीश्वरसन्निधिम् ।।१५।।
आदित्या द्वादशाष्टौ च वसवः सप्तमातृभिः। सहिता चण्डिका देवी ययावीश्वरसन्निधिम् ।।१६।।
उभयाप्यश्विनौ देवौ विश्वेदेवास्त्रयोदश। तथा मरुद्गणाश्चापि ययावीश्वरसन्निधिम् ।।१७।।

१. समर्थः। २.मृतम्। ३.पर्वतशिखरे। ४.इन्द्रः।

महाकालो महानीलो भूतपो नन्दिकेश्वरः। यष्टिभृत्पार्षदयुगं ययावीश्वरसन्निधिम् ।।१८।।

मणिभद्रो वीरभद्रो देवमान्यो वृकोदरः। षट्कर्णः शङ्खकर्णश्च ययावीश्वरसन्निधिम् ।।१९।।

कुम्भोदरो मन्दतुन्दो[१] विकटः कर्णधारकः। धारकेतुर्महावीरो ययावीश्वरसन्निधिम् ।।१२०।।

भृङ्गीरटो भूतनाथो नानावर्णाङ्गरूपधृक्। प्रमथाख्यो रुद्रगणो ययावीश्वरसन्निधिम् ।।२१।।

शृणु विस्तरतो वक्ष्ये गणरूपाण्यनेकधा। गणाः केचित्कृष्णवर्णाः पीतश्वेतास्त्र[२]धूम्रभाः ।।२२।।

केचिद्धरितवर्णाश्च केचिच्चित्रविचित्रभाः। मण्डूकवर्णाश्च गणा रुद्रस्य च समागताः ।।२३।।

नानायुधाश्च नानास्त्रा नानावाहनभूषणाः। केचन व्याघ्रवदनाः सूकरास्या गजाननाः ।।२४।।

केचिच्च नक्रवदनाः केचन श्वमृगाननाः। ऊर्ध्वानना केचनापि केचिच्च शरभाननाः ।।२५।।

सिंहानना केचनापि केचिच्चिल्लबकाननाः। वदनेनापि हीनाश्च गणाश्च द्व्यानना ययुः ।।२६।।

केचनाप्येकवदनाः केचिच्च चतुराननाः। केचनानेकवदनाश्चतुर्हस्ताश्च केचन ।।२७।।

एकहस्ता द्विहस्ताश्च पञ्चहस्ताश्च षट्कराः। पादहीनाः केचनापि बहुपादाश्च केचन ।।२८।।

कर्णहीनाश्च केचनापि बहुकर्णाश्च केचन। एककर्णा अपि गणा गणशस्तत्र आगताः ।।२९।।

केचनाप्येकनयना अनेकनयना अपि। केचित्स्थूलाश्च कुब्जाश्च गणशस्तत्र आगताः ।।३०।।

एवं गणैश्च सहितः परमात्मैव मूर्तिमान्। सिंहासने तूपविष्टो यत्र सप्त प्रभालयः ।।३१।।

आद्या प्रभावली रक्ताऽनुपमा रत्नरञ्जिता। रत्नमय्या तया भाति सिंहासनमुमापतेः ।।३२।।

प्रभावलिर्द्वितीया तु सुपीता स्वर्णनिर्मिता। रत्नमय्या तया भाति सिंहासनमुमापतेः ।।३३।।

प्रभावलिस्तृतीया तु नीलवर्णोज्ज्वलाऽमला। रत्नमय्या तया भाति सिंहासनमुमापतेः ।।३४।।

१. मन्दोदर। २.रक्त.

प्रभावलिश्चतुर्थी तु शुभ्रवर्णाब्जमण्डिता। रत्नमय्या तया भाति सिंहासनमुमापतेः ।।३५।।
प्रभावलिः पञ्चमी तु वैडूर्याभा समौक्तिका । रत्नमय्या तया भाति सिंहासनमुमापतेः ।।३६।।
षष्ठी च सप्तमी चापि सुरत्नैस्त्वष्ट्र[1]निर्मिता। रत्नमय्या तया भाति सिंहासनमुमापतेः ।।३७।।
सिंहासने त्वीदृशे स त्रिपुरारिरुपाविशत्। देदीप्यमानः कोट्यर्कतेजसा भ्राजतेतराम् ।।३८।।
महाप्रलयकाले तु यथा सप्तापि चार्णवाः। एकीभूता हि गर्जन्ति तथा गर्जति यो हि तम् ।।३९।।
ज्वालामाली वह्निरस्य भालेक्षि स जटाधरः। कपाली षोडशकलचन्द्रभूषः सदाशिवः ।।४०।।
वासुकिर्दक्षिणे कर्णे तक्षकोऽन्यत्र कुण्डलम्। उभयोर्लोचने रत्नदीप्तिर्भातितरां तयोः ।।४१।।
नीलकण्ठो नागहाराभरणः सर्पकङ्कणः। अङ्गुलीष्वपि सर्वासु सर्पमय्यश्च मुद्रिका ।।४२।।
यन्मेखला सर्पमयी वैयाघ्रं चर्म चाम्बरम्। कर्पूरगौर आभाति स्वकान्त्या दर्पणोपमः ।।४३।।
कर्कोटकमहापद्मौ नूपुरे यस्य पादयोः। निष्कलङ्कपूर्णचन्द्रसमानवदनो बभौ ।।४४।।
कर्पूरगौर इति यं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः। उपविष्टः पशुपतिः स साक्षाद्भक्तवत्सलः ।।४५।।
मूर्ध्नि सद्रत्नजडितमुकुटः कुण्डलाञ्चितः। नागेन्द्रहार उरसि प्रबभौ स महेश्वरः ।।४६।।
सर्पवेष्टित आभाति नीलकण्ठो मनोहरः। यस्य सर्वाङ्गभूषाश्च सर्पमय्यः स ईश्वरः ।।४७।।
अर्चितः शुभ्रकमलैश्चन्दनेनानुलेपितः। कर्पूररञ्जित इवाभाति सत्पतिरीश्वरः ।।४८।।
भुजङ्गसारैर्दशभिर्भुजैरायुधमण्डितैः। उपविष्टः सभामध्ये भाति सत्पतिरीश्वरः ।।४९।।
त्रिशूलायुधमेकस्मिन्द्वितीये डमरुः करे। तृतीये तीक्ष्णखड्गः स भाति सत्पतिरीश्वरः ।।१५०।।
चतुर्थे पानपात्रं च चापबाणौ तथाऽन्ययोः। खट्वाङ्गपरशू चान्यहस्तयोरङ्कुशोऽन्यके ।।५१।।

१.विश्वकर्मा

अन्यस्मिन्नपि हस्ते च मृग एवं पिनाकधृक्। उपविष्टो बभौ तत्र दशभिः सायुधैर्भुजैः ।।५२।।
सर्वेश्वरस्य पञ्चापि विरेजुर्वदनानि तु। सालङ्कृतानि भास्वन्ति समाधानोऽवधारय ।।५३।।
शशाङ्को विकलङ्को[१] वा क्षीरफेनचयोऽथवा। तथा भस्मोद्धूलिताङ्गो भाति मन्मथदाहकः ।।५४।।
नागयज्ञोपवीती च चन्द्रसूर्याग्निलोचनः। सर्वेश्वरो विरूपाक्षो भाति मन्मथदाहकः ।।५५।।
एकं सुशुभ्रतिलकं तस्य पश्चिमदिङ्मुखम्। सुशुभ्रवर्णमाभाति सुहासं चन्द्रमौलिकम् ।।५६।।
उत्तरस्यां दिशि तथा द्वितीयं भाति चाननम्। मनोहरं सुविस्तीर्णं भाति यत्ताम्रवर्णकम् ।।५७।।
दाडिमीपुष्पवर्णाभं द्वितीयं तन्मुखाम्बुजम्। प्रातःकालीनतपनमण्डलोपममीशितुः ।।५८।।
तृतीयं दिशि पूर्वस्यां गङ्गाचन्द्रार्धभूषितम्। जटाजूटधरं भाति वदनं नागवेष्टितम् ।।५९।।
दंष्ट्राकरालं वदनं दक्षिणस्यां चतुर्थकम्। नीलवर्णं सुविस्तीर्णं शङ्करस्य विभाति तत् ।।१६०।।
निर्गच्छन्ति मुखात्तस्माज्ज्वाला ज्वालापते[२]रिव। तीव्रमूर्तिर्भाति येन भक्ताभयकरस्य तु ।।६१।।
पञ्चमं वदनं मध्ये व्यक्ताव्यक्तस्वरूपकम्। साकारं च निराकारं सगुणं चापि निर्गुणम् ।।६२।।
अलक्ष्यमपि यल्लक्ष्यं वदनं यस्य भाति सः। पञ्चवक्त्रः परब्रह्मरूपः सर्वेश्वरोऽपरः ।।६३।।
कालव्यालादयः सर्पा विरेजुः कण्ठमालिकाः। रक्तारविन्दसदृशे यस्य पादतले उभे ।।६४।।
यस्य चन्द्रार्धसदृशा आभान्ति नखरा[३] वराः। सर्पालङ्कृतसर्वाङ्ग आभाति परमेश्वरः ।।६५।।
वैय्याघ्रचर्मवसनाच्छादिताखिलदेहकः। नागबद्धो महादेव आभाति परमेश्वरः ।।६६।।
गम्भीरावर्तत्रिवलीनाभिर्यस्य समुत्थितम्। तनूरुहं हृत्कपाटे सोऽयं भक्तमनोहरः ।।६७।।
एवं सिंहासनारूढो रुद्रोऽसौ भक्तवत्सलः। परार्थदो भूषितया पार्वत्या सममीश्वरः ।।६८।।

१. कलङ्करहितः। २.अग्नेः। ३.नखाः।

सर्वेश्वर्यास्तु पार्वत्याः सौन्दर्यं वागगोचरम्। नानालङ्कारसंयुक्तं रञ्जितं निजचेतसा ।।६९।।
सुवर्णचम्पकनिभा गौरवर्णविराजिता। मुक्ताहारगला रत्नमुकुटा नागभूषिता ।।१७०।।
मुकुटोपरि यस्यास्तु नानापुष्पाणि तत्र च। गायका इव चाभान्ति मत्ता मधुलिहो[१]ऽमिताः ।।७१।।
मुकुटे रत्नजडिते मुक्ताजालानि सर्वतः। भास्वत्तारोपमानीव पार्वत्या भान्ति सर्वदा ।।७२।।
पूर्णचन्द्रोपमं वक्त्रं मन्दहाससमन्वितम्। एवंभूता जगन्माता विश्ववन्द्या परेश्वरी ।।७३।।
सरला नासिका यस्या यत्र मुक्ताफलं किल। बिभाति सोज्ज्वलं नानानूत्नरत्नं मनोहरम् ।।७४।।
प्रवालवल्लीतुलितोऽधरपल्लव उज्ज्वलन्। रत्नालिवद्रदा यस्या महामायेदृशी च सा ।।७५।।
रत्नयुक्ते जगन्मातुः कर्णयोर्मणिकर्णिके। महामाया रत्नमयालङ्कारशतभूषिता ।।७६।।
कुचाद्रितटयोः पीतवर्णा चोली विराजते। यस्याः कण्ठे रत्नयुक्तनिष्कहारादयोऽपि च ।।७७।।
कुचयोर्गलति क्षीरं यस्यास्तद्दैवयोगतः। सर्पाः पिबन्ति सततमेवं सा भक्तवत्सला ।।७८।।
परिधानीयवस्त्रं तु यस्या दाडिमपुष्पभम्। आभाति गिरिजामाताऽभितः कुङ्कुमचर्चिता ।।७९।।
बाहुदण्डौ सुसरलौ यस्याश्च मणिबन्धयोः। कङ्कणानि स्फुरद्रत्नजडिताम्यनितानि च ।।१८०।।
यस्या रत्नाञ्चितरणन्नूपुरे पादपद्मयोः। कृपादृष्ट्यानुगृह्णन्ती गणानां ध्यायतां सताम् ।।८१।।
अष्टमीचन्द्रवद्यस्या ललाटे तिलकोऽमलः। यदि वा रुचिराविद्धमुक्त[२]साराञ्चितो बभौ ।।८२।।
नानाविधैरलङ्कारैर्भूषिता हिमवत्सुता। जगन्माता शम्भुकान्ता तत्सौन्दर्यं तु को वदेत् ।।८३।।
ईदृश्या सह सर्वेश्या चित्येवात्मा सुमूर्तिमान्। तत्रोपविष्टस्तं द्रष्टुमिन्द्रः सगण आययौ ।।८४।।
समस्ता देवताः प्राप्ताः सर्वे देवर्षयोऽमिताः। तदैव शङ्करं द्रष्टुं कुमारा अपि चागताः ।।८५।।

१.भ्रमराः। २.उत्तममौक्तिकम्।

तदा सनत्कुमारस्तत्पादपद्मे प्रगृह्य च। शिवं प्रणम्य साष्टाङ्गं विनयाऽवनतोऽब्रवीत् ।।८६।।
भोः शम्भो त्वं जय जय जयोमाकान्त विश्वकृत्। त्रैलोक्ये धर्मार्थकाममोक्षदाता त्वमेव हि ।।८७।।
समस्ताः कथिता धर्माः स्वामिन्मे कृपया पुरा। भवार्णवोत्तारणाय सर्वपापक्षयाय च ।।८८।।
अद्यैकं साधनं याचे स्वल्पायासं महाफलम्। अनायासेन तु यतश्चतुर्वर्गः फलिष्यति ।।८९।।
समस्तानि तु पुण्यानि बह्वायासानि भूरिद। अतो हितार्थं मर्त्यानां स्वामिन्यत्सुकरं वद ।।१९०।।
इत्थं सनत्कुमारोक्तः स तु सन्तुष्ट ईश्वरः। प्राह कर्पूरगौरस्तं सर्वेषां शृण्वतां मुनिम् ।।९१।।
ईश्वरः प्राह ऋषयः शृण्वन्तु द्रुतपुण्यदम्। धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं परमं त्विदम् ।।९२।।
सम्मतं वेदशास्त्राणां स्वर्ग्यं धर्म्यमदुष्करम्। अनन्तपुण्यदं भस्मत्रिपुण्ड्रवरधारणम् ।।९३।।
सनत्कुमार इत्युक्तः प्राह कोऽस्य विधिर्वद। तत्किंद्रव्यं क्व वा धार्यं का शक्तिः का च देवता ।।९४।।
कः कर्ता किं प्रमाणं च केन मन्त्रेण धार्यते। विस्तरेण वद स्वामिन्निति तच्चरणेऽग्रहीत् ।।९५।।
एवं सनत्कुमारोक्तः शङ्करः प्राह विस्तरात्। भस्मनो गोमयं द्रव्यं देवताऽग्निरुदाहृतः ।।९६।।
तज्जाबालोक्तवत्कार्यं यद्वा प्राग्यज्ञसम्भवम्। तच्चापि धारणान्नॄणां बहुपुण्यं प्रयच्छति ।।९७।।
भस्म सद्योजातमिति मन्त्रेण ग्राह्यमुत्तमम्। अग्निरित्यादिजाबालप्रोक्तमन्त्रैश्च मन्त्रयेत् ।।९८।।
मानस्तोक इति स्वच्छमङ्गुष्ठेनैव मर्दयेत्। शिरसि त्र्यम्बकमिति धारयेद्भक्तिभावतः ।।९९।।
त्र्यायुषं जमदग्नेरित्यादिमन्त्रैर्यथाक्रमम्। यथास्थानं मन्त्रपूर्वं त्रिपुण्ड्रान्धारयेद्बुधः ।।२००।।
प्रतिस्थानं मन्त्रपूर्वं भृकुटीसदृशं वरम्। रेखात्रयं लिखेद्रम्यं नाधिकं शस्यते ततः ।।१।।
मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्ललाटे प्रथमं लिखेत्। पुराऽङ्गुलिभ्यां द्वे रेखे ततोऽङ्गुष्ठेन मध्यमाम् ।।२।।
एवं त्रिपुण्ड्रा विलेख्या देवताध्यानपूर्वकम्। विस्तरेणैकैकरेखा देवतादि च कथ्यते ।।३।।

देवताद्या नव ख्याता अकारो वर्ण आदितः। गार्हपत्योऽग्निर्भूस्तत्त्वं रजोगुण उदाहृतः ।।४।।
ऋग्वेदश्च क्रियाशक्तिः प्रातःसवनमुच्यते। देवता च ब्रह्मदेव आद्या रेखा प्रकीर्तिता ।।५।।
अथ द्वितीयरेखाया विस्तरेण वदामि ते। उकारार्णो दक्षिणाग्निर्नभस्तत्त्वमुदीरितम् ।।६।।
यजुर्वेदस्य सवनं स्मृतं मध्यन्दिनाभिधम्। इच्छाशक्तिश्चान्तरात्मा देवता विष्णुरीरितः ।।७।।
अथो(थ) तृतीयरेखाया मकारार्णोऽग्निरप्यसौ। स्मृत आहवनीयः स्वस्तत्त्वं ज्ञानाख्यशक्तिका ।।८।।
तृतीयसवनं देवः शिव एव भवापहः। इत्थं विलोक्यास्त्रिरेखा वर्णादिस्मृतिपूर्वकम् ।।९।।
एवं भस्मत्रिपुण्ड्राख्यं महेशव्रतमुत्तमम्। स्वीकार्यं यत्नतो नित्यं वेदशास्त्रादिसम्मतम् ।।२१०।।
धृतं चेन्मुक्तिकामेन नास्यावृत्तिः पुनस्त्विह। सर्वे कामाश्च सिध्यन्ति पुरुषार्थास्तथाऽखिलाः ।।११।।
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा। प्रत्यहं भस्मत्रिपुण्ड्राञ्श्रौते स्मार्तेऽपि धारयेत् ।।१२।।
उपपापानि नश्यन्ति महापापानि सर्वशः। भस्मधारणतः शीघ्रं पुण्यात्मा जायते नरः ।।१३।।
स्त्रीहन्ता क्षत्रहन्ता च वीरहन्ताऽऽत्महाऽपि च। भस्मधारणतः पूतः शुद्धात्मा जायते क्षणात् ।।१४।।
मन्त्रेण विधिपूर्वं यः श्रद्धाभक्त्या च धारयेत्। अपारो महिमा तस्य देवलोके स वन्द्यते ।।१५।।
न ज्ञातश्चेद्विधिर्येन श्रद्धाभक्त्यापि सोऽन्वहम्। बिभृयात्सोऽपि मुच्येत नात्र कार्या विचारणा ।।१६।।
परद्रव्यापहर्ता यः परस्त्रीसङ्गलोलुपः। परनिन्दारतः पापी सोऽप्यनेन पुनाति हि ।।१७।।
परक्षेत्रापहर्ता यो यो नरः परपीडकः। सस्यारामादिभङ्क्ता यः सोऽप्यनेन पुनाति हि ।।१८।।
असत्यवादी पैशून्यवादी च गृहदाहकः। वेदविक्रयकृत्पापी सोऽप्यनेन पुनाति हि ।।१९।।
कूटसाक्ष्यप्रदो दुर्वाक्तथा कौटिल्यकृन्नरः। स्वकुक्षिभृतये पापी सोऽप्यनेन पुनाति हि ।।२२०।।
गोभूहिरण्यमहिषीवस्त्रान्नतिलकम्बलम्। प्रतिगृह्णाति यः क्वापि सोऽप्यनेन पुनाति हि ।।२१।।

तथा द्विदलधान्यादि प्रतिगृह्णाति कर्हिचित्। नीचादपि महापापी सोऽप्यनेन पुनाति हि ।।२२।।
दासी वेश्या भुजङ्गी च वृषली च रजस्वला। आसां सङ्गो भवेद्यस्य सोऽप्यनेन पुनाति हि ।।२३।।
कन्यकाविधवासङ्गी सोऽनुतप्तो वहेद्यदि। त्रिपुण्ड्रविधिना भस्म सोऽप्यनेन पुनाति हि ।।२४।।
मांसगोरससामुद्रद्रव्याणां क्रयकृत्तु यः। पश्चात्तापेन संयुक्तः सोऽप्यनेन पुनाति हि ।।२५।।
पुनीतोऽपि च पुण्यात्मा जायते भस्मधारणात्। ज्ञाताज्ञातामितांहो[१]युक्सोऽप्यनेन पुनाति हि ।।२६।।
एतत्समस्तपापघ्नं भस्ममाहात्म्यमुत्तमम्। शिवनिन्दकपापिष्ठं न पुनाति कथञ्चन ।।२७।।
शिवद्रव्यापहर्ता यः शिवतद्भक्तनिन्दकः। न तस्य निष्कृतिः क्वापि न स पापैर्वियुज्यते ।।२८।।
गले रुद्राक्षमाला च त्रिपुण्ड्रो यस्य मस्तके। महापापोऽपि स ततस्त्रिलोक्यामपि पूज्यते ।।२९।।
भूमौ यावन्ति तीर्थानि नानाक्षेत्रोद्भवानि च। स्नातानि तानि सर्वाणि येनेदृग्भसितं धृतम् ।।२३०।।
अनन्ताः कोटिशो मन्त्रा निगमागमवर्णिताः। तेन सर्वेऽपि ते जप्ता येनेदृग्भसितं धृतम् ।।३१।।
प्राक्सहस्रोद्भवोत्पन्नं क्षालितं तेन पातकम्। उद्धृताः पितरः सर्वे येनेदृग्भसितं धृतम् ।।३२।।
इह लोकेऽखिलं सौख्यं तस्यायुष्यं शतं समाः। सर्वव्याधिविनाशश्च येनेदृग्भसितं धृतम् ।।३३।।
दिव्यैश्वर्यं लभेत्तस्य ज्ञानं दिव्यं शरीरकम्। देहान्ते सद्गतिस्तस्य येनेदृग्भसितं धृतम् ।।३४।।
देहान्ते तं विमानाग्र्य उपवेश्याप्सरोगणैः। सेवितं स्वर्नयन्त्येव येनेदृग्भसितं धृतम् ।।३५।।
स वन्द्यः सिद्धगन्धर्वविद्याधरमुखामरैः। इन्द्रादिलोकपालैश्च येनेदृग्भसितं धृतम् ।।३६।।
एवं स्वर्गे चिरं हृष्ट उषित्वा स यथासुखम्। ब्रह्मलोकं ततो याति येनेदृग्भसितं धृतम् ।।३७।।
शाश्वते ब्रह्मलोके स स्थित्वा कल्पशतं ततः। वैकुण्ठं विष्णुधामैति येनेदृग्भसितं धृतम् ।।३८।।

१.अपरिमितपातकम्।

ब्रह्मकल्पत्रयं स्थित्वा वैकुण्ठेऽथ स गच्छति। कैलासमक्षयं लोकं येनेदृग्भसितं धृतम् ।।३९।।
स तत्र शिवसायुज्यं प्राप्नोत्येव न संशयः। तस्मात्सनत्कुमार त्वं भस्मत्रिपुण्ड्रान्हि धारय ।।१४०।।
आगमोपनिषच्छास्त्रसारमेतद्धि मे मतम्। चतुर्विधपुमर्थानां साधनं भस्मधारणम् ।।४१।।
इति त्रिपुण्ड्रमाहात्म्यमीश्वरेण मयेरितम्। सनत्कुमार ऋषयो धारयन्तु परेऽपि च ।।४२।।
एवमुक्त्वा कुमारं स ययौ कैलासमीश्वरः। हृष्टः सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मलोकं ततो गतः ।।४३।।
एवं महामुनिः प्राह वामदेवो दयान्वितः। प्रणनामाथ सन्तुष्टस्तत्पदे ब्रह्मराक्षसः ।।४४।।
वामदेवोऽवदद्रक्षो भस्ममाहात्म्यमीदृशम्। मदङ्गभस्मसंस्पर्शाद्यत्ते ज्ञानं प्रकाशितम् ।।४५।।
इत्युक्त्वा स च संतुष्टो वामदेवोऽभिमन्त्र्य च। राक्षसाय तु तद्भस्म मुनिदेवो ददौ तदा ।।४६।।
तदा दधौ त्रिपुण्ड्रान्त्स शिरसि ब्रह्मराक्षसः। तेजोमूर्तिरिवाभूत्स दिव्यदेहो हि तत्क्षणम् ।।४७।।
रराज दिव्यदेहेन प्रकाशेन स सूर्यवत्। ब्रह्मानन्दमयो जातस्तदा स ब्रह्मराक्षसः ।।४८।।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य योगिनं तं ननाम सः। तावच्च सूर्यसंकाशं विमानं स्व[१]रवातरत् ।।४९।।
दिव्यं विमानमारुह्य ययौ स्वर्गं स तत्क्षणम्। परलोकमदात्तस्मै वामदेवो महामुनिः ।।२५०।।
वामदेवो महादेवः प्रत्यक्षः स शिवो भवः। यो भाति मानव इव पर्यटत्यत्र तारकः ।।५१।।
त्रयीमूर्त्यवतारोऽयं वामदेवो जगद्गुरुः। पर्यटत्येव पृथिवीं जगदुद्धारकारकः ।।५२।।
वरिष्ठं भस्ममाहात्म्यं विशेषाद्गुरुहस्ततः। परपारं गतो यस्मात्तत्क्षणं ब्रह्मराक्षसः ।।५३।।
सन्ति मन्त्रा अनेके ते न साध्याः सद्गुरुं विना। वेदशास्त्रमतो ब्रूते नास्ति तत्त्वं गुरोः परम् ।।५४।।
ऋषिभ्योऽप्यवदत्सूतो भस्ममाहात्म्यमीदृशम्। विशेषतो गुरोर्हस्ताद्गुरुस्तन्मुख्यकारणम् ।।५५।।

१.स्वर्गात्।

इति त्रिविक्रमायैतत्कथयामास सद्गुरुः। गुरोश्चरणयोर्हर्षाद्दधौ शीर्षं त्रिविक्रमः ।।५६।।

आदिष्टः श्रीगुरुं नत्वा स्वस्थानमगमन्मुनिः। श्रीगुरोरुपदेशेन समस्ता ज्ञानिनोऽभवन् ।।५७।।

इति सिद्धविदा[१] परमादरतः कथिताऽत्र कथा परमादरतः।
अवतीह तु भाविकलोकमसाविति शिष्यमुवाच मता मम सा ।।५८।।

नृसिंहसंज्ञः स्वकुलेट्सरस्वती यतीशभक्तः प्रथितः सरस्वती।
गुरोश्चरित्रं पठतोऽपि शृण्वतश्चतुःपुमर्थप्रदमाह चादृतः ।।२५९।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे एकोनत्रिंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।३२५९।।

१.सिद्धज्ञानिना।

।। अथ त्रिंशोऽध्यायः।।३०।।

।। श्रीदत्तात्रेयाय नमः।।

नामधारकशिष्याग्र्यः संलग्नः सिद्धपादयोः। करौ सन्धाय विनतो भक्तियुक्तोऽब्रवीदिदम् ।।१।।
जय सिद्ध महायोगिंस्त्वं भवार्णवतारकः। अज्ञानतिमिरान्धाय ज्योतिरूपोऽसि केवलम् ।।२।।
अविद्यासागरेऽपारे निमग्नोऽहमपि क्षणात्। ततोऽपि कृपया स्वामिन्त्समुत्तीर्णोऽस्मि ते[१] खलु ।।३।।
त्वया मे दर्शितः पन्थाः परमार्थोऽथ सङ्गतः। त्वं विश्वपालकः स्वामी गुरुनाथोऽसि निश्चितम् ।।४।।
सच्छ्रीगुरुचरित्राख्यः प्राशितो मे सुधारसः। मनो नाद्यापि मे तृप्तं तत्तृष्णाऽतीव वर्धते ।।५।।
यत्त्वयोपकृतं तत्प्रत्युपकुर्वीत किं कुलैः। दर्शितं निजरूपं मे यत्स्वामिन्करुणानिधे ।।६।।
पुरा कथा प्रकथिता सृष्टावभिनवा नवा। पतितस्य मुखेनैव चतुर्वेदा हि वाचिताः ।।७।।
त्रिविक्रमाय मुनये प्रोक्तं ज्ञानं प्रकाशकम्। कथां ततोऽग्रतो जातां विस्तरेण वद प्रभो ।।८।।
इति शिष्यवचः श्रुत्वा सिद्धः सन्तोषसंयुतः। प्रेमपूर्वं तमालिङ्ग्य समाश्वास्य मुदाऽब्रवीत् ।।९।।
धन्यो धन्योऽसि शिष्याग्र्य सर्वाभीष्टं त्वयाऽर्जितम्। तवोपरि महत्येषा सञ्जाता श्रीगुरोः कृपा ।।१०।।
संसारावतीर्णोऽसि त्वमेव सकलार्थभाक्। धन्या धन्या च ते वाणी लग्नं ते हृद्गुरोः पदे ।।११।।
पृष्टोऽग्रतोऽपि वृत्तान्तः सन्तोषोऽतीव तेन मे। सद्गुरोर्महिमा ख्यातोऽगम्यो वक्तुं न शक्यते ।।१२।।
एकैकमहिमाख्याने कथा यास्यति विस्तृतिम्। अतः संक्षेपतस्तेऽद्य कथयिष्यामि सत्कथाम् ।।१३।।
श्रीगुरौ सति[२] तत्रैव गन्धर्वभुवनेऽभवत्। प्रख्यातो महिमा लोके नित्यनूतनवत्सदा ।।१४।।
त्र्यवतारो नृवद्भाति स नृसिंहसरस्वती। अपारो महिमा तस्य योऽगम्यो विदुषामपि ।।१५।।

१.त्वया। २.विद्यमाने।

वक्तुं त्रिमूर्तेर्माहात्म्यं मन्दोऽहं शक्नुयां कथम्। स्वीकृत्यात्र नृदेहं यश्चरित्रं पावनं व्यधात् ।।१६।।
तस्य गन्धर्वनगरे ख्यातिर्जाता विशेषतः। सर्वत्राभूत्प्रकाशोऽतो द्रष्टुमायान्ति दूरतः ।।१७।।
भक्ता भावेन चागत्य सेवां कुर्वन्ति सद्गुरोः। गुरुदर्शनमात्रात्ते पूर्णकामा भवन्ति हि ।।१८।।
दैन्यार्तोऽभूच्छ्रिया युक्तो वन्ध्या पुत्रवती तथा। पीडितः कुष्ठरोगेण सुवर्णाङ्गोऽपि सोऽभवत् ।।१९।।
चक्षुर्हीनोऽपि चक्षुश्च श्रवणं बधिरोऽलभत्। अपस्मारादयो रोगाः प्रनष्टा गुरुदर्शनात् ।।२०।।
किं चित्रं स्पर्शसंस्पर्शात्सुवर्णत्वेऽयसस्तथा। कृपया सद्गुरोः सर्वाभीष्टाप्तौ चित्रमत्र नो ।।२१।।
शृणु चित्रं प्रवक्ष्यामि माहुरीपुरि कश्चन। गोपीनाथाभिधो ह्येको धनिको ब्राह्मणोऽभवत् ।।२२।।
भूत्वा मृताः सुतास्तस्य मृतापत्यत्वदुःखितः। आराधयामास ततो दत्तात्रेयं स्त्रिया सह ।।२३।।
ततो दैवात्सुतो जातो दत्ताख्यश्चिरजीवितः। धनिनौ तस्य पितरावतिप्रीत्या पुपोषतुः ।।२४।।
एकस्तयोर्गृहे पुत्रस्तस्मिन्प्रीतिरतीव हि। पञ्चमे वत्सरे तस्य व्रतबन्धमचीकरत् ।।२५।।
द्वादशे वत्सरे तस्य विवाहो दैवतोऽभवत्। वरप्रीतिमती लब्धा सुन्दरी सुदती सती ।।२६।।
मदनस्य रतिर्यद्वत्तद्वद्रूपवती सती। पालयामासतुः प्रीत्या पितरौ हर्षितौ तु तौ ।।२७।।
परस्परमतिप्रेमभराक्रान्तौ तु दम्पती। तौ समानवयस्कौ च जातौ षोडशवत्सरौ ।।२८।।
सुन्दरौ तौ सुलक्ष्माणौ चान्योऽन्यं प्राणवल्लभौ। क्षणं न विरहं सोढुं शक्तौ तौ तु परस्परम् ।।२९।।
अथ दैववशात्तत्र व्याधिग्रस्तोऽभवद्द्विजः। अनेकैरौषधैर्यत्नैस्तस्यारोग्यं न चाभवत् ।।३०।।
न चात्त्यन्नमरुच्या स उपवासी सदाऽभवत्। तस्य प्रीतिमती भार्या न सिषेवेऽन्नमप्यहो ।।३१।।
उपोषिता सदाऽभूत्सा दृष्ट्वा पतिमुपोषितम्। पत्युर्भुक्तौषधोच्छिष्टं बुभुजेऽपि स्वयं सती ।।३२।।

एवं वर्षत्रयाद्यक्ष्मा बद्धमूलोऽस्य चाभवत्। स्वधवेन समं क्लिष्टा बभावुप पतिं सती ।।३३।।
पतिदेहोऽभवत्क्षीणः सतीदेहोऽपि तादृशः। पतिपादोदकं तीर्थं पीत्वा कालमनीनयत् ।।३४।।
दुर्गन्धस्तस्य देहोऽभूत्तं न वैद्योऽप्युपागमत्। पतिव्रतायास्तु मनो न क्षणं पतिमत्यजत् ।।३५।।
यावदन्नं धवोऽश्नाति तावदश्नाति साऽपि च। यदौषधं पतिर्भुङ्क्ते सती चापि तदेव सा ।।३६।।
पितृभर्ज्ञातिदायादैस्समस्तैर्वारिताऽपि सा। पतिव्रता न तत्याज स्वपतिं बोधिताऽपि च ।।३७।।
दिव्याभरणवस्त्राणि समस्तानि विहाय सा। पतिं प्राणादपि परं मेने वीक्षेत किं सुखम् ।।३८।।
उभयोः पितरौ तत्र श्रीमन्तौ च महाधनौ। तौ तादृशौ विलोक्यैव सुतरां दुःखमापतुः ।।३९।।
मन्त्रविद्या जाप्यहोमाः सद्द्विप्रैश्च स्वनुष्ठिताः। भोजिता ब्राह्मणा द्रव्यममितं तैर्व्ययीकृतम् ।।४०।।
रसायनौषधान्येनमनेके भिषजो ददुः। तथाऽपि न शशामास्य दृढमूलो[२] महागदः[३] ।।४१।।
पप्रच्छुर्ज्योतिषिकं पितरौ कुलदैवतम्। आनर्चतुरथाप्यस्य नैवारोग्यमभूद्विधेः ।।४२।।
वैद्या ऊचुर्न चारोग्यमित ऊर्ध्वं हि पाति चेत्। चन्द्रमौलिरमुं पायान्मनुष्यो नेश्वरोऽत्र तु ।।४३।।
इति वैद्यवचः श्रुत्वा दुःखितौ पितरौ तदा। जय स्वामिञ्जगन्नाथ दत्तात्रेय गुरूत्तम ।।४४।।
आराध्य त्वां सुतो लब्धोऽथापि पापातिरेकतः। कथं स्थास्यति दीनस्य प्राप्तोऽपि च निधिर्यथा ।।४५।।
एक एव सुतो वंशे तद्रक्षा चेन्न ते कृता। दत्तात्रेय प्रदास्यावः स्वामिन्प्राणांस्तवाग्रतः ।।४६।।
इति नानाप्रकारैस्तत्पितरौ दुःखपीडितौ। ऊचतुस्तौ समालिङ्ग्य समाश्वास्यावदत्सुतः ।।४७।।
ऋणं यावदगृहीतं वां मया जन्मान्तरे तु तत्। भुक्तं कुतोऽधिकं देयं सम्बन्धस्त्वृणतोऽत्र हि ।।४८।।
इति पुत्रवचः श्रुत्वा मूर्च्छितौ पितरौ तराम्। पुत्रोपरि पतित्वा तौ महादुःखेन पीडितौ ।।४९।।

१. पत्युः समीपे यद्वा पत्युः किञ्चिन्मात्रं न्यूना तत्समाना सती बभौ। 'उपोधिके च' इति कर्मप्रवचीयस्तद्योगे द्वितीये। २. असाध्यः। ३.राजयक्ष्मा।

ऊचतुस्तात पुत्रावां निराशौ मा कुरूत्तम। पुत्रस्त्राता त्वमित्येवमावाभ्यां निश्चयः कृतः ।।५०।।
आवां प्रक्षिप्य दुःखाब्धौ गमनं तव नोचितम्। वार्धक्ये रक्षिता को वां(नौ) धर्मोऽयं ते कथं वद ।।५१।।
इति पितृवचः श्रुत्वा सोऽप्याक्रन्दन्नतोऽवदत्। सर्वमेवेश्वराधीनं मर्त्ययत्नः कियानिह ।।५२।।
कथं मातुर्ऋणोद्धारो भवेदिह सुतेन तु। एकनाडीस्तन्यपानोपकारोऽपि न वार्यते ।।५३।।
अहं जातो युवां कुक्षौ प्रदत्तं कष्टमादितः। न क्वापीषत्सुखं दत्तं दत्तं कष्टं पदे पदे ।।५४।।
एवं स बोधयामास जननीं जनकं सुतः। तथैव बोधयामास स चार्धाङ्गीकृतां स्त्रियम् ।।५५।।
शृणु प्राणेश्वरि त्वं मे जाताः पूर्णा दिना अयि। मन्निमित्तं कृतं कष्टं वृथैव तव तद्गतम् ।।५६।।
पूर्वजन्मन्यहं वैरी तवातः कष्टमीदृशम्। मया दत्तं तु तद्विद्धि त्वं जन्मान्तरवैरजम् ।।५७।।
यदि तिष्ठसि गेहेऽस्मिंस्त्वां पायात्सुतवत्प्रिये। अथापि मनुषे कष्टं तर्हि तातगृहं व्रज ।।५८।।
सौन्दर्यं ते किमीदृङ्मे न दैवहतकस्य तत्। सौभाग्यं नाशितं ते मे दुरङ्गस्पर्शमात्रतः ।।५९।।
इति श्रुत्वा पतिवचो मूर्च्छिता निपपात सा। तत्पदो शिर आधाय सा तन्वी दुःखिताऽब्रवीत् ।।६०।।
अहहा प्राणप स्वामिंस्त्यागार्हा किमियं तव। भवादृङ्नैव मे दाता गतिर्नान्या हि योषिताम् ।।६१।।
यत्र तिष्ठेद्भवद्देहो देहोऽयं तत्र तिष्ठतु। सन्देहो नात्र कर्तव्यो दैवादनुगताऽस्म्यहम् ।।६२।।
इति द्वयोर्वचः श्रुत्वा पितरौ मोमापतुः। देहं धरिण्यामुझ्झित्य दुःखं चक्रतुरप्युभौ ।।६३।।
श्वश्रूमुत्थाप्य श्वशुरं स्नुषा साऽऽश्वास्य चाब्रवीत्। न चिन्ता भवताऽनन्ता कार्या जीवेत्पतिर्मम ।।६४।।
प्रार्थये विनता त्वां नश्चन्द्रमौलिर्हि रक्षिता। पत्या सह प्रेषयैकं क्षेत्रं जीवेत्पतिर्मम ।।६५।।
लोका वदन्ति वसति श्रीनृसिंहसरस्वती। यतिर्गन्धर्वनगरे कर्तव्यं तस्य दर्शनम् ।।६६।।
तस्य दर्शनमात्रेण पतिमारोग्यमेष्यति। तस्मात्प्रेषय मां शीघ्रमिति तच्चरणेऽग्रहीत् ।।६७।।

तत्तु श्वश्र्वा मतं तस्याः श्वशुरस्यापि तन्मतम्। प्रस्थापयामासतुस्तौ श्वशुरौ पुत्रवत्सलौ ।।६८।।
आन्दोलिकायां छन्नायामुपवेश्य च रोगिणम्। पतिं सती सुमतिः श्वशुरावब्रवीन्मुदा ।।६९।।
स्थिरीकृत्य मनः स्थेयं भवद्भ्यां सुखमालये। प्राणात्प्रियो मम पतिः कुलदेवोऽस्य रक्षिता ।।७०।।
इति श्वशुरपादाब्जे पतिता तौ तु तां स्नुषाम्। सम्राज्ञीति समाश्वास्याशिषं दत्त्वेदमूचतुः ।।७१।।
सौभाग्यवति ते दैवाच्चिरं जीवतु वां(नौ) सुतः। इत्याशिषाऽभिनन्द्याशु त्वमेहीत्यादिदेशतुः[1] ।।७२।।
इति प्रस्थापिता पत्या सहिता सा पतिव्रता। शनैराक्रम्य पन्थानं भीमातीरमुपागमत् ।।७३।।
सुदूरमार्गक्रमणात्त्रिदोषाः कुपितस्तदा। रोगी ग्रामसमीपे तु कष्टादुत्तारितस्तया ।।७४।।
श्रीगुरुः क्वेति पप्रच्छ सती लोकं स तां जगौ। स्नातुं गत इति श्रुत्वा सा गन्तुमुपचक्रमे ।।७५।।
पतिव्रता साऽन्तकाले धवस्योपागता तदा। अकस्मान्निर्गताः प्राणाः पश्यन्त्या अपि योषितः ।।७६।।
अहहेति च साऽऽक्रान्तं कृत्वा मर्तुं समुद्यता। छूरिकां कर आदाय तावल्लोकैर्निवारिता ।।७७।।
सा शुशोचाहहा दैव केयं प्राप्ता गतिर्मम। देव त्वदाशयाऽऽप्ताऽहं त्वं मम प्राणरक्षकः ।।७८।।
यथा देवालयं यान्तं पूजार्थं तदुपर्यहो। देवालयः पपातेति नाश्रावि क्वेह चेक्षितम् ।।७९।।
यथा नरश्चोष्णतप्तो वृक्षच्छायामुपागतः। तदुपर्यपतद्वृक्षो जातं तादृङ्ममाधुना ।।८०।।
तृषार्दितो नरः पातुं जलं यातो जलाशयम्। चखाद तत्र तं नक्रो जातं तादृङ्ममाधुना ।।८१।।
व्याघ्रभीता यथा धेनुर्यवनं शरणं गता। स तां तत्र जघानेति जातं तादृङ्ममाधुना ।।८२।।
इत्यहं दैवहतका पापिनी पतिघातिनी। हित्वा श्वशुरपित्रादीन्विदेशं व्यर्थमागमम् ।।८३।।
एवं तां दुःखितां दृष्ट्वा समस्ता एत्य नागराः। ऊचुर्व्यर्थं हि मा शोचीरिति नानाविधोक्तिभिः ।।८४।।

१. आज्ञापयामासतुः।

सुवासिन्योऽपि तीमूचुः कुतो रोदिषि मा शुचः। विचारय धिया भावि कोऽन्यथा कर्तुमीश्वरः ।।८५।।
एवं नार्यो नराश्चापि बोधयामासुरुच्चकैः। सा भृशं दुःखिता स्मृत्वा स्मृत्वा जन्मक्रियां जगौ ।।८६।।
अहो मातरहो भ्रातरहो भगिनि किं ब्रुवे। कथं जीवाम्याशयाऽस्यागताऽस्मि गुरुसन्निधिम् ।।८७।।
इतः कं शरणं यामि कः पाता जीवितं मम। प्राणेश्वरं परित्यज्य कथं जीवितुमुत्सहे ।।८८।।
बाल्य एव मया गौरी पूजिता शङ्करोऽपि च। गौरीहरो मया प्रीत्या विवाहसमयेऽर्चितो ।।८९।।
भवानी चार्चिता भक्त्या मया सौभाग्यकामया। सुवासिन्योऽपि मां प्रोचुर्व्रतान्याचरितानि मे ।।९०।।
यथोक्तं व्रतमाचीर्णं सौभाग्यमखण्डितम्। व्यर्थं जातं समस्तं तद्दृष्टा गौरी ममोपरि ।।९१।।
चोरो मेऽद्य हरिद्रायाः कण्ठसूत्रस्य चागतः। वराय मेऽखिलं दत्तं कञ्चुकीकेशकङ्कणम् ।।९२।।
पुण्यं मम कुतो यातं गौरीशः पूजितो वृथा। कथं कृता विनष्टिप१र्मे किं वक्ष्येऽम्ब भगिन्यहो ।।९३।।
इत ऊर्ध्वं कथं स्थास्ये पतिः प्राणः स मे गतः। नेतरेण समोऽसौ मे प्राणेशोऽम्ब भगिन्यहो ।।९४।।
इति नानाप्रकारेण दुःखं चक्रे पतिव्रता। पत्युर्मुखं निरीक्ष्यापि दुःखं चक्रे ततोऽधिकम् ।।९५।।
गतासुमपि चालिङ्ग्य पतिं सा सुदती सती। रुदती पूर्वदिवसान्स्मृत्वा स्नेहं तथेशितुः ।।९६।।
प्राह प्राणेश्वर स्वामिन्कुतो मां हातुमिच्छसि। व्यलङ्घयं वचः किं ते ततो मां समुपेक्षसे ।।९७।।
कुतोऽहं दैवहतका जाता हंताहहा हरे। नाथ त्वं मे निधिर्लब्धो नष्टं ते जीवितं कथम् ।।९८।।
मया हतो विनाशेऽत्र भवान् हित्वा तव स्वकान्। यथाऽवधीद्दशरथः श्रावणं त्वाऽप्यहं तथा ।।९९।।
जनकं जननीं तेऽदेय त्यक्त्वा त्वां हतवत्यहम्। श्रुत्वा ममापि वार्तां तावुभौ प्राणांस्त्यजिष्यतः ।।१००।।
एतद्धत्यात्रयं मेऽभूत्पापिनी वैरिणी च ते। अहमेषा कथं लोके न भवेत्पतिघतिनी ।।१।।

१.विनाशः।

चण्डालीदृक्पापिनी मां निन्दन्ति सकलाः खलु। बलान्मया हृतः प्राणः प्राणेश्वर वदान्य ते ।।२।।
न स्त्रीयं किं तु ते द्वेष्ट्री सुतीक्ष्णा छूरिका यथा। त्वच्छरीरे भृशं विद्धा भवत्प्राणानपाहरत् ।।३।।
मातापिताबन्धवस्ते यद्यन्ते सन्निधौ तदा। बहुदुःखं न तेषां तु तत्र विघ्नो मया कृतः ।।४।।
श्वश्रूश्च श्वशूरो वृद्धो नाशा पूर्णाऽभवत्तयोः। परित्यज्यातिवृद्धौ तौ कथं यास्यसि धर्मवित् ।।५।।
एक एव तयोः पुत्रो भवान्नान्योऽस्ति पालकः। मां चापि कृपणां दीनां कथं प्राणप[१] हास्यसि ।।६।।
अतः क्वाहं गमिष्यामि दुर्भगाश्च कोऽविता। नाभाष्यैकं चापि मन्त्रं निर्गतोऽसीश्वर द्रुतम् ।।७।।
प्राणेश्वरो मम त्वं भो महत्त्वं ते कथं मया। विस्मर्यते नान्यतुल्यस्त्वं मां रक्षिवानसि ।।८।।
न कदापि पृथक्शय्या वामहस्तोपधानिका। तत्स्मृत्वा खिद्यते मे हृत्कथं जीवाम्यतः पते ।।९।।
न पतिस्त्वं मम प्राणः स्मरिष्ये कति ते गुणान्। निर्विण्णो मां परित्यज्य धर्मपत्नीं क्व गच्छसि।।११०।।
अतः कं शरणं यामि कोवा मां प्रतिपालयेत्। जनापवादोऽसौ बालविधवेति मयि स्थितः ।।११।।
नोक्त्वा धीवादमप्येकं प्राणनाथ गतोऽस्यहो। अहहा केशवपनं कृत्वा यास्यामहं क्व च ।।१२।।
यावत्पूर्णं तव प्रेम तावत्तातौ च विस्मृतौ। आहूताऽपि न याताऽहं तद्गृहं त्वधुना कथम् ।।१३।।
न याता त्वत्सुखोपेक्षाभीतितोऽहं पितुर्गृहम्। वदान्य दैन्यमुझ्झित्य चित्तवृत्तिर्धृता तव ।।१४।।
मित्रं यावन्मयि छत्रं त्वं तावदहमाधिहन्। मान्या पवित्रा सर्वत्र सदा निन्दास्पादाऽधुना ।।१५।।
अहं श्वशुरसामीप्यं यास्ये चेन्मुखेक्षणात्। मरिष्यतस्तौ चारण्यं जातं पुण्यगृहं तव ।।१६।।
त्वामारोग्यार्थमानीय विहायेह कथं पुनः। यास्ये गृहं राक्षसीयं पापिनी वा विरूपिणी ।।१७।।
इति नानाप्रकारैः सा कान्ता जाताऽतिदुःखिता। अत्रान्तरे तु सहसा सिद्ध एक उपागतः ।।१८।।

१.प्राणेश्वर।

भस्मलिप्तो जटाधारी योगी रुद्राक्षभूषितः। त्रिशूलहस्त आगत्य तापसस्तत्र संस्थितः ।।१९।।

तामाश्वास्याब्रवीद्भीरु कुतो रोदिषि मूर्खवत्। ललाटे लिखितं यत्तत्परिहार्यं न सर्वथा ।।१२०।।

पूर्वकर्मफलं यद्यदर्जितं तद्ध्रुवं खलु। लग्नं स्वपृष्ठतो नूनं व्यर्थं रोदिषि निष्फलम् ।।२१।।

शोचस्यष्टदिनं चेत्त्वमायास्यन्त्यसवोऽस्य किम्। धात्रा यल्लिखितं भाले तत्तथैव भविष्यति ।।२२।।

दुःखं करोषि मौढ्येन कश्चिरं जीवितो भुवि। मृत्युः केषां न विषयो[१] वद विस्तरतोऽयि माम् ।।२३।।

ब्रूषे मत्पतिरिरिति क्व गतः कुत आगतः। कस्ते पतिस्त्वं च का वा कौ वा वां पितरौ वद ।।२४।।

सङ्गच्छन्ति यथाऽनेककाष्ठानि सलिलौघतः। क्षणं स्थित्वा पुनस्तानि वियुक्तानि भवन्ति च ।।२५।।

रात्रौ वृक्षे यथैकस्मिन्मिलन्ति बहु पक्षिणः। निशातिक्रमणादूर्ध्वं वियुक्ता यान्ति चाभितः ।।२६।।

संसारेऽस्मिंस्तथा नारि को जातः को मृतो वद। मायामोहादयं पुत्रपतिदारात्मको भ्रमः ।।२७।।

गङ्गाप्सु वायुवेगेन सञ्जाता बुद्बुदा अपि। नश्वरास्ते तथा देहः कर्मणाऽतो वृथैव शुक् ।।२८।।

आत्मानमविचार्याजं[२] ब्रूषे देहं पतिं जडम्। देहः पञ्चात्मको गौणो जातः कर्मानुसारतः ।।२९।।

गुणानुबन्धि कर्मापि तदेव सुखदुःखदम्। तन्मायामयसम्बन्धाद्भातमप्यनृतं खलु ।।१३०।।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्ते प्राकृता मता। नात्मनो गुणसम्बन्धो माया तु त्रिगुणात्मिका ।।३१।।

संसारेऽस्मिन्वर्तमानाः कर्माधीना हि जन्तवः। गुणानुसारतस्ते तु सौख्यदुःखविभागिनः ।।३२।।

कल्पकोट्यायुषो देवास्तेऽपि कर्मानुवर्तिनः। स्युः कालगोचरास्तेऽपि पुनर्मर्त्यस्य का कथा ।।३३।।

सहैव काल आयातः कालाधीनमिदं वपुः। कः स्थिरं कल्पयेद्देहं पञ्चभूतगुणोद्भवम् ।।३४।।

कालकर्मगुणाधीनो देहोऽयं पाञ्चभौतिकः। उत्पन्नेऽस्मिन्न संतोषः कार्यो नष्टे न चापि शुक् ।।३५।।

१.गोचरः २.जन्मादिविकाररहितम्।

यदा गर्भेऽयमुद्भूतस्तदा ज्ञेयो हि नश्वरः। यस्य स्याद्यावदारब्धं तावद्देहोऽस्य तिष्ठति ।।३६।।
बाल्येऽपि कस्यचिन्मृत्युर्वार्धक्ये कस्यचिन्मृतिः। यादृग्यस्यार्जितं तादृक्तस्येह च भविष्यति ।।३७।।
पूर्वजन्मार्जितसमं भोग्यं दुःखं सुखं च वा। पापुण्यनुसारेण तथैव स्त्र्यादिसङ्गमः ।।३८।।
सुखदुःखाप्तिहान्यायर्मृतयः पापपुण्यतः। धात्रा ललाटे लिखितं तद्भाव्यन्यत्कथं भवेत् ।।३९।।
कदाचित्पुण्यवशतो दुष्कर्म परिहार्यते। देवदानवमर्त्यैश्च कालो नैव निवार्यते ।।१४०।।
शतजन्मस्वतीतेषु त्वं कस्य स्त्री तथाऽग्रतः। व्यर्थं दुःखं करोषीदं मौर्ख्यं तेऽदो विचारतः ।।४१।।
त्वग्रक्तमांसमज्जास्थिश्लेष्ममूत्रविडात्मकः। जुगुप्सितो बहिश्चान्तर्देहोऽयं पाञ्चभौतिकः ।।४२।।
ईदृशे सति घोरेऽस्मिन्देहे कः स्वार्थ ईक्षितः। मलमूत्रात्मकं हेयममुं शोचसि ना परम् ।।४३।।
संसारसागरोत्तारो यथा येन भविष्यति। तथा विचारः कर्तव्य इति तां तापसोऽब्रवीत् ।।४४।।
एवं सा बोधिता कान्ता दुःखिताऽपि पतिव्रता। विज्ञाय तद्बोधहार्दं शोकं तत्याज मायिकम् ।।४५।।
तदा करौ समानीय[१] धृत्वा तत्पादयोः शिरः। विनता प्राह करुणं स्वामिन्नुद्धर मामितः ।।४६।।
येन मार्गेण मां स्वामिन्गन्तुं समुपदेक्ष्यसि। यास्ये त्वमेव पितरौ त्राहि त्राहि दयानिधे ।।४७।।
भवोत्तारो यथा मे स्याद्यदाज्ञापयसि प्रभो। तथैव चाचरिष्यामीत्युक्त्वा तच्चरणेऽग्रहीत् ।।४८।।
इति तद्वचनं श्रुत्वा प्रसन्नवदनाम्बुजः। तां प्राहाचरणं स्त्रीणां धर्म्यं चोभयतारकम् ।।४९।।
गाङ्गाधरिस्त्वत्र सरस्वतीद्विजो वदिष्यति श्रीगुरुसच्चरित्रम्।
नृणां तु यस्य श्रवणादधान्तः सर्वार्थलाभाश्च यतो महान्तः ।।१५०।।

१.संधाय।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण

सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां

वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां कर्मकाण्डे त्रिंशः (अध्यायः)।।

आदितः श्लोकाः।।३४०९।।

।। अथ एकत्रिंशोऽध्यायः।।३१।।

।। श्रीगणेशाय नमः।।

सिद्धः प्राह शृणुष्वेदमपूर्वं नामधारक। योगीश्वरः कारुणिकः स्त्रियो धर्मानिमाञ्जगौ ।।१।।
योगीश्वर उवाच स्त्रीं स्त्रीणामाचार उच्यते। विस्तराच्छृणु तं साध्वि भवसागरतारकम् ।।२।।
सति पत्यौ च यो धर्मो यश्च तस्मिन्मृतेऽपि च। उभयं विस्तराद्वच्मि सावधानमनाः शृणु ।।३।।
कथा स्कन्दपुराणस्था काशीखण्डेऽतिविस्तृता। स्त्रीणां धर्मा बहुविधास्तानेकाग्रमनाः शृणु ।।४।।
महामुनिरगस्त्यर्षिर्यः काशीभुवने स्थितः। लोपामुद्रा सुभद्राऽस्य पत्नी प्राज्ञी महामतिः ।।५।।
पतिव्रताशिरोरत्नं तृतीयाऽन्या न तत्समा। धर्मेणैवासतुरुभौ तौ काशीपुरभूषणौ ।।६।।
अगस्त्यस्याभवच्छिष्यो विन्ध्यनामा महाचलः। भुवि पर्वतरूपेण सोऽवर्तत गुरुप्रियः ।।७।।
स नानावनशोभाढ्यः स नानावृक्षमण्डितः। नानालतासमाश्लिष्टो नानादुहितृ[१]मण्डितः ।।८।।
ब्रह्मर्षिनारदमुनिः पर्यटन्नेकदाऽभ्यगात्। तं निरीक्ष्य स सन्तुष्टस्तुष्टाव स धराधिपम्[२] ।।९।।
नारदः प्राह विन्ध्याद्रे त्वादृङ्नान्यो निरीक्षितः। रत्नमय्यो महाभूम्यो रम्यास्त्वय्यमिता नगाः ।।१०।।
न्यूनमेवेदमत्रैकं नोन्नतस्त्वं तु मेरुवत्। न ते महोन्नतत्वं तत्ततो नीचत्वमीक्षते ।।११।।
इत्युक्तो नारदेनासौ कुपितो विन्ध्यपर्वतः। अवर्धत क्षणान्मेरुं तुच्छीकर्तुं समुद्यतः ।।१२।।
वर्धमानो ययौ विन्ध्यः सूर्यमण्डलसम्मुखम्। अतीत्य स्वर्गभुवनं ववृधे स त्वनुक्रमात् ।।१३।।
विन्ध्यदक्षिणभागेऽभूदन्धकारः सदैव हि। नाविशन्सूर्यकिरणा लुप्तं यज्ञादिकर्म च ।।१४।।
संहत्य[३] सर्वऋषय इन्द्रस्य भुवनं ययुः। इन्द्राय कथयामासुर्विन्ध्यकर्म तदद्भुतम् ।।१५।।

१.भर्तरि विद्यमाने। २.नदी। ३.पर्वतम्।

इन्द्रोऽपि कुपितो यातो ब्रह्मलोकमकल्मषम्। शशंस ब्रह्मणे नत्वा विन्ध्यवृत्तान्तमादितः ।।१६।।
ब्रह्माप्युवाच देवेश तद्गुरुर्ब्रह्मविद्वरः। अस्ति काशीपुरेऽगस्त्यो दक्षिणायै तमीरय[1] ।।१७।।
आधारस्तत्र स भवेन्निराधारा हि दक्षिणा। अत एवेरयागस्त्यं दक्षिणायै दिशे हरे[2] ।।१८।।
अगस्त्यं गुरुमायान्तमवलोक्यैव सम्मुखम्। भक्त्या स शरणं गत्वा विन्ध्यः प्रणिपतिष्यति ।।१९।।
न वर्धयेति तं शिष्यमगस्त्य उपदेक्ष्यति। प्रणतं तं शिरोभिः स भूमितुल्यं करिष्यति ।।२०।।
अत एव सुरैः साकं काशीं याहीन्द्र मा चिरम्। विनयावनतो भूत्वा प्रार्थयित्वा मुनीश्वरम् ।।२१।।
अगस्त्यं दक्षिणदिशं प्रयत्नेन समीरय। इत्यादिष्टो देवनाथो निर्ययौ तं प्रणम्य च ।।२२।।
इन्द्रो देवैश्च सहितः सबृहस्पतिरागतः। अविमुक्तपुरीं काशीमृषिभिश्चापि संयुतः ।।२३।।
अगस्त्याश्रमं प्राप ऋषिभिः सहितः स्वराट्। कृत्वाऽग्रतो देवगुरुं परानन्दं बृहस्पतिम् ।।२४।।
अगस्त्यो मुनिरालोक्य सर्वानभ्यागतान्सुरान्। अर्घ्यपादादिभिर्भक्त्या पूजयामास भाविकः ।।२५।।
बृहस्पतिः सदेवः स तुष्टावागस्त्यमुत्तमम्। तथैव पुण्यकीर्तिं तां लोपामुद्रां पतिव्रताम् ।।२६।।
बृहस्पतिः प्राह देवाः शणुताख्यानमुत्तमम्। पतिव्रताया नैवान्या लोपामुद्रासमा सती ।।२७।।
अनसूया च सावित्री पवित्रा चाप्यरुन्धती। शाण्डिल्यपत्नी विख्याता सम्मताऽत्र पतिव्रता ।।२८।।
स्वायम्भुवसती ख्याता शतरूपा च पार्वती। श्रीलक्ष्मीर्मेनका चापि हिमवत्प्राणवल्लभा ।।२९।।
ध्रुवमाता सुनीतिश्च संज्ञाकान्ता स्वभावतः। स्वाहादेवीति विख्याताऽग्निकान्ता पतिदेवता ।।३०।।
आभ्योऽधिकाऽत्र विख्याता लोपामुद्रा पतिव्रता। मत्तः पतिव्रताधर्मान्देवाः शृणुत विस्तरात् ।।३१।।
पतिव्रतानामाचारो बहुशास्त्राभिसम्मतः। मुख्यभोजनमेवास्याः पत्युरुच्छिष्टमिष्टदम् ।।३२।।

१.प्रेरय। २.इन्द्र।

कार्या नक्तंदिवं सेवा पत्युश्चातिथिपूजनम्। दानधर्मादि नो कार्यं पत्युराज्ञां विना धिया ।।३३।।
सेव्योऽखण्डं सदा भर्ता स्थिते तस्मिन्स्थिता भवेत्। नासीताज्ञां विना नारी पतिं नैवावमानयेत् ।।३४।।
सेवाकाले पतिं चापि भावयेन्मनसा हरिम्। रात्रौ शयनकालेऽपि भक्त्या सेव्यः पतिर्मुदा ।।३५।।
गाढनिद्रायुते पत्यौ स्त्री शयीताप्रमादतः। चोलिकाकर्णभूषाणां स्पर्शं भर्तुर्न चाचरेत् ।।३६।।
चोलीस्पर्शाद्भर्तुरायुर्हानिर्वध्वास्तथैव च। पतिनामोच्चारणाच्च तथैवायुःक्षयः स्मृतः ।।३७।।
विनिद्रो नोत्थितो यावत्पतिस्तावत्पतिव्रता। पूर्वमुत्थाय कुर्वीत गृहसम्मार्जनादिकम् ।।३८।।
पतिपूजाऽन्वहं कार्या पाद्यार्घ्यादिभिरादरात्। भावयित्वा शङ्करोऽयमित्यंघ्र्योर्विन्यसेच्छिरः ।।३९।।
पत्यौ गृहे विद्यमाने भूषा धार्यास्तनूपरि। ग्रामान्तरे प्रोषिते[1] च पत्यौ भूषां न धारयेत् ।।४०।।
निष्ठुरं वक्ति चेद्भर्ता क्षमस्वेति तमर्थयेत्[2]। क्षमापयित्वाऽपि तस्य क्रोधादीन्न वहेद्धृदि ।।४१।।
पतिं बहिरुपायान्तं गच्छेत्सम्मुखमादरात्। त्यक्त्वा सहस्रकार्याणि पृच्छेत्काऽऽज्ञेति सा पती ।।४२।।
पृष्ट्वाऽनामयव्यग्रा यद्यदाज्ञापयत्यसौ। तत्तथैव प्रकर्तव्यं न स्वातंत्र्यं समाचरेत् ।।४३।।
इदं पतिव्रतालक्ष्म न गन्तव्यः परालयः। दोषा भवत्यनेकेऽस्याः परगेहगमात्खलु ।।४४।।
कार्यार्थं यदि गन्तव्यं नेक्ष्याः पुंसः स्त्रियोऽपि च। आगन्तव्यं द्रुतं भूयः स्थेयं स्वगृह एव तु ।।४५।।
चेत्स्वातंत्र्याद्बहिर्यायात्सोलूकीं योनिमृच्छति। एवंधर्मान्विता साध्वी लोपामुद्रा पतिव्रता ।।४६।।
लोपामुद्रा सती नैव बहिर्द्वाराद्धि गच्छति। प्रातःकाले पुरोत्थाय कृत्वा सम्मार्जिनादिकम् ।।४७।।
देवोपकरणादीनि नीरजस्कानि चैव हि। कृत्वा गन्धाक्षतासुमाद्याहरेत्पतितुष्टिकृत् ।।४८।।
अनुष्ठानं समाप्येत यावत्तावच्च कारयेत्। पाकादिकं चित्तवृत्तिं पत्युर्धृत्वा चरेत्सदा ।।४९।।

१.प्रार्थयेत्।

भुक्त्वापि भर्तुरुच्छिष्टं मनोवाक्कायकर्मभिः। पत्यौ तु प्रोषितं धेनोरुच्छिष्टग्रहणं मतम् ।।५०।।
दत्त्वाऽन्नमतिथिभ्यश्च ग्रासं वा धेनवे ततः। सात्त्विकं भोजनं कुर्यात्पवित्रं च पतिव्रता ।।५१।।
नीरजस्कं गृहं कार्यं कार्यो धर्मः पृथङ्न च। तथा व्रतोपवासादि सती नाज्ञां विना चरेत् ।।५२।।
तथोत्सवो नागरिको नैव प्रेक्ष्यः कदाचन। तथैव तीर्थयात्रादौ न गन्तव्यं तया सदा ।।५३।।
स्वभर्तरि तु सन्तुष्टे नैव दुश्चित्तया तया। भाव्यं पत्यौ च दुश्चित्ते न भाव्यं हृष्टचित्तया ।।५४।।
रजस्वला यदि भवेन्मौनं धार्यं प्रयत्नतः। दर्शितव्यं तया नास्यं[1] श्रोतव्यो न [2]श्रुतिध्वनिः ।।५५।।
एवं त्रिदिनपर्यन्तं व्रतं धार्यं तया ततः। सुस्नाता तुर्यदिवसे भर्तृवक्त्रं विलोकयेत् ।।५६।।
गृहे न चेत्पतिस्तस्य ध्यायेत्सा मनसा मुखम्। अर्कमण्डलमीक्षेद्वा ततो गेहं विशेत्सती ।।५७।।
पत्युरायुर्वर्धनार्थं हरिद्राकुंकुमे सती। सिंदूरं कज्जलं सूत्रं वहेद्वेणीं विराजिता ।।५८।।
वेणीबन्धश्च ताम्बूलं सुवासिन्याः प्रशस्यते। पत्युः समीपे करयोर्नित्यं कङ्कणधारणम् ।।५९।।
समीपस्थस्त्रिया इष्टं रजक्या अपि नाचरेत्। जिनस्त्रिया दरिद्रायाः कुट्टिन्याश्च विशेषतः ।।६०।।
पतिनिन्दारतायाश्च भाषणादपि दूषणम्। आसां च भाषणाच्चापि दुषिता स्यात्पतिव्रता ।।६१।।
श्वश्रूं च श्वशुरं त्यक्त्वा ननान्दां देवरानपि। विभक्ता भवितुं येच्छेच्छुनी सैव भविष्यति ।।६२।।
स्नायान्न नग्ना मुसल उलूखल उतापि वा। दृषदासनयोर्नैवोपविशेत्सा पतिव्रता ।।६३।।
घरट्टोदुम्बरादौ च नोपवेशः प्रशस्यते। इत्येतैर्लक्षणैर्युक्ता विज्ञेया सा पतिव्रता ।।६४।।
पत्युः सह विवादं वा कुरुते साऽतिदुःखभाक्। पत्युर्मतं यत्तदन्यन्नाचरेत्पतिदेवता ।।६५।।
यद्यभाग्यः पतिः स्वीयो दुष्टो वाऽपि नपुंसकः। कुष्ठी वा व्याधितः कुब्जो मान्यो देवसमः स च।।६६।।

१. मुखम्। २. वेदवाणी।

यथाकथञ्चन पतिर्भावयेत्तं हरिं सती। परेशप्रीतिपात्रं सा या तद्वाक्यानुसारिणी ।।६७।।
भर्तुर्मतानि वस्त्राणि भूषणानि च धारयेत्। दुश्चित्तश्चेत्पतिर्भूषा धारयेन्न पतिव्रता ।।६८।।
यदि सोपस्करापेक्षा स्वमुखेन वदेन्न तान्। कन्यापुत्रादिमुखतो वाचनीयं प्रयत्नतः ।।६९।।
न सन्निधौ यदा कोऽपि तदाऽपि न वदेत्स्वयम्। इदमेवाद्य देहीति स्पष्टं नैव वदेत्पतिम् ।।७०।।
पत्युर्दैवाल्लभेद्यद्यत्तेन तोषं वहेत्सती। समर्थान्वीक्ष्य धनिनो न निन्द्यः स्वपतिस्तया ।।७१।।
यात्रिकान्वीक्ष्य यात्रार्थं गन्तुं नेच्छेत्क्वदाऽपि सा। पतिसेवैव यात्रा स्यात्तीर्थं तच्चरणाम्बु च ।।७२।।
पतिपादोदकं पेयं भागीरथ्युदकाधिकम्। सत्याः पूज्यः पतिस्तेन सन्तुष्टाः स्युस्त्रिमूर्तयः ।।७३।।
नैमित्तिकव्रतेच्छा चेत्कुर्यात्पत्याज्ञया सती। करोति चेत्स्वबुद्ध्या सा भर्तुरायुर्विनाशकृत् ।।७४।।
ततोऽपि नरकं यायादादाय स्वपतिं तु सा। इति श्रुतिपुराणादिवचनं मम सम्मतम् ।।७५।।
क्रुद्धा प्रत्युत्तरं दद्याच्छुनी भूत्वा ततः पुनः। जम्बुकी चोच्चकैर्ग्रामसमीपे सा भविष्यति ।।७६।।
नियमेनान्वहं पत्युः प्रक्षाल्याङ्घ्री पिबेज्जलम्। भुञ्जीत तत उच्छिष्टं दैवलब्धेन हर्षिता ।।७७।।
प्रत्यक्षं शङ्करस्तस्याः सुप्रसन्नो भविष्यति। दास्यत्यभीष्टकामांश्च सा पत्या स्वर्महीयते[१] ।।७८।।
वनभुक्त्यै[२] न गन्तव्यं तथा परगृहेऽपि च। तथैवेष्टाप्तगेहेषु नैव गन्तव्यमन्वहम् ।।७९।।
वार्ता सार्थस्य[३] न श्राव्या स्वपतिर्दुर्बलोऽपि चेत्। अनाचारोऽपि चेद्भर्ता स न निन्द्यः कदाऽपि हि।।८०।।
कश्चिद्दुःस्वभावोऽपि तन्निन्दां नैव कारयेत्। लक्ष्मीपतिसमं तं च भावयेदेकभावतः ।।८१।।
श्वश्रूश्वशुरयोरग्रे नोच्चैः कुर्वीत भाषणम्। नैव कुर्वीत हास्यं च पत्युरग्रे विशेषतः ।।८२।।
कोपाद्धन्येत चेद्भर्ता तं मरेति वदिष्यति। व्याघ्री भूत्वा महारण्ये कष्टं साऽनुभविष्यति ।।८३।।

१.स्वर्गे पूज्या भविष्यति। २.भोजनाय। ३.धनिकस्य।

परपुंवीक्षणाच्चापि जन्मान्धा सा भविष्यति। हित्वा पतिं याऽश्नाति सूकरी सा भविष्यति ।।८४।।
ततस्तेनैव पापेन भूत्वा सा वल्गुली द्रुमे। स्थित्वोर्ध्वचरणाऽश्नाति विष्ठां स्वस्य स्वयं सदा ।।८५।।
निष्ठुरं चोत्तरं ब्रूते स्वपत्युः सन्निधौ क्रुधा। सप्तजन्मस्वकं[१] मूका दारिद्र्येण समं भजेत् ।।८६।।
या सपत्न्या सह द्वेषं करोति मदगर्विता। सप्तजन्मसु दौर्भाग्यं तस्या एवातिदैन्यदम् ।।८७।।
बुद्ध्या याऽन्यपतिं वीक्षेदङ्गहीना भवेच्च सा। कामतो वीक्षणाद्धीनगृहे दारिद्र्ययुग्जनिः ।।८८।।
अतोऽन्यो नैव सम्प्रेक्ष्य आयान्तं स्वपतिं मुदा। प्रत्युद्गत्य पदौ क्षाल्यौ संवीज्यो व्यजनादिना ।।८९।।
पादसंवाहनं कार्यं मृदुवाक्येन भाषणम्। भर्तुः सन्तोषतस्तुष्टा भविष्यन्ति त्रिमूर्तयः ।।९०।।
किं दास्यन्तीष्टबन्ध्वाप्तभ्रातरः पितरावपि। एक एव पतिः साक्षादैहिकामुष्मिकार्थदः ।।९१।।
गुरुर्देवश्च तीर्थं च सर्वमेव पतिर्मम। इति निश्चितचित्ता या सा विज्ञेया पतिव्रता ।।९२।।
यावज्जीवत्पतिस्तावत्पवित्रा सा पतिव्रता। मृते भर्तरि सा प्रेततुल्याऽस्पृश्या भवेद्धि सा ।।९३।।
पत्युर्विना स्त्रिया ज्ञेया सदाऽमङ्गलता खलु। विधवा सा प्रेतकल्पा याऽनपत्या ततोऽधिका ।।९४।।
विधवा संमुखं याति यदा जिगमिषोः[२] पुरा। मरणं तस्य निर्दिष्टं स्मृता पुत्रवती शुभा ।।९५।।
माता चेद्विधवा गन्तुः पुत्रस्याग्रे शुभप्रदा। सा नारी न नमस्कारयोग्या या पुत्रवर्जिता ।।९६।।
तस्या आशीर्वचो नैव ग्राह्यं यत्स्यादमङ्गलम्। तच्छापतोऽपि मरणमतस्तां नैव भाषयेत् ।।९७।।
अत एव समं भर्त्राऽनुगच्छेत्पतिदेवता। किं वैभवेन देहेन पतिरेव सुखं स्त्रिया ।।९८।।
यथा मेघेन विद्युच्च चन्द्रेण सह चन्द्रिका। अस्तं याति तथा पत्या प्रयात्विह पतिव्रता ।।९९।।
महाधर्मोऽनुगमनं श्रुतिस्मृतिसमीरितम्। द्विचत्वारिंशत्संख्याककुलोद्धारिणमात्मना ।।१००।।

१.गन्तुमिच्छोः। २.मृते।

प्रमीते भर्तरि सती स्वपतिं याऽनुगच्छति। पदे पदे साऽश्वमेधसहस्रफलभाग्भवेत् ।।१।।
पापी यदि पतिस्तस्या मृतोऽपि यमकिङ्करैः। नरकं नेतुमुद्युक्तैर्बद्धोऽपि सुतरां यदि ।।२।।
पतिव्रताऽनुगमनं तस्य नारी करोति चेत्। चिल्ली सर्पमिव स्वर्गं ततो नयति सा पतिम् ।।३।।
दृष्टचवानुगमनं तस्या भीता दूता यमस्य ते। तं त्यक्त्वा दूरतो यान्ति भीतभीता यमालयम् ।।४।।
पतिव्रतां विमाने तामुपवेश्य सुवासिनीम्। स्वर्गं नयति त्वरितं नीराज्यापि सुराङ्गनाः ।।५।।
याम्या वदन्ति चान्योन्यं न नः कालात्तथा भयम्। यथा पतिव्रतालोका[1]द्भयं नो जायतेतराम् ।।६।।
बिभेत्यर्कः सतीं दृष्ट्वा मन्दं मन्दं तपत्यहो। भीतोऽग्निरपि चोष्णत्वं हित्वा शीतो भवत्यहो ।।७।।
ऋक्षवर्गो बिभेत्येषा हरिष्यति पदं त्विति। एवं स्वर्भुवनं गत्वा तिष्ठेद्भर्त्रा सहैव सा ।।८।।
एवं सहानुगमनात्साध्व्याः स्वर्गः सुखेन हि। स्थास्यत्येव स्थिरं पत्या सह हर्षात्सती दिवि ।।९।।
तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च हुताः केशाः स्वधर्मतः। अग्नौ तत्फलमप्येतच्छृणुताद्यावधानतः ।।१०।।
सा वसेच्छतकोट्यब्दं प्रतिकेशं मुदान्विता। पत्या सह महामाना स्वर्गे लोके पतिव्रता ।।११।।
धवानुगमनात्पुण्यमीदृङ्मान्येदृशी कुले। जाता चेन्नयति स्वर्गं कुलानां द्व्येकविंशती ।।१२।।
पूर्वापरकुलोद्धर्त्र्यो धन्यौ हि पितरौ खलु। धन्योऽस्या अपि भर्ता या द्व्येकविशतितारिणी ।।१३।।
पुण्यं सहगमस्येदं पातिव्रत्यं महाफलम्। प्रसङ्गाद्वक्ष्यतेऽप्यन्यद्दुर्भगायाः फलं त्विह ।।१४।।
यदि नारी दुराचारा यदि वा व्यभिचारिणी। तस्याः फलं महानर्थमिह चान्यत्र चापि वा ।।१५।।
यदि स्वर्गस्थिता द्व्येकविंशतिप्रमिताः शुभाः। पितरस्तांश्च साऽऽदाय नरकान्याति दारुणान् ।।१६।।
सार्धत्रिकोटिरोमाणि प्रत्यब्दं प्रतिरोम च। सा पूर्वजैर्धवेनापि नरके परिपच्यते ।।१७।।

१. अवलोकनात्।

पतिव्रतापदस्पर्शात्पवित्रा भवति क्षमा। अत एव क्षमा साध्व्याः पदस्पर्शाभिकाङ्क्षिणी ।।१८।।
दैवयोगेन यदि मे स्पृशन्त्युस्त्राः पतिव्रताम्। तर्हि पूतो भविष्यामीतीच्छत्यर्कश्च चन्द्रमाः ।।१९।।
वायुश्च वरुणश्चापि सतीस्पर्शात्पुनाति हि। समस्ता अपि तद्दृष्ट्या नूनं पूता भवन्ति हि ।।२०।।
गृहे गृहे स्त्रियः सन्ति रूपलावण्यरञ्जिताः। किं ताभिर्यदि चेत्साध्वी कुलोद्धर्त्री तु सैव हि ।।२१।।
पतिव्रता यस्य गृहे पुण्यवान्दैववान्त्स च। सप्तजन्मार्जितं पुण्यं यदि चेल्लभ्यते सती ।।२२।।
सतीयोगाल्लभन्तीह पुरुषार्थश्चतुर्विधाः। पुण्यानुबन्धतो लभ्या सम्मताऽत्र पतिव्रता ।।२३।।
सती यस्य गृहे नास्ति पुण्यं तस्य न सिद्ध्यति। नापि यज्ञादिकर्माणि धर्मार्हः स नरोऽपि न ।।२४।।
सती यस्य गृहे नास्ति तस्यारण्यं न दूरतः। वृथा जन्म भवेत्तस्य कर्मबद्धो भवेत्स च ।।२५।।
यस्येदृशी सती लब्धा पुण्यं तस्यैव सिद्ध्यति। पुत्रलाभः परो लोकः सतीयोगाल्लभेन्नृणाम् ।।२६।।
स्त्रियं विना नरो यस्तु तस्य धर्मो न सिद्ध्यति। कर्मानर्हस्य पितरः पतन्ति स्वर्गता अपि ।।२७।।
गङ्गास्नानाद्यथा पुण्यं तथा साध्वीप्रदर्शनात्। सप्तजन्माघहृत्साध्वी या महापापिपावनी ।।२८।।

आचार एवं हि पतिव्रतायाः बृहस्पतिर्देवगुरुर्जगाद।
गङ्गाधरार्भोऽपि सरस्वतीति ख्यातस्तमेवाखिलदं जगाद ।।२९।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां कर्मकाण्डे एकत्रिंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।३५३८।।

।। अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः।।३२।।

।। श्रीगणेशाय नमः।।

इत्थं पतिव्रतारीतिः प्रवक्ति स्म बृहस्पतिः। फलश्रुतिमपि प्राहानुगमस्यापि सन्मतिः ।।१।।
अथापि विधावाचारं प्राह देवगुरुस्तदा। देवर्षयश्च पप्रच्छुरिदमेवावधार्यताम् ।।२।।
पतिव्रतायाः सामीप्ये यदि भर्ता मृतिं गतः। तयाऽनुगमनं कार्यं सत्यमेव हि धैर्यतः ।।३।।
पतिव्रता गर्भिणी चेत्स्तन्यपार्भयुता[१]ऽथवा। दूरतो वा मृतो भर्ता तया किं कार्यमुच्यताम् ।।४।।
इत्थं देवैश्च सम्पृष्टो विस्तरेणावदद्गुरुः। देवाः शृणुत यूयं तत्सावधानतयाऽखिलम् ।।५।।
समीपे चेन्मृतो भर्ता कर्तव्योऽनुगमस्तया। न लब्धश्चेच्छवो यद्वा गर्भिणी सा भवेद्यदि ।।६।।
स्तन्यपश्चेत्कुमारोऽस्या दोषोऽनुगमनाद्भवेत्। सुदूरे चेन्मृतो नैव कार्योऽनुगम एतया ।।७।।
वैधव्यं पालयेत्सा तु यावज्जीवं यथाविधि। पुण्यं चानुगमस्यापि लभेत्तस्या न संशयः ।।८।।
विश्वस्तानां[२] महापुण्यं वैधव्याचारतोऽपि हि। प्रमीते भर्तरि स्त्रीणां शिरसो वपनं स्मृतम् ।।९।।
बध्नाति कबरीं या हि विधवा तत्फलं शृणु। पतिं स्वकेशपाशेन बध्नात्यस्याश्च दुर्गतिः ।।१०।।
शिरसो वपनं तस्मात्कार्यं विधवया सदा। शिरःस्नानं तथा नित्यं सकृदह्नि च भोजनम् ।।११।।
तया विशेषतः कार्यमेकधान्यान्नभोजनम्। उपोषणं त्र्यहं कार्यं शक्तिश्चेद्भक्तियोगतः ।।१२।।
पञ्चाहं पक्षमात्रं वा शक्त्या कार्यमुपोषणम्। अथवा भक्तिभावेन कार्यं चान्द्रायणं व्रतम् ।।१३।।
चन्द्रोदये प्रतिपदि ग्रासमेकं चरेत्ततः। वर्धमानान्ग्रसेद्ग्रासान्पूर्णायां दश पञ्च च ।।१४।।
कृष्णपक्षे तु सम्प्राप्ते ग्रासांश्च ऱ्हासयेत्क्रमात्। एकं ग्रासमायां वा नवैवं व्रतमाचरेत् ।।१५।।

१.दुग्धपानकर्तृशिशुयुक्ता। २.विधवानाम्।

वृद्धा वा शक्तिहीना वा साऽप्येकान्नं सदाऽऽचरेत्। फलाहारं चरेच्छक्त्या शाकहारमथापि वा ।।१६।।
क्षीरमात्रं पिबेत्स्वल्पं न तु दोषभियाऽधिकम्। श्वासाश्चलन्ति तिष्ठन्ति यथा प्राणास्तथाऽऽचरेत्।।१७।।
या सुखं[१] मञ्चके शेते सा पतिं रौरवं नयेत्। स्वयं चापि समं पत्या भुङ्क्ते नरकयातनाम् ।।१८।।
करोति मङ्गलस्नानं या यद्वा देहमर्दनम्। साऽपि तद्वद्गन्धपुष्पताम्बूलादि च वर्जयेत् ।।१९।।
अपुत्रा विधवा चेत्सा प्रकुर्यात्पितृतर्पणम्। तिलदर्भोदकैर्नामगोत्रोच्चारणपूर्वकम् ।।२०।।
विष्णुं च पूजयेन्नित्यं पतिभावनया सती। विधवायाः पतिस्थाने स्मृत्या विष्णुः प्रयोजितः ।।२१।।
यथा वृत्ता सती नारी जीवतः पत्युराज्ञया। तथा वर्तेत वैधव्ये भक्त्या विष्णोरनुज्ञया ।।२२।।
व्रतोपवासयात्रादि कुर्याद्विष्णोरनुज्ञया। अथवा गुरुविप्राणां भक्त्या कुर्यादनुज्ञया ।।२३।।
या सुवासिन्यवस्थायां प्रीतिर्वस्तु प्रियं च यत्। तत्तद्विप्राय दातव्यं विदुषे भोजनादिकम् ।।२४।।
माघकार्तिकवैशाखमासेषु नियमांश्चरेत्। माघस्नानं माघमासे विष्णुस्मरणपूर्वकम् ।।२५।।
वैशाखे जलदानं च दीपदानं च कार्तिके। ब्राह्मणाय प्रदातव्यं यथाशक्ति च दक्षिणा ।।२६।।
माघमासे घृततिलान्ब्राह्मणाय प्रदापयेत्। वैशाखेऽपि च पानार्थं निर्जले स्थापयेत्प्रपाम् ।।२७।।
शिवे गलन्तिकादानंखण्डं निर्मलाम्बुना। गन्धैः परिमलद्रव्यैः सुपुण्यं शङ्करार्चनात् ।।२८।।
ब्राह्मणानामपि गृहे शक्त्यादद्याज्जलं मुदा। अतिथिभ्योऽपि विप्रेभ्यो दद्यादन्नं स्वशक्तितः ।।२९।।
तीर्थयात्रोत्सुकेभ्यश्च प्रदद्याच्छत्रपादुकाः। गृहागतद्विजातीनां पादप्रक्षालनं चरेत् ।।३०।।
व्यजनैर्वीजयित्वा च वस्त्राद्यैः पूजयेद्द्विजान्। गन्धैः परिमलद्रव्यैर्वीटकाद्यैश्च तोषयेत् ।।३१।।
दद्याच्छक्त्योदपात्रं च द्राक्षा सुकदलीफलम्। गुडयुक्ताम्लपानं च दद्याद्विप्राय चित्तहृत् ।।३२।।
उच्चार्य वा भर्तृनाम दद्यात्सङ्कल्पपूर्वकम्। विप्राय सात्त्विकं दानं धर्मं चैवंविधं चरेत् ।।३३।।

विशेषात् कार्तिके भोज्या यवा एकान्नमेव वा। वृन्ताकशिग्रुसुरणमधुतैलादि वर्जयेत् ।।३४।।
कांस्यपात्रे न भोक्तव्यं भोक्तव्यं द्विदलं न च। स्वच्छं मनः सदा धर्ममेवं मासं समाचरेत् ।।३५।।
भुक्त्वा पलाशपात्रे च तत उद्यापनं चरेत्। उद्यापनं सती कुर्याद्यद्यदाचरितं व्रतम् ।।३६।।
घृतपूर्णं कांस्यपात्रं दद्याद्विप्राय भक्तितः। कृत्वा स्वापं क्षितौ दद्याद्ब्राह्मणाय च मञ्चकम् ।।३७।।
यद्यत्त्यक्तं स्वयं तत्तद्दद्याद्विप्राय भक्तितः। त्यक्त्वा मासं रसं दद्याद्ब्राह्मणाय सदक्षिणम् ।।३८।।
पञ्चामृतं चतुर्मासं त्यक्त्वा चोद्यापनं चरेत्। दद्यात्सालङ्कृता धेनुं ब्राह्मणाय स्वशक्तितः ।।३९।।
विशेषतो व्रतं त्वेतद्दीपदानं महाफलम्। दीपदानस्य चानन्तो महिमा शृणुतामराः ।।४०।।
अन्यानि सर्वदानानि धर्मा अपि च येऽपरे। ते सर्वे दीपदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।।४१।।
माघस्नानं चरेन्माघे सूर्याधोदयकालतः। नियमेनैकमासं तु कुर्यान्माघव्रतं सती ।।४२।।
तिललड्डुकखर्जूरपक्वान्नादि च दापयेत्। भक्त्या शक्त्या ब्राह्मणेभ्यो वित्तशाठ्यं न कारयेत् ।।४३।।
शर्करासहिता देया घृतपक्वमरीचिकाः। दद्याद्दीपान्यथाशक्ति तापसांश्चापि भोजयेत् ।।४४।।
हेमन्ते शीतशान्त्यर्थं काष्ठानि ब्राह्मणाय च। वस्त्राणि कम्बलादीनि प्रदद्याच्छक्तितः सती ।।४५।।
दद्याद्विद्वद्ब्राह्मणाय पर्यङ्कं सुखसुप्तिदम्। चित्राणि रञ्जितान्यूर्णावस्त्राणि ब्राह्मणाय च ।।४६।।
शुंठ्याद्युष्णौषधं विप्रे दद्याच्छीतनिवारणम्। एलाकर्पूरादियुक्तं ताम्बूलं च मनोहरम् ।।४७।।
वर्षपूर्त्यन्नसहितमृद्धं दद्याद्गृहं द्विजे। तैर्थिकेभ्यः प्रदद्याच्च पादुके सुखकारके ।।४८।।
गन्धैः परिमलैः पुष्पैः केशवं चापि पूजयेत्। रुद्राभिषेकविधिनाऽभ्यर्चेद्गौरीहरावपि ।।४९।।
धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैः पूजयेत्साम्बमीश्वरम्। दीपमाला विशेषेण शङ्करप्रीतिकारिणी ।।५०।।
पतिरूपं सदा ध्यात्वा भक्त्या नारायणं हरिम्। पूजयेदेकभावेन साऽपि पापाद्वियुज्यते ।।५१।।

नियमेन सदा तिष्ठेन्नारोहेच्च वृषं[१] सती। कञ्चुकीं नैव बिभृयात्परिदध्यात्सितांशुकम् ।।५२।।
आरक्तकृष्णचित्रादिवस्त्रं दोषकरं स्मृतम्। विधवा चेत्पुत्रवती सा वर्तेत सुताज्ञया ।।५३।।
आत्मा वै पुत्रनामेति श्रुतेः पुत्रोऽपि च स्मृतः। पितुः प्रतिनिधिस्तस्मात्पुत्राज्ञाऽपि व्रतादिषु ।।५४।।
एवं या विधवा नारी वेदशास्त्रादिभाषितम्। भक्त्या धर्मं चरेत्साऽपि ज्ञेयाऽनुगमपुण्यभाक् ।।५५।।
पापी यदि पतिस्तस्या मृतः पूर्वं स्वपापतः। यमलोकेऽपि नरके स्थितश्चेद्यातनार्दितः ।।५६।।
तत्पत्नी विधवाऽप्येवं चरेदाचारमुत्तमम्। यदि प्रेत्य ततोऽप्येतमादाय स्वर्गमिष्यति ।।५७।।
एवं बृहस्पतिर्देनवाँल्लोपामुद्राऽग्रतोऽब्रवीत्। पतिव्रताशिरोरत्नं लोपामुद्रेति चास्तुवत् ।।५८।।
या या पतिव्रता नारी सा सा भागीरथीसमा। तत्पतिः शङ्करसम उभौ पूज्यौ प्रयत्नतः ।।५९।।
एवं बृहस्पतिप्रोक्तो धर्मोऽयं ते मयोदितः। अवधारय[२] मे वाक्यं यस्मिन्प्रीतिस्तमाचर ।।६०।।
दुःखं च सकलं त्यक्त्वा वचो हृदि निधेहि मे। लोकसाधनभूतौ द्वौ मार्गौ ते कथितौ मया ।।६१।।
धैर्यं चेत्पत्यनुगमं कुरु सर्वोत्तमोत्तमम्। यदि वा विधवाचारं तुल्यपुण्यं समाचर ।।६२।।
यस्मिंस्तेऽस्ति रुचिस्साध्वि तन्मे ब्रूहीति मूर्धनि। तस्या धृत्वा करं प्रेम्णा पप्रच्छ स च तापसः ।।६३।।
परिपृष्टोऽपि तेनैवं विनयावनता सती। भक्तियुक्ता सकरुणं तापसं प्राब्रवीदिदम् ।।६४।।
जय योगेश्वर जय त्वं पिता मे सहोदरः। मनोहरो ममाद्य त्वं जननी जनकोऽप्यसि ।।६५।।
विदेशमागताऽहं तु बान्धवा न हि सन्निधौ। त्वमन्तकालबन्धुर्मे सङ्गतोऽसि सुहृत्सखा ।।६६।।
द्वौ मार्गौ भवतादिष्टौ कष्टं वैधव्यपालनम्। अशक्यं भाति तत्स्वामिन्त्सोऽसेधारोपमो वृषः[३] ।।६७।।
ममाभिनवतारुण्यं लावण्यं पुण्यहृद्भवेत्। बहु निन्दापवादादि वर्तमानकलौ युगे ।।६८।।

१.वृषभः। २.शृणु। ३.धर्मः।

सन्तोषो वर्धते नाथानुगमे मे विशेषतः। यच्चाप्यनन्तपुण्यं तद्धवानुगमनं मतम् ।।६९।।
इत्याभाष्य नमस्कृत्य दधौ तत्पादयोः शिरः। प्राह संसारमग्नं मां स्वामिंस्तारय तारय ।।७०।।
तत उत्थाप्य तां योगीश्वरः स करुणाकरः। दत्त्वाभयं करं प्राह धवानुगमनं कुरु ।।७१।।
त्वत्पत्युः खलु यत्स्थानं तत्तवापि च सम्मतम्। अतो विशेषतो वक्ष्ये सावधानतया शृणु ।।७२।।
दूरतो गुरुदृष्ट्यर्थं सधवा त्वमिहागता। पत्यारोग्येच्छया साध्वि भक्तियुक्तेन चेतसा ।।७३।।
विधिकृत्यं भावि जातं कः कालं दुर्जयं जयेत्। यथेश्वरस्य सङ्कल्पस्तथा भवति नान्यथा ।।७४।।
परिहार्यं न हि ब्रह्मलिखितं भावि यद्यदा। तदा भविष्यति ह्येवं श्रुतिर्दुःखमतो वृथा ।।७५।।
हरिश्चन्द्रोऽपि चण्डालनिलये जलमाहरत्। बली स बलिभूपालः सोऽप्यलं सुतलं गतः ।।७६।।
सहस्रकोटिवर्षायू रावणोऽपि लयं गतः। दुर्योधनोऽपि कालेन ग्रस्तो बन्धुशतावृतः ।।७७।।
स्वच्छन्दमृत्युर्भीष्मश्च स चापि रणमूर्धनि। पतितः सर्पदष्टोऽभूत्परीक्षित्कृष्णरक्षितः ।।७८।।
अनन्ता अवताराश्च भूत्वा भूत्वा लयं गताः। मानवा दानवा देवाः कालाधीनाः समा इमे ।।७९।।
मानवान्दानवान्देवान्सर्वानपि जयत्ययम्। अतोऽत्र भगवान् कालोऽजेय इत्युच्यते बुधैः ।।८०।।
अत एव क्षितितले कोऽपि कालं न जेष्यति। एकं गुरुं विना सो[१]ऽपि भाविकस्य प्रसीदति ।।८१।।
अतः परमिदं कार्यं सङ्गमे त्वरितं सति। कुरु प्रियानुगमनं कृत्वा प्राग्गुरुदर्शनम् ।।८२।।
आगता त्वमियद्दूरं ततस्त्वं पश्य सद्गुरुम्। तत आगत्य पत्या त्वं कुरु वह्निप्रवेशनम् ।।८३।।
एवमुक्त्वा भस्म मूर्ध्नि शवस्यालिप्य योगिराट्। चतुरश्चतुरोऽप्यस्यै रुद्राक्षान्प्रददौ तदा ।।८४।।
योगीश्वरः प्राह साध्वी बद्ध्वा द्वौ कर्णयोर्द्वयोः। कण्ठे चास्य ततोऽनेन कुरु वह्निप्रवेशनम् ।।८५।।

१.सद्गुरुरपि।

अन्यच्चापि प्रवक्ष्ये त्वं दर्शनाय गुरोश्चर। अभिषेक्ष्यन्ति रौद्रेण सूक्तेन श्रीगुरोः पदे ।।८६।।
तत्तीर्थं त्वं समादाय स्वदेहं प्रोक्ष्य चास्य च। प्रेतस्याप्यखिलाङ्गानि भक्तियुक्तेन चेतसा ।।८७।।
ततः सुवासिनीभ्योऽपि वायनानि बहूनि च। दत्त्वाऽपि द्रव्यममितं त्वं ब्राह्मणमुखेऽर्पय ।।८८।।
इत्युक्त्वा ब्राह्मणीं योगी तापसोऽगाद्यथागतम्। पतिव्रताऽपि भावेन यथोक्तं कर्ममुद्यता ।।८९।।
संस्कारं षोडशं कर्तुमाहूय विदुषो द्विजान्। औपासनाग्निसिद्ध्यादिप्रायश्चित्तं चकार सा ।।९०।।
पतिव्रताऽपि सुस्नाता सुकौशेयाम्बरावृता। कपोलयोर्हरिद्रां च दधौ भाले च कुङ्कुमम् ।।९१।।
कृत्वौपासनहोमादि विधिनाऽऽच्छादितं शवम्। वाहयामास गङ्गायाः समीपं सा यथाविधि ।।९२।।
अग्निं हस्ततले धृत्वा मन्दं मन्दं तदग्रतः। सुन्दरी च ययौ साध्वी साऽप्यानन्दितमानसा ।।९३।।
सा तारुण्यभराक्रान्ता रूपलावण्यरञ्जिता। भूषिता भूषणैः कान्ता दुहिताब्धे[१]रिवाबभौ ।।९४।।
द्रष्टुं नार्योऽपि नागर्यो मुदा प्राप्ताः सहस्रशः। पतिव्रता तु तां वीक्ष्य हृष्टाः शीर्षाण्यकम्पयन् ।।९५।।
ता ऊचुरन्योऽन्यमहो प्राग्वयस्का तु बालिका। अहो अलं पूर्वफलं दैवं पत्यैत्यसौ यतः ।।९६।।
पत्युः सुखं नैव लब्धं बालोऽपि न विलोकितः। एकजीवा कथं भूत्वा परानन्देन गच्छति ।।९७।।
अन्या प्राहायि शंसा[२]स्यै व्यर्थं जीवं तु मा जहि। निवृत्य भूयो गच्छ त्वं पित्रोर्वेश्मेति कथ्यताम् ।।९८।।
अन्योचे ज्ञानवत्येषा सत्या नारी पतिव्रता। जगन्नाथेदृशीं बुद्धिं सर्वस्त्रीभ्यः समर्पय ।।९९।।
धन्याम्बा जनकोऽस्याश्च द्व्येकविंशति[३]वंशपा। पदे पदे मेधफलभोक्त्री प्रेतधवाग्रगा ।।१००।।
एवं स्तुता नदीतीरं गता शान्ता पतिव्रता। अग्निकुण्डसमीपे तु स्थापयामास तच्छवम् ।।१।।
प्रज्वाल्य शोभनैः काष्ठैः क्रव्यादाग्निं[४] सुवासिनीः। आहूयादाद्वायनानि ताभ्यः सौभाग्ययुञ्जि सा ।।२।।

१. लक्ष्मीरिव। २.कथय। ३.द्विचत्वारिंशत्। ४.क्रव्यादनामकम्।

धान्यपूर्णे वंशपात्रे सुवस्त्रं कण्ठसूत्रयुक्। हरिद्राकुङ्कुमादर्शकज्जलादि निधाय च ।।३।।
दत्त्वा स्त्रीभ्यः परिमलगन्धपुष्पादिभिः शुभैः। सुवासिनीः पूजयित्वा ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ।।४।।
नत्वा प्रार्थ्य समस्तान्सा प्राह मन्दस्मितानना। आज्ञापयन्तु मां सर्वे प्रीत्या यास्ये पितुर्गृहम् ।।५।।
दीपावलिक्षणः प्राप्त आह्वानं मेऽपि चागतम्। अनुज्ञापय भो मातः पितः पत्या समं व्रजे ।।६।।
माता मे सुन्दरी गौरी पिता मे शङ्करः परः। आवामाह्वयतः प्रीत्या प्रेम्णा यास्याव आशु तत् ।।७।।
सहागतानपि प्राह प्रतियात स्वकं मुदा। ग्रामं चिन्तां मा कुरुत लब्ध आनन्द आवयोः ।।८।।
श्वश्रूर्वा श्वशुरो वाऽपि यदि पृच्छति शर्म वाम्(नौ)। नेदं ब्रूत स्पृशेद्दोषो युष्मांस्ते चेन्मरिष्यतः ।।९।।
भीमातटे सुखेन स्त उभौ श्रीगुरुसन्निधौ। तीर्थवासं प्रकुरुत इति वाच्यं गुरून्प्रति ।।११०।।
दर्शनार्थं गुरोर्गत्वा क्षेमं प्राप्य निरामयम्। हर्षेण तिष्ठत इति ब्रूतास्माकं गृहे स्थितान् ।।११।।
एवमस्मद्गृहे सर्वानिष्टानाप्तान्सुहृज्जनान्। अन्यानपि तथा ब्रूत प्रतियातेति चाब्रवीत् ।।१२।।
इति श्रुत्वा वचस्तस्या दुःखिता ये समागताः। स्वयं तु हृष्टवदना संस्थिता प्रेतसन्निधौ ।।१३।।
अग्निं प्रज्वालयामास सकरीष[१]शुभेन्धनैः। योगेश्वरेण कथितं तदा सस्मार सा सती ।।१४।।
शवस्य कर्णयोरक्षौ द्वौ बबन्ध तथा गले। विनयावनता भूत्वा ब्राह्मणान्पृच्छति स्म सा ।।१५।।
सङ्कल्पो मे कृतो विप्राः सम्यगाशु च सङ्गमम्। दृष्ट्वा श्रीगुरुसन्मूर्तिं चक्षुषाऽनेन तारिणीम् ।।१६।।
दृष्ट्वैव स्वामिनं पश्चादागत्यानुगमं ततः। करिष्ये यदि युष्माकमाज्ञा तर्ह्येव सत्वरम् ।।१७।।
इति तद्वचनं श्रुत्वा समस्ता अब्रुवन्द्विजाः। दहनं चास्तमानात्प्राग्यथा भूयात्तथा कुरु ।।१८।।
इति सा तैरनुज्ञाता निर्गता यत्र संस्थितः। श्रीसद्गुरुर्हृषीकेशो नरसिंहसरस्वती ।।१९।।

१.शुष्कगोमयम्।

सर्वे नराश्च नार्यश्च कुतूहलदिदृक्षवः। अनुयाताः प्रशंसन्तः पातिव्रत्यं मनोहरम् ।।१२०।।
सा गच्छन्ती स्तुतिं चक्रे भोः स्वामिन्नरकेसरिन्। दुर्भाग्यमावयोर्यस्मात्ततो वां(नौ) समुपेक्षसे ।।२१।।
दाता सर्वेश्वरोऽपि त्वं शरणागतरक्षकः। श्रेष्ठास्ति बिरुदालिस्ते कर्मास्माकं तु दुर्हरम् ।।२२।।
इच्छामात्रात् त्रिभुवनं रजसा सृजसि प्रभो। पासि सत्त्वगुणेन त्वं भोः स्वामिन्विश्वपालक ।।२३।।
लयं समस्तजगतः करोषि तमसाऽपि च। गुणैस्त्रिभिस्त्वमेवैकस्त्रिमूर्तिरसि देव भोः ।।२४।।
त्वदग्रतः सिद्धयोऽष्टौ क्रीडन्ति निधयो नव। कुबुद्धिमावयोर्दृष्ट्वा नाथोपेक्षितवानसि ।।२५।।
अनयं[1] वीक्ष्य लोकेऽस्मिन्राज्ञे कथयति द्रुतम्। श्रुत्वा राजाऽपि दण्डार्हं दण्डयत्यविलम्बतः ।।२६।।
रोगग्रस्तो यदा रोगी याति वैद्यगृहं प्रति। वैद्योऽप्यगद[2]दानेन गदशान्तिं करोत्युत ।।२७।।
त्वं त्रिमूर्त्यवतारोऽसि ख्यातिस्ते दूरतो गता। त्वं हि भक्तजनाधार इति लोका वदन्ति च ।।२८।।
मया किमपराद्धं ते ग्रामाणां विंशतिं द्रुतम्। अतीत्य चागता ध्यायंस्त्वां विस्मृत्य स्वकानपि ।।२९।।
मत्समाना समानास्ता नार्यो भर्तृसुतान्विताः। जाता शिलासमानाऽहं दुर्भगायाः कुतः सुतः ।।१३०।।
सदा मम पती रोगी कुतः पुत्रो भवेन्मम। अत एवागता स्वामिन्त्सकामस्तु ममागमः ।।३१।।
आरोग्यं मे भवेत्पत्युः सुपुत्रोऽपि च मे भवेत्। कृपासिन्धो ममाशाऽद्य स्वामिन्त्सम्पूर्णतां गता ।।३२।।
मनोरथोऽपि फलितो भर्ताऽप्यारोग्यतां गतः। पुत्रा हि बहवो जाताः प्रसिद्धाऽऽख्या तवाऽभवत् ।।३३।।
मनोरथा हि फलिता अतोऽनुज्ञामवाप्य ते। कीर्तिमादाय यास्यामि परलोकं धवान्विता ।।३४।।
इति चिन्तयती मार्गे गच्छन्ती सुदती सती। सङ्गमं प्राप्य चाश्वत्थे ददर्श स्वामिनं गुरुम् ।।३५।।
दूरे स्थिता क्षणं साध्वी साष्टाङ्गं प्रणनाम तम्। गुरुस्तदाऽऽह सौभाग्यं ध्रुवं तेऽस्तु सुवासिनि ।।३६।।

१.अन्यायम्। २.औषधम्।

एकभक्त्या पुनः साऽपि ननाम श्रीगुरुं पुनः। स्वामी तथैव च प्राह तां त्वमष्टसुता भव ।।३७।।
इति स्वामिवचः श्रुत्वा मन्दहास्ययुता जनाः। विस्तरात्कथयामासुस्तदा श्रीगुरवेऽखिलम् ।।३८।।
स्वामिन्नस्या धवोऽद्यैव गतोऽत्रैव हि पञ्चताम्। परन्धामगतस्य स्त्री कथमेषा सुवासिनी ।।३९।।
शवः श्मशानं नीतश्च भवदाज्ञामवाप्य च। कर्तुं धवानुगमनमिच्छतीयमिहागता ।।१४०।।
आज्ञया भवतः शीघ्रं गत्वा भूयः पतिव्रता। धर्मेण भर्तारमनुगमिष्यत्यस्ततः पुरा ।।४१।।
इति तेषां वचः श्रुत्वा श्रीगुरुः प्रहसन्जगौ। स्थिरं सौभाग्यमेतस्या मरणं तु कथं भवेत् ।।४२।।
लोकाः शवं चानयत सत्वरं मम सन्निधौ। कदा प्राणा गतास्तस्य निरीक्ष्यिष्यामि चक्षुषा ।।४३।।
मम वाक्यं तु न मृषा भविष्यति विनिश्चितम्। अस्याः स्थिरं हि सौभाग्यं सन्देहो नात्र दृश्यते ।।४४।।
कर्पूरगौरो निर्धारं वाक्यमस्यास्य करिष्यति। न कार्यः प्रेतसंस्कारः शवमानयत द्रुतम् ।।४५।।
इति श्रीगुरुणाऽऽदिष्टा धावन्तस्ते जनास्तदा। ते याताः शवमानेतुमन्येऽपि कुतुकान्विताः ।।४६।।
अत्रान्तरे द्विजास्तत्र चत्वारः पूजितुं गुरुम्। समगता भक्तियुक्ताः पूजामारेभिरे गुरोः ।।४७।।
रुद्रसूक्तेनाभिषिच्य श्रीगुरोश्चरणे शुभे। उपचारैः षोडशभिर्भक्त्यानर्चुः सुभाविकाः ।।४८।।
पादावनेजनं तीर्थमानर्चुरुपचारतः। तावच्छवं समादाय ब्राह्मणा अपि चागताः ।।४९।।
शवं ते स्थापयामासुः श्रीगुरोः सम्मुखं द्विजाः। श्रीगुरुः प्राह भो विप्रा दूरीकुरुत चांशुकम् ।।१५०।।
ततो गतप्रावरणं मुक्तबन्धं शवं तु तम्। तीर्थाम्बुना प्रोक्षयेत्थमादिदेश द्विजं गुरुः ।।५१।।
गुर्वाज्ञया तीर्थजलैः प्रोक्षयामास तं द्विजः। ददर्श श्रीगुरुश्चापि सुधादृष्ट्या शवं तदा ।।५२।।
गुरुणा स सुधादृष्ट्या वीक्षितोऽपि मृतो द्विजः। जीवितश्चालयन्नङ्गमुत्थायोपाविशत्तदा ।।५३।।

१. आज्ञापितवान्।

नग्नोऽहमिति स -हीतः सावधानतया स्थितः। परिधाय नवं वस्त्रं पत्न्या दत्तमुपाविशत् ।।५४।।
उपाहूय स्त्रियं विप्रः पप्रच्छ क्व च भामिनि। त्वयाऽऽनीतोऽहमप्येष कोऽयमत्र यतीश्वरः ।।५५।।
स्थितेष्वेतेषु चाप्यत्र कथं निद्रावृतोऽभवम्। न बोधितस्त्वया कस्मादिति पप्रच्छ स स्त्रियम् ।।५६।।
पत्न्या पृष्टा स्मितमुखी सखी सर्वं शशंस सा। तत उत्थाय तौ चोभौ गुरवे चक्रतुर्नतिम् ।।५७।।
तदंघ्र्योः शिर आधाय स्तुवीतः स्मास्फुटाक्षरौ। दृष्ट्वाऽऽनन्दाश्रुयुक्तौ तौ ननन्दुः सकला जनाः ।।५८।।
दम्पती ऊचतुः पापावावां दोषगणावृतौ। दोषानुसारि जन्मेदं भोः स्वामिन्लब्धमावयोः ।।५९।।
अत्रापि दुर्धिया पापं कृत्वा मग्नावकाम्बुधौ[१]। त्रिमूर्ते तेन चावाभ्यां विस्मृते ते पदे गुरो ।।१६०।।
समस्तजीवमात्राणां रक्षिता त्वं हि शङ्करः। ख्यातिस्त्रिभुवने तेऽसौ शरणागतवरप्रद ।।६१।।
सच्चिदानन्दरूपस्त्वं त्राहि त्राहि जगद्गुरो। साक्षात्त्वं ब्रह्मविष्णवीशो विश्वमूर्ते परात्पर ।।६२।।
त्राहि त्राहि जगद्भर्तस्त्राहि त्राहि च विश्वकृत्। गुरुनाथ कृपाब्धे त्वं भक्ताभीष्टवरप्रदः ।।६३।।
गुरुमूर्ते जय जय पशुपस्त्वं जटाधरः। नृदेहेनावतीर्णोऽसि स्वावनायावनाविह[२] ।।६४।।
पिनाकपाणे वां (नौ) त्राहि त्राहि देवशिरोमणे। रक्षसि त्वं भक्तजनानापद्भ्योऽपि निरन्तरम् ।।६५।।
सर्वभूतनिवासस्त्वं वासुदेव नमोऽस्तु ते। आवाभ्यां विदितोऽसि त्वं मायारूपप्रवर्तकः ।।६६।।
करोषीच्छावशात्सृष्टिं त्वमेवासीश विश्वकृत्। आवाभ्यां विदितोऽसि त्वं ज्ञानरूपोऽप्यगोचरः ।।६७।।
लीलेयं ते त्रिभुवनं त्वदंघ्र्योः स्थापितं शिरः। निश्चयेनेयमिच्छा वां (नौ) स्वामिन्माऽस्तु पुनर्भवः।।६८।।
न शृणोति वचो यस्ते तस्मै क्रुद्ध्यसि शिक्षक। दृष्टोऽस्यावां प्रशान्तस्त्वं निष्कलङ्को निरावृतिः।।६९।।
न तेऽस्ति मायिकः क्रोधस्त्वमानन्दसहस्रगुः। भासि नानात्मकः स्वामिन्कृपाब्धे भक्तरक्षक ।।१७०।।

१.दुःखसागरे। २.इह अवनौ स्वानां भक्तानामवनाय।

जीवमात्रे कृपा तेऽस्ति शरणागतरक्षक। पुमर्थदाखिलं सौख्यं ददासीह परत्र च ।।७१।।
त्वं चिन्मात्राकरो देव त्वं च कारुण्यसागरः। स्वामिन्क्षमस्वापराधान्नरसिंहसरस्वति ।।७२।।
इति नानाविधैस्तोत्रैर्दम्पतीभ्यां स संस्तुतः। आश्वासयामास च तौ श्रीगुरुस्तुष्टमानसः ।।७३।।
पूर्णयुषोऽष्टपुत्रा वां भविष्यन्ति श्रियान्विताः। पूर्वदोषाः प्रणष्टा वां देहान्ते मुक्तिरुत्तमा ।।७४।।
चतुर्विधाः पुमर्थाश्च लब्ध्वा वां मत्प्रसादतः। निःसंदेहं सुखेनैव भवद्भ्यां स्थेयमालये ।।७५।।
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं तत्र नार्यो नरा अपि। उच्चैरानन्दिताः सर्वे चक्रुर्जयजयध्वनिम् ।।७६।।
सर्वेऽपि प्रणतिं चक्रुस्तुष्टुवुश्च जगुर्यशः। नीराज्य भक्तिसंयुक्ताश्चक्रुर्जयजयध्वनिम् ।।७७।।
तत्रैको ब्राह्मणो धूर्तः कुबुद्धिः स नराधमः। संशयाविष्टचित्तः सन्पप्रच्छ श्रीगुरुं तदा ।।७८।।
श्रीगुरो भगवन्स्वामिन्पृच्छाम्येकं वदस्व मे। संशयोऽयं महानेष देव मे मनसि स्थितः ।।७९।।
वेदशास्त्रपुराणानि प्राहुरेतत्सनातनम्। मूर्ध्नि यद्ब्रह्मलिखितं तत्सत्यं नैव संशयः ।।१८०।।
नापमृत्युर्द्विजस्यायं महामृत्युर्दिवाऽऽगतः। जीवितोऽयं कथं ब्रह्मलिपिः सत्याथवा मृषा ।।८१।।
अभिप्रायं न वेद्म्यस्य स्वामिन्कथय तत्स्फुटम्। इत्युक्तः श्रीगुरुर्मूर्खब्राह्मणं प्रहसन्जगौ ।।८२।।
शणुस्व ब्राह्मणेदं त्वं विस्तरेण वदामि ते। शतायुर्निश्चितं त्वस्य विधिनैवाग्रजन्मनि ।।८३।।
लिखितं ब्राह्मणस्यात्र त्रिंशदायुर्मया तु तत्। प्रार्थितं त्वग्रतो ब्रह्मंस्त्रिंशदायुः समर्पय ।।८४।।
शतायुरत्र देह्यस्मा इति भक्तहिताय मे। गृहीतं ब्रह्मणस्तस्मान्मूढविप्र लिपिः सती ।।८५।।
तच्छ्रुत्वा विस्मिता लोकाः साष्टाङ्गं नेमुरीश्वरम्। स्वं स्वं स्थानं ययुः सर्वे दिक्षु ख्यातिरियं तता[1] ।।८६।।
प्रीता सा सङ्गमे स्नाता पतियुक्ता पतिव्रता। हृष्टान्तःकरणाभीष्टप्रदं गुरुमपूजयत् ।।८७।।

१.विस्तृता।

बहुद्रव्यं व्ययीकृत्य तर्पयामास सा द्विजान्। अस्तङ्गतस्ततः सूर्यस्ताभ्यां प्राप गुरुर्मठम् ।।८८।।

नामधारक माहात्म्यमपूर्वं श्रीगुरोः कथा। या वृत्ताऽप्यग्रतस्तां ते प्रवक्ष्येऽवहितः शृणु ।।८९।।

एवं गङ्गाधरसुतो यः सरस्वत्यभिख्यो मुख्योपायं भवजलनिधेस्तर्तुमुत्तर्तुकामान्।

ब्रूते सच्छ्रीगुरुचरितकं विस्तराद्ग्रन्थमेतं ये तं शृण्वन्त्यनुदिनमहो तेऽखिलाभीष्टभाजः ।।१९०।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण

सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां

वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे द्वात्रिंशः (अध्यायः)।।

आदितः श्लोकाः।।३७२८।।

।। अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः।।३३।।

।। श्रीगणेशाय नमः।।

नामधारकशिष्याग्र्यः संलग्नः सिद्धपादयोः। करौ सन्धाय विनतो भक्तियुक्तोऽब्रवीदिदम् ।।१।।
भोः प्राक्कथाऽनुसंधानं स्वामिन्त्सिद्धमुने त्विदम्। गुरुमन्वागता कान्तान्विता साऽपि पतिव्रता ।।२।।
श्रीगुरुश्च मठं प्राप्तस्ततश्चाग्रे कथं कथा। प्रवृत्ता तां कथय मे भोः स्वामिन्विस्तरेण हि ।।३।।
इत्युक्तः सिद्ध ऊचे तं शृणु बालक दम्पती। प्रातःकाले परेद्युस्तौ तं श्रीगुरुमुपागतौ ।।४।।
करौ बद्ध्वोचतुर्नम्रो यदा शोकोऽभवत्तदा। यतिरेकः समागत्य नानाधर्ममुपादिशत् ।।५।।
रुद्राक्षांश्चतुरो दत्त्वा प्राह बद्ध्वास्य कर्णयोः। द्वौ द्वौ कण्ठेऽपि च ततो दाहः कार्यो यथाविधि ।।६।।
अन्यच्च तत्कथितं तेन रुद्रसूक्तेन च द्विजाः। श्रीगुरोरभिषिञ्चन्ति पादे तत्तीर्थमानय ।।७।।
तेन तीर्थेन सर्वाङ्गं शवस्य प्रोक्ष्य चापि च। स्वामिनो दर्शनं कार्यं श्रीनृसिंहाभिधस्य च ।।८।।
इत्युक्त्वा स ययौ साधुस्ते रुद्राक्षा इमे स्थिताः। स्वामिन्पतिश्रवणयोर्द्वौ बद्धौ द्वौ गलेऽपि च ।।९।।
इति श्रुत्वा सतीसूक्तिं श्रीगुरुः प्रहसञ्जगौ। मया रूपान्तरेणाक्षा[१] दत्ता भक्तिस्तवेक्षिता ।।१०।।
रुद्राक्षाणामनुपमो महिमोभयसिद्धिदः। त्वं भक्तासि ततो वक्ष्ये सावधानतया शृणु ।।११।।
श्रद्धाभक्त्याऽथवाऽभक्त्या रुद्राक्षांश्च बिभर्ति यः। तं न स्पृशन्ति पापानि नीचं वाऽप्यथवोत्तमम्।।१२।।
रुद्राक्षधारणात्पुण्यमद्धा[२]ऽपरिमितं सति। नेदृशेन समं पुण्यं यच्छ्रुतिस्मृतिसम्मतम् ।।१३।।
नरः सहस्रसंख्याकरुद्राक्षस्रजमुत्तमाम्। बिभर्ति स स्वरूपेण रुद्रो ज्ञेयोऽमरार्चितः ।।१४।।
सहस्राणामलाभे तु बाह्वोः षोडश षोडश। एकः शिखायां च चुतर्विंशतिः करयोर्द्वयोः ।।१५।।

१.रुद्राक्षाः। २.सत्यम्।

द्वात्रिंशता तथा कण्ठाभरणं मस्तकेऽभितः। चत्वारिंशच्च षट् षट् च धार्याः श्रवणोर्द्वयोः ।।१६।।
दृशोरेकोऽप्यष्टशतं रुद्राक्षा अप्युरःस्थले। एवं बिभर्ति रुद्राक्षान्रुद्रपुत्रसमः स च ।।१७।।
प्रवालस्फटिकस्वर्णरूप्यवैडूर्यमौक्तिकैः। सहिताः सुहिता अक्षमाला धार्या महाहिताः ।।१८।।
तत्पुण्यममितं प्रोक्तं तेऽप्यक्षा बहुधाः स्मृताः। लभ्यन्ते समये ये ये ते ते धार्याः प्रयत्नतः ।।१९।।
यद्गले सन्ति रुद्राक्षास्तं न स्पृशन्ति पातकम्। निश्चिता सद्गतिस्तस्य रुद्रलोके त्वखण्डिता ।।२०।।
अक्षमालामनुष्ठाने धृत्वा जपति ये नरः। तज्जपस्य फलं प्रोक्तमनन्तं शणु चैकधीः ।।२१।।
घोरं तस्य वृथा जन्म यो रुद्राक्षेण वर्जितः। त्रिपुण्ड्रा नैव यन्मूर्ध्नि तस्य जन्म निरर्थकम् ।।२२।।
रुद्राक्षान्मस्तके बद्ध्वा यद्वा श्रवणयोर्द्वयोः। यः स्नाति मानवस्तस्य गङ्गास्नानफलं भवेत् ।।२३।।
रुद्राध्यायेन रुद्राक्षं योऽभिषिञ्चति भक्तिमान्। लिङ्गार्चनसमं तस्य फलं भवति निश्चलम् ।।२४।।
एकवक्त्रः पञ्चवक्त्र एकादशमुखोऽथवा। चतुर्दशमुखोऽन्यो वा भवामय[१]हरः परः ।।२५।।
रुद्राक्षा उत्तमा एते यद्वा लभ्यन्ति ते यदा। प्रीत्या धार्यास्तदा तेऽपि चतुर्विधपुमर्थदाः ।।२६।।
एषां प्राचीनमाख्यानं शृणु पातकनाशनम्। विशेषतोऽशेषदोषा नश्यन्त्येवावधारय ।।२७।।
राजा काश्मीरदेशीयो भद्रसेनभिधोऽभवत्। सुधर्मनामकस्तस्य प्रख्यातः सचिवोऽभवत् ।।२८।।
राज्ञश्च मन्त्रिणः पुत्रो तारको नाम सद्गुणः। उभावपि ज्ञानवन्तौ सखायौ तौ परस्परम् ।।२९।।
एकस्थाने तिष्ठतः स्म समानवयसौ तु तौ। क्रीडाविद्याभ्यासनादौ तौ सहैव हि चेरतुः ।।३०।।
शयने भोजनादौ तौ प्रेम्णैव सह चेरतुः। महाज्ञानौ कुमारौ तौ शङ्करार्चनतत्परौ ।।३१।।
सर्वाङ्गेष्वपि रुद्राक्षभूषणान्येव चक्रतुः। भस्मत्रिपुण्ड्रतिलकौ सर्वदैव सहासतुः ।।३२।।

१.संसाररोगः।

स्वर्णाभरणरत्नानि मत्वा लोहसमानि तौ। विना रुद्राक्षमालाभिर्दधतुर्नान्यभूषणम् ।।३३।।
मात्रा पित्रा बन्धुभिर्वा दत्तान्याभरणानि तौ। लोहपाषाणतुल्यानि मत्वा प्रजहतुर्भुवि ।।३४।।
अथ तत्रैकदिवसे तस्य भूपस्य मन्दिरे। पराशरऋषिः प्राप साक्षाद्ब्रह्मैव केवलम् ।।३५।।
आयान्तमृषिमालोक्य राजा बद्धकरो नतः। पाद्यार्घ्याद्युपचारैस्तं पूजयामास भक्तितः ।।३६।।
सिंहासने चोपवेश्य स्तुत्वा नानाविधैः स्तवैः। साष्टाङ्गं प्रणनामामुं राजाऽऽनन्दाश्रुसम्प्लुतः ।।३७।।
राजा मुनिवरं भक्त्या करौ सन्धाय चाब्रवीत्। लग्नं सून्वोः पिशाचत्वं तयोः किं कारणं वद ।।३८।।
रत्नान्याभरणान्येतौ दत्तान्यपि न गृह्णतः। कण्ठाभरणभूषादि रुद्राक्षैरेव कुर्वतः ।।३९।।
किं ज्ञानमेतयोः स्वामिन्नुक्तावपि न गृह्णतः। भवान्प्रकथयत्वाभ्यां कुमारौ श्रोष्यतस्तु तत् ।।४०।।
भूतं भव्यं भवद्वेद त्रिकालज्ञो भवान्मुनिः। अनयोः कोऽस्त्यभिप्रायो विस्तरात्कथयस्व मे ।।४१।।
इति राजवचः श्रुत्वा हर्षयुक्तः पराशरः। प्रहसन्कथयामास विचित्रं शृणु भूपते ।।४२।।
पुत्रस्य ते मन्त्रिणश्च शणु विस्मयकारकम्। वक्ष्यामि पूर्ववृत्तान्तं जातौ येनेदृशाविमौ ।।४३।।
पुरैका वारवनिता नन्दिग्रामे सुसम्मता। तेजसा चन्द्रवद्भाता रूपलावण्यरञ्जिता ।।४४।।
पूर्णिमाचन्द्रवद्यस्याः शिरसि च्छत्रमुत्तमम्।सुखासनं स्वर्णमयं यस्याः शोभासमन्वितम् ।।४५।।
हिरण्मयं यद्भवनं हेममय्यो च पादुके। नानाविधानि चित्राणि यस्या आभरणानि च ।।४६।।
पर्यङ्को रत्नखचितो दिव्यानि वसनानि च। गोमहिष्यश्वदास्यश्च यस्या बह्व्योऽभवन्नृप ।।४७।।
अतीव सुन्दरी सोमकान्तिः सा नवयौवना। सा सर्वाभरणा भाति मारस्येवापरा रतिः ।।४८।।
दिव्यकुङ्कुमकस्तूरीगन्धपुष्पयुताऽञ्चिता। तस्या गेहेऽखिला भोगा आसन्ख्याताऽपि सर्वतः ।।४९।।
धान्यर्धिर्यद्धनस्यापि न मितिः कोटिसंख्यया। ईदृशी वारवनिता नगरे ख्यातिमागता ।।५०।।

कान्ता सा सर्वदा प्रीता मता साऽपि पतिव्रता। धर्मज्ञा तर्पयामास द्रव्यान्नवसनैर्द्विजान् ।।५१।।
नानारत्नाञ्चितस्तस्या उन्नतो नाट्यमण्डपः। नित्यं नृत्यति तत्रासौ सर्वाभरणभूषिता ।।५२।।
सखावर्गैरपि समं नृत्यति स्म मनोरमम्। कुक्कुटो मर्कटश्चोभौ बद्धौ तन्नाट्यमण्डपे ।।५३।।
तौ च रुद्राक्षमालाभिः कुक्कुटो मर्कटोऽपि च। तया सुभूषितौ शीर्ष्णि रुद्राक्षः कुक्कुटस्यच ।।५४।।
शिक्षितौ नृत्यकलया कुक्कुटो मर्कटोऽपि च। अथैकस्मिन्दिने तत्र चित्रं जातं शृणुष्व तत् ।।५५।।
शिवव्रतीति चाख्यात एको धनिक आगतः। रुद्राक्षमण्डितः शान्तः स वैश्यो भस्मभूषितः ।।५६।।
सकङ्कणे करे तस्य सूर्यकान्तिसमप्रभम्। लिङ्गं च रत्नखचितं तेजसाऽतीव रञ्जितम् ।।५७।।
वेश्या वैश्यं समायान्तं दृष्ट्वा नत्वा च सादरम्। नीत्वोपवेश्य चानर्च शोभने नाट्यमण्डपे ।।५८।।
तत्करे रत्नखचितं कङ्कणं लिङ्गमप्यसौ। यत्तेजो भूरि विततं तन्मनस्तेन मोहितम् ।।५९।।
विस्मिता वारवनिता सखीं प्राह स्पृहान्विता। तेजोमयमिदं वस्तु कांक्षते मे मनोऽप्यदः ।।६०।।
वैश्याय परिपृच्छेदं यदि दास्यति मूल्यतः। रत्याऽपि यदि वा तस्य भवेयं स्त्री त्र्यहं सती ।।६१।।
मूल्यमिच्छति चेल्लक्षसंख्याकं द्रव्यमर्पये। यदस्य मनसि प्रीतिस्तत्पृच्छेति तथेति सा ।।६२।।
वैश्यं तथैव पप्रच्छ प्रहसन्प्राह सोऽपि ताम्। मनोहरमिदं दास्ये केवलं रतिकांक्षया ।।६३।।
मुख्या वो वारवनिता या विख्याता पतिव्रता। धृतव्रता चेन्म कान्ता त्रिदिनं सर्वदाऽऽदृता ।।६४।।
तथेत्युक्तवतीं वेश्यां वैश्यो भूयः स्म पृच्छति। व्यभिचारो हि वो धर्मः सत्यं वाक्यं कुतो हि वः ।।६५।।
क्व धर्मः क्व च वा शर्म किं नाम नर्म वः। भर्मकारिष्वतः साध्वी धर्मवार्ता क्व पुंश्चलि ।।६६।।
प्रख्यातो वः कुलाचारो व्यभिचारो हि रोचते। मनोहरो नरो यो यो हृच्चाञ्चल्यात्प्रतिक्षणम् ।।६७।।
इति वैश्यवचः श्रुत्वा वारमुख्याऽब्रवीत्स्वयम्। सत्यं दिनत्रयं ते स्यां कुलस्त्रीवत्पतिव्रता ।।६८।।

याचितं देहि मेऽभीष्टं रमयामि मनस्तव। रतिप्रसङ्गेन भृशं नूनं तनुमनोधनैः ।।६९।।
भूयो वैश्योऽब्रवीद्देहि दिव्यं[१] मे यदि सत्यवाक्। त्रिदिनं धर्मपत्नीव भव त्वं कर्मणा सता ।।७०।।
इत्युक्ता वारवनिता लिङ्गोपरि करं दधौ। सूर्येन्दू साक्षिणौ कृत्वा वधूस्तस्याभवत्तु सा ।।७१।।
ततोऽभीष्टं करे तस्या बद्ध्वा वैश्यः स कङ्कणम्। लिङ्गं च वारमुख्यायाः प्रददौ करपल्लवे ।।७२।।
वैश्यो वेश्यामुवाचेदं प्राणेभ्योऽधिकं मम। इदं लिङ्गमृतं विद्धि यथार्थं ते मयोदितम् ।।७३।।
अतः प्रयत्नतस्त्वस्य रक्षणं कुरु सर्वदा। यदा भवेल्लिङ्गहानिः प्राणांस्त्यक्ष्यामि तत्क्षणम् ।।७४।।
इति वैश्यवचः श्रुत्वा तथेत्यभ्युपगम्य सा। प्राह प्राणसमं लिङ्गं पालयामि न संशयः ।।७५।।
अथोभौ हि भृशं तुष्टौ सूपविष्टौ च मण्डपे। सूर्येऽस्तमित ऊचे सा वैश्यमन्तःपुरं चर ।।७६।।
स प्राह सन्निधौ लिङ्गं न भोगसमये वह। रतिकाले शुचिस्थाने वेश्ये लिङ्गं निधेहि सत् ।।७७।।
इति वैश्यवचः श्रुत्वा लिङ्गरत्नं तु मण्डपे। मध्यस्तम्भसमीपे च निधायान्तर्गृहं गता ।।७८।।
क्षणमात्रमभूतां तौ क्रीडासक्तावुभावपि। क्षणात्तावत्प्रदीप्तेनाग्निना दग्धः स मण्डपः ।।७९।।
यथाग्नियोगात्कर्पूरो भस्मसान्नाट्यमण्डपः। तथाऽभवत्तदा वैश्यो विललाप निरीक्ष्य तत् ।।८०।।
वैश्य ऊचेऽहहा प्राणलिङ्गं दग्धं तदा तु तम्। निवार्य नागरा वह्निं शमयामासुरम्भसा ।।८१।।
शशामाग्निस्तदा यत्नाद्ददर्शुर्लिङ्गमुत्तमम्। तद्दग्धं भस्मसाज्जातं प्लुष्टौ[२] मर्कटकुक्कुटौ ।।८२।।
तद्दृष्ट्वा दुःखितो वैश्यो विलपन्निदमब्रवीत्। प्राणलिङ्गं हि मे दग्धमतः प्राणांस्त्यजाम्यहम् ।।८३।।
इत्युक्त्वा निर्गतो गेहाद्बहिर्वैश्यः स सत्वरम्। अग्निं प्रज्वाल्य बहुभिः काष्ठैर्ज्वालालिमालिनम् ।।८४।।
दग्धं मे लिङ्गमित्येष प्रविवेशाग्निमाशु तम्। दृष्ट्वा नागरिका लोका विस्मिता दुःखिता सती ।।८५।।

१.यदि सत्यावागसि तर्हि दिव्यं प्रमाणं देहि। २.दग्धौ।

वेश्या प्राहाहहाहो किं पतिहत्या मयाऽर्जिता। मण्डपेन समं लिङ्गं क्षणाद्दग्धमहो कथम् ।।८६।।
मम प्राणेश्वरो वैश्यस्तस्य नाशोऽभवद्यतः। तं विनाऽत्र क्षणं स्थेयं न पतिव्रतया मया ।।८७।।
इति निश्चित्य साऽऽहूय विप्रान्नत्वा यथाविधि। अनुगन्तुं प्रवृत्ताऽभूद्ददौ दानानि धर्मतः ।।८८।।
भूषणानि च वस्त्राणि दत्त्वा कोशांस्तथाऽखिलम्। द्विजेभ्यो दीपयामास सा वह्निं चन्दनेन्धनैः ।।८९।।
आत्मनः सोदरान्बन्धून्नत्वाऽऽहाज्ञापयन्तु माम्। भर्तारमनु यास्यामि सतीधर्मानुसारतः ।।९०।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा दुःखिता बन्धवोऽवदन्। केयं तव मतिर्हीना धर्मोऽयं कीदृशस्तव ।।९१।।
वेश्यागृहे तु रत्यर्थं नरा आयान्त्यनेकशः। तेषां संख्याऽपि नायं तु कथं जातः पतिस्तव ।।९२।।
कुतो वैश्यः कुतो लिङ्गं क्व धर्मोऽङ्गं कुतो वृथा। जहासि वेश्याधर्मस्तु पुरुषो नूतनोऽन्वहम् ।।९३।।
कत्यायान्तीदृशो वैश्याः सर्वेषां त्वं कथं सती। हसन्ति त्वां नागरिकाः लोकाः केयं मतिस्तव ।।९४।।
एवं जनैः समस्तैः सा बन्धुभिश्चापि वारिता। नादृत्य वारवनिता साऽनुगन्तुं समुद्यता ।।९५।।
वेश्या प्राह तदा सर्वान्वैश्यो मे पतिरादृतः। दिव्यं कृतं मया यत्र सूर्येन्दू साक्षिणौ स्थितौ ।।९६।।
व्रतं त्र्यहमहोरात्रं कृतं मे क्षितिसाक्षिकम्। जाताऽहं धर्मतस्तस्य वैश्यस्यैवाङ्गना सती ।।९७।।
पतिर्मम प्रमीतः[१] स दैवात्किं जीवितेन मे। ख्यातः पतिव्रताधर्मो वेदशास्त्रादिसम्मतः ।।९८।।
याऽनुयाति पतिं साध्वी प्रीत्या सा तु पदे पदे। अश्वमेधफलं पूर्णं लभते नात्र संशयः ।।९९।।
कुलैकविंशतिं मातापितृसम्बन्धिनीं तु सा। पतिसम्बन्धिनीं चैव गृहीत्वा याति वै दिवम् ।।१००।।
यद्येते नरकस्था वा समस्तानपि तान्पितॄन्। समादाय प्रयात्येषा स्वर्गं लोकमिति स्मृतिः ।।१।।
इयत्पुण्यं त्वनुगमे किं वृथा जीवितेन तत्। संसारे दुःखदेऽसारे कदाऽपि मरणं खलु ।।२।।

१.मृतः।

अत एव प्रार्थये व इत्युक्त्वाऽग्निमुपागता। अग्निं प्रणम्य सा वेश्या सन्तोषेण युता सती ।।३।।
सर्वेश्वरं च संस्मृत्य मनसाऽर्कं प्रणम्य च। अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य प्रेम्णाऽनुद्विग्नचेतसा ।।४।।
सर्वान्द्विजान्नमस्कृत्य स्थिता साऽग्निसमीपतः। दहने विजहौ देहं तदा चित्रमभूदिदम् ।।५।।
सदाशिवः पञ्चवक्त्रो नादसूत्रोऽग्निमध्यतः। दशहस्तः पानपात्रत्रिशूलडमरून्दधत् ।।६।।
भस्मलिप्तो जटाधारी समारूढः स नन्दिनम्। उपर्येव दधौ वेश्यां कराभ्यां स तदा शिवः ।।७।।
तदा शशाम[१] कुण्डेऽग्निः सहसा भक्तवत्सलः। जगन्नाथस्तु तद्भक्त्या प्रसन्नोऽभवदीश्वरः ।।८।।
व्योमकेशः समुद्धृत्य वेश्यां धृत्वा तु तां करे। प्राह वेश्ये प्रसन्नोऽस्मि वरं वरय कांक्षितम् ।।९।।
परीक्षामेव ते कर्तुं धर्मधैर्यं च वीक्षितुम्। ईश्वरोऽहमुपायातो वैश्यरूपेण ते गृहम् ।।११०।।
अहमेवाभवं वैश्यो लिङ्गमप्यहमेव च। मायाग्निः कल्पितो मेऽपि दग्धोऽसौ नाट्यमण्डपः ।।११।।
वीक्षितुं ते मनोधैर्यं कृतमग्निप्रवेशनम्। त्वया कृतं व्रतं सत्यं त्वमेवासि पतिव्रता ।।१२।।
अहं तुष्टोऽस्मि ते भक्त्या वरं वरय कांक्षितम्। दीर्घायुः श्रियमारोग्यं यच्चाभीष्टं वृणीष्व तत् ।।१३।।
इत्युक्ता प्राह सा वेश्या चन्द्रमौलिन्न भुव्यधः। स्वर्गेऽपीच्छेऽहंयु[२]भोग्यान्भोगान्नारकसम्मतान् ।।१४।।
भृङ्गीभवितुमिच्छामि भवत्पादाम्बुजे सदा। ममेष्टबन्धुवर्गाश्च तिष्ठन्तु तव सन्निधौ ।।१५।।
दासीर्दासांश्च मेऽशेषान्त्स्वर्गं तान्सकलान्नय। सर्वेश पशुप स्वामिन्स्थास्यामस्तव सन्निधौ ।।१६।।
संसारयातनाभ्योऽस्मान्द्रुतं स्वामिन्विमोचय। माऽस्माकं पुनरावृत्तिभवत्विति पदेऽग्रहीत् ।।१७।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा प्रसन्नः प्राह चेश्वरः। छित्त्वा तद्भवबन्धं तान्स्वर्गं लोकमनीनयत् ।।१८।।
यौ नाट्यमण्डपे तस्या मर्कटः कुक्कुटस्तथा। रुद्राक्षभूषितौ दग्धावुभावपि च ताविमौ ।।१९।।

१.शान्तो बभूव। २.अहंकारवद्भिर्भोग्यान्।

शणु राजन्प्रवक्ष्यामि त्यक्त्वा मर्कटजन्म तत्। तेन पुण्यप्रभावेन जातः सोऽयं तवोदरे ।।२०।।
कुक्कुटोऽपि स एवायं जातस्ते मन्त्रिणः सुतः। रुद्राक्षधारणादेतौ जातौ राजसुतौ नृप ।।२१।।
तावेतौ पूर्वसंस्काराज्जातौ राजसुतौ खलु। ज्ञानवन्तावुभावेतावीशभक्तौ न संशयः ।।२२।।
पूर्वजन्मनि चाज्ञानाज्जातं रुद्राक्षधारणम्। तेन पुण्यप्रभावेन जातौ तव कुमारकौ ।।२३।।
अधुना पूर्वसंस्कारजन्यज्ञानेन तावुभौ। रुद्राक्षान्दधतः पुण्यमितिर्नैवानयोर्नृप ।।२४।।
श्रीगुरुर्दम्पती प्राह भूपमेवे पराशरः। कुमारपूर्वचरितं विस्तरेणाब्रवीदिदम् ।।२५।।
इति श्रुत्वा मुनिवचो राजा बद्धाञ्जलिर्नतः। पराशरमृषिं भूयः पप्रच्छ विनयान्वितः ।।२६।।
सिद्धोऽवदद्विस्तरेण वक्ष्ये तन्नामधारक। कथेयमग्रियाऽपूर्वा सावधानोऽवधारय ।।२७।।

एवं सरस्वत्यभिधोऽपि गङ्गाधरस्य पुत्रोऽथ गुरोश्चरित्रम्।
वक्ष्यत्यदः श्रोष्यति यस्तु भक्त्या लभेत्त्रिवर्गं सहितं स मुक्त्या[१] ।।१२८।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां ज्ञानकाण्डे त्रयस्त्रिंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।३८५६।।

१.मुक्त्या सहितं त्रिवर्गं - धर्मार्थकाममोक्षानित्यर्थः।

।। अथचतुस्त्रिंशोऽध्यायः।।३४।।

।। श्रीगणेशाय नमः।।

श्रीगुरुर्दम्पती प्राह तं काश्मीरनृपं प्रति। एतद्रुद्राक्षमाहात्म्यं पुण्यं प्राह पराशरः ।।१।।
तस्य राज्ञः कुमारस्य चरितं पूर्वजन्मजम्। पराशरेण मुनिना विस्तरेणोदितं शुभम् ।।२।।
तच्छ्रुत्वा भूपतिस्तुष्टो लग्नो मुनिपदाम्बुजे। तस्थौ करद्वयं बद्ध्वा विनयाऽवनतोऽग्रतः ।।३।।
राजा मुनीश्वरं प्राह स्वामिन्नः सम्यगीरितम्। रुद्राक्षधारणात्पुण्यं लब्धमात्मजयोः पुरा ।।४।।
धृता आभायां हि रुद्राक्षा अज्ञानात्पूर्वजन्मनि। तत्पुण्यफलतस्त्वेतौ जातौ राजकुमारकौ ।।५।।
ज्ञानेनैवाधुना त्वेतौ रुद्राक्षान्दधतः सुतौ। अतः परं कथं भावि पुत्रयोरेतयोर्वद ।।६।।
त्रिकालज्ञो भवान्वेत्ति भूतं भव्यं भवच्च यत्। मुने कथय मे स्वामिन्फलं भावि कुमारयोः ।।७।।
इति राजवचः श्रुत्वा पराशर उवाच तम्। अस्ति भाविफलं सम्यगनयोस्तव पुत्रयोः ।।८।।
राजन्यत्तव पुत्रस्य भावि तद्दुःखकारकम्। श्रवणात्ते भवेद्दुःखं कथं वक्ष्यामि ते वद ।।९।।
राजा पुनर्नतः प्राह स्वामिन्कथय मेऽखिलम्। दुःखस्यापि प्रतीकारं भवानेव करिष्यति ।।१०।।
इत्युक्तः स ऋषिः प्राह किमवाच्यं महात्मनाम्। राजञ्छृणु कुमारस्ते द्वादशाब्दायुरेव हि ।।११।।
तत्रापि सप्तदिवसा अवशिष्टस्ततः परम्। अष्टमे दिवसे मृत्युस्त्वत्पुत्रस्यागमिष्यति ।।१२।।
इति श्रुत्वा मुनेर्वाक्यं क्षणं राजाऽऽस मूर्च्छितः। उत्थितोऽपि पुनस्तूच्चै रुरोदातीव दुःखितः ।।१३।।
स प्राह दुःखितो धृत्वा पराशरपदाम्बुजे। रक्ष रक्ष तपस्विन्मां त्वामहं शरणं गतः ।।१४।।
एवं नानाप्रकारेण दुःखितो मुनिपादयोः। सस्त्रीकः पतितो राजा किं करोमीति च ब्रुवन् ।।१५।।
ऋषीश्वरः कृपासिन्धुराश्वास्य प्राह तं नृपम्। जगद्गुरुमाकान्तं प्रयाहि शरणम् शिवम् ।।१६।।

मनोगतं भयं त्यक्त्वा त्वं चिन्तय सदाशिवम्। तमाराधय भक्त्या त्वं शूलपाणिः स रक्षिता ।।१७।।
शृणुष्वैकाग्रमनसा भूपते कथयामि ते। अजेयमपि तं कालं जेतुं सूपायमुत्तमम् ।।१८।।
एको देवो व्योमकेशः स्वर्गे मृत्यौ रसातले। भगवान्सच्चिदानन्दस्वरूपो निष्कलः शिवः ।।१९।।
स देवो मूर्तिमन्तं तं ब्रह्माणं रजसाऽसृजत्। ततः सृष्टिक्रमज्ञप्त्यै[१] स वेदांश्चतुरोऽसृजत् ।।२०।।
वेदान्विरिञ्चयेऽदा[२]त्तंस्तेष्वेवोपनिषच्च या। संरक्षिता चात्मतत्त्वसंग्रहाख्या महात्मना ।।२१।।
रुद्राध्यायं वेदसारं[३] यामाहुर्भक्तवत्सलः। सर्वेश्वरोऽपि तं ब्रह्मदेवाय प्रददौ मुदा ।।२२।।
रुद्राध्यायस्य तस्यापि महिमाऽनुपमः खलु। रुद्रोऽव्यय इति ख्यातो यस्य नाशः कदाऽपि नो ।।२३।।
रुद्राध्यायः परं तत्त्वं शिवाख्यं सर्वतोऽधिकम्। ब्रह्मा प्रकाशयामास चतुर्वेदांश्चतुर्मुखैः ।।२४।।
पूर्वादिक्रमतो वेदाश्चत्वारो निर्गता विधेः। मुखेभ्योऽत्र यजुर्वेदो दक्षिणास्यत उद्गतः ।।२५।।
रुद्राध्यायस्तूपनिष्त्सारभूतोऽत्र कामधुक्। यजुर्वेदान्तर्गतोऽमुं ब्रह्मदेवोऽब्रवीन्मुनीन् ।।२६।।
समस्तेभ्यो मरीच्यात्रिप्रभृतिभ्यो यथाविधि। देवर्षिभ्यो मुनिभ्यश्च कथयामास विश्वसृट् ।।२७।।
मरीच्यात्रिमुखास्ते च सर्वे देवर्षयोऽपि च। रुदुरमध्यापयामासुर्ऋषिभ्योऽनुक्रमेण हि ।।२८।।
ततस्त ऋषयः शिष्यान्रुद्राध्यायं स्वकान्स्वकान्। अध्यापयामासुरथो स्वशिष्यांस्तेऽपि चाब्रुवन् ।।२९।।
एवं भुवि प्रवृत्तोऽयं रुद्रो मन्त्रो न चेदृशः। शीघ्रसिद्धिप्रदो नान्यशच्तुर्वर्गप्रदोऽप्ययम् ।।३०।।
महादोषा यदि कृताः पातकानि बृहन्यपि। पूतो भूत्वा रुद्रजपात्स गच्छेत्परमं पदम् ।।३१।।
ब्रह्मदेवेन विहितमन्यदप्येकमद्भुतम्। यद्रुद्रदेवतीर्थं तत्स्नानात्पानाच्च तारकम् ।।३२।।
तेन दुष्कर्मनाशः स्यात्संसारोऽपि निवर्तते। श्रीगुरूदितमार्गेण भजनाद्भवनिःसृतिः[४] ।।३३।।

१.ज्ञापनाय। २.दत्तवान्। ३.उपनिषदम्। ४.संसारसागरनिस्सरणम्।

सुकृतं दुष्कृतं वाऽपि येन यत्पुराऽर्जितम्। उप्तं येन तु यद्बीजं स लभेत्तस्य तत्फलम् ।।३४।।
पुरा सृष्टिप्रवृत्त्यर्थं ब्रह्मदेवेन निर्मितौ। निजवक्षःस्थलाद्धर्मः परोऽधर्मश्च पृष्ठतः ।।३५।।
तं धर्मं भजतां सौख्यमिहामुत्र च सद्गतिः। अधर्मसेवकः पापी सोभयत्रापि दुःखभाक् ।।३६।।
अमी कामक्रोधलोभमत्सराद्या महाभयाः। अधर्मस्य सुता एते सर्वे नरकनायकाः ।।३७।।
गुरतल्पगौपपत्यमुखा नरकनायकाः। कामुकाः पातका एते स्मृताः कामस्य पुत्रकाः ।।३८।।
ये कामतः सम्भवन्ति ते तु कामसुताः स्मृताः। ये क्रोधतः सम्भवन्ति ते तु क्रोधसुताः स्मृताः ।।३९।।
मातृपितृवधोद्युक्ता ब्रह्महत्यासमुद्यताः। क्रोधना नन्दना एते क्रोधस्य बहुतापनाः ।।४०।।
देवब्राह्मणस्वापहारस्वर्णस्तेयसुताक्रयाः[२]। प्राप्तार्थरक्षका एते लोभपुत्रा इति स्मृताः ।।४१।।
सर्वानिमान्यमः प्राह प्रतियात महीतलम्। स्वैः स्वैर्गुणैश्च संयुक्तान्नरान्कुरुत मा चिरम् ।।४२।।
उपपापैश्च पापैश्च तान्भृत्यैः सहितान्यमः। प्राह प्रापयताशेषान्मल्लोकं भूमिचारिणः ।।४३।।
एवं यमेन चाज्ञप्तस्ते सर्वेऽपि महीं ययुः। ते रुद्रजापकान्दृष्ट्वा ततो भीता प्रदुद्रुवुः ।।४४।।
उपगम्य महापापा यमं सर्वेऽपि कातराः। ऊचुस्त्वदाज्ञया भूमिं याता भीतिं गता वयम् ।।४५।।
यमराज जय स्वामिन्महाराज नमोऽस्तु ते। वयं ते किंकराः ख्याता अपि भीता स्म भूतले ।।४६।।
धरित्रीमद्य याताः स्मो वयं युष्मनुज्ञया। तत्र वह्निपुरीवाद्य दग्धा रुद्राग्निना वयम् ।।४७।।
इतः परं क्षितिं गन्तुं नैव शक्ताः कदाचन। तान्रुद्रजापकान्वीक्ष्य स्वामिन्दग्धा भृशं वयम् ।।४८।।
इतः परं गतिः का नो गन्तुं शक्ता न चावनिम्। रुद्रं जपति यद्ग्रामे तं द्रष्टुमपि न क्षमाः ।।४९।।
ग्रामे ग्रामे नदीतीरे स्थिता विप्रा महापुरे। देवालये सदा रुद्रं पुण्यक्षेत्रे जपन्ति च ।।५०।।

१.जारकर्म। २.कन्याविक्रयिणः।

अस्माभिस्ते महापापैः सुतरां योजिता अपि। तेषां महादोषयुजां पातकस्य मितिर्न हि ।।५१।।
प्रायश्चित्तसहस्रैस्तु येषां शुद्धिर्हि नैव च। तेऽपि रुद्रजपाद्विप्राः पुण्यवन्तो भवन्ति हि ।।५२।।
यदाकदाऽपि भक्त्या वा रुद्राध्यायं पठन्ति ये। तेऽपि स्वामिन्धर्मराज पुण्यवन्तो भवन्त्यरम्[१] ।।५३।।
घोरपापयुता वाऽपि पुण्यवन्तोऽद्य रुद्रतः। कथं नो भुवि संचारः कष्टेनापि न गो गतिः ।।५४।।
रुद्रो भाति महादेव[२] कालकूटं महाविषम्। अस्माकं भूतलं गन्तुं शक्तिर्नैव च सर्वथा ।।५५।।
ब्रह्मदत्तमहारुद्रविषशान्तिं कुरु प्रभो। रक्ष रक्ष यमास्मानित्यर्थयामासुरर्दिताः ।।५६।।
इति तैः प्रार्थितो भृत्यैः स यमः कम्पयच्छिरः। अमर्षणो[३] ययौ शीघ्रं ब्रह्मलोकं तदैव हि ।।५७।।
यमो विधिमुपागत्य विनयाऽवनतोऽब्रवीत्। जगत्स्रष्टर्जय जय पद्मासन चतुर्मुख ।।५८।।
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मस्तवाज्ञावर्तिनो वयम्। अद्ययावन्मया नीताः पापास्तु नरकान्प्रति ।।५९।।
अद्य पापनुपाहर्तुं भृत्या मे प्रोषिता भुवि। ते रुद्रेण पराभूता रुद्रः पुण्यान्करोति नॄन् ।।६०।।
महापापोऽपि रुद्रेण पूतो याति जनो दिवम्। हृतं रुद्रेण सर्वाघं शून्योऽभून्नरकालयः ।।६१।।
शून्येषु नरकेष्वद्य मम राज्यं निरर्थकम्। मुक्तिं यातेषु सर्वेषु स्वामिन्त्सृष्टिः कुतोऽग्रतः ।।६२।।
अत्रोपायं विध[४]त्स्वाशु देवात्रैव त्वमीश्वरः। रक्ष नः क्रमसृष्टिं च स्वामिन्राज्यं गतं हि नः ।।६३।।
भवतैव तु मर्त्येभ्यः स्वामिन्नेतत्समर्पितम्। रुद्राध्यायनिधानं हि किमर्थं दत्तमीदृशम् ।।६४।।
रुद्रजाप्यमनुष्ठीय यथाकथमपि क्षितौ। आसन्मर्त्या अप्यमर्त्या दग्धं रुद्रेण पातकम् ।।६५।।
एवं सम्प्रार्थितो ब्रह्मा यमेन स चतुर्मुखः। किञ्चिद्विचार्य स यमं प्रत्युवाच पितामहः ।।६६।।
ये दुर्मदा भक्तिहीना जपन्त्यज्ञाश्च तामसाः। शयाना अपि तिष्ठन्तो व्रजन्तो येऽप्यशुद्धयः ।।६७।।

१. शीघ्रम्। २.हे यम। ३.कोपी। ४.कुरु।

स्यात्तेषामधिकं पापं त्वया दण्ड्यास्त एव हि। यथाविध्युपविष्टास्तु भक्त्या रुद्रं पठन्ति ये ।।६८।।
त्वया वन्द्यास्ते विपापा दूतेभ्यः शंस विस्फुटम्। नाधिकं पुण्यस्त्यन्यद्भक्त्या रुद्रजपान्नृणाम् ।।६९।।
पूर्वजन्मार्जितं पापं येनाल्पायुर्भवेन्नरः। निष्कृतिस्तस्य पापस्य रुद्रजाप्येन सर्वथा ।।७०।।
यद्यल्पायुर्नरः पापी रुद्रं जपति भक्तितः। सर्वपापं विहायाशु दीर्घायुश्च सुखी भवेत् ।।७१।।
सम्पत्तिर्ज्ञानमारोग्यं तेजो वर्चो बलं धृतिः। मेधाऽपि रुद्रं जपतो वर्धते शृणु धर्मराट् ।।७२।।
रुद्रेण चाभिषिच्येशं भक्त्या तत्तीर्थवारिणः। ये कुर्वन्तीह पानं वा स्नानं वा पावनास्तु ते ।।७३।।
तेषआं मृत्युभयं नास्ति शृण्वन्यत्कथयामि ते। पुण्यवन्रुद्रजपतश्चिरजीवी भवेन्नरः ।।७४।।
स्नानं करोति श्रीरुद्राभिमन्त्रितजलेन यः। मृत्युर्भीतस्ततो गच्छेत्स तीर्णो भवसागरात् ।।७५।।
शतरुद्रीयेण शिवं येऽभिषिञ्चन्ति भक्तितः। ते नराः पापनिर्मुक्ता भवन्तीह शतायुषः ।।७६।।
एतत्सर्वं परिज्ञाय दूतान्कथय सर्वशः। धर्मराज न दण्डार्हा ब्राह्मणा रुद्रजापकाः ।।७७।।
इत ब्रह्मवचः श्रुत्वा स्वस्थानं यम एत्य सः। तथाऽऽदिशत्स्वकानेवं भूपं प्राह पराशरः ।।७८।।
एतं सुतायुर्वृद्ध्यर्थमुपायं कथयामि ते। अभिषिञ्च शिवं रुद्रायुतेन क्षीरधारया ।।७९।।
ततो दशसहस्राब्दं पुत्रो जीवति[१] सुस्थिरम्। राज्यं च भोक्ष्यते हीन्द्रो देवनाथो यथा दिवि ।।८०।।
अस्य राज्ञः श्रियो नाशो न कदाऽपि भविष्यति। भोक्ष्यतेऽकण्टकं राज्यं सन्तोषेण सुतस्तव ।।८१।।
आहूय शतशो विप्रान्कामक्रुल्लोभवर्जितान्। विदुषो ज्ञाननिष्ठांश्च स्वधर्माचारतत्परान् ।।८२।।
एतैर्युक्तो नृप शिवेऽभिषेकं विधिना कुरु। आयुर्वृद्धिर्भवेदस्य सद्यः श्रेयो भविष्यति ।।८३।।
इत्थं पराशरेनोक्तो राजा हृष्टो यथोक्तवत्। सर्वान्तसम्भृत्य सम्भारान्त्समारेभेऽभिषेचनम् ।।८४।।

१.जीविष्यति।

पराशरेण मुनिना यथाऽऽदिष्टस्तथा द्विजान्। आह्वयामास विदुषः शतशोऽथ सहस्रशः ।।८५।।
शतसंख्याककलशैरखण्डरसधारया। शिवाभिषेकमकरोद्विधिना भक्तिभावितः ।।८६।।
तेन तीर्थोदकेनैव स्नापयामास तं सुतम्। एवं सप्ताहमकरोदीश्वराराधनं नृपः ।।८७।।
सप्ताहे त्वन्तरे प्राप्ते मूर्च्छितः क्ष्माभृतः सुतः। क्षणं पपात सहसा तं ररक्ष पराशरः ।।८८।।
तदा त्वदृश्यरूपेण यमदूता उपागताः। ते महापुरुषाः पाशदण्डहस्ता भयङ्कराः ।।८९।।
दंष्ट्राकरालवदनास्तत्रैव सहसाऽऽगताः। मन्त्राक्षतान्ददुस्तस्मै तदा ते रुद्रजापकाः ।।९०।।
मन्त्राक्षता द्विजक्षिप्ताः कुमारोपरि चागताः। दुरो तस्थुस्तदा दूताः स्थातुं शेकुर्न सन्निधौ ।।९१।।
हस्तस्थान्दूरतः पाशान्कुमारोपरि चिक्षिपुः। शिवदूता दण्डहस्तास्तदा तान्हन्तुमागताः ।।९२।।
पलायनपरा आसन्यमदूता भयार्दिताः। पृष्ठतो वेदपुंरूपाः शिवदूतास्तदाऽन्वगुः[१] ।।९३।।
एवं द्विजवरै राजकुमारो रक्षितस्तदा। श्रुतिमन्त्रैर्द्विजवराः कुमारायाशिषो ददुः ।।९४।।
सावधानः स्थिरमना राजपुत्रस्तदाऽभवत्। राजाऽप्यानन्दपूर्णोऽभूच्चकार च महोत्सवम् ।।९५।।
महर्षिं पूजयामास भोजयामास तान्द्विजान्। ताम्बूलदक्षिणादिभ्यस्तोषयामास तान्द्विजान् ।।९६।।
सभां विरच्य महतीं सन्तुष्टः स महानृपः। उपवेश्य मुनिं सिंहासनेऽन्यांश्च यथायथम्[२] ।।९७।।
भुक्तो राजा महिष्या च सममिष्टैः सुतेन च। उपाविशत्सभायां स महानन्दोऽभवत्तदा ।।९८।।
आगतो नारदस्तत्र ब्रह्मपुत्रो नृपस्तदा। तद्दर्शनोद्गतप्राणान्पुनराप्तुनिवोत्थितः ।।९९।।
प्रत्युद्गत्वा[३] समानीय पूजयामास तं नृपः। उभौ हस्तौ समानीय विनयाऽवनतोऽनमत् ।।१००।।
राजा तं प्राह देवर्षे त्रैलोक्ये गमनं तव। अपूर्वमद्य किं दृष्टं तन्मे वद महामुने ।।१।।

१.पश्चाज्जग्मुः। २.यथायोग्यम्। ३.संमुखं गत्वा।

नारदः प्राह भूपाद्य कैलासादागतोऽस्म्यहम्। मार्गेऽपूर्वं मया दृष्टं तच्छृणुष्व वदामि ते ।।२।।
महामृत्युः समं दूतैस्त्वत्पुत्रं हर्तुमागतः। पराभूतोऽभवत्सद्यः शिवदूतैः स चागतैः ।।३।।
पराबूतास्ततस्ते तु यमं गत्वा तदब्रुवन्। घ्नन्त्यस्माञ्छिवदूतास्ते कथं नो भूतले गतिः ।।४।।
ततो यमोऽपि कुपितो वीरभद्रमुपागतः। प्राह दूतान्कथं घ्नन्ति मामकां[१]स्तावका वद ।।५।।
निजकर्मानुबन्धेन राजपुत्रं गतायुषम्। नेतुमभ्यागतान्दूतांस्तावका घ्नन्ति तान्कथम् ।।६।।
वीरभद्रस्तदा प्राह क्रुद्धो यम शृणुष्व मे। अस्य राजसुतस्यायुरयुताब्दं विनिश्चितम् ।।७।।
चित्रगुप्तमपृष्ट्वैते कथं दूतास्त्वयेरिताः। ये जीवन्तो विसृष्टास्ते नास्मद्दूतैर्वरं कृतम् ।।८।।
ततो यमश्चित्रगुप्तं समाहूय सुतस्य तत्। भूपतेः परिपप्रच्छ जीवितं लिखितं कियत् ।।९।।
इति पृष्टश्चित्रगुप्तो दृष्टवान्पट्टलेखनम्। अपमृत्युर्द्वादशाब्दे लिखितस्तत्सुतस्य तु ।।११०।।
तत्रैवान्यच्च लिखितं मृत्युं तीर्त्वाऽल्पकं त्वयम्। जीविष्यत्ययुताब्दं तद्दृष्ट्वाऽभूच्छङ्कितो यमः ।।११।।
स्वामिन्नागः क्षमस्वेति वीरभद्रं क्षमाप्य सः। ततो यमो गत इति प्रेक्षितं मेऽद्य भूपते ।।१२।।
रुद्रानुष्ठानपुण्येन त्वत्पुत्रायुर्विवर्धितम्। पराशरेण मुनिना मृत्युनाथो जितोऽद्य हि ।।१३।।
इत्युक्त्वाऽऽपृच्छ्य राजानं नारदः प्रययौ दिवम्। पराशरो मुनिश्चापि तथैव स्वाश्रमं गतः ।।१४।।
प्रस्थापिता द्विजाश्चापि ययू राजा जहर्ष सः। पुत्रो निष्कण्टकं राज्यमयुताब्दं शशास सः ।।१५।।
एवं रुद्रस्य महिमा तस्माद्योऽनेन शङ्करम्। अर्चेत्कालभयं तस्य न कदापीह दम्पती ।।१६।।
एवं श्रीगुरुनाथेन दम्पतीभ्यां सविस्तरम्। रुद्राध्यायस्य. माहात्म्यं कथितं नामधारक ।।१७।।
अत एव बहुप्रीती रुद्राध्यायस्य सद्गुरोः। तस्माद्रुद्राभिषेकेण भक्त्यार्च्यः श्रीगुरुः सदा ।।१८।।

१. मम इमे मामकाः।

गङ्गाधरसरस्वत्युदितं चरितं गुरोः शृणोति नरः। भवसागरपरपारं यात्याप्त्वास त्रिवर्गमार्यवरः ।।१९।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण

सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां

वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां कर्मकाण्डे चतुस्त्रिंशः (अध्यायः)।।

आदितः श्लोकाः।।३९७५।।

।। अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः।।३५।।

श्रीगणेशाय नमः।।

विनयावनतः प्राह तं सिद्धं नामधारकः। दम्पतीभ्यां पुरा रुद्रमाहात्म्यं गुरुणोदितम् ।।१।।
ततोऽग्रतः कथां वृत्ता विस्तरेण वदस्व मे। विद्धं स्वान्तं[१] नितान्तं मे चरित्रेण गुरोर्गुरो ।।२।।
सिद्ध ऊचे शृणुष्वार्य तुभ्यं वक्ष्येऽग्रतः कथाम्। गुरुनाथमथापृच्छन्नता साऽपि पतिव्रता ।।३।।
करौ संधाय विनता भक्तियुक्ता पतिव्रता। श्रीगुरो नोऽग्रतः कीदृग्गतिः स्थेयमतः कथम् ।।४।।
भगवन् श्रीगुरो मह्यं मन्त्रमेकमुपादिश। चरणस्मरणं येन भवतः स्यात्सनातनम् ।।५।।
श्रीगुरुः प्राह नारीणां पतिसेवैकसाधनम्। उपदेशेन किं तासां मन्त्रो देयो न हि स्त्रियै ।।६।।
उपदेशात्स्त्रिया हानिर्दातुर्मन्त्रोऽपि हीयते। शुक्राचार्यस्य तु पुरा जातमीदृक्पतिव्रते ।।७।।
इति श्रीगुरुणोक्ता सा बद्धपाणिर्नताऽब्रवीत्। स्त्रियै मन्त्रः कुतोऽदेयः शुक्रस्य किमभूत्पुरा ।।८।।
विस्तरेणाखिलं स्वामिन्कृपया कथयस्व मे। इत्युक्त्वा करुणं साध्वी पदलग्नाऽभवद्गुरोः ।।९।।
श्रीगुरुः प्राह तां साध्वि शणु पूर्वकथामिमाम्। पुरा सुरासुराणां हि समभूत्तुमुलो रणः ।।१०।।
दैत्यसैन्यं हतं देवैः शुक्रोऽपि तदजीवयत्। उत्थाप्य तन्मृतमपि भूयो युद्धाय चैरयत् ।।११।।
क्रुद्धो वज्रेण वज्री[३] तदहञ्च्छुक्रस्त्वजीवयत्। सद्यो यात्यासुरं सैन्यं देवसैन्यवधाय तत् ।।१२।।
एवं सत्येकदिवसे कैलासं प्राप्य देवराट्। शुक्रमन्त्रप्रभावादि सर्वं प्राह शिवाय तत् ।।१३।।
ईश्वरः कुपितः प्राह नन्दिनं गच्छ सत्वरम्। नन्दिकेश्वर वक्त्रेण धृत्वा शुक्रं समानय ।।१४।।
इति स्वामिवचः श्रुत्वा धावन्गत्वा स नन्दिकः। शुक्राचार्यं ध्याननिष्ठं दृष्ट्वाऽप्यास्येन[४] चाददे ।।१५।।

१.मनः। २.महान्। ३.इन्द्रः। ४.मुखेन जग्राह।

गृहीत्वा तं शिवं प्राप चक्रुः कोलाहलं द्विषः[१]। अगस्त्योऽब्धिमिवाचार्यं शिवोऽभक्षदितीतरे ।।१६।।
दिनानि कतिचिच्छुक्रः शिवस्य जठरे स्थितः। ईशा[२] स विस्मृतो दैवान्मूत्रद्वारा विनिर्गतः ।।१७।।
पूर्वं सन्भार्गवः सोऽस्य शुक्रसम्पर्कतोऽभवत्। लोके शुक्र इति ख्यातो भूयो दैत्यानजीवयत् ।।१८।।
इन्द्रो विचारयामास समाहूय पुरोहितम्। बृहस्पते दैत्यगुरुर्जीवयत्यसुरान्कविः ।।१९।।
यत्नाद्विघ्नं कुरुष्वास्य त्वं विवेकी पुरोहितः। ततो[३] बुद्धिविवेकात्त्वमधिकोऽसि बृहस्पते ।।२०।।
पश्य दैतेयभाग्यं यच्छुक्रो हितकरो गुरुः। उत्थापयत्यपि मृतान्युद्धायायान्ति ते पुनः ।।२१।।
तथा त्वं न करोष्यस्मानुपेक्षसि कथं गुरो। ख्यातो भवान्देवगुरुर्बुद्ध्या शीघ्रं विचारय ।।२२।।
पूज्यः समस्तदेवानां त्वं करोषि कृपां यदि। शुक्रस्य किन्नु वैशिष्ट्यं भवता स समो न हि ।।२३।।
इति नानाप्रकारेण स इन्द्रो देवनायकः। तुष्ट्वोपचारैरानर्च तं तुतोष स गीष्पतिः ।।२४।।
उपायं कथयामीन्द्र मन्त्रसत्त्वहरं परम्। तस्य षट्कर्णगे मन्त्रे सामर्थ्यं नाशमेष्यति ।।२५।।
कश्चित्तत्सन्निधौ धूर्तः प्रेषणीयः प्रयत्नतः। विद्यार्थिरूपधृक्तेन मन्त्रविघ्नो भविष्यति ।।२६।।
विद्यार्थित्वेन तनयः प्रेषणीयः कचो मम। ग्रहीष्यति स तन्मन्त्रं नात्र कार्या विचारणा ।।२७।।
इत्युक्त्वा कचमाहूय तमुवाच बृहस्पतिः। गच्छ विद्यार्थिरूपेण शुक्रं दैत्यगुरुं सुत ।।२८।।
निन्दां कृत्वाऽपि नः कायवाङ्मनोभिर्निषेव्य[४] तम्। ततः[५] सञ्जीवनीं विद्यां पुत्र साधय प्रयत्नतः।।२९।।
इति विज्ञापितः पुत्र इन्द्राद्यैरनुमोदितः। विद्यार्थी सन्कचः प्राप्तः शुक्राचार्यं महामतिः ।।३०।।
कविं प्रणम्य साष्टाङ्गं करुणं चाग्रतः स्थितः। तदा पप्रच्छ तं शुक्रः कस्त्वमस्यागतः कुतः ।।३१।।
स प्राह द्विजपुत्रोऽहं कीर्तिस्ते वितता श्रुता। विद्यार्थित्वेनैव भवत्सेवनार्थं ममागमः ।।३२।।

१.शत्रवोः(दैत्याः) २.शुक्रात्। ३.सेवां कृत्वा। ४.तस्मात्।

भवच्चरणसेवार्थं निश्चयेनागतोऽस्म्यहम्। भक्तचिन्तामणिस्त्वं वा अनाथपरिपालकः ।।३३।।
इत्याह करुणं वाक्यं विनयावनतः कचः। तत्र स्थिता शुक्रसुता प्रणता तातमब्रवीत् ।।३४।।
देवयानी प्राह शुक्रं ब्राह्मणो भात्ययं शुभः। विद्यां दातुममुं तात शिष्यत्वेनोररीकुरु ।।३५।।
सुन्दरः स कचो भाति स्मरविस्मरणास्पदः[१]। भूयान्मे पतिरित्येवं देवयानी व्यचिन्तयत् ।।३६।।
इति सञ्चिन्त्य पितरं प्रार्थयामास सा सुता। तद्वात्सल्यात्स शुक्रोऽपि शिष्यं तं स्वीचकार सः ।।३७।।
विद्याभ्यासे प्रवृत्तं तं धूर्तं मत्वाऽथ दानवाः। ऊचुः कपटवेषोयं देवपक्षी समागतः ।।३८।।
विद्यामभ्यस्य देवेभ्यः शंसिष्यति ततो हि नः। भङ्गो भविष्यति ततो यत्नः कार्योऽत्र नो महान् ।।३९।।
ततः कदाचित्स कचः समिदर्थं वनं गतः। दैत्या अपि सहायार्थमनुजग्मुः कुबुद्धयः ।।४०।।
कचेन सह ते गत्वा दैत्या जघ्नुः कचं वने। ततः समिध आदाय स्वयं दैत्या गृहान्ययुः ।।४१।।
शुक्राचार्यस्य तनया देवयानी तदा प्रियम्। अनवेक्ष्याह जनकं नाद्यापि प्रिय आगतः ।।४२।।
यावन्नायास्यति कचस्तावद्भोक्ष्यामि नैव च। इति तस्या वचः श्रुत्वा चिन्तयामास भार्गवः ।।४३।।
कचो वने मृत इति ज्ञात्वा ध्यानेन भार्गवः। मन्त्रेण जीवयित्वा तमानयामास सत्वरम् ।।४४।।
ततो बहुतिथे काले दैत्या द्वेषसमन्विताः। कचं वनङ्गतं भूयो निहन्युर्दुष्टबुद्धयः ।।४५।।
जीवयिष्यति तं भूय इति भीत्यैव तद्वपुः। चूर्णीकृत्वा दश दिशो दैत्याः क्षिप्त्वा ययुर्गृहान् ।।४६।।
अस्तं गतस्ततः सूर्यो देवयानी न वीक्ष्य तम्। पितरं प्राह कस्मान्मे प्रियोऽद्यापि न चागतः ।।४७।।
कचो मम प्राणसखस्तन्नानयसि चेत्पितः। विषं पिबेयं तद्वक्त्रं ततो दर्शय मे पितः ।।४८।।
कन्यावात्सल्ययुक्तोऽथ शुक्रो ध्यानेन वीक्ष्य तम्। हतं छिन्नं च विज्ञाय जजाप मनुमुत्तमम् ।।४९।।

१. कामविस्मरणस्थानभूतः।

अहो मन्त्रस्य सामर्थ्यात्प्राप्तो जीवन्कचो गृहम्। देवयानी तुतोषामूमा[१]लिङ्ग्यापि पिता तथा ।।५०।।
पुनर्विचारयामासुर्दैत्याः किं कार्यमद्य नः। हतं स जीवयत्येनं कन्यास्नेहात्पुनर्गुरुः ।।५१।।
कर्तव्योऽयमुपायोऽद्य श्व एकादशीदिने। हुत्वाऽस्य भस्म गुरवे देयं पानेन संयुतम् ।।५२।।
निश्चित्यैवं ततोऽन्येद्युरेकादश्यां कचं बहिः। नीत्वा हत्वा च हुत्वाऽस्य जगृहुर्भस्म यत्नतः ।।५३।।
मिश्रीकृत्य तु तद्भस्म पानेन सह दानवाः। विश्वासेन तु शुक्राय ददुस्ते तत्पपौ कविः ।।५४।।
अदृष्ट्वा तं पुनर्देवयानी पितरमब्रवीत्। रुदती सुदती क्वास्ते सखा मम सुखाकरः ।।५५।।
तदा ध्यानेन शुक्रोऽपि प्रेक्षन्नपि न दृष्टवान्। खिन्नाऽभूद्देवयानी सा तन्मोहात्सोऽपि दुःखितः ।।५६।।
विचार्य सर्वतोऽदृष्ट्वा ततः स्वोदरगं कचम्। दृष्ट्वा सन्दिग्धचित्तोऽभूत्कविः किं कार्यमद्य मे ।।५७।।
पुत्रीं शुक्र उवाचायि कचो मदुदरं गतः। दैत्यैः क्षिप्तः स मत्कुक्षौ ततो[२] निष्कास्यते कथम् ।।५८।।
तस्य निर्गमनान्मृत्युर्ममापि च भविष्यति। वद कल्याणि मे पुत्रि तेन किं ते प्रयोजनम् ।।५९।।
देवयानी कविं प्राह मम कामोऽयमीदृशः। पत्नी स्याम[३]प्युभौ नित्यं स्थास्यावो निकटे तव ।।६०।।
मत्पतिः स भवत्वेवं संकल्पो मम चेत्पितः। नानयिष्यसि तं प्राणांस्त्यक्ष्यामीह तवाग्रतः ।।६१।।
इति श्रुत्वा स सन्दिग्धः[४] शुक्रः कन्यामबोधयत्। तत्प्रापणान्मरिष्येऽहं पुत्रि दाता पिता तव ।।६२।।
पुत्री प्राह समस्तांस्त्वं जीवयिष्यस्यहो पुनः। प्राणा यास्यन्ति ते त्वत्र चित्रमेतद्विभाति मे ।।६३।।
शुक्रोऽवदत्सुतां पुत्रि मत्तो नान्योऽत्र कश्चन। सञ्जीवनीमिमां वेत्ति को मामुत्थापयिष्यति ।।६४।।
मन्त्रो वाच्यो न कस्यापि कस्यचिच्चेद्यदा स च। भवेत्षट्कर्णगोऽसारः[५] कचान्मेऽपि मृतिर्भवेत् ।।६५।।
तच्छ्रुत्वा पुनः कन्या धृत्वा पित्रपदेऽब्रवीत्। बद्धहस्ता वत्सल मे तात मन्त्रमुपादिश ।।६६।।

१.देवयानीम्। २.उदरात्। ३.भवेयम्। ४.संदेहयुक्तः। ५.निर्बलः।

ततः कचं जीवय भो मृत्युस्ते चेद्भविष्यति। जीवयिष्यामि मन्त्रेण त्वामित्थं तत्पदे दधौ ।।६७।।
शुक्रः प्राह स्त्रियै मन्त्रो न देयः पुत्रि सर्वथा। शास्त्रेण दोषाः कथिताः स्त्रीभ्यो मन्त्रप्रदानतः ।।६८।।
पतिभक्तिः स्त्रिया धर्मो मन्त्रो देयो न योषितः। मन्त्रदानाद्दातृमन्त्रसत्त्व द्राङ्नाशमेष्यति ।।६९।।
देवयानी कविं प्राह सुखेनैव जपं कुरु। प्राणांस्त्यक्ष्याम्यहमिति प्रोक्त्वा सा मूर्च्छिताऽपतत् ।।७०।।
उत्थाप्यालिङ्ग्य च सुतां कविर्दुहितृवत्सलः। तां मा भीरिति चाश्वास्य ददौ सञ्जीवनीमनुम्[1] ।।७१।।
शुश्राव जीवितो दैवात्कचः कुक्षिगतोऽपि तम्। षट्कर्णगोऽभवन्मन्त्रोऽथ कचार्थं पिताऽजपत् ।।७२।।
शुक्रोदरं विदार्याशु निर्गतः स कचस्तदा। शुक्रो ममार तं देवयानी मन्त्रादजीवयत् ।।७३।।
त्रिवारं तन्मनुं श्रुत्वा मेधावी स दधार तम्। भृशं स मनसा तुष्टः कार्यसिद्धमिति द्विजः ।।७४।।
ततः कचः कविं नत्वा बद्धपाणिर्जगाद तम्। घातयन्त्यसुरा द्वेषादत आज्ञापयस्व माम् ।।७५।।
विद्या लब्धा प्रसादात्ते पूर्णाः सर्वे मनोरथाः। कृपया तेऽभवं पूर्ण इत्युक्त्वा तत्पदे दधौ ।।७६।।
प्रहृष्टोऽपि कविर्गेहं प्रयाहीत्यादिदेश[2] तम्। तद्वासोञ्चल[3]मादाय कन्योचे मत्पतिर्भव ।।७७।।
त्रिर्हतस्त्वं तु दनुजै रक्षिता मे तवासवः। विद्या प्रदापिता पित्रा ततो मा[4]ऽवश्यमुद्वह ।।७८।।
कच ऊचे भगिन्येव गुरुपुत्री तु बालिके। मत्प्राणरक्षणान्माता त्वमेव मम सुव्रते ।।७९।।
दोषं मयि त्वदुद्वाहादृषयः स्थापयन्त्यहो। भगिनी जननी मे त्वं मेऽपराधान्क्षन्तुमर्हसि ।।८०।।
देवयानी प्रकुपिता शापं दास्यत्युवाच तम्। विद्याश्रमो वृथा तेऽस्तु त्वं सर्वं विस्मर क्षणात् ।।८१।।
मदन्तःकरणस्थाऽऽशा घातिता कूटचेतसा[5]। विद्यालेशोऽपि ते माऽस्तु शापं मेऽमुं गृहाण रे ।।८२।।
कच ऊचे वृथा शापो दत्तोऽतो भीरु ते करम्। हीनो ब्राह्मणकुलादन्यो ग्रहीष्यति मदुक्तितः ।।८३।।

१.मन्त्रम्। २.आज्ञापयामास। ३.वस्त्रप्रान्तम्। ४.माम्। ५.कपटचित्तेन।

ब्रह्मज्ञानी पिता तेऽपि विद्यां ते मृतजीवनीम्। उपादिशत्ततो विद्या नाशमेष्यत्यतः परम् ।।८४।।

इति शप्त्वा ततः प्राप स्वगेहं स कचस्तदा। हृष्टा देवा ततो दैत्या इत ऊर्ध्वं न जीविताः ।।८५।।

अपात्रयोजनाच्छुक्रमन्त्रो निःसारतां गतः। स्त्रियै मन्त्रस्ततः साध्वि नैव देयः प्रयत्नतः ।।८६।।

स्त्रीणां तु पतिसेवैकधर्मो मन्त्रेण किं पुनः। अतो व्रतोपवासादि कार्यं गुर्वाज्ञया तया ।।८७।।

सावित्री[१] श्रीगुरुं प्राह वाक्यं तेऽतीव मे मतम्। भवत्पदाब्जस्मृत्यर्थं व्रतमेकमुपादिश ।।८८।।

भवद्वाक्यं प्रमाणं नौ न जाने त्वां विना परम्। त्वमेव मे व्रतं नाथ व्रतं त्वत्पादसेवनम् ।।८९।।

अथापि त्वत्पदाम्भोजभक्तिदार्ढ्यार्थमेव मे। आज्ञां देहीति तत्पादौ धृत्वा प्राह कृपां कुरु ।।९०।।

तुष्टोऽथ श्रीगुरुः प्राह व्रतं ते कथयाम्यहम्। सौभाग्यस्थैर्यदं तेऽपि पत्यू राजसुखप्रदम् ।।९१।।

दम्पती प्रोचतुः स्वामिन्प्रमाणं नौ भवद्वचः। भवान्यथाऽऽज्ञापयति करिष्यावस्तथैव च ।।९२।।

गुरुवाक्यं न यः कुर्यात्स घोरं नरकं व्रजेत्। तव वाक्यं प्रमाणं नावित्युक्त्वा दधतुः पदे ।।९३।।

अथ श्रीगुरुनाथोऽसौ सुव्रतं विश्वतारकम्। कथयामास सन्तोषाद्दम्पतीभ्यां कृपाकरः ।।९४।।

सिद्धोऽब्रवीत्कौतुकेन श्रीगुरुर्नामधारकम्। दम्पतीभ्यामतिप्रेम्णा व्रतमेतदुपादिशत् ।।९५।।

श्रीगुरुर्दम्पती प्राह कथयिष्येऽत्र वां कथाम्। पप्रच्छुर्ऋषयः पूर्वमितिहासं सुतं किल ।।९६।।

सूतो मुनीश्वरानूचे तद्व्रतं कथयामि वाम्। नारीणामथवा पुंसां व्रतं परमपावनम् ।।९७।।

स्वच्छन्दोऽनारतानन्दो[२] निर्विकल्पो निरामयः। य ईश्वरस्तमर्चेद्यः स सर्वाभीष्टभाग्भवेत् ।।९८।।

विरक्तः कामयुक्तो वा विषयासक्त एव वा। यो भक्त्या पूजयेदीशमीश्वरोऽस्मै प्रसीदति ।।९९।।

संसाराब्धिं समुत्तर्तुं दम्पती[३] योऽभिवाञ्छति। स शिवव्रतमेतत्तु सोमवाराख्यमाचरेत् ।।१००।।

१.पतिव्रता। २.सदानंदः। ३.हे दंपती।

एतेन परपारं द्राग्यास्यति श्रुतिशासनात्। सकलाभीष्टसिद्धिः स्यादीश्वरार्चनतो नृणाम् ।।१।।
सोमवाराभिधं पुण्यं व्रतानामुत्तमं व्रतम्। इश्वरार्चनरूपं यत्सकलाभीष्टसाधकम् ।।२।।
उपोष्य नक्तं भुक्त्वा वा व्रती स विजितेन्द्रियः। वैदिकाद्युक्तमार्गेण यथाविधि समाचरेत् ।।३।।
ब्रह्मचारी गृही वाऽन्यो नारी वाऽपि कुमारिका। भर्तृहीनाऽपि विधवा व्रतमेतत्समाचरेत् ।।४।।
अत्र वां[१] कथयिष्यामि व्रताख्यानं पुरातनम्। श्रोतव्यं भक्तियुक्तेन सावधानेन चेतसा ।।५।।
कथा स्कन्दपुराणोक्ता श्रवणादपि सिद्धिदा। आर्यावर्ताभिधे देशे राजन्वति[२] पुरा नृपः ।।६।।
चित्रवर्मा स धर्मात्मा पुण्यराशिः स्वधर्मकृत्। रक्षको धार्मिकाणां यो योऽप्यधार्मिकशिक्षकः ।।७।।
पुण्यं तेनाखिलं चीर्णं जिताः सर्वेऽपि वैरिणः। सम्पदोऽप्यखिला लब्धा ईदृक्शूरः पराक्रमी ।।८।।
स चिरं सेवयामास धर्मपत्न्या समं शिवम्। पुत्रार्थं दैवयोगेन जज्ञे तस्य तु पुत्रिका ।।९।।
रूपलक्षणसम्पन्ना सुन्दरी पार्वतीव सा। लावण्यरञ्जिता यस्या अभाद्भा भास्करप्रभा ।।११०।।
विज्ञातुं जातकं तस्या आहूता भूभृता तदा। लग्नं दृष्ट्वा ज्योतिषिका अतीन्द्रियविदोऽवदन् ।।११।।
सुलक्षणा त्वियं कन्या सीमन्तिन्याख्यया भवेत्। उमेव मङ्गलाढ्येयं दमयन्तीव रूपिणी ।।१२।।
भागीरथीव सत्कीर्तिर्लक्ष्मीरिव गुणान्विता। प्राज्ञीयं देवमातेव सीतातुल्या पतिव्रता ।।१३।।
कान्त्या च सूर्यसदृशी या शान्त्या चन्द्रमा इव। पत्या दशसहस्राब्दं राज्यं चानुभविष्यति ।।१४।।
एवं ते जातकज्ञास्तज्जातकं समुपादिशन्। हृष्टो राजा तदा तेभ्यो विप्रेभ्यश्च ददौ धनम् ।।१५।।
सुखोपविष्टे सदसि कदाचिद्राजनि द्विजः। निर्भयः कश्चिदाहेदं भो राजन्नवधारय ।।१६।।
शणु मे वचनं कन्या तवेयं सर्वलक्षणा। अस्याश्चतुर्दशे वर्षे वैधव्यं हि भविष्यति ।।१७।।

१.युवां प्रति। २.सुराज्ञि देशे राजन्वान्। ३.भास्करप्रभासदृशी।

इति विप्रवचः श्रुत्वा स राजा मूर्च्छितोऽभवत्। प्राप्याऽपि चेतनां विप्रवाक्याच्चिन्तान्वितोऽभवत्।।१८।।
विप्रस्तु निर्गतो दुःखं निवेद्याथ नृपो भृशम्। दुःखार्तः प्राह निखिलमीश्वराधीनमेव हि ।।१९।।
सीमन्तिनी सा ववृधे सीमन्तिन्युत्तमा क्रमात्। सप्ताब्दां वीक्ष्य राजाऽऽह कन्या देया कथं न्वियम् ।।१२०।।
चतुर्दशेऽब्दे वैधव्यं द्विजेनास्याः प्रभाषितम्। इति व्याकुलितौ जातौ राज्ञी राजा च सर्वदा ।।२१।।
चिक्रीड साऽङ्गणे कन्या धन्या मान्या सखीवृता। शुश्राव भावि वैधव्यं द्विसप्ताब्दैर्द्विजेरितम् ।।२२।।
ततः साऽल्पवयस्काऽपि कन्याऽभूद्भृशदुःखिता। कदाचिद्दैवयोगेन काचित्प्राज्ञी गृहं गता ।।२३।।
याज्ञवल्क्यस्य पत्नी सा या मैत्रेयीति गीयते[1]। गृहागतां पवित्रां तां नत्वा कन्या पदेऽग्रहीत् ।।२४।।
कन्या प्रणम्य साष्टाङ्गं सन्धाय करसम्पुटम्। प्रणता प्राह करुणं मातर्मां परिपालय ।।२५।।
मत्सौभाग्यस्थैर्यकरमुपायं ब्रूहि रक्षणम्। चञ्चलं मे मनो यस्मादतस्त्वां प्रार्थयेऽभयम्[2] ।।२६।।
इति कन्यावचः श्रुत्वा प्राह तां ब्रह्मवादिनी। शरणं व्रज सोमं ते सौभाग्यं सुस्थिरं भवेत् ।।२७।।
कन्या प्राह कथं सोमः सेवनीयो वदाखिलम्। व्रतं वाऽपि कथं कार्यं वद त्वं जननी मम ।।२८।।
ब्रह्मस्त्री सा पुनः प्राह सोमवारव्रतं कुरु। सोमवारेऽर्चय शिवं कृत्वोपोषणमादरात् ।।२९।।
सम्यग्यथाविधि स्नात्वा वसित्वा दिव्यमंशुकम्। स्थिरीकृत्य मनो गौरीहरं भक्त्या समर्चय ।।१३०।।
पापक्षयोऽभिषेकेण साम्राज्यं पीठपूजनात्। गन्धाक्षतैश्च पुष्पैश्च सौभाग्यं सौख्यमुत्तमम् ।।३१।।
सौगन्ध्यं धूपदानेन सुकान्तिर्दीपदानतः। भोगा नैवेद्यार्पणेन लक्ष्मीस्ताम्बूलदानतः ।।३२।।
चतुर्विधा पुमर्थास्तु लभ्यन्ते नतिमात्रतः[3]। अष्टैश्वर्योपलब्धिश्च यन्मन्त्रजपतो मता ।।३३।।
कोशसम्पूर्णता होमात्स्तवात्सर्वसमृद्धयः। तृप्तिः स्यात्सर्वदेवानां तदर्थं[4] विप्रभोजनात् ।।३४।।

१.बृहदारण्यके गीयते। २.भयनिवर्तनम्। ३.नमस्कारमात्रतः। ४.शिवार्थम्।

सोमवारव्रतं त्वेवं कन्यके त्वं समाचर। क्लेशा नश्यन्ति दुरितं भयं चाप्तं हरो हरेत् ।।३५।।
गौरीहरार्चनेनाशु सर्वपापक्षयो भवेत्। सीमन्तिनीति चाकर्ण्य स्वीचकार व्रतं ततः ।।३६।।
ततः सा निर्गता प्राज्ञी चक्रे सीमन्तिनी व्रतम्। तद्दृष्ट्वा तत्पिता हृष्टः सोद्वाहार्हा[१]ऽभवत्सुता ।।३७।।
राजाऽदद्विवाहोऽस्याः कार्यः काले यथाविधि। यथाऽस्याः प्राक्तनं भावि तथा भवतु निश्चितम् ।।३८।।
मन्त्रिणं प्रेषयित्वा स वरं[२] राष्ट्रान्तराद्वरम्। नलगोत्रभवं त्विन्द्रसेनपुत्रं समानयत् ।।३९।।
वराय चन्द्रकान्ताय तां चन्द्राङ्गदवर्मणे। वैवाहिकेन विधिना ददौ राजा महोत्सवैः ।।१४०।।
भूमण्डलस्था भूपाला विवाहं समुपागताः। सर्वे सम्मानि ता राज्ञा दानमानादिना तदा ।।४१।।
नानालङ्कारसंयुक्तं पारिबर्हं वराय राट्। ददौ दासादि च धनं ब्राह्मणेभ्यो मुदा बहु ।।४२।।
सर्वान्प्रस्थायामास तं तु जामातरं नृपः। स्नेहेन स्थापयामास गृहे दुहितृवत्सलः ।।४३।।
भार्यास्नेहात्स्थितः सोऽपि जामाता श्वशुरालये। निर्ययौ राजपुत्रः स जलक्रीडार्थमेकदा ।।४४।।
कालिन्दीं[३] स नदीं गत्वा राजपुत्रोऽपि सानुगः। उभयत्र तटे तस्य चतुरङ्गं बलं स्थितम् ।।४५।।
राजा यमभगिन्यप्सु तरन्हर्षादितस्ततः। जल्हादान्येऽपि च तथा प्रवाहे सुमनोहरे ।।४६।।
स मध्येयमुनं[४] दैवात्तरन्मग्नोऽवत्तदा। हाहाकारं विधायाह जनो वा उद्धरोद्धर ।।४७।।
भृत्याः सैन्यं च सकलं नाविकाश्चोदकान्तरे। सर्वेऽप्यन्वेषयामासुर्निमज्ज्योन्मज्ज्य नोऽलभन् ।।४८।।
धावन्तश्चित्रवर्माणमेत्योचुर्दुःखपीडिताः। जामाता ते जले मग्नः सोऽन्विष्टोऽपि न दृश्यते ।।४९।।
स कालिन्द्यां तरन्मग्नो -हृदेऽगाधजले क्षणात्। सकृन्निमग्नो भूयो नो दृष्टोऽस्माभिर्गवेषितः[५] ।।१५०।।
इति दूतवचः श्रुत्वा स राजा मूर्च्छितोऽपतत्। कन्या श्रवणमात्रेण प्राणांस्त्यक्तुं समुद्यता ।।५१।।

१.श्रेष्ठम्। २.यमुनाम्। ३.यमुना। ४.पारे मध्ये वा। ५.अन्वेषितः।

स राजा सान्त्वयन्पुत्रीं कालिन्दीं सत्वरं ययौ। राजपत्नी समं पुत्र्या शोकार्ताऽपि नदीं गता ।।५२।।
सीमन्तिनी सा शोचन्ती प्राह देव पुरान्तक[1]। शरणं त्वां प्रपन्नायै मरणं किं ददासि मे ।।५३।।
चतुर्दशेऽब्दे वैधव्यं ज्ञात्वा त्वां शरणं गता। वृथा ते पूजनं जातं सोमवारे मया कृतम् ।।५४।।
दानं ते ध्रुवमश्रावि ततस्त्वां शरणं गता। उपेक्षसे कुतो नेयमपकीर्तिर्हि ते हर ।।५५।।
स्मृत्वा गुर्वी याज्ञवल्क्यपत्नीं प्राह शुचाऽर्दिता। अहो व्रतं मे कथितं सौभाग्यस्थैर्यदं त्विदम् ।।५६।।
तद्वाक्यं शिरसा धृत्वा भवानीशो मयाऽर्चितः। कथं कृता ममोपेक्षा त्वया शिव शिव प्रभो ।।५७।।
सीमन्तिनी विलप्यैवं मर्तुं कृतमतिस्तदा। शोकेन महता युक्ता नदीनिकटमागता ।।५८।।
तथाविधां पिता दृष्ट्वा धावंस्तां धर्तुमागतः। वात्सल्येन समालिंग्य दुःखितोऽभूद्भृशं नृपः ।।५९।।
पुरोहिता मन्त्रिणश्च सैन्यं चापि सुदुःखितम्। अन्वेषेटुमाह्वयामास नाविकान्लोकपालकः ।।१६०।।
नदी-ह्रदानि सर्वाणि ते विविच्यापि नाप्नुवन्। ततोऽतीव शुशोचार्ता बाला राज्ञाऽपि बोधिता ।।६१।।
भृत्या राजकुमारस्य शोकेन महताऽऽवृताः। इन्द्रसेनाय तत्पित्रे कथयामासुरर्दिताः ।।६२।।
इन्द्रसेनोऽपि तच्छ्रुत्वा शोकं कृत्वा भृशं ततः। महिष्या सममागत्य निमग्नो यत्र चात्मजः ।।६३।।
विलेपतुर्भृशं तत्र मीलितौ तावुभावपि। हा हा[२] कुमारेति शिर उरस्ताडनपूर्वकम् ।।६४।।
हा पित्र हा गुणनिधे इति राज्ञी शुशोच सा। सैन्यं मन्त्री नागराश्च सर्वेऽपि भृशदुःखिताः ।।६५।।
क्व गतोऽसि प्राणनाथा इति सीमन्तिनी तदा। पतिता तान्विलोक्यान्ये दुःखिता श्वशुरादयः ।।६६।।
सीमन्तिन्याह पितरं किं वृथा जीवितेन मे। किमैश्वर्येण राज्येन कुर्वेऽनुगमनं खलु ।।६७।।
अथापृच्छन्नृपो विप्रा यदिच्छति सुता तु तत्। विप्रा ऊचुर्धवशवं विनाऽनुगमनं कथम् ।।६८।।

१.हे त्रिपुरान्तक। २.इदमिन्द्रसेनवाक्यम्। ३.दूराद्धूते प्लुतिः।

शमन्वेष्य कालिन्द्यां ततः पृष्टं[1] समाचर। स प्राह लभ्यते नैव तत्किं कार्यमतः परम् ।।६९।।
द्विजा ऊचुर्न तावद्धि कार्यं निश्चीयते न हि। जीवितो वा मृतो वेति पुत्रीमाश्वासयन्नृपः ।।१७०।।
पुरोहिता मन्त्रिणश्च दुःखिता प्राह तौ नृपौ। भाव्यं त्वत्परिहार्यं हि विधिलेखो न चान्यथा ।।७१।।
नान्यथा क्रियते भावि देवैरपि ततो मृषा। दुःखमेतदतो भूपौ गच्छतः स्वपुरं किल ।।७२।।
ततो गतावुभौ भूपाविन्द्रसेनोऽतिदुःखितः। बहुधा बोधितोऽपि ज्ञैर्न विसस्मार तां शुचम् ।।७३।।
सर्वं राज्यादि संत्यज्य पुत्रशोकार्दितोऽवसत्। आक्रान्तं तत्पुरं तस्य दायादैः क्रूरमानसैः ।।७४।।
कारायां स्थापयामासुर्महिष्या सह तं नृपम्। उपेक्ष्य सर्वभोगास्तौ पुत्रशोकेन दुःखितौ ।।७५।।
पुत्रीं ररक्ष यत्नेन चित्रवर्मा नृपो गृहे। लोकनिन्दापनुत्यै सा प्राणांस्त्यक्तुं समुद्यता ।।७६।।
तामाश्वास्याब्रवीद्राजा पुत्रो बाले कुले न मे। एका पुत्री त्वमस्माकं पुत्रवत्त्वा[2]ऽनुपालये ।।७७।।
लोका निन्दतु वैधव्याचारः शास्त्रादृते कथम्। वैधव्याचरणं बाले वर्षेऽतीते समाचर ।।७८।।
इति तातवचः श्रुत्वा दुःखिता साऽवदच्छिव। हा देव शूलपाणे मां कथमेवमुपेक्षसे ।।७९।।
इति शोकार्दिता साऽपि नियमेनाचरद्व्रतम्। उपोष्य सोमवारेऽर्च्यं भक्त्येश्वरमपूजयत् ।।१८०।।
कुमारस्तु निमग्नोऽसौ कालिन्दीसलिले विधेः। प्रवाहपतितोऽगात्स पातालं यत्र वासुकिः ।।८१।।
नागिन्यो नागलोकस्था यमुना-ह्रदमागताः। नदीप्रवाहमग्नं तं ददृशुर्नृपनन्दनम् ।।८२।।
दृष्ट्वा मृतोपमं धृत्वा सिषिचुर्दययाऽमृतम्। अमृतस्पर्शनादेव मृतप्रायोऽपि चोत्थितः ।।८३।।
नागकन्यास्तमादाय तक्षकाय न्यवेदयन्। विचित्रं नगरं भूमिं कपाटैश्च हिरण्मयैः ।।८४।।
पातालरचनां दृष्ट्वा शोभां चन्द्रपुरीनिभाम्। गोपुराणि[3] सरत्नानि तडिद्वत्सोज्ज्वलानि च ।।८५।।

१.धवानुगमनं पूर्वं पृष्टम्। २.त्वाम्। ३.पुरद्वारणि।

वैडूर्यनीलमाणिक्यवज्रमुक्ताफलाञ्चितैः। महारम्यैरपि गृहैः पुरं भातं हिरण्मयम् ।।८६।।
चन्द्रकान्तिसमां भूमिं कपाटैश्च हिरण्मयैः। नानारत्नैरनुपमैर्युतं गेहं समाविशत् ।।८७।।
सभां ददर्श महतीं सभ्या यत्राहयो[१]ऽखिलाः। दृष्ट्वा सर्पानसंख्यातानाश्चर्यं प्राप भूमिपः ।।८८।।
मध्ये[२]सभं महापीठे नागनाथं सुशोभितम्। सूर्यकान्तिसमाभातं सूपविष्टं महोन्नतम् ।।८९।।
विद्युत्प्रायानेकरत्नयुक्तानेकफणान्वितम्। पीतं वासो वसानं तं कुण्डलैरभिरञ्जितम् ।।१९०।।
अनेकरत्नखचितमुकुटैश्च विराजितम्। फणासहस्रसुच्छत्रैः कमनीयैश्च मण्डितम् ।।९१।।
नवयौवनसंयुक्ता नानाभरणभूषिताः। पतिं भजन्तीरमिता अपि तत्र ददर्श सः ।।९२।।
सभायामुपविष्टं तं नागराजं महाद्युतिम्। दृष्ट्वा राजकुमारोऽसौ साष्टाङ्गं प्रणनाम ह ।।९३।।
पप्रच्छ नागपः कन्याः कस्यायं कुत आगतः। कुत्र स्थितोऽयं पुरुषो दृश्यते शुभलक्षणः ।।९४।।
नागकन्या अथ प्रोचुर्वंशो ज्ञातो न चास्य तु। कालिन्द्यास्तु प्रवाहेऽयं लब्धोऽस्माभिरिहाहृतः[३] ।।९५।।
इत्युक्तस्तं स पप्रच्छ नाम किं ते क्व जन्म ते। किमर्थमागतोऽसि त्वं वद देशः क्व वा तव ।।९६।।
राजपुत्र उवाचाङ्ग यस्तु भूमण्डले श्रुतः। नैषधाधिपतिः श्रीमान्पुण्यश्लोको नलाभिधः ।।९७।।
इन्द्रसेनः सुतस्तस्य मम जन्म ततोऽभवत्। चन्द्राङ्गद इति ख्यातो गतोऽहं श्वशुरालयम् ।।९८।।
निमग्नोऽहं जलक्रीडानिरतो यमुनाजले। अगाधे विधियोगेन निमग्नो मूर्च्छितोऽभवम् ।।९९।।
ततः प्रवाहपतितं मामादायाहिकन्यकाः। आनिन्युः सफलं मेऽद्य जन्म ते दर्शनादभूत् ।।२००।।
पूर्वार्जितेन पुण्येन धन्यं जातं हि जीवितम्। त्वत्पाददर्शनादद्य कृतार्थोऽस्मि न संशयः ।।१।।
श्रुत्वा सकरुणं वाक्यं हृष्टस्तक्षकपोऽब्रवीत्। भयं ते माऽस्तु पुत्रेति प्रददौ धैर्यमुत्तमम् ।।२।।

१.सर्पाः। २.पारे मध्ये षष्ठ्या वा। ३.आनीतः।

शेषोऽब्रवीद्राजपुत्र भासि त्वमतिनिर्मलः। युष्माकं सदने नित्यं को देवः पूज्यते वद ।।३।।
इति राजसुतः पृष्टो हर्षनिर्भरमानसः। सविस्तरमवादीत्तं देवोऽस्माकं हि शङ्करः ।।४।।
देवः समस्तदेवानां यस्य नाम सदाशिवः। वामभाग उमा यस्य स देवः पूज्यते शिवः ।।५।।
तत्तेजसोऽजनि[1] ब्रह्मा जगत्सृजति राजसः। यः सदाशिव इत्युक्तः स देवः पूज्यते शिवः ।।६।।
यस्य सत्त्वगुणादेव महाविष्णुर्जजान हि। लोकानां पालको नित्यं स देवः पूज्यते शिवः ।।७।।
तमोगुणाच्च यस्यैव रुद्रा एकादशाऽभवन्। संहर्तारोऽस्य जगतः स देवः पूज्यते शिवः ।।८।।
आकाशवायुतेजोऽम्बुपृथिवीव्यापकोऽधिकः। इच्छामात्रेण यः स्रष्टा स देवः पूज्यते शिवः ।।९।।
सर्वभूतेष्वसक्तोऽजश्चिन्मयात्मा निरञ्जनः। अरूपोऽचिन्तनो देवः स देवः पूज्यते शिवः ।।२१०।।
यः शास्त्रयोनि[2]र्यस्योभे कुण्डले शेषतक्षकौ। त्रिनेत्रश्चन्द्रमौलिर्यः स देवः पूज्यते शिवः ।।११।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा सन्तुष्टो नागनायकः। राजपुत्रं समालिङ्ग्य तुष्टोऽस्मीति तमब्रवीत् ।।१२।।
राजपुत्रं समृद्धं मे राष्ट्रमेतद्ददामि ते। पाताल एव तिष्ठ त्वं भुक्त्वा भोगाननेकशः ।।१३।।
मल्लोके यानि रत्नानि मुख्यान्यपि च सर्वशः। तुभ्यं दास्यामि तिष्ठ त्वं सुखेनैवेह सर्वदा ।।१४।।
पश्य पाताललोकोऽयं स्थानं त्वनुपमं त्विदम्। कल्पद्रुमैश्च सम्पूर्णं मम राज्यमकण्टकम् ।।१५।।
नामृतं दृश्यते भूमौ स्वप्नेऽपीह जलोपमम्। वापीकूपतडागेषु परिपूर्णमिहामृतम् ।।१६।।
न रोगा नापि पीडाश्च नास्ति मृत्युभयं त्विह। स्वप्नावस्थामपि प्राज्ञ कोऽपि नैवेह पश्यति ।।१७।।
सुखं वस कुमार त्वं सर्वचिन्ताविवर्जितः। इति प्रेम्णा राजपुत्रं प्रार्थयामास सर्वशः ।।१८।।
राजपुत्रोऽब्रवीन्नाग[3] पुत्र एकोऽस्म्यहं पितुः। चतुर्दशाब्दिका भार्या तन्वीशा[4]र्चनतत्परा ।।१९।।

१.जातः। २.शास्त्रकर्ता शास्त्रप्रमेयः। ३.हे नाग। ४.ईश।

पाणिग्रहोऽधुनैवाऽभूत्तत्र लग्नं मनो मम। पित्रोः पादाम्बुजं द्रक्ष्ये यतस्तौ दुःखितौ स्थितौ ।।२२०।।
निमग्ने मयि कालिन्द्यां पितरौ शोकमूर्च्छितौ। पत्नी चापि मृतं मत्वा मां मरिष्यन्ति तेऽखिलाः ।।२१।।
दृष्टं वः पादकमलं हृष्टं जातं मनो मम। कष्टं हृत्वाऽविताः[१] प्राणा इष्टं मे स्वीयदर्शनम् ।।२२।।
इत्युक्तस्तक्षकेशोऽपि नानाभूषाम्बराणि च। दत्त्वाऽमृतं पाययित्वा पत्न्यर्थमपि चार्पयत् ।।२३।।
दत्त्वाऽपूर्वाणि रत्नानि कल्पवृक्षफलानि च। सुदुर्लभान्यमूल्यानि भूमौ तानि च सोऽर्पयत् ।।२४।।
कुमारं तस्य रक्षार्थं दत्त्वा प्राह यदा यदा। हृदा स्मरसि मां राजन्कार्यसिद्धिर्भवेत्तव ।।२५।।
इत्युक्त्वा स च सन्तोषाद्वाहनार्थं पुनर्ददौ। मनोवेगं चतुरगं[२] तुरंगं सुकुमारकम् ।।२६।।
एवं स राजतनयः प्रेम्णा प्रस्थापितोऽभयः। नागाधिपेन हृष्टेन प्रतस्थे चानुनीय तम् ।।२७।।
नागधिपं नमस्कृत्यं स सनागोऽश्वमारुहत्। मनोवेगेन निरगान्नागपुत्रेण संयुतः ।।२८।।
निमग्नो यत्र कालिन्द्यां क्षणात्तस्थानमागतः। जलाद्बहिः स निर्गत्य चटे तस्थौ यमस्वसुः[३] ।।२९।।
सीमन्तिनीभिः[४] स्निग्धाभिः[५] सीमन्तिन्यपि तत्र च। स्नातुं सोमदिने दृष्ट्वा भूपतिं साऽवदत्सखीम्।।२३०।।
पश्य पश्येदमाश्चर्यं निर्गतोऽयं जलाद्बहिः। सखि कोऽयं पुमान्नागपुत्रेण सह गच्छति ।।३१।।
राक्षसोऽयं वेषधरः कोऽयं मानुषरूपधृक्। तुरगारूढ आयाति भाति यो मे मनोहरः ।।३२।।
अहो रूपमहो तेजश्चकास्ति[६] द्युपतिर्यथा। दिव्यमाल्याम्बरधरो यत्सुगन्धिः प्रसर्पति ।।३३।।
दशयोजनपर्यन्तं यत्सुगन्धिः प्रवर्तते। दृष्टो मे रूपवानीदृक्पुरा क्वापीति भीति मे ।।३४।।
भीताभीताऽपि तद्रूपं दृष्ट्वा दृष्ट्वा पुनः पुनः। मद्भर्त्रा सदृशः कोऽयमिति सस्मार सा पतिम् ।।३५।।
राजपुत्रोऽपि तां वीक्ष्य प्राह केयं प्रियासमा। प्रिया चेत्कण्ठसूत्रादि मुक्ताहारश्च नेक्षते ।।३६।।

१.रक्षिताः। २.चतुरं यथा गच्छतीति चतुरगः। ३.यमुनायाः। ४.स्त्रीभिः। ५.वयस्याभिः। ६.शोभते।

पुनर्वीक्ष्याङ्गलक्ष्माणि प्राहास्यां कुंकुमं निशा[१]। नैव प्राणप्रियातुल्या केयं चिन्तासमन्विता ।।३७।।
विचार्यैव समुत्तीर्य सोऽश्वात्स्मृत्वा वधूं नृपः। नागपुत्रेण सहितो नदीतीर उपाविशत् ।।३८।।
सीमन्तिनीं समाहूय पप्रच्छ प्रीतिसंयुतः। क्व ते जन्म च किं नाम वद कस्ते पतिः सति ।।३९।।
बाल्येऽपि दुःखिता कस्माद्दृश्यते शोकलक्षणम्। विस्तरेण वदस्वेति सोऽतिस्नेहात्स्म पृच्छति ।।१४०।।
सीमन्तिनीति चाकर्ण्य स्वयं ह्रीता[२]ऽवदत्सखीम्। सखि मे सर्ववृत्तान्तं कथयास्मै त्वमादितः ।।४१।।
सखी तमाह सुदती ख्याता सीमन्तिनी सती। चन्द्राङ्गदस्य महिषी पुत्रीयं चित्रवर्मणः ।।४२।।
अस्याश्चन्द्राङ्गदो नाम पतिः सोऽतीव सुन्दरः। जले क्रीडन्निहैवाङ्ग निमग्नो दैवयोगतः ।।४३।।
शोकेन तेन चार्तेयं वैधव्येनातिदुःखिता। सुचिरेणातिशोकोन नष्टं लावण्यमुत्तमम् ।।४४।।
सोमवारव्रतं नित्यं करोत्यद्य ह्युपोषिता। स्नानार्थमागताऽस्त्यद्य कालिन्द्यां विमले जले ।।४५।।
श्वशुरावपि चैतस्याः पुत्रदुःखेन दुःखितौ। राष्ट्रं हत्वा तु दायादैः कारायां स्थापितौ तु तौ ।।४६।।
ततः सीमन्तिनी त्वेषा शूलपाणिं समर्चति। सोमवारे सदा भक्त्या कुरुतेऽसावुपोषणम् ।।४७।।
सख्यामेवं ब्रुवन्त्यां सा प्राह सीमन्तिनी स्वयम्। भवान्कन्दर्परूपः क इत्थं भूतं क्व पृच्छति ।।४८।।
गन्धर्वो वा भवान्सिद्धः सुरो वा किन्नरोऽथवा। नरो वा मे नृवद्भाति किमर्थं पृच्छसीह माम् ।।४९।।
स्नेहभावेन ते प्रश्नो गहनोऽतीव भाति मे। दृष्टो मया भवान्क्वापि नाधिगच्छामि निश्चयम् ।।२५०।।
आप्तभावेन पृष्टत्वात्स्वजनो लक्ष्यते भवान्। किं नाम भवतो ब्रूहीत्युक्त्वा सस्मार सा पतिम् ।।५१।।
स्मृत्वा स्वपतिरूपं सा विललापातिदीनवत्। सा बाष्पाकुलिता जाता पतिता धरणीतले ।।५२।।
तस्या दुःखं स विज्ञाय कुमारश्चकितोऽभवत्। मुहूर्तमवरुध्यापि प्रादुश्चक्रे[३] स्वयं शुचम् ।।५३।।

१.हरिद्रा। २.लज्जिता। ३.प्रकटं चक्रे।

कृत्वा स सुचिरं दुःखं प्रक्षाल्याश्रुमुखं स्वकम्। त्वं तूष्णीं तिष्ठ मा शोचीः सिद्धोऽहमिति सोऽब्रवीत् ।।५४।।
सीमन्तिन्याः सशोकाया उपागत्य नृपात्मजः। करे धृत्वा स तामूचे मा शुचः कथयामि ते ।।५५।।
इत्युक्त्वा तां रहो नीत्वा स प्राह परिसान्त्वयन्। तव भर्ता मया दृष्टः स सुखी वर्ततेऽन्तिके[१] ।।५६।।
व्रतपुण्यप्रभावात्ते शीघ्रमेष्यति ते पतिः। तदेतां मा कृथाश्चिन्तां तं तृतीयेऽह्नि पश्यसि ।।५७।।
सखा मे ते पतिः कान्ते स मत्प्राणो ददामि ते। शपथं शिवपादस्य सन्देहो नात्र बालिके ।।५८।।
इत्याभाष्य पुनः प्राह नेदमुद्घाटयाधुना। तच्छ्रुत्वाऽतीव दुःखार्ता साऽबला प्रेमविह्वला ।।५९।।
सिषेच लोचनाभ्यां सा प्रेमाश्रु यदखण्डितम्। प्राक्तः[२] शतगुणं मेने तं मे पतिरयं त्विति ।।१६०।।
मुखारविन्दं सदृशं लोचने कोमलेऽमले। चपला मृदुला चापि वागास्यमपि हास्ययुक् ।।६१।।
तादृक्कोऽन्योऽस्ति मृदुवाग्भाषतेऽपि तथा कथम्। परः करं मे धर्ताऽयं मृदुस्पर्शोऽप्यवेदि मे[३] ।।६२।।
पत्युर्लक्ष्माणि सर्वाणि मया ज्ञातानि सर्वशः। तानि भान्तीह सर्वाणि तस्मादेष हि मे प्रियः ।।६३।।
अस्य दर्शनमात्रेण प्रेमाश्रु बहु निर्गतम्। नात्र सन्देह इत्युक्त्वा भूयोऽभूत्सा ससंशया ।।६४।।
कुतो मे दैवहीनायाः पतिरेष्यति नेदृशम्। पुण्यं यमस्वसरि[४] यो मग्नः स कथमेष्यति ।।६५।।
मृतोऽपि पुनरायात एवं नापि कथा श्रुता। स्वप्नो दृष्टोऽथवा भ्रान्तिरनिर्वाच्यैव नैव किम् ।।६६।।
धूर्तोऽयं वेषधारी वा यक्षो वा राक्षसोऽथवा। किन्नरो वा नरो वाऽयं कपटो मायिकोऽथवा ।।६७।।
किंवा तन्मुनिपत्न्युक्तव्रतयोगात्समागतः। किं चित्रं गिरिजानाथे प्रसन्ने किमु दुर्लभम् ।।६८।।
शङ्करश्चेत्प्रसन्नोऽस्य कुतो दुःखं ददाति[५] यः। दग्धं वाऽपीष्टद इति चिन्तयामास सा सती ।।६९।।
तावद्राजकुमारोऽश्वमारुरोह सहाहिना। सीमन्तिनीं समापृच्छ्य प्रतस्थे गन्तुमालयम् ।।१७०।।

१.समीपे। २.पूर्वतः। ३.मया ज्ञातः। ४.सर्वप्राणहर्तुर्यमस्य भगिन्यां यमुनीयाम्। ५.दग्धमपि ददाति। अत्र मदालसाकथा सूचिता। सा मृता दग्धाऽपि कालान्तरे शिवेन कुवलयाश्वाय भर्त्रे दत्तेति मार्कण्डेये श्रूयते। स्कांदेऽपि दग्धा शबरी शबराय दत्तेति स्मर्यते।

मनोवेगेन सोऽश्वोऽपि तस्य राष्ट्रमुपागमत्। अग्रतः प्रेषयामास नागपुत्रं नृपात्मजः ।।७१।।
नाग त्वं गच्छ कथय द्विषते[1] मे समागमम्। न शृणोति स चेत्तस्मै हनिष्यामीति शंस भोः ।।७२।।
इत्यादिष्टः स नागोऽपि ययौ त्वरितमग्रतः। उपस्थायाग्रतः क्रूरं वचनं प्राह विद्विषम् ।।७३।।
व्रज चन्द्राङ्गदं द्रष्टुं कुटुम्बेन सह द्रुतम्। पातालं यो ययौ सर्पराजं वीक्षितुमोजसा ।।७४।।
कालिन्द्यां मग्न इत्येवं मत्वा युष्माभिरत्र हि। स्वामिघातः कृतस्तस्य पितू राष्ट्रं हृतं बलात् ।।७५।।
अद्य वच्मि हितं सद्यः शरणं तं हि गच्छत। प्राणापेक्षाऽस्ति चेदिन्द्रसेनं सिंहासने कुरु ।।७६।।
मित्रं नागकुलं यस्य स वश्चूर्णीकरिष्यति। तस्य चन्द्राङ्गदस्याशु दर्शनार्थं प्रयात भोः ।।७७।।
मद्वचो न रोचते नो चेत्सोऽद्य प्राणान्हरिष्यति। प्रेषितो नागनाथेन सहायागतोऽस्म्यहम् ।।७८।।
इति तद्वचनं श्रुत्वा दायादाः प्रययुर्भयम्। कृतं न साधु दुर्बुद्ध्या यास्यामः शरणं ततः ।।७९।।
बलात्कारो यदि भवेत्तक्षकोऽस्मान्हनिष्यति। लोका निन्दां करिष्यन्ति गमिष्यन्त्यसवोऽपि नः ।।२८०।।
एवं विचार्य ते भूपं वस्त्रभूषणभूषितम्। सिंहासनेऽपि सस्त्रीकमुपवेश्य क्षमाप्य च ।।८१।।
इन्द्रसेनं प्रणम्योचुरपराधाः कृता हि नः। त्वं प्राणान्रक्ष चास्माकमिति ते जगृहुः पदम् ।।८२।।
इन्द्रसेनं नृपं प्राह नागपुत्रो नृपाद्य ते। पातालादागतः पुत्रो योऽगाच्छेषं निरीक्षितुम् ।।८३।।
राजा श्रुत्वैव तद्वाक्यं मृतसञ्जीवनोपमम्। दुःखितो मूर्च्छितो भूमौ पतितो महिषीयुतः ।।८४।।
नागपुत्रस्तमुत्थाप्य प्राह दुःखं तु विस्मर। आयाति दर्शनार्थं ते वत्सोऽयं पुत्रवत्सल ।।८५।।
वीतशोकस्ततो राजा समाहूय स मन्त्रिणम्। नगरं समलङ्कर्तुमादिदेशातिहर्षतः ।।८६।।
इत्यादिश्य स्वयं राजा परिवारेण संयुतः। ययौ निरीक्षितुं पुत्रं महिष्या[2] सहितो द्रुतम् ।।८७।।

१.शत्रवे। २.भार्यया।

वृद्धाः पुरोहिताः सर्वे मन्त्रिणो नागरा नराः। सुतं मृतमिवायातं कौतुकाद्द्रष्टुमुद्यतः ।।८८।।
ननन्दुः सकला लोका राजा प्राप्तमहासुखः। कदा पुत्रमुखं द्रक्ष्य इति सञ्जातलालसः ।।८९।।
नेदुर्वाद्यानि सर्वत्र लोका हृष्टमनोरथाः। उच्चैर्जयध्वनिं चक्रू राजपुत्राप्तिकारणात् ।।२९०।।
सर्वे ससम्भ्रमं प्राप्य ददृशुः पुत्रमुत्तमम्। चन्द्राङ्गदोऽपि पितरं दृष्ट्वा प्रीत्या ननाम तम् ।।९१।।
प्रेम्णा पुत्रं समालिङ्ग्य राजा हर्षजलाप्लुतः। सगद्गदाक्षरः साश्रुनेत्रोऽदा[१]दाशिषं नृपः ।।९२।।
पुत्रं प्राहेन्द्रसेनोऽसौ बाल प्राणस्त्वमागतः। शवोपमोऽभवं पुत्र त्वां विनेति पुनः पुनः ।।९३।।
सुतो मातरमालिङ्ग्य कृशां तामतिदुःखिताम्। प्राहाम्बां मन्निमित्तं ते कष्टमीदृगुपस्थितम् ।।९४।।
पुत्रोऽहं नैव ते शत्रुः पाताले सुखमुत्तमम्। भोक्तुं गत्वा महादुःखं दत्तं ते नार्पितं सुखम् ।।९५।।
दिव्ये पातालविवरे गत्वा शेषस्य सन्निधिम्। कष्टं दत्तं मयेदृक्ते नक्तंदिवमहो भृशम् ।।९६।।
अतीव मृदुलं मातुः स्वपुत्रविषये मनः। अतस्ते कष्टमधिकं सुतस्य ग्राववन्मनः[२] ।।९७।।
मातुर्दुःखं न यो वेत्ति स मूढो मलवत्सुतः। एकमाडीस्तन्यपानदानोत्तीर्णः कथं भवेत् ।।९८।।
न दैवतं परं मातुः पुत्रस्य कथमुद्धृतिः। मातुरृणात्ततः साक्षाद्भवानी जननी मता ।।९९।।
मात्रे ददाति यो दुःखं स मूर्खो नरकं व्रजेत्। स सप्तजन्म दारिद्रं यायात्सन्ततिवर्जितः ।।३००।।
ततोऽन्ये द्रष्टुमायाताः स्वसारो भ्रातरोऽपि च। प्रधानाद्या नागरिका लोकाः शोकान्तकं[३] सुतम् ।।१।।
ततो हृष्टतमैः सर्वैः समं नगरमाविशत्। उत्सवेनैव महता प्रययौ निजमन्दिरम् ।।२।।
चन्द्रसेनोऽप्यतिप्रीत्या सत्कृत्यांशुकभूषणैः। नागपुत्रं पुत्रमित्रं गमयामास सादरम् ।।३।।
प्राह चन्द्राङ्गदस्तातं नागेशेन ममोपरि। कृतो महोपकारश्च मम प्राणाश्च रक्षिताः ।।४।।

१.ददौ। २.पाषाणवत्। ३.शोकहरं सुतं द्रष्टुमित्यन्वयः।

धनादि चामितं दत्तमित्युक्त्वा यत्समाहृतम्। दत्त्वा तत्सकलं पित्रे प्रणनाम स तत्पदे ।।५।।
नागपुत्रस्तमामन्त्र्य ययौ राजा तु हर्षतः। स्वभृत्यं प्रेषयामास चित्रवर्मपुराय सः ।।६।।
राजा प्राह तदा साध्वी स्नुषा मे दैवशालिनी। तस्या धर्मेण मे पुत्रो जीवितो नात्र संशयः ।।७।।
आराधितस्तया देवः शङ्करः सर्वशङ्करः। तेनैव रक्षितः पुत्रस्तत्सौभाग्यवती स्नुषा ।।८।।
इत्युक्त्वा त्वरितं दूतं प्रेषयामास भूमिपः। इन्द्रसेनश्चित्रवर्मराज्ञे सर्वं निवेदितुम् ।।९।।
ततो दूतो गतः शीघ्रं चन्द्रवर्मपुरं शुभम्। तस्मै शशंस तत्सर्वं जामात्रागमनादिकम् ।।१०।।
तच्छ्रुत्वाऽतीवसन्तुष्टश्चित्रवर्मा ददौ मुदा। वार्ताहराय[1] वस्त्राणि भूषणानि महामनाः ।।११।।
ततः आह्वयामास पुत्रेण सहितं नृपम्। इन्द्रसेनं च सोऽप्यागात्पुत्रदारादिसंयुतः ।।१२।।
महोत्सवेन चानीतौ वरश्चन्द्राङ्गदस्तदा। सीमन्तिन्युपागम्य तस्याः शोकं जहार सः ।।१३।।
दिव्यवस्तून्यदात्तस्यै पातालादाहृतानि सः। अमृतं पाययामास महानन्दस्तदाऽभवत् ।।१४।।
वस्त्रभूषा ददौ पत्न्यै कल्पवृक्षफलान्यपि। सा भूषादि दधौ याति यत्कान्तिर्दशयोजनम् ।।१५।।
ततो महोत्सवेनासौ सीमन्तिन्या समं नृपः। स्वपुरं प्रययावीदृक्सीमन्तिन्या महाविधिः[2] ।।१६।।
ततः स्वपुरमायातं सीमन्तिन्या युतं सुतम्। राजाऽप्यभिषिषेचासौ राज्यं चक्रेऽयुतं समाः[3] ।।१७।।
सोमवारव्रतस्येदं लेभे सीमन्तिनी फलम्। गौरीहरार्चनात्तस्या लब्ध इष्टार्थ उत्तमः ।।१८।।
एवं चित्रं व्रतमिदं सम्मतं मम दम्पती। सुवासिनी शृणुष्वेदं प्रीत्या मे कथितं व्रतम् ।।१९।।
त्वं कुरुष्व व्रतं त्वेतत्सौभाग्यं ते स्थिरं भवेत्। अखण्डा श्रीश्च कन्याश्च पुत्रा आधेहि मद्वचः ।।३२०।।
दम्पती ऊचतुः प्रीत्या भगवन्किं व्रतेन वाम्(नौ)। आवयोस्तव सेवैव तारिणी दुःखहारिणी ।।२१।।

१.वार्ताहराय। २.महद्दैवम्। ३.वर्षाणि।

आवयोः प्राणनाथस्त्वं नो वां (नौ) देवस्त्वया विना। स्मरणं तेऽस्त्वखण्डं वामि(नावि)ति तौ दधतुः पदे।।२२।।
श्रीगुरुर्दम्पती प्राह युवाभ्यां हि मदाज्ञया। सोमवारव्रतं कार्यं सैव सेवा परा मम ।।२३।।
गुरुस्तथेति भाषन्तौ गमयामास दम्पती। तावत्तत्पितरः प्राप्ताः पुत्रदर्शनलालसाः ।।२४।।
ते कन्यासुतवार्तां श्रुत्वा जल्हादिरे[१]ऽखिलाः। ब्राह्मणांस्तर्पयामासुर्व्ययीकृत्य धनं बहु ।।२५।।
सम्पूज्य श्रीगुरुं सर्वे भक्त्याऽऽनन्दितमानसाः। भोजयित्वा द्विजांश्चान्यान्भक्त्या चक्रुर्महोत्सवम् ।।२६।।
प्रणम्य श्रीगुरुं सर्वे तदादिष्टा ययुर्मदा। स्वग्रामं श्रीगुरोरेवं यशो व्याप्तं दिगन्तरम् ।।२७।।
दम्पत्योरभन्पुत्रास्तयोः पञ्च शतायुषः। यथा श्रीगुरुणा प्रोक्तं तथैवाभूत्तयोः खलु ।।२८।।
प्रत्यब्दं श्रीगुरोरस्य गन्धर्वपुरमेत्य तौ। दर्शनं चक्रतुर्भक्त्या शिष्याभूत्सद्गतिस्तयोः ।।२९।।
चरित्रं श्रीगुरोरेवं पवित्रं नामधारकः। सिद्धास्यपद्मगलितमद्धा[२]ऽमृतमिवापिबत् ।।३३०।।
तद्वक्ति गङ्गाधरजः सरस्वत्यभिधो द्विजः। प्रीयादनेन स्वपतिः[३] श्रीनृसिंहसरस्वती ।।३१।।
यत्ख्यातिरीदृशी तस्माद्भजत्वेनं जनोऽखिलः। सद्यः प्रसन्नो भवति भगवान्नात्र संशयः ।।३२।।
शर्कराऽतिमधुरा रुचिराऽसौ कथा वरा। करकङ्कणदृष्ट्यर्थं किमादर्शप्रयोजनम् ।।३३।।
साक्षात्पुरःस्थस्य तु किमुपायाः प्रयोजनम्। सुकीर्तेः श्रीगुरोस्तद्वत्ख्याता वाच्या कथा किमु ।।३४।।
सर्वे शृण्वन्तु वक्ष्ये वो हितं तूभयसाधनम्। गुरुनाथस्य भजनं शीघ्रं सर्वार्थसाधनम् ।।३५।।
सुलभाऽमृतप्रपेयं विन्यस्ता भूतले मया पेयम्। गुरुचरितं स्वाद्वमृतं सर्वैः सततं यतो लभेदमृतम् ।।३६।।
कामधुग्गुरुचरित्रपानतः पावनो भवति मानवो नतः। यस्य खलु काधुक्तु तत्सर्वकामदमशेषदोषहृत् ।।३३७।।

१.आनंदिरे। २.साक्षात्। ३.स्वभक्तपालकः।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण

सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां

वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां कर्मकाण्डे पञ्चत्रिंशः (अध्यायः)।।

आदितः श्लोकाः।।४३१२।।

।। अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः।।३६।।

।। श्रीगणेशाय नमः।।

नामधारकशिष्योऽथ लग्नः सिद्धपदाम्बुजे। करौ सन्धाय विनतो भक्तियुक्तोऽब्रवीदिदम् ।।१।।
जय सिद्धमुने त्वं हि भवसागरतारकः। ब्रह्मज्ञानी बुधोऽविद्यातिमिरध्वान्तभास्करः ।।२।।
मोहमय्यां तमस्विन्यां[1] सुप्तं मां मायया दृढम्। गुरुलीला महाभेर्या सुखं बोधितवानसि ।।३।।
अज्ञानतिमिरार्कस्त्वं सङ्गतोऽसीह सद्गुरुः। चिन्मयात्मसिद्धमुने पारं नीतोऽस्म्यहं त्वया ।।४।।
स नामधारकेणेत्थं विनीतेन स्तुतो मुनिः। सिद्धः साक्षाद्गुरुस्तुष्टः प्रददावभयङ्करम् ।।५।।
तदाऽवदत्पुनः शिष्यः कथं वृत्ता कथाऽग्रतः। विस्तरेण वद स्वामिन्पाययालं कथामृतम् ।।६।।
कथामृतश्रवणतो न तृप्यति मनो मम। अतो विस्तरतो ब्रूहि कथामिति पदेऽग्रहीत् ।।७।।
सिद्धोऽवदत्कथामग्र्यां शणु त्वं नामधारक। श्रवणादेकचित्तेन सर्वोऽपि ज्ञानमाप्नुयात् ।।८।।
गुरोर्गन्धर्वनगरे जातोऽस्य महिमा महान्। तन्न वक्ष्याम्यहं सर्वं सारभूतं वदाम्यहम् ।।९।।
अशेषमहिमाख्याने प्रयायाद्विस्तृतिं कथा। साक्षाद्धर्यवतारस्य लीलाख्याने क ईश्वरः ।।१०।।
तस्मिन्गन्धर्वनगरे एकोऽभूद्वैदिको द्विजः। बहुश्रुतो विरक्तोऽपि कर्ममार्गविशारदः ।।११।।
प्रतिग्रहं न गृह्णाति परान्नं न भुनक्ति च। मिथ्या न वक्ति मौनीव प्रतिवादं करोति नो ।।१२।।
स यायावरवृत्त्यै[2]व जीवनं कुरुते मुदा। ईदृशं तं न सेहेऽस्य ललना कोपनानना[3] ।।१३।।
ब्राह्मणः शुक्लवृत्त्यैव सदासक्तमुवास सः। विनाऽतिथिं न बुभुज आतिथेयः स धार्मिकः ।।१४।।
तस्मिन्ग्रामेऽभवद्विप्रभोजनं प्रत्यहं बहु। विप्राः सहस्रसंख्याका बुभुजुर्मिष्टमादरात् ।।१५।।

१.रात्र्याम्। २.प्रत्यहं धान्ययाच्ञारूपवृत्तिः। ३.कोपयुक्तं आननं यस्याः।

मिष्टान्नेन द्विजाः पुष्टास्तुष्टा दक्षिणयापि च। मिष्टान्नवार्ता अन्योऽन्यं हृष्टा ऊचुश्च तेऽन्वहम् ।।१६।।
तच्छ्रुत्वा विप्रवनिता दैन्यार्ता भृशुदुःखिता। चिन्ताग्रस्ताऽदद्देव श्रीहरे परमेश्वर ।।१७।।
स्वप्नेऽपीदृङ् न वीक्षेऽन्नं दैवहीनाभवं कथम्। दरिद्रं पतिमुद्वाह्य जाताहं कष्टभाक्सदा ।।१८।।
यादृक्पूर्वार्जितं तादृग्लब्धो हीनः पतिर्मया। यद्योगेन च दारिद्र्यं देव वीक्षेऽनिशं बत ।।१९।।
स्त्रीभिः सह द्विजाः सर्वे नित्यं मिष्टान्नभोजिनः। तैः कृतं सुकृतं पूर्वमीदृग्लाभस्ततोऽभवत् ।।२०।।
दैवहीनः पतिर्मेऽयमाहूतोऽपि न गच्छति। मिष्टं परान्नं किं कार्यं नारायण मयाधुना ।।२१।।
एवं चिन्तान्विताभूत्सा कदाचिदथ तत्र तु। विप्रान्भोजयितुं[१] प्राप्तो विप्र एको महाधनः ।।२२।।
स तु तस्या दरिद्रायाः पतिं भोक्तुं समाह्वयत्। आमन्त्रयामास च तां धवेन सहितां धनी ।।२३।।
उपेत्य सा पतिं प्राह महाहर्षेण संयुता। भवता सह मे प्राप्तं ब्राह्मणस्य निमन्त्रणम् ।।२४।।
सुपक्वान्नान्यनेकानि भूयसीर्दक्षिणा अपि। परिधानान्यमूल्यानि स प्राणेश्वर दास्यति ।।२५।।
स्वीकुर्वामन्त्रणमिदमथवाज्ञापयस्व माम्। कांक्षते मे मनोऽतीवापूर्वपक्वान्नभोजनम् ।।२६।।
इति श्रुत्वा स्त्रिया दैन्यमुदासीनोऽवदत्स ताम्। भोक्तुं यथासुखं गच्छ न यास्येऽहं कदाचन ।।२७।।
इत्यादिष्टाबला मूढा धनिनं प्राप्य साऽब्रवीत्। न यास्यति पतिर्भोक्तुमायास्याम्यहमेव तु ।।२८।।
स प्राह मेऽस्ति सङ्कल्पो दम्पत्यर्चनरूपकः। पतिर्यास्यति चेद्भोक्तुं त्वमागच्छ ममालयम् ।।२९।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा खिन्नाऽभूत्सा द्विजाङ्गना। हन्त नारायणारब्धं[२] प्रमाणं किं करोम्यहम् ।।३०।।
कथं हीनं हि मे दैवं कर्तव्यं किमतःपरम्। पत्युर्योगान्न मे लभ्यं स्वाद्वन्नं स्वप्नदुर्लभम् ।।३१।।
एवं विचार्य बहुशः सा नृसिंहसरस्वतीम्। एत्य प्रणम्य साष्टाङ्गं विनयाऽवनताऽब्रवीत् ।।३२।।

१.अरपक्षार्थमिति शेषः। २.प्रारब्धं प्रमाणम्।

स्वामिन्हितं कुरु स्वन्नं कदापीदृङ् न लभ्यते। पत्ये विप्रस्य गृहे भोक्तुं चरेति मे ।।३३।।
स दम्पती आह्वयति न शृणोति पतिर्मम। किं कर्तव्यं मया भुङ्क्ते न परान्नं कदाऽपि सः ।।३४।।
कृपां कुर्वद्य मे स्वामिन्पतिं प्रेषय यत्नतः। आमन्त्रणं समीचीनं सुवस्त्रादि लभ्यते ।।३५।।
इति तस्याः वचः श्रुत्वा श्रीगुरुः प्रहसन्निव। तस्याः पतिं समाहूय प्राह द्विजनिमन्त्रणम् ।।३६।।
ब्राह्मण त्वं द्विजगृहं व्रज भोक्तुं निमन्त्रितः। स्त्रियास्ते मनसोऽभीष्टं शिष्टमिष्टान्नभोजनम् ।।३७।।
पत्याङ्गनावासनासौ पूरणीया त्वयानघ। कुलस्त्रिया मनस्त्वीदृग्दुःखितं नैव कारयेत् ।।३८।।
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं प्रणम्य ब्राह्मणोऽब्रवीत्। परान्नं नैव मे ग्राह्यं यद्येवं नियमोऽपि मे ।।३९।।
न गृह्णाति गुरोर्वाक्यं स घोरं नरकं व्रजेत्। आज्ञां ते शिरसा धृत्वा यास्ये भोक्तुं परालयम् ।।४०।।
इत्युक्त्वा गुरुमापृच्छ्य सभार्यः स गृहं गतः। आनन्दिता तस्य कान्ता ततो भोक्तुं गतावुभौ ।।४१।।
यजमानो धनी सोऽपि सङ्कल्प्य[१] द्विजभोजनम्। भोजयामास पक्वान्नैरनेकैः स्त्रीयुतान्द्विजान् ।।४२।।
ब्राह्मणी भुक्तिसमये विपरीतं ददर्श सा। पङ्क्त्यां च भोजनागारे सहाश्नाति श्वसूकराः[२] ।।४३।।
मनसाऽतीव निर्विण्णा सा त्यक्त्वा पात्रमुत्थिता। उच्चैस्तदेव सा प्राह ब्राह्मणानां च भुञ्जताम् ।।४४।।
प्राप्य पत्युः समीपे सा तदेवोच्चैर्जगाद ह। किमश्नास्यपवित्रान्नं श्वक्रोडो[१]च्छिष्टमीदृशम् ।।४५।।
स्त्रियं स प्राह मे भग्नं त्वत्तो दैवमिहाधुना। व्यक्तं परोदनं[२] त्यक्तं भुक्तं श्वोच्छिष्टमद्य तु ।।४६।।
इति प्रकुपितो विप्रः स्त्रिया सह गुरुं ययौ। ननाम परया भक्त्या श्रीगुरुं नामधारकः ।।४७।।
श्रीगरुः प्राह तां दृष्टं परान्नस्य सुखं त्वया। पीडितोऽस्ति सदा नाथः फलितोऽद्य मनोरथः ।।४८।।
इति श्रीगुरुणोक्ता सा पदलग्नाभवद्गुरोः। बद्धहस्तावदद्दीना स्वामिन्नागः क्षमस्व मे ।।४९।।

१.सूकरः=ग्रामवराहः। २.परान्नम्। ३.अपराधम्।

मया मन्दधिया लोभाद्दोषाब्धौ पातितः पतिः। बलान्नीतः परान्नार्थं स्वामिन्नागः क्षमस्व मे ।।५०।।
चिन्तार्दितो द्विजः प्राह स्वामिन्कर्तव्यमद्य किम्। दोषा लग्ना मयि प्राज्या व्रतभङ्गोऽभवन्मम ।।५१।।
परान्नं न ग्रहीष्यामीत्येवं सङ्कल्पितं तु तत्। भग्नं मे कृत्यया द्वेष्ट्या बहुदोषाश्च कारिताः ।।५२।।
इति तस्यानुतप्तस्य श्रुत्वा गां[१] श्रीगुरुर्हसन्। प्राहास्याः पूरितः कामः सैषा तृप्तिं गता खलु ।।५३।।
परान्नं न कदा भोक्ष्य इति सङ्कल्पितं त्वितः। सत्यं भविष्यति सदा मा खिदो दोष एष न ।।५४।।
अन्यत्ते कथयिष्यामि सहजो धर्म एष तु। कदाचिन्न लभेद्विप्रो दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।।५५।।
कर्मलोपप्रसक्तौ चेदाहूतो व्रज तत्र तु। भोक्तुं व्रजान्यथा दोषो अनन्ताः परिकीर्तिताः ।।५६।।
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं साष्टाङ्गं प्रणिपत्य सः। विनयावनतो भूत्वा पप्रच्छ द्विज आदरात् ।।५७।।
कस्मादन्नं ग्रहीतव्यं दोषाः कुत्र भवन्ति च। कस्य द्वारं न गन्तव्यं स्वामिन्कथय विस्तरात् ।।५८।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा गुरुः प्राह सविस्तरमा। सावधानतया श्रोतः शणु तन्नामधारक ।।५९।।
श्रीगुरुः प्राह भो विप्र ग्राह्यमन्नं मयोच्यते। शिष्येणान्नं ग्रहीतव्यं गुरोर्गेहे त्वसंशयम् ।।६०।।
विदुषो वैदिकस्यापि मातुलस्य गृहे तथा। श्वशुरस्य च साधोऽथ सोदराणां गृहेऽपि च ।।६१।।
द्विजाभावे कर्मलोपप्रसक्तौ ग्राह्यमोदनम्। गायत्रिकाजपं कुर्यात्तस्य दोषो न विद्यते ।।६२।।
मातुः पितुः सकाशाद्ये सेवां गृह्णति तद्गृहे। लोभाभिभूतगेहे च वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।६३।।
पीडयित्वा कलत्रादीन्ये धर्मं कुर्वतेऽधमा। तदन्नभोजनाद्दोषा बहवः परिकीर्तितः ।।६४।।
शस्त्रिणो गर्वितस्यापि मल्लयुद्धरतस्य च। वाणीवाद्यादिसक्तस्य वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।६५।।
बहिष्कृतस्य विप्रस्य याचनाजीविकस्य च। वैश्वदेवविहीनस्य वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।६६।।

१.वाणीम्।

पक्वं बहुभिरेकत्र वैश्वदेवः पृथङ् न हि। दोषास्तदन्नभुक्त्या तद्वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।६७।।

भूत्वा सर्वगुरुर्मन्त्रान्यो ददाति धनेच्छया। शिष्यसंग्रहकृच्चास्य वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।६८।।

क्रोधी ब्राह्मणविद्वेषी यश्च त्यक्त्वा कुलस्त्रियम्। तिष्ठत्यस्य गृहे चापि वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।६९।।

तामसक्रूरकृपणसुदुराचार्यधार्मिकः। धनमत्तोऽपि चैतेषां वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।७०।।

पतिं निजसुतान्वाऽपि या विहायैव तिष्ठति। ब्राह्मणी विप्र तस्याश्च वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।७१।।

विप्रोऽपि स्वर्णकारित्वं यः करोति कुयाचकः। यश्च स्त्रीविजितस्त्वेषां वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।७२।।

स्तेयकृत्परदारस्थो योऽश्वविक्रयकृद्द्विजः। भृतकाध्यापक[१]श्चास्य वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।७३।।

द्यूतकृन्निष्ठुरो यश्च भुंक्तेऽस्नातश्च यद्गृहे। भगवत्कीर्तनं नास्य वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।७४।।

नैव संध्यामुपास्ते यो दानं च न ददाति यः। पितृकर्मविहीनोऽस्य वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।७५।।

द्रव्यलोभेन जपति मन्त्रंम्भेन वा ऋणम्। दत्त्वार्थं सञ्चिनोत्यस्य वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।७६।।

विश्वासघातकः पक्षपातकृन्नीतिहापकः। स्वधर्मत्याजकश्चास्य वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।७७।।

यो द्वेष्टि विदुषं साधून्यो नरो गुरुनिन्दकः। कुलदेवोत्सर्जकोऽस्य वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।७८।।

गोविप्रघातकः स्त्रीघ्नो यश्च स्वान्नस्य दूषकः। परान्नस्तुतिकृच्चास्य वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।७९।।

आशाबद्धस्त्वेकगृहे सदा तिष्ठति योऽपि च। दातारं वारयत्यस्य वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।८०।।

सर्वान्यः शरणं याति स चाण्डालो भविष्यति। सर्वान्नमत्ति यश्चास्य वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।८१।।

पुत्रीं जामातरं क्रोधान्निर्भर्त्सयति योऽपि च। पुत्रहीनश्च तस्यापि वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।८२।।

यो विवाहोत्तरकाले न जुहोति परालये। प्रायो भुनक्ति तस्यापि वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।८३।।

१.द्रव्यामादायाध्यापकः।

नाचरत्याश्रमं धर्ममद्वैतं वक्ति केवलम्। विनानुभवस्यापि वर्ज्यमन्नं प्रयत्नतः ।।८४।।
कुक्षिं बभर्ति यः शाठ्यात्तदन्नाशनतोऽन्धता। आयुर्हानिश्च बाधिर्यं स्मृतिमेधाधृतिक्षयः ।।८५।।
परालये यो वसति नित्यं भुंक्तेऽर्यपत्यसौ। स्वपुण्यं यजमानाय तद्दोषान्स्वीकरोति च ।।८६।।
गोभूस्वर्णेभरत्नाश्वादानाद्दोषस्तथा न हि। यथा परान्नभुक्त्या च परस्त्रीसङ्गतोऽपि च ।।८७।।
सदा परगृहावासाल्लक्ष्मीर्नश्यति गच्छति। दर्शे परान्नभुक्त्या च मासपुण्यं विनिश्चितम् ।।८८।।
गच्छेद्भोक्तुं समाहूतोऽनाहूतो नापदं विना। द्विजालयेऽपि शूद्रेणाहूतो भोक्तुं न च व्रजेत् ।।८९।।
यावत्पुत्रो नैव जातस्तावत्पुत्रीगृहे खलु। न भुञ्जीत समुत्पन्ने पौत्रे दोषो न विद्यते ।।९०।।
सूर्यचन्द्रोपरागे च सूतके मृतकेऽपि वा। दानं चापि न गृह्णीयात्तीर्थे पात्रे तथैव च ।।९१।।
खलराड्भृत्यरजकलोहकारककाष्ठतट्। स्वर्णहृद्वृषलीमद्यपोऽतो दानं विवर्जयेत् ।।९२।।
स्वाचारं ब्राह्मणा येऽत्राचरिष्यन्त्यप्यसक्तितः। कुतो दैन्यं भजेत्तेषां सुखभाजस्त एव हि ।।९३।।
तदधीनाः सुराः सर्वे कामधेनुश्च तद्गृहे। निवसेत्सिद्धयोऽप्यष्टौ तत्र स्थास्यन्ति सर्वदा ।।९४।।
मदान्धा इह ये विप्राः स्वधर्माचारवर्जिताः। त एव तेन पापेन दरिद्रार्ताः पतन्त्यपि ।।९५।।
स विप्रः प्राह भो स्वामिन्प्रार्थनां मेऽवधारय। स्वाचारं श्रोतुमिच्छामि कृपया कथयस्व मे ।।९६।।
त्वं त्रिमूर्त्यवतारोऽसि श्रीगुरुः करुणाकरः। स्वामिन्भक्तजनाधार आचारं म उपादिश ।।९७।।
श्रीगुरुर्ब्राह्मणं प्राह साधु पृष्टं त्वयानघ। वक्ष्ये पृष्टं सदाचारं य उक्त ऋषिभिः पुरा ।।९८।।
कदाचिन्नैमिषारण्ये मुनीनां च तपस्यताम्। पराशरऋषिः प्राप तान्मुनीन्स यदृच्छया ।।९९।।
ते प्रत्यादित्सव इवोद्गतासूनुत्थिता मुनिम्। वृद्धं सत्कृत्याभिवाद्याचारं पप्रच्छुरादरात् ।।१००।।
आचाराचरणेऽस्माकं संशयो हि पदे पदे। त्वं ब्रह्मर्षिरसि विख्यात उपदेशो हि ते वरः ।।१।।

गुरुं विना हि ग्राह्य आचारोऽप्यथवा मनुः[1]। तस्माद्गुरुः पवित्रस्त्वमाचारं न उपादिश ।।२।।
एवं स प्रार्थितः प्राह पराशरमहामुनिः। आचारं कथये यस्मादयत्नात्सर्वसिद्धयः ।।३।।
ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय सद्भक्त्या संस्मरेद्गुरुम्। ब्रह्माणं चिन्तयेद्विष्णुं महेशं च सलक्षणम् ।।४।।
सूर्यादिकेतुपर्यन्तान्संस्मरेच्च नवग्रहान्। सनत्कुमारं सनकं सनन्दनसनातनौ ।।५।।
तुंबरुं च स्मरेत्सिद्धान्योगिनः पितृदेवताः। सप्ताब्धिभुवनद्वीपासप्तर्षीन्गां नमेत्ततः ।।६।।
तत उत्थआय चाचम्य मूत्रोत्सर्गं विधाय च। शुचिर्भूत्वा विधानेन विधिनाचमनं चरेत् ।।७।।
स्नानात्पूर्वं परं चापि पानोर्ध्वं शयनोत्तरम्। उपविश्य विधानेन द्विज आचमनं चरेत् ।।८।।
भोजनादौ तथैवान्ते छिक्कायां जृम्भणेऽपि च। विण्मूत्रोत्सर्गतश्चोर्ध्वं द्विज आचमनं चरेत् ।।९।।
अपाने निर्गते दुष्टशब्दोच्चारे कुदर्शने। आद्यान्तयोः कर्मणश्च द्विज आचमनं चरेत् ।।१०।।
सन्निधौ नास्ति चेत्तोयं श्रोत्रस्पर्शं समाचरेत्। सप्त देवा यतस्तत्र तत्स्पर्शादाचमो भवेत् ।।११।।
अग्निरापश्च देवश्च वरुणार्केन्दुवायवः। विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ।।१२।।
मूत्रोत्सर्गाच्छुचिर्भूत्वा कृत्वा स्नानं च मानसम्। अरुणोदयपर्यन्तमुपविश्य जपं चरेत् ।।१३।।
विना गायत्रिकामन्त्रं वेदमन्त्रान्पठेत्सुधीः। अरुणे तूदिते गत्वा मलोत्सर्गं चरेद्बहिः ।।१४।।
निवीतं पृष्ठतः कृत्वोपवीतं[2] नैर्ऋतीं दिशम्। गत्वोपविश्याधोवक्त्रो वस्त्रेणाच्छाद्य मस्तकम् ।।१५।।
उत्तराभिमुखश्चाह्नि नक्तं चेद्दक्षिणमुखः। मोनी नेतस्ततः पश्यन्नार्कचन्द्रर्क्षखं जनान् ।।१६।।
मलमूत्रोत्सृतिं कुर्यात्स्थित्वा यस्तूत्सृजेद्द्विजः। यावत्यङ्गेऽस्य रोमाणि तावद्वर्षं स नारकी ।।१७।।
कच्छोत्सर्गं विना मूत्रत्यागे शौचं विनाऽपि च। कच्छस्य धारणाच्चापि तथैव नरकं व्रजेत् ।।१८।।

१.मंत्रः। २.यज्ञोपवीतम्।

कदाचित्तु जलालाभे गङ्गां संस्मृत्य लोष्टतः। शौचं कार्यं भक्षणादि वर्ज्यं यावच्छुचिर्न हि ।।१९।।
मलोत्सर्गं भुवं वच्मि नोत्सृजेद्धरिते तृणे। पर्णेषु च सुशुष्केषु मलोत्सर्गं समाचरेत् ।।१२०।।
पुण्यवृक्षाध्वदेवादिसमीपे नोत्सृजेन्मलम्। लिङ्गं धृत्वा जलासन्नं गत्वा शौचं समाचरेत् ।।२१।।
शौचार्थं मृत्तिका ग्राह्या शुद्धा वर्ज्या प्रयत्नतः। वल्मीकमूषकोत्खातनदीमध्यस्थमृत्तिका ।।२२।।
मार्गस्थमृत्तिका वर्ज्या वृक्षाधस्था तथैव च। देवालयक्षेत्रतीर्थमृत्तिका चापि गर्हिता ।।२३।।
वापीकूपतडागस्था मृत्तिका च प्रशस्यते। प्रोक्ष्योदकेन शौचार्थं मृदादेया विचक्षणैः ।।२४।।
आर्द्रामलप्रमाणेन लिङ्ग एकं प्रदापयेत्। पिण्डान्गुदे तथा पञ्च त्रींस्त्रीनेकैकहस्तके ।।२५।।
तथैव पादयोर्देया मृत्तिका मूत्रशौचके। मलोत्सर्गे तु द्विगुणा त्रिगुणा वीर्यनिःसृतौ ।।२६।।
एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः। त्रिगुणं च वनस्थस्य यतिनश्च चतुर्गुणम् ।।२७।।
रात्रावर्धं सङ्कटे च मार्गे चापि तदर्धतः। शौचाचरणतो नृणां धर्मसिद्धिर्भवेद्द्रुतम् ।।२८।।
व्रतबन्धोत्तरं त्वेतद्द्विजस्याचरणं स्मृतम्। शौचं स्त्रीशूद्रबालानां गन्धलेपान्तावधि स्मृतम् ।।२९।।
शौचोत्तरं च गण्डूषानष्टौ ब्राह्मण आचरेत्। षट् क्षत्रश्चतुरो वैश्यः शूद्रश्चापि च वामतः ।।१३०।।
गण्डूषोत्तरमाचम्य शुचिस्थाने द्विवारतः। कुलदेवं स्मरेद्वक्ष्ये शृण्वाचमविधिं द्विजाः ।।३१।।
विप्रदक्षिणहस्ते तु कथ्यते तीर्थपञ्चकम्। करमध्ये वह्नितीर्थं मूले ब्राह्मं प्रकीर्तितम् ।।३२।।
तर्जन्याङ्गुष्ठमध्ये च पितृतीर्थं प्रचक्ष्यते। अङ्गुल्यग्रे देवतीर्थं कनिष्ठाधस्तथार्षकम् ।।३३।।
प्रतिग्रहाचमपितृदेवर्ष्यर्चनमेव च तैः। ब्रह्मतीर्थेन चाचम्य केशवाद्यैस्त्रिभिः करौ ।।३४।।
गोविन्द विष्णो इत्याभ्यां प्रक्षाल्याङ्गुष्ठमूलतः। ओष्ठौ सम्मृज्य मधूसूदन त्रिविक्रमेति च ।।३५।।
वामन श्रीधरेत्याभ्यां मुखमुन्मार्जयेत्करम्। वामं प्रोक्ष्य हृषीकेशेत्यङ्घ्री प्रोक्ष्य तथाऽप्युभौ ।।३६।।

पद्मनाभेत्यथो शीर्षं प्रोक्ष्य दामोदरेति च। संहतत्र्यङ्गुलीभिश्च मुखं सङ्कर्षणेति च ।।३७।।
नाले साङ्गुष्ठतर्जन्या वासुदेवेति नामतः। प्रद्युम्नेत्यथ साङ्गुष्ठानामिक्या चक्षुषी क्रमात् ।।३८।।
स्पृष्ट्वानिरुद्ध पुरुषोत्तमेत्यथ तथा श्रुती। अधोक्षज नृसिंहेति नाभिमच्युतनामतः ।।३९।।
साल्पाङ्गुष्ठेन च स्पृष्ट्वा हृदं पाणितलेन च। जनार्दनेत्युपेन्द्रेति कं[१] सर्वाङ्गुलुभिः स्पृशेत् ।।१४०।।
बाहुमूले कराग्रेण हरे कृष्णेति नामतः। द्विजातेरुपनीतस्य स्मृतमाचमनं त्विदम् ।।४१।।
एवं संध्यावंदनं च होमेऽन्यत्रापि कर्मणि। केशवाद्यैश्चतुर्थ्यन्तैः सम्बुद्ध्या वापि नामभिः ।।४२।।
नमोन्तैरेकाचमनं चतुर्विंशतिनामभिः। स्याद्द्विराचमनं भूयास्तथा तैरेव नामभिः ।।४३।।
आदावन्ते द्विराचामेद्यदि वै तदसम्भवे। केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्करौ ।।४४।।
ततः कर्णं स्पृशेदेवं सन्ध्यातोऽन्यत्र चोदितम्। शूद्रादिहीनसंस्पर्शे स्नाने वान्तौ च भोजने ।।४५।।
फलाहाराशने पाने श्मशानगमनेऽपि च। स्वान्यपादक्षालने च द्विराचमनमिष्यते ।।४६।।
जलालाभे स्पृशेच्छ्रोत्रमेतदन्यत्र कर्मणः। य आचमविधिं कुर्याद्भक्त्या दैन्यं कुतोऽस्य च ।।४७।।
मुखदुर्गन्धनाशार्थं वक्ष्येऽथो दन्तधावनम्। त्यक्त्वा सर्वाणि पर्वाणि षष्ठीं प्रतिपदं तथा ।।४८।।
नवमीं द्वादशीं त्यक्त्वा रविभौमार्कवासरान्। श्राद्धाहं मङ्गलं त्यक्त्वा प्रकुर्याद्दन्तधावनम् ।।४९।।
कण्टकिद्रुमखर्जूरकेतकीनारिकेलकैः। काष्ठैर्यो धावयेद्दन्तान्त्स चाण्डालो भविष्यति ।।१५०।।
खदिरोदुम्बरवटापामार्गार्ककरञ्जकैः। एतैः सुपुण्यकाष्ठैश्च प्रकुर्याद्दन्तधावनम् ।।५१।।
द्वादशाङ्गुलकं विप्रे क्षत्रे प्रोक्तं नवाङ्गुलम्। षडङ्गुलं दन्तकाष्ठं कथितं वैश्यशूद्रयोः ।।५२।।
आयुर्बलं चेत्यनेन मन्त्रेण प्रार्थ्य मन्त्रवित्। छित्वा काष्ठं मृदूकृत्य तदग्रं धावयेद्रादान् ।।५३।।

१.मस्तकम्।

मुखदुर्गन्धीत्यनेन नैर्ऋत्यां काष्ठमुत्सृजेत्। कृत्वा द्वादशगण्डूषान्द्विराचमनमाचरेत् ।।५४।।
प्रातःस्नानं ततः कुर्यात्तद्येन सर्वं प्रसिद्ध्यति। प्रातःस्नानान्नृणां तेजोबलायुवर्धनं मतम् ।।५५।।
प्रज्ञापि वर्धते नश्येद्दुःस्वप्नं[१] सर्वदेवताः। वशा भवन्ति सौभाग्यसुखपुष्टमुदो लभेत् ।।५६।।
दरिद्रचिन्ताशोकघ्नं स्नानं पापविनाशनम्। नित्यं कुर्याद्गृहस्थस्तु प्रातर्मध्याह्न एव च ।।५७।।
यतिर्व्रती वनस्थश्च त्रिकालं तत्समाचरेत्। एकवारं ब्रह्मचारी प्रातःस्नानं समाचरेत् ।।५८।।
सङ्कटे तु जलालाभेऽशक्तौ रोगे त्विदं मतम्। वायुस्नानं गोरजोभिराग्नेयं भस्मनाम तत् ।।५९।।
आपोहिष्ठेति तिसृभिर्मन्त्रस्नानमुदीरितम्। भौमस्नानं मृदा प्रोक्तं दिव्यं सातपवर्षतः ।।१६०।।
विष्णुध्यानं मानसं च गुरुदर्शनतोऽपि च। तीर्थस्नानफलं प्रोक्तं पित्रोश्चापि पदाम्बुभिः ।।६१।।
शरीरप्रोक्षणात्तीर्थस्नानजं फलमिष्यते। एतानि गौणस्नानानि सङ्कटे योजयेद्बुधः ।।६२।।
जलस्नानेनैव शुद्धिश्चण्डालस्पर्शने मता। वान्ते रते च शूद्रस्य स्पर्शे मान्त्रादि वा चरेत् ।।६३।।
यस्य देहो दृढस्तस्य वारुणं मुख्यमीरितम्। रुग्णस्य चाप्यशक्तस्य गौणस्नानं च शक्तितः ।।६४।।
उष्णोदकेन वाशक्तौ यत्पवित्रं स्वभावतः। जलं तदग्निस्पर्शाद्विशेषाद्गृहिणो मतम् ।।६५।।
गृहे तूष्णोदकस्नाने नाचमो नाघमर्षणम्। न सङ्कल्पस्तर्पणं च वस्त्रनिष्पीडनं स्वतः ।।६६।।
शीतमिश्रोष्णसलिलैरापोहीति तृचा तथा। गायत्र्या चाभिमन्त्र्यैव स्नायादन्ते च मार्जयेत् ।।६७।।
पुत्रोद्भवक्रान्त्यशौचश्राद्धाहव्रतपर्वसु। नोष्णोदकेन शीतेन न माङ्गल्योत्सवादिषु ।।६८।।
नद्यां प्रवाहाभिमुखोऽन्यत्र प्राङ्मुख एव वा। सपवित्रो बद्धशिखो मौना स्नानं समाचरेत् ।।६९।।
कृत्वाघमर्षणं कृत्वा देवादीनां च तर्पणम्। आचम्य मन्त्रवद्वस्त्रं परिधाय स्मरेद्धरिम् ।।१७०।।

१.स्वप्नशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि फलविवक्षया नपुंसकत्वम्। तथा च पौराणिकाः। 'दुःस्वप्नं च नृभिर्दृष्टं सुस्वप्नमुपजायते' इत्यादि।

अपवित्रः पवित्रो वेत्युक्त्वापोहीति मार्जयेत्। निषिद्धो मङ्गलस्नाने रविवारो ज्वरप्रदः ।।७१।।
कान्तिहानिः सोमवारे भौमवारे मृतिः स्मृता। श्रीलाभो बुधवारे च हानिः स्याद्गुरुवासरे ।।७२।।
पुत्रहानिः शुक्रवारे सम्पल्लाभः शनेर्दिने। ज्ञात्वैवं मङ्गलं स्नायान्न शीर्ष्णा सधवा सदा ।।७३।।
अशक्तश्चेन्नदीतीरे नदीं ध्यात्वार्द्रवाससा। देहं संशोधयेत्तेन स्नानस्यापि फलं मतम् ।।७४।।
काषायरक्तमलिनजीर्णदग्धाम्बरस्य च। एकवस्त्रस्य यत्पुण्यं तद्धरन्तीह राक्षसाः ।।७५।।
श्वेतवस्त्रं ब्राह्मणस्य मुख्यं प्रावरणं च वा। परिधानोत्तरं भस्म धारयेन्मन्त्रपूर्वकम् ।।७६।।
द्वार्वती मृत्तिका मुख्या धार्यालाभे तु भस्मना। तदभावे तु गङ्गामृदूर्ध्वपुण्ड्रः प्रशस्यते ।।७७।।
अङ्गुष्ठेन तु पुष्टीच्छुर्विष्णुसायुज्यदां मृदम्। धारयेन्मध्यमाङ्गुल्यायुष्कामोऽथान्नकामवान् ।।७८।।
अनामिक्याथ तर्जन्या मुमुक्षुः पातकी नखैः। दशाङ्गुलस्तूत्तमः स्यान्मध्यमोऽष्टाङ्गुलो मतः ।।७९।।
षडङ्गुलः कनिष्ठः स्याद्यथाचारं वहेन्मृदम्। केशवेति ललाटे च नाभौ नारायणेति च ।।१८०।।
वक्षस्थले माधवेति गोविन्देति गलेऽपि च। विष्णुनाम्ना दक्षकुक्षौ मधुसूदननामतः ।।८१।।
दक्षबाहौ दक्षकर्णेऽपि त्रिविक्रमनामतः। वामकुक्षौ वामनेति श्रीधरेत्यपरे भुजे ।।८२।।
हृषीकेशेत्यन्यकर्णे पद्मनाभेति पृष्ठतः। दामोदरेति मूर्ध्न्येवं कृष्णे[१] सङ्कर्षणादिभिः ।।८३।।
ऊर्ध्वपुण्ड्रान्मृदा धृत्वा ततो भस्मापि धारयेत्। हरेर्हरस्यापि तोषाद्भुक्तिर्मुक्तिश्च निश्चिता ।।८४।।
श्राद्धादौ देवताकृत्ये विवाहादिदिने शुभे। अभ्यङ्गोर्ध्वं सूतके च मृत्तिकां नैव धारयेत् ।।८५।।
ब्रह्मयज्ञे तर्पणे च यज्ञे सन्ध्यादिकर्मसु। दर्भा ग्राह्या अवश्यं ते दशधा परिकीर्तिताः ।।८६।।
कुशकाशयवोशीर[२]गोधूमव्रीहिकुन्दराः[३]। तृणं मौञ्ज्याश्च दूर्वाश्च दश दर्भाः प्रकीर्तिताः ।।८७।।

१.कृष्णपक्षे। २.वाळा. ३.पोईशाक.

आहरेत्प्रत्यहं दूर्वा श्रावणे मासि दर्शके। अयातयामाः सम्प्रोक्ता आहृता मन्त्रपूर्वकम् ।।८८।।

दूर्वाश्चतस्त्रो विप्रस्य तिस्त्रस्तु क्षत्रियस्य च। विशो द्वे शूद्रस्य चैका पवित्रार्थं करे स्मृता ।।८९।।

दूर्वाया महिमाऽपारो मूले रुद्रोऽग्रतो विधिः। मध्ये विष्णुः स्थितस्तस्याः पवित्रं पापनाशनम् ।।१९०।।

चक्रं धृत्वा करे विष्णुर्यथा दैत्यान्निहन्ति च। निहन्ति राक्षसान्धृत्वा त्रिशूलं हीश्वरो यथा ।।९१।।

वज्रं धृत्वा यथेन्द्रश्च हन्त्यद्रीनेवमेव च। दूर्वापवित्रं धृत्वैव निःशेषं हन्ति पातकम् ।।९२।।

तृणाद्रिं स्पर्शनादग्निर्भस्मसात्कुरुते यथा। तथा दर्भपवित्रं च भस्मसात्कुरुते ह्यघम् ।।९३।।

सग्रन्थिं ब्रह्मयज्ञादौ भोजने ग्रन्थिवर्जितम्। पवित्रं धारयेद्भक्त्या ब्राह्मणः करयोर्द्वयोः ।।९४।।

कर्पूरमग्नि[१]र्वाघौघं पवित्रं दहति क्षणात्। प्रादेशमात्रे द्वे दर्भे पवित्रं कर्मणि स्मृतम् ।।९५।।

दाने जपादौ स्वाध्याये होमे च पितृकर्मणि। सुवर्णरौप्यमुद्रे च सपवित्रे च धारयेत् ।।९६।।

दैवे विशिष्टा सौवर्णी राजती पितृकर्मणि। अनामिक्यां तु सौवर्णी तर्जन्यां रजतस्य च ।।९७।।

खड्गमुद्रा कनिष्ठिक्यां न जीवत्पितृकस्य सा। योगपट्टोत्तरीये च तर्जन्यां रौप्यमुद्रिका ।।९८।।

गयाश्राद्धं पादुके च न जीवत्पितृकस्य च। नवरत्नाङ्किता मुद्रा यस्य तस्य न पातकम् ।।९९।।

एकरत्नान्वितां वाऽपि मुद्रां दध्याद्द्विजः सदा। सन्ध्याकालं प्रवक्ष्यामि त्रिप्रकारं द्विजोत्तमाः ।।२००।।

उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका। अधमा सूर्यसहिता प्रातःसन्ध्या त्रिधा मता ।।१।।

उत्तमा भास्करोपेता मध्यमा लुप्तभास्करा। अधमा तारकोपेता सायंसन्ध्या त्रिधा मता ।।२।।

अध्यर्धयामादासायं सन्ध्या मध्याह्निकी स्मृता। पूर्वं तु विहितात्कालात्करणं व्यर्थमीरितम् ।।३।।

शिखां बध्वा दर्भपाणिर्द्विराचम्य यथाविधि। धृत्वाल्पानामिकाङ्गुष्ठैर्यतिवर्णी च पञ्चभिः ।।४।।

१.अग्निरिव।

गृही नासां शनैर्वायुं सव्ययापूर्य कुम्भके। सोङ्कारा व्याहृतीः सप्त गायत्रीं शिरसा सह ।।५।।
त्रिजपेद्दक्षनाडीतः शनैरेव विरेचयेत्। वामहस्ते स्वर्णरौप्यकाष्ठपात्रं जलान्वितम् ।।६।।
निधाय मार्जयेन्निन्द्यं भिन्नं द्विमुखमृण्मये। वरान्तैर्मूर्ध्नि नान्तैश्च पदोर्हृदि सथांततः ।।७।।
आपोहिष्ठेति तिसृभिः पच्छो मार्जनमीरितम्। प्रातः सूर्यश्चेति मध्यन्दिन आपः पुनन्त्विति ।।८।।
सायमग्निश्चेति मन्त्राचमं कृत्वाप्युपस्पृशेत्[1]। मार्जयित्वाप[2]सूक्तेन ऋतञ्चेत्यघमर्षणम् ।।९।।
कृत्वाचम्याथ गायत्र्या त्रिरर्घ्याणि प्रदापयेत्। मित्राय गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्यैव जलाञ्जलिम् ।।२१०।।
तुर्यं कालात्ययेऽथैकं मध्याह्ने हंस इत्यृचा। उपविष्टोऽर्पयेत्सायं कथयिष्येऽर्घ्यकारणम् ।।११।।
त्रयस्त्रिंशत्कोटिमिता मन्देहाख्यास्तु राक्षसाः। कुर्वन्त्यर्कोदये विघ्नं ततो लुप्येत कर्म च ।।१२।।
उपोषणं च देवानां भवेन्नश्येदतो जगत्। तस्मादर्घ्याणि देयानि तानि वज्रोपमानि तु ।।१३।।
दैत्यान्प्रतिदिनं घ्नन्ति ते तु ब्रह्मकुलोद्भवाः। हत्या तद्धननात्तस्मात्कर्तव्या भूप्रदक्षिणा ।।१४।।
असावादित्यो ब्रह्मेति ध्यात्वासिच्य प्रदक्षिणम्। परीत्य ब्रह्महत्यातो ब्राह्मणो हि भवेच्छुचिः ।।१५।।
गृहे त्वेकगुणं पुण्यं बहिर्दशगुणं स्मृतम्। नद्यां शतगुणं तीर्थे पुष्करादौ सहस्रकम् ।।१६।।
अमितं सुरनद्यां[3] च सन्ध्यावन्दनजं फलम्। दिवारतिसुरापानमिथ्याभाषणपातकम् ।।१७।।
बहिःसन्ध्यावन्दनेन नश्येत्तद्वज्जपस्य हि। गृह एकगुणं नद्यां त्रिघ्नं दशगुणं वने ।।१८।।
गोष्ठे च वह्निशालायां शतघ्नं तीर्थदेवयोः। सहस्रघ्नं[4] हरिहरसमीपेऽनन्तमीरितम् ।।१९।।
जपे काष्ठासने दुःखं यशोहानिर्ऋणं भवेत्। दौरात्म्यं पल्लवे वस्त्रे दारिद्र्यं व्याधिरश्मनि ।।२२०।।
कुशासने वशीकारो रोगपापविनाशनम्। प्रज्ञायुष्याभिवृद्धिश्च भस्मनि व्याधिनाशनम् ।।२१।।

१.आचामेत्। २.आपोहिष्ठेति नवर्चेन। ३.गङ्गायाम्। ४.सहस्रगुणितम्।

सौख्यं च कम्बले पीठे ज्ञानं कृष्णाजिने स्मृतम्। श्रीर्मोक्षो व्याघ्रकृत्तौ च व्याहृत्योपविशेदिह[१] ।।२२।।
प्रयतः पृथिवीं प्रार्थ्य भूतान्युत्सार्य भावयेत्। यथाङ्गमात्मन्यात्मानं देव्या तद्रूपमेकधीः ।।२३।।
आर्षदैवतछन्दांसि स्मरन्नक्षरपूर्वकान्। न्यासान्कृत्वा तत्त्वमुद्राः प्रदर्श्य मनुदेवताम् ।।२४।।
तां बालां बालादित्येति त्रिभिर्ध्यानैस्त्रिकालतः। ध्यात्वा चागच्छ वरद इति तिष्ठन्समाहितः ।।२५।।
प्राङ्मुखो मन्त्रार्थमनुसन्दधानो जपेच्छनैः। सोङ्कारव्यहृतिं देवीं छिन्नपादां स्त्रजांशुके ।।२६।।
सावधानेन मनसा नासाग्रार्पितदर्शनः। शनैर्जपित्वा गायत्रीं न्यसेदन्ते हृदादिषु ।।२७।।
प्रशंसन्तीह गायत्रीं गायन्तं त्रायते यतः। सर्वेषां सम्मतं त्वेतन्मन्त्र इत्यक्षरद्वयम् ।।२८।।
मकारं मन इत्याहुस्त्रकारं त्राणमेव च। मनस्त्राणात्स्मृतो मन्त्रः पापतापापहारकः ।।२९।।
जकारो जन्मविच्छेदः पकारः पापनाशकः। तयोर्योगाज्जपः प्रोक्तः पापजन्मनिवर्तकः ।।२३०।।
मूलं हि सर्वदेवानां गायत्री सर्वसम्मता। गायत्र्याश्च जपादेव वेदपाठफलं लभेत् ।।३१।।
जन्म सूकरवत्तस्य गायत्रीं न जपेत्तु यः। गायत्रीं यो जपेद्विप्रः सोऽभीष्टफलभाग्भवेत् ।।३२।।
गायत्रीमात्रसारो हि ब्राह्मणः परिकीर्तितः। करोतु वा न वाप्यन्यत्स मैत्रो ब्राह्मणः स्मृतः ।।३३।।
जले जपति यस्तस्य प्रज्ञाहानिर्भवेत्खलु। जलेऽग्नयस्त्रयः सन्ति श्रुत्युक्ता विश्वभेषजीः[२] ।।३४।।
दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीय इति त्रयः। सनत्यप्स्वतो जपात्तत्र मन्त्रतेजो विनश्यति ।।३५।।
अतो जपे जलं वर्ज्यमुपविश्य शुभासने। मालां धृत्वा नाभिदेशे प्रातःकाले जपेन्मनुम् ।।३६।।
मध्याह्ने हृदयस्थाने मालां धृत्वा जपेन्मनुम्। मालां मुखसमीपे च धृत्वा सायं जपेन्मनुम् ।।३७।।
प्रातःकाले जपेत्तिष्ठन्मध्याह्ने चोन्मुखो जपेत्। उपविश्याथवा स्थित्वा पक्षद्वयमिहोदितम् ।।३८।।

१.आसने। २.अप्सु मे सोमो अग्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा।। अग्निं च विश्वशंभुवम्।। आपश्च विश्वभेषजीः।।

उपविश्यैव सायं तु जपेद्वृक्षाग्रदर्शनः। वृक्षाभावे नासिकाग्रनयनो जपमाचरेत् ।।३९।।
गृहस्थोऽष्टोत्तरशतं त्रिकालं जपमाचरेत्। वानप्रस्थश्च संन्यासी सहस्त्रं जपमाचरेत् ।।२४०।।
अष्टोत्तरशतं कुर्याज्जपमार्तोऽथवा द्विजः। अष्टाविंशतिसङ्ख्याकं शक्तश्चेतस् ततोऽधिकम् ।।४१।।
मानसस्तूत्तमजप उपांशुर्मध्यमो मतः। उच्चैः श्रुतः परैर्यस्तु वाचिकः सोऽधमो मतः ।।४२।।
त्रिपदीं यस्तु गायत्रीं जपेद्व्याहृतिभिः सह। सोङ्कारां तस्य नश्यन्ति महापापानि सर्वशः ।।४३।।
प्रतिपादं विरम्यैव यो जपेद्भक्तिभावितः। सर्वे तस्य महादोषाः प्रणश्यन्ति न संशयः ।।४४।।
अतोऽवश्यं जपेत्पच्छो ब्रह्महत्यादिपातकम्। परिहाय लभेत्पुण्यमनन्तं[१] नात्र संशयः ।।४५।।
संख्यानात्करशाखाभिः फलमेकगुणं जपे। अङ्गुलीपर्वभिश्चापि फलं दशगुणं स्मृतम् ।।४६।।
सङ्ख्यानाच्छङ्खमणिभिः फलं शतगुणं स्मृतम्। प्रवालमालजपतः सहस्त्रगुणितं फलम् ।।४७।।
स्फटिकैः परिसङ्ख्यानात्फलं दशसहस्त्रकम्। मौक्तिकैर्लक्षसङ्ख्याकं दशलक्षं च पद्मकैः ।।४८।।
फलं कोटिगुणं स्वर्णमणिभिर्गणनात्स्मृतम्। रुद्राक्षैर्गणनात्पुण्यमनन्तं जपकर्मणि ।।४९।।
कुशग्रन्थिमयीमाला जपेऽपि बहुपुण्यदा। जपेत्सुनिश्चलं स्थित्वा मालाशब्दं न कारयेत् ।।२५०।।
संस्कृतां ग्रथितां मालामाच्छाद्य जपमाचरेत्। मणिमङ्गुष्ठमध्यामपसार्य जपेन्मनुम् ।।५१।।
मालाप्रान्ते स्थितो मेरुर्जपे तं नैव लङ्घयेत्। त्रिःप्राणायामतो मेरूल्लङ्घनाघं विनश्यति ।।५२।।
त्रिदिनं यस्तु नियतो गायत्रीजपमाचरेत्। त्रिविधानि च पापानि तस्य नश्यन्ति सर्वशः ।।५३।।
सन्ध्यातिरिक्तगायत्रीजपादष्टोत्तराच्छतात्। लघुपापानि नश्यन्ति नात्र कार्या विचारणा ।।५४।।
सहस्त्रजपतो देव्या[२] उपपापपरिक्षयः। महापातकसंहारो देव्याः कोटिजपान्मतः ।।५५।।

१.मोक्षपर्यवसायि। २.गायत्र्याः।

यं यं चिन्तयते कामं तं तं प्राप्नोति जापकः। जपेद्यो द्रव्यमादाय तस्य दोषा अनेकशः ।।५६।।
द्रव्यादानेन जपतश्चाण्डालीं योनिमाव्रजेत्। जपेन्मनो दृढं कृत्वा पश्येन्नेतस्ततो जपी ।।५७।।
न वदेत्कञ्चन जपेन्नैव शूद्रादिसन्निधौ। कण्डूयनं नैव कुर्याज्जपकाले कदाचन ।।५८।।
अज्ञानतो यदि भवेद्दोष एकतमोऽपि च। श्रोत्रं स्पृष्ट्वा स्मरेद्विष्णुं दोषा नश्यन्ति तस्य च ।।५९।।
यत्रोपदिश्यते देवी देवता दश यत्र च। तत्कर्णस्पर्शनाद्दोषा नश्यन्ति ब्राह्मणस्य हि ।।२६०।।
जपकाले तु चण्डालो यदा दृष्टिपथं व्रजेत्। कुर्याद्द्विराचमनं तेन तस्य शुद्धिः प्रकीर्तिता ।।६१।।
सम्भाषणात्तु पतितैः स्नानादेव शुचिर्मतः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भाव्यं मौनवता जपे ।।६२।।
अगत्या तु स्वजातीयैर्भाषणं चेत्कृतं जपे। तद्विष्णोरिति मन्त्रेण शुद्धिस्तस्यापि कर्मणि ।।६३।।
यदायाति जपे निद्राप्यपानो वा व्रजेदधः। जृम्भो वा स भवेद्दोषी क्रोधयुक्तस्तथैव च ।।६४।।
अज्ञानज्ज्ञानतो वापि यदि दोषः समुद्भवेत्। श्रोत्राचमनाच्छुचिः स स्यात्सूर्यधेनुप्रदर्शनात् ।।६५।।
जपादिदं विष्णुरिति दोषनाशः पुरोदितः। एवं जपात्सर्वसिद्धिर्ऋषयो नात्र संशयः ।।६६।।
ततः प्रातर्जपेन्मैत्रमन्त्रान्मध्यन्दिने तथा। सौरान्सायमुपस्थाने वारुणांश्च क्रमाज्जपेत् ।।६७।।
स्वसूत्रोदितमन्त्रांश्च यथाविधि[१] जपेद्बुधः। वृद्धाचारप्रमाणेन कुर्याद्गुर्वभिवादनम् ।।६८।।
द्विशस्तासां पतींश्चापि परिक्रम्य नमेद्द्विजः। उच्चार्य गोत्रप्रवरान्छर्मान्त[२]स्वाख्यया नमेत् ।।६९।।
एवं सन्ध्यामुपास्यास्य कुर्यादौपासनं गृही। सायं प्रातर्विवाहोर्ध्वं नियतं[३] होममाचरेत् ।।२७०।।
आरम्भः सायङ्कालात्तु द्विवारं होममाचरेत्। उदितोऽनुदितश्चेति पक्षौ द्वौ होम एव हि ।।७१।।
भूमिष्ठे खर्परस्थेऽग्नौ न हुनेत्स्थण्डिलेऽनलम्। कुण्डे वा संस्कृते स्थाप्य हुनेद्वाप्यसंस्कृतक्षितौ ।।७२।।

१.ऋष्यादिस्मरणपूर्वकम्। २.वर्मादेरप्युपलक्षणम्। ३.नित्यं नैमित्तिकम्।

कुण्डस्थाग्निं शुचिः प्रादुष्कृत्यार्कास्तोदयात्पुरा। दीप्ते वह्नौ हुनेन्नैव शूर्पेणाग्निं प्रदीपयेत् ।।७३।।
पर्णेन दीपनाद्व्याधिः शूर्पेण च धनक्षयः। हस्तेन धमनान्मृत्युर्मुखेनायुःक्षयो मतः ।।७४।।
धमेद्वेणुधमन्याग्निं व्यजनेनाथवा द्विजः। प्रज्वाल्य शुष्ककाष्ठैस्तं ध्यात्वाभ्यर्च्य यथाविधि ।।७५।।
यत्र ज्वाला सुदीप्ताश्च तत्रैवाहुतिरिष्यते। प्राग्घुत्वा समिधं पश्चाद्धुनेद्द्रव्यं सुसंस्कृतम् ।।७६।।
समिधः पुष्पदूर्वाद्या शूद्रानीता विगर्हिताः। विप्रक्रीताश्च होमस्य द्रव्याणि कथयामि वः ।।७७।।
नीवाराः शालयस्तेषां तण्डुलाश्च मनोहराः। गोधूमाश्च यवा यावनाला मुख्यास्तु गोरसः ।।७८।।
षष्टिसंख्याकधान्यैश्च जुहुयात्प्रथमाहुतिम्। घृतप्लुतां न च न्यूनां द्वितीयां भूयसीं ततः ।।७९।।
घृताभावे कदाचित्तु तिलतैलं प्रशस्यते। तिला अपि होतव्यास्तेऽपि हौम्याः स्मृता बुधैः ।।२८०।।
उपस्थानादि कृत्वैवं होमं कृत्वा ततः परम्। ब्रह्मयज्ञं तर्पणं च बहिः कुर्याद्वदामि तत् ।।८१।।
मध्याह्नसन्ध्योत्तरं वा प्रातर्होमोत्तरं तु वा। ब्रह्मयज्ञं सकृत्कुर्याद्वैश्वदेवोत्तरं तु वा ।।८२।।
जलाशयसमीपे तु ब्रह्मयज्ञः प्रशस्यते। स्नात्वाचम्य नियम्यासून् जपेद्विद्युदसीति च ।।८३।।
वामोरूपरि संस्थाप्य दक्षिणं पादमेव च। कृत्वोपस्थं करे वामे दूर्वे धृत्वा ततो द्विजः ।।८४।।
सन्धाय वामान्यकरौ धृत्वा तौ दक्षजानुनि। द्यावापृथिव्योर्वा सन्धिं वीक्षमाणो जपेत्ततः ।।८५।।
सोङ्कारव्याहृतीं देवीं त्रिवारं प्रजपेद्बुधः। पच्छोऽर्धर्चश ऋक्शश्च साङ्गं वेदं ततः क्रमात् ।।८६।।
स्वाध्यायदिवसे वेदान्यथाशक्ति जपेद्द्विजः। अनध्याये तु सम्प्राप्ते स्वल्पं वेदं जपेद्द्विजः ।।८७।।
अध्यायं वापि सूक्तं वा तदशक्तावृचोऽपि वा। परिदध्यान्मनुं[१] चान्ते नमो ब्रह्मण इत्यमुम् ।।८८।।
ततो वृष्टिरसीत्युक्त्वा विसृजेदञ्जलिं ततः। ततश्च तर्पणं कुर्यादृषयः कथयामि वः ।।८९।।

१.त्रिरावर्तयेत्।

दर्भा मुख्या ब्रह्मयज्ञे यत्र देवाः प्रतिष्ठिताः। वसुरुद्रादित्यदेवपितृतृप्तिर्यतो भवेत् ।।२९०।।
ब्रह्मयज्ञो दिवा कार्यो नावकाशो यदा तदा। गायत्रीं त्रिः पठेत्तेन वेदपाठफलं लभेत् ।।९१।।
देवांश्च देवतीर्थेन सकुशाग्रयवाम्बुना। ऋषितीर्थादृषीन्पितॄन्पितृतीर्थेन तर्पयेत् ।।९२।।
पात्रे तर्पणं न कार्यं न तथैव जलाशये। नापि भूमौ तथा गेहे निषिद्धं परिकीर्तितम् ।।९३।।
भूमौ दर्भान्निधायैव तत्र तर्पणमाचरेत्। नामोच्चारणात्पूर्वं तु कुर्याद्भक्तिपुरःसरम् ।।९४।।
सतिलाञ्जलयो देयाः पितृभ्योऽपि यथोक्तवत्। शिलायां न तिला धार्या न भूमौ न काष्ठपात्रके ।।९५।।
रोमकूपादिस्थानेषु स्थापिताश्च तिलास्तु ये। भवन्तु ते कृमिप्राया निषिद्धास्ते न संशयः ।।९६।।
गृहे तु तर्पणे नैव तिला ग्राह्याः कदाचन। बहिर्जलाशये नित्यं प्रकुर्यात्तिलतर्पणम् ।।९७।।
श्वेतास्तिला देवतानामृषीणां धूम्रवर्णकाः। कृष्णास्तिलाः प्रशस्यन्ते पितृणां तर्पणादिषु ।।९८।।
उपवीती देवकार्ये निवीती ऋषिकर्मणि। प्राचीनावीत्यपि तथा सर्वदा पितृकर्मणि ।।९९।।
एकोऽञ्जलिर्देवताभ्यो द्वौ द्वावृषय एव च। त्रयस्त्रयः पितृभ्यश्च देया अञ्जलयो द्विजैः ।।३००।।
अन्यस्त्रीभ्योऽञ्जलिस्त्वेकस्त्रयो मातृभ्य एव च। आचार्यपत्न्यै सापत्नमात्रे द्वावञ्जली मतौ ।।१।।
अक्षता एव मुख्याः स्युर्ग्राह्या देवर्षितर्पणे। अनन्तापुण्यदाः कृष्णास्तिलास्तु पितृतर्पणे ।।२।।
शुक्रार्कभौमवारेषु नन्दातिथिषु चैव हि। तारकायां मघायां च न कुर्यात्तिलतर्पणम् ।।३।।
त्रिनृष्व[१]ब्दतदर्धार्धं विवाहव्रतचौलतः। माङ्गल्ये जन्मनक्षत्रे न कुर्यात्तिलतर्पणम् ।।४।।
तिलेष्वपि निषिद्धेषु जलेनैव च तर्पयेत्। धृत्वा दर्भं पवित्रं च हस्ते काञ्चनमुद्रिकाम् ।।५।।
अप्रक्षाल्य पदे स्नानं तर्पणं च तिलैर्विना। विना दक्षिणया श्राद्धं निष्फलं परिकीर्तितम् ।।६।।

१.त्रिपुरुषेषु।

तस्मान्निषिद्धान्यदिने प्रकुर्यात्तिलतर्पणम्। दीपावल्यां तथा कार्यं यमस्य तिलतर्पणम् ।।७।।
आश्विने कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां प्रतर्पयेत्। सव्येन वापसव्येन प्रकुर्याद्यमतर्पणम् ।।८।।
यमस्यैकैकनाम्ना तु तर्पयेद्ब्राह्मणो यमम्। त्रिभिस्त्रिभिश्चाञ्जलिभिर्यमनामानि वच्मि वः ।।९।।
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।।३१०।।
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने। वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः ।।११।।
यमस्यैतानि नामानि कीर्तितानि मुनीश्वरैः। एकैकनामतः कार्यं नद्यादौ यमतर्पणम् ।।१२।।
नश्यन्ति तस्य पापानि पीडयन्ति गदा न तम्। शनिश्च नापमृत्युश्च तस्य यस्तर्पयेद्यमम् ।।१३।।
माघमासे शुक्लपक्षे तर्पयेदष्टमीतिथौ। राजर्षिप्रवरं भीष्मं वर्षपापं व्यपोहति ।।१४।।
ब्रह्मयज्ञं विधायैवं तर्पणं च प्रदापयेत्। सूर्यायार्घ्याणि मध्याह्नसन्ध्यायां च यथाविधि ।।१५।।
एवं सत्कर्मयोगं स श्रीगुरुर्नामधारकम्(?)। कथयामास विप्राय मयाप्युक्तः स एव ते ।।१६।।
तमेव गङ्गाधरनन्दनो मनोहरं द्विजाचारमशेषतोषदम्।
सरस्वती वक्ति स शृण्वतां सतामभीष्टदो दास्यति वै वरान्वरान् ।।३१७।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां कर्मकाण्डे षट्त्रिंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।४५२९।।

।। अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः।।३७।।

।। श्रीगणेशाय नमः।।

नामधारक ऊचेऽङ्ग वद सिद्धाग्रतः कथाम्। ततः किं कथयामास श्रीगुरुर्ब्राह्मणाय हि ।।१।।
सिद्धः प्राह प्रवक्ष्यामि गुणवन्नामधारक। साक्षान्नारायणो वोद सर्वं स कृपयाऽवदत् ।।२।।
कस्त्रिमूर्त्यवतारस्य प्रयासो धर्मवर्णने। ज्ञानं दत्वाऽपि यो हीनमुखाद्वेदानवाचयत् ।।३।।
स भक्तकामकल्पद्रुरयं श्रीगुरुरीश्वरः। आचारं कथयामास कृपया ब्राह्मणाय हि ।।४।।
श्रीगुरुर्ब्राह्मणं प्राह गृही कृत्वा गृहं त्विह। अग्निमंथनकाष्ठादि[1] रक्षयेद्यदवश्यकम् ।।५।।
मणिर्धृतं[2] च श्रीखण्डतिलकृष्णाजिनादिकम्। गृहे तिष्ठति यस्यास्य दुरितं नैव बाधते ।।६।।
सारसः[3] शुक्लपक्षे च रक्षणीयः प्रयत्नतः। समस्तपापसंहर्त्री धेनुः पाल्या प्रयत्नतः ।।७।।
विधिना पूजयेद्देवानुपलेपादिना गृहम्। संस्कृत्य प्रत्यहं कुर्यान्नियतो देवपूजनम् ।।८।।
हिरण्मयं ताम्रमयं रौप्यं मृण्मयमेव वा। पात्रं सम्मार्जने ग्राह्यं कांस्यं वर्ज्यं तथैव हि ।।९।।
कन्यानववधूशूद्रहस्ततो नोपलेपनम्। न हस्तेनोपलेपादि कार्यं दक्षकरेण च ।।१०।।
नैर्ऋतीतः समारभ्य कार्यं रात्रौ तु नैव च। अगत्या भस्मना कार्यं नोदकेन न सान्तरम् ।।११।।
देवागारमलङ्कुर्याद्रङ्गवल्यादिनाऽन्वहम्। शुभासने समाविश्य देवपूजां समारभेत् ।।१२।।
ब्राह्मणानां यथा सन्ध्या तथा कालत्रयं चरेत्। भक्त्यैव देवतापूजां ब्राह्मणावहितः शृणु ।।१३।।
त्रिकालपूजनाशक्तौ प्रातः कार्यं यथाविधि। पञ्चोपचारैर्मध्याह्ने गन्धाद्यैर्देवमार्चयेत् ।।१४।।
सायं नीराजनं कार्यं मन्त्रैः पुष्पाणि भक्तितः। उक्तकाले त्वशक्तश्चेद्भुक्तिकालेऽर्चयेत्सुरम् ।।१५।।

१.अरणी. २.शालग्राम। ३.पक्षिविशेषः।

न कुर्याद्देवपूजां यः स याम्यनगरं व्रजेत्। गत्वा निन्तरं भुङ्क्ते नरकान्सोऽतिदारुणान् ।।१६।।
यस्य द्विजकुले जन्म स पूजां न करोति च। भुङ्क्ते चेद्यमदण्ड्यः स यज्ञ[१]हीनोऽपि तादृशः ।।१७।।
देवपूजाप्रकारांश्च विधानं च वदामि ते। तृप्येन्नारायणो देवो जगन्नाथो जलार्चनात् ।।१८।।
तुष्येदग्न्यर्चनाद्विष्णुरग्निपूजा ततोऽधिका। सर्वेषां मानसी पूजा पूजनानां प्रशस्यते ।।१९।।
तुष्येन्नारायणः साक्षाच्छ्रद्धया सूर्यपूजनात्। सामान्या स्थण्डिले पूजा प्रतिमाऽल्पधियां मता ।।२०।।
पूजयेद्यज्ञपुरुषं विज्ञाता बुद्धिमान्नरः। स्वर्गापवर्गदा यज्ञपूजा मुख्या बुधैः स्मृता ।।२१।।
अथवा पूजयेद्धेनुं ब्राह्मणं च विशेषतः। त्रिमूर्तयो हि तुष्यन्ति भक्त्या श्रीगुरुपूजनात् ।।२२।।
त्रिमूर्तिर्गुरुरेवेति वक्ति श्रुतिरपि स्मृतिः। गुर्वर्चनादभीष्टाप्तिः पुरुषार्थाप्तिरेव च ।।२३।।
स्थिरान्तःकरणं नैव कलौ प्राप्ते नृणामतः। मनःस्थैर्याय सूपायः कृतः शाङ्र्गधरेण तु ।।२४।।
प्रकाशितं हृषीकेशा[२] शालग्रामर्चनं परम्। सचक्र[३]शालग्रामाम्बुप्राशनात्पातकक्षयः ।।२५।।
अधिगम्य गुरोराज्ञां प्रतिमां पूजयेद्द्विजः। वेदमन्त्रैर्विधानेन भक्त्याऽकपटया धिया ।।२६।।
स्त्रीणां नैव च शूद्राणां वेदमन्त्रः प्रशस्यते। तेषां पौराणिका मन्त्रा उदिताश्च गुरूदिताः[४] ।।२७।।
श्रीगुरोराज्ञया योऽर्चेत्काष्ठं पाषाणमेव वा। देवः स एव भवति स च भक्त्या प्रसीदति ।।२८।।
उपविश्य शुचिः पीठे स्वप्राणांस्त्रिनियम्य च। येभ्यो मातेति पुङ्गंधं[५] निवार्यात्मानमुद्दिशेत् ।।२९।।
आत्मानमुपचारांश्च प्रोक्ष्य प्रणवमन्त्रतः। पूजां सङ्कल्पाङ्गन्यासान्कृत्वा कलशमर्चयेत् ।।३०।।
देवदक्षिणभागे तु कलशं स्थापयेत्सुधीः। शङ्खघण्टेऽर्चयेद्देववामदक्षिणतः क्रमात् ।।३१।।
पुरा[६] विसृज्य निर्माल्यं नैर्ऋत्यां दिशि निक्षिपेत्। धौतवस्त्रं निधायाथ दीपं प्रज्वालयेद्ध्रुवम् ।।३२।।

१.पंचमहायज्ञ. २.अयं शब्दः हलन्तः। ३.चक्राङ्कितं द्वारवतीसमुद्भवम्। ४.विप्रोक्ताः। ५.मनुष्यगंधम्। ६.पूर्वम्।

श्रद्धाभक्त्या गुरुं नत्वा कायेन मनसा गिरा। आगमोक्तविधानेन पीठपूजां चरेत्पुरा ॥३३॥
द्वारपूजां ततः कृत्वा ध्यात्वा स्वात्मनि चित्कलाम्। तदेव देवरूपं च चिन्तयेल्लक्षणोक्तवत् ॥३४॥
आवाहनं ततः कुर्यात्पुंसूक्तस्याऽद्यया ऋचा। द्वितीययाऽसनं दद्यात्पाद्यं दद्यात्तृतीयया ॥३५॥
चतुर्थीमृचमुच्चार्य दद्यादर्घ्यं यथार्हतः। ऋचा तथैव पञ्चम्या दद्यादाचमनं शुचि ॥३६॥
ऋचा षष्ठ्याऽर्पयेचत्स्नानं सम्भवे सति चार्पयेत्। पञ्चामृतैश्च स्नपनं पञ्चमन्त्रैः पृथक्पृथक् ॥३७॥
भक्त्या पुरुषसूक्तेन रुद्रेणान्यैरथापि वा। मन्त्रैर्घण्टानिनादेन कुर्याद्देवाभिषेचनम् ॥३८॥
स्नानान्त आचमं दद्याद्देवं पीठे न्यसेद्दृढम्। दद्याच्चापि सप्तम्या शुद्धे देवाय वाससी ॥३९॥
उपवीते तथाऽष्टम्याऽऽचमो[१] देयो द्वयोरपि। सुगन्धा अक्षताश्चापि नवम्या च समर्पयेत् ॥४०॥
ऋचा दशम्या पुष्पाणि देयानि विविधानि च। मनःपूर्वकमभ्यर्चेद्विविधैः कुसुमैः शृणु ॥४१॥
पुष्पार्पणविधानं तु वक्ष्यामि मुनिसम्मतम्। उत्तमानि तु पुष्पाणि स्वारामारण्यजानि हि ॥४२॥
स्वयं त्वरण्यजातानि मध्यमानि द्विजोत्तम। अधमानि तु पुष्पाणि विक्रीतानि न संशयः ॥४३॥
अगत्या प्रोक्ष्य ग्राह्याणि[२] सुश्वेतान्युत्तमानि च। रक्तं पीतं मध्यमं च कृष्णं चित्रं तथाऽधमम् ॥४४॥
पुष्पं पर्युषितं निन्द्यं सच्छिद्रं कृमिभक्षितम्। स्वयं च पतितं भूम्यां नैव देवाय दापयेत् ॥४५॥
सहस्रपत्रं तुलसीपत्रं बिल्वदलं तथा। नैव पर्युषितं प्रोक्तं ग्राह्यं तद्गाङ्गवारिवत् ॥४६॥
शतपत्रं च बकुलं चम्पकं नागकेसरम्। पाटलं मल्लिकाजातीकल्हारं करवीरकम् ॥४७॥
पुष्पाण्येतानि सर्वेभ्यो देयान्यथ विवर्जयेत्। पूजको विष्णुपूजायां निर्गुण्डीगिरिकर्णिकाम्[३] ॥४८॥
आरक्तकरवीरार्कधत्तूरामरपत्रकम्। कपित्थशिग्रुकूष्माण्डपुष्पं वर्ज्यं च सर्वथा ॥४९॥

१.आचमनम्। २.अधमान्यपि। ३.विष्णुक्रान्त.

एतेषामर्पणाद्दोषः शृणु तं[१] मुनिकीर्तितम्। पूजकेन तु पूजायां विष्णवे यदि दीयते ।।५०।।
अर्कपुष्पं तस्य नाशः पूजकस्य भविष्यति। धत्तूरपुष्पदानेन प्रज्ञानाशो दरिद्रता ।।५१।।
गिरिकर्णिकापुष्पदानाद्भवेत्तस्य कुलक्षयः। अर्पकस्य भवेच्छोकः कण्टकारिसुमार्चनात् ।।५२।।
दुःखं कुटजपुष्पेण शाल्मलीसुमतो गदः। अतः सम्यग्विचार्यैव दद्यात्पुष्पाणि विष्णवे ।।५३।।
शङ्करार्चनकाले तु पुष्पाणीमानि वर्जयेत्। कपित्थं केतकीं श्यामां रक्तपुष्पं शशाङ्ककम् ।।५४।।
करञ्जं धातकी[२]निम्बमाधवीबकुलानि च। तथा दडिमपुष्पाणि नैव देयानि शम्भवे ।।५५।।
चूतपुष्पाणि कुन्दानि दोषदानि सुमाणि तु। मुख्यानि श्वेतपुष्पाणि भक्त्या देयानि शम्भवे ।।५६।।
वर्जयेत्तुलसीं यत्नाद्गणेशस्य समर्चने। दुर्गाशक्तिर्नैव पूज्या दुर्वया तु कदाचन ।।५।।
एवंविधानि पुष्पाणि ज्ञात्वा देयानि भक्तितः। धर्मार्थकाममोक्षाप्तिस्ततो भवति निश्चिता ।।५८।।
देयः सुधूप आघ्रेय एकादश्या ऋचा ततः। एकार्तिक्याभिधो दीपो द्वादश्याऽर्प्य ऋचा तथा ।।५९।।
त्रयोदश्या च नैवेद्यमाचमादि समर्पयेत्। ऋचाऽर्पयेच्चतुर्दश्या ताम्बूलं फलसंयुतम् ।।६०।।
स्वर्णपुष्पं दक्षिणार्थं दद्यान्नीराजनं तथा। पञ्चदश्या तु षोडश्या पुष्पाञ्जलिमथार्पयेत् ।।६१।।
साष्टाङ्गं प्रणमेद्देवं नातिसंमुखभागतः। गर्भालये पृष्ठदेशे नमस्कारं न कारयेत् ।।६२।।
नमस्कारविधानं ते प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम। पूर्वं प्रदक्षिणां कृत्वा प्रणमेच्च ततः परम् ।।६३।।
गत्वा समीपं प्रणमेन्मातरं पितरं गुरून्। दृष्ट्वाऽऽयान्तं द्विजं गत्वा सम्मुखं प्रणमेत्सदा ।।६४।।
उक्त एको नमस्कारः सभायै न पृथक्पृथक्। देवतायतने चापि तथैव प्रणमेत्सुधी ।।६५।।
मातृपितृगुरूणां च नमस्कारविधिस्त्वयम्। कर्णौ स्पृष्ट्वा स्वहस्ताभ्यां यथास्वं दक्षिणोत्तरौ ।।६६।।

१.दोष. २.धायटी.

व्यस्ताभ्यां स्वकराभ्यां च सम्मुखस्थगुरोः पदे। जानुप्रभृतिपादान्तं विमृज्यैवाभिवादयेत् ।।६७।।
गुरुस्थानानि चैतानि मुनीनां सम्मतानि च। तानि ज्ञात्वा द्विजः श्रेष्ठः प्रकुर्यादभिवादनम् ।।६८।।
माता पिता गुरुर्धाता भयहर्ताऽन्नदायकः। सपत्नमाता गायत्रीदाता चैव पुरोहितः ।।६९।।
ज्येष्ठभ्राता पितुर्भ्राता मातुर्भ्राता वयोऽधिकाः। मित्राणीष्टा नमस्कार्या ज्ञानवृद्धा विशेषतः ।।७०।।
नमने तु निषिद्धानि स्थानानि कथयामि ते। अविद्यो वयसा न्यूनो न नमस्कारमर्हति ।।७१।।
समित्पुष्पाक्षतकुशधर्तारं न नमेद्द्विजम्। स्वयं च तादृशो नैव नमस्कुर्यात्कदाचन ।।७२।।
दृष्टश्च दूरतो नैव नमस्कार्यश्च होमकृत्। स्नानकाले जले वाऽपि न नमेच्च परस्परम् ।।७३।।
यो धावति च यः क्रुद्धो विज्ञातो धनगर्वितः। स नार्हति नमस्कारं मङ्गलस्नानतत्परः ।।७४।।
शवं मूर्खजनं हीनं नमस्कुर्यान्न कर्हिचित्। ब्राह्मणं चैकहस्तेन नमस्कुर्यान्न कर्हिचित् ।।७५।।
अथ वाद्यैर्नृत्यगीतैर्देवसन्तोषमाचरेत्। स्तोत्रैः सम्प्रार्थयेद्भक्त्या सनकादीन्समर्चयेत् ।।७६।।
पूजां समर्प्य देवाय धृत्वा पीठेऽञ्जलिं नमेत्। जपान्ते तूत्तरां पूजां कृत्वा चोद्वासयेद्धृदि ।।७७।।
एवं देवं समभ्यर्च्य भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति। वैश्वदेवं पञ्चसूनादोषघ्नमपि कारयेत्[1] ।।७८।।
सङ्कल्प्य चान्नसंस्कृत्यै कुण्डे वह्निं प्रबोध्य च। ध्यात्वा संस्कृत्य साज्यान्नमेकभागाद्विधेर्हुनेत् ।।७९।।
द्वितीयभागात्तु बलिहरणं च विधीयते। तृतीयभागात्पितृभ्यः श्वकाकेभ्यश्च तुर्यतः ।।८०।।
पञ्चमात्सनकादिभ्यो मनुष्येभ्योऽर्पयेद्द्विजः। अन्नं न चेत्तन्दुलाद्यैर्वैश्वदेवं तु कारयेत् ।।८१।।
तद्वैश्वदेवकाले तु य आगच्छेत्स चातिथिः। चण्डालो वाऽपि चोरो वा तस्मा अन्नं प्रदापयेत् ।।८२।।
दूतान्यमोऽब्रवीदेवं वैश्वदेवो न यद्गृहे। नातिथ्यमतिथीनां च नान्नदानं च यद्गृहे ।।८३।।

१.अपि शब्दादात्मसंस्कारार्थमन्नसंस्कारार्थं च।

आनेयास्त मया दण्ड्या यद्गृहेऽतिथिपूजनम्। तद्गृहं नैव गन्तव्यं भवद्भिर्विष्णवनुज्ञया ।।८४।।
यो मातपितृघाती च श्वपाकोऽपि तदाऽऽगतः। शक्त्या प्रदेयं तेभ्योऽन्नं ब्राह्मणानेव भोजयेत् ।।८५।।
न विचार्य गोत्रकुलं दद्यादन्नं द्विजातये। अतिथौ विमुखे नैव पुनः पित्रागमो गृहे ।।८६।।
यज्ञं कुर्याद्घृताद्यैस्तु प्रवासी यद्यपि द्विजः। कन्दमूलादिभिर्वाऽपि देवयज्ञं चरेद्बुधः ।।८७।।
नैव साधुजनः कुर्यादग्रदानं विनौदनम्। चान्द्रायणं चरेद्विप्रः पञ्चयज्ञाकृतौ बुधः ।।८८।।
वैश्वदेवात्पूर्वमेव गृहं यद्यागतोऽतिथिः। तस्मै भिक्षा प्रदातव्या वैश्वदेवफलं लभेत् ।।८९।।
स्वयं बलिं न विसृजेद्विसृजेत्परहस्ततः। चान्द्रायणात्तस्य शुद्धिर्विसृष्टो येन वै बलिः ।।९०।।
अविसृज्य बलिं भुङ्क्ते यः स दोषी भवेद्द्विजः। तद्दोषपरिहाराय प्राणायामान्षडाचरेत् ।।९१।।
गृहाङ्गणे बलिं[१] दत्वा गवे ग्रासं प्रदापयेत्। नित्यश्राद्धं ततः कुर्यान्नैमित्तिकमथापि च ।।९२।।
नित्य श्राद्धे नैव पिण्डा नाग्नौकरणमीरितम्। न तत्र दक्षिणा देया ब्रह्मचर्यं न कारयेत् ।।९३।।
गोदोहमात्रं यज्ञान्ते स्थित्वा विप्रो निजाङ्गणे। आकांक्षेदतिथिं भक्त्या पूजयेच्च समागतम् ।।९४।।
श्रान्तो यः क्षुधितो प्राप्तो विशेषात्तं प्रपूजयेत्। तथाऽस्तमानसमयेऽभ्यागतं चापि गौरवात् ।।९५।।
यो वैश्वदेवसमये सम्प्राप्तो ब्राह्मणोत्तमः। स च पूज्यः प्रयत्नेन वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।।९६।।
यो वैश्वदेवसमये पूजयेद्ब्राह्मणातिथिम्। तेन सर्वऽर्चिता देवास्तुष्यन्त्यग्निमुखाः सुराः ।।९७।।
मरुद्गणोऽर्यमा ब्रह्मा तृप्तिं याति सदाशिवः। तुष्टा भवन्ति ते देवाः सर्वेऽप्यतिथिपूजनात् ।।९८।।
पादप्रक्षालनात्तस्य तृप्यन्ति पितरोऽखिलाः। तद्भोजनाद्ब्रह्मविष्णुमहेशा यान्ति तुष्टताम् ।।९९।।
यतीशो ब्रह्मचारी च गृहं याति यदा यदा। देयं तदा तदाऽप्यन्नं महापुण्यं ततो भवेत् ।।१००।।

१.श्वचाण्डालपतितभूतवायसबलिम्।

दत्तं चेद्ग्रासमात्रान्नं मेरुदानसमं फलम्। आद्यन्ते स्वल्पमप्यम्बु दत्तं चेदब्धिदानवत् ।।१।।
सम्प्राप्ततिथिं त्यक्त्वा यो भुनक्ति द्विजाधमः। स श्वयोनिं प्रयात्येव जायते गर्दभस्ततः ।।२।।
अतो दत्वाऽतिथिभ्योऽन्नं ततोऽद्या[१]द्बालवृद्धयुक्। पङ्क्तिभेदं न कुर्वीत समं भुञ्जीत पङ्क्तिगः ।।३।।
पङ्क्तिभेदे भवेद्दोषः सायम्प्रातर्न चान्तरा। गृहस्थस्याशनं प्रोक्तमादौ प्रक्षालयेत्पदौ ।।४।।
उभौ हस्तावुभौ पादौ पञ्चमं मुखमुच्यते। पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्याच्छतायुर्जायते द्विजः ।।५।।
मौनी भुञ्जीत सततं प्राङ्मुखो भोजनं चरेत्। संस्थाप्योभौ समौ पादावुपविश्य चरेद्भुजिम् ।।६।।
ब्राह्मणस्य चतुष्कोणं मण्डलं भस्मसंयुतम्। क्षत्रियस्य त्रिकोणं तु वर्तुलं मण्डलं विशः ।।७।।
शूद्रस्य चार्धचन्द्राभं प्रोक्तं तत्र तु मण्डले। वसुरुद्रादित्यमुखान्देवानावाहयेद्द्विजः ।।८।।
मण्डलेनोपजीवन्ति ब्रह्माद्या अपि देवताः। अत एव प्रकर्तव्यं मण्डलं विधिना द्विजः ।।९।।
योऽकृत्वा मण्डलं भुङ्क्ते तदन्नरसमश्नुते। निशाचरपिशाचादिवर्गोऽतो मण्डलं चरेत् ।।११०।।
प्राङ्मुखं भोजनं शस्तं मध्यमं पश्चिमाननम्। उदङ्मुखं पितृकार्ये काम्यं स्याद्दक्षिणाननम् ।।११।।
विदिङ्मुखं निषिद्धं च सौवर्णं राजतं शुभम्। ताम्रं पद्मपलाशादिपत्रजं पात्रमुत्तमम् ।।१२।।
ताम्रं गृहस्थस्य वर्ज्यं वर्ज्यं धातुमयं[२] यतेः। ताम्रस्फटिकपापाषाणकाष्ठपात्रं यतेः शुभम् ।।१३।।
कदलीगर्भपत्रे च पालाशे मध्यपत्रके। वल्लीपलाशपात्रे च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।।१४।।
कदम्बकोविगारार्कवटाश्वत्थादिपत्रके। भोजनं चेत्कृतं योन स तु चान्द्रायणं चरेत् ।।१५।।
लोहपात्रे मृन्मये वा भूपृष्ठे वसनेऽपि वा। यो भुनक्ति द्विजातिः स नरकं प्रति गच्छति ।।१६।।
आयुर्यशोबलप्रज्ञावृद्धिः स्यात्कांस्यभाजने। अतो गृहस्थस्य मुख्यं कांस्यपात्रं तु भोजने ।।१७।।

१.भोजनं कुर्यात्। २.ताम्रातिरिक्तधातुमयम्।

पञ्मानाधिकं ग्राह्यं पात्रं न्यूनं न शस्यते। स्वर्णपात्रसमं प्रोक्तं कांस्यं षोडशमानकम् ।।१८।।
अभ्यङ्गस्नानताम्बूले कांस्यपात्रे च भोजनम्। विधवायाः स्त्रियो वर्ज्यं यतेश्च ब्रह्मचारिणः ।।१९।।
एरण्डपत्रं निषिद्धं शुनश्चर्मादपि द्विज। ततोऽप्यतिनिषिद्धं च भिन्नं यत्कांस्यभाजनम् ।।१२०।।
प्रभिन्नकांस्यपात्रेऽतो निषिद्धं भोजनं स्मृतम्। महादोषकरं प्रोक्तं सन्ध्यासमयभोजनम् ।।२१।।
भोजनं नाचरेद्विप्रः पतितस्य समीपतः। शूद्रभुक्तावशेषान्नं ब्राह्मणस्य न शस्यते ।।२२।।
न बालैः सह भुञ्जीत श्राद्धाहे निशि नैव च। न गृह्णीत स्वहस्तेन स्वयमापोशनोदकम् ।।२३।।
अभ्यङ्गापोशने स्वस्य स्वयं नैव च सेव्यते। बुद्धिमान्द्यं भवेत्तस्मात्परहस्तेन कारयेत् ।।२४।।
तथैव मण्डलं स्वस्य स्वयं कुर्यान्न कर्हिचित्। स्वयं कृते भवेत्पुत्रघात आयुःक्षयस्तथा ।।२५।।
परिवेषणकाले तु नमस्कृत्वाऽभिधारयेत्। पायसादि च सूपान्तं परिवेषणमीरितम् ।।२६।।
गायत्र्या परिविष्टान्नं प्रोक्ष्याथ परिषिच्य च। सत्यन्त्वेति दिवा रात्रावृतन्तेति च मन्त्रतः ।।२७।।
दक्षभागे बलीन्दद्याच्चित्रादिभ्यः समन्त्रकान्। तान्विसृज्य ततो हस्तं प्रक्षाल्य नियतो द्विजः ।।२८।।
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्धृत्वा भोजनभाजनम्। वामहस्तेन चान्येन गृहीत्वाऽऽपोशनं चरेत् ।।२९।।
पिबेत्समं यदि चेद्गृहीत्वापोशनं जलम्। त्यक्त्वा गृह्णाति चेदन्यत्स गृह्णाति श्वमूत्रकम् ।।१३०।।
कर आपोशनं धृत्वा यो नमेद्यश्च तं नमेत्। आशीर्वादं च वा दद्यादुभयोर्दोष ईरितः ।।३१।।
मौनेन भोजनं शस्तं भुक्तौ शब्दादि नोच्चरेत्। मन्त्रपूर्वमपः पीत्वा मुखे प्राणाहुतीर्हुनेत् ।।३२।।
आपोशनं विना भुङ्क्ते यः स दोषमवाप्नुयात्। गायत्र्यष्टशतं जप्त्वा तद्दोषान्मुच्यते द्विजः ।।३३।।
प्राणाहुतेर्विधानं तु श्रुतिप्रोक्तं शृणु द्विज। प्राणाग्निहोत्रमेतत्तु सर्वपापापहारकम् ।।३४।।
कार्पासराशिं दहति स्पर्शमात्राद्यथाऽनलः। तथआ प्राणाग्निहोत्रेण सर्वं पापं प्रणश्यति ।।३५।।

प्राणहुतिविधानेन चतुर्वर्गः प्रसिद्ध्यति। पठेद्गीतोदितं श्लोकमन्नं स्पृष्ट्वा समाहितः ।।३६।।
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः। प्राणापानसमायुक्तं पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ।।३७।।
अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः। एवं ध्यात्वैव यो भुङ्क्ते सोऽन्नदोषान्न लिप्यते ।।३८।।
अतो ध्यात्वैव मन्त्रार्थमग्निरस्मीति चास्य च। प्राणाहुतीर्ग्रसन्नास्य एकैकं जुहुयात्क्रमात् ।।३९।।
तर्जन्यङ्गुष्ठमध्याभिराद्यप्राणाहुतिं हुनेत्। मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपानाहुतिमेव च ।।१४०।।
कनिष्ठिकामानिकाङ्गुष्ठर्हुनेद्व्यानाहुतिं मुखे। हुनेत्कनिष्ठिकाङ्गुष्ठतर्जनीभिरुदानकाम् ।।४१।।
हुनेत्समानाहुतिं च पञ्चाङ्गुलिभिरादरात्। स्थानान्येषां हृदि गुदे नाभौ कण्ठेऽखिलाङ्गके ।।४२।।
दन्तैरसंस्पृशन्प्राणाहुत्यन्नं तु गिलेद्द्विजः। जिह्वैव गिलेन्मौनी भोजनं तु समाचरेत् ।।४३।।
स्थानेषु पञ्चसु प्रोक्तं मौनं सर्वार्थसाधनम्। स्नाने मौनं धृतं नोचेत्तत्फलं वरुणो नयेत् ।।४४।।
होमे मौनं धृतं नोचेल्लक्ष्मीर्गच्छति तस्य च। भुक्तौ मौनं धृतं नोचेदपमृत्युर्भविष्यति ।।४५।।
मौनस्यासम्भवे प्राणाहुतिपर्यन्तमेव च। मौनं सर्वस्याप्यवश्यं विशेषोऽप्यत्र कथ्यते ।।४६।।
जीवित्पितुर्नैव मौनं न ज्येष्ठभ्रातृकस्य च। तयोरपि स्मृतं मौनमवश्यं श्राद्धभोजने ।।४७।।
भुञ्जीत मधुरान्नं प्राङ्मध्येऽम्लं कठिनं च यत्। मध्ये द्रवान्नं नाश्नीयातदन्ते च कठिनं तथा ।।४८।।
तिक्तं द्रवान्नमन्ते च सर्वदा भोजनं चरेत्। व्यत्यये बलहानिः स्याच्छीघ्रभोजनमुत्तमम् ।।४९।।
धेनुर्यावत्पिबत्यम्भस्तावत्कालं तु भोजनम्। सुखप्रदं भवेदेतदजावच्छीघ्रभोजनम् ।।१५०।।
भोजने ग्रासमानं[१] तु कथ्यते मुनिभिः स्मृतम्। संन्यासिनो भोजने तु ग्रासा अष्टौ प्रकीर्तिताः ।।५१।।
द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य षोडश। एषां मध्ये यथेष्टं तु ग्रासाः स्युर्ब्रह्मचारिणः ।।५२।।

१.शिख्यण्डमानं, कुक्कुटाण्डमानं, आर्द्रामलकमानं वैषामन्यतममानं मुखाविकारेण।

ग्रसेन्मुखाविकारेण न ग्रासमधिकं ग्रसेत्। पात्रे पतितमुच्छिष्टं ग्रसेदुच्छिष्टभाक्स च ।।५३।।
अर्धं ग्रासं भक्षयित्वा पात्रेऽप्यर्धं तु यो न्यसेत्। ततो भक्षति पात्रस्थं स तु चान्द्रायणं चरेत् ।।५४।।
नैकपात्रे सहेष्टैश्च भुञ्जीताऽहुस्तु केचन। न दोषोऽनुपनीतेन नाविवाहितकन्यया ।।५५।।
सर्वं सशेषमश्नीयान्निःशेषं घृतपायसम्। न शेषयेच्च लवणं घृतं नैव च शेषयेत् ।।५६।।
पूर्वं भोजनपात्रं तु वामहस्तेन यद्धृतम्। भुक्तेः समाप्तिपर्यन्तं त्यजेन्नैव कदाचन ।।५७।।
धृत्वा जहाति चेत्पात्रं न भुञ्जीत ततः परम्। अथवा प्रथमं नैव धार्यं दोषो न तस्य च ।।५८।।
शीर्षं वस्त्रेण चाऽवेष्ट्य नाद्यान्नोपानहोः पुरः। न वामपादहस्तश्च यतोऽन्नं राक्षसोऽत्ति तत् ।।५९।।
धृत्वा वामपदे हस्तं योऽश्नाति स तु रोगवान्। भवेत्प्रसार्याङ्गुलीश्च यो भुङ्क्ते सोऽपि तादृशः।।१६०।।
प्रसृताङ्गुलिहस्तो यो भुनक्ति स तु दोषभाक्। मांसभक्षणवत्तस्य दोष उक्तो मनीषिभिः ।।६१।।
अश्वारूढो गजारूढो नाद्याद्देवालये तथा। श्मशाने शयनस्थाने नैव भुञ्जीत कर्हिचित् ।।६२।।
नाद्यात्करेऽन्नमादाय नाऽऽर्द्रवस्त्रस्तथैव च। बहिर्जानुकरो नाद्यादिति शास्त्रविदो विदुः ।।६३।।
उपवीति तु भुञ्जीत नान्यथेति मुनीरितम्। पादुके सम्मुखे धृत्वा नैव भुञ्जीत कर्हिचित् ।।६४।।
ग्रासो जले कन्दमूलमिक्षुदण्डादिसर्वशः। खादयित्वाऽर्धं न्यसेत्पात्रे स उच्छिष्टभुगुच्यते ।।६५।।
अस्नात्वा नैव भुञ्जीत न हुनेच्च तथाविधः। अस्नातो यो नरोऽश्नाति कीटानश्नाति चेदरुक् ।।६६।।
पर्णपृष्ठे न चाश्नीयाद्दीपं प्रज्वाल्य नैव यः। अन्धकारे समश्नाति कीटानश्नाति चेदरुक् ।।६७।।
शान्तो दीपो भवेद्भुक्तौ तदा स्मृत्वा दिवाकरम्। प्रज्वाल्याथ पुनर्दीपं भुञ्जीत स ततः परम् ।।६८।।
यदन्नमस्ति पात्रे तद्भोज्यमेव न चेतरत्। अन्यदादाय योऽश्नाति दोषयुक्तो भवेत्स च ।।६९।।
केशस्पर्शे तदन्नं तु त्याज्यं न कथयेत्कथाम्। न वीक्षेत दिशो व्योम ध्वान्ते नैव च भोजयेत् ।।१७०।।

नावशेषः स्त्रिया अन्न भोजने दोष ईरितः। स महापातकी ज्ञेयः स्त्रिया अन्नं न राति यः ।।७१।।
देवस्य पुरतो नाद्यान्नैव शून्यगृहे तथा। तथा जलसमीपे च सन्ध्यासमय एव च ।।७२।।
निधाय पात्रं पाषाणे नैव भुञ्जीत कर्हिचित्। मुखं नेक्षेत च परिवेषयन्त्याः स्त्रियो भुजि ।।७३।।
एकालये चैककाले स्त्रिया सह तु यो नरः। भुनक्ति पात्रान्तरेऽपि स तदुच्छिष्टदोषभाक् ।।७४।।
अर्धं पीत्वा तु सलिलं योऽवशिष्टं पिबेत्पुनः। तस्य दोषो भवेन्मद्यपानवन्नात्र संशयः ।।७५।।
वस्त्रेणाम्भः पिबति यस्तस्य दोषो भवेद्ध्रुवम्। भुक्त्वा च नरकान्घोरान्श्वयोनिं स च गच्छति ।।७६।।
सशब्दं यः पिबेदम्बु यः फूत्कारेण संयुतम्। पायसादि समश्नाति सुरापानसमं च तत् ।।७७।।
स्थित्वा पिबति यस्तोयं प्रविश्यापि जलं जलम्। पिबत्यास्येन तस्यापि पानं तदपि मद्यवत् ।।७८।।
तथैवाञ्जलिना तोयपानं मद्यसमं तु तत्। वामहस्तस्थपात्रेण पानं तदपि मद्यवत् ।।७९।।
एकासने सभायां च शयने चोपविश्य यः। जलं पिबति तस्यापि पानं तदपि मद्यवत् ।।१८०।।
नान्नं दद्यादि्भन्नपात्रैर्न न वीक्षेत रजस्वलाम्। श्वानं भुक्तौ न वीक्षेत चण्डालं हीनजातिकम् ।।८१।।
एतान्पश्यति यो भुक्तौ शब्दं चैषां शृणोति च। त्यक्त्वा मुखान्नमुत्तिष्ठेद्भोजनाद्दोष एव हि ।।८२।।
मुसलोलूखलघरट्टादेर्यावद्भवेद्ध्वनिः। कलहो वाऽपशब्दो वा न तावद्भोजनं चरेत् ।।८३।।
पङ्क्तावादाय चाज्ञातः नैव भुञ्जीत कर्हिचित्। अज्ञातदोषनाशाय पङि्क्तं भिन्द्याच्च भस्मना ।।८४।।
अथवा द्वारमार्गेण स्तम्भेनोदकधारया। पङि्क्तभेदे कृते त्वेवं ततो दोषो न विद्यते ।।८५।।
ददाति चेत्कृष्णवस्त्रा तदन्नं दोषकारकम्। ततोऽप्युच्छिष्टवज्ज्ञेयं कच्छहीना ददाति यत् ।।८६।।
एवं विचार्य विदुषा कार्यं भोजनमुत्तमम्। अभिमन्त्र्य च रौद्रेण[1] मन्त्रेणोच्छिष्टशेषकम् ।।८७।।

१.विकिरिदविलोहित।

सर्वेषामपि मन्त्राणामृषिं छन्दस्य देवताम्। विनियोगं च संस्मृत्य कर्तव्यं कर्म कोविदैः ।।८८।।
मन्त्रेण मन्त्रितं चान्नं तच्च पात्राद्बहिर्भुवि। उच्छिष्टभाग्भ्यो दत्वाऽथ उत्तरापोशनं पिबेत् ।।८९।।
उत्तरापोशनार्धाम्भ उच्छिष्टान्नोपरि क्षिपेत्। रौरवे पूयनिलय इति मन्त्रेण मन्त्रवित् ।।१९०।।
बहिर्गत्वा च गण्डूषान्कृत्वा प्रक्षालयेत्करम्। प्रागकृत्वा तु गण्डूषान्करक्षालन आत्महा ।।९१।।
मुखप्रक्षाले विप्रस्तर्जन्याऽऽस्यं न शोधयेत्। मध्याभिः शोधयेद्यायादन्यथा रौरवं खलु ।।९२।।
सम्यक्प्रक्षाल्य हस्तौ च दन्तानपि च शोधयेत्। करात्पवित्रं विसृज्य नैर्ऋत्यां दिशि निक्षिपेत् ।।९३।।
अथो शुद्धाङ्घ्रिराचम्य हस्तोद्धृष्टं जलं तु तत्। अङ्गुष्ठेति मनुं जप्त्वा चिक्षिपेन्नेत्रयोर्द्वयोः ।।९४।।
एवं यो नैव कुरुते चक्षूरोगी स जायते। हस्तोदकं नेत्रयोर्यश्चिक्षिपेत्स सुदर्शनः ।।९५।।
द्विराचम्य जपेदायङ्गौरित्यादि यथोक्तवत्। द्रुपदादीति च प्राणानां ग्रन्थिरिति चापि हि ।।९६।।
एतान्मन्त्रान्जपित्वा स उपविश्य द्विजोत्तमः। नाभेरालम्बनं कुर्याद्द्विराचम्य ततः परम् ।।९७।।
अगस्त्यं संस्मरेत्कुम्भकर्णं च वडवानलम्। आतापिं चापि शर्यातिमित्यादि च जपेद्द्विजः ।।९८।।
प्रतापयेत्करौ वह्नौ पिता यस्य भवेत्तथा। ज्येष्ठभ्राताऽथवा सोऽपि वाससा शोषयेत्करौ ।।९९।।
ततश्च श्रीगुरुं स्मृत्वा कुलदेवं स्मरेन्निजम्। भोजनस्य विधिस्त्वेवं ब्राह्मणानामुदाहृतः ।।२००।।
श्रीगुरुं स द्विजः प्राह भोजनस्य विधिः श्रुतः। निषिद्धान्नमपि स्वामिन्कृपया कथयाऽद्य नः ।।१।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा श्रीगुरुस्तुष्ट आह तम्। शणु ब्राह्मण वक्ष्यामि प्रेम्णैव कथयामि ते ।।२।।
सरस्वत्यभिधो गङ्गाधराख्यतनयोऽपि तत्। कथयत्यपि शण्वन्तु श्रोतारः सावधानतः ।।३।।
वैश्वदेवविनाऽन्नं यद्यद्बहुक्षारसैन्धवम्। यदेकत्र गणान्नं च तदन्नं परिवर्जयेत् ।।४।।
श्वेतवृन्ताकलशुनपलाण्डुं गृञ्जनं तथा। छत्राकं कुत्सितोत्थान्नं तदन्नं परिवर्जयेत् ।।५।।

त्र्यहं नवोदकं वर्ज्यमजागोमहिषीपयः। सूतौ दशाहं यद्दग्धं तदन्नं परिवर्जयेत् ।।६।।
नखकेशयुतं पक्वं चिल्लकुक्कुटवायसैः। मार्जारेणापि यत्स्पृष्टं तदन्नं परिवर्जयेत् ।।७।।
गोमूषकमुखस्पृष्टमधःकेशयुतं च यत्। उच्छिष्टेनापि यत्स्पृष्टं तदन्नं परिवर्जयेत् ।।८।।
एकहस्तेन यद्दत्तं दर्व्या देयं करेण यत्। करदेयं दर्व्याऽपि तदन्नं परिवर्जयेत् ।।९।।
घृतमिश्रं तैलदुग्धघृतपाचितवर्जितम्। रात्रिपर्युषितान्नं यत्तदन्नं परिवर्जयेत् ।।२१०।।
गोरसान्विप्रक्रीतान्प्रयत्नेनैव वर्जयेत्। यत्साक्षाद्वह्निपक्वान्नं तदन्नं परिवर्जयेत् ।।११।।
लड्डुमाषान्नवटकास्ते न पर्युषिता मताः। सक्तुलाजा इवान्यं यत्तदन्नं परिवर्जयेत् ।।१२।।
कन्दमूलादिकं पक्वं परमान्नं गुडादियुक्। न यातयामं यदन्यत्तदन्नं परिवर्जयेत् ।।१३।।
यत्पर्युषितदोषेण न दुष्येत्तच्च गोपयेत्। यच्चाप्यशुचिना स्पृष्टं तदन्नं परिवर्जयेत् ।।१४।।
तिलमिश्रितभक्ष्यादि भक्षणीयं दिवैव हि। रात्रौ तिलैर्विमिश्रं यत्तदन्नं परिवर्जयेत् ।।१५।।
धात्रीफलं च कूष्माण्डं पटोलं बिल्वमेव च। मूलं चापि च नैवाद्यात्प्रतिपद्यां कदाचन ।।१६।।
त्यजेत्स्वर्गापवर्गेच्छुरष्टम्यामप्युदुम्बरम्। रात्रौ धात्रीफलं चापि सप्तम्यां भानुवासरे ।।१७।।
शुक्रवारे त्यजेद्बिल्वं मन्दवारे शमीफलम्। भक्षितं येन तस्य श्रीर्दूरतो यात्यसंशयम् ।।१८।।
रात्रौ धात्रीफलाहारात्प्रज्ञानाशो भविष्यति। सप्तम्यादित्ययोर्वीर्यनाशो धात्रीफलाशनात् ।।१९।।
एवं ज्ञात्वा चरेद्भुक्तिं ततः पूर्वं द्विजातये। दद्यादद्याच्च ताम्बूलं पूगचूर्णादियुक्स्वयम् ।।२२०।।
एकक्रमुकदानेन सुखं द्वौ निष्फलौ मतौ। त्रयो महाभाग्यदाश्च चत्वारो दुःखदायकाः ।।२१।।
देयाश्च क्रमुकाः पञ्च प्रज्ञायुष्याभिवर्धनाः। क्रमुकाः षण्नैव देया यतस्ते मृत्युदा मताः ।।२२।।
त्यक्तं न चेत्पर्णमूलं भवेद्व्याधिकरं तु तत्। अप्राशनाद्भवेत्पापं पर्णचूर्णं तु हानिदम् ।।२३।।

पर्णपृष्ठाशनाद्बुद्धिनाशो मुनिभिरीरितः। ऐश्वर्यनाशस्ताम्बूलीवल्लीपर्णद्वयाशनात् ।।२४।।
पर्णं विना मुखे पूगं यो निक्षपति सोऽसुखी। सप्तजन्मसु दारिद्र्यमन्तेऽज्ञानं च तस्य तु ।।२५।।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च रजस्वला। ताम्बूलाशनतो मांसमदिराशनदोषभाक् ।।२६।।
ततः श्रुत्वा पुराणादि सन्ध्यावन्दनमाचरेत्। सायमस्तात्पुराऽर्घ्याणि प्रदेयानि च पूर्ववत् ।।२७।।
उपविष्टोऽर्पयेत्त्रीणि कालेऽतीते चतुर्थकम्। देवीं जपित्वोपतिष्ठेत्तन्मन्त्रैर्वरुणं द्विजः ।।२८।।
अभिवाद्य गुरून्प्राग्वद्धोमं कृत्वा यथाविधि। अद्याद्रात्रावपेक्षा चेत्क्षीरमिश्रान्नमुत्तमम् ।।२९।।
ऋतं त्वेति च मन्त्रेण परिशिष्य च पूर्ववत्। पूर्वोक्तेन विधानेन भुञ्जीत ब्राह्मणो निशि ।।२३०।।
रात्रौ प्रहरपर्यन्तं वेदाभ्यासं चरेद्द्विजः ततः शयीत विधिना समर्प्य हरयेऽखिलम् ।।३१।।
विधानं शयनस्यापि कथयामि मुनीरितम्। पराशरेणापि पुरा मुनिभ्य उदितं च यत् ।।३२।।
पर्यङ्को निर्मलो ग्राह्यस्त्रिपादिभन्नश्च दूषितः। पिप्पलोदुम्बरप्लक्षकाष्ठखट्वा विदूषिता ।।३३।।
खट्वा कार्या दृढेध्मेन जम्बूकाष्ठस्य निन्दिता। जगदन्तास्थिजा जीर्णकाष्ठखट्वा विदूषिता ।।३४।।
सुमुहूर्ते शुभे काले खट्वा कार्या प्रयत्नतः। कदापि नैव कर्तव्या धनिष्ठाभरणीमृगैः ।।३५।।
रविवारे महालाभश्चन्द्रवारे महासुखम्। भौमवारे महादुःखं महापीडा ज्ञवासरे ।।३६।।
षट्पुत्रलाभः कथितो गुरुवारे महर्षिभिः। शुक्रवारे विशेषेण मन्दवारे मृतिः स्मृता ।।३७।।
शयीत प्राक्शिरा गेह उदक्पाच्छ्वशुरालये। प्रवासे पश्चिमशिराः शयीत विधिपूर्वकम् ।।३८।।
कदापि दक्षिणपदो न शयीत द्विजोत्तम। न स्वपेच्च विदिक्पाद ऋषिसन्मार्गकोविदः ।।३९।।
जलपात्रं शिरोदेशे मङ्गलद्रव्ययुङ्न्यसेत्। रात्रिसूक्तं पठित्वा च स्मरेद्विष्णुं भवापहम् ।।२४०।।
स्मृत्वाऽगस्त्यं माधवे च मुचकुम्दं तथैव च। आस्तिकं कपिलं चापि कुर्यात्सर्पस्तुतिं ततः ।।४१।।

सुप्तौ निषिद्धस्थानानि शृणु जीर्णालये तरौ। जीर्णे देवालये चापि न शयीत द्विजोत्तम ।।४२।।
देवाग्रतश्चतुर्मार्गे तथा मातुः पितुर्गुरोः। एतेषां शयनस्थाने न शयीत द्विजोत्तम ।।४३।।
वल्मीकसन्निधौ तोयसन्निधौ च सरोऽग्रतः। नद्यां घोरस्थले चापि न शयीत द्विजोत्तम ।।४४।।
स्वादुवस्त्वन्तिके धान्ये भग्नगेहे तथैव च। गुरोः समीपे खट्वायां न शयीत द्विजोत्तम ।।४५।।
नग्वो वा वेष्टितशिरा आर्द्रवस्त्रावृतोऽपि वा। व्योमाधः सति दीपे च न शयीत द्विजोत्तम ।।४६।।
प्राग्भागे परभागे च यस्यास्तु रजसो भवेत्। चतुर्थाहस्तदग्रे च न शयीत द्विजोत्तम ।।४७।।
उपवीती स्वपेदायुःक्षयः स्त्रीभगवीक्षणात्। अतो दीपः प्रयत्नेन शयने वर्जयेद्द्विजः ।।४८।।
नीलवस्त्रावृतायास्तु सङ्गाद्यः पिण्ड उद्भवेत्। स चण्डालसमस्तस्माद्गौरवस्त्रं प्रशस्यते ।।४९।।
तावत्सङ्गं न कुर्वीत यावद्दृष्टरजा न हि। पूर्वं संस्कारतो भार्यागमनाद्दोष इरितः ।।२५०।।
रजस्वलात्वं कन्याया दशवर्षोर्ध्वमीरितम्। कन्योद्वाहस्ततः पूर्वं कार्यः सर्वर्षिसम्मतः ।।५१।।
ऋतुकालं स्त्रियोऽतीत्य यस्तु ग्रामान्तरं व्रजेत्। पतिः स लिप्यते भ्रूणहत्यादोषेण निश्चितम् ।।५२।।
वन्ध्याया बहुपुत्राया वृद्धाया अपि च स्त्रियः। ऋत्वतिक्रमदोषो न विरक्तस्यापि तादृशः ।।५३।।
सङ्गाच्चतुर्थदिवसे स्वल्पायुः पुत्र उद्भवेत्। पञ्चमे दिवसे कन्या षष्ठे पुत्र उदाहृतः ।।५४।।
विषमे दिवसे कन्या समे च दिवसे सुतः। षोडशाहमृतुः स्त्रीणां ग्राह्यं चन्द्रबलं त्विह ।।५५।।
मूले मघायां रेवत्यां स्त्रीसङ्गं वर्जयेद्बुधः। कोपो न कार्यस्तूभाभ्यां तयोस्तोषो महाफलः ।।५६।।
भवेन्निषेकसमये यादृक्चित्तविकल्पना। भ्रूणस्तद्वदतस्ताभ्यां सत्त्वं धार्यं हिताप्तये ।।५७।।
एवं हि ब्राह्मणाचारः पराशरमुनीरितः। समस्तैर्ऋषिभिश्चापि गृहीतः परमादरात् ।।५८।।
श्रीगुरुः प्राह ते विप्रमाचारस्ते मयोदितः। य आचारं चरत्येनं तस्य दैन्यं कुतो भवेत् ।।५९।।

देवानांमपि वन्द्योऽसौ कामधुक्तद्गृहे वसेत्। लक्ष्म्याऽप्यखण्डया पुत्रैः पौत्रैश्चापि स नन्दते ।।१६०।।
आचारतः शतायुः स्याद्दोषा नश्यन्त्यशेषतः। कलिकालभयं न स्यात्स तु ज्ञानी भवेत्क्रमात् ।।६१।।
कालमृत्युश्चलेदस्य ह्यपमृत्युः कुतः पुनः। अत एव सदाचार द्विजश्रेष्ठ समाचर ।।६२।।
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं पदलग्नोऽभवद्द्विजः। प्राहोपदेशो मे जातः कृपाब्धे सद्गुरो तव ।।६३।।
उद्धर्तुं निजभक्तांस्त्वमवतीर्णोऽसि भूतले। हृषीकेशाज्ञानतमो हत्वा ज्ञानं प्रकाशितम् ।।६४।।
इत्युक्त्वा ब्राह्मणो भूयः पादलग्नोऽभवद्गुरोः। सन्तुष्टः श्रीगुरुर्भूत्वा प्रसन्नः प्राह तं द्विजम् ।।६५।।
आचारः कथितस्तुभ्यं विस्तरेण मया द्विज। त्यक्त्वा परान्नमाचारं कुरु तेन सुखी भव ।।६६।।
यं यं चिन्तयसे कामं तं तं प्राप्नोषि निश्चितम्। कन्यापुत्रादिसुखयुक्चान्ते मुक्तिमवाप्स्यसि ।।६७।।
इति लब्धवरो विप्रः सन्तुष्टः स्वगृहं ययौ। स तथैवाचरन्कर्म सकलाभीष्टभागभूत् ।।६८।।
श्रीगुरोश्चरितं त्वेवं पवित्रं नामधारक। मूढोऽपि यच्छ्रवणतो ब्रह्मज्ञानी भवेद्द्रुतम् ।।६९।।
सुरसेयं कथाऽज्ञानतमोन्धानां प्रकाशदा। अस्याः श्रवणमात्रेण यदिच्छेत्तदवाप्नुयात् ।।२७०।।
गङ्गाधरविप्रसुतः सरस्वतीसंज्ञितो गुरोश्चरतिम्। कल्पद्रुमसममवदत्सकलाभीष्टं ददाति यत्त्वरितम्।।७१।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण

सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां कर्मकाण्डे सप्तत्रिंशः (अध्यायः)।।

आदितः श्लोकाः।।४८००।।

।। अथ अष्टत्रिंशोऽध्यायः।।३८।।

।। श्रीगणेशाय नमः।।

अथ उपासनाकाण्डप्रारम्भः।।

विनयावनतः सिद्धं प्राब्रवीन्नामधारकः। विस्तरेणाग्रतो ब्रूहि चरणौ तेऽभिवादये ।।१।।
अतृप्तोऽस्मि श्रवणतः पाययाऽलं कथामृतम्। गुरुमाहात्म्यमाख्याहि येन शाम्यति मे मनः ।।२।।
इत्युक्तः सिद्ध आहामुं यत्त्वं मां परिपृच्छसि। तेन तोषोऽभवन्मेऽद्य तत्कथा सुरसा स्मृता ।।३।।
त्वन्निमित्तादयं लाभो ममाप्यासीदनुत्तमः। कञ्चित्कालं विस्मृताऽपि स्मृता चित्रं वदाम्यतः ।।४।।
गन्धर्वनगरे भक्ता भक्तिमन्तो धनं बहु। आदाय श्रीगुरुप्रीत्यै चक्रुर्ब्राह्मणभोजनम् ।।५।।
एवं सत्येकदिवसे दुर्बलो द्विज आगतः। आख्यया भास्करो दीनो भक्तः काश्यपगोत्रजः ।।६।।
ब्राहमणाराधनं नित्यं भक्ताश्चक्रुरनेकशः। नैकोऽपि दिवसो यातो विना ब्राह्मणभोजनम् ।।७।।
श्रीगुरोर्दर्शनार्थं स दरिद्रो विप्र एत्य तम्। गुरुं ननाम साष्टाङ्गं भक्तिपूतेन चेतसा ।।८।।
तस्मिन्दिने गुरुप्रीत्यै कृतं ब्राह्मणभोजनम्। भक्तैर्निमन्त्रितस्तैः स तत्र भोक्तुं गतो द्विजः ।।९।।
भिक्षां दास्यामि गुरव इति सङ्कल्प्य भास्करः। सोपस्कारानुपादाय गन्धर्वपुरमागतः ।।१०।।
तंणलाडुलादित्रिपुरुषभुक्तिपर्याप्तमेव सः। आमान्नं परिगृह्याप्तोऽन्यच्च तावन्मितं द्विजः ।।११।।
वस्त्रेणावेष्ट्य तत्सर्वं निधाय स मठे द्विजः। आहूतश्च पुनर्भक्तैर्भुक्तो भोक्तुं जगाम सः ।।१२।।
सायङ्कालोऽभवत्तत्र मठं प्राप कृताह्निकः। तण्डुलाद्युपधाने[१] स धृत्वा सुष्वाप भास्करः ।।१३।।
भोक्तुं तत्रैव चाऽहूतो द्वितीयदिवसे पुनः। आराधनार्थमायान्ति भक्ता नित्यं हि नेति न ।।१४।।

१.उशाशी.

इत्यन्वहं तं भुञ्जानं भास्करं वीक्ष्य चापरे। गुरुं भोजयितुं प्राप्य पुष्णात्मानमेष तु ।।१५।।
अन्नं नास्यैकपर्याप्तं गुरुशिष्यास्त्वनेकशः। करिष्यति कथं त्वेष समाराधनमत्र तु ।।१६।।
वक्तुं समाराधनेति नापि -हीणाऽसि भो द्विज। अद्य कृत्वा स्वयं पाकं देहि माधुकरीं हि नः ।।१७।।
एवं नानाप्रकारैस्ते विप्राः स्मोपहसन्ति तम्। तदश्रुत्वैव तस्थौ स त्रिमासं तत्र भास्करः ।।१८।।
तत्र यात्यन्वहं भोक्तुं यत्राभूद्विप्रभोजनम्। भिक्षाद्रव्यं समादाय निद्राति स्मान्वहं मठे ।।१९।।
मासत्रयं त्वतीते तु समस्ता द्विजजातयः। चक्रुस्तस्योपहासं तं शुश्राव श्रीगुरुः स्वयम् ।।२०।।
भास्करं तं समाहूय कृपाब्धिः प्राह सद्गुरुः। अद्य कृत्वा स्वयं पाकं मह्यं भिक्षां समर्पय ।।२१।।
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं सन्तुष्टो भास्करो द्विजः। पदयोः शिर आधाय प्रययौ पण्यवीथिकाम् ।।२२।।
चत्वारिंशत्पलं चाज्यं शाके द्वेऽपि प्रगृह्य सः। एत्य स्नात्वा शुचिर्भूत्वा पाकं कर्तुं समारभत ।।२३।।
भक्तोऽन्यः श्रीगुरुं प्राप्य प्राह मेऽद्यैव निश्चितम्। आराधनादिनं यावनालान्नं सिद्धमद्य मे ।।२४।।
प्रत्युक्ते[1] श्रीगुरुणा तस्मिन्विप्रा ऊचुरहोऽद्य तु। न लभ्यं नित्यवन्मिष्टं कोऽयमद्याधनो गतः ।।२५।।
गेहं याम इति श्रुत्वा तान्द्विजान्प्राह सद्गुरुः। मा याता[2]त्रैव भोक्तव्यं भवद्भिः सकुटुम्बकैः ।।२६।।
द्विजा विचारयामासुः सामग्री विद्यते मठे। कारयित्वाऽद्य पाकं नो भोजयिष्यति सद्गुरुः ।।२७।।
विचार्यैवं तथेत्युक्त्वा सर्वे स्नातुं ययुर्गुरुः। भास्करं प्राह पाकं द्राक्कुर्वाहूता बहु द्विजाः ।।२८।।
तथेत्युक्त्वाऽऽशु पाकं स कृत्वा तस्मै न्यवेदयत्। पाको जात इति प्राह गुरुर्विप्रान्समाह्वय ।।२९।।
स च गङ्गातटगतान्ब्राह्मणान्प्राप्य चाब्रवीत्। मया पाकः कृतः स्वामी समाह्वयति वो द्रुतम् ।।३०।।
त ऊचुः पर्याप्तिपाकनिर्माणे निड्भविष्यति। नायास्यामो वयं गच्छ त्वं भिक्षां गुरवेऽर्पय ।।३१।।

१.अद्य भास्करो ददाति त्वं श्वो देहीति प्रत्याख्याते। २.स्वगृहान्प्रतियात।

प्रत्युक्त इति तैर्विप्रो गुरुं प्राप्य तदब्रवीत्। नायास्यान्ति द्विजास्ते तु भोक्ष्यन्ते स्वगृहे निशि ।।३२।।
श्रीगुरुः प्राह चाद्यैव ब्राह्मणैस्तैः सहैव तु। भक्ष्यामि पङ्क्तिमध्येऽदो मतं मम सुनिश्चितम् ।।३३।।
ब्राह्मणैः सह मह्यं चेद्भिक्षां दास्यसि भास्कर। अङ्गीकरिष्यामि नो चेन्न यास्यामि गृहे तव ।।३४।।
ब्राह्मणः श्रीगुरुं प्राह यदाज्ञापयसि प्रभो। शिरसा मे धृतं तत्ते भिक्षां विप्रैः सहार्पये ।।३५।।
इत्युक्त्वा स्वगतं प्राह सोऽवतीर्णोऽयमीश्वरः। को वेत्ति तद्वचो हार्दं स्वोक्तं सत्यं करिष्यति ।।३६।।
विचार्यैवं पुनः प्राह बद्धहस्तो नतोऽग्रतः। मदुक्तैरुपहासं ते कुर्वन्तो नाव्रजन्ति हि ।।३७।।
तच्छ्रुत्वाऽन्यं गुरुः प्राह त्वं गत्वैव मदाज्ञया। भोक्तुमत्रैव तान्सर्वान् समाह्वय लघु द्विज ।।३८।।
तथेति धावन्गत्वा स गुरुवाक्यं न्यवेदयत्। तेऽपि स्नात्वाऽऽययुर्विप्रा मठं श्रीगुरुसन्निधौ ।।३९।।
गुरुस्तानागतान्प्राह कृत्वा पत्रावलीर्द्विजाः। सकुटुम्बैर्भवद्भिश्च भोक्तव्यमिह चाद्य तु ।।४०।।
चतुःसहस्रपात्राणि सर्वैः कार्याणि सत्वरम्। इत्युक्त्वा तं स्थितं दृष्ट्वा भास्करं प्राह सद्गुरुः ।।४१।।
आराधनं करिष्येऽद्य भवन्तः सकुटुम्बकाः। भोक्तुमत्रागच्छतेति प्रार्थयेमान्द्विजान्द्विज ।।४२।।
इति श्रीगुरुणाऽऽदिष्टः स तथैवार्थयद्द्विजान्। ते हसन्तोऽब्रुन्भोक्तुं कुत आह्वयसि द्विज ।।४३।।
एकैकाय न चैकैकं सिक्थं दातुमपि न प्रभुः[1]। भो त्वं न आमन्त्रयितुं न -हीणासि कथं द्विज ।।४४।।
वृद्धास्त्वोचुर्नैव कार्या निन्दा यद्यद्द्विजाय तु। गुरुः शंसति तत्तत्स ब्रूते दोषोऽत्र नैव हि ।।४५।।
ततः सर्वे तथेत्युक्त्वा चक्रुः पत्रावलीस्तदा। भास्करोऽप्युपचारैस्तं पूजयामास सद्गुरुम् ।।४६।।
भक्तिपूर्वं समभ्यर्च्य चक्रे नीराजनादिकम्। श्रीगुरुर्भास्करं प्राह पात्राण्यासाद्य द्रुतम् ।।४७।।
पाकं मत्सन्निधौ विप्र स्थापयेतीरितो द्विजः। स पाकं स्थापयामास सर्वं श्रीगुरुसन्निधौ ।।४८।।

१. न समर्थोऽसि।

वस्त्रं दत्वा गुरुः प्राह भास्करानेन वाससा। आच्छादय मदीयेन सर्वं पाकं प्रयत्नतः ।।४९।।
स तथाऽऽच्छादयामास कमण्डलुजलेन तु। मन्त्रितेनाखिलं पाकं प्रोक्षयामास सद्गुरुः ।।५०।।
गुरुर्भास्करमाहूय प्राह पात्रान्तरेण तु। प्रच्छन्नाद्गृहीत्वैवं सत्वरं परिवेषय ।।५१।।
तथैवाज्यं घटस्थं च नीत्वा पात्रान्तरेण तु। यथेष्टं सर्वविप्रेभ्यः प्रदेहीत्यादिशद्गुरुः ।।५२।।
आसाद्य बहु पात्राणि चक्रे स परिवेषणम्। दृष्ट्वा तन्महदाश्चर्यं सर्वे जाताः सुविस्मिताः ।।५३।।
परिवेष्टुं तथाऽन्यांश्च श्रीगुरुः स्वयमादिशत्। उत्थिता बहवो विप्राश्चक्रुस्ते परिवेषणम् ।।५४।।
बहून्यापूर्य पात्राणि निन्युस्तेऽन्नं पुनः पुनः। तथा पात्रान्तरेणापि निन्युर्घृतघटाद्घृतम् ।।५५।।
परिविष्टं गुरोः पात्रे सर्वास्वपि च पङ्क्तिषु। सर्वे ते गुरुणा सार्धं भोक्तुमारेभिरे तदा ।।५६।।
प्रार्थयामास तान्विप्रो याचितव्यमपेक्षितम्। श्रान्ताः क्षमध्वमातृप्ति भोक्तव्यं स्वस्थमानसैः ।।५७।।
इति प्रार्थ्य स्वयं चाज्यं ददौ विप्रास्तमूचिरे। आकण्ठमाद्य भुक्ताः स्म आज्येनालं द्विजोत्तम ।।५८।।
भक्ष्यं च पत्रशाकादि परमान्नं च शर्करा। दध्यादि च यथेष्टं स भोक्तृभ्यः प्रददौ द्विज ।।५९।।
तृप्ता जाता द्विजाः सर्वे आचान्ता विस्मितास्तदा। उच्चालयामासुरुच्छिष्टपात्राणि द्विजातयः ।।६०।।
ताम्बूलानि ददौ तेभ्यः श्रीगुरुः प्राह सत्वरम्। अवशिष्टांस्त्रीसुतादीन्त्सर्वान्भोक्तुं समाह्वय ।।६१।।
एत्य विप्रकुलं सर्वं सदनं बुभुजेऽमृतम्। गुरुः प्राह द्विजं शूद्रान्ग्रामस्थानपि चाह्वय ।।६२।।
आहूतास्तेऽपि बुभुजुर्गुरुः प्राहात्र के स्थिताः। अवशिष्टा अन्त्यजाताः स्वामिन्निति च तेऽब्रुवन् ।।६३।।
तानाहूय यथाकाममन्नं दातव्यमेव हि। यावत्कांक्षन्ति ये तावत्तेभ्योऽन्नं दीयतामिति ।।६४।।
तत्स्त्रीभ्योऽपि सुतेभ्यश्च समाहूयान्नमर्पय। इत्युक्तस्तान्समाहूय काममन्नं ददौ द्विज ।।६५।।
सकला अपि सन्तृप्ताः केऽपि नैव बुभुक्षिताः। ततो गुरुर्द्विजं प्राह आघोषयोच्चकैः ।।६६।।

य केचित्क्षुधिताः सन्ति भोक्तुमायान्तु तेऽपि हि। इति श्रीगुरुणाऽऽज्ञप्तस्तथैवाघोषयद्द्विजः ।।६७।।
नोपवासि प्राणिमात्रं भुक्ताः सर्वे यथेप्सितम्। ततो श्रीगुरुर्द्विजं प्राह कुरु भास्कर भोजनम् ।।६८।।
तथेति बुभुजो सोऽपि गुरुः प्राहावलोकय। कियदन्नं चावशिष्टं स ऊचे यत्तथैव तत् ।।६९।।
गुरुः प्राहावशिष्टं यत्तत्सर्वं देहि सत्वरम्। जले जलचरेभ्योऽपि कामं तृप्यन्तु तेऽपि च ।।७०।।
ततस्तथाकृतं तेन मनुष्याणां तु तद्दिने। चतुःसहस्त्रसंख्याऽभूद्भुक्तानां विस्मिता जनाः ।।७१।।
अहो आश्चर्यमल्पान्नैर्भुक्ता अत्रामिता इति। गुरुः प्राह द्विजं पुत्रपौत्रलक्ष्मीयुतो भव ।।७२।।
तच्छ्रुत्वा चकिताः सर्वे प्राहुः किं कौतुकं त्विदम। नृणां चतुःसहस्त्राणि भुक्तानि स्वल्पपाकतः ।।७३।।
अन्ये प्राहुस्त्वन्नपूर्णां सस्मार श्रीगुरुः किमु। अवतीर्णोऽत्र पुरुषः श्रीनृसिंहसरस्वती ।।७४।।
प्राहुरन्येऽपूर्वमिदं दृष्टं पूर्वकथा श्रुता। दुर्वासा ऋषिभिः सार्धं पार्थानां गृहमागतः ।।७५।।
सत्त्वभङ्गभिया कृष्णो द्रौपद्या प्रार्थितोऽभ्यगात्। अन्नं सोऽपूरयदिति श्रुतं दृष्टमिदं त्विह ।।७६।।
त्रिमूर्तेरवतारोऽयं भाति दण्डधरो नरः। नायं नरोऽस्य माहात्म्यं को जानाति यथार्थतः ।।७७।।
नरोऽयमिति यो ब्रूयादेतं सोऽधो गतिं व्रजेत्। न मतिस्तद्गुणाख्याने गुरुर्ब्रह्मैव केवलम् ।।७८।।
अयमीशो न चेत्तर्हि त्रिपुम्भुक्तिमितान्नतः। नृणां चतुःसहस्त्राणि भोजितानि कथं न्वहो ।।७९।।
चित्रमेकं तथैवात्र सर्वैरस्माभिरीक्षितम्। जीवितोऽपि गतप्राणः शुष्ककाष्ठेऽपि पल्लवाः ।।८०।।
अन्यदस्यापि माहात्म्यं कथं केनोपमीयते। त्रिविक्रमायापि विश्वरूपमेतेन दर्शितम् ।।८१।।
वन्ध्याऽपि महिषी दुग्धा भिक्षार्थं ग्राममध्यतः। हीनास्येनाभिमंत्र्यैव वेदा अप्यत्र वाचिता ।।८२।।
दृष्टं चित्रं तथाऽन्यच्च कुष्ठी विप्रः समागतः। निर्मलोऽभूद्गुरोर्दृष्ट्या सर्वैर्दृष्टं त्विहैव तु ।।८३।।
अनीनयत्क्षणाद्भक्तं तन्तुकं श्रीगिरिं द्रुतम्। काशीक्षेत्रं क्षणार्धेन भक्तायादर्शयत्तथा ।।८४।।

अन्यान्यप्यमितान्यस्य चरित्राणि महीतले। तथा कर्तुं समर्थो न कोऽपीह गुरुणा समः ।।८५।।

आराधिता अपि सुरा भविष्यन्तीह सालसाः। दृष्ट्वैव गुरुनाथोऽयं कामान्पूरयति द्रुतम् ।।८६।।

एवं परस्परं प्रोचुः कौतुकं मेनिरेऽखिलाः। श्रीगुरोश्चरितस्तस्याभूत्ख्यातिस्त्रिभुवनेऽमला ।।८७।।

श्रीगुरोशचरितं त्वीदृग्विचित्रं नामधारक। अत एवास्य बहवः शिष्या जाता महात्मनः ।।८८।।

नानाराष्ट्रत आयान्ति सेवां कुर्वन्ति सद्गुरोः। तस्मै प्रसन्नो भवति यस्यान्तःकरणं दृढम् ।।८९।।

गङ्गाधरस्य तनयोऽप्यत एव भक्त्या सम्प्रार्थयत्यखिललोकसमस्तकामान्।।
श्रीसद्गुरुः खलु ददाति कलौ युगेऽपि क्षिप्रं ततो भज भजानिशमार्तबन्धुम् ।।९०।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां भक्तिकाण्डे अष्टत्रिंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।४८९०।।

।। अथ एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः।।३९।।

।।श्रीगुरुदेव दत्त।।

सिद्धः प्राहाग्रतो वक्ष्ये शृणु त्वं नामधारक। षष्ट्यब्दायास्तु वन्ध्यायाः पित्रौ जातौ प्रसादतः ।।१।।
य आपस्तम्बशीखीयो द्विजः शौनकगोत्रजः। सोमनाथ इति ख्यातो वेदशास्त्रपरायणः ।।२।।
वेदशास्त्रप्रमाणेन नियतं कर्म योऽकरोत्। पतिव्रताशिरोरत्नं गङ्गाख्याऽस्याभवद्वधूः ।।३।।
वयसा षष्टिवर्षा सा न लेभे तनयं ततः। लोके वन्ध्येति विख्याता गन्धर्वनगरे स्थिता ।।४।।
पतिसेवारता नित्यं श्रद्धाभक्त्या त्वनिन्दिता। प्रत्यहं नियमेन चक्रे श्रीगुरुदर्शनम् ।।५।।
आरार्तिक्यं समानीय नीराज्य प्रत्यहं गुरुम्। उपचारैर्मुदाऽऽनर्च काल एवं महान्गतः ।।६।।
एवं बहुतिथे काले सन्तुष्टः श्रीगुरुः स्वयम्। प्रहसन्परिप्रच्छ गङ्गाख्यां ब्राह्मणीं तु ताम् ।।७।।
ब्रूहि ब्राह्मणि मां गङ्गे नित्यं नीराजनादिकम्। किमर्थमानयस्यङ्ग नाभीष्टं कथितं त्वया ।।८।।
विस्तरेण वदस्वाद्य का ते मनसि वासना। गुरुप्रसादाद्गौरीशः सिद्धिं नारायणो नयेत् ।।९।।
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं प्राञ्जलिः प्रणताऽब्रवीत्। अपुत्रस्य न लोकोऽस्तीत्येवं वक्ति श्रुतिः स्वयम् ।।१०।।
अपुत्रायाः स्त्रिया वक्त्रं नावलोक्यं वदन्त्यहो। स्वामिन्ब्रूतो जनो मां तु महादोषां च पापिनीम् ।।११।।
यस्याः कुक्षौ नैव फलं तस्या जन्म तु निष्फलम्। उभयं च कुलं तस्याः पितृलोके प्रतीक्षते ।।१२।।
इच्छन्ति पितरौ नित्यमस्मद्वंशे सती यदि। सूतो चेत्तनयः सोऽस्मानुद्धरिष्यति दुर्गतः ।।१३।।
विना पुत्रेण यद्गेहं तद्गेहं धोरमेव हि। न दूरं तस्य चारण्यं यथाऽरण्यं तथा गृहम् ।।१४।।
गङ्गास्नानाय चायान्ति कटावादाय बालकम्। पुरंध्र्यः[१] प्रत्यहं प्रीत्या कौतुकात्क्रीडन्ति च ।।१५।।

१.सुचरित्राः स्त्रियाः।

कटौ बालं समादाय नन्दन्ते सकलाः स्त्रियः। तथाविधं न मे दैवं मन्दभाग्याऽहमस्म्यहो ।।१६।।
धिग्भाग्यं मे यतो नास्ति कटावादातुमर्भकः। निष्फलं मम जन्माभूत्सुतो नाभूत्सुताऽथवा ।।१७।।
न सन्ति तनया यस्य परलोको न तस्य हि। पितरोधः पतन्त्यस्य लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।।१८।।
षष्टिवर्षाण्यतीतानि जन्मानाऽलं ममाद्य हि। अतो देहि वरं मेऽग्रे शुभं जन्म भविष्यति ।।१९।।
भवेयं पुत्रवत्यग्रप्रभवे पूर्णमनोरथा। एष एव वरो देय इति सा विनताऽब्रवीत् ।।२०।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा प्रहसन्नब्रवीद्गुरुः। को जानीयाद्भावि जन्म कुतस्ते स्मरणं भवेत् ।।२१।।
नित्यमारार्तिकं भक्त्या त्वमिहैवार्पयस्यतः। तुष्टोऽस्मि ते भवत्वत्र पुत्री पुत्रश्च सत्तमः ।।२२।।
इह जन्मनि ते पुत्री पुत्रश्च शुभलक्षणः। भविष्यतीत्यतिप्रीत्या श्रीगुरुः प्राह तां तदा ।।२३।।
इत्युक्ता गुरुणा बध्वा ग्रन्थिं वस्त्राञ्चले सती। नता करौ समानीय प्राह स्वामिन् दयानिधे ।।२४।।
जन्मनः षष्टिवर्षाणि स्वामिन् जातानि मे खलु। न रजोदर्शनं चापि कुतः पुत्रो भविष्यति ।।२५।।
नानाव्रतीनि पुत्रार्थं तीर्थान्याचरितानि च। कृता मयाऽश्वत्थपूजा भो स्वामिन्पुत्रकामया ।।२६।।
सकला अपि मामूचुः कुर्वश्वत्थप्रदक्षिणाः। तव कामो भवेत्पूर्णः पुत्रोऽपि च भविष्यति ।।२७।।
इत्युक्ताऽहं भजेश्वत्थं गतं तत्रेव जन्म मे। पुत्रो भविष्यतीत्येवं विश्वासो मे वृथा गतः ।।२८।।
एवं मे षष्टिवर्षाणि कृतं कष्टं सुतेच्छया। प्रदक्षिणादिनाऽश्वत्थः सेव्यतेऽद्यापि वै मया ।।२९।।
नेह पुत्रा भविष्यन्ति सम्भवन्तु भवान्तरे। इति कामनयाऽश्वत्थनारायणमहं भजे ।।३०।।
स्वामिन्नह प्रसन्नोऽसा पुत्रमत्रैव दास्यसि। नान्यथा तव वाक्यं हि स्वामिन् त्वं नृहरिः स्वयम् ।।३१।।
स्वामिनाऽयं वरो दत्तो निर्धारोऽपि ममान्तरे। कृतं सुहास्यं भवता ग्रन्थिर्बद्धो मया दृढः ।।३२।।
भाविजन्मनि पुत्रेच्छा धृत्वाऽश्वत्थं भजाम्यहम्। स्वामिन्निह प्रसन्नो मे कन्यापुत्रौ प्रदास्यसि ।।३३।।

सेवेऽश्वत्थं बहुदिनं प्रयासेनैव मे स तु। किं दास्यत्यर्चितोऽश्वत्थो मौर्ख्येणैव मयाऽर्च्यते ।।३४।।
इति तस्या वचः श्रुत्वा प्रहसन्प्राह सद्गुरुः। अश्वत्थसेवा विज्ञेया महापुण्या वृथा न सा ।।३५।।
मा कुर्वश्वत्थनिन्दां त्वं यत्सेवाऽनन्तपुण्यदा। मया सह भजाश्वत्थं सत्यं पुत्रो भविष्यति ।।३६।।
व्रतमाचर मद्वाक्यात्प्रत्यहं सङ्गमं व्रज। श्रीभीमामरजानद्योः सङ्गमे सुमनोहरे ।।३७।।
यत्राश्वत्थोऽस्त्यहं तत्रानुतिष्ठाम्यन्वहं सति। मया सह तमश्वत्थं भज द्राक्कामपूरकम् ।।३८।।
अश्वत्थस्य माहात्म्यं पुराणादिषु वर्णितम्। नारायणः स चाश्वत्थो निवासो मम तत्र च ।।३९।।
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं नता साऽपृच्छदङ्गना। अश्वत्थवृक्षमाहात्म्यं विस्तरेण वदस्व मे ।।४०।।
कीदृगश्वत्थमाहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। स्थिरीभवेन्मनस्तेन भक्त्या सेव्ये ततः परम् ।।४१।।
इत्युक्तः श्रीगुरुः प्राह व्यर्थमश्वत्थनिन्दनम्। अमितं तस्य माहात्म्यं तत्र देवा वसन्ति हि ।।४२।।
ब्रह्माण्डाख्ये पुराणे सन्नश्वत्थमहिमा स्मृतः। नारदाय मुनीशाय ब्रह्मदेवेन वर्णितः ।।४३।।
नित्यं त्रिभुवने यस्य गमनं नारदो मुनिः। ब्रह्मपुत्रः कदाचित्स ऋषीणामाश्रमं ययौ ।।४४।।
आगतं नारदं दृष्ट्वा पाद्यार्घ्यादिभिरादरात्। ऋषयः पूजयित्वा तं पप्रच्छुः स्वागतं मुदा ।।४५।।
ऋषयो नारदं प्राहुर्विनयावनता मुने। कथमश्वत्थमाहात्म्यं स्वामिन्नो वद विस्तरात् ।।४६।।
इति श्रुत्वा वचस्तेषां नारदो मुनिरब्रवीत्। मुनयः पर्यटन्नद्य ब्रह्मलोकं गतोऽस्म्यहम् ।।४७।।
भावेनाश्वत्थमाहात्म्यं मया पृष्टं विधेः पितः। विष्णुस्वरूपोऽश्वत्थोऽयमिति सर्वे वदन्ति हि ।।४८।।
ईदृशोऽश्वत्थवृक्षोऽयं सेवनीयः कथं वद। कीदृगश्वत्थमाहात्म्यं स्वामिन्मे वद विस्तरात् ।।४९।।
इति पृष्टोऽवदद्ब्रह्माऽश्वत्थमूले वसाम्यहम्। मध्यदेशे हृषीकेशो रुद्रो वसति चाग्रतः ।।५०।।
तथा दक्षिणशाखासु शूलपाणिर्वसत्यपि। विष्णुः पश्चिमशाखासु तूत्तरे निवसाम्यहम् ।।५१।।

वसन्तीन्द्रादयो देवाः पूर्वशाखासु सर्वदा। वसुरुद्रादित्यदेवाः शाखासु निवसन्ति हि ।।५२।।
ब्राह्मणा ऋषयो गावा वेदा यज्ञाश्च सर्वशः। एते वसन्ति सततं सदा मूलाङ्कुरादिषु ।।५३।।
अखिला अपि नद्यश्च क्षीराद्याः सप्तसागराः। वसन्ति पूर्वशाखासु वृक्षोऽश्वत्थोऽयमीदृशः ।।५४।।
अकारो मूलदेशस्थ उकारः स्कन्धदेशगः। मकारः फलपुष्पस्थ एवमश्वत्थ उत्तमः ।।५५।।
वसवोऽष्टौ तथा रुद्राऽदित्या यत्र संस्थिताः। त्रिमूर्तयो यत्र तत्र समस्ता देवताः स्थिताः ।।५६।।
एवंभूतोऽश्वत्थवृक्षस्तन्माहात्म्यं न वर्ण्यते। अतोऽश्वत्थः कल्पवृक्ष इति मामब्रवीद्विधिः ।।५७।।
मुनयो यत्र तिष्ठन्ति वृक्षेऽश्वत्थे त्रिमूर्तयः। को वदेत्तस्य माहात्म्यं भजतां कामदो न किम् ।।५८।।
इति श्रुत्वा मुनिगणाः पुनर्नारदमब्रुवन्। अश्वत्थः केन विधिना भजनीयो वदस्व नः ।।५९।।
एतस्मिन्दिवसे पृष्टमथर्वाणमिदं पुरा। तेन सामान्यतोऽश्वत्थसेवाविधिरुदाहृतः ।।६०।।
समस्तधर्मविज्ञाता ब्रह्मर्षिस्त्वं हि नारद। अतो विस्तरतोऽश्वत्थसेवाविधिमुपादिश ।।६१।।
इत्युक्तो नारदः प्राह मुनीन् शणुत विस्तरात्। अश्वत्थसेवाविधानं वक्ष्ये ब्रह्मवचो यथा ।।६२।।
आषाढपौषचैत्रेषु चास्तादौ गुरुशुक्रयोः। चन्द्रानुकूल्याभावे च नारम्भोऽस्य प्रशस्यते ।।६३।।
निषिद्धाव्यतिरिक्तेषु मासादिषु शुभे दिने। उपोषितः शुचिर्भूत्वाऽश्वत्थसेवाव्रतं चरेत् ।।६४।।
अश्वत्थं न स्पृशेद्धीमान्वासरे चन्द्रसूर्ययोः। भृगुवारेऽर्कसंक्रातावश्वत्थं न स्पृशेन्नरः ।।६५।।
पर्वणि व्यतिपाते च दुर्दिने वैधृतौ निशि। रिक्तातिथिषु सन्धौ च नापराह्णे स्पृशेद्बुधः ।।६६।।
निन्दापाखण्डवादादि द्यूतकर्मानृतादि च। त्यक्त्वा प्रातः शुचिर्मौनी चाश्वत्थव्रतमारभेत् ।।६७।।
स्नानं सचैलं कृत्वाऽऽदौ वसित्वा निर्मलाम्बरम्। गाङ्गयामुनतोयाढ्यौ कलशौ कमलोपरि[१] ।।६८।।

१.रंगवल्ल्यादिरंजितपद्मोपरि।

संस्थाप्याभ्यर्च्य पुण्याहं वाचयित्वा यथाविधि। उद्दिश्य कामनां स्वीयां सङ्कल्प्य व्रतमादरात् ।।६९।।
कलशादिभिः सप्तवारमश्वत्थस्नपनं चरेत्। भक्तिभावेन संयुक्तः पुनः स्नानं विधाय च ।।७०।।
ततो देवमयं वृक्षमश्वत्थं पूजयेद्व्रती। उपचारैः षोडशभिः पुंसूक्तेन विधानतः ।।७१।।
श्रीविष्णुमूर्तिमश्वत्थं ध्यायेदष्टभुजं द्विजः। क्रमेण शङ्खं चक्रं च वरदानं तथैव च ।।७२।।
खड्गं खेटकं चापि शरासनमिषु तथा। अभयं चाष्टहस्तैश्च दधानं विष्णुमव्ययम् ।।७३।।
नारायणं पीतवस्त्रं लक्ष्मीयुक्तं जनार्दनम्। एवं ध्यात्वाऽश्वत्थवृक्षमूले पूजां समाचरेत् ।।७४।।
शिवशक्तियुतं त्वेतत्त्रिमूर्तेः स्थानमुत्तमम्। आवाह्य दैवतमयमुपचारैः समर्चयेत् ।।७५।।
वस्त्रेण वाससा वाऽपि वृक्षमावेष्ट्य कामतः। सङ्कल्प्य मन्दगत्यैव कुर्याच्छक्त्या प्रदक्षिणाः ।।७६।।
कायेन मनसा वाचा नियतो भक्तिभावतः। नरः पुरुषसूक्तेन कुर्याच्छक्त्या प्रदक्षिणाः ।।७७।।
सहस्रनामभिर्यद्वाऽप्यनन्तफलदेन वा। मौनेन मन्दगत्यैव कुर्याच्छक्त्या प्रदक्षिणाः ।।७८।।
पूर्णकुम्भयुता नारी यथा चलति गर्भिणी। तथा च मन्दगत्यैव कुर्याच्छक्त्या प्रदक्षिणाः ।।७९।।
आदिमध्यावसानेषु नमस्कुर्यात्परिक्रमे। प्रत्यङ्घ्रि मेध[१]फलदा कुर्याच्छक्त्या प्रदक्षिणाः ।।८०।।
दुर्धरं ब्रह्महत्याघं तद्द्विलक्षप्रदक्षिणाः। वारयन्ति ततो भक्त्या कुर्याच्छक्त्या प्रदक्षिणाः ।।८१।।
त्रिमूर्तिवासाश्वत्थस्य सेवायाः कः फलं वदेत्। गुरुतल्पादिपापानां यत्र संक्षालनं भवेत् ।।८२।।
व्याधिनाशो भवेत्तस्य यः करोति प्रदक्षिणाः। अनृणी स भवेदाभिर्ऋणं यस्य तु कोटिशः ।।८३।।
जन्ममृत्युजराव्याधिसंसारभयतारकाः। ग्रहबाधाहरा एतास्तत्सहस्रप्रदक्षिणाः ।।८४।।
पुत्रकामो भवेद्यस्य मनोवाक्कायकर्मभिः। अश्वत्थं सम्भजेत्तस्य पुत्रलाभो भवेद्ध्रुवम् ।।८५।।

१.यज्ञ.

चतुर्विधपुमर्थांश्च दास्यत्यश्वत्थसेवनम्। पुत्रप्राप्तौ तु किमुत विलम्बोऽश्वत्थसेवनात् ।।८६।।
स्पृष्ट्वाऽश्वत्थं मन्दवारे यस्तु मृत्युञ्जयं जपेत्। कालमृत्युमपि क्षिप्रं स नरो जयति ध्रुवम् ।।८७।।
अपमृत्युः कुतस्तस्य पूर्णायुः स भवेन्नरः। यः शनिग्रहपीडार्तः सोऽश्वत्थं प्रार्थयेन्नरः ।।८८।।
सार्धसप्ताब्दादिपीडा यदा मन्दाद्भविष्यति। तदा कोणस्थ इत्यादि जपेदश्वत्थसंनिधौ ।।८९।।
कोणस्थः पिङ्गलो बभ्रुः कृष्णो रौद्रोऽन्तको यमः। सौरिः शनैश्चरो मन्दः पिप्पलादेन संस्तुतः ।।९०।।
एवं दृढेन मनसा योऽश्वत्थं भजते स तु। कामसिद्धिः पुत्रलाभो भवेत्तस्य न संशयः ।।९१।।
अमायां गुरुवारे वाऽश्वत्थछायाजलेषु यः। स्नानं करोति स ब्रह्महत्याया अपि मुच्यते ।।९२।।
अश्वत्थाधो ददात्यन्नमेकस्मै च द्विजाय यः। फलं लभेत्कोटिविप्रभोजनस्य स निश्चितम् ।।९३।।
अश्वत्थाधश्चोपविश्य जपेदेकं मनुं च यः। तस्यानन्तं फलं वाऽपि वेदपाठफलं लभेत् ।।९४।।
अश्वत्थारोपणं योऽत्र करोति दिवि तेन तु। स्थापिता पूर्वजातानां द्विचत्वारिंशतिर्ध्रुवम् ।।९५।।
येन छिन्नोऽश्वत्थवृक्षः स महापापवान्भवेत्। नरके तिष्ठति चिरं पितृभिः सह निश्चितम् ।।९६।।
अश्वत्थाधश्चोपविश्य पञ्चयज्ञान्करोति यः। अक्षय्यसुकृतं तस्य पुत्रप्राप्तिस्तु सत्वरम् ।।९७।।
एवमश्वत्थमाहात्म्यं ब्रह्मा नारदमब्रवीत्। तस्माच्च नारदात्पूर्वं समस्तैर्ऋषिभिः श्रुतम् ।।९८।।
नारदः पुनरप्यूच आगमोक्तविधानतः। प्रदक्षिणादशांशेन हवनं कारयेद्बुधः ।।९९।।
हवनस्य दशांशेन कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम्। ब्रह्मचर्येण सेवेत हविष्यान्नाशनेन च ।।१००।।
एवं व्रतं विधायान्ते करोत्युद्यापनं तु यः। दत्ते शक्त्याऽश्वत्थवृक्षं सौवर्णं ब्राह्मणाय च ।।१।।
कुटुम्बिने सुशीलाय ब्राह्मणाय ददाति यः। श्वेतां धेनुं सवत्सां च सालङ्कारां यथाविधि ।।२।।
अश्वत्थाधो यथाशक्ति तिलराशिं विधाय च। वस्त्रेणाच्छाद्य विप्राय दत्ते सोऽभीष्टभाग्भवेत् ।।३।।

एवमश्वत्थसेवाया विधानं नारदोदितम्। य आचरति भक्त्या ल सकलाभीष्टभाग्भवेत् ।।४।।

श्रीगुरुः प्राह तां वन्ध्यामश्वत्थमहिमैष ते। कथितो भक्तिमान्यः स यथोक्तफलभाग्भवेत् ।।५।।

सर्वथा संशयं त्यक्त्वा त्वमप्येवं समाचर। अत्र कल्पद्रुमोऽश्वत्थः सङ्गमे विद्यते सति ।।६।।

स्थानं तदेव चास्माकं तत्सेवां कुरु भक्तितः। भवेत्ते कामनासिद्धिः कन्यापुत्रौ भविष्यतः ।।७।।

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं नमस्कृत्य द्विजाङ्गना। विनयावनता हस्तौ बध्वा भक्त्याऽब्रवीद्गुरुम् ।।८।।

षष्ट्यब्दाऽहं जातिवन्ध्या कुतः पुत्रो भवेन्मम। प्रमाणमन्ते ते वाक्यं स्वीकरोमि विनिश्चितम् ।।९।।

गुरुवाक्यं कामधेनुरिति वक्ति श्रुतिः स्वयम्। अतोऽहं भवतो वाक्यं मत्वा स्वामिन्भजाम्यहम् ।।११०।।

किमश्वत्थस्य मेऽपेक्षा भवद्वाक्यं हि कामधुक्। निश्चयेन भवत्पादसेवां कुर्वे यथोक्तवत् ।।११।।

इत्युक्त्वा तदनुज्ञाता गत्वा स्नात्वा च सङ्गमे। षट्कूलतीर्थे साऽश्वत्थं सेवयामास भक्तितः ।।१२।।

यथा श्रीगुरुणा प्रोक्ता तथा सेवां चकार सा। एवमाराधयामास साऽश्वत्थं त्रिदिनं सती ।।१३।।

अश्वत्थेन समं भक्त्या सिषेवे श्रीगुरुं सती। तृतीयदिवसे रात्रौ साध्वी स्वप्नं ददर्श सा ।।१४।।

स्वप्न एको द्विजः प्राप करं दत्वाऽब्रवीत्स ताम्। जाता ते कामनासिद्धिर्यद्वक्ष्यामि कुरुष्व तत् ।।१५।।

गत्वा गन्धर्वनगरं गुरुनाथं त्वमादरात्। भक्त्या प्रदक्षिणीकृत्य प्रणामं कुरु सुन्दरि ।।१६।।

यद्दास्यति गुरुस्तुभ्यं कुरु त्वं तस्य भक्षणम्। त्वरितं ते भवेत्कार्यं मनसा निश्चयं कुरु ।।१७।।

इति स्वप्ने विलोक्याथ प्रबुद्धा साऽभवत्सती। साक्षात्कल्पद्रुमो यत्र कल्पितं तत्र निश्चितम् ।।१८।।

सेवां कृत्वा चतुर्थेऽह्नि मठे श्रीगुरुमाययौ। साध्वी प्रदक्षिणीकृत्य हर्षेण प्रणनाम ह ।।१९।।

प्रहसन्श्रीगुरुर्दत्वा फले द्वे प्राह तां सति। अभवत्कामसिद्धिस्ते नूनं भक्ष फले इमे ।।१२०।।

पारणां कुरु ते कामसिद्धिर्जाता न संशयः। पुत्रीपुत्रौ प्रदत्तौ ते मयाऽद्य सति निश्चितम् ।।२१।।

विधिना पारणां कृत्वा ब्राह्मणाय गुरूक्तवत्। दानं दत्वाऽथ बुभुजे गुरुदत्ते फले सति ।।२२।।
समापितं व्रतं यस्मन्दिने तस्मिन्दिने सती। जाता ऋतुमती साऽपि निष्कला तत्प्रसादतः ।।२३।।
त्रिदिनं मौनमास्थाय हविष्यान्नाशना सती। परिधायाम्बरं श्वेतं सा नापश्यदितस्ततः ।।२४।।
दिनत्रये व्यतीते तु सुस्नाता सा पतिव्रता। श्रीगुरोर्दर्शनं चक्रे चतुर्थदिवसे मुदा ।।२५।।
पञ्चमेऽह्नि समं पत्या समागत्याथ सद्गुरुम्। आनर्च श्रीगुरुः प्राह सति पुत्रवती भव ।।२६।।
इत्युक्ता सह पत्या सा स्वमन्दिरमथाऽऽगता। पञ्चमे दिवसे नारी कन्यागर्भं दधौ धवात् ।।२७।।
तां गर्भिणीं समालोक्य विस्मिता अभवञ्जनाः। सर्वे परस्परं प्रोचुः कुतूहलमहो इदम् ।।२८।।
अहो अभिनवं त्वत्र चित्रं पश्यत निष्कला। वन्ध्याऽपि गर्भिणी जाता सोमनाथस्तु भाग्यवान् ।।२९।।
ततस्तस्याः पतिस्तुष्टः सोमनाथाभिधो द्विजः। श्रीगुरोराज्ञया चक्रे क्रियाः पुंसवनादिकाः ।।१३०।।
तथा च सोऽष्टमे मासे सीमन्तोन्नयनं सती। सन्तुष्टा गुरुणाऽऽदिष्टा द्विजेभ्यो वायनान्यदात् ।।३१।।
मेने जनो नवाश्चर्यं वन्ध्याया गर्भधारणम्। पलिक्न्याः कौतुकेनैव वायनानिप्रदापनम् ।।३२।।
ऊचुरन्ये प्रसन्नोऽभूच्छ्रीनृसिंहसरस्वती। वरदोऽस्यार्चनात्सद्यः पुमर्थाः सुलभा नृणाम् ।।३३।।
त्रिमूर्तेरवतारोऽयं श्रीनृसिंहसरस्वती। प्रादुरास भुवि त्रातुं स्वभक्तान्सुमनोहरः ।।३४।।
एवं नानाप्रकारैस्ते तुष्टुवुः श्रीगुरुं जनाः। गङ्गाऽतिहृष्टचित्ता सा वायनानि ददौ मुदा ।।३५।।
दत्वैवं वायनानीशं गुरुं प्राप्य ननाम सा। आशिषोऽपि ददौ तस्यै सन्तुष्टो भक्तवत्सलः ।।३६।।
संहृष्टा विप्रवनिता साष्टाङ्गं प्रणिपत्य सा। नानाप्रकारैस्तुष्टाव विनयावनता सती ।।३७।।

जयजयाथ विभो परपूरुष द्रुहिणविष्णुहरात्मक मारिष[२]।
तव वचोऽप्यभवन्मदनुग्रहं सदकरोदमृतं मम विग्रहम्।। ।।३८।।

१.शुक्लकेशायाः। २.हे आर्य।

त्वं विश्वरक्षार्थमजोऽव्ययोऽपि प्रभोऽवतीर्णोऽसि महीतलेऽपि।
त्रिमूर्तिरेव त्वमनन्यनाथ स्वामिन्निदं सत्यमनाथनाथ ।।३९।।
कर्तुं स्तुतिं तेऽमितविक्रमात्र कः शक्नुयात्ते [२]सुगुणातिमात्र[३]।
यतोऽस्त्यनन्तो महिमा तवाद्य स्वामिन्कृपाब्धेऽस्तु नमोऽनवद्य ।।१४०।।

इति सा ब्राह्मणी स्तुत्वा ववन्दे चरणौ गुरोः। प्रीता श्रीगुरुणाऽऽज्ञाता वनिता सा गृहं गता ।।४१।।
नवमासेष्वतीतेषु प्रसूताऽभूच्छुभे दिने। तदा ज्योतिषिका एत्य ददृशुर्जातकं मुदा ।।४२।।
ऊचुर्ज्योतिषिका विप्र कन्येयं शुभलक्षणा। भविष्यत्यष्टपुत्रास्याः कुलवृद्धिर्भविष्यति ।।४३।।
इति ज्योतिषिका ऊचुः कन्याया जातकं तदा। आनन्दितः सोमनाथो द्विजादिभ्यो धनं ददौ ।।४४।।
जातके सूतकेऽतीते सुस्नाता सा पतिव्रता। सुतान्विता धवयुता गुरुदृष्ट्यर्थमागता ।।४५।।
निधाय पुत्रिकां भक्त्या श्रीगुरोः पदसन्निधौ। एकभावेन साष्टाङ्गं प्रणनाम गुरुं सती ।।४६।।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धन्याऽसि बाले पुत्रवतीति ताम्। हार्देनाश्वासयामास श्रीगुरुर्बहुहर्षितः ।।४७।।
साऽप्युत्थाय गुरुं प्राह मत्कुक्षिं नागतः सुतः। सरस्वतीयं सम्प्राप्ता सा विस्मर निजं वचः ।।४८।।
इति तस्याः वचः श्रुत्वा प्रहसन्नब्रवीद्गुरुः। संशयं मा कुरु प्राज्ञि पुत्रस्तव भविष्यति ।।४९।।
इत्युक्त्वा श्रीगुरुः कन्यां तां समादाय सस्मितम्। कथयामास सर्वेभ्यः कन्याया भावि लक्षणम् ।।१५०।।
अस्याः शतायुषः पुत्राः पौत्राश्च बहुशः शुभाः। भविष्यन्ति स्वयमियं पूर्णसौभाग्यवत्यपि ।।५१।।
भवेदस्याः पतिर्ज्ञानी चतुर्वेदपरायणः। भूमण्डले नन्दतेऽस्या अष्टैश्वर्ययुतं कुलम् ।।५२।।
पतिव्रताधर्मरता पुण्यशीला त्वियं सुता। भूमौ भविष्यति ख्याता समस्तजनवन्दिता ।।५३।।

१.हे अदृश्यत्वादिगुण। २.अतिक्रान्ता मात्रा येन।

राजा दक्षिणदेशीयो दर्शनायागमिष्यति। अस्या भो दम्पती पुत्रो युवयोर्द्राग्भविष्यति ।।५४।।
इति श्रीगुरुमूर्तिस्तत्कन्याया लक्षणं जगौ। नताऽऽह विप्रवनिता पुत्रो भवतु मे गुरो ।।५५।।
श्रीगुरुः प्राह कीदृक्ते तनयोऽपेक्षितो वद। योग्योऽल्पायुः शतायुर्वा मूर्खो वद यथार्थतः ।।५६।।
इत्युक्ता गुरुणा प्राह भगवन्तनयो मम। विद्वान्योग्यः पञ्चपुत्रजनकोऽपेक्षितो गुरो ।।५७।।
तथेति श्रीगुरुः प्राह वरदो भक्तवत्सलः। दम्पती तु ततस्तुष्टावानन्देनापतुर्गृहम् ।।५८।।
ततस्तस्याः सुतो जज्ञे वेदशास्त्रपरायणः। तस्याभवन् पञ्च पुत्राः श्रीगुरोः सम्प्रसादतः ।।५९।।
कन्याया लक्षणं तूक्तं यथा श्रीगुरुणा तथा। प्रसिद्धमभवद्धृष्टा सानन्दा सा सरस्वती ।।१६०।।
दीक्षितोऽभूत्पतिस्तस्याः स राष्ट्रेषु चतुर्ष्वपि। प्रसिद्धोऽभूत्सुकृपया श्रीगुरोर्नामधारक ।।६१।।
एवं षष्ट्यब्दवन्ध्याया जातौ कन्यासुतौ मतौ। नामधारक शिष्येयमीदृशी श्रीगुरोः कृपा ।।६२।।
निश्चयो यस्य मनसि तस्य सिद्धिस्तु तत्क्षणम्। सद्गुरुः सेवनीयोऽतो निर्व्याजं चैकभक्तितः ।।६३।।
इति गङ्गाधरसुतः सरस्वत्यभिधोऽवदत्। गुरोश्चरित्रं भो लोकाभीष्टदं सद्गुरुं भज ।।६४।।
भजेद्यः श्रीगुरुं भक्त्या तस्य दैन्यं कुतो भवेत्। यो यं चिन्तयते कामं तस्मै तं राति सद्गुरुः ।।६५।।
श्रीगुरुमूर्तिः कामधुगेनामाश्रयतीहोत्तमचिददीनः। तस्य समस्ताभीप्सितकामानपूरयतीशो मङ्गलधामा ।।१६६।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां भक्तिकाण्डे एकोनचत्वारिंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।५०५६।।

।। अथ चत्वारिंशोऽध्यायः।।४०।।

।। श्रीगणेशाय नमः।।

सिद्ध ऊचेऽपूर्वकथां वक्ष्ये ते नामधारक। शुष्ककाष्ठस्य वृक्षोऽभूद्विचित्रां शृणु तां कथाम् ।।१।।
गुरौ गन्धर्वनगरे स्थिते कुष्ठार्दितो द्विजः। याजुषो नरहर्याख्य आगतो गार्ग्यगोत्रजः ।।२।।
स एत्य भक्तिभावेन प्रणनाम गुरोः पदे। तुष्टाव बहुभः स्तोत्रैः समानीय करद्वयम् ।।३।।
गुरुमूर्ते जय जय श्रुता ते ख्यातिरुत्तमा। परः पुमान्परञ्ज्योतिर्गुरुस्त्वं भक्तवत्सलः ।।४।।
सम्भूयास्मिन्हि संसारे भावो मेऽभवदश्मवत्। अयं कुष्ठमिति मां स्वामिन्सर्वे निन्दति वै द्विजाः ।।५।।
अभ्यस्तापस्तम्बशाखमपि निन्दति मां द्विजाः। अङ्गहीनोऽयमिति मां भोजनायाह्वयन्ति नो ।।६।।
प्रातरुत्थाय मे वक्त्रं केऽपि नेक्षन्ति कुष्ठिनः। तन्मेऽतिदुःखं भवति किमतो जीवितेन मे ।।७।।
जन्मान्तरेऽप्यसंख्यातं पातकं हि मया कृतम्। तस्येदृक्परिराकोऽयमतः सोढुं न शक्यते ।।८।।
व्रतानि नानातीर्थानि सेवितानि मया प्रभो। पूजिता देवताः सर्वा न शान्तो मे गदस्ततः ।।९।।
निश्चयेनागतोऽस्म्यद्य न करोषि कृपां मयि। यदि तर्हि तवाग्रेऽद्य प्राणांस्त्यक्ष्यामि सद्गुरो ।।१०।।
इति निश्चयमाभाष्य विनयावनतो द्विजः। दयस्व श्रीहर इति प्रार्थयामास सादरम् ।।११।।
भूयोऽपि च नमस्कृत्य स्तुत्वा नानाविधैः स्तवैः। दर्शनं ते भवति मे लोहस्पर्शवदीश्वर ।।१२।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा करुणं भक्तवत्सलः। श्रीगुरुः कृपया प्राह शृणु तं नामधारक ।।१३।।
श्रीगुरुः प्राह तं पूर्वं महादोषाः कृतास्त्वया। तेनैव कुष्ठरोगेण पीडितोऽसि बहु द्विज ।।१४।।
अथ ते कथयाम्येकमुपायं दोषनाशनम्। तेन शुद्धो दिव्यदेहो भविष्यस्यचिराद्द्विज ।।१५।।
अत्रान्तरे चतुर्वर्षं शुष्ककाष्ठं प्रगृह्य तु। उदुम्बरस्य सम्प्राप दार्वर्थं कोऽपि मानवः ।।१६।।

तद्दृष्ट्वा श्रीगुरुः प्राह विप्र काष्ठमिदं द्रुतम्। निश्चयेन गृहाण त्वं यथा वक्ष्ये तथा कुरु ।।१७।।
काष्ठं नीत्वा जवेन त्वमिदमारोपय द्विज। भीमातटे सङ्गमस्य पूर्वभागे तु वृक्षवत् ।।१८।।
ततश्च सङ्गमं गत्वा स्नात्वाऽऽगत्यार्चय द्विज। अश्वत्थवृक्षं च पुनः सङ्गमे स्नानमाचर ।।१९।।
जलपूर्णौ च कलशौ द्वौ समानीय भूसुर। त्रिकालं शुष्ककाष्ठं तदभिषिञ्च मदुक्तितः ।।२०।।
यस्मिन्दिने तु काष्ठएऽस्मिन्नागमिष्यन्ति पल्लवाः। तव पापं तदा नश्येच्छोभनाङ्गो भविष्यसि ।।२१।।
इति श्रीगुरुनाथस्तमादिदेश यथा तथा। विश्वासेनैव स तदा विप्रः काष्ठमुपागतः ।।२२।।
काष्ठं मूर्ध्नि समादाय नीत्वा भीमातटं स च। सङ्गमेशाग्रतो दर्तं खत्लाऽऽरोप्य च तत्र तत् ।।२३।।
इति श्रीगुरुणा प्रोक्तं तस्मै विप्राय तत्तथा। स भक्त्याऽव्यभिचारिण्या चकार ब्राह्मणो मुदा ।।२४।।
एवं सप्तदिनं चक्र उपोषणपरो द्विजः। घटाभ्यां जलपूर्णाभ्यां श्रद्धयाऽभिषिषेच सः ।।२५।।
अवेक्ष्य कर्म तद्घोरं तमाहूयेतरे द्विजाः। अनुज्ञाया गुरोस्तत्त्वं ख्यापयन्त इवाब्रुवन् ।।२६।।
किमेतत्कुरुषे विप्र शुष्ककाष्ठस्य सेवनम्। किं भविष्यत्यजीवस्य किं भविष्यति तेन ते ।।२७।।
गुरुमूर्तिः कृपासिन्धुर्भक्तानां वरदोऽस्ति हि। सर्वेषु दयते तस्य सद्य एव कृपाऽस्ति हि ।।२८।।
न निष्कृतिस्तवाघस्य ततः काष्ठं समर्पितम्। व्यर्थं कष्टं करोषीदं विश्वस्य श्रीगुरोर्वचः ।।२९।।
इति श्रुत्वा वचस्तेषां प्रणतो ब्राह्मणोऽब्रवीत्। कामधेनुर्गुरोर्वाक्यं भविष्यत्यन्यथा कथम् ।।३०।।
श्रीगुरुः सत्यसङ्कल्पस्तस्य वाक्यं कथं मृषा। काष्ठस्य वृक्षो भविता सत्यं धैर्यं मयि स्थितम् ।।३१।।
निर्धारो मनसोऽयं मे महावाक्यं न चान्यथा। प्राणान्दत्वाऽप्यहं नूनं करिष्ये सद्गुरोर्वचः ।।३२।।
एवं सर्वान्समाभाष्य शुष्ककाष्ठं स भक्तितः। ब्राह्मणः सेवयामास परैरपि निवारितः ।।३३।।
एकस्मिन्दिवसे शिष्या गुरुं प्राब्रुवन्निदम्। स्वामिन्द्विजाय किं प्रोक्तं शुष्ककाष्ठस्य सेवनम् ।।३४।।

उपोषितः स सप्ताहं काष्ठ भजति सन्ततम्। गुरुवाक्यस्य निर्धारं स चकारैकभावतः ।।३५।।
व्यर्थं कष्टं करोषीदं मौर्ख्येणेति च बोधितः। तथा निवारितोऽस्माभिरपि न स्वीचकार सः ।।३६।।
स विप्रो वक्ति चास्मान्मे न काष्ठस्य प्रयोजनम्। गुरूक्तेरेव मेऽपेक्षा स स्वोक्तं सत्करिष्यति ।।३७।।
इति निश्चित्य मनसा काष्ठं भजति स द्विजः। दिनानतीतानि सप्तैवमम्भोऽपि न पिबत्यसौ ।।३८।।
इति शिष्यवचः श्रुत्वा श्रीगुरुस्तानथाब्रवीत्। यस्य भावो यथआ तस्य तथा सिद्धिर्भविष्यति ।।३९।।
कारणं गुरुवाक्यं तु शिष्याणां सिद्धिकारकम्। यस्य भावो यथा तस्य तथा सिद्धिर्भविष्यति ।।४०।।
एतदर्थमिमं पुण्यमितिहासं वदामि वः। सूतेन कथितं स्कन्दपुराणे दृढभक्तिदम् ।।४१।।
पप्रच्छुर्ऋषयः सूतं पौराणिकममुं पुरा। गुरुभक्तिप्रकारं यं तं ते वक्ष्यामि विस्तरात् ।।४२।।
सूतोऽब्रवीदृषिश्रेष्ठान्गुरुभक्तिर्विशेषतः। संसारतारिणी त्वीदृङ्नान्यत्सुगमसाधनम् ।।४३।।
गुरुर्योग्योऽथवाऽयोग्य इत्यादि न विचारयेत्। गुरुं ब्रह्ममयं ध्यात्वा सेवां कुर्वीत भक्तिमान् ।।४४।।
दृढभक्तिर्यस्य तस्य सर्वसिद्धिः क्षणेन हि। अतो विहाय सन्देहं सावधानो भजेद्गुरुम् ।।४५।।
गुरोर्न्यूनं न वीक्षेत भावयेदीश्वरं गुरुम्। नरदृष्ट्या न वीक्षेत त्रिमूर्तिं भावयेद्गुरुम् ।।४६।।
एवं निश्चित्य मनसा यो भजेच्छ्रीगुरोः पदे। शूलपाणिर्भवेत्तस्य प्रसन्नो नात्र संशयः ।।४७।।
मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भिषजे गुरौ। यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ।।४८।।
मन्त्रादिषु यथा भक्तिर्भविष्यति तथा फलम्। तथा गुरुं शुवं पश्येद्यस्तस्येशः प्रसीदति ।।४९।।
ईदृशी फलदा सद्यो गुरुभक्तिर्ऋषीश्वराः। दृढभक्तिफलप्रदं त्वत्र कथयिष्ये निदर्शनम् ।।५०।।
पुरा पाञ्चालनगरे सिंहकेतुरिति श्रुतः। राजाऽभूत्तस्य तनयो धार्मिकोऽभूद्धनञ्जयः ।।५१।।
एकदा राजपुत्रोऽसौ मृगयायै वनं ययौ। मनुष्यवर्जितेऽरण्ये निर्जलेऽपि चचार सः ।।५२।।

राजपुत्रस्तृस्तृषाक्रान्तो दूतेन शबरेण च। पर्यटन्नटवीं श्रान्तः सुतरां दाहपीडितः ।।५३।।
श्रान्तः शबरदूतेन सहितः पर्यटन्स च। दूराद्ददर्श सहसा जीर्णमेकं शिवालयम् ।।५४।।
लिङ्गानि तत्र मेदिन्यां पतितानि बहूनि च। दूतो गृहीत्वैकलिङ्गं प्राहेदं सुमनोहरम् ।।५५।।
इत्युक्त्वा लिङ्गमादाय करे स शबरस्तदा। राजपुत्रः स्थितो यत्र तत्र तं समुपागतः ।।५६।।
राजपुत्रस्तदा प्रेक्ष्य शबरं दूतमब्रवीत्। किं करिष्यसि लिङ्गेन लिङ्गान्यत्र बहूनि हि ।।५७।।
दूतो राजसुतं प्राह लालसा मम मानसे। पूजनीयं लिङ्गमित्थं गृहीतमत एव मे ।।५८।।
इति दूतवचः श्रुत्वा राजपुत्रः स्मिताननः। प्राह सम्यगिदं लिङ्गमेकभक्त्या समर्चय ।।५९।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा नत्वा दूतोऽब्रवीन्नृपम्। लिङ्गं केन विधानेन पूज्यं कथय मे प्रभो ।।६०।।
जात्याहं शबरोऽप्यज्ञो न जानेऽर्चनविस्तृतिम्। विस्तरेण वदाशेषं प्रभो त्वं मे गुरुर्भव ।।६१।।
राजपुत्र उवाचामुं लिङ्गमेतद्गृहं नय। स्थापयित्वा शुचिस्थाने गन्धपुष्पादिनाऽर्चय ।।६२।।
सावधानेन मनसा स्त्रिया सह समर्चय। गिरिजारमणं मत्वा लिङ्गमेतत्सदैव हि ।।६३।।
नानपुष्पाणि गन्धांश्च पूजनार्थं समानय। धूपदीपादिनाऽऽपूज्य भक्त्या भस्म निवेदय ।।६४।।
श्मशाने यच्चिताभस्म प्रत्यहं तत्समानय। तन्निवेदय लिङ्गाय प्रसादं भक्ष भार्यया ।।६५।।
यद्यदश्नासि तत्सर्वं पूर्वमस्मै निवेदय। एवं पूजाविधानं ते कथितं दूत सर्वशः ।।६६।।
इति राजकुमारोऽस्य गुरुर्भूत्वाऽवदद्विधिम्। शबरो मनसा सम्यङ् निर्धारं कृतवान्धिया ।।६७।।
सन्तुष्टः शबरो लिङ्गं गृहीत्वैकं गृहं ययौ। प्रसन्नं मेऽभवल्लिङ्गमिति नार्यै शशंस सः ।।६८।।
गुरूपदिष्टवल्लिङ्गं पूजयामास सोऽन्वहम्। नित्यं निवेदयामास चिताभस्मातिभक्तितः ।।६९।।
शबरी शबरश्चापि भक्त्या लिङ्गं समार्चयत्। नैकस्मिन्दिवसे लेभे चिताभस्म कुहापि सः ।।७०।।

चिताभस्म न लेभे स ग्रामाद्ग्रामं व्रजन्नपि। एवं स पर्यटन्सप्तग्रामाञ्श्रान्तो गृहं गतः ।।७१।।
चिन्तयामास बहुशः खिन्नः पप्रच्छ स स्त्रियम्। किं करोमि त्यजिष्यामि प्राणान्प्राणप्रियेऽधुना ।।७२।।
लिङ्गपूजा न भवेच्चिताभस्म विना प्रिये। चिताभस्म न लब्धं मे दिक्षु सर्वासु चाधुना ।।७३।।
यथैव गुरुणाऽऽदिष्टं निवेद्यं तत्तथैव हि। अन्यथा तु वृथा पूजा शिवलिङ्गस्य भामिनी ।।७४।।
गुरुवाक्यं न यः कुर्याद्रौरवं नरकं व्रजेत्। न दूरं पातकं तस्य सदा दारिद्र्यभाक्स च ।।७५।।
अधोगतिर्भवेत्तस्य नरकोऽखण्डितोऽस्य च। गुरुभक्तिं तु यः कुर्यात्स निस्तीर्णो भवार्णवात् ।।७६।।
वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि वदन्त्येवमिति श्रुतम्। अतः शबरि लिङ्गार्थं प्राणांस्त्यक्ष्यामि निश्चयात्।।७७।।
इति पत्युर्वचः श्रुत्वा शबरी प्राह सस्मिता। किमर्थं क्रियते चिन्ता चिताभस्म ददाम्यहम् ।।७८।।
नाथ मां सदने रुद्ध्वा वह्निं प्रज्वालय द्रुतम्। सन्त्यत्र बहु काष्ठानि देहो दग्धो भविष्यति ।।७९।।
तत आदाय तद्भस्म शङ्कराय समर्पय। व्रतभङ्गं न कुरु भो हर्षेणैव वदामि ते ।।८०।।
उत्पन्नस्यास्य देहस्य ध्रुवो नाशः कदापि हि। अतोऽद्य शिवकार्यार्थं मम देहं समर्पय ।।८१।।
इति स्त्रिया वचः श्रुत्वा स खिन्नः शबरोऽवदत्। प्राणप्रिये तव प्राणान्हरिष्यामि कथं वद ।।८२।।
प्राग्वयस्काऽसि रूपेणाप्रतिमाऽसि न वीक्षितम्। सन्तानसौख्यमद्यापि संसारेऽस्मिंस्त्वयानघे ।।८३।।
नाद्यापि ते मनस्तृप्तं गृहसौख्यं न वीक्षितम्। माता ते त्वां ददौ मह्यं रक्षार्थं प्राणवल्लभे ।।८४।।
त्वामहं वृतवानस्मि साक्षिणोश्चन्द्रसूर्ययोः। रक्षामि प्राणवदिति त्वामानीता मया गृहम् ।।८५।।
अतस्ते दहनात्पापान्यमितानि भवन्ति मे। स्त्रीहन्तेति वदिष्यन्ति मां हनिष्यम्यतः कथम् ।।८६।।
मया त्वयि हतायां च प्राणेश्वरि कथञ्चन। त्रिपुरारिः कथं तुष्येत्पुण्यं यायादघं स्पृशेत् ।।८७।।
माता ते दुःखिता स्त्रीघ्नं पिता ते च शपिष्यति। अद्यापि तव लावण्यं नूत्नवद्भाति मे प्रिये ।।८८।।

शरीरेणैव लोकोऽत्र व्रतादीनि करोति च। दग्धुमर्हति तत्किं मे स्याज्जीवद्देहदाहतः ।।८९।।
इति पत्युर्वचः श्रुत्वा विनता प्राह साऽङ्गना। किमिदं भवतोऽज्ञानं मोहाद्वक्ति मृषा भवान् ।।९०।।
स्वप्नदृष्टोपमो देहो नश्वरो जलफेनवत्। स्थैर्यं कदाऽपि नास्त्यस्य जातस्य मरणं ध्रुवम् ।।९१।।
पितृभ्यां मेऽर्पिता तुभ्यमहमर्धाङ्गमेव ते। प्राणनाथ भवत्तो मे भिन्नभावः कुतो वद ।।९२।।
अहमेव तवात्मा त्वं ममेति च विचार्य हि। कुतोऽस्य दहनाद्दोषः स्वार्धदेहं विजानतः ।।९३।।
क्षितावुत्पद्यते यः स नश्वरो निश्चितो बुधैः। अतो मे देहसाफल्यं कुर्वीशोऽपि प्रसीदति ।।९४।।
एवं नानप्रकारैः सा बोधयित्वाऽपि च स्वयम्। गृहं गत्वाऽब्रवीन्नाथ दीपयाग्निमिति प्रिया ।।९५।।
शबरोऽपि च सन्तुष्टो गृहद्वारं पिधाय च। अग्निं प्रदीपयामास भस्मसादभवद्गृहम् ।।९६।।
दग्धाऽपि शबरी तत्र तद्भस्मादाय शम्भवे। भक्त्या निवेदयामास शबरो नित्यवन्मुदा ।।९७।।
ईश्वरे पूजिते तस्य महानन्दोऽभवत्तदा। दग्धा भार्येति शबरो न सस्मार मुदान्वितः ।।९८।।
श्रद्धाभक्त्या महेशस्य पूजां कृत्वा स नित्यवत्। करे प्रसादमादाय प्रेम्णा भार्यामुपाह्वयत् ।।९९।।
यथा प्रत्यहमभ्यर्च्य शिवमाहूय स स्त्रियम्। दत्त्वा प्रसादं स्नेहेन तया सह भुनक्ति सः ।।१००।।
तथैव तस्मिन्दिवसे विस्मृत्या स्त्रियमाह्वयत्। तदैव सुप्रसन्नोऽभूत्त्रिपुरारिः कृपाकरः ।।१।।
उपस्थिता तदा सैव शबरी सुस्मितानना। करे प्रसादमादाय निजगेहं ययौ मुदा ।।२।।
पूर्ववच्च गृहं दृष्ट्वा शबरो विस्मितोऽभवत्। उवाचेदं किमाश्चर्यं पूर्ववद्दृश्यते गृहम् ।।३।।
शबरः स्त्रियमाहूय पप्रच्छ कथयाङ्गने। कथं[१] दग्धाऽपि भूयस्त्वमागताऽसि सुमध्यमे ।।४।।
शबरी सा पतिं प्राह स्मरामीदं यथार्थतः। गृहं यदाऽग्निना दग्धं तदाऽहं निद्रिताऽभवम् ।।५।।

१.मया इति क्वचित्पुस्तके पाठः।

महाशीतार्दिता गाढं सदने निद्रिताऽभवम्। भवदाह्वानमाकर्ण्य विनिद्राऽभवमद्य तु ।।६।।
अहो देवस्य लीलेयं प्रसन्नोऽभूत्स शूलधृक्। इत्युक्ते तत्क्षणं शम्भुः स्वरूपेण स्थितोऽभवत् ।।७।।
दधतुस्तत्पदौ प्रीत्या लोलदङ्गौ च दम्पती। शूलपाणिः प्रसन्नोऽभूत्तौ प्राह वृणुतं वरम् ।।८।।
स्वयमेव वरं ताभ्यां ददौ सौख्यमतीव हि। इहामुत्र च कोट्यब्दं स्वर्गवास इतीश्वरः ।।९।।
एवं मुनिभ्यः सूतेन विस्तरेण कथोदिता। गुरूक्तौ यस्य विश्वासः स फलं लभते द्रुतम् ।।११०।।
एवमुक्त्वा गुरुः शुष्यान्भूयोऽप्याह स च द्विजः। विश्वस्य मनसा भक्त्या शुष्काकाष्ठं भजत्यहो ।।११।।
यस्य यादृग्भवेद्भावस्तस्य सिद्धिस्तु तादृशी। एवमुक्त्वा कृपासिन्धुः श्रीगुरुः सङ्गमं ययौ ।।१२।।
अनुष्ठायाह्निकं कर्म द्रष्टुं तं चापि कुष्ठिनम्। आगत्य तादृशं दृष्ट्वा प्रसन्नोऽभूत्तदा प्रभुः ।।१३।।
करेणाय आदाय भगवाञ्जलपूर्णात्कमण्डलोः। जलं तेन च तत्काष्ठमभ्युक्ष्य स ददर्श हि ।।१४।।
तत्क्षणादेव तत्काष्ठे पल्लवा बहवोऽभवन्। उदुम्बरद्रुमः साक्षात्समस्तैरपि वीक्षितः ।।१५।।
यथा चिन्तामणिस्पर्शादयो याति सुवर्णताम्। तथा गुरुसुधादृष्ट्या काष्ठस्योदुम्बरोऽभवत् ।।१६।।
पूर्वं यच्छुष्ककाष्ठं तु तदेवोदुम्बरोऽभवत्। विकुष्ठोऽपि सुवर्णाङ्गो द्विजोऽभूत्तक्षणं सुधीः ।।१७।।
ततः प्रीतो द्विजवरः साष्टाङ्गं प्रणिपत्य च। तुष्टाव श्रीगुरुं प्रेम्णा तदा हर्षाश्रुसम्प्लुतः ।।१८।।

कोट्यर्कभं कोडिसुचन्द्रशान्तं विश्वाश्रयं देवगणार्चिताङ्घ्रिम्।
भक्तप्रियं त्वात्रिसुतं वरेण्यं वन्दे नृसिंहेश्वर पाहि मां त्वम् ।।१९।।
मायतमोर्कं विगुणं गुणाढ्यं श्रीवल्लभं स्वीकृतभिक्षुवेषम्।
सद्भक्तसेव्यं वरदं वरिष्ठं वन्दे नृसिंहेश्वर पाहि मां त्वम् ।।१२०।।

कामादिषण्मत्तगजाङ्कुशं त्वामानन्दकन्दं परतत्त्वरूपम्।
सद्धर्मगुप्त्यै विधृतावतारं वन्दे नृसिंहेश्वर पाहि मां त्वम् ।।२१।।
सूर्येन्दुगुं सज्जनकामधेनुं मृषोद्यपञ्चात्मकभूतमस्मात्।
उदेति यस्मिन्नमतेऽस्तमेति वन्दे नृसिंहेश्वर पाहि मां त्वम् ।।२२।।
रक्ताब्जपत्रायतातकान्तनेत्रं सद्दण्डकुण्डीपरिहापिताघम्।
श्रितस्मितज्योत्स्नमुखेन्दुशोभं वन्दे नृसिंहेश्वर पाहि मां त्वम् ।।२३।।
नित्यं त्रयीमृग्यपदाब्जधूलिं निनादसद्बिन्दुकालस्वरूपम्।
त्रितापतप्ताश्रितकल्पवृक्षं वन्दे नृसिंहेश्वर पाहि मां त्वम् ।।२४।।
दैन्याधिभीकष्टदवाग्निमीड्यं योगाष्टकज्ञानसमर्पणोत्कम्।
कृष्णानदीपञ्चसरिद्युतिस्थं वन्दे नृसिंहेश्वर पाहि मां त्वम् ।।२५।।
अनादिमध्यान्तमनन्तशक्तिमतर्क्यभावं परमात्मसंज्ञम्।
व्यतीतवाग्हृत्पथमद्वितीयं वन्दे नृसिंहेश्वर पाहि मां त्वम् ।।२६।।
यो नृसिंहसरस्वत्या अष्टकं पठतीह सः। दीर्घायुः संसृतिं तीर्त्वाऽभीष्टं लब्ध्वामृतं व्रजेत् ।।२७।।
इति स्तुत्वा नरहरिः श्रीगुरुं पुनरब्रवीत्। भगवन्नृहरे देव स्वामिन्मयि कृपा कृता ।।२८।।
इत्युक्त्वा नृहरिर्विप्रो भूयोऽपि श्रीगुरुं मुदा। कृपया परयाऽऽश्लिष्टो हृष्टः प्रणिपपात ह ।।२९।।
गुरुनाथोऽपि भगवान्वीक्ष्य विप्रं तथाविधम्। भक्त्युद्रेकं वितन्वानं निदधावभयं करम् ।।१३०।।
स्वयं कृपातिरेकेण पादयोः पतितं चिरम्। ज्ञानराशे त्वमुत्तिष्ठेत्युत्थाप्याश्वासयत्प्रभुः ।।३१।।
काष्ठं पल्लवितं दृष्ट्वा निर्मलं चापि तं द्विजम्। निरीक्ष्य लोकाः सर्वेऽपि विस्मयं परमं ययुः ।।३२।।

गुरुनाथं नमस्कृत्य लोकाः सर्वेऽपि चादरात्। संयुक्ता भक्तिभावेन तुष्टुवुर्विविधैः स्तवैः ।।३३।।
ततस्तं कुष्ठरहितं समादाय द्विजं गुरुः। ब्राह्मणैः सहितो ग्रामे प्रययौ निर्गुणं मठम् ।।३४।।
एतं वृत्तान्तमाकर्ण्य ग्रामस्थाः ब्राह्मणादयः। नीराजनान्युपादाय सम्मुखं प्रापुरादरात् ।।३५।।
ततस्तैर्ब्राह्मणैः शिष्यैः सर्वैः सह स सद्‌गुरुम्। प्रविवेश मठं हृष्टः पूजितो भक्तवत्सलः ।।३६।।
तस्मिन्नेव दिने विप्रो नृहरिः प्रीतमानसः। ब्राह्मणान्भोजयामास सस्त्रीकानमितान्मुदा ।।३७।।
ततो नरहरिं विप्रमुपाहूय जगद्‌गुरुः। भक्त्युद्रेकेण सन्तोषादिदं वचनमब्रवीत् ।।३८।।
त्वं मद्‌भक्तोऽसि ते द्‌तमैहिकामुष्मिकं सुखम्। कन्यापुत्रगवाश्वाढ्या सन्ततिर्विस्तृता भवेत् ।।३९।।
इत्युक्त्वा योगमादिश्य स्फुटं साङ्‌गमुवाच्य तम्। योगेश्वर इतीहाद्य नाम ते दत्तमुत्तमम् ।।१४०।।
एषामपि सर्वेषां शिष्याणां मध्य एव हि। श्रेष्ठस्त्वमेव मेऽतीव प्रियो भक्तोऽसि मे मतः ।।४१।।
सर्वे वेदाश्च शास्त्राणि सम्पूर्णानि च ते कुले। अध्येतारो भविष्यन्ति मत्प्रसादान्न संशयः ।।४२।।
इतः परं मत्प्रसादाच्चिन्तां मा कुरु कामपि। कथयाम्यद्य ते यत्तच्छीघ्रं कुरु मदाज्ञया ।।४३।।
त्वं कुष्ठरोगपूतोऽसि ततः शीघ्रं गृहं व्रज। पुत्रं कलत्रं चादाय शीघ्रमागच्छ सुव्रत ।।४४।।
कलत्रेण च पुत्रैश्च ग्रामेऽस्मिन्मम सन्निधौ। मुदा नरहरे तिष्ठ तव श्रेयो भविष्यति ।।४५।।
त्रयः पुत्रा भविष्यन्ति योगिसंज्ञा मदर्चकाः। तव वंशे भविष्यन्ति ये ते भक्त्या ममैव हि ।।४६।।
इत्युक्त्वा श्रीगुरुर्हृष्टः प्रीत्या तस्मा उपादिशत्। विद्यासरस्वतीसंज्ञं मन्त्रराजं यथाविधि ।।४७।।
यथा श्रीगुरुणा प्रोक्तं तथा तस्याभवत्किल। एवं श्रीगुरुनाथस्य प्रसादो नामधारक ।।४८।।

अतो हि गङ्‌गाधरसूरिपुत्रो मित्रोपमोऽज्ञानतमोहृदत्र।
विस्तारयत्येव गुरोश्चरित्रं मित्रं तितीर्षोर्भवतः पवित्रम् ।।१४९।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण

सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां भक्तिकाण्डे चत्वारिंशः (अध्यायः)।।

आदितः श्लोकाः।।५२०५।।

।। अथ एकचत्वारिंशोऽध्यायः।।४१।।

।। श्रीदत्तात्रेयाय नमः।।

नामधारकशिष्योऽग्र्यः स्थित्वा सम्मुखमादरात्। समानीय करौ सिद्धं साष्टाङ्गं प्रणनाम ह ।।१।।

यज सिद्ध महायोगिस्त्वं भवार्णवतारकः। नानाधर्मान्वितन्तन्मे चरित्रं कथितं गुरोः ।।२।।

तेन धन्योऽभवं सद्यो विद्योतितमभून्महः। प्रकाशिताऽद्य भवता रसकल्पा[१] गुरुस्मृतिः ।।३।।

अद्यैकं परिपृच्छामि तन्मे कथय सर्ववित्। पूर्वं मत्पूर्वजेनेह सेवितः श्रीगुरुः कथम् ।।४।।

त्वं सिद्धोऽसि महाज्ञानी स्थितिस्ते गुरुसन्निधौ। श्रीगुरोः स कथं शिष्यो बभूव श्रावयाद्य तत् ।।५।।

इति शिष्यवचः श्रुत्वा सिद्धः प्राह सविस्तरम्। नामधारक शिष्येदं सावधानतया शृणु ।।६।।

पूर्वं कथा प्रकथिता श्रीगुरुं गौतमीतटे। यः सम्प्राप्तः स एवाऽर्यः पूर्वजस्तव सुव्रत ।।७।।

सायन्देव इति ख्यातो य आनर्च जगद्गुरुम्। प्रीतिस्तस्मिन्नतीवासीदस्माकं श्रीगुरोर्द्विज ।।८।।

ततो दक्षिणभागात्तु गन्धर्वनगरं गुरुः। सम्प्राप्तो विमलं व्याप्तं यशो यस्य दिशो दश ।।९।।

प्रसृतं यश आकर्ण्य श्रीगुरोर्दर्शनाय हि। सकामा अपि चायान्ति पूर्णकामा भवन्ति ते ।।१०।।

एवं सर्वश्रुतख्यातिः श्रीनृसिंहसरस्वती। गन्धर्वनगरेऽस्तीति ख्यातोऽभूद्भक्तवत्सलः ।।११।।

यः पूर्वजो हि युष्माकं सायन्देव इति श्रुतः। सोऽश्रौषीत्सद्गुरोरेवं माहात्म्यं लोकविश्रुतम् ।।१२।।

श्रुत्वैवाऽनन्दयुक्तोऽभूद्धर्षनिर्भरमानसः। भक्तियोगेन संयुक्तो गन्धर्वपुरमागतः ।।१३।।

दूराद्गन्धर्वनगरं दृष्ट्वा स च पदे पदे। साष्टाङ्गं प्रणिपत्यैव सायन्देवः समाययौ ।।१४।।

भूयो भूयः प्रणम्यैव प्रणम्यैवाययौ मठम्। ददर्श श्रीगुरुं साक्षात्स ब्रह्मैव परात्परम् ।।१५।।

साष्टाङ्गं प्रणिपत्यासौ निपपात च पादयोः। स्वकेशैः क्षालयामास भक्त्या तत्पादधूलयः ।।१६।।

हस्तौ सन्धाय तं ध्यात्वा तुष्टावैकाग्रमानसः। एकस्त्वं श्रीगुरो स्वामिन्त्रिमूर्तिर्भगवान्मुनिः ।।१७।।
मम जन्माभवद्धन्यं कृतार्थाः पितरो मम। कोटिजन्मार्जितं पापं नष्टं त्वत्पदसंग्रहात् ।।१८।।
परमात्मन्जगज्योतिः श्रीनृसिंहसरस्वति। स्वामिन्जय जय त्राहि त्राहि विश्वगते गुरो ।।१९।।
न शक्तिर्मे भवत्पादमहिम्नो वर्णने विभोष परमात्मा त्वमेवासि भो स्वामिन्भक्तवत्सल ।।२०।।
चरणं ते महद्यत्र सन्ति तीर्थानि कोटिशः। वक्ति श्रुतिर्हि चरणं पवित्रं विततं त्विति ।।२१।।
त्रिमूर्तेरवतारस्त्वमिति भाति मम प्रभो। साक्षाद्भाति स्वरूपं ते त्रिमूर्त्यात्मकमेव मे ।।२२।।
त्वमेव ब्रह्मदेवोऽसि सुधापूर्णकमण्डलुम्। करे धत्से यदमृतस्पर्शाज्जीवति वै मृतः ।।२३।।
त्वं हि दण्डधरो विष्णुः शरणागतरक्षणः। निवार्य दैन्यदुरिते पासि स्वान्भक्तवत्सल ।।२४।।
शिवस्त्वं भस्मरुद्राक्षव्याघ्रचर्मधरस्त्रिदृक्। दहसि क्रूरदृष्ट्याऽघं जीवयस्यमृतेक्षणात् ।।२५।।
चतुर्विधपुमर्थांस्त्वं रासि भक्तजनाय हि। जगद्गुरो नृसिंह त्वं रुद्रोऽसि भवरोगहृत् ।।२६।।
पीताम्बरोऽसि विष्णुस्त्वं क्षमाशान्त्यादिभूषितः। त्वत्पदे सर्वतीर्थानि त्वं प्रभुर्भक्तकामधुक् ।।२७।।
शुष्ककाष्ठं पल्लवितं दुग्ध्वा वन्ध्या महिष्यपि। पुत्रौ दत्तौ च वन्ध्याया अन्नपूर्णा तवान्तिके ।।२८।।
त्वमेव श्रीगुरो विष्णुस्वरूपज्ञापनाय हि। त्रिविक्रमाय मुनये विश्वरूपं प्रदर्शितम् ।।२९।।
अन्त्यजास्येन वेदाश्च वाचिता महिमा तव। अपारोऽतस्त्रिमूर्तिस्त्वमवतीर्णोऽसि भक्तपः ।।३०।।
इति स्तुत्वा गुरुं भूयो भूयो नत्वा सगद्गदम्। रोमाञ्चिततनुर्जातः सायन्देवोऽतिभक्तितः ।।३१।।
आनन्दजाश्रुधाराभिः स्तिमिताङ्गो[१]ऽतिहर्षितः। भक्त्या नवरसपूर्णां स्तुतिं चक्रे स सद्गुरोः ।।३२।।
सन्तुष्टः श्रीगुरुर्विप्रं तमाश्वास्य दयानिधिः। त्वं मेऽसि परमो भक्त इति तन्मूर्ध्न्यधात्करम् ।।३३।।

१.आर्द्रदेहः।

श्रीगुरुः प्राह तुष्टोऽस्मि स्तोत्रेणानेन तेऽधुना। वरं दास्यामि ते वंशो भविष्यति मदर्चकः ।।३४।।
इति दत्वा वरं हृष्टः पुनश्च श्रीगुरुः करम्। दत्वा तन्मूर्ध्नि तं प्राह त्वं मे भक्तोऽस्यतिप्रियः ।।३५।।
गच्छाद्य सङ्गमे स्नात्वा सम्पूज्याश्वत्थत्थमादरात्। मठेऽस्मिन्भोक्तुमागच्छ सायन्देवाविलम्बितम् ।।३६।।
इत्यादिष्टः स गुरुणा सायन्देवो द्विजस्ततः। गत्वा सङ्गममाप्लुत्याश्वत्थमभ्यर्च्य चाऽगतः ।।३७।।
उपचारैः षोडशभिर्भक्त्याऽभ्यर्च्य जगद्गुरुम्। पक्वान्नैः षड्रसान्नैश्च भोजयामास सद्गुरुम् ।।३८।।
समस्तेभ्योऽपि शिष्येभ्यः सत्कार्यापि स्वसन्निधौ। उपवेश्याथ बुभुजे श्रीगुरुर्भक्तवत्सलः ।।३९।।
सर्वैः शिष्यैः सह गुरुर्भुक्त्वा सन्तोषसंयुतः। उपाविशन्मठे भक्तैः सहानन्दितमानसैः ।।४०।।
सायन्देवमुपाहूय प्रीत्या श्रीगुरुरब्रवीत्। कस्मिन्देशे स्थितिस्तेऽस्ति क्व ते पुत्रकलत्रम् ।।४१।।
वर्तमाना स्थितिः कीदृक्सर्वेषां क्षेममस्ति किम्। कृपया परयैवं तं पप्रच्छ भगवान्प्रभुः ।।४२।।
एवं श्रीगुरुणा पृष्टः सायन्देवः सविस्तरम्। प्राहास्ति पुत्रापुत्रादेः सर्वेषां क्षेममेव नः ।।४३।।
सर्वज्ञोत्तरकाञ्चीति ख्याता या तत्र नः स्थितिः। कृपया ते समस्तानां क्षेममस्ति दयानिधे ।।४४।।
पुत्रा मे बन्धवश्चापि गृहे व्यवहृतिं प्रभो। कुर्वन्ति मे मनस्येतत्सेवा कार्या भवत्पदोः ।।४५।।
स्थित्वाऽत्र भगवन्भक्त्या निषेव्यौ चरणौ तव। इति मे निश्चितं दास्यं तव देवाऽद्य देहि मे ।।४६।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा प्रहसन्नब्रवीद्गुरुः। मम सेवाऽस्ति कठिणा विभोर्नैकत्र मे स्थितिः ।।४७।।
वसामि चैकदाऽरण्ये गृहे वा यस्य कस्यचित्। मत्समागमतः कष्टमसह्यं ते भविष्यति ।।४८।।
इति श्रीगुरुणोक्तोऽपि प्रणतः सोऽब्रवीत्पुनः। अङ्गीकारं कुरु स्वामिन्ममास्मि शरणं गतः ।।४९।।
यः करोति गुरोः सेवां स परम्पारमेष्यति। घोरदुःखं कुतस्तस्य स एव सुखभाक्सदा ।।५०।।
चतुर्विधपुमर्थांश्च गुरुरेव प्रदास्यति। यममार्गः कुतस्तस्य गुरुभक्तिर्वरा ततः ।।५१।।

एवं स प्रार्थयामास सायन्देवोऽतिभक्तितः। विनयाऽवनतं दृष्ट्वा तुतोष श्रीगुरुस्तदा ।।५२।।
श्रीगुरुः प्राह ते चित्ते यथा भक्तिस्तथा कुरु। अङ्गीकुरुष्व मे दास्यं भक्तिश्चेत्सुदृढा मयि ।।५३।।
तथेति स मनःस्थैर्यं कृत्वा भेजे सदा गुरुम्। मासास्त्रयो व्यतीताश्च भजतो नामधारक ।।५४।।
एवं सत्येकदिवसे शिष्यान्सर्वान्निवार्य तम्। सायन्देवमुपादाय श्रीगुरुः सङ्गमं ययौ ।।५५।।
श्रीगुरुस्तस्य भक्तस्य मनोनिष्ठां परीक्षितुम्। उद्युक्तस्तव पूर्वोऽपि भाविको गुरुमन्वगात् ।।५६।।
तोन भक्तेन सहितः सायमागत्य सङ्गमम्। उपविश्याश्वत्थमूले सुखवार्ता चकार ह ।।५७।।
अस्तं गतस्ततः सूर्यः श्रीगुरुर्भक्तवत्सलः। भक्तेर्दार्ढ्यं परिज्ञातुमुपायं व्यकरोदिदम् ।।५८।।
ववौ वातः खरो[1]ऽकस्माद्वृक्षाश्च पतितास्ततः। मुसलोपमधाराभिः पर्जन्योऽपि ववर्ष ह ।।५९।।
सेवमानो गुरुः सायं[2] सायन्देवोऽपि वाससा। कृत्वाऽऽश्रयं चाश्रयदं सिषेवे श्रीगुरुं परम् ।।६०।।
पर्जन्यं शीतवातं च सहित्वा स्वयमेव सः। श्रीगुरोः सम्मुखे स्थित्वा सेवयामास वाससा ।।६१।।
एवं यामद्वयं तत्र महापर्जन्य आगतः। पुनश्चातितरां शीतो झंझावातोऽभितो ववौ ।।६२।।
सायन्देवं गुरुः प्राह शीतमत्यन्तमुत्थितम्। गत्वा ग्रामं मठादग्निं सेकार्थं द्रुतमानय ।।६३।।
इत्युक्तो निर्ययौ शिष्यस्तत्क्षणं भावितान्तरः। वैश्वानरं समानेतुं शिरस्याधाय तद्वचः ।।६४।।
आज्ञया निर्गतं शिष्यमवलोक्य हसन्गुरुः। पार्श्वयोरुभयोर्नैव निरीक्ष्य व्रज सत्वरम् ।।६५।।
तथेत्याज्ञां स सत्कृत्य सत्वरं स प्रचक्रमे। तमसा नेक्ष्यते मार्गः सोऽभिज्ञानेन निर्ययौ ।।६६।।
पतमानेऽपि पर्जन्ये नैव मार्गः प्रदृश्यते। अन्धकारे महाघोरे ज्ञात्वा ज्ञात्वाऽयनं[3] ययौ ।।६७।।
मनसा श्रीगुरुं ध्यायन्दृष्ट्वा दृष्ट्वा वनं द्विजः। क्षणप्रभातेजसैव तिष्ठन्तिष्ठन्ययौ द्विजः ।।६८।।

१.तीक्ष्णः। २.सायंकाले। ३.मार्गम्।

एवं गन्धर्वनगरपुरद्वारं समेत्य सः। आहूयोच्चैर्द्वारपालान्तेभ्यः सर्वं न्यवेदयत् ।।६९।।
ततस्ते ज्ञातवृत्तान्ता भाण्डे संस्थाप्य चानलम्। ददुस्तं द्विज आदाय परावृत्यागमत्पुनः ।।७०।।
अदृष्ट्वा तमसा मार्गं तिष्ठतिष्ठन्स पूर्ववत्। विद्युतस्तेजसा मार्गं दृष्ट्वा ध्यायन्गुरुं ययौ ।।७१।।
मनसा चिन्तयामास स प्रेक्षोभयपार्श्वयोः। इति यद्गुरुणा प्रोक्तं किं तत्कारणमीक्ष्यताम् ।।७२।।
विचार्यैवं दक्षभागे ददर्शाहिं महाफणम्। भीतो धावन्तथा वामे महानागं द्विजोद्भुतम् ।।७३।।
उभौ पञ्चफणौ नागौ धावन्तमनुधावतः। भीतभीतो द्रुतं विप्रः पलायनपरोऽभवत् ।।७४।।
मार्गं हित्वा वनं प्राप तावप्यनुगतावुभौ। भीतभीतस्ततः सायंदेवो देवं स्मरन्ययौ ।।७५।।
धैर्यं धृत्वा स मनसा ध्यायन्छ्रीसद्गुरोः पदे। सङ्गमस्य समीपे तु सायन्देवः समागतः ।।७६।।
दूरतः श्रीगुरुं दृष्ट्वा दीपानपि सहस्रशः। बहूनामपि विप्राणां शुश्रावोच्चैः श्रुतिध्वनिम् ।।७७।।
गुरोः समीपमागत्य तत्रैकं दृष्टवान्गुरुम्। अभ्रापायेऽपि पूर्णेन्दुं ददर्शापि गतं पुनः ।।७८।।
अग्निं प्रज्वालयामास श्रीगुरोः सन्निधौ द्विजः। भीतभीतो ददर्शेशं सायन्देवो जगद्गुरुम् ।।७९।।
तावत्सर्पौ समागत्य नत्वा द्वावपि सद्गुरुम्। यथागतं जग्मतुस्तौ भीतः प्रागेव स द्विजः ।।८०।।
पप्रच्छ श्रीगुरुर्विप्रं कुतस्ते भयमीदृशम्। तव संरक्षणार्थाय भुजंगौ प्रेरितौ मया ।।८१।।
मा भीः सेवनमस्माकं कठिनं हीदृशं द्विज। मनसैव विचार्यादौ स्वीकार्यं मुनिसेवनम् ।।८२।।
गुरुभक्तिं सुकठिना दृढधृत्या तु यः सुधीः। स्वीकरोति कुतस्तस्य भयं कालात्कलेरपि ।।८३।।
सायन्देवस्तदा भूयो भक्तियुक्तो गुरोः पदे। उपसंगृह्य संग्राह कृपां कुरु ममोपरि ।।८४।।
गुरुभक्तेः प्रकारं मे विस्तरात्कथय प्रभो। मनसा सुस्थिरीभूय यतः स्थास्यामि तेऽन्तिके ।।८५।।
श्रीगुरुः प्राह सुरसां कथां प्रकथयामि ते। कालक्षेपोऽपि चाब्राह्ममुहूर्तान्मे भविष्यति ।।८६।।

पुरा कैलासशिखरे व्योमकेशो रहः स्थितः। अर्धाङ्गीकृतशीताद्रितनयो लोकमङ्गलः ।।८७।।
पप्रच्छ गिरिजा शम्भुमीश्वरं प्रणतार्तिहम्। स्वामिन्विस्तरतो ब्रूहि गुरुभक्तिं दयस्व मे ।।८८।।
शंकरो गिरिजां प्राह सर्वसिद्धिप्रदा च सा। स्वीकार्या सैव भावेन यो गुरुः स शिवो मतः ।।८९।।
एतदर्थं पुरा वृत्तमाख्यानं वच्मि विस्तरात्। एकाग्रहृदया भूत्वा गिरिजे शृणु सादरम् ।।९०।।
गुरुभक्तिस्तु सुलभा तत्कालफलदा मता। विलम्बेनैव सिद्धिस्तु तपोनुष्ठानतो नृणाम् ।।९१।।
अनुष्ठानं व्रतादीनां दानं यज्ञश्च दुष्करः। तत्सिद्धिर्दुर्लभा लोके यत्र विघ्ना अनुक्षणम् ।।९२।।
कुर्याद्यः सद्गुरोर्भक्तिं स शीघ्रं फलमाप्नुयात्। यज्ञादीनां फलं चापि तदन्तर्गतमेव हि ।।९३।।
अनायासाच्च सुलभं गुरुभक्तेः फलं नृणाम्। भक्त्या गुरुकुलावासं कृत्वा सेव्यो गुरुस्ततः ।।९४।।
उभे निदर्शनं त्वत्र विचित्रं कथयामि ते। ब्रह्मवंशसमुद्भूतस्त्वष्टा लोकेऽतिविश्रुतः ।।९५।।
रूपलावण्यसंपन्नः कुशलः सर्वकर्मसु। स जातो व्रतबन्धार्हस्तत्पिता संस्कृतीर्व्यधात् ।।९६।।
व्रतबन्धं विधायैव स्थापितः स गुरोः कुले। विद्याभ्यासं तदा कर्तुं सोऽपि प्रीत्या तथाऽवसत् ।।९७।।
सेवयामास भक्त्यैव गुरुं गुरुकुले वसन्। ब्रह्मचारी कदाचित्तु विचित्रं तत्र चाभवत् ।।९८।।
एकस्मिन्दिवसे तत्र महापर्जन्य आगतः। सर्वतः पर्णशालायां जीर्णायां जलमागतम् ।।९९।।
तदा शिष्यं समाहूय दर्शयामास सद्गुरुः। प्राहालयं विरचय सुदृढं सुमनोहरम् ।।१००।।
प्रत्यब्दं पर्णशालेयं जीर्णा भवति पुत्रक। रचयतो दृढं गेहं यद्भायान्नूत्नवत्सदा ।।१।।
कदाऽपि नैव यद्भङ्ग ईदृग्रम्यं मनोहरम्। सर्वोपस्करसंयुक्तं सुस्थिरं ग्राग्गृहं कुरु ।।२।।
आदिदेश गुरुस्त्वेवं गुरुपत्नी तदाऽब्रवीत्। प्रीत्या शंसामि ते शिष्य कञ्चुकीं मां समानय ।।३।।
न रंजिता न ग्रथिता सुविचित्रा मनोहरा। अङ्गप्रमाणाऽऽनेतव्या न न्यूना नाऽपि चाधिका ।।४।।

गुरुपुत्रोऽपि तं प्राह पादुके मे समानय। ये निमज्जयततो नैव गच्छन्त[१]मुदकोपरि ।।५।।
पादतो नाधिके न्यूने कर्दमो न स्पृशेत्तु ये। यं देशं गन्तुमिच्छामि तत्राशु प्रापके सुखे ।।६।।
अत्रान्तरेऽपि च प्राप्ता गुरुपुत्री तमब्रवीत्। आकृष्य तस्य वसनं बन्धो मां किञ्चिदानय ।।७।।
द्वे कर्णभूषणे रम्ये मदर्थं त्वं समानय। क्रीडार्थमपि मे गेहं देहि भो सुमनोहरम् ।।८।।
तच्च कुञ्जरदन्तोत्थमेकस्तम्भं सुशोभनम्। कदापि न भवेद्भग्नं यन्न जीर्णं कदाचन ।।९।।
क्रीडेच्छा यत्र तत्रापि स्थापनार्हं समानय। क्रीडार्थं यच्च सहितं पीठादिभिरुपस्करैः ।।११०।।
नित्यं नूतनवद्भाति यत्तादृग्गृहमाहर। मणिकादीनि भाण्डानि पाकार्थमपि चाऽनय ।।११।।
अन्यच्च कथयिष्यामि येषु पाकः कृतः स च। यातयामो न च भवेच्छीत उष्णस्तु सर्वदा ।।१२।।
निक्षिप्तान्यपि पाकार्थं भाण्डानि यदि चानले। कज्जलं न स्पृशेदेवं भाजनानि समानय ।।१३।।
एवं चतुर्भिरप्युक्तः शिष्यः स्वीकृत्य चाखिलम्। तदैव गुरुकार्यार्थं महारण्यं ययौ स च ।।१४।।
मनसा चिन्तयामास बालोऽहं ब्रह्मचर्यवान्। एवं कर्तुं कुतः शक्तिस्तत्किं कार्यमतःपरम् ।।१५।।
पत्रावलीविरचनां नैव जाने कदाचन। कथमीदृक्करिष्येऽहमित्युक्त्वा सोऽस्मरद्गुरुम् ।।१६।।
स प्राह कोऽन्य आधारो ममैकं सद्गुरुं विना। तेनोक्तं न कृतं चेद्द्राग्गुरुः कोपं करिष्यति ।।१७।।
अतः कं शरणं यास्ये कः प्राणान्रक्षयिष्यति। न चान्यं शरणं वीक्षे कृपाब्धिं सद्गुरुं विना ।।१८।।
न श्रोष्ये यदि तद्वाक्यं शापं दास्यति तत्क्षणम्। बालोऽहं ब्रह्मचारी तद्वाक्यं न शृणुयां कथम् ।।१९।।
कामधुग्गुरुवाक्यं मे तत्कर्तुं सर्वथोत्सहे। प्राणात्दत्वाऽपि गुर्वाज्ञां यत्नान्नेष्यामि सत्यताम् ।।१२०।।
इतःपरं गतिः का मे गन्तव्यं कस्य चान्तिकम्। एतत्कर्तुं न मे शक्तिस्तथाप्यङ्गीकृतं मया ।।२१।।

१.मनुष्यम्।

एवं महावने शिष्यः स चिन्ताविष्टमानसः। गच्छन्श्रान्तोऽतिनिर्विण्णः क्षणं तत्र स्थितोऽभवत् ।।२२।।
ततोऽग्रतो व्रजन्नेकमवधूतं ददर्श सः। स ब्रह्मचारिणं दृष्ट्वा चिन्ताविष्टमुवाच तम् ।।२२।।
कस्मात्त्वं कुत आयातश्चिन्ताव्याकुलमानसः। विस्तरेणैव सर्वं मे कथयस्वाऽदितो बटो ।।२४।।
इत्युक्तो ब्रह्मचारी स तं नमस्कृत्य चाब्रवीत्। चिन्तासिन्धौ निमग्नोऽस्मि स्वामिन्तारय तारक ।।२५।।
निधिरेव भवाँल्लब्धो वत्सं धेनुरिवाद्य माम्। वात्सल्यादागतोऽसि त्वं दुःखितोऽप्यभवं सुखी ।।२६।।
चन्द्रस्य चन्द्रिकां दृष्ट्वा चकोरश्चन्दतीह हि। यथा तथा भवद्दृष्ट्या स्वामिन्हर्षो ममाभवत् ।।२७।।
मम पूर्वार्जितं यत्तत्पुण्यमद्योदितं खलु। ततो निधिर्भवाँल्लब्धः कृपाब्धिः पुरुषः परः ।।२८।।
कथयाद्यागतः कस्मात्किं ते नाम महावने। निर्मनुष्योऽपि सहसा दुःखितं मामुपागतः ।।२९।।
त्वमेव मे गुरुर्भासि प्राप्तोऽसि कृपया गुरो। ईशं त्वां वीक्ष्य चित्तं मे स्थिरीभूतं क्षणेन तु ।।१३०।।
त्वमेव मे गुरुर्भासि कृपालुर्भक्तवत्सलः। बालकस्तव दासोऽहमित्युक्त्वा तत्पदेऽग्रहीत् ।।३१।।
एवं वदन्तं तं बालं नमन्तमपि चाऽदरात्। उत्थाप्याऽलिङ्ग्य हर्षेण समाश्वास्य ह्युपाविशत् ।।३२।।
तं पप्रच्छादितः सर्वं ब्रह्मचारि स बालकः। कथयामास तत्सर्वं गुर्वाद्यैर्यच्च याचितम् ।।३३।।
ब्रह्मचारी त्वहं बालः स्वीकृत्येदं सुदुष्करम्। चिन्ताबुधौ निमग्नोऽस्मि स्वामिन्नस्मात्समुद्धर ।।३४।।
ततोऽवधूतस्तं बालं प्रदायाभयमब्रवीत्। हितं ते कथयाम्येकं तेन सिद्ध्येत्तवाखिलम् ।।३५।।
काशीपुरं महास्थानं सकलाभीष्टसाधकम्। गत्वा तत्रैव विश्वेशाराधनं विधिना कुरु ।।३६।।
ख्याता क्षितिः पञ्चकोटियोजनविस्तृता। काशी ततो विशेषाऽत्र ब्रह्माद्या लेभिरे वरान् ।।३७।।
जगत्स्रष्टुं विधिर्यत्र लब्धवान्वरमुत्तमम्। आराध्य विष्णुरप्यस्य पालनायाप्तवान्वरम् ।।३८।।
काशीपुरं महाक्षेत्रं दर्शनादेव सिद्धिदम्। तत्र ते कामसिद्धिः स्याद्द्रुतं मा कुरु संशयम् ।।३९।।

तां काशीं सत्वरं गच्छ यद्यत्ते मनसि स्थितम्। तत्तत्प्राप्नोषि लोके त्वं विश्वकर्मा भविष्यसि ।।१४०।।
चतुर्विधपुमर्थाश्च यत्र सिद्ध्यन्ति सत्वरम्। विशेषं किं वदाम्यस्मान्नाधिकं सर्वसाधकम् ।।४१।।
देवश्चित्रचरित्रोऽत्र दयालुर्यश्च दत्तवान्। चमसक्षीरकामाय क्षीराब्धिमुपमन्यवे ।।४२।।
आनन्दकाननं नाम यत्र स्थानं सुमङ्गलम्। समस्तकामना यत्र सिद्धिं यान्ति न संशयः ।।४३।।
काशी समस्तधर्माणां राशिराशीःप्रपूरका। लोकानामपि सर्वेषां मोक्षस्थानमिदं खलु ।।४४।।
काशीवाशी तु यः कश्चित्तस्य वीक्षणतोऽपि हि। सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति किं पुनस्तन्निवासिनः ।।४५।।
काशीपुरे विद्यमाने चिन्ताऽनन्ता कुतस्तव। नैवास्ति शक्तिरस्माकं काशीमाहात्म्यवर्णने ।।४६।।
येतु तीर्थमयीं काशीं पर्यटन्ति पदे पदे। अश्वमेधफलं पुण्यं तेषामेव न संशयः ।।४७।।
धर्मार्थकाममोक्षाणां मध्ये यं त्वमिहेच्छसि। गमनादेव तत्सिद्धिं प्राप्नोषीह न संशयः ।।४८।।
इति श्रुत्वा ब्रह्मचारी साष्टाङ्गं प्रणिपत्य तम्। प्राह काशीपुरी क्वाऽस्ते स्थितोऽद्याहं महावने ।।४९।।
आनन्दकाननं चापि पाताले वा महीतले। स्वर्गे वा नैव जानामि कुत्रास्ते वद तत्तु मे ।।१५०।।
संसारसागरादस्मात्तारकोऽसि त्वमेव हि। आदेश्य ज्ञानमेवापि स्वामिन्मां तारयाधुना ।।५१।।
कोऽद्य मामीदृशीं काशीं नयेत्त्वत्तो विनाऽपरः। मां नयेति कथं स्वामिन्त्वामेव प्रार्थयेऽधुना ।।५२।।
भवतस्तत्र कार्यं चेत्तर्हि मां बालकं नय। यथा दत्से धियं कुर्वे तथेति प्रपदेऽग्रहीत् ।।५३।।
इति तं नाथमानं सोऽनाथनाथो मुदाऽवदत्। त्वां नेष्ये तव योगेन यात्रालाभो भवेन्मम ।।५४।।
इतोऽन्यः को महालाभो ब्रह्मचारिन्नृणामिह। मानवानां वृथा जन्म काशीवासं विना खलु ।।५५।।
त्वद्योगात्काशिकायास्तु दर्शनं मे भविष्यति। गच्छ साकं मयेत्युक्त्वा प्रतस्थे सह तेन सः ।।५६।।
मनोवेगेन तत्कालं योगी विश्वेशमागतः। तापसः प्राह तं बालं काशीयात्रा समाचर ।।५७।।

बालकः प्राह भो स्वामिन्न जानामि कथंचन। काशीयात्रा प्रकर्तव्या विधिना केन मे वद ।।५८।।

अज्ञोऽहं ब्रह्मचारीह बालको भगवन्खलु। अतो विस्तरतो ब्रूहि काशीयात्रां विधानतः ।।५९।।

तापसः प्राह तं बालं काशीयात्राविधिं क्रमात्। निशामयेति तं सोऽपि यथायथमुपादिशत् ।।१६०।।

इति तं श्रीगुरुः प्राह चरित्रं यस्य हर्षदम्। चत्वारः पुरुषार्थाश्च सुखसाध्या भवन्त्यतः ।।६१।।

अत एव सरस्वतीद्विजो निजगादास्य चरित्रमुत्तमम्।
सकलप्रियदं शृणोति यः स कृतार्थो भवती चाभयः ।।१६२।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां भक्तिकाण्डे एकचत्वारिंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।५३६८।।

।। अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः।।४२।।

।। श्रीगणेशाय नमः।।

नामधारकशिष्याग्र्यः संलग्नः सिद्धपादयोः। प्राह किं गुरुणा प्रोक्तं तन्मे कथय विस्तरात् ।।१।।
इत्युक्तः प्राह तं सिद्धो वक्ष्ये ते नामधारक। सायंदेवाय गुरुणा प्रोक्तं यत्तापसोदितम् ।।२।।
विश्वेशदर्शनं चान्तर्गृहयात्रां यथायथम्। दक्षिणोदङ्मानसाख्यां पञ्चक्रोशीं च विस्तरात् ।।३।।
स्नानदानार्चनश्राद्धयुक्तां यात्रां च पाक्षिकीम्। भवानीशो हरिर्ढुण्ढिर्दण्डपाणिश्च भैरवः ।।४।।
गुहः काशी च गङ्गाद्या देवा लिङ्गानि भूरिशः। इत्यादीनां पूजनं च निवेद्य स्थापनं तथा ।।५।।
स्वनामाङ्कितलिङ्गस्य प्राह कुर्वन्वहं बटो। त्वमन्तर्गृहयात्रां तां काशीखण्डे सुविस्तृताम् ।।६।।
एवं विश्वेशयात्रायाः प्रकारस्ते मयोदितः। कृत्वैवं स्वाख्यया लिङ्गप्रतिष्ठां कुरु पुत्रक ।।७।।
ब्रह्मचारिन्निमां काशीयात्रां कुरु विधानतः। भवेत्ते वासना पूर्णा नात्र कार्या विचारणा ।।८।।
प्रसीदेच्छङ्करस्ते यत्तवोपरि गुरोः कृपा। मनसा निश्चयं कृत्वा स्वगुरोः स्मरणं कुरु ।।९।।
एवमाभाष्य तं सिद्धः स चादृश्योऽभवत्तदा। विस्मितोऽभूद्ब्रह्मचारी प्राहायं मे गुरुः खलु ।।१०।।
यद्वेश्वरोऽयमायातो गुरुणा मे कृपा कृता। निश्चयो मेऽभवत्कार्यं मम सिद्धमसंशयम् ।।११।।
आराधनं विनाऽप्येष पिनाकी मामुपागतः। सर्वदाया गुरोर्भक्तेः फलमेतन्न संशयः ।।१२।।
समस्ता देवता यास्ता गृहीत्वा ददतेऽर्थितम्। गुरुप्रसादादीशोयं विना दानादुपागतः ।।१३।।
यज्ञदानतपोभिर्यः सहसा नैव लभ्यते। गुरुप्रसादादीशोयं विना यत्नादुपस्थितः ।।१४।।
इति संस्मृत्य संस्मृत्य ब्रह्मचारी गुरुं तदा। गुरूक्तेन विधानेन काशीयात्रां चकार ह ।।१५।।
स भक्त्याऽऽनर्च विश्वेशं प्रसन्नोऽभूत्स तत्क्षणम्। प्रादुरासीत्स्वरूपेण व्योमकेशः स शङ्करः ।।१६।।

प्रसन्नोऽस्मि वृणीष्वेष्टमित्युक्तः शङ्करेण सः। ब्राह्मणस्त्वष्टाऽतिहृष्टोऽभूत्स्ववृत्तान्तमथाब्रवीत् ।।१७।।
गुरुणा गुरुपत्न्या च सुताभ्यां याचितं च यत्। तच्छशंस शिवः प्राह सर्वविद्यापटुर्भव ।।१८।।
सन्तुष्टोऽस्मि समस्तं ते दास्यामि मम बालक। वरप्रभावान्मे शीघ्रं सर्वविद्यापटुर्भव ।।१९।।
गुरुभक्तिः कृता तेन तुष्टो दास्यामि तेऽखिलम्। भत्वेह विश्वकर्मा त्वं सर्वविद्यापटुर्भव ।।२०।।
चतुर्विधाः पुमर्थास्ते लब्धा एव भविष्यसि। सृष्टिकर्ता विधिरिव त्वष्टरत्र नन संशयः ।।२१।।
एवं लब्धवरो हृष्टस्त्वष्टा स्त्रष्टाऽपरो यथा। विधिना स्थापयामास स्वनाम्ना लिङ्गमुत्तमम् ।।२२।।
गुरुभिर्याचितं यद्यत्तत्त्वष्टा स निर्ममे। शूलपाणिः प्रसन्नोऽस्य तस्य किं कुत्र दुर्लभम् ।।२३।।
गुरुगेहमथागत्य तैर्यद्याचितं पुरा। सत्वरं तत्तदानीय नत्वा तत्सन्निधौ दधौ ।।२४।।
दत्वा तद्याचितं सर्वं स शिष्योऽनुक्रमेण च। गुरुतत्स्त्रीकुमाराणामकरोत्पादवन्दनम् ।।२५।।
गुरुः सोऽपि प्रमुदितः शिष्यमालिङ्ग्य चाब्रवीत्। शिष्य तुष्टोऽस्मि ते भक्त्या ज्ञानराशिस्त्वमेव हि ।।२६।।
गृहं च निर्मितं सम्यग्दत्तानि सुबहूनि च। वस्तूनि त्वं चिरंजीवी भवाचन्द्रार्कमेव हि ।।२७।।
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले स्वचातुर्यं प्रसारय। सृष्टिं रचय भो वेत्सि सर्वा विद्याः कला अपि ।।२८।।
सिद्धयोऽष्टौ तवाधीना निधयोऽपि तथा नव। चिन्ताकष्टादि ते नैव कदापि च भविष्यति ।।२९।।
एवं गुरोर्वरं लब्ध्वा स ज्ञानी स्वाश्रमं ययौ। गुरुशिष्यकथामेतां पार्वत्या ईश्वरोऽब्रवीत् ।।३०।।
ईश्वरो गिरिजां प्राह गुरुभक्तिः किलेदृशी। गुरुं य एकभावेन भजेत्सोऽभीष्टभाग्भवेत् ।।३१।।
नेतुं भवनिधेः पारं शक्त एको गुरुर्भुवि। गुरुं भजति यो भक्त्या तस्याधीनास्त्रिमूर्तयः ।।३२।।
स्वयं त्रिमूर्तयोऽपीह गच्छन्ति श्रीगुरोः पदम्। गुरुं विना गतिर्नेति वक्ति श्रुतिरपि स्मृतिः ।।३३।।
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।।३४।।

इतीशः पार्वतीं प्राह गुरुभक्तिं सविस्तराम्। सायन्देवमपि प्राह श्रीगुरुर्भक्तवत्सलः ।।३५।।
अत्रान्तरे निशाऽतीता सविताऽभ्युदितोऽपि च। नष्टं गुरुकृपाज्योतिःप्रकाशाद्भक्तहृत्तमः ।।३६।।
सुप्रसन्नमना विप्रो नमस्कृत्वाऽब्रवीद्गुरो। स्वामिन्धीप्रेरकोऽसि त्वं दीननाथ कृपानिधे ।।३७।।
इत्युक्त्वा श्रीगुरुं नत्वा विनयावनतोऽब्रवीत्। कथाश्रवणकालेऽद्य मयापूर्वं विलोकितम् ।।३८।।
काशीयात्रा यथा प्रोक्ता तथाऽद्य भवता सह। अपूर्वमेव तत्सर्वं काशीक्षेत्रं विलोकितम् ।।३९।।
सहाहं भवता काश्यां स्थित एव वीक्षितम्। किंवाऽयं जाग्रति स्वप्नो विचित्रो नैव वेद्म्यहम् ।।४०।।
इत्युक्त्वा श्रीगुरुपदे प्रणम्य विनयान्वितः। भक्तियुक्तः सकरुणमस्तौषीद्गद्गदाक्षरः ।।४१।।
परात्परोऽसि पुरुषः स्वामिन्परमहंस भोः। भक्तमानसवासोऽसि श्रीनृसिंहसरस्वति ।।४२।।
एवं स्तुत्वा पुनर्नत्वा पूर्वस्ते नामधारकः। हर्षगगद्गया वाचा स्तोत्रं चक्रे शृणुष्व तत् ।।४३।।
प्राग्ब्रह्मत्वमजोऽक्रियोऽपि बहुलं स्यामित्यभूद्धीस्तया सृष्ट्वैवाण्डभुवं जगदिदं सृष्टं सधर्मं गुणैः।।
स्वैः स्वं भो रमयन्विहंसि सदरीनत्रावतीर्यानिशं वन्दे श्रीनृहरे सरस्वति वरं ते श्रीपदाब्जद्वयम् ।।४४।।
कल्याकृष्टहृदुझ्झितक्रतुनरत्रस्ताध्वराशीर्मुदे प्रातः सूर्य इवोदितोस्यज महामोहान्धकारं ग्रसन्।।
सद्धर्माश्रमसेतुमत्रशिथिलप्रायं सुदार्ढ्यं नयन् वन्दे श्रीनृहरे सरस्वति वरं ते श्रीपदाब्जद्वयम् ।।४५।।
सर्वानन्दनिधानरूपममलं सत्त्वं सुखं मूर्तिमत् प्रादुष्कृत्य जनत्रयान्तरमृगक्रीडावनं पावनम्।।
संसारावटमग्नमुद्धरसि भो स्वीकृत्य तुर्याश्रमं वन्दे श्रीनृहरे सरस्वति वरं ते श्रीपदाब्जद्वयम् ।।४६।।
मूके गां दृशमन्धकेसु तनयं वन्ध्यासु चासून्मृते सौभाग्यं विधवासु पल्लवमहो दत्तं सशुष्केन्धने।।
एवंभूत इयान् तवैष महिमा त्रैलोक्यसंस्थाक्षमो वन्दे श्रीनृहरे सरस्वति वरं ते श्रीपदाब्जद्वयम् ।।४७।।
मुक्तावास मुमुक्षकल्पविटपिन् भो कामिनां कामधुक्दारिद्र्यानलमेघ दुष्कृतदवाग्ने तापिताराम ते।।

श्रुत्यन्विष्टरजः पदं श्रुतविवादातीततत्त्वं महद् वन्दे श्रीनृहरे सरस्वति वरं ते श्रीपदाब्जद्वयम् ।।४८।।
भो योगीश्वर भावितं तव पदं तीर्थाश्रयं सज्जनाजीवं कामिसुदैवतं च कमलालीलास्थलं निर्मलम्।।
विद्वद्वादकरण्डकं सुकृतसंस्थानं महत्पावनं वन्दे श्रीनृहरे सरस्वति वरं ते श्रीपदाब्जद्वयम् ।।४९।।
वेदागोचर ते चरित्रममलं शक्तोऽत्र कः कृत्स्नशो वक्तुं वह्न्यबिनेन्दुभूखपवनात्मेतीह मूर्त्यष्टकम्।।
एतद्विश्वमयं न चान्यदिह वा ॐकाररूपेशितर्वन्दे श्रीनृहरे सरस्वति वरं ते श्रीपदाब्जद्वयम् ।।५०।।
कुण्डीदण्डकरं प्रशान्तममलं संन्यासिरूपं तव श्रीभीमामरजायुतिस्थितमज ध्येयं शरण्यं मयि।।
ज्ञानं तारकमीश सत्यमनिशं ब्रह्मन् स्थिरीकुर्वदो वन्दे श्रीनृहरे सरस्वति वरं ते श्रीपदाब्जद्वयम् ।।५१।।
एवं श्रीगुरुनायकाष्टकमिदं स्तोत्रं पठेन्नित्यशः स प्राप्नोति बलं श्रियं च सुधियं तेजो वपुःपाटवम्।।
वर्चः पुत्रकलत्रमित्रजसुखं दीर्घायुरारोग्यतां संप्राप्यैहिकसौख्यमेवमनिशं चान्ते मुक्तिं व्रजेत् ।।५२।।
एवं स श्रीगुरुं स्तुत्वा दण्डवत्प्रणिपत्य च। सगद्गदाक्षरो हृष्टरोमा प्रेमान्वितोऽब्रवीत् ।।५३।।
त्रिमूर्तेरवतारोऽसि देवदेव जगद्गुरो। मूढदृष्ट्या नृवद्भासि स्वामिन्नस्त्वं कृपानिधे ।।५४।।
दर्शितः परमार्थो मे पुरुषार्थाश्च मेऽर्पिताः। त्वं सत्यं विश्वनाथोऽसि काशी ते सन्निधौ स्थिता ।।५५।।
इति स श्रीगुरुं भक्त्या तुष्टाव श्रीगुरुश्च सः। हर्षेण महता युक्तः प्रेम्णा तं भक्तमब्रवीत् ।।५६।।
सायंदेवाद्य ते काशीक्षेत्रं सम्यक्प्रदर्शितम्। त्वदेकविंशः पुरुषः सम्यक्तत्फलमाप्नुयात् ।।५७।।
त्वमस्माकं परो भक्तो दृष्टांतस्तेऽद्य दर्शितः। निकामं कुरु मे सेवां स्थित्वा मे सन्निधौ सदा ।।५८।।
यदि मत्सेवनेच्छा ते म्लेच्छसेवां ततस्त्यज। पुत्रान्कलत्रं चानीय दर्शनं मम कारय ।।५९।।
इति भक्तमनुज्ञाप्य श्रीगुरुर्मठमाययौ। भक्त आनन्दमग्नोऽभूच्छ्रीगुरोः सहवासतः ।।६०।।
नामधारक ते पूर्वो गत्वा गुर्वाज्ञया गृहम्। कलत्रपुत्रानादाय पुनः श्रीगुरुमाययौ ।।६१।।

भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्दश्यां स भाविकः। भक्त्या परमया युक्तः सकुटुम्बः समागतः ।।६२।।
दण्डवत्प्रणिपत्यैव सायन्देवः पदेपदे। एवमागत्य तत्पादौ गृहीत्वाऽभूत्सगद्गदः ।।६३।।
स करौ द्वौ समानीय प्रेम्णा तुष्टाव सद्गुरुम्। ॐनमश्चन्द्रमौले ते त्रिमूर्तिस्त्वमसि प्रभो ।।६४।।
त्रिमूर्तिरवतीर्य त्वं जातः सर्वगुरुर्भुवि। स्वामिंस्त्वं नो नृवद्भासि पारो न ज्ञायते तव ।।६५।।
वर्णितुं तव माहात्म्यं कुतो मे शक्तिरीदृशी। त्वमादिपुरुषः स्वामिन्देवादृष्टं पदं तव ।।६६।।
चन्द्रोदये सुधालुब्धश्चकोरो नन्दते यथा। तथाऽस्माकमभूत्तोषो भवच्चरणवीक्षणात् ।।६७।।
पूर्वजन्मार्जिताः पापराशयः सद्य एव मे। दर्शनेनैव ते नष्टाः पुनीताः सर्व एव हि ।।६८।।
यथा चिन्तामणिस्पर्शाल्लोहमप्येति हेमताम्। जम्बुनद्यां यथा वा मृत्पतिता स्वर्णतां व्रजेत् ।।६९।।
वायसो मानसं प्राप्य राजहंसो यथा भवेत्। तथा ते दर्शनात्सद्यः पुनीताः स्मो वयं प्रभो ।।७०।।
गङ्गा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा। पापं तापं च दैन्यं च हरेच्छ्रीगुरुदर्शनम् ।।७१।।
गङ्गास्नानात्पापनाशस्तापान्तश्चन्द्रदर्शनात्। छायायाङ्कल्पवृक्षस्य कल्पितं फलमाप्नुयात् ।।७२।।
एक एको गुणो लक्ष्य एकैकात्तु पृथक्पृथक्। भवद्दर्शनतः सद्यो लब्धमेव फलत्रयम् ।।७३।।
पापं मेऽशेषतो नष्टं नष्टं तापत्रयं तथा। दग्धं दैन्यवनं सद्यः श्रीगुरो तेऽङ्घ्रिदर्शनात् ।।७४।।
चतुर्विधपुमर्थानां दाता त्वं गुरुनायकः। एवं वेदान्तसिद्धान्तोऽनुभूतोऽयं मयाऽधुना ।।७५।।
इत्युक्त्वाऽऽनन्दभरितो जगौ श्रीगुरुसत्कथाम्। कलं नानाविधै रागैः कारनाटकभाषया ।।७६।।
भक्तसुभाग्योदयाकारः। महीतले यतीश्वरः।। दृष्टो मया विश्वतारः। नृसिंहसरस्वतीयतीश्वरः ।।७७।।
दृष्टो दृक्कमलयुगेन। तत्पदकमलद्वन्द्वमनेन।। नष्टं स्मरतोऽयं क्षणेन। सुखदोऽसौ नो जगत्पाता।।७८।।
स दीनबन्धुः पूरयतीष्टं। भोगिजनानां दयाब्धिरिष्टं।। योगिजनानां वन्दे शिष्टं। नृसिंहसरस्वतीगरिष्ठं ।।७९।।

लक्ष्यो वाक्यैरात्मा जगति दण्डकमण्डलुधृक्त्वं स यतिः।
सगुणब्रह्म त्वं सत्प्रीतिः। न्यासिश्रेष्ठो वै गुरुमूर्तिः ।।८०।।
हरिदासप्रिय करुणानिलय स्वभक्तपालक प्रेमातिशय।
चरणस्पर्शात्ते गुरुवर्य कैलासोऽभूद्गन्धर्वपुरम् ।।८१।।
भक्तसुभाग्योदयाकारः। महीतले यतीश्वरः।।
दृष्टो मया विश्वतारः। नृसिंहसरस्वतीयतीश्वरः ।।८२।।
जय जय भूमन्सद्गुरुमूर्ते जगद्धेतो धृतनरमूर्ते।
कृपाघन त्वं भ्राजत्कीर्ते दयानिधे नः पाहि विजूर्ते ।।८३।।
सच्चित्पूर्णानन्दो जगत्यमेयो व्याप्तोऽधिपते।
अत्रिसुतोऽभूस्त्वं सम्मूर्ते।। भक्तसुखार्थं सुखदापूर्ते ।।८४।।
त्वत्कथितेयं स्वकीयमाया दैवी लोके दुरत्यया।
तथाऽनुभूतं प्रभो मया। आवृतमेतद्देवाप्यनया ।।८५।।
भजन्ति ये मां तेऽप्यनपायां तरन्ति सद्यो दुर्गां मायाम्।
इत्युक्तं ते कृत्वेह दयां त्वां वन्दे वारय मायाम् ।।८६।।
भक्तिसुखं मे देहि तदर्थं भूयः सत्सङ्गं च तदर्थम्।
जन्म भवेन्नो विश्वप सार्थं पालं वन्दे त्वां हि समर्थम् ।।८७।।
जय जय भूमन्सद्गुरुमूर्ते जगद्धेतो धृतनरमूर्ते।
कृपाघन त्वं भ्राजत्कीर्ते दयानिधे नः पाहि विजूर्ते ।।८८।।

इति सायन्देवभक्तः कारनाटकभाषया। प्रेमलक्षणभक्त्याऽस्तौत्संगृहीतोऽर्थ एव सः ।।८९।।
एवं स श्रीगुरोर्भक्त्या स्तुतिं चक्रे महामनाः। प्रभुराश्वासयामास सन्तुष्टस्तेन सद्गुरुः ।।९०।।
प्रेमभावेन तान्सर्वानुपवेश्य निजाग्रतः। वात्सल्येन यथा माता कुरुते स्नेहमात्मजे ।।९१।।
तथैव तेषु सर्वेषु स्नेहं चक्रे स सद्गुरुः। स एव दिवसो धन्यो नामधारक किं ब्रुवे ।।९२।।
सायन्देवं स तत्पुत्रं तत्कलत्रं च सद्गुरुः। सर्वान्पप्रच्छ वात्सल्यान्मातृवत्क्षेममादरात् ।।९३।।
सर्वक्षेमं समाधानं गृहवार्ता च सर्वशः। सायन्देवं स पप्रच्छ भगवान्भक्तवत्सलः ।।९४।।
योगक्षेमं स पुत्रादेः समाधानं च सर्वशः। विज्ञाप्य स्थापयामास पुत्रो द्वौ गुरुपादयोः ।।९५।।
ज्येष्ठपुत्रो नागनाथस्तत्रातीव कृपा गुरोः। गुरुनाथो दयाब्धिस्तु तस्य मूर्ध्नि करौ दधौ ।।९६।।
सायन्देवं गुरुः प्राह ज्येष्ठोऽयं ते सुतो मतः। भविष्यति सुपूर्णायुर्वंशवृद्धिर्भवेदपि ।।९७।।
अयमेव हि मद्भक्तः श्रिया युक्तो भविष्यति। इतःपरं म्लेच्छसेवा त्वया कार्या न कर्हिचित् ।।९८।।
भार्या पतिव्रतेयं ते सुभाग्यास्या इतः सुताः। सम्भविष्यन्ति चत्वारः कुलं ते नन्दते श्रिया ।।९९।।
यद्दिने भजसि म्लेच्छं तस्मिन्नेव दिने तव। हानिर्भविष्यति ततो ममैव कुरु सेवनम् ।।१००।।
सायन्देव तव ज्येष्ठसुतोऽयं सेवको मम। मत्प्रसादाच्च सर्वत्र यशोऽस्य प्रसरिष्यति ।।१।।
इत्युक्त्वा तं पुनः प्राह गच्छ त्वं सङ्गमं द्रुतम्। स्नानं कृत्वा विधानेन पुनरेहि ममाग्रतः ।।२।।
तथेत्युक्त्वा कलत्रेण स पुत्रेण समन्वितः। गत्वा स्नात्वा द्विजोऽश्वत्थमभ्यर्च्य पुनरागतः ।।३।।
तस्मिन्दिने ग्रामलोकाः कृत्वाऽनन्तव्रतं मुदा। आगत्य श्रीगुरुं भक्त्या पूजयामासुरादरात् ।।४।।
सायन्देवं गुरुः प्राह ह्यनन्तव्रतमद्य तु। अनन्तं पूजयन्त्येते समस्ता अद्य वासरे ।।५।।
पूजय त्वमपीत्युक्तः स नत्वा प्राह सद्गुरुम्। देव त्वमेव नोऽनन्तो व्रतं त्वत्पदसेवनम् ।।६।।

श्रीगुरुस्तं पुनः प्राह कौण्डिण्याख्यऋषिः पुरा। अनन्तव्रतमेतत्तु कृतवान्सर्वकामदम् ।।७।।

सायन्देवः पुनः प्राह नमस्कृत्य स सद्गुरुम्। कथमेतद्व्रतं तेन पुरा कृतमनुत्तमम् ।।८।।

व्रतं कथय मे स्वामिन्प्रख्यातं यदनन्तकम्। आद्यन्ततः कथामस्य कथयस्व दयां कुरु ।।९।।

एतेन किंविधं पुण्यं को लाभोऽनेन वा भवेत्। विस्तरात्तद्वदेत्येवं पृष्टवान्नामधारक ।।११०।।

इति तस्य वचः श्रुत्वा सन्तुष्टः श्रीगुरुस्तदा। विस्तरात्कथयामास तद्व्रतं नामधारक ।।११।।

तदग्रतो वक्ष्यति वै सरस्वती गुरोशचरित्रं प्रददाति सद्गतिम्।
यदत्र यस्य श्रवणेन सद्यः प्रयाति तीर्त्वा भवमाप्तविद्यः ।।११२।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां भक्तिकाण्डे द्विचत्वारिंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।५४८०।।

।। अथ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः।।४३।।

।। श्रीगणेशाय नमः।।

श्रीगुरुः प्राह तं विप्रं शृण्वनन्तव्रतं महत्। बहुभिर्विहितं पूर्वं कथयिष्ये तदेव ते ।।१।।
युधिष्ठिरः पाण्डुपुत्रः कृत्वाऽनन्तव्रतं महत्। गतं राज्यमपि प्राप व्रतमीदृगनुत्तमम् ।।२।।
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं सायन्देवः प्रणम्य तम्। प्राह राज्यं कथं प्राप्तं गतं को वा युधिष्ठिरः ।।३।।
इत्युक्तः श्रीगुरुः प्राह कपटद्यूततः पुरा। कौरवैः पाण्डुपुत्राणां सर्वं राज्यं हृतं खलु ।।४।।
सभ्रातृकः स सस्त्रीको धर्मराजो वनं ययौ। वनेऽवसद्द्वादशाब्दं भ्रष्टराज्यो युधिष्ठिरः ।।५।।
घोरेऽरण्येऽवसन्धर्मो भ्रातृभिः सह दुःखितः। सर्वदा श्रीहरिं दध्यौ चिन्ताव्याकुलमानसः ।।६।।
हृत्वाऽपि राज्यं सकलं कापट्येनैव कौरवैः। नानाविघ्नैः पराभूता वनस्था अपि पाण्डवाः ।।७।।
प्रेषयामास तत्सर्वं हर्तुं दुर्वाससं मुनिम्। तत्सहायी हृषीकेशः सदाऽरक्षत्स पाण्डवान् ।।८।।
नानाव्रतानि तीर्थानि सेवितानि च पाण्डवैः। कष्टमेवानुभूतं तैर्वने वनचरप्रियैः ।।९।।
कृष्णो नारायणो ज्ञात्वा तत्कष्टं भक्तवत्सलः। स्वयमेवागमत्प्रीत्या यत्र पाण्डुसुताः स्थिताः ।।१०।।
कृष्णमागतमालोक्य धर्मराजो मुदान्वितः। जगाम सम्मुखं तस्य प्रीत्या परमया युतः ।।११।।
स्वकेशैः क्षालयामास कृष्णपादरजोऽनघः। परं ब्रह्मैव साकारं श्रीकृष्णं समपूजयत् ।।१२।।
पाद्यार्घ्यादिभिरापूज्य गन्धपुष्पाक्षतादिभिः। धर्मः पुनीतमात्मानं मन्वानः कृष्णदर्शनात् ।।१३।।
भक्त्या सम्पूज्य विनतस्तं तुष्टाव युधिष्ठिरः। जय कृष्ण हृषीकेश कृष्ण भो भक्तवत्सल ।।१४।।
जय नारायणानन्त भवसागरतारक। क्षीराब्धिवास लक्ष्मीश श्रीपते भक्तवत्सल ।।१५।।
परमात्मान्परंज्योतिस्त्रिमूर्तिस्त्वं न संशयः। त्वमेव भगवन्विश्वं सृजस्यवसि हंसि च ।।१६।।

भूत्वा विश्वस्य जीवस्त्वं सर्वं रक्षसि सर्वदा। निवासस्ते तृणे काष्ठे स्थूलसूक्ष्मेष्वणुष्वपि ।।१७।।
त्रिगुणात्मन्हृषीकेश पादाब्जाय नमोऽस्तु ते। रजसा सृजसीदं त्वं तमसा हंसि चाखिलम् ।।१८।।
दुष्टानां निग्रहाय त्वं साधूनां रक्षणाय च। अवतीर्णोऽसि सत्त्वेन त्वं श्रुतिस्मृतिवर्णितः ।।१९।।
भूमुभारामुपत्यर्थमवतीर्णस्त्वमेव चेत्। किमर्थं रक्षितस्त्वेष भारभूतो युधिष्ठिरः ।।२०।।
पाण्डवास्तु मम प्राणा इति प्रख्यापयन्निह। वने प्रक्षिप्य नः कष्टं ददासि कुत ईदृशम् ।।२१।।
दया चेद्यदि तेऽस्मासु कष्टमीदृक्कुतो वद। अस्मानुपेक्ष्य चारण्ये कुतः स्थापयसीश्वर ।।२२।।
त्वां विहाय कथं कस्मै कथनीयमिदं वद। अस्मान्नुपेक्षसे चेत्त्वं ततः किं जीवितेन नः ।।२३।।
भामसेनोऽपि चागत्य पदे धृत्वाऽदद्धरिम्। प्रभो स्वामिन्दयाब्धे नः कुतो भक्तानुपेक्षसे ।।२४।।
धनञ्जयोऽपि तं प्रेष्ठमाधाय पदयोः शिरः। बद्धाञ्जलिरुवाचेदं मुरवैरे कृपानिधे ।।२५।।
श्रीकृष्ण यदि तेऽस्मासु कृपादृष्टिर्भविष्यति। वनवासादिकष्टं न आयासश्च ततः कुतः ।।२६।।
पार्थाः प्राणप्रिया एवं बिरुदावलयस्तव। सत्या भवन्तु नः कष्टं हरेत्याह धनञ्जयः ।।२७।।
तदैत्य माद्रीतनयौ विनयौ नेमितुर्हरिम्। द्रौपद्या सहिता एवं प्रणेमुः पञ्च पाण्डवाः ।।२८।।
वनेऽस्मत्पक्षपाती नः कुतः स्थापयसि प्रभो। राज्यं करोति नो वैरी किं कर्तव्यं वदाद्य नः ।।२९।।
मित्रं नस्त्वादृशं छत्रं कुतो मित्रादभूदिदम्। ईदृशं कष्टमस्माकं राज्यप्राप्तिः कुतो भवेत् ।।३०।।
क उपायो विधेयोऽत्र साम्राज्यप्राप्तयेऽधुना। वद स्वामिन्हृषीकेशेत्युक्तोऽभूत्सान्द्रहृद्धरिः ।।३१।।
श्रीकृष्णः पाण्डवानाह व्रतमेकं वदामि वः। तत्कालं यत्प्रसादेन राज्यप्राप्तिर्भविष्यति ।।३२।।
अनन्तनामकं पार्थ व्रतानामुत्तमं व्रतम्। यदाचरणतः शीघ्रं राज्यप्राप्तिर्भविष्यति ।।३३।।
अनन्तस्त्वहमेवैकः पूर्णः सर्वत्र सर्वदा। मद्व्रतं कुर्वनन्ताख्यं राज्यप्राप्तिर्भविष्यति ।।३४।।

कलाकाष्ठामुहूर्तादौ दिवसेषु च रात्रिषु। पक्षमासायनाब्देषु व्याप्तोऽहं युगकल्पयोः ।।३५।।
भूतं भाव्यं भवच्चापि व्याप्तं नारायणेन मे। दुष्टान्हन्तुं भुवस्त्रातुं जातः सोऽहं यदोः कुले ।।३६।।
न वासुदेवोऽनन्तोऽस्मि धर्म मा कुरु संशयम्। ममैव मूर्तयस्त्रिस्रो ब्रह्मविष्णुहरा इति ।।३७।।
राशयश्च ग्रहाश्चापि भुवनानि चतुर्दश। वसवोऽष्टौ द्वादशार्का अहमेव न संशयः ।।३८।।
रुद्रा एकादशाहं च समुद्राः सप्त चाप्यहम्। पातालानि च सप्ताहं पर्वता अहमेव च ।।३९।।
तृणवृक्षलतागुल्ममृक्षाण्याकाश एव च। दिशश्च विदिशश्चाहं सर्वं व्याप्य बिभर्म्यजः ।।४०।।
पातालानि च भूरादिलोका अण्वादयोऽप्यहम्। मत्तो विश्वात्मनो नान्यन्निर्विकारोऽव्ययोऽस्म्यजः ।।४१।।
अतो युधिष्ठिरानन्तं विद्धि मामेव शाश्वतम्। मां पूजय विधानेन व्रतमेतद्वरं मम ।।४२।।
इति कृष्णवचः श्रुत्वा स पार्थो विनतोऽब्रवीत्। स्वामिन्व्रतविधिं ब्रूहि किं दानं कथमर्चनम् ।।४३।।
कस्मिन्दिने व्रतमिदं कार्यं केन कृतं पुरा। स्वामिन्कथय चास्म्यभ्यं सर्वमेतत्सविस्तरम् ।।४४।।
इत्युक्तः प्राह तं कृष्णः सम्यक्पृष्टं युधिष्ठिरम्। भाद्रशुद्धचतुर्दश्यां मध्याह्ने व्रतमाचर ।।४५।।
श्रद्धयाऽऽराधयानन्तं शीघ्रं राज्यमवाप्स्यसि। इदं व्रतं पुरा चीर्णमृषिणा कथयामि ते ।।४६।।
आसीत्पुरा कृतयुगे सुमन्तुर्विप्रसत्तमः। वसिष्ठगोत्रसम्भूतो धर्मस्नातो महामुनिः ।।४७।।
तत्पत्नी भार्गवी दीक्षासंज्ञिताऽभूत्पतिव्रता। तस्या एकाऽभवत्पुत्री सुशीलेति च विश्रुता ।।४८।।
स्वल्पेनैव तु कालेन सुमन्तोः सा पतिव्रता। पत्नी पञ्चत्वमगमद्दैवयोगेन पाण्डव ।।४९।।
कन्या त्वथ सुशीला सा ववृधे पितृवेश्मनि। व्यरचत्सा सदाचारा स्वस्तिकादीनि वास्तुनि ।।५०।।
सा गृहं पञ्चवर्माभी रङ्गवल्लीभिरन्वहम्। शोभयामास बहुधा विचित्रैस्तरणैरपि ।।५१।।
लिलेख शङ्खपद्मादि सद्मादिपरिमार्जने। पट्वी प्रेम्णा समानर्च नमस्कारादिभिः सुरम् ।।५२।।

भार्याहीनः सुमन्तुः स लुप्तगृह्यक्रियस्तदा। चक्रे द्वितीयमुद्वाहं यज्ञसेवनहेतुना ।।५३।।
सा कर्कशाऽतिदुःशीला नित्यं कलहकारिणी। दैवाल्लब्धा दुराचारा पुत्र्या पत्या च वैरकृत् ।।५४।।
सुशीलाऽभूद्विवाहार्हा चिन्तयामास तत्पिता। कस्मै कन्या मया देया कन्यादानक्षणस्त्वयम् ।।५५।।
एवं चिन्तयति प्राप्तः कौण्डिण्यर्षिर्यदृच्छया। विद्यास्नातो गृहं[१] तस्य स कन्यां स्वीचकार ताम् ।।५६।।
गृह्योक्तेन विधानेन कौण्डिण्याय ददौ सुताम्। द्वौ मासौ वार्षिकौ गेहे स्थापयामास तौ मुनिः ।।५७।।
पुत्रीमात्रोरभूद्वैरं सापत्न्याच्छ्वशुरं तु सः। प्राहान्यत्र करिष्याव आश्रमं सुखहेतवे ।।५८।।
सुमन्तुः प्राह दुःखार्तो नेयं स्त्री मम वैरिणी। पापिनीयं वृता मेऽद्य भवेद्विरह एतयोः ।।५९।।
शान्ता पत्नी न यद्गेहे तद्गेहं वनमेव हि। त्रिपुरारे शृणु स्वामिन्निमग्नोऽस्मि भवाम्बुधौ ।।६०।।
नेयं कर्मतपोर्हा मे कर्कशा न शृणोति च। पुत्र्यां सत्यां सदा तोषो जामातुरपि दर्शनम् ।।६१।।
एवं सुमन्तुं चिन्तार्तं कौण्डिण्यः प्राह वारयन्। नैकत्र तापसौ शस्तौ योगहानिर्यतो द्वयोः ।।६२।।
गत्वाऽन्यत्राश्रमं कृत्वाऽनुतिष्ठामि तपः सुखात्। किञ्चिद्विदूरे स्थास्यामि शश्वन्मे दर्शनं भवेत् ।।६३।।
सुमन्तुः प्राह कौण्डिण्यं द्वादशाहं वसात्र तु। सर्वसिद्धित्रयोदश्यां प्रस्थानं कुरु सुव्रत ।।६४।।
सुमन्तोर्वचनं श्रुत्वा द्वादशाहमुवास सः। कौण्डिण्यः सुमुहूर्ते स प्रतस्थे भार्ययाऽन्वितः ।।६५।।
सुमन्तुः कर्कशां प्राह याति भर्त्रा सहात्मजा। पाथएयं व्रीहिगोधूममयं पुत्र्यै समर्पय ।।६६।।
इत्युक्ता सा गृहं गत्वा द्वारं बद्ध्वाऽश्मभिर्दृढम्। कीलयामास यत्नेन न दास्य इति चाब्रवीत् ।।६७।।
कपाटं न जहौ शीर्षं ताडयामास तत्पतिः। तं निवार्य सुशीलाऽऽह यास्ये मा देहि किञ्चन ।।६८।।
पाकालयमृषिर्गत्वा गोधूमस्य पुलाककम्[२]। लब्धं दत्वा सुतायै स गमयामास तौ मुनिः ।।६९।।

१. सर्वविद्यापारंगतः स्नातको वा। २.तुच्छधान्य।

उपविश्य रथे द्वौ तौ जग्मुतश्च ततो मुनिः। नदीमागत्य मध्याह्ने चक्रे कौण्डिण्य आह्निकम् ।।७०।।
उपाविशदनुष्ठातुं मुनिस्तत्र नदीतटे। स्त्रीसमूहं विलोक्यैव सुशीला तमुपागता ।।७१।।
रक्ताम्बरश्चतुर्दश्यां कुर्वतीर्व्रतमादरात्। पृथक्पृथक्च कलशान्पूजयन्तीर्ददर्श सा ।।७२।।
शनैस्तदग्रतो गत्वा पप्रच्छ मृदुभाषिणी। भवतीभिरतिप्रीत्या किमिदं क्रियते व्रतम् ।।७३।।
स्त्रिय ऊचः सुशीलां तामनन्तव्रतमुत्तमम्। अस्माभिः क्रियते नूनं सकलाभीष्टसिद्धिदम् ।।७४।।
सुशीला पुनरप्याह भवत्यः कथयन्तु माम्। व्रतस्यास्य विधानं च कृपया विस्तरेण मे ।।७५।।
इत्युक्तास्ताः समस्ताश्च प्राहुः शीले शृणुष्व भोः। उपविशअयाग्रतोऽस्माकं कथयामस्त आदितः ।।७६।।
भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्दश्यामिदं व्रतम्। अनन्तसंज्ञकं श्रेष्ठं सर्वकामफलप्रदम् ।।७७।।
चतुर्दशग्रन्थियुतं रक्तोर्णासूत्रदोरकम्। सम्पाद्य विधिवत्स्नात्वा नद्यादौ नित्यमाचरेत् ।।७८।।
परिधायारक्तवस्त्रं हरिद्राकुङ्कुमादिभिः। भूषयित्वा वपुः पूर्णावानीय कलशौ शुभौ ।।७९।।
जलपूर्णे तु कलशे पञ्चपल्लवसंयुते। शक्त्या रत्नादि निक्षिप्य सूपचारैः प्रपूजय ।।८०।।
नीराज्य तदुपर्येव पूर्णपात्रं निधाय च। स्थापयित्वा दर्भमयं शेषं पूजय भक्तितः ।।८१।।
पूर्णपात्रे नूत्नवस्त्रे विलिख्याष्टदलं शुभम्। सकेसरं शुभं पद्मं तत्रानन्तं प्रपूजय ।।८२।।
कलशस्याग्रतः पद्मस्वस्तिकादीन्यनेकधा। पञ्चरङ्गैः शुभैश्चूर्णै रचय त्वं सुशोभनम् ।।८३।।
तत्र पूर्वं षोडशोपचारैः शेषं प्रपूजय। ततस्तत्रैव चानन्तं त्वं ध्यानादिभिरर्चय ।।८४।।
सर्वपापप्रशमनमनन्तं शेषशायिनम्। एकाग्रेणैव मनसा त्वं चिन्तय परात्परम् ।।८५।।
ध्यायेच्चतुर्भुजं शङ्खपद्मचक्रगदाधरम्। अनन्तं पिङ्गलदृशं विश्वात्मानं घनप्रभम् ।।८६।।

इति ध्यात्वा षोडशोपचारैर्नूत्नं सुदोरकम्। विधाय द्वादशाक्षर्या[1] भक्त्या विधिवदर्चय ।।८७।।
यद्वा पुरुषसूक्तेन विष्णुसूक्तेन[2] चाथवा। अनुसृत्य स्वाधिकारं पूजां कुरु समाहिता ।।८८।।
एवमापूज्य संसारगव्हरेति च मन्त्रतः। बद्ध्वा करे नम इति जीर्णदोरं विसर्जय ।।८९।।
दाता चेति ततः प्रस्थगोधूमापूपवायनम्। दक्षिणासहितं देहि फलैरपि च संयुतम् ।।९०।।
सापूपपायसं दत्वा ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि। ततः स्वेष्टजनैः सार्धं कर्तव्यं भोजनं सुखम् ।।९१।।
एवं चतुर्दशसमा व्रतं कार्यं प्रयत्नतः। उद्यापनं चरेद्दद्याच्चतुर्दश घटानपि ।।९२।।
ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या चतुर्वर्गोऽपि सिद्ध्यति। सुशीले व्रतमस्त्येवं भक्त्याऽद्य त्वं समाचर ।।९३।।
अनन्तं पूजयास्माभिः सहाद्यास्ति चतुर्दशी। इत्युक्तैकैकतन्तुं ता दोरकार्थं ददुर्मुदा ।।९४।।
पूजयामास साऽनन्तं बद्ध्वा ग्रन्थीन्चतुर्दश। यथोपदिष्टं नारीभिस्तथा भक्त्या समाचरत् ।।९५।।
सा गोधूमपुलाकार्धं वायनार्थं द्विजाय हि। दत्वाऽऽज्ञां तत आदाय गन्तुमैच्छत्सुशीलका ।।९६।।
सर्वाः स्त्रियो नमस्कृत्य साऽऽययौ रथसन्निधिम्। तावत्समाप्यानुष्ठानं कौण्डिण्योऽपि समाययौ ।।९७।।
पत्न्या सह कौण्डिण्य उपविश्य रथेऽग्रतः। गच्छन्नेवामरावत्या समानां दृष्टवान्पुरीम् ।।९८।।
तत्र नागरिका लोकाः सम्मुखं प्राप्य तं मुनिम्। स्वामिन्तपोनिधेऽत्रैव स्थितिं कुर्विति चार्थयन् ।।९९।।
ततः सत्कारपूर्वं तौ दम्पती नगरं गतौ। श्रीदानन्तप्रसादेन सर्वैश्वर्ययुतौ तु तौ ।।१००।।
तस्थौ तत्रैव कौण्डिण्यः कञ्चित्कालं सुखेन हि। स एकदा सुशीलायाः करेऽनन्तं ददर्श ह ।।१।।
ऋषिः पप्रच्छ बद्धं किं करमूले त्वया प्रिये। वशीकरणमेतत्किं रक्तसूत्रेण वा कृतम् ।।२।।
सुशईला सा पतिं प्राह बद्धो मेऽनन्तदोरकः। यत्प्रसादात्त ऐश्वर्यमिदं प्राप्तं न संशयः ।।३।।

१.ॐ नमो भगवते वासुदेवाय। २.भर्त्रासह पूजने पक्षान्तरम्।

यस्मिन्दिने व्रतं त्वेतत्कृतं तद्दिनतः खलु। प्रसन्नोऽभूदनन्तस्ते लब्धमैश्वर्यमीदृशम् ।।४।।
इति तद्वचनं श्रुत्वा कौण्डण्यः कुपितस्ततः। बलादनन्तमादाय वह्निकुण्डे जुहाव सः ।।५।।
क्वानन्तो मे तपस्तप्तं सुकृतेनैव तेन मे। ऐश्वर्यमीदृशं लब्धं सत्यमेतन्न संशयः ।।६।।
मद्वशीकरणायैव बद्धोऽयं दोरकस्त्वया। क्रोधेनैव मया त्यक्तः प्रदीप्तोऽग्नौ विलोकय ।।७।।
हन्तानन्तः कुतस्त्यक्तस्त्वयाऽग्नाविति सा सती। उक्त्वा दोरं प्रयत्नेनादाय चिक्षेप गोरसे ।।८।।
ऐश्वर्यं तत्क्षणं नष्टं दारिद्र्यं च समागतम्। अनन्तदोरकत्यागात्कौण्डिण्यो दीनतां गतः ।।९।।
गोधनाभरणाद्यं च तस्करैर्मुषितं पुरे। हिता अप्यहिता जाता कौण्डिण्यो दीनतां गतः ।।११०।।
गृहं दग्धमनन्तावमानतो वसनादिकम्। सर्वस्वं तत्क्षणं नष्टं कौण्डिण्यो दीनतां गतः ।।११।।
विचारयामास ततः क्रुद्धो मेऽनन्त एव हि। मदान्धेन मया व्यर्थं निक्षिप्तो दोरकोऽनले ।।१२।।
अत एव यदा श्रीमदनन्तः कमलापतिः। दर्शनं दास्यति तदा भोक्ष्येऽन्नादि न चान्यथा ।।१३।।
अनन्तानन्तेत्युक्त्वा स प्रययौ गहनं वनम्। फलपुष्पान्वितं तत्र चूतवृक्षं ददर्श सः ।।१४।।
पक्षिणः कीटकश्चापि केऽपि नैव स्पृशन्ति यम्। आम्रं पप्रच्छ कौण्डिण्यो दृष्टोऽनन्तस्त्वया वद।।१५।।
चूतः कौण्डिण्यमाहाङ्ग दृष्टोऽनन्तो न मे द्विज। त्वं यदीक्षसि तस्मै मद्दशामेतां निवेदय ।।१६।।
इत्युक्तः सोऽग्रतो गत्वा धेनुं वत्सान्विता तृणे। ददर्श या तृणं जग्धुं न शशाकातिदुःखिता ।।१७।।
तां कौण्डिण्योऽवदद्धेनो दृष्टोऽनन्तस्त्वया वद। ममोपरि कृपां कृत्वा धेनुके वद सत्वरम् ।।१८।।
धेनुः कौण्डिण्यमाहाङ्ग दृष्टोऽनन्तो न मे द्विज। त्वं यदीक्षसि तस्मै मद्दशामेतां निवेदय ।।१९।।
इत्युक्तः सोऽग्रतो गत्वा ददर्श स महावृषम्। तं कौण्डिण्योऽवदद्भद्र दृष्टोऽनन्तस्त्वया वद ।।१२०।।
वृषः कौण्डिण्यमाहाङ्ग दृष्टोऽनन्तो न मे द्विज। त्वं यदीक्षसि तस्मै मद्दशामेतां निवेदय ।।२१।।

इत्युक्तः सोऽग्रतो गत्वा ददर्श सरसी उभे। अन्योन्योदकसंमिश्रे हंसपक्ष्यादिवर्जिते ।।२२।।
कुमुदोत्पलकल्हारैर्युते स्वादूदके उभे। तयोर्द्वन्द्वं स पप्रच्छ दृष्टोऽनन्तस्त्वया वद ।।२३।।
द्वन्द्वं कौण्डिण्यमाहाङ्ग दृष्टोऽनन्तो न मे द्विज। त्वं यदीक्षसि तस्मै मद्दशामेतां निवेदय ।।२४।।
इत्युक्तः सोऽग्रतो गत्वा गर्दभं चापि कुञ्जरम्। दृष्ट्वा पप्रच्छ चानन्तं तथैवाप्यूचतुश्च तौ ।।२५।।
निर्विण्णो ब्राह्मणः प्राणांस्त्यक्तुमैच्छद्यदा तदा। अनन्तानन्तेति चोक्त्वा मूर्च्छितो निपपात कौ ।।२६।।
अत्रान्तरे वृद्धविप्रवेषधारी समेत्य तम्। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रेति प्रावदद्भक्तवत्सलः ।।२७।।
क्वानन्त इति विप्र त्वं परिपृच्छसि तर्हि भोः। एह्यनन्तं दर्शयामीत्युक्त्वा जग्राह तत्करम् ।।२८।।
तत उत्थाप्य कौण्डिण्यं द्विजोऽरण्यमनीनयत्। महाश्चर्यकरं तत्र नगरं दृष्टवान्मुनिः ।।२९।।
तं प्रवेश्य पुरे विप्रो रत्नसिंहासने शुभे। उपविश्य स्वयं रूपं दर्शयामास सुन्दरम् ।।१३०।।
कौण्डिण्यो वीक्ष्य तद्रूपमाधाय पदयोः शिरः। विनयावनतो भूत्वा तं स्तोतुमुपचक्रमे ।।३१।।
सच्चिदानन्द गोविन्द श्रीवत्साङ्कित ते नमः। तव दर्शनमात्रेण दुःखं पापं च मे गतम् ।।३२।।
त्वं ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मा सद्यो यत्स्मरणेन हि। सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति त्वामस्मि शरणं गतः ।।३३।।
नारायण श्रीनिवास जगद्व्यापक ते नमः। त्राता वैकुण्ठवासी यस्त्वामस्मि शरणं गतः ।।३४।।
अनन्तब्रह्माण्डनाथ पापोऽहं भक्तिवर्जितः। परमात्मन्क्षमस्वैनस्त्वामस्मि शरणं गतः ।।३५।।
त्वां विनाऽन्यन्न जानामि दैवतं ते पदे धृते। शरणागतदीनेश त्वामस्मि शरणं गतः ।।३६।।
भृङ्गवत्तेऽङ्घ्रिलीनोऽस्मि सफलं जन्म मेऽभवत्। धन्यं मे जीवनं यस्मात्त्वामस्मि शरणं गतः ।।३७।।
इति स्तुतश्च स मुनिना प्रसन्नोऽभूत्स तत्क्षणम्। भक्तचिन्तामणिर्देवो ददौ तस्मै वरत्रयम् ।।३८।।
दारिद्र्यनाशं धर्माप्तिं वैकुण्ठे वसतिं ध्रुवाम्। इत्यनन्तो ददौ तस्मै त्रीन्वरान्भो युधिष्ठिर ।।३९।।

कौण्डिण्यः प्राह मार्गे यद्दृष्टं चित्रं वदामि ते। दृष्टो वने मया चूतो युतोऽमृतमयैः फलैः ।।१४०।।
अंडजोऽपि न पस्पर्श फलं यस्य ततोऽग्रतः। वत्सेन सहिता धेनुर्दुःखिता मे विलोकिता ।।४१।।
तस्या मुखं न चैकोऽपि ग्रासो विशति कर्हिचित्। ततोऽग्रतो निर्मलोदे सरसी द्वे निरीक्षिते ।।४२।।
तयोरन्योन्यमुदकं मिश्रितं जीववर्जितम्। ततोऽग्रतोऽपि वृषभो मया देव विलोकितः ।।४३।।
तस्यापि न मुखं ग्रासो विशतीतस्ततोऽग्रतः। निरीक्षितो मदोन्मत्तः कुञ्जरश्च महान्विभो ।।४४।।
ततोऽग्रतो गर्दभोऽपि स्वामिन्नग्रे मयेक्षितः। ततोऽग्रतो मया देव वृद्धब्राह्मण ईक्षितः ।।४५।।
कुत ईदृक्स्थितिस्तेषामभिप्रायं न वेद्म्यहम्। तत्केशव जगन्नाथ कथयेति पदेऽग्रहीत् ।।४६।।
इत्युक्तः प्राह तं भक्तं विस्तरेण कृपानिधिः। कौण्डिण्य यस्त्वया दृष्टः फलितश्चूतपादपः ।।४७।।
स पूर्णवेदशास्त्रज्ञो मत्तो विद्याभिमानतः। शिष्येभ्यो न ददौ विद्यां स्वल्पामपि स गर्वतः ।।४८।।
तेन पापेन वृक्षोऽभून्नाग्रहीत्कोऽपि यत्फलम्। धेनुश्च सा पुरा याऽदा[1]न्निष्फलां ब्राह्मणाय गाम्[2] ।।४९।।
वृषभो यस्त्वया दृष्टः स पूर्वं धनवानपि। न किञ्चित्प्रददौ तेन पापेनेदृग्गतिं गतः ।।१५०।।
सरसी ये च दृष्टे ते भगिन्यौ द्वे परस्परम्। दानादाने च चक्राते ते तेनेदृग्गतिं गते ।।५१।।
क्रोधयोगात्खरो जातो मदान्धः कुञ्जरस्तथा। दातं तव मनः शुद्धः द्विजरूपोऽहमागमम् ।।५२।।
ये ये दृष्टास्त्वयाऽऽर्तास्ते ते सर्वे मोचिता मया। ऐश्वर्यमिह भुक्त्वान्ते सद्गतिं यास्यसि ध्रुवम् ।।५३।।
कुरु वासं त्वमृक्षेषु मुने भूत्वा पुनर्वसुः। इति प्रीतान्तरोऽनन्तः कौण्डिण्याय वरं ददौ ।।५४।।
इति लब्ध्वा वरमृषिर्भुक्त्वेह सुखमुत्तमम्। कौण्डिण्योऽन्ते ययौ स्वर्गं व्रतेनानेन पाण्डव ।।५५।।
इत्यनन्तकथां कृष्णो धर्माय प्राह सोऽपि तत्। व्रतं कृत्वा रिपून्हत्वा नष्टं राज्यं च लब्धवान् ।।५६।।

१.ददौ। २.भूमिम्।

पृथिव्यामत्र चान्येऽपि मुनयो व्रतमाचरन्। य आचरेदिदं कोऽपि पुरुषार्थान्स विन्दति ।।५७।।
अनन्तनामकमिदं व्रतानामुत्तमं व्रतम्। त्वं देहि नागनाथाय ज्येष्ठपुत्राय सद्व्रतम् ।।५८।।
कौण्डिण्येन यदाचीर्णं लब्धं सौख्यमनुत्तमम्। अनन्तपुण्यदं त्वेतदनन्तव्रतमाचर ।।५९।।
कौण्डिण्यगोत्रजोऽसि त्वं कौण्डिण्यचरितव्रतम्। बहुपुण्यप्रदं चैतत्सायन्देव समाचर ।।१६०।।
सायन्देव व्रतमिदं प्रतिवर्षं मदाज्ञया। मनसा निश्चयं कृत्वा व्रतमेतत्समाचर ।।६१।।
इति श्रीगुरुणाऽऽज्ञप्तः सायन्देवोऽकरोद्व्रतम्। श्रीगुरोः पूजनं चापि चक्रे नानोपचारतः ।।६२।।
नीराज्य श्रीगुरुं भक्त्या गीतवाद्यपुरःसरम्। श्रीगुरुं पूजयामास भक्तियुक्तेन चेतसा ।।६३।।
ब्राह्मणान्भोजयामास श्रीगुरुं च मुदान्वितः। भगवान्श्रीगुरुस्तेन सन्तोषं परमं ययौ ।।६४।।
एवं श्रीगुरुमाराध्य सायन्देवो मुदान्वितः। गच्छेति गुरुणाज्ञप्तो ययौ ग्रामं कुटुम्बयुक् ।।६५।।
स्थापयित्वा गृहे पुत्रान्कलत्रं च निवर्त्य सः। सायन्देवः स्वयं भूयः सेवार्थी श्रीगुरुं ययौ ।।६६।।
स्थित्वा गुरुसमीपे स सेवयामास चान्वहम्। एवं ते पूर्वजायाङ्ग प्रसन्नो भगवानभूत् ।।६७।।
नामधारक शिष्येदं भवद्भिः समुपार्जितम्। निधानं परमं दिव्यं यो नृसिंहसरस्वती ।।६८।।

गङ्गाधरस्य तनयो विनयोपपन्नः श्रोतॄनिदं चरितमाह गुरूपसन्नः।
यस्याशु संश्रवणतोऽवहितो मनुष्यः स्वेष्टं लभेत न पुनर्जननं त्वमुष्य ।।१६९।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां भक्तिकाण्डे त्रिचत्वारिंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।५६४९।।

।। अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः।।९।।

।। श्रीगणेशाय नमः।।

नामधारकशिष्योऽथ सिद्धं प्राहाग्रतः कथाम्। सिद्ध विस्तरतो ब्रूहि कृपां कृत्वा ममोपरि ।।१।।
सिद्धोऽददभूदेकः सेवकोऽस्य कुविन्दकः[1]। तन्तुकाख्योऽन्वहं प्राप्य ननाम श्रीगुरुं मुदा ।।२।।
संसारयात्रां निस्तीर्य त्रियामं प्राप्य सद्गुरुम्। कृत्वाऽङ्गणप्रोक्षणादि प्रणनाम स दूरतः ।।३।।
एवं कालेन कियता शिवरात्रिरुपस्थिता। तदा श्रीशैलयात्रायै प्रस्थितास्तस्य बान्धवाः ।।४।।
ते तमाह्वयामासुर्हसन्तान्प्राह तन्तुकः। व्यर्थं शैलं गमिष्यन्ति भवन्तो मूढबुद्धयः ।।५।।
श्रीशैलः श्रीगुरुस्थानं श्रीगुरुर्मल्लिकार्जुनः। मतो मम ततो नाहं न गमिष्ये कुतोऽप्यतः ।।६।।
तच्छ्रुत्वा प्रहसन्तस्ते मूर्खोऽयमिति तन्तुकम्। मत्वा विहाय तं सर्वे श्रीशैलं प्रययुर्मुदा ।।७।।
अन्ये नागरिकाश्चापि जग्मुः श्रीशैलमेष तु। नित्यवत्सङ्गमं प्राप्य ववन्दे तन्तुको गुरुम् ।।८।।
श्रीगुरुस्तन्तुकं प्राह शैलं ते बान्धवा ययुः। त्वं कुतो न गतोऽसीति स प्राहात्रैव मेऽखिलम् ।।९।।
नानाक्षेत्राणि तीर्थानि भवच्चरण एव हि। व्यर्थं मूर्खा गमिष्यन्ति द्रष्टुं पाषाणमेव ते ।।१०।।
इत्युक्त्वा श्रीगुरुं नत्वा नित्यवत्स गृहं ययौ। शिवरात्रिरथ प्राप्ता माघवद्यचतुर्दशी ।।११।।
मध्याह्ने तन्तुको भक्तः सङ्गमे श्रीगुरुं ययौ। व्रताङ्गत्वेन चोपोष्य संस्नातुं सङ्गमं ययौ ।।१२।।
स्नात्वा स सङ्गमं प्राप्य श्रीगुरुं प्रणिपत्य च। बद्ध्वाऽञ्जलिपुटं भक्त्या तन्तुकः पुरतः स्थितः ।।१३।।
श्रीगुरुस्तन्तुकं प्राह सर्वे शैलं गतास्तव। एक एव स्थितोऽसि त्वं श्रीशैलोऽन्तरितोऽद्य ते ।।१४।।
त्वया कदापि श्रीशैलो वीक्षितो वा न वा वद। स प्राहाहं न जानेऽन्यत्सर्वयात्रा भवत्पदे ।।१५।।

१.तंतुवायः।

इति तस्य वचः श्रुत्वा ज्ञात्वा तद्भावमीश्वरः। तमुपाहूय कृपया प्राह ते दर्शयाम्यगम् ।।१६।।
दृष्टी पिधाय हस्ताभ्यां पादुके मे दृढं वह। इत्युक्त्वा तं तथआभूतं स निन्ये श्रीनगं क्षणात् ।।१७।।
क्षणात्तं श्रीगुरिं नीत्वा पातालाख्यनदीतटे। उन्मील्य नयने पश्य श्रीशैलमिति चाब्रवीत् ।।१८।।
क्षणं निद्रितवद्भूत्वा बोधितोऽक्षीणी तन्तुकः। उन्मील्याद्रिं निरीक्ष्याह स्वप्नः किं मे विलोकितः ।।१९।।
श्रीगुरुः प्राह तं भक्तं भ्रान्तवत्किं नु पश्यसि। कुरु क्षौरीदि कृत्वाऽऽशु मल्लिकार्जुनदर्शनम् ।।२०।।
इति श्रीगुरुणोक्तः स तथा कर्तुं ययौ तदा। ददर्श तत्र स स्वीयान्ग्रामस्थानपि तन्तुकः ।।२१।।
तन्तुकं तेऽपि पप्रच्छुरस्माननुगतोऽस्यहो। कुतो योगं न कुरुषे को धर्मोऽयं तवेदृशः ।।२२।।
स तान्प्राहाद्य मध्याह्ने सङ्गमान्निर्गतोऽस्म्यहम्। आगतोऽस्मि घटीमात्रादिह श्रीगुरुणा समम् ।।२३।।
केचिन्मिथ्येति तं प्रोचुः केचिदूचुर्विलीय नः। अन्वागतोऽयमिति ते मिथ्या वक्तीति चाब्रुवन् ।।२४।।
तन्तुकस्तानभाष्याथ कृत्वा क्षौरादि सत्वरम्। गन्धपुष्पादि चादाय लिङ्गपूजार्थमभ्यगात् ।।२५।।
देवालये गुरोरन्यं देवं नैव निरीक्ष्य सः। दृष्ट्वैव श्रीगुरुं भक्तो जातो विस्मितमानसः ।।२६।।
तमेवार्चन्ति सर्वेऽपि पूजां गृह्णाति सद्गुरुः। इति वीक्ष्य हृदा मेने श्रीगुरुं शङ्करं परम् ।।२७।।
इति मत्वाऽभ्यर्च्य गुरुं प्रसादं च प्रगृह्य सः। तन्तुकोऽतीव संहृष्टो ययौ श्रीगुरुसन्निधिम् ।।२८।।
गुरुः प्राहायास्यसि किं यदि वाऽत्राद्य तिष्ठसि। तन्तुकः प्राह देवात्र चित्रं दृष्टं वदामि ते ।।२९।।
स्वामिन्देवालये लिङ्गं न दृष्टं सर्व एव हि। देवालये सूपविष्टं त्वामर्चन्तीति वीक्षितम् ।।३०।।
समीपस्थं विहाय त्वां कुतः कष्टेन दूरतः। लोकाः किमर्थमायान्ति न जाने कारणं परम् ।।३१।।
परमेश्वर एव त्वं नरवद्भासि दुर्दृशाम्। न ज्ञायते ते महिमा नटवच्छन्नरूपिणः ।।३२।।
मूढा भूत्वा जनाः प्रायो माहात्म्यं न विदुस्तव। कुतोऽद्रिं यान्ति हित्वा त्वां विस्तरात्कथयस्व मे ।।३३।।

श्रीगुरुः प्राह तं भक्तं सर्वत्रैकोऽपि चेश्वरः। तथाऽपि स्थानमाहात्म्यविशेषो भुवि गम्यते ॥३४॥
तन्तुकः प्राह पूर्णस्त्वं स्वामिन्ब्रह्मैव निर्मलम्। स्थानमाहात्म्यवैशिष्ट्यं किं मां ब्रूहि विस्तरात् ॥३५॥
गुरुः प्राहास्य माहात्म्यं त्वं श्रीशैलस्य पृच्छसि। कथां स्कन्दपुराणोक्तां वच्मि विस्तरतः शृणु ॥३६॥
माघवद्यचतुर्दश्यां श्रीशैलोत्सवो महान्। अपारमस्य माहात्म्यं पुरावृत्तं वदामि ते ॥३७॥
पुरा किरातविषये[१] पराक्रमविराजितः। विमर्षणभिधो राजा शूरोऽभून्निर्जिताहितः ॥३८॥
बुद्धिमान्मृगयासक्तो बलाढ्यो नीतिमानपि। परस्त्रियमपि प्रेक्ष्य जायते चञ्चलं मनः ॥३९॥
ग्राह्याग्राह्येऽबुधः[२] सोऽपि विविनक्ति[३] न मांसभुक्। स दुराचारवद्भाति तथापीश्वरपूजकः ॥४०॥
नित्यं भक्त्याऽर्चति शिवं शिवरात्र्यां विशेषतः। गीतवादिनृत्यैश्च भक्त्यातोषयदीश्वरम् ॥४१॥
दुराचारोऽपि स बहिरन्तर्भक्तिरतीव हि। शिवेऽस्य महिषी साध्वी शुभा नाम्ना कुमुद्वती ॥४२॥
पतिव्रता सुशीला सा मनस्येतदचिन्तयत्। परदाररतस्यापि पत्युर्भक्तिः कथं शिवे ॥४३॥
एकस्मिन्दिवसे राज्ञी विनयावनता पतिम्। पप्रच्छ प्राणनाथाद्य पृच्छाम्येकं वदस्व मे ॥४४॥
विस्तारद्वद याथार्थ्यं दौरात्म्यं मे क्षमस्व भोः। सर्वभक्षो दुराचारः परदाररतो भवान् ॥४५॥
तथाऽप्यतीव सद्भक्तिः शिवे जाता कथं तव। माऽकीर्षीर्मारिषामर्षं[४] प्राणेश ब्रूह्यसंशयम् ॥४६॥
इत्युक्तः स नृपः प्राह सम्यक्पृष्टं त्वयाऽनघे। पूर्वस्मृतिरभूदद्य वक्ष्ये प्राग्जन्म मे शृणु ॥४७॥
पुराऽऽभीरगृहे सुभ्रु श्वाऽभवं कर्मयोगतः। तत्र मे वर्तमानस्य शिवरात्रिरुपागता ॥४८॥
शिवालयमभूत्तत्र नगरे बहवो जनाः। शिवार्चनाय सम्प्राप्ता अहं च क्षुधितोऽगमम् ॥४९॥
शिवमानर्चुरव्यग्राः सर्वे गीतादिभिस्तदा। सारार्तिककराः सर्वे भक्त्या चक्रुः प्रदक्षिणाः ॥५०॥

१.देशे। २.अविवेकी। ३.न विचारयति। ४.हे साधो! कोपं मा कार्षीः।

तदाऽहं चागमं द्वारं विनोदं द्रष्टुमादरात्। अन्तर्गतं मां वीक्ष्याहुः श्वानं हन हनेति ते ।।५१।।
श्रुत्वाऽधावं घातभिया द्वारमावेष्ट्य ते जनाः। क्रुद्धा मामनुधावन्तः सर्वे घातयितुं हि माम् ।।५२।।
बहिर्यातुं न मे लब्धो मार्गः स्वल्पोऽपि भीतितः। देवालयान्तरे तत्र भूयो भूयः परिक्रमन् ।।५३।।
बहिर्गतं प्रवृत्तस्य न लब्धं कोऽपि मेऽयनम्[१]। प्रदक्षिणं व्रजन्भूयो द्वारदेशमथागमम् ।।५४।।
विलीयापि स्थितौ नैव लब्धं तत्र स्थलं मम। धावन्तः पृष्ठतो लोकाश्चुक्रुशुर्हन्तुमुत्सुकाः ।।५५।।
लभेदुच्छिष्टमत्तुं म इति देवस्य चाग्रतः। एत्यापश्यं शिवं प्राणान्त्रातुमिच्छंश्च सर्वतः ।।५६।।
एवं प्रदक्षिणं देवं त्रिः परिक्रम्य भामिनि। भीतोऽन्तर्गृहमाविश्य मुदाऽदर्शं शिवार्चनम् ।।५७।।
द्वारं रुद्ध्वा तदा लोका हन्युः शस्त्रेण मां रुषा। शिवालयात्तु निष्काश्य जहुस्ते बहिरेव माम् ।।५८।।
लब्धं प्रदक्षिणापुण्यं शिवपूजा मयेक्षिता। तेन पुण्येन राजाऽत्र जातोऽस्मि प्राणवल्लभे ।।५९।।
न लब्धं भोक्तुमुच्छिष्टमुपोष्यासून्बतात्यजम्। श्वयोन्यामपि मे पूर्वं पुण्यं लब्धमिदं प्रिये ।।६०।।
लब्धं पुण्यं तथाऽन्यच्च दीपमालाऽपि सोज्वला। विलोकिता मया त्यक्ताः प्राणा द्वारे शिवस्य हि ।।६१।।
शिवरात्रेस्तु माहात्म्यात्तत्पुण्याच्चाभवं नृपः। ज्ञानवांश्चाथ वक्ष्ये ते दुराचारस्य कारणम् ।।६२।।
शुनः प्रकृतितो नैव भक्ष्याभक्ष्यविचारणा। स्त्रीलम्पटत्वं च ततः पूर्वप्रकृतितो[२] मम ।।६३।।
इति पत्युर्वचः श्रुत्वा राज्ञी पप्रच्छ सा पुनः। स्वामिन्विस्तरतः प्रोक्तं भवतः पूर्वजन्म मे ।।६४।।
त्वं सर्वज्ञोऽसि शैवोऽसि प्राणेश्वर कृपां कुरु। ममापि पूर्वजन्म त्वं कथयेति पदेऽग्रहीत् ।।६५।।
राजाऽवदच्छृणुष्वाऽर्ये पुराऽऽसीस्त्वं कपोतिका। गतास्युदरपूर्त्यर्थमेकस्मिन्दिवसे वनम् ।।६६।।
तत्राप्तं मांसकवलं चंच्वा धृत्वा ख[३]मार्गतः। गच्छन्तीं त्वां विलोक्याप्ता[४] चिल्ली त्वां हन्तुमुद्यता ।।६७।।

१.मार्गः। २.पूर्वजन्मसंस्कारतः। ३.आकाश। ४.प्राप्ता।

चिल्ली त्वामन्वधावत्सा कवलं हर्तुमुद्यता। त्वं गताऽसि महारण्यं वेगात्प्राणरिरक्षया ।।६८।।
चिल्लीं वीक्ष्यानुगच्छन्तीं भीतभीता त्वमागता। श्रीशैलशिखरं रम्यं यत्रास्ते मल्लिकार्जुनः ।।६९।।
सहैव चिल्ली चायाता भ्रमन्ती त्वं प्रदक्षिणम्। देवालयं समन्ताच्च श्रान्ता जाताऽसि वल्लभे ।।७०।।
श्रान्तां कण्ठगतप्राणां दूराद्वेगेन चागमात्। शुखरस्थां बलाच्चिल्ली त्वां जघानामिषेच्छया ।।७१।।
मांसं ग्रासं गृहीत्वा सा गता त्वं पञ्चतामिता। प्रदक्षिणापुण्यवशाज्जाताऽसि त्वं नृपाङ्गना ।।७२।।
इत्युक्ता सा पुनः प्राह त्वं शैवोऽसि त्वदाज्ञया। इतः परं करिष्यामि श्रद्धाभक्त्या शिवार्चनम् ।।७३।।
इतोऽग्रतः क्व यास्यामि भवानपि तथैव च। तत्सर्वं भावि राजेन्द्र मह्यं कथय सुव्रत ।।७४।।
राजा प्राह शृणुष्वार्ये सिन्धुदेशेऽग्रतो मम। जन्म राजकुले नूनं भविष्यति वराङ्गने ।।७५।।
त्वं चापि सञ्जये देशे राजपुत्री भविष्यसि। ममैव भार्या भविता पवित्रा त्वं च सुव्रता ।।७६।।
तृतीये जन्मनि प्राज्ञि सौराष्ट्रेऽहं नृपोत्तमः। भविष्यसि तदा मत्स्त्री त्वं कलिङ्गकुलोद्भवा ।।७७।।
गन्धारदेशराजोऽहं तुर्ये जन्मनि भामिनि। त्वं मागधकुलोत्पन्ना भविष्यसि मदङ्गना ।।७८।।
अवन्तिदेशराजोऽहं पञ्चमे जन्मनि प्रिये। दशार्णराजसम्भूता दयिता त्वं च मे मता ।।७९।।
भविष्यामि ततोऽनन्तः षष्ठे जन्मनि विश्रुतः। ययातिवंशसम्भूता कान्ता त्वं दयिता मम ।।८०।।
पाण्ड्यदेशीयराजोऽहं सप्तमे जन्मनि प्रिये। रूपलावण्यसम्पन्नो भविष्यमा तदोत्तमः ।।८१।।
प्रसन्नवदनो ज्ञानसम्पन्नो मदनोपमः। पद्मवर्ण इति ख्यातो दीप्तिमान्भास्करोपमः ।।८२।।
त्वं वैदर्भकुले कान्ते चन्द्रकान्तिर्भविष्यसि। स्वर्णमूर्त्युपमा रामा रूपसौन्दर्यशेवधिः ।।८३।।
सुदती सुमतिः ख्याता सती त्वाऽहं स्वयंवरे। वरिष्यामि स्वधर्मेण दमयन्तीं नलो यथा ।।८४।।

चिरं राज्यं करिष्यामि प्रवीणो वेदशास्त्रयोः। यज्ञैर्यक्ष्यामि यज्ञेशं[1] विजित्वा च चतुर्दिशः ।।८५।।
देवद्विजार्चनरतो दानधर्मपरायणः। एवं वार्धक्यपर्यन्तं कृत्वा दत्वा सुताय गाम्[2] ।।८६।।
चातुर्थाश्रममासाद्य समेत्यागस्त्यसद्गुरुम्। ब्रह्मज्ञानं ततो लब्ध्वा परोक्षीकृत्य पूरुषम् ।।८७।।
देहावसाने सम्प्राप्ते वीतोपाधिस्त्वया सह। पुनरावृत्तिरहितां मुक्तिं यास्याम्यहं दिवि[4] ।।८८।।
एवमीशार्चनालोकमाहात्म्यमिति भूमिपः। राज्ञीमुक्त्वा तया सार्धं शैलयात्रां चकार सः ।।८९।।
श्रीगुरुस्तन्तुकं प्राह क्षेत्रमाहात्म्यमीदृशम्। यत्प्रभावात्सपत्नीकः सप्तजन्माभवन्नृपः ।।९०।।
मुक्तिं प्राप्तावुभावन्ते शैलमाहात्म्यमीदृशम्। गुरूपदेशो जातस्ते पूजयेश्वरमादरात् ।।९१।।
गन्धर्वनगरेऽप्यस्ति यः कल्लेश्वर ईश्वरः। मल्लिकार्जुनस्तुल्यस्तं पूजय स्थिरचेतसा ।।९२।।
सङ्गमे सङ्गमेशश्च पूजनीयस्त्वयाऽभयः। सन्देहं मा कुरु स वै मल्लिकार्जुन एव हि ।।९३।।
तन्तुकः प्राह तं स्वामिन्किमिदं कथयस्यहो। मल्लिकार्जुनपूजार्थं गतस्त्वामेव दृष्टवान् ।।९४।।
कल्लेशसङ्गमेशादिपूजां कस्माद्ब्रवीषि माम्। सर्वत्र व्यापकोऽस्येकोऽनेकसूत्रप्रवर्तकः ।।९५।।
ततो गुरुः स्मितमुखो धारयित्वा स्वपादुके। तन्तुकं मीलिताक्षं तं क्षणात्सङ्गममानयत् ।।९६।।
ग्रामस्थास्तत्र तत्पूर्वमदृष्ट्वा श्रीगुरुं परम्। खिन्नाः परस्परं प्रोचुस्त्यक्त्वाऽस्मान्क्व गतो गुरुः ।।९७।।
केऽप्यूचुरधुनात्रैव स्थितो नेति च केचन। सर्वे विरहिता ऊचुः क्व गतो दयितोऽद्य नः ।।९८।।
इत्युक्त्वा ते ययुर्ग्रामं पश्चाच्छ्रीगुरुरागतः। तन्तुकं प्रेरयद्ग्रामं द्विजानानेतुमञ्जसा ।।९९।।
स शीघ्रं गच्छतो विप्रानेत्य प्राह गुरूदितम्। क्षौरं कुतः कृतमिति पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ।।१००।।
प्रसादपुष्पं दमनं भूतिं हारान्व्यदर्शयत्। तेऽन्योऽन्यमूचुर्मध्याह्ने तन्तुकः स्वगृहे स्थितः ।।१।।

१.विष्णुम्। २.भूमिम्। ३.आत्मानम्। ४.द्योतनात्मके स्वरूपेण स्वयंप्रकाशे।

केचिदूचुर्मृषेत्यन्ये प्राहः सत्यं वदाधुना। तन्तुकः प्राह गुरुणा सह यातोऽस्मि पर्वतम् ।।२।।
मया सार्धं क्षणादेत्य सङ्गमं मां गुरुस्ततः। प्रेरयद्वः समानेतुमद्य तत्रैव तिष्ठति ।।३।।
केचिदूचुरिदं सत्यं मूर्खा ऊचुर्मृषेति च। ततस्ते शिष्यवर्गेभ्यस्तन्तुकोक्तिं न्यवेदयत् ।।४।।
ततो विदितवृत्तान्तः शिष्यवर्गो गुरुं ययौ। आनर्चुः शिवरात्र्यां ते श्रीगुरुं नामधारक ।।५।।
मिथ्येति वक्ति यो लोकः कुम्भीपाकस्ततोऽस्य हि। श्रीशैलाद्यात्रिकाः पक्षात्स्वं स्वं गेहमुपागताः ।।६।।
तैः सर्वं कथितं ज्ञात्वा विस्मिता अभवज्जनाः। एवं सिद्धोदितं प्रोक्तं गङ्गाधरभुवा[१] मया ।।७।।
मुदा सिद्धो बुद्धोऽवददिदमदभ्र[२]भ्रमहरं वरं शिष्यं हृष्यत्तदिदमहमेवापि च वदे
मुदे तद्भक्तानां गुरुवरमहत्त्वामृतमिदं विदं[३] श्रोतृभ्यो यद्वितरति रतिं प्राप्य महति[४] ।।१०८।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां भक्तिकाण्डे चतुश्चत्वारिंशो (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।५७५७।।

१.पुत्रेण। २.बहु। ३.अपरोक्षज्ञानम्। ४.श्रीगुरौ प्रीतिम्।

।। अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः।।४५।।

।।श्रीगुरुदेवदत्त।। ।।श्रीगणेशाय नमः।।

नामधारक आहार्य चरितं श्रीगुरोः श्रुतम्। अहो धन्यं वचस्ते यद्ब्रह्म साक्षाद्व्यदर्शयत् ।।१।।
प्रसादात्ते सुधापानं लब्धं मेऽमरदुर्लभम्। अतः कष्टं कुतः शिष्टं लब्धं मेऽभीष्टमिष्टद ।।२।।
तारकस्त्वं मया लब्धो दैन्यं दूरं गतं मम। चरित्रश्रवणाल्लब्धमभीष्टेन समं सुखम् ।।३।।
सङ्गमे श्रीगुरुस्तस्थाविति प्रोक्तं त्वयाऽनघ। किमग्रतस्ततो जातं चरितं कथयस्व तत् ।।४।।
सिद्ध ऊचे शृणुष्वार्य वत्स भो नामधारक। पवित्रं चित्रमभवच्चरित्रमपरेऽहनि ।।५।।
नन्दिशर्मा द्विजश्च कश्चित्कुष्ठव्याप्तकलेवरः। तुलजापूरमासाद्य त्र्यब्दं देवीमपूजयत् ।।६।।
उपोषितस्त्रिवर्षं तां कष्टेनापूजयद्द्विजः। देवी स्वप्नेऽवदद्गच्छ चन्दलापरमेश्वरीम् ।।७।।
जगदम्बाज्ञया प्राप्य चन्दलां परमेश्वरीम्। मन्दीभूतमतिर्नन्दी सप्तमासमुपोषितः ।।८।।
चक्रे कष्टात्पुरश्चर्यां स्वप्ने देवी तमाह च। गन्धर्वनगरं गच्छ स्तवरं त्वं मदाज्ञया ।।९।।
अस्ति तत्र त्रिमूर्त्यात्मा श्रीनृसिंहसरस्वती। भिक्षुवेषधरो दूरो दुर्धियां त्वां पुनाति सः ।।१०।।
प्रबुद्धः सोऽब्रवीद्देवीमहहा कष्टमेव मे। दत्तं षण्मासपर्यन्तं कथं नोक्तमिदं पुरा ।।११।।
अनुज्ञया जगन्मातुः प्राप्तोऽहं तव सन्निधिम्। शक्तिभूता देवतां त्वां मत्वा भक्त्याऽऽगतोऽस्म्यहम्।।१२।।
देवस्त्वमद्य विज्ञातं यतो मां देवता सती। भवती प्रेरयतति पुंदर्शनार्थं[1]महो विधिः ।।१३।।
जगदम्बेति चात्मानमर्त्ये यदि मन्यसे। कथँ मर्त्यं चरेत्यात्थ[2] धन्यं दैवं ममापि च ।।१४।।
मर्त्यं गच्छेति वक्तुं ते कथं लज्जाऽपि नैव भोः। दैवी शक्तिरहो ज्ञाता सप्तमासानुपोष्य च ।।१५।।

१.नरदर्शनार्थम्। २.ब्रवीषि।

पूर्वमेवेदमुक्तं चेदियत्कष्टं कुतो मम। मदाशा विहता देवि त्वयेत्थं पर्यदेवयत् ।।१६।।
एवं नानाप्रकारेण दुःखं कृत्वा स च द्विजः। पुरश्चर्यां पुनरपि करिष्य इति चाब्रवीत् ।।१७।।
यद्यारोग्यं भवेन्नैव तर्हि प्राणान्ददाम्यहम्। इत्युक्त्वाऽतीव निर्विण्णश्चक्रे प्रायोपवेशनम् ।।१८।।
देवी पुनरपि स्वप्ने तथैव प्राह तं द्विज। भक्तांश्च कथयामास द्विजो निष्काश्य इत्यपि ।।१९।।
ऊचुर्भक्ता समस्तास्तमद्य स्वप्नो हि नोऽभवत्। मा तिरस्कुरु देव्याज्ञामाज्ञया त्वरितं व्रज ।।२०।।
नो चेदितो हापयाम इत्युक्तः स द्विजोऽम्बिकाम्। अभ्यर्च्य पारणां कृत्वा नत्वा देवीं स निर्गतः ।।२१।।
गन्धर्वपुरमागत्य मठे पप्रच्छ सेवकान्। यतिः क्वेति च ते प्राहुः सङ्गमेऽस्ति यतीश्वरः ।।२२।।
शिवरात्र्युपवासोऽभूद्गतेऽह्नि श्रीगुरुः प्रभुः। आगमिष्यत्यतः शीघ्रं पारणायै न संशयः ।।२३।।
अत्रान्तरे स भगवान्साक्षाच्छ्रीगुरुरागतः। ग्रामलोका द्विजं प्राहुर्दूरे तिष्ठ न सम्मुखे ।।२४।।
इत्युक्तः स स्थितो दूरे श्रीगुरुः प्रययौ मठम्। भक्ताः प्राहुर्गुरुं विप्र कश्चनायमुपागतः ।।२५।।
श्वेतकुष्ठं द्विजस्यास्य सर्वाङ्गेष्वेव दृश्यते। स भवद्दर्शनार्थं हि प्राप्तोऽस्मीति वदत्यपि ।।२६।।
इति शिष्यवचः श्रुत्वा श्रीगुरुः प्राह वेद्मि तम्। आधाय संशयं चित्ते प्राप्त एष न संशयः ।।२७।।
मठे तमाह्वयत चेत्युक्ता भक्तास्त्वरान्विताः। द्विजं तमाह्वयामासुराहूतः सोऽपि चागमत् ।।२८।।
विलोक्य श्रीगुरुं दूरान्नन्दीविप्रः पदे पदे। साष्टाङ्गं प्रणिपत्यैव मुदा गुरुमुपागमत् ।।२९।।
तं प्राह श्रीगुरुः पूर्वं देवतासन्निधिं गतः। कुतः पुनर्मनुष्यं मां सन्देहादागतोऽसि रे ।।३०।।
ततः स हृद्गतं ज्ञातमनेनात्मा ततोऽस्त्ययम्। इति मत्वा क्षमस्वेति साष्टाङ्गं प्रणनाम सः ।।३१।।
प्राह स्वामिन्तमोऽन्धोऽहं शुद्धोऽहं स्वामिदर्शनात्। त्वां परं ब्रह्म नो जानेऽहं मन्दोऽज्ञानवेष्टितः ।।३२।।
साक्षात्परब्रह्मवस्तु त्वां न वेद्मीश तामसः। अद्य मे सुदिनं धन्यं दर्शनात्पावनोऽस्मि ते ।।३३।।

पापकर्माऽस्मि पापात्मा मूढोऽज्ञः पापसम्भवः। दैवयोगेन शरणं प्रपद्ये भगवत्पदम् ।।३४।।
त्वं हि भक्तजनाधारः शरणागतरक्षणः। प्रसृता बिरुदालिस्ते श्रीनृसिंहसरस्वती ।।३५।।
दुष्कर्माद्य गतं सर्वं परंब्रह्मपदं त्विदम्। दृष्टं मनोरथश्चाप्तः[१] कृपया ते यतीश्वर ।।३६।।
नृदेहेनावतीर्णोऽसि त्वं भक्तजनकामधुक्। कस्ते वेद परम्पारं त्रिमूर्तिस्त्वं न संशयः ।।३७।।
यथा गङ्गाऽत्र सगरानुद्धर्तुं भूमिमागता। तथा त्वं सेवकान्त्रातुमवतीर्णोऽसि भूतले ।।३८।।
औपपत्या[२]द्यथाऽहल्या गत्वा प्रस्तरतामपि[३]। दिव्याङ्गाऽभूत्पदस्पर्शादहं स्वामिन्तथाऽभवम् ।।३९।।
व्रतस्नातस्त्वहं भार्यामुद्वहे तत्प्रभृत्यदः। व्याप्तं कुष्ठेन गात्रं मे भार्या पितृगृहं गता ।।४०।।
ऊचतुः पितरौ चापि दूरं गच्छेति मां प्रभो। निर्गतोऽस्मि ततो गेहं विहायातीव दुःखितः ।।४१।।
गत्वाऽऽलयं जगन्मातुरुपवासा मया कृता। तयाऽप्युक्तं न ते पापविनाशोऽत्र भविष्यति ।।४२।।
इतो मदाज्ञया गच्छ द्विज त्वं चन्दलेश्वरीम्। भवेद्रोगनिवृत्तिस्ते तत्रापापो भविष्यसि ।।४३।।
तत एत्यापि तत्रैव मया कष्टं कृतं बहु। साऽपि ते निकटं गन्तुमादिदेश कृपानिधे ।।४४।।
हीनं ममेदृशं दैवं ज्ञात्वाऽपि मम निश्चयम्। बहिर्योऽयमित्येवं देवता साऽपि वक्त्यहो ।।४५।।
अबीभत्सन्त देवाश्चेत्किं पुनर्मानवा अहो। क्वायं नरीनर्ति ततस्तवामेव शरणं गतः ।।४६।।
पापीदृशोऽस्मि किं कार्यमङ्गहीनस्य कुष्ठिनः। न वीक्षन्त मुखं केऽपि ततो मे मरणं वरम् ।।४७।।
अद्यैका प्रार्थनेयं मे निष्कृतिर्वा न वा भवेत्। शीघ्रं कथय नैवाशापाशैर्बद्ध्वा निधापय ।।४८।।
नापेक्षाऽस्य शरीरस्य प्राणास्त्यक्षामि तेऽग्रतः। त्वां प्राप्तोऽस्म्यार्तमातेति यथेच्छसि तथा कुरु ।।४९।।
इति श्रुत्वा स करुणं प्रहसन्श्रीगुरुस्तदा। सोमनाथं समाहूय प्राहैनं सङ्गमं नय ।।५०।।

१.प्राप्तः। २.जारकर्मतः। ३.पाषाणताम्।

तस्मिन्तीर्थे स्नापयामुं सम्यक्सङ्कल्पपूर्वकम्। अभ्यर्च्याश्वत्थं वस्त्रं च धृतं दूरे जहात्वसौ ।।५१।।
प्रदायास्मै नवं वस्त्रं शीघ्रमेतं समानय। इत्याज्ञप्तः सोमनाथस्तमादाय ययौ नदीम् ।।५२।।
स्नानमात्रेण तद्देहो विशुद्धोऽभूत्स पिप्पलम्। प्रदक्षिणीकृत्य विप्रः सुवर्णाङ्गोऽभवत्क्षणात् ।।५३।।
परिधायार्पितं वस्त्रं जीर्णं तत्याज दुरतः। यत्र त्यक्तं च सा भूमिमभवत्क्षारमृत्तिका ।।५४।।
सोमनाथस्तमादाय मठमेत्य गुरोः पदे। उपानयत्तदा लोका अभवन्बहु विस्मिताः ।।५५।।
नन्दिशर्मा द्विजस्तुष्टो हर्षेण महताऽऽप्लुतः। तत्पादयोर्लोलदङ्गो धन्योऽस्मीत्यब्रवीन्मुदा ।।५६।।
श्रीगुरुः प्राह ते कामः सिद्धो जातो न किं वद। सम्यक्सर्वाणि चाङ्गानि विलोक्य द्विज सत्वरम् ।।५७।।
इत्युक्तः स ददर्शाङ्गं कुष्ठं शिष्टं तु जङ्घयोः। दृष्ट्वा हृष्टोऽप्यहृष्टोऽभूद्भीतः स्वामिनमब्रवीत् ।।५८।।
त्वत्कृपादृष्टितः सर्वं गतं चापीयदेव तु। कुतः शिष्टं न जानामि परमात्मन्दयस्व मे ।।५९।।
श्रीगुरुः प्राह मर्त्यः किं करिष्यति ममेति यः। संशयस्तेऽभवत्तेन कुष्ठं शिष्टमिदं खलु ।।६०।।
अत्रोपायं वदिष्यामि कवित्वेन नवेन मे। स्तुतिं कुरु सदा तेन तव शुद्धिर्भविष्यति ।।६१।।
नन्दिनामाऽवदत्स्वामिन्भगवन्मन्दधीरहम्। न क्षमोऽपि लिपिं ज्ञातुं काव्यवार्ता कुतः पुनः ।।६२।।
कवित्वरीतिं नो जाने काव्यव्युत्पत्तिवर्जितः। कुत एतद्भवान्वक्तीत्युक्त्वा तच्चरणेऽग्रहीत् ।।६३।।
गुरुर्विदारय मुखमित्युक्त्वाऽऽस्ये विदारिते। जिह्वायां भस्म चिक्षेप सोऽभूज्ज्ञानी तदैव हि ।।६४।।
पदयोः शिरं आधाय स्थित्वा तुष्टाव सद्गुरुम्। स्वामिन्नज्ञतया नैव तव सेवा मया कृता ।।६५।।
भवसिन्धौ निमग्नोऽहं मायाजालसमावृतः। प्रियं त्वां न स्मरे पादौ तारकौ विस्मृतौ मया ।।६६।।
भ्रमन्संसारचक्रेऽस्मिन्नानायोनिषु संसरन्। भुञ्जअजे कर्म तदा पादौ तारकौ विस्मृतौ मया ।।६७।।

स्थावराद्युद्भिदस्वेदजाण्डेषु[1] यदाऽभवन्। गवादौ च तदा पादौ तारकौ विस्मृतौ मया ।।६८।।
जारजेष्वपि मर्त्येषु यदा शूद्रादिजातिषु। अभवं तर्ह्यपि पदौ तारकौ विस्मृतौ मया ।।६९।।
जातिष्वपि च सर्वासु श्रेष्ठोऽपि ब्राह्मणो गुरो। मौढ्यान्न सेवे ते पादौ तारकौ विस्मृतौ मया ।।७०।।
गर्भवासेऽप्यहो कष्टं मातू रक्तं पितुश्च तत्। रेत एकीभूय कुक्षौ पञ्चाहाद्बुद्बुदोऽभवत् ।।७१।।
पक्षेण सुस्थिरा पेशी भूत्वैकरसगो यदा। तत्त्वहीनो मातृकुक्षौ संस्थितौ निरयोपमे ।।७२।।
पिण्डाकाराश्च मासेन शीर्षादिश्च द्विमासतः। तृतीये सावयवता तुर्ये द्वाराणि मे नव ।।७३।।
भूम्यम्बुतेजोवाताभ्राण्येकीभूतानि पञ्चमे। पञ्चमे चागताः प्राणास्तदा ते स्मरणं कुतः ।।७४।।
पञ्चमे त्वग्रोमनखाः श्वासाः षष्ठेऽथ सप्तमे। इन्द्रियाण्यष्टमे चित्त्वं तदा ते स्मरणं कुतः ।।७५।।
कष्टान्मयोषिता मासा नवमा निरयाधिके। हा कष्टं जननीकुक्षौ तदा ते स्मरणं कुतः ।।७६।।
क्षारोष्णादि यदाऽश्नाति माता तर्हि सुदुःसहा। वेदनाऽतीव मे दुःखं तदा ते स्मरणं कुतः ।।७७।।
माताऽश्नाति यथेष्टं मे तेनातीव व्यथाऽभवत्। मातुर्गर्भे सुकष्टस्य तदा ते स्मरणं कुतः ।।७८।।
जरीयुवेष्टितो यर्हि शकुन्त इव पञ्जरे। तदा न दृष्टौ ते पादौ तदा ते स्मरणं कुतः ।।७९।।
कीटवत्पतितो योनिद्वारा कष्टेन यर्ह्यहम्। शतायुः शीर्ष्णि लिखितमर्धं निशि वृथा गतम् ।।८०।।
बाल्ययौवनवृद्धत्वैर्भागाः शेषायुषस्त्रयः। पराधीनतया तेऽपि व्यर्था जाता न संशयः ।।८१।।
दृष्टं मे शैशवे कष्टं मलमूत्रविदूषिते। पर्यङ्के मे स्थितिर्नित्यं महाकष्टं हि तद्गुरो ।।८२।।
बाल्ये भवति यत्कष्टं दुःखं वाचोऽप्यगोचरम्। यत्स्मृत्वाऽतीव दुःखं मे गुरुनाथ भवत्यहो ।।८३।।
शयने मलमूत्राक्ते वासो मम निरन्तरम्। अज्ञानात्तु स्वयं स्वस्य विष्ठाभक्षणमेव मे ।।८४।।

१.पक्षी।

यदा जठरपीडाऽभूद्रुदन्तं मां तदैव तु। स्तन्यं दातुं समाज-हे[१] माता कष्टमजानती ।।८५।।
यदाऽभवं क्षुधाक्रान्तो रुदते मे तदा प्रसूः। मुखेऽङ्गुलिं निवेश्यादाद्बलान्निम्बादि चौषधम् ।।८६।।
अज्ञात्वा क्षुधितं माता दोलायां मां निधाय च। स्वापं कुर्विति वक्ति स्म नार्तिं वेत्ति स्म सद्गते ।।८७।।
अहो रुदत्ययमिति मुखे सिञ्चति काञ्जिकम्। रक्षां बध्नाति मन्त्रेण क्षुधं वेत्ति न च क्वचित् ।।८८।।
पर्यङ्के वृश्चिकेणापि दष्टे कष्टेन बालके। रुदतीश तमज्ञात्वा दोलां चालयति प्रभो ।।८९।।
शनैस्तिष्ठति मा शोचीरित्युक्त्वा लालयत्यहो। पाययत्यपि दुग्धं च विषपीडां न वेत्त्यहो ।।९०।।
स्तन्यं न पीतं दुःखाच्चेत्पुनर्वृश्चिकसंयुते। शयने स्थापयत्यर्भं प्राणान्तं कष्टमप्यतः ।।९१।।
माता क्षारादि चाश्नाति स्तन्यं दुष्टं ददाति च। अम्लादिजन्यदुग्धेन कासः श्वासश्च सर्वदा ।।९२।।
ददाति नानौषधीनि तेनातीवाक्षिवेदना। नेत्रेऽपि चाञ्जनादीनि प्रक्षिपत्यक्षिदोषकृत् ।।९३।।
एवं बाल्येऽतीव कष्टं दृष्टमज्ञानसम्भवम्। पराधीनतयाऽप्यग्रे क्रीडादौ चायुषःक्षयः ।।९४।।
तारुण्ये तु ततः प्राप्ते मदनेनातिपीडितः। पतङ्गो ज्योतिषीवाहं पतितोऽस्म्यबलानले[२] ।।९५।।
समस्ता निन्दिता मौढ्यान्न ज्ञातौ पितरौ गुरुः। देवमायां स्त्रियं प्रेक्ष्य तद्भावैरजितेन्द्रियः ।।९६।।
भोगोत्सुकः खलोऽज्ञातकार्याकार्यो दुरध्वगः[३]। काङ्क्षे परस्त्रियं नित्यं न विचार्य कुलादिकम् ।।९७।।
निन्दिता ब्राह्मणा वृद्धा वृद्धसेवाऽपि नो कृता। मत्ततारुण्यतो नैव स्मरामि चरणं तव ।।९८।।
मांसाशया यथा मत्स्यो म्रियतेऽयं[४] तथैव च। मर्तुं भूत्वेन्द्रियाधीनोऽभवं कामार्त उन्मुखः ।।९९।।
नानावर्णस्त्रियो भुक्ताः परद्रव्यं हृतं बलात्। निन्दिताः साधवोऽग्र्या[५]श्च नैव दृष्टश्च कश्चन ।।१००।।
एवं मदनेन व्याप्तोऽहमनुसन्धानवर्जितः। विस्मृतिः[६] पक्षिवद्वह्नौ पतितोऽस्मि स्मरानले ।।१।।

१.दुग्धं दातुमारेभे। २.स्त्रीरूपवह्नौ। ३.दुर्मार्गगामी ४.अहम्। ५.पूज्याः। ६.विगता स्मृतिर्यस्य।

विद्धो मदनबाणेन न शृणोमि सतां वचः। चरणौ न स्मृतौ तेऽपि तावद्वार्धक्यमागतम् ।।२।।
पराधीनेऽपि वार्धक्ये जहुः स्त्रीतनयादयः। श्वासोछ्वासकफाविष्टो बीभत्सोऽभवमातुरः ।।३।।
पराधीनानीन्द्रियाणि पलितं च समागतम्। दन्ताश्च्युता गता दृष्टिर्बाधिर्यं सहसाऽगमत् ।।४।।
प्रहर्तुं शत्रव इव सर्वे रोगास्तदाऽऽगताः। सेवा ते न कृता स्वामिन्गुरुनाथाद्य तारय ।।५।।
शाठ्यं मा प्रेक्ष मन्दोऽपि यतस्त्वां शरणं गतः। नारायणेन ते ज्ञातमवतीर्णोऽसि पावितुम् ।।६।।
त्वं विश्वतारकोऽसीश देव मानुषवेषधृक्। त्रिमूर्तिरेकरूपोऽसि परब्रह्म गुरो त्वमित् ।।७।।
दिवान्धोऽर्कमिवाज्ञानी भास्वन्तं त्वां न वेत्त्यहो। त्वं विश्वचालकस्तोकस्तवाहं त्राहि संसृतेः ।।८।।
स्तोत्रं चित्रं पवित्रं स कृत्वा सर्वत्र तत्र च। अभिवीक्ष्य स्थितान्लोकानिदं वचनमब्रवीत् ।।९।।
समस्ताः शृणुताद्येदं मया पापं कृतं बहु। दर्शनाच्छ्रीगुरोः साक्षाद्ब्रह्मणो नष्टमेव मे ।।११०।।
यथा तृणौघोऽग्निस्पर्शाद्भस्मसाज्जायते तथा। श्रीगुरोः कृपया पापं सर्वमेव लयं गतम् ।।११।।
यच्छ्रुतिर्वक्ति चरणं पवित्रं सत्यमेव तत्। भजतोऽनुभजत्यस्मादन्यो देवः कुतोऽस्त्यहो ।।१२।।
लिपिर्या लिखिता धात्रा याऽपि दुष्टाक्षरा यदि। गुर्वङ्घ्रिस्पर्शनात्साऽपि भविष्यति शुभाक्षरा ।।१३।।
निधाने सन्निधानेऽस्मिन्भ्रमन्त्येते कुतो वृथा। भजतां कामधुक्चैषा श्रीनृसिंहसरस्वती ।।१४।।
ऐहिकं चामुष्मिकं च दत्ते वैकुण्ठदोऽप्ययम्। सन्देहो नात्र कर्तव्यः सत्यं सत्यं वचो मम ।।१५।।
एवं तुष्टाव नन्दी स श्रीगुरुस्तुष्ट आह भोः। एतं कवीश्वरं विद्धि सर्वभक्तजनाधुना ।।१६।।
कवीश्वरोऽयमित्याख्या दत्ताऽस्मै निश्चयेन मे। इत्युक्तो दयया तेन दधौ नन्दी गुरोः पदे ।।१७।।
शिष्टं कुष्टं तदा नष्टं विशिष्टेष्टसुतुष्टितः। नन्दिनः सार्थकाख्याऽभूत्सोऽभवद्गुरुसेवकः ।।१८।।
नामधारक चान्योऽपि तादृक्कविरुपागतः। सङ्ग्रथ्य सत्कथा भक्त्या सेवायामासतुर्गुरुम् ।।१९।।

नामधारक आहार्य सिद्धयोगिन्कविस्तथा। कथं द्वितीयोऽप्यभवद्भक्तवत्सलसेवकः ।।२०।।

तत्सर्वं विस्तरेणैव स्वामिन्मे कृपया वद। वाञ्छास्ति मेऽतीव गुरोश्चरितश्रवणस्य हि ।।२१।।

सिद्धेनोक्तं यत्तद्गङ्गाधरजः सरस्वती सुमतिः। वक्ष्यति मनोहरं श्रीगुरुचरितं कामधुग्वरीवर्ति ।।२२।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण

सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां

वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां भक्तिकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः (अध्यायः)।।

आदितः श्लोकाः।।५८७९।।

।। इति पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः।।४५।।

।। अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः।।९।।

।।श्रीगणेशाय नमः।।

नामधारक ऊचेऽङ्ग नन्दिशर्मकवेः कथा। पुरा त्वया प्रकथिता कविः कोऽन्यस्तथाऽऽगतः ।।१।।
श्रीगुरोः स कथं शिष्यः कविर्जातस्तदादितः। सर्वं कथय मे स्वामिन्कृपां कृत्वा ममोपरि ।।२।।
उवाच सिद्ध आश्चर्यं शणु त्वं नामधारक। श्रीगुरोश्चरितं वक्ष्ये रम्यं कविकथान्वितम् ।।३।।
गुरौ गन्धर्वनगरे स्थिते कीर्तिरतीव हि। प्रसृताऽस्य ततो भक्ता बभूवुर्बहवोऽमलाः ।।४।।
समस्तां विततां श्रुत्वा नन्दिनः कवितां हिताम्। बहवो जगृहुर्भक्त्या सर्वत्रातः प्रकाशिता ।।५।।
ततो ग्रामान्तरे कश्चिद्विप्रो भक्तो महोत्सवे। अनीनयद्गुरुं प्रीत्या स्वगृहं भक्तवत्सलम् ।।६।।
महोत्सवाद्गुरुं नीत्वा ग्रामं हिप्परगाभिधम्। पूजयामास विधिना स भक्तः श्रीगुरुं तदा ।।७।।
कल्लेश्वराभिधं लिङ्गं तस्मिन्ग्रामे शिवालये। प्रख्यातमभवत्तत्र स्थित आगन्तुको द्विजः ।।८।।
नरकेसरिसंज्ञश्च स लिङ्गसेवापरायणः। पञ्च नूत्नानि पद्यानि कल्लेशाय न्यवेदयत् ।।९।।
कल्लेश्वराद्विना नान्यं देवं मेने कदाचन। एकाग्रमनसो भूत्वा शिवसेवापरोऽभवत् ।।१०।।
सर्वे जनाः कविं प्राहुः कवित्वं तव शोभनम्। श्रीगुरोः कविताप्रीतिरतो वर्णय तद्गुणान् ।।११।।
कविस्तानाह जिह्वाऽसौ दत्ता कल्लेश्वराय हि। सन्त्यन्येऽपि सुरा नाहं करिष्यामि नरस्तुतिम् ।।१२।।
इत्युक्त्वा नित्यवल्लिङ्गपूजां कर्तुमुपाविशत्। पूजाकालेऽतीव गाढनिद्राव्याप्तोऽभवद्द्विजः ।।१३।।
स निद्रितो देवगृहे स्वप्नेऽपश्यद्यतिर्गुरुः। लिङ्ग एवोपविष्टस्तं पूजयामास भक्तितः ।।१४।।
न ददर्श तदा लिङ्गं मुदा गुरुमपूजयत्। गुरुः प्राहार्चसि कुतः कवितानर्हमानुषम् ।।१५।।
इत्युक्तोपचारैः स कविः षोडशभिर्मुदा। गुरुमार्चेति दृष्ट्वा शीघ्रं जागरितं ययौ ।।१६।।

विस्मितः स्वगतं प्राह श्रीनृसिंहसरस्वती। अवतीर्णः शिवो भूमौ तस्य पूजाऽद्य मे कृता ।।१७।।
त्रिमूर्तेरवतारोऽयं श्रीगुरुर्नात्र संशयः। दर्शनं ह्यस्य कर्तव्यमित्युक्त्वा श्रीगुरुं ययौ ।।१८।।
पदे पदे दण्डवत्स पतन्नेत्य गुरोः पदे। धृत्वा प्राह दयस्वाहमज्ञो रूपं न वेद्मि ते ।।१९।।
प्रपञ्चे माययाऽऽवेष्ट्य न जाने तत्प्रवर्तकम्। मुनीशस्त्वं शिवः साक्षादिति मे निश्चयोऽभवत् ।।२०।।
कर्पूरगौरः कल्लेशस्त्वमेवासि जगद्गुरो। अतो मनः स्थिरीकृत्य पदलग्नोऽभवं तव ।।२१।।
विश्वाधारस्त्वमेवासि शरणागतरक्षकः। जातोऽस्मि भ्रमरप्रायस्त्वत्पादाब्जरसायने ।।२२।।
निधाने सन्निधानेऽस्मिन्कः पर्यटति काननम्। कामधेनौ गृहाप्तायां क्व दैन्यमवशिष्यते ।।२३।।
पुरा सहस्रवर्षाणि मुनयोऽपि तपोऽपन्। कष्टार्तेभ्योऽपि तेभ्यस्ते न दत्तं दर्शनं विभो ।।२४।।
विनाऽनुष्ठानमद्यात्र दत्तं नो दर्शनं त्वया। कल्लेश्वरः प्रसन्नोऽभूत्कामसिद्धिरभून्मम ।।२५।।
सत्यं त्वमेव कल्लेश इति मे निश्चयोऽभवत्। जगद्गुरो दयस्वेति श्रीगुरोश्चरणेऽग्रहीत् ।।२६।।
गुरुः प्राह कवे नित्यं मम निन्दां करोष्यहो। कुतस्ते मानसेऽद्यैव भक्तिरेषा समुद्गता ।।२७।।
कविः प्राह गुरो स्वामिन्नज्ञानतमसाऽऽवृतः। अभवं चाद्य तु भवाञ्ज्योतिषां ज्योतिरुद्गतः[१] ।।२८।।
कल्लेश्वरार्चनेनैव मया यत्पुण्यमर्जितम्। तेन पुण्यप्रभावेण लब्धमद्य भवत्पदम् ।।२९।।
नित्यवत्पूजनायाद्य श्रीकल्लेश्वरमन्दिरम्। गत्वा स्वप्नेऽपि तल्लिङ्गे त्वामेवादर्शमीश्वर ।।३०।।
तत्र स्वप्नदशायां मे दैवाद्दृष्टौ पदाविमौ। प्रत्यक्षं दर्शनं मेऽभून्मां शिष्येषु नियोजय ।।३१।।
इत्युक्त्वा स कविर्विप्रस्तुष्टाव बहुशो गुरुम्। हृद्यैः पद्यैः षोडशोपचारपूजां व्यधाद्गुरोः ।।३२।।
सालङ्कारैः सुललितैः पद्यैर्मानसपूजनम्। गुरोश्चक्रे गुरुः प्राह स्वप्ने मा[२]ऽपूजयत्कविः ।।३३।।

१.उदितोऽसि। २.माम्।

प्रत्यक्षमिव मां स्वप्ने कवित्वेनार्चयत्कविः। अधुनाऽपि तथाऽऽनर्च भक्तियुक्तेन चेतसा ।।३४।।
इत्युक्त्वा तमुपाहूय गुरुस्तस्मै ददौ वरान्। स भूत्वा पदसंलग्नः प्राह शिष्यो भवामि ते ।।३५।।
श्रीगुरुः प्राह कल्लेशः श्रेष्ठोऽस्माकं च सम्मतः। नित्यं पूजय तं भक्त्या त्वं तत्रापि वसाम्यहम् ।।३६।।
कविः सोऽवददुझ्झित्य प्रत्यक्षं त्वां सुदुर्लभम्। पूजयामि कुतो लिङ्गं त्वामेवाद्राक्षमत्र तु ।।३७।।
त्वं कल्लेशस्त्रिमूर्तिस्त्वमवतीर्णोऽसि लीलया। निश्चयोऽयं ममातस्त्वां न जहामि कदाचन ।।३८।।
इति प्रार्थ्यानुगो भूत्वा गन्धर्वपुरमेत्य सः। उपतस्थे कवित्वैः स गुरुं कीर्तनभक्तिमान् ।।३९।।
नामधारक भक्तौ द्वावेवं जातौ कवीश्वरौ। श्रीगुरोः सन्निधौ स्थित्वा तौ भक्त्याभजतां गुरुम् ।।४०।।
गङ्गाधरात्मजः प्राह प्रसन्नो यस्य सद्गुरुः। स कामितं लभत्येव कल्पद्रुस्तद्गृहे स्थितः ।।४१।।

सरस्वतीसंज्ञकविप्रगङ्गाधरार्यपुत्रेण नौरसङ्गा।
तर्तुं भवाब्धेः सुकथोदिताऽत्र हितप्रदा चापि तथा परत्र ।।४२।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां भक्तिकाण्डे षट्चत्वारिंशः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।५९२१।।

।। अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः।।४७।।

।। श्रीगणेशाय नमः।।

नामधारक आहाङ्ग कथं वृत्ता कथाऽग्रतः। कृपां कृत्वा कथय तां सिद्धयोगिन्सविस्तरम् ।।१।।
ततः सिद्धोऽवदच्छ्रीमन्च्छ्रीगुरोश्चरितं शृणु। त्वं यच्छ्रुत्वैहिकानर्थानाप्त्वा मुक्तिं गमिष्यसि ।।२।।
ईदृक्पवित्रं चरितं चित्रं यच्छ्रवणाद्भवेत्। पतितोऽपि पवित्रोऽत्र तात्पर्येणावधारय ।।३।।
सति गन्धर्वनगरे गुरौ दीपावलीक्षणः। प्राप्तस्तदा गुरुं नेतुं प्रिया भक्ता उपागताः ।।४।।
सप्तातीव प्रिया शिष्या गुरुं प्राप्य प्रणम्य च। दीपावल्युत्सवार्थं नो गृहमेहीति चाब्रुवन् ।।५।।
एकैकस्य पृथग्ग्राम इति ज्ञात्वाऽब्रवीद्गुरुः। सर्वालयेष्वेकदैव कथं मे गमनं भवेत् ।।६।।
विचार्यैव भवद्भिर्मे कथनीयं तथैव तु। गमिष्यामि न सन्देहः शिष्याधीनोऽस्मि केवलम् ।।७।।
ततस्तेऽन्योऽन्यमाभाष्य स्वामी मेऽयं नयाम्यहम्। अहमेवेति चान्योन्यं कलहं चक्रुरुच्चकैः ।।८।।
तान्निवार्याब्रवीत्स्वामी व्यर्थोऽयं कलहो हि वः। सर्वेषां गुरुरेकोऽहमेष्याम्येकगृहं खलु ।।९।।
इति श्रुत्वा समस्तास्ते नताः प्राञ्जलयोऽब्रुवन्। भेदं मा प्रेक्ष सार्थोऽयं दुर्बलोऽयमिति प्रभो ।।१०।।
सर्वत्रैव समं पश्य न्यूनादि न विचारय। उपेक्षसे दुर्बलांश्चेत्कुर्मो गङ्गाप्रवेशनम् ।।११।।
कृष्णः कदन्नं बुभुजे स्वभक्तविदुरालये। कौरवप्रार्थितोऽप्यन्नं नाददे भक्तवत्सलः ।।१२।।
नोदासीनो भवास्मासु दासाः सर्वे वयं तव। यदाज्ञापयसि स्वामिन्वहामः शिरसैव तत् ।।१३।।
एवमुक्त्वाऽपि साष्टाङ्गं प्रणेमुः सर्व एव ते। विनताः सर्व एवाहुः श्रीगुरो नो विलोकय ।।१४।।
तान्त्सर्वान्श्रीगुरुः प्राह प्रतियात गृहाह्नि वः। एष्यामि माऽस्तु सन्देहः सत्यं दिव्यं ददामि वः ।।१५।।

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं नताः सप्तावदन्गुरुम्। सामान्यश्रवणात्केन कर्तव्यो निश्चयोऽधुना ।।१६।।
अहो अज्ञा गतिं मे नो जानन्त्येकैकमेव तत्। कथनीयं रह इति मत्वैकैकं जगौ गुरुः ।।१७।।
एकं समीपमाहूय तत्कर्णे प्राह सद्गुरुः। यस्मै कस्मै न वक्तव्यमहमेष्ये त्वदालयम् ।।१८।।
एवं स दिव्यं प्रोक्त्वैकं गमयामास तं ततः। ततो द्वितीयमाहूय गमयामास तं तथा ।।१९।।
एवं रहसि चैकैकं कथयित्वा मुदैव तान्। प्रस्थापयामास तदा हृषीकेशो जगद्गुरुः ।।२०।।
एवं सप्तापि तदे शिष्या गुरुनाथेन चोदिताः। जग्मुः स्वं स्वं गृहं सर्वे तदाऽऽश्चर्यमभून्महत् ।।२१।।
परस्परमशसन्तो भक्ताः सप्तापि ते गताः। श्रीगुरुर्भगवान्प्रीतः ततो ग्रामे मठं ययौ ।।२२।।
ग्रामस्था एतदाकर्ण्य भक्ता एत्य गुरुं तदा। नता ऊचुर्गुरुं स्वामिन्नस्मान् हित्वा क्व यास्यसि ।।२३।।
श्रीगुरुः प्राह तान्सर्वान्स्थितोऽस्म्यत्रैव भाविकाः। अतश्चिन्ता न कर्तव्या युष्माभिरिह मत्प्रियैः ।।२४।।
एवमुक्तवति श्रीशे सन्ध्याकाल उपागतः। तदा धनत्रयोदश्यां मङ्गलस्नानवासरे ।।२५।।
नारायणोऽष्टरूपोऽभूदपारो महिमाऽस्य तु। तत्र स्थित्वाऽप्यगात्सप्तग्रामान्भूमाऽतिमायिकः ।।२६।।
अष्टग्रामेषु भगवानष्टरूपोऽवसद्विभुः। गृहीत्वाऽर्चां मठं प्राप गुह्यं केऽपि विदुर्न तत् ।।२७।।
कार्तिके पौर्णिमायां ते विधातुं[1] त्रिपुरोत्सवम्। समस्ता अपि ते प्राप्ताः श्रीगुरोः सन्निधौ मुदा ।।२८।।
नत्वोचुस्ते दशदिनैर्भूयोऽभूद्दर्शनं गुरोः। इत्युक्त्वचुस्तदाऽन्योऽन्यं मद्गेहे भगवान्स्थितः ।।२९।।
मिथ्या मिथ्येति चान्योऽन्यं प्रोक्त्वा दत्तांशुकादिकम्। श्रीगुरौ निकटस्थं ते दर्शयामासुरादरात् ।।३०।।
समस्ताश्चकिता जाता ग्रामस्था अपि तान्जगुः। अस्माकं गुरुरत्रैव दीपावल्यां स्थितः खलु ।।३१।।

१.कर्तुम्।

सर्वे ते विस्मिता ऊचुस्त्रिमूर्तिरयमेव हि। नारायणावतारोऽयं श्रीगुरुर्नात्र संशयः ।।३२।।
इत्युक्त्वा तुष्टुवुः सर्वे स्तोत्रैर्नानाविधैर्गुरुम्। वेदान्गुरुनाथाद्य माहात्म्यं तेऽत्र वेत्ति कः ।।३३।।
त्वं विश्वव्यापको विष्णुरपारो महिमा तव। कार्यार्थं त्वं त्रिरूपोऽसि त्वमेकोऽसि परात्परः ।।३४।।
एवं स्तुत्वा दीपमालास्तत्र प्रज्वाल्य सोज्वलाः। ब्राह्मणान्भोजयामासुर्भक्त्या भक्ता अनेकशः ।।३५।।
श्रीगुरोर्महिमा चैवं सर्वत्र ख्यातिमागमत्। भूमण्डलेऽभवत्ख्यातः स गुरुर्नामधारक ।।३६।।
अतः सरस्वती वक्ति योऽयं कल्पद्रुमोऽन्तिकः। अज्ञानान्धा न जानन्ति सदा तद्दैन्यभागिनः ।।३७।।
कामनासिद्धये शीघ्रं भो जनः श्रीगुरुं भज। कार्यसिद्धिर्भवेच्छीघ्रं प्रत्ययोऽयं ममाभवत् ।।३८।।
यथाऽमृतेन तृप्तस्य किं क्षीरेण प्रयोजनम्। नामामृतेन तृप्तस्य किं ज्ञानेन प्रयोजनम् ।।३९।।
गुरुं भज भजेत्येवं डिण्डिमोऽयं ममोच्चकैः। वेदशास्त्रादिषु प्रोक्तं त्रिमूर्तिर्गुरुरेव हि ।।४०।।
गुरोरन्यो न देवोऽस्ति वेदशास्त्रप्रमाणतः। गुरुं निन्दति यो मूढः सौकरीं योनिमृच्छति ।।४१।।
इयं लिपिः स्वकपोलकल्पनाकल्पितेति वः। मा भूच्छास्त्रप्रमाणं चेत्तर्ह्यङ्गीक्रियतां सुखम् ।।४२।।
अपारदुस्तरासारसंसारोत्तरणाय हि। न क्वापि श्रीगुरोरन्या गतिरत्र परत्र च ।।४३।।
निर्जले भवदावेऽस्मिन्सुलभा स्थापिता मया। कथामृतप्रपा पेया सुलभाऽमरता[१] यतः ।।४४।।
त्रिमूर्तिवतीर्णोऽयं श्रीनृसिंहसरस्वती। गन्धर्वनगरे योऽस्ति सतां प्रत्यक्ष एव हि ।।४५।।
एतत्स्थानं गमिष्यन्ति तेषां कार्यं क्षणाद्भवेत्। दुर्लभोऽन्यत्र देवोऽयं प्रत्यक्षोऽत्र न संशयः ।।४६।।
हितं वः कथयाम्येतद्युष्माकं यदि रोचते। याताशु गन्धर्वपुरमिति वक्ति सरस्वती ।।४७।।

१.यतोऽमरत्वं सुलभम्।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण

सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां

वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां भक्तिकाण्डे सप्तचत्वारिंशः (अध्यायः)।।

आदितः श्लोकाः।।५९६८।।

।।इति सप्तचत्वारिंशऽध्यायः।।४७।।

।। अथ अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः।।९।।

।। श्रीगुरुदेव दत्त।।

सिद्धोऽब्रवीद्वदेऽपूर्वं शृणु त्वं नामधारक। वक्तुं गुरोश्चरित्रं मे प्रहर्षोऽतीव वर्धते ।।१।।
स्थिते गन्धर्वनगरे गुरौ ख्यातिरभूद्वरा। भक्तः कश्चन शूद्रोऽभूत्तत्कथां कथयामि ते ।।२।।
श्रीगुरौ सङ्गमे नित्यमनुष्ठानाय गच्छति। मार्गे कृषीवलः शूद्रः कृषिकर्मरतोऽपि सः ।।३।।
दृष्ट्वा श्रीगुरुमायान्तं धावन्नागत्य भक्तितः। प्रणिपत्य च साष्टाङ्गं पुनः क्षेत्रं स गच्छति ।।४।।
भूयो निवृत्य माध्याह्ने मठं यान्तं जगद्गुरुम्। ननामैवं बहुदिनं भक्तिं चक्रेऽप्यतीव सः ।।५।।
श्रीगुरुः प्रणतोऽपीशस्तूष्णीं तिष्ठति सर्ववित्। न वक्त्येवं महाकालो निर्गतो दैवयोगतः ।।६।।
अथैकदाऽऽगतं शूद्रं नमन्तं श्रीगुरुर्हसन्। पप्रच्छ नित्यं कष्टेन कुतो नमसि पादज ।।७।।
प्रकाशं विस्तराद्ब्रूहि का ते मनसि वासना। प्राञ्जलिः प्राह शूद्रोऽसौ क्षेत्रपाको भवत्वलम् ।।८।।
किं बीजमुप्तं ते क्षेत्र इत्युक्तो गुरुणाऽवदत्। यावनालादिपाकोऽत्र भवतीशप्रसादतः ।।९।।
नित्यप्रणामजात्पुण्यात्पाकोऽतीव प्रदृश्यते। बहुर्यातस्ततो मासा भोक्ष्येऽहं तव धर्मतः ।।१०।।
भो स्वामिन्क्षेत्रमागच्छ सुधादृष्ट्या विलोकय। णहं शूद्रोऽपि नोपेक्ष्यो यतस्त्वं सर्वपालकः ।।११।।
इत्युक्तः श्रीगुरुर्गत्वा दृष्ट्वा क्षेत्रं स तं जगौ। विश्वासो मेऽस्ति चेद्वाक्ये तर्ह्येकं कथयामि ते ।।१२।।
यत्ते वक्ष्यामि तद्भक्त्या त्वं चेदङ्गीकरिष्यसि। तर्हि ते कथयाम्येकभावेन त्वं समाचर ।।१३।।
शूद्रः प्राह वद स्वामिन्गुरुवाक्यं हि तारकम्। नान्यो भावो मम स्वामिन्साक्षी त्वं वेत्सि सर्वदृक् ।।१४।।
ऊचे गुरुः सङ्गमान्मे मध्याह्ने यावदागमः। तावच्छिन्ध्याखिलं क्षेत्रमीषत्पक्वमीदृशम् ।।१५।।
इत्युक्त्वा श्रीगुरुः शूद्रं स्नानार्थं सङ्गमं ययौ। स्वीकृत्य गुरुवाक्यं स तथाकर्तुं मनो दधौ ।।१६।।

ग्राममेत्य द्रुतं क्षेत्रनाथं प्राह गताब्दवत्। करं निश्चित्य मे देहि प्रमापत्रं सुनिश्चितम् ।।१७।।
इत्युक्तः स प्रभुः प्राह धान्यवृद्धिरतीव हि। भविष्यति ततः पूर्वमिदं नाङ्गीकरोम्यहम् ।।१८।।
इत्युक्तो विनयेनैव द्विगुणं गतवर्षतः। दातुं निश्चित्य प्रमाणपत्रं तस्मात्स चाददे ।।१९।।
अभयः पत्रमादाय नरानाहूय सत्वरम्। सन्तोषेणैव शूद्रः स सस्यं छेत्तुं समारभत् ।।२०।।
तदा निवारयामासुः शूद्रं स्त्रीतनयादयः। स्त्रियं जघान पाषाणैर्गुरुभक्तः स पादजः ।।२१।।
सुतानपि जघानासौ ततो भीताः पलायिताः। राजद्वारमुपेत्याहुः शूद्रो जातः पिशाचवत् ।।२२।।
अपक्वं बहुलं धान्यं पिता मौर्ख्याच्छिनत्त्यहो। वारणाय प्रवृत्तान्न पाषाणैर्घातयत्यहो ।।२३।।
मुण्डिनो वचनादेवं छिन्नं क्षेत्रं वृथैव ते। यन्मासत्रयाल्लब्धं तज्जीवितं नो वृथा गतम् ।।२४।।
स राजा क्षेत्रपः प्राह स करोतु यथेप्सितम्। गताब्दाद्द्विगुणं दातुं तेन पत्रं समर्पितम् ।।२५।।
तथाऽपि वारय इति प्रोक्त्वा दूतं स चेरयत्[1]। दूतं शूद्रोऽवदद्राज्ञे छन्नं धान्यं ददाम्युत ।।२६।।
परीत्यापि ततो दूतः क्षेत्रपाय शशंस तत्। शूद्रेण कथितं तुभ्यं कुतो भयमुपस्थितम् ।।२७।।
यदि धैर्यं न चेत्तर्हि द्वारि बध्नामि गा[2] मम। यथआ दत्तं मया पत्रं तथा दद्मीति सोऽब्रवीत् ।।२८।।
क्षेत्रपः प्राह मे ज्ञातं छन्नं धान्यं तदालये। अतीवास्ति ततः का मे चिन्ताऽभीष्टं करोतु सः ।।२९।।
शूद्रश्छित्वा तु निःशेषं लवित्राणि[3] निधाय च। श्रीगुरोरागमं ध्यायन्मार्गे तस्थौ प्रसन्नधीः ।।३०।।
दर्शयामास संछिन्नं गुरवे चागताय सः। श्रीगुरुः प्राह हा व्यर्थं छिन्नमेतत्त्वयाकुतः ।।३१।।
सोपहासं मया प्रोक्तं त्वया सत्यं मतं कुतः। स प्राह कथमप्युक्तं वाक्यं ते कामधुङ्मम ।।३२।।
इत्युक्तः श्रीगुरुः प्राह यथा भक्तिस्तथैव ते। भविष्यति फलावाप्तिश्चिन्ता मा कुरु भाविक ।।३३।।

१.प्रेरयत्। २.पशून्। ३.शस्त्राणि।

इत्युक्त्वा प्रययौ ग्रामं गुरुनाथः स्वतन्त्रधीः। गुरुभक्तः स शूद्रोऽपि ततः स्वगृहमागतः ।।३४।।
ग्रामस्था एत्य तं प्राहुस्त्वं मौढ्यात्किमिदं कृतम्। स्त्रीश्चागत्य रुरोदोच्चैर्ग्रासोऽस्माकं गतस्त्विति ।।३५।।
शूद्रः सर्वान्निवार्याऽह माऽस्तु चिन्ता सुखं भवेत्। कामधेनुर्गुरोर्वाक्यं मूढा जानन्ति नैव तत् ।।३६।।
एकैकस्यास्य धान्यस्य सहस्रगुणितं हि सः। ददात्यनन्तोऽनन्तं मे न हानिर्मे स्थिरं मनः ।।३७।।
स्वामी नरो भवति किं स मुनिः शिव एव हि। सुदैवं मेऽग्रतो वीक्ष्य तेनैतत्कथितं खलु ।।३८।।
कुतो दैन्यं भयं तस्य यस्योपरि गुरोः कृपा। निधानमेव मे लब्धं गुरुरित्याह तान्स च ।।३९।।
एवं पुत्रान्स्त्रियं चापि स्वेष्टान्बन्धुजनानपि। स शूद्रोऽतीव संहृष्टो बोधयामास दूरदृक् ।।४०।।
तूष्णीं तस्थुस्ततः सर्वे गतेष्वष्टदिनेषु तु। ववौ वातोऽतीव शीतो यतोऽभूत्पाकसंक्षयः ।।४१।।
सर्वग्रामक्षेत्रपाको नष्टोऽभून्मूलभं गते। सूर्येऽकाले ववर्षाब्दो जाता वृष्टिरतीव हि ।।४२।।
धान्यनाशोऽभवद्ग्रामे एकैकछिन्नमूलतः। एकादशैकादश च प्रादुरासन्वराङ्कुराः ।।४३।।
तत्क्षेत्रेऽभूद्यावनालपाकोऽतीव समृद्धिमान्। दृष्ट्वा लोकास्तदाश्चर्यं मेनिरेऽतीव मोदिताः ।।४४।।
शूद्री साऽतीव सन्तुष्टा क्षेत्रमभ्यर्च्य चाभितः। निरीक्ष्य निश्चलदृशा प्रापानन्दं गतक्लमा ।।४५।।
पतिमागत्य तत्पादौ गृहीत्वा प्राह मञ्जुलम्। मधुरं प्राणनाथाद्य दौरात्म्यं मे क्षमस्व भोः ।।४६।।
त्वामवादिषमज्ञानादनर्हं यन्निरङ्कुशम्। श्रीगुरुर्निन्दितश्चापि प्राणनाथ क्षमस्व तत् ।।४७।।
क्षमाप्यैवं पतिं शूद्री क्षेत्रदेवं प्रपूज्य च। विचार्य मनसा पत्या गुरुदृष्ट्यर्थमागमत् ।।४८।।
शूद्रः स्त्रिया सहागत्य पूजयामास तं गुरुम्। तौ वीक्ष्य श्रीगुरुः स्वामी प्राहेदानीं किमद्भुतम् ।।४९।।
ऊचतुस्तावुभौ स्वामिन्श्रीगुरो जय कामधुक्। त्वमेव देवराजोऽसि कुलदेवस्त्वमेव नः ।।५०।।
वचनं तेऽमृतं तात पादश्चिन्तामणिस्तव। कामो नौ पूर्णतां यात आवां त्वां शरणं गतौ ।।५१।।

भक्तवत्सल ते ख्याता लोके या बिरुदालयः। अस्माभिरनुभूतास्ता इत्युक्त्वा पतितावुभौ ।।५२।।
नीराज्य श्रीगुरुं शूद्री तुष्टाव बहुधा मुदा। तुष्टः प्रीत्या गुरुः प्राह श्रीरखण्डास्तु ते गृहे ।।५३।।
इत्युक्त्वा तदनुज्ञातौ तौ ततः स्वगृहं गतौ। मासेऽतीते ततो धान्यपाकः सम्यग्बभूव ह ।।५४।।
गताब्दतः शतगुणं धान्यं लब्धं ततोऽङ्घ्रिजः। राजानं तं समाहूय धान्यवृद्धिं व्यदर्शयत् ।।५५।।
शूद्रः प्रोवाच तं धान्यं बहु जातं यतस्ततः। पाको जातः समीचीनो भवतेऽर्धं ददाम्यहम् ।।५६।।
गतवर्षाच्च द्विगुणं दातुं यद्यपि निश्चितम्। धान्यवृद्धिरतीवाभूद्गताब्दाच्च शताधिका ।।५७।।
अतोऽयं ते प्रदास्यामि संशयं मा कुरु प्रभो। राजोवाच न वै धर्महानिं कुर्वेऽद्य लोभतः ।।५८।।
गुरुप्रसादस्त्वय्यस्ति ततो लब्धं त्वयेदृशम्। यथासुखं गृहं नीत्वा त्वं राज्यं कुरु भाविक ।।५९।।
इत्युक्तः स च तुष्टोऽदाद्द्विजेभ्यो बहु च स्वयम्। बहु धान्यं गृहं नीत्वा ददौ भागं नृपाय च ।।६०।।
ईदृग्गुरोशच्रित्रं तु विचित्रं नामधारक। गुरौ यस्य दृढा भक्तिस्तस्य दैन्यं कुतो वद ।।६१।।
सर्वाभीष्टकरं गुरोः सुचरितं शृण्वन्ति ये तद्गृहे श्रीर्नैसर्गिकचापलं च सततं त्यक्त्वैव तिष्ठेत्सदा।
लोको यो गुरुसेवकोऽस्य तु गृहे दैन्यं कुतोऽतोऽनिशं सेव्यः सद्गुरुरित्युपादिशदसौ गङ्गाधरस्यात्मजः।।६२।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण

सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां भक्तिकाण्डे अष्टचत्वारिंशः (अध्यायः)।।

आदितः श्लोकाः।।६०३०।।

।। एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।।४९।।

।। श्रीगणेशाय नमः।।

नामधारक शिष्याग्र्यो धृत्वा सिद्धपदौ मुदा। करौ सन्धाय विनतो भक्तियुक्तोऽब्रवीदिदम् ।।१।।
त्रिमूर्तेरवतारोऽयं वेषधारीव मानुषः। गन्धर्वेऽस्मिन्कुतस्तस्थौ क्षेत्रे किन्नामकं वद ।।२।।
असंख्यातानि तीर्थानि प्रख्यातानि धरातले। तानि हित्वा समस्तानि कुतोऽवसदिहैव तु ।।३।।
स्थानस्यास्य च माहात्म्यं स्वामिन्मे विस्तराद्वद। इत्युक्त्वा सिद्धचरणौ जगृहे नामधारकः ।।४।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा सिद्धः सन्तोषसंयुतः। विस्तरात्प्राह शृण्वन्तु श्रोतारस्तत्समाहिताः ।।५।।
इषकृष्णचतुर्दश्यां कदाचिद्दीपकोत्सवे। स्वशिष्यान्त्रिस्थलीस्नानं कर्तु गुरुरुपादिशत् ।।६।।
प्रयाताशु गयां काशीं प्रयागं सकुटुम्बकाः। सम्भारान्सम्भरिष्यामः पाथेयानिति तेऽब्रुवन् ।।७।।
तच्छ्रुत्वा श्रीगुरुः प्राह सहास्यं ग्रामसन्निधौ। त्रिस्थली विद्यते तस्मात्किं पाथेयप्रयोजनम् ।।८।।
अहं चाप्यागमिष्यामीत्युक्त्वा तैः सह सङ्गमम्। गत्वा सस्नावमरजां शिष्यैः सह जगद्गुरुः ।।९।।
श्रीगुरुः प्राह माहात्म्यं सङ्गमस्यामितं खलु। प्रयागेन समं स्नानात्षट्कूलेऽपि ततोऽधिकम् ।।१०।।
भीमातीरे त्वमरजासङ्गमोऽयं विशेषतः। गङ्गायमुनयोर्योग इवायं तीर्थराट् स्वयम् ।।११।।
अपारपुण्यमत्रोक्तं यत्र साऽमरजानदी। काशीतोऽप्यधिकं पुण्यं सा यत्रोत्तरवाहिनी ।।१२।।
अष्टतीर्थानि सन्त्यत्र यन्माहात्म्यमनुत्तमम्। एकैकतीर्थमाहात्म्यं किं वाच्यं पावनं तु यत् ।।१३।।
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं प्रोचुर्भक्ता नता गुरुम्। नदी कस्मात्समुत्पन्ना सम्प्रोक्ताऽमरजेति या ।।१४।।
गुरुः प्राह भवद्भिर्मे सम्यक्पृष्टमिदं खलु। कथआ जालन्धराख्याने पुराणे कथिता त्वियम् ।।१५।।
जित्वा वसुन्धरां सर्वां जालन्धरनिशाचरः। पराभूताः सुराः स्वर्गो हृतो देवाः पलायिताः ।।१६।।

देवासुरमभूद्युद्धं निहता अमरा अपि। इन्द्रो गत्वेश्वरायेदं कथयामास सर्वशः ।।१७।।
इन्द्रः प्राह शिवं शम्भो दैत्यैर्देवा हता युधि। धृतं ते पदमस्माभिरुपायं कुरु सत्वरम् ।।१८।।
युद्धे विद्धास्तु ये दैत्या भुवि तद्रक्तबिन्दवः। यावन्तः पतिता दैत्यास्तावन्तो जज्ञिरे शिव ।।१९।।
पातालभूतलस्वर्गा व्याप्ता दैत्यकुलैः खलैः। सकलं दैवतकुलं हतं तैरबलं यतः ।।२०।।
इतीन्द्रवचनं श्रुत्वा क्रुद्धो लोकं दहन्निव। रुद्रो रौद्रतनुर्भूत्वा प्रतस्थे हन्तुमासुरान् ।।२१।।
तदेन्द्रः प्रार्थयामास हनिष्यस्यरान्खलु। देवसञ्जीवनोपायं तावद्योजय शङ्कर ।।२२।।
ततस्तुष्टः स गिरीश उक्त्वाऽमृतवचो घटम्। देवसञ्जीवनार्थाय देवेन्द्रस्य करे ददौ ।।२३।।
तमादायेन्द्र आगत्य तदाऽसिञ्चतसुरोपरि। मृता अपि तदा देवाः सुप्तोत्थितवदुत्थिताः ।।२४।।
यच्छिष्टममृतं कुम्भे तदादायामरेश्वरः। ययौ तावच्च्युतं कुम्भादमृतं भुवि निःसृतम् ।।२५।।
महाप्रवाहो जातः सा जाता सञ्जीवनी नदी। भुवि प्रसिद्धाऽमरजा वाङ्मनःकायशोधिनी ।।२६।।
अत एवात्र नद्यां ये स्नानं कुर्वन्ति भक्तितः। न स्यात्तेषां कालमृत्युरपमृत्युभयं कुतः ।।२७।।
पुमाञ्छतायुर्भवति दुःखरोगविवर्जितः। दोषा नश्यन्ति सर्वेऽपि ब्रह्महत्याद्यघानि च ।।२८।।
नदीयममृतानाम्नी भीमरथ्या तु सङ्गता। प्रयागवदभूत्तीर्थं त्रिवेणीसङ्गमस्त्वयम् ।।२९।।
राधकार्तिकमासेषु स्नानं कुर्वन्ति येऽत्र तु। इह लोके सुखं भुक्त्वा चान्ते मोक्षं व्रजन्ति ते ।।३०।।
सम्भवेच्चत्सदा स्नायात्सोमसूर्यग्रहेऽथवा। क्रान्ति[१]पर्वैकादशीषु स्नानात्पुण्यमनन्तकम् ।।३१।।
घटेत चेत्सदा कार्यं स्नानं दोषहरं परम्। यस्मिन्मनोहरे तीर्थं शतायुः पुरुषो भवेत् ।।३२।।
ईदृक्सङ्गममाहात्म्यं तीर्थश्रेष्ठं ततोऽग्रतः। अश्वत्थसन्निधावस्ति यन्मनोहरनामकम् ।।३३।।

१.संक्रान्ति।

स्नानमात्रात्तु सफला भविष्यन्ति मनोरथाः। यत्र कल्पद्रुमोऽश्वत्थस्तत्र किं किं न सिद्ध्यति ।।३४।।
अश्वत्थ एव कल्पद्रुः सत्यमेव न संशयः। यं यं चिन्तयते कामं तं तं प्राप्नोत्यतो नरः ।।३५।।
ईदृङ्मनोरथं तीर्थं स्थितमश्वत्थसन्निधौ। प्रख्यातं सर्वलोकेषु सर्वकामप्रपूरकम् ।।३६।।
ये सेवन्तेऽत्र तीर्थं ते तेषां सर्वे मनोरथाः। शीघ्रं पूर्णा भविष्यन्ति गुरुनाथवचो यथा ।।३७।।
अहं सदाऽत्र तिष्ठामि निश्चयेन वदामि वः। ये भक्त्याऽर्चन्ति तेषां मे दर्शनं स्यात्कलावपि ।।३८।।
कल्पवृक्षं पुराऽभ्यर्च्य ततो गत्वा शिवालयम्। सङ्गमे त्र्यम्बस्याग्रे जपेन्मन्त्रं समाहितः ।।३९।।
रुद्रोऽस्ति सङ्गमे यद्वच्छ्रीशैले मल्लिकार्जुनः। शिवं प्रदक्षिणीकुर्यान्नरस्तं भक्तिपूर्वकम् ।।४०।।
पूर्वं नत्वा नन्दिकेशं चण्डस्थानं ततश्चरेत्। पुनः सव्येन नन्दीशं सोमसूत्रं समेत्य च ।।४१।।
परीत्यैत्य वृषं भूयो नत्वा चण्डं समेत्य च। सोमसूत्रं पुनर्गत्वा कुर्याच्छैवीं प्रदक्षिणाम् ।।४२।।
यस्त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य वृषभस्थानमेत्य च। शिवमालोकयति चेत्पापमुक्तो भवेत्स च ।।४३।।
वामहस्तेन वृषणं धृत्वा संस्थाप्य शृङ्गयोः। वृषस्याङ्गुष्ठतर्जन्यौ पश्यतीशं स चेन्द्रवत् ।।४४।।
धनधान्यादिसम्पत्तिर्गृहे लक्ष्मीरखण्डिता। पुत्रपौत्रादिवृद्धिश्च सङ्गमेशार्चनान्नृणाम् ।।४५।।
ततोऽग्रतो महातीर्थं साक्षाद्वाराणसीति यत्। नागेशसंज्ञितादग्रामादर्धकोशात्समुद्गता ।।४६।।
अस्याश्च शणुताऽख्यानं सत्यं नैव जनश्रुतिः[1]। अभवत्कश्चन पुरा भारद्वाजकुलोद्भवः ।।४७।।
विरक्त ईश्वरभक्तः स सर्वसङ्गविवर्जितः। नित्यानुष्ठाननिरतः शिवध्यानरतो द्विजः ।।४८।।
चन्द्रमौलिः स प्रसन्नः प्रत्यक्षोऽस्य सदाऽभवत्। जाताह्लादः सदा विप्रो देहं विस्मृत्य पर्यटत् ।।४९।।
लोकः पिशाचोऽयमित्थं मत्वा निन्दन्ति तं सदा। अनुजौ द्वौ च तस्य स्तस्तयोराख्ये वदामि ते ।।५०।।

१.जनवार्ता।

एक ईश्वरसंज्ञोऽभूत्पाण्डुरङ्गाभिधोऽपरः। कर्तुं काशीक्षेत्रयात्रां प्रवृत्तौ तौ कदाचन ।।५१।।
तौ तु सम्पाद्य पाथेयं काशीं गन्तुं समुद्यतौ। पप्रच्छुर्भ्रातरं तौ त्वं पिशाचागमिष्यसि ।।५२।।
तं ब्रह्मज्ञं द्विजं मूढाः पिशाचं मेनिरे स तु। उवाच बान्धवानत्र काशीयं मम सन्निधौ ।।५३।।
विश्वेश्वरो मन्निकटे विद्यते दर्शयामि वः। मत्वाऽऽश्चर्यं तमूचुस्ते विश्वेशं दर्शयात्र नः ।।५४।।
विश्वेश्वरोऽत्र चेद्यत्नात्को वा काशीं गमिष्यति। प्रयासोपि न चास्माकं यदि त्वं दर्शयिष्यसि ।।५५।।
इत्युक्तः स तदा विप्रः स्नात्वा गङ्गोदके मुदा। ईशं समाहितो दध्यावीश्वरोऽप्यागतोऽन्तिके ।।५६।।
स शिवं प्रार्थयामास काश्यपेक्षाऽस्ति नोऽत्र तु। विश्वेशदर्शनं नित्यं भवत्विति पदेऽग्रहीत् ।।५७।।
भक्तवत्सलसम्राट् स प्रसन्नोऽभवदीश्वरः। काशीं प्रदर्शयामास कुण्डे च मणिकर्णिकाम् ।।५८।।
कुण्डमध्याच्च विश्वेशमूर्तिराविरभूत्तदा। यत्रोदग्वाहिनी गङ्गा[1] तत्र काशी समुद्गता ।।५९।।
भागीरथीजलसमं कुण्डतो निर्गतं जलम्। अभवत्तानि चिह्नानि यानि काशीपुरे द्विजाः ।।६०।।
तद्भीमामरजायोगे काशीतीर्थमनुत्तमम्। तद्दृष्ट्वाऽऽप्लुत्य विधिना पिशाचं मेनिरे बुधम् ।।६१।।
स बन्धून्प्राह काशीयं दत्ता विश्वेश्वरेण मे। स्नानादि कार्यमत्रैव गन्तव्यं नेतरेत्र च ।।६२।।
बन्धवो भ्रान्त एवाहं गोस्वामीत्यभिधा मम। युवां तु भ्रातरावीशाराधनं कुरुतं सदा ।।६३।।
प्रत्यब्दमेतामागत्य युवाभ्यामादरेण हि। काशीयात्रात्र कर्तव्या बन्धूनित्थमुपादिशत् ।।६४।।
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं सर्वे स्नानादि चाचरन्। ततोऽग्रतो ययौ भक्तैः श्रीगुरुर्नामधारक ।।६५।।
श्रीगुरुः प्राह काशीयं पुण्यराशिरिहोदिता। साक्षाद्वाराणशीयं हि नात्र कार्या विचारणा ।।६६।।
गुरुस्तान्दर्शयामास तीर्थं पापविनाशकम्। यत्स्नानमात्रं पापाद्रिं दहत्यग्निर्यथा तृणम् ।।६७।।

१.भीमा।

पूर्वाश्रमस्वसा रत्नानामिका दोषसंयुता। तदैव चागताऽऽहूय तां श्रीगुरुरपृच्छत ।।६८।।
पूर्वाश्रमभगिन्यत्र दर्शनार्थं त्वमागता। पूर्वोक्तानि च पापानि हृदा स्मरसि किं वद ।।६९।।
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं प्रणिपत्याब्रवीच्च सा। योषा मूढाऽहमज्ञाऽतः[१] कुतो ज्ञानं ममेदृशम् ।।७०।।
त्वं ज्ञानदीपके विश्वव्यापको जगदात्मकः। सर्वं जानासि सर्वज्ञ विस्तारात्कथयस्व मे ।।७१।।
श्रीगुरुः प्राह तां रत्नां स्वपापं यदि पृच्छसि। पञ्चमार्जारघातस्ते कृतः स्मरसि किं न तम् ।।७२।।
मार्जारी गर्भिणी भाण्डे प्रसूताऽभून्न वीक्ष्य च। तदर्भान्भाजने क्षिप्त्वा जलमग्नौ त्वया धृतम् ।।७३।।
पञ्चमार्जारघातस्ते कृतोऽन्यदुदुतं पुरा[२]। एवं गुरौ ब्रुवत्यङ्गं कुष्ठव्याप्तं ददर्श सा ।।७४।।
भीतभीता गुरुपदसंलग्ना विनताऽब्रवीत्। दयस्व दयनीयाऽहं दयाब्धे गुरुनायक ।।७५।।
कृत्वा जनः पापराशिं याति वाराणशीं यथा। पापमुक्त्यै तथैवाहं दर्शनार्थं त आगता ।।७६।।
श्रीगुरुः प्राह पापराशिरेष त्वयाऽर्जितः। एष्यजन्मनि पापं त्वं भोक्ष्यसेऽत्रैव वा वद ।।७७।।
प्राह रत्नावती स्वामिन्जन्मानि सुबहूनि मे। कष्टेनैवोषितान्यन्ते मुक्त्यर्थं त्वामुपागता ।।७८।।
अलं लक्षभवै[३]रद्य चरणौ ते धृतौ मया। भुक्त्वाऽत्रैवाखिलं पापं विपापा भवितुं यते ।।७९।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा श्रीगुरुः प्राह तां शुभे। कुष्ठं नश्येत्पापनाशतीर्थस्नानात्तव द्रुतम् ।।८०।।
त्वं नित्यं कुर्विह स्नानं सद्यो नश्यन्त्यसंशयम्। सप्तजन्मार्जिता दोषाः कुष्ठस्यास्य का कथा ।।८१।।
सिद्धोऽवदन्मया दृष्टं तस्यास्तत्स्नानमात्रतः। सद्य एवाभवत्कुष्ठरुक्शान्तिर्नामधारक ।।८२।।
ईदृक्पापविनाशाख्यं तीर्थं परमपावनम्। स्नानं कुर्वन्ति ये तेषां सप्तजन्माघसंक्षयः ।।८३।।
तीर्थमाहात्म्यमाज्ञाय हृष्टा रत्नवती तदा। मठं निर्माय तत्रैव संस्थिता तीर्थसन्निधौ ।।८४।।

१.हेतोः। २.त्रयोदशाध्याये। ३.जन्मभिः।

ततोऽग्रे दर्शयामास कोटितीर्थं गुरुः शुभम्। यत्स्नानमात्रतोऽशेषदोषराशिर्विनश्यति ।।८५।।
यानि तीर्थानि सन्तीह जम्बुद्वीपेऽखिलानि तु। वसन्ति कोटितीर्थेऽस्मिन्माहात्म्यं शणुतास्य तु ।।८६।।
सोमसूर्यग्रहे पूर्णाऽमा[१]दिपर्वसु भास्वतः[२]। संक्रान्तौ प्रतिपद्यत्र स्नानं कार्यं विधानतः ।।८७।।
सालङ्कृताः सवत्साश्च कोटिधेनूर्ददाति यः। तद्दानतुल्यपुण्यं हि लभेन्मर्त्यो न संशयः ।।८८।।
दानस्यापि फलं चैवमेकाकं दानमत्र तु। कोटिपुण्यफलं प्रोक्तं तीर्थमाहात्म्यमतोऽत्र तु ।।८९।।
ततोऽग्रतो रुद्रपादनामकं तीर्थमुत्तमम्। गयातीर्थसमं प्रोक्तं माहात्म्यं शृणुतास्य च ।।९०।।
गयातीर्थे यदुक्तं तदत्र कार्यं प्रयत्नतः। कोटिजन्मार्जितं पापं नश्येद्रुद्रपदार्चनात् ।।९१।।
ततोऽग्रतश्चक्रतीर्थं पवित्रं यत्र केशवः। तत्सन्निधौ पुण्याराशिस्थानमेतत्प्रकीर्तितम् ।।९२।।
एतत्तीर्थस्नानमात्राद्धीनोऽपि ज्ञानवान् भवेत्। चक्राङ्कितं भवेदस्थि यत्र पुण्यं चतुर्गुणम् ।।९३।।
द्वारिकात इति श्रुत्वा गुरूक्तिं सकलास्तदा। सस्नुर्ददुश्च दानानि ततो मन्मथतीर्थकम् ।।९४।।
ग्रामस्य पूर्वभागे तु यत्र कल्लेश्वरः स्थितः। महाबलेश्वरो यद्वद्गोकर्णे तत्समः स च ।।९५।।
तत्र मन्मथतीर्थे यः स्नात्वा कल्लेशमर्चयेत्। विधिनाऽष्टैश्वर्यलाभो भवेत्तस्य न संशयः ।।९६।।
नभस्यखण्डाभिषेकादूर्जे दीपोत्सवात्स तु। अक्षय्यफलदो दद्यात्सर्वसिद्धियुतामृतम् ।।९७।।
इत्यष्टतीर्थमाहात्म्यं श्रीगुरुः पुरुषोत्तमः। तुष्टः प्रेम्णाऽवदद्भक्तान्बभूवुस्तेऽपि हर्षिताः ।।९८।।
भक्ता ऊचुस्तदा नेदं ज्ञातमस्माभिरीश्वर। स्वामिन् त्वयाऽद्य कृपया पुनीताः स्मो वयं खलु ।।९९।।
समीपस्थेषु तीर्थेषु को दूरं याति कष्टतः। इदं पवित्रमित्युक्त्वा चेरुर्दानानि तेऽखिलाः ।।१००।।
इत्यष्टतीर्थमाहात्म्यं वदन्प्राप मठं गुरुः। महानन्दान्विता भक्ताश्चक्रुर्ब्राह्मणभोजनम् ।।१।।

१.पूर्णिमाऽमावास्या। २.सूर्यस्य।

नामधारक तीर्थानां माहात्म्यं यद्गुरूदितम्। प्रीत्या भक्तजनेभ्यस्तत्तुभ्यं प्रकथितं वरम् ।।२।।
अत एव सरस्वती द्विजो द्विजगङ्गाधरजो रजोहरे। सुरतीर्थयुतेऽवसद्वरे सति गन्धर्वपुरे मनोहरे ।।१०३।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण

सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचितनरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञितमहाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां भक्तिकाण्डे एकोनपञ्चाशत्तमः (अध्यायः)।।

आदितः श्लोकाः।।६१३३।।

।। इति एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।।४९।।

।। अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः।।५०।।

।। श्रीगुरुदेव दत्त।। श्रीगणेशाय नमः।।

सिद्धः प्राह शृणुष्वाग्र्य सत्कथां नामधारक। पुरोक्तं नवमाध्याये रजकः सेवकोऽभवत् ।।१।।
वरश्च याचितस्तेन प्रसन्नस्तद्गुरुस्तदा। एष्यजन्मनि ते राज्यं दास्यामीति वरं ददौ ।।२।।
स प्रेत्य वैडूर्यपुरे सर्वसम्पत्समृद्धियुक्। म्लेच्छजातीयराजोऽभूत्सुखी पुत्रादिसंयुतः ।।३।।
स सदैवाभवत्तुष्टो गजश्वधनसंयुतः। तस्य पादातिसैन्यस्य संख्या नैवाभवत्तदा ।।४।।
स्वयं स जातिहीनोऽपि पूर्वसंस्कारतः शुभम्। पुण्येच्छाऽतीव तस्यासीद्दानधर्मरतोऽभवत् ।।५।।
भक्तिर्विशेषाद्विप्रेषु पूर्वसंस्कारतोऽस्य च। स देवालयतीर्थादौ नैवोपद्रवमाचरत ।।६।।
तं तत्पुरोहिता ऊचू राजन्धर्मं शृणुष्व नः। यस्मान्म्लेच्छो भवान् तस्मान्निन्द्या देवा द्विजा अपि ।।७।।
भवांस्तु तान्भजत्येतन्महापातकमेव नः। यस्य यो विहितो धर्मः स तस्यातीव पुण्यदः ।।८।।
मन्दा द्विजास्तु काष्ठाश्मपूजां कुर्वन्त्यतद्विदः। येषां मन्दधियां काष्ठवृक्षाश्मानोऽपि देवताः ।।९।।
धेनुश्च देवता येषामग्निसूर्यादयोऽपि च। यात्रानदीतोयमपि येषां दैवतमीदृशम् ।।१०।।
एवं मन्दा निराकारं साकारं कल्पयन्त्यहो। एतान्भजन्ति ये म्लेच्छास्तेषां नूनमधोगतिः ।।११।।
इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तानाह सादरम्। पूर्वसंस्कारतो यस्य वर्णधर्मे दृढा मतिः ।।१२।।
राजा पुरोहितानाह भवद्भिर्यत्समीरितम्। अण्वादितृणकाष्ठान्तं स्थितः सर्वत्र चेश्वरः ।।१३।।
स्वयं स्वात्मानमसृजज्जगत्स्थावरभेदतः। तत्सृष्ट्वानुप्रविष्टश्च तर्कभेदा मताग्रहात् ।।१४।।
सर्वत्रैकोऽस्यनुस्यूतो देवो यस्मादभूज्जगत्। पञ्चभूतात्मकं धर्ममर्यादासहितं मितम् ।।१५।।

१.कारणात्मताम्।

हेत्वात्मतां[१] न त्यजन्ति यथा कुम्भादयो मृदः। जाता अपि विकारास्ते तथा सत्त्वं जहाति कः ।।१६।।
यथा नानावर्णगोषु क्षीरमेकं तथात्र चित्। न हेम्नो भूषणैर्हानिस्तथा भूम्नो न विश्वतः ।।१७।।
घटादिभिरिवाकाश आत्मा देहैर्न भिद्यते। नात्मैति विकृतिं[१] बुद्ध्या घटोदेनेव चन्द्रमाः ।।१८।।
दीपाद्दीपान्तरेऽप्येकत्वं निर्बाधं यथा तथा। अखण्डैकरसं ब्रह्म सच्चिदानन्दमेकमित् ।।१९।।
तस्मिन्सर्वमिदं प्रोतं नामरूपविभागयुक्। तदधीनं यथा सूत्रे नानामणिगणाः स्थिताः ।।२०।।
एवं नानाजातिगत एक एव हरिर्विभुः। आकाशात्सर्वगतोऽसङ्गो भेदः कुतो विभो ।।२१।।
ईदृगात्मपरिज्ञाने चित्तशुद्धिरपेक्ष्यते। तदर्थमश्मादिमूर्तौ विहितेश्वरभावना ।।२२।।
अस्ति सर्वत्र विश्वात्माथापि ध्यानार्थमेव च। प्रतिमार्चा स्वल्पधीनां[२] सुधीनामात्मपूजनम् ।।२३।।
यस्यान्तःकरणस्थैर्यं न तस्य प्रतिमादिषु। भावनातो भवेत्स्थैर्यं तत्र नारायणोऽस्ति हि ।।२४।।
यत्र यस्य भवेन्निष्ठा तत्र तस्य तथा फलम्। अत एव न निन्द्यास्ते न द्वेष्याः स्वमतादराः ।।२५।।
तस्माद्भवद्भिर्नो निन्द्या निजधर्मानुवर्तिनः। येषां यो विहितो मार्गः स तस्य हितदो भवेत् ।।२६।।
एवं विस्तरतः प्राह राजा म्लेच्छपुरोहितान्। स्वयं चचार पुण्यं स देवब्राह्मणभक्तिमान् ।।२७।।
स्थित्वा वैडूर्यनगरे धार्मिकः स शशास गाम्। दैवयोगेन तस्याङ्के राजस्फोटक उद्गतः ।।२८।।
चिकित्सकैरनेकैः स स्फोटकोऽपि चिकित्सितः। न शशाम महाकष्टं प्राप तेन स भूमिपः ।।२९।।
एवं च सति गन्धर्वपुरे श्रीगुरुरात्मनि। विचार्याधुना म्लेच्छराजोऽप्यत्रागमिष्यति ।।३०।।
पीडा भवेद्द्विजातीनां म्लेच्छेष्वत्रागतेषु च। माहात्म्यं प्रकटं जातं मया स्थेयं न चात्र तत् ।।३१।।
प्रसिद्धाभून्मम ख्यातिर्म्लेच्छा आयान्ति भाति मे। अतोऽन्तर्धानमस्माकं वरं लोकेऽत्र सर्वथा ।।३२।।

१.विकारम्। २.स्वल्पधियामित्यपि पाठः।

सिंहराशिं गुरुः प्राप्तो बहुधान्याख्यवर्षके। गोदावरीतीर्थयात्राप्रसङ्गेन चराम्यहम् ।।३३।।
इत्युक्त्वा प्राह शिष्यान्स म्लेच्छो राजागमिष्यति। मां नेतुमत एवातो यास्यामो गौतमीं द्रुतम् ।।३४।।
इत्युक्ताश्चिन्तयामासुः शिष्या यद्यप्यहो नृपः। म्लेच्छ आयाति चेदत्र धर्महानिर्भवेन्न किम् ।।३५।।
अलमस्मद्विचारेण श्रीनृसिंहसरस्वती। साक्षात्तिष्ठति दत्तोऽत्र सोऽस्मान्रक्षतु सर्वतः ।।३६।।
इत्युक्त्वापि तत्रैव तूष्णीं तस्थुश्च तेऽखिलाः। पूर्वसंस्कारतो राज्ञो मतिर्धर्मेऽभवच्छुभा ।।३७।।
राजा स्फोटककष्टेनातीव दुःखमवाप सः। नानौषधैः सुलेपैश्च नैव शान्तिं ययौ व्यथा ।।३८।।
राजा विचारयामास स्फोटकोऽतीव बाधते। वैद्या अपि न शेकुर्मे आरोग्यं दातुमद्य हि ।।३९।।
किं कर्तव्यमतो विप्रान्पृच्छेयमिति स द्विजान्। आहूयारोग्यं पप्रच्छ ते प्राहुः शृणु भूपते ।।४०।।
पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते। तीर्थदेवार्चनैर्दानैर्व्याधिशान्तिर्भविष्यति ।।४१।।
अथवा साधुभजनात्तद्दर्शनसुधारसात्। भविष्यति किलारोग्यं भूप ते नात्र संशयः ।।४२।।
दैवाद्राजन्सत्पुरुषकृपादृष्टिर्लभेद्यदि। षष्टिजन्माघनाशोऽतः कुतः स्फोटादिरुग्व्यथा ।।४३।।
इति विप्रवचः श्रुत्वा नत्वा राजाब्रवीद्द्विजम्। म्लेच्छोऽयमिति नोपेक्ष्यो विप्रदासोऽहमेव हि ।।४४।।
प्राग्जन्मनि गुरोः सेवा कृतातो लब्धमीदृशम्। राज्यं ह्यघवशा[१]ज्जन्म मम म्लेच्छकुलेऽभवत् ।।४५।।
विश्वासार्थं पुरावृत्तं भवन्तः कथयन्तु मे। महानुभावदृष्ट्यैव कस्य रोगः क्षणाद्गतः ।।४६।।
इति राजवचः श्रुत्वा विचार्य मनसा द्विजः। प्राहात्र तन्न वक्तव्यं रहःस्थानमपेक्ष्यते ।।४७।।
म्लेच्छं भवन्तं सर्वेऽपि निन्दन्त्येव वयं द्विजाः। कथं वाच्यं त्वत्र लोकविद्विष्टत्वाद्रहो वदे ।।४८।।
इति विप्रवचः श्रुत्वा विनीतो यवनोऽब्रवीत्। किं जात्या द्विजदासं मामुद्धरन्तु कृपालवः ।।४९।।

१.पापवशात्।

इति तस्यानुतप्तस्य मनो ज्ञात्वाऽब्रवीद्द्विजः। अथाप्येकान्त एवेदं राजन्वक्ष्याम्यसंशयः ।।५०।।
तीर्थं पापविनाशाख्यं रहःस्थानमनुत्तमम्। तत्केनापि निमित्तेन प्रयाहि नृप निश्चितम् ।।५१।।
तस्मिन्मनोहरे स्नात्वा रहस्तिष्ठ नृपोत्तम। शृणुष्व तस्मिन्नेकान्तस्थाने कार्यं भवेत्तव ।।५२।।
इति विप्रवचः श्रुत्वा राजा तुष्टः स सत्वरम्। ययौ पापविनाशाख्यं तीर्थमेकान्ततो हितम् ।।५३।।
पूर्वं सर्वान्निवार्यैव स एकाकी गतो नृपः। स्नात्वा तस्थौ तदैवैको यतिर्विप्रः समाययौ ।।५४।।
स राजा तं निरीक्ष्यैव नत्वा सद्भावसंयुतः। स्फोटकं दर्शयित्वोचे कथमस्य शमो भवेत् ।।५५।।
इति राजवचः श्रुत्वा विप्रः प्राह सविस्तरम्। शान्तो भवेत्साधुदृष्ट्या शृण्वत्र कथयामि ते ।।५६।।
पुरावन्तीपुरे कश्चिद् दुराचारो द्विजोऽवसत्। जन्ममात्राद्द्विजोऽपि स्वधर्मकर्मविवर्जितः ।।५७।।
स तारुण्यमदोन्मत्तः परस्त्रीनिरतः सदा। स्नानसन्ध्यावन्दनादि त्यक्त्वाऽभूद् ब्राह्मणब्रुवः ।।५८।।
दुराचाररतो नित्यं ब्राह्मणाचारवर्जितः। वेश्यामेकां पिङ्गलाख्यां वृत्वा तस्यालये स्थितः ।।५९।।
स्वकर्महीनोऽहोरात्रं वेश्यासङ्गरसायनम्। आस्वादयन्गृहे तस्या बुभुजे भयवर्जितः ।।६०।।
वेश्यालये वर्तमाने ब्राह्मणे दैवयोगतः। ऋषभाख्यो महायोगी मुनिः प्राप यदृच्छया ।।६१।।
तं वीक्ष्य वेश्या विप्रश्च साष्टाङ्गं प्रणिपत्य तम्। सम्प्रार्थ्य भक्तिभावेन गृहं मुनिमनीनयत् ।।६२।।
उपवेश्योत्तमे पीठे पूजययामासतुर्मुदा। उपचारैः षोडशभिर्भक्तिपूतेन चेतसा ।।६३।।
नानापरिमलैर्गन्धैर्नानापुष्पैः सुशोभनैः। नानापरिमलद्रव्यैः पूजयामासतुर्मुदा ।।६४।।
पादावनेजनं तीर्थं तस्य पीत्वाखिलाघहृत्। भोजयामासतुर्मिष्टैः पक्वान्नैर्विविधैरपि ।।६५।।
क्षालयित्वा करास्यादि दत्त्वा ताम्बूलमुत्तमम्। ततः शायितवन्तौ तं पर्यङ्के कोमलास्तरे ।।६६।।
तत्र सुप्तस्य तस्योभौ पादसंवाहनादिकम्। चक्रतुर्देवबुद्ध्या तौ भक्तिपूतेन चेतसा ।।६७।।

प्रगाढं निद्रितं ज्ञात्वा योगेश्वरमुभावपि। उपस्थितौ त्रियामं तौ बद्धाञ्जलिपुटौ मुदा ।।६८।।
उदिते भास्वति मुनिः सन्तुष्टस्तापसः स तु। ऋषभस्तौ समापृच्छ्य ययौ स्वैरं यथागतम् ।।६९।।
कञ्चित्कालं स विप्रोऽपि स्थित्वा वेश्यागृहे ततः। वार्धक्यभिन्नतारुण्यः शुद्धधीः साधुसङ्गमात् ।।७०।।
दैवयोगेन मरणं स ययौ ब्राह्मणब्रुवः। पिङ्गलाख्यापि वेश्या सा पञ्चत्वमगमद्विधेः ।।७१।।
पूर्वकर्मानुबन्धेन जातौ राजकुले तु तौ। वज्रबाहोर्दशार्णेशो[१] महिष्याः कुक्षिमाप सः ।।७२।।
वज्रबाहोर्ज्येष्ठपत्नी सुमतिश्चेति या श्रुता। तस्या उदरमेवासौ प्रविष्टो ब्राह्मणो नृप ।।७३।।
वज्रबाहुस्तदा दृष्ट्वा ज्येष्ठपत्नीं च गर्भिणीम्। महोत्सवेन व्यकृणोत्क्रियाः पुंसवनादिकाः ।।७४।।
तां राज्ञीं गर्भिणीं दृष्ट्वा तत्सपत्नी तदा तराम्। क्रुद्धा मात्सर्यतो यत्नात्तन्नाशायोद्यताभवत् ।।७५।।
गर्भिण्यै सर्पगरलं प्रददौ सा प्रयत्नतः। सर्वाङ्गेषु च तद्विद्धं ज्येष्ठपत्न्या नृपस्य तु ।।७६।।
व्याप्तं सर्व वपुस्तस्या उल्बणेन विषेण च। अतीव कष्टमापन्ना दैवान्नैव ममार सा ।।७७।।
एवं सा दुःखिता राज्ञी कष्टेन सुषुवे सुतम्। सर्वाङ्गव्रणसंयुक्तः स बालोऽतीव दुःखितः ।।७८।।
सर्वाङ्गव्रणसंत्रस्तः स नक्तंदिवमर्भकः। भृशं रुरोद दुःखार्तो निद्राहारविवर्जितः ।।७९।।
विषव्याप्तं सुतं कान्तां तथैव सततं भृशम्। क्रन्दन्तीं युवतीं वीक्ष्य राजा चिन्तापरोऽभवत् ।।८०।।
चिकित्सां कर्तुमाहूय वैद्यान्देशान्तरादपि। व्ययीचक्रे धनं राजा नारोग्यमभवत्तयोः ।।८१।।
कृमियुक्ता व्रणा जाताः सर्वाङ्गेषूभयोस्तयोः। निद्राहारादि सन्त्यज्य सुतरां कष्टमापतुः ।।८२।।
राजा राज्याः सुतस्यापि दृष्ट्वा तां तादृशीं व्यथाम्। स्वयं च दुःखितो भूत्वा जातो निद्राविवर्जितः ।।८३।।
व्यथया बालकः क्षीणो राज्ञी च कृशतां गता। त्यक्त्वान्नमुदकं चापि जातौ तौ भृशदुःखितौ ।।८४।।

१.दशार्णदेशाधिपस्य।

एकस्मिन्दिवसे राजा तौ दृष्ट्वाऽतीव दुःखितौ। उभौ गलद्व्रणत्रस्तौ खिन्नौ बीभत्सरूपिणौ ।।८५।।

राजोवाच किं कार्यमहो नानौषधैरिमौ। अवस्थामीदृशीं कष्टां प्राप्तौ नारोग्यमापतुः ।।८६।।

दशेयमुभयोरेतौ नूनं जीवच्छवाविव। नानयोरपि चारोग्यशङ्कातः किं करोम्यहम् ।।८७।।

बीभत्सावप्युभौ द्रष्टुं मनो मेऽपि न वाञ्छति। नायास्यत उभावेतावारोग्यं सुजुगुप्सितौ ।।८८।।

इतः परं द्रष्टुमपि मम नोत्सहते मनः। महादोषान्वितावेतावुभौ त्याज्यौ प्रयत्नतः ।।८९।।

यो हि पापी स जीवन्वा मृतो वाप्यकभाग्भवेत्। भोगं विनार्जितं पापं न क्वापि विलयं व्रजेत् ।।९०।।

तस्मात्त्याज्यावुभौ पापाविति निश्चित्य भूपतिः। सूतमाहूय तं प्राहाश्राव्यं तच्छृणु भूपते ।।९१।।

राजा सूतमुवाचेमौ स्त्रीपुत्रौ परिदाय[१] च। मदाज्ञया महारण्ये निःशङ्कं प्रजहीहि तौ ।।९२।।

नृणां यत्र न सञ्चारस्तत्र पुत्रं वधू[२]मपि। नीत्वा वेगेन सूत त्वं परित्यज्य मदाज्ञया ।।९३।।

एवमाज्ञाप्य स ददौ रथं सूतस्ततस्तु तम्। पुत्रमादाय राज्ञीं च निर्ययौ नगराद्बहिः ।।९४।।

राज्या दास्यश्च दासाश्च पिता मातापि बान्धवाः। दुःखेन महता व्याप्ता रुरुदुर्विरहातुराः ।।९५।।

लोका नागरिकाश्चापि प्रोचुर्दुःखेन पीडिताः। अहो बत कुतो राजा हन्ति पुत्रं वधूमपि ।।९६।।

तौ निधाय रथे सूतो जगाम गहनं वनम्। न यत्र नरसञ्चारस्तत्र तत्याज तावुभौ ।।९७।।

निवृत्य सूत आगत्य राज्ञे सर्वं न्यवेदयत्। राजन्ननुज्ञया तेऽद्य त्यक्तौ तौ विजने वने ।।९८।।

इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा प्राहापरां स्त्रियम्। त्यक्ता वने सपत्नी ते तच्छ्रुत्वापि जहर्ष सा ।।९९।।

राज्ञी सुतेन सहिता कष्टेनातीव दुःखिता। अन्नोदकाभ्यां रहिता स्थितारण्ये नृवर्जिते ।।१००।।

सौकुमार्याद्राजपत्नी कुमारेण युतार्दिता। अज्ञाताङ्घ्रिगतिस्तन्वी त्रस्ताभूत्कण्टकाश्मभिः ।।१।।

१.गृहीत्वा। २.भार्याम्।

कटे बालं समादाय मन्दं मन्दं ययौ सती। निजकर्म च संस्मृत्य प्राह सा किं करोम्यहम् ।।२।।
एकला साऽबला लोला पर्यटन्ती वनाद्वनम्। व्याघ्रान्सिंहान्महाहिंस्रान्सर्पानपि ददर्श सा ।।३।।
सा प्राह जीवितेनालं मां व्याघ्रो भक्षतु द्रुतम्। क्वोपयोगोऽत्र पापिन्या दुष्टाया जीवितेन मे ।।४।।
इत्युक्त्वा प्राप्य मूर्च्छां सा पुनरुत्थाय दैवतः। ततोऽग्रतोऽग्रतोऽरण्यं गच्छन्ती दुःखिताऽभवत् ।।५।।
तृषितापि न लेभेऽम्बु व्रणैश्चातीव दुःखिता। व्याघ्रसर्पहरी[१]न्दृष्ट्वा चकिताभूत्पदे पदे ।।६।।
सालावृकान्वृकान्दृष्ट्वा वेतालान्ब्रह्मराक्षसान्। मुक्तकेशी रुरोदोच्चैर्गच्छन्ती सानुपानहा ।।७।।
एवं महावनं राज्ञी पर्यटन्ती ददर्श गाः। किञ्चिदाश्वास्य चात्मानं मन्दं मन्दं ययौ पुरः ।।८।।
राज्ञी गोरक्षकान्वैश्यानुपेत्यातीव दुःखिता। प्राहायं तृषितो बाल उदकं क्वोपलभ्यते ।।९।।
गोपाला ऊचुरासन्नो ग्रामोऽयं मन्दिराणि तु। बहूनि तेऽन्नमुदकं चापि लभ्येत निश्चितम् ।।११०।।
इत्युक्त्वा दर्शयामासुर्मार्गं मन्दं व्रजेति सा। तैरुक्ता पुत्रसहिता वनिता ग्राममागता ।।११।।
नार्यो नराश्च तत्रत्या दृष्ट्वातीव मनोहराः। प्राप्य किञ्चित्समाधानं राज्ञी पप्रच्छ ताः स्त्रियः ।।१२।।
अस्मिन्राष्ट्रेऽस्ति को राजा मुदिता भान्ति मे प्रजाः। इत्युक्तास्ता जगू राजा वैश्यः पुण्यो महाधनः।।१३।।
पद्माकर इति ख्यातो दयालुः पुण्यवान्स च। निश्चयेन सपुत्राया रक्षणं ते करिष्यति ।।१४।।
इति तासु वदन्तीषु वैश्यराजगृहादपि। दास्यो यदृच्छया प्राप्तास्तस्या राजस्त्रियोऽन्तिके ।।१५।।
ताभिः पृष्ट्वादितः सर्वं तमादाय पुरं ययुः। स्वामिने सर्ववृत्तान्तं राज्ञ्यास्तस्या न्यवेदयन् ।।१६।।
दृष्ट्वा तां वैश्यनाथोऽपि कृपया परयावृतः। अन्तर्नीत्वा राजपत्न्यै प्रददौ सुखमन्दिरम् ।।१७।।
तद्वृत्तान्तं स्वयं पृष्ट्वा वणिग्राजः कृपान्वितः। दत्वास्या अन्नवसने पालयामास मातृवत् ।।१८।।

१.सिंहान्।

ततः सा वैश्यनगरे कञ्चित्कालं नृपप्रिया। स्थिता साभूद्व्रणत्रस्ता न शान्ता औषधैर्व्रणाः ।।१९।।
प्राणान्तिकव्यथां प्राप्य राजपत्नी सुदुःखिता। वैश्येन रक्षिता चापि व्रणैर्देहोऽतिपीडितः ।।१२०।।
एकस्मिन्दिवसे राज्ञ्याः कुमारो व्रणपीडितः। ममार तं मृतं दृष्ट्वा विललाप नृपाङ्गना ।।२१।।
क्षणं सा मूर्च्छिता भूमौ पतितातीव दुःखिता। संस्मृत्य पूर्वं स्वसुखं शोकेन महतावृता ।।२२।।
वणिक्स्त्रियः समागत्य वचनैर्दुःखशामकैः। तां राज्ञीं बोधयामासुस्तद्दुःखान्तो न चाभवत् ।।२३।।
स्त्रीभिर्नानाप्रकारैः सा बोधितापि नृपाङ्गना। संस्मृत्य प्राक्सुखं प्राह तात बाल क्व गच्छसि ।।२४।।
त्वं राजकुलपूर्णेन्दुरनुक्रोशाकरो[१] मम। आनन्दकन्दोऽप्यधुना मां विहाय क्व यास्यसि ।।२५।।
पतिं च पितरौ बन्धून्परिहाय त्वदाशया। आगतास्मि सुत त्वं मां रक्षितेति विनिश्चिता ।।२६।।
मामनाथं परित्यज्य गते त्वयि नृपात्मज। को मां रक्षत्यतः प्राणांस्त्यक्ष्यामि कुलनन्दन ।।२७।।
एवं सा राजवनिता शोकेनातीव दुःखिता। दृष्ट्वा नागरिका राज्ञीं दुःखितां तेऽपि दुःखिताः ।।२८।।
दुःखेभ्यः सकलेभ्योऽपि पुत्रशोको महानलः। भस्मीकरोति यो जीवत्पितरावपि निश्चितम् ।।२९।।
राज्ञ्यां सुदुःखितायां तत्पुत्रपूर्वोपकारवित्। स्वेच्छया ऋषभो योगी महाज्ञानी समागतः ।।१३०।।
तं योगीश्वरमायान्तं दृष्ट्वा वैश्योऽभिवन्द्य च। पाद्यार्घ्यादिभिरपूज्य तोषयामास तं मुनिम् ।।३१।।
मुनिः प्राह विशं केयं शोचतीह महास्वरा। किमर्थं क्रियते शोकः सर्वं कथय मे वणिक् ।।३२।।
ततः शशंस वैश्येशो योगिने सर्वमादितः। योगीश्वरः कृपालुः स तस्या निकटमाययौ ।।३३।।
योगीश्वरः प्राह राज्ञि मौढ्याच्छोकं करोष्यहो। को जातः कुत आयातः को मृतः क्व पुनर्गतः ।।३४।।
आत्मा तु नेदृशोऽदृश्यो दृश्यो देहस्तु भौतिकः। व्यक्तोऽप्यव्यक्ततां याति फेनो गङ्गोदके यथा ।।३५।।

१.कृपाकरः।

पृथिव्यप्तेजोवाताभ्रविकारो देह एष तु। लिङ्गदेहेन सहितो यावत्कर्मात्र तिष्ठति ।।३६।।
पञ्चापि पञ्च गच्छन्ति देहः कर्मात्यये जडः। पतत्यात्मा तु नैवातः शोको व्यर्थोऽयमीदृशः ।।३७।।
गुणतो गुणसम्भूतिर्निजकर्मानुसारतः। भ्रमते कालवेगेन लैङ्गोऽयं वासनामयः ।।३८।।
सत्त्वं रजतम इति गुणाः प्रकृतितोऽभवन्। त एव कर्मसङ्गेन निबध्नन्तीह देहिनम् ।।३९।।
सत्त्वेन देवतां याति रजसात्र मनुष्यताम्। तिर्यक्त्वं तमसाधश्च नैर्गुण्यं[१] च गुणात्यये ।।१४०।।
प्रबुद्धो यो गुणस्तेन प्रलयं याति देहभृत्। स याति नश्वरान्देहान्दैवमानुषराक्षसान् ।।४१।।
संसारेऽस्मिन्वर्तमानो निजकर्मानुसारतः। सुखं वा यदि वा दुःखं स्वार्जितं यद्भुनक्ति तत् ।।४२।।
यः कोटिकल्पवर्षायुः सोऽपि चान्ते मरिष्यति। यूयं त्वल्पायुषो मर्त्या आयुःस्थैर्यं कुतो हि वः ।।४३।।
अत एव बुधो नैव जन्मना मोदतेऽथवा। मरणे समनुप्राप्ते दुःखं नैव करोति च ।।४४।।
यदा गर्भे समुद्भूतस्तदा मृत्युः सहागतः। मृत्युर्बाल्येऽपि तारुण्ये वार्धक्येऽवश्यमेव हि ।।४५।।
यस्यास्ति यावदारब्धं तावत्तस्यात्र जीवनम्। मायामोहाद्वृथार्भादि[२]सम्बन्धेनैष बध्यते ।।४६।।
यन्मूर्ध्नि लिखितं धात्रा तदलंघ्यं सुरैरपि। कालकर्मोल्लंघने तु कः शक्नोतीह पामरः ।।४७।।
कुतः शोचसि मातस्त्वं समादायाध्रुवं वपुः। यदीच्छस्यात्मनः श्रेयस्तर्हीशं शरणं व्रज ।।४८।।
कोऽपि कस्य न सम्बन्धी तथा चेत्पूर्वजन्मनि। कस्य त्वं जननी स्त्रीर्वा के वा सम्बन्धिनस्तव ।।४९।।
अत एव विचार्येदं शोकं मा कुरु निष्फलम्। यदीच्छस्यात्मनः श्रेयस्तर्हीशं शरणं व्रज ।।१५०।।
इति योगीशवाक्यं सा श्रुत्वा नत्वाऽब्रवीत्प्रभो। भूत्वाऽपि भ्रष्टराज्याहं संप्राप्तास्मीदृशीं दशाम् ।।५१।।
अरण्ये पतिता दैवात्पितृबन्धुवियोजिता। प्राणप्रियस्य पुत्रस्य कांक्षया जीविता चिरम् ।।५२।।

१.मुक्तिम्। २.पुत्रादि।

तस्येदृशी गतिर्जाता ततः किं जीवितेन मे। अतो भवतु मे मृत्युरित्युक्त्वा तत्पदेऽग्रहीत् ।।५३।।
इति निर्विण्णचित्तां तां दृष्ट्वा योगी कृपान्वितः। पूर्वोपकारं संस्मृत्य प्रसन्नोऽभूत्स तत्क्षणम् ।।५४।।
स भस्मालेप्य तन्मूर्ध्नि चिक्षेपास्ये[१] च मन्त्रितम्। सहसा प्राण[२] आयातो मृतोऽपि च स उत्थितः ।।५५।।
उत्थायोपविशद्बालो दिव्यकान्तिर्बभूव सः। व्रणा मातुः सुतस्यापि प्रणष्टा दिव्यरूपिणः[३] ।।५६।।
राज्ञी पुत्रेण सहिता योगिराजं ननाम तम्। कृपावानृषभो योगी ताभ्यां भस्मान्यदर्पयत् ।।५७।।
सुवर्णकान्तिः शरीरे तदा जाता तयोर्द्वयोः। तदा देवाविवोभौ तौ शुशुभातेऽतिशोभनौ ।।५८।।
योगीश्वरः प्रसन्नोऽभूत्स च ताभ्यां ददौ वरम्। जरापि न भवेद्देहे दार्ढ्यं वां सर्वदा भवेत् ।।५९।।
भद्रायुरिति विख्यातः कीर्तिमान्भविता सुतः। राज्यं करिष्यति चिरं पितुरप्यधिकैर्गुणैः ।।१६०।।
इति प्रसन्नो योगीशो वरं दत्वा ययौ नृप। एवं सत्पुरुषस्यैव दृष्ट्याऽऽरोग्यमभूत्तयोः ।।६१।।
राजन्राजस्फोटकोऽयं शाम्येत्ते साधुसेवनात्। चिन्तां मा कुरु भक्त्यैव साधुपादौ दृढं वह ।।६२।।
इति विप्रवचः श्रुत्वा नत्वा राजाऽब्रवीत्पुनः। विप्र क्वास्ते सत्पुरुषः कृपां कृत्वा वदाधुना ।।६३।।
दर्शनार्थं गमिष्यामि तस्य यद्दर्शनान्मम। भविष्यति किलारोग्यमिति मे निश्चयोऽभवत् ।।६४।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा प्राह गन्धर्वपत्तने। भीमातीरेऽस्ति परमपुरुषो भगवानिव ।।६५।।
तस्य दर्शनमात्रेण तवारोग्यं भविष्यति। इति तस्य वचः श्रुत्वा स राजा निर्ययौ ततः ।।६६।।
श्रीगुरोर्दर्शनार्थं स प्रयाणमकरोद्द्रुतम्। चतुरङ्गबलैर्युक्तो गन्धर्वनगरं ययौ ।।६७।।
ग्राममेत्य स पप्रच्छ लोकान्संन्यासिरूपधृक्। श्रुतोऽत्र तापसोऽस्तीति स कुत्रास्ते ब्रुवन्तु माम् ।।६८।।
तदा सर्वेऽपि ते भीतभीता आहुः परस्परम्। श्रीगुरुं पृच्छति म्लेच्छः किमतोऽत्र भविष्यति ।।६९।।

१.मुखे। २.कार्यकारणरूपाणि पंचभूतानि। ३.दिव्यरूपिणः सुतस्येत्यन्वयः।

पुनः स कुपितो राजा प्राह तद्दर्शनाय हि। आगतोऽस्मि स कुत्रास्ते भवन्तो दर्शयन्तु मे ।।१७०।।
तत आहुश्च ते लोका अनुष्ठातुं जगद्गुरुः। गतः सङ्गममायाति मध्याह्ने मठमत्र तु ।।७१।।
म्लेच्छराज इति श्रुत्वा निवार्यान्यान्स्वयं तदा। आन्दोलिकास्थितो यातः श्रीगुरोर्दर्शनाय सः ।।७२।।
श्रीगुरुं दूरतो दृष्ट्वा पादचारेण स व्रजन्। उपेत्य श्रीगुरुं भक्त्या नत्वा दूरे व्यवस्थितः ।।७३।।
श्रीगुरुः प्राह तं दृष्ट्वा तदा रे रजकानुग। क्व तिष्ठसि चिरादेव दर्शनार्थमिहागतः ।।७४।।
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं म्लेच्छो ज्ञानी बभूव सः। स्मृत्वा पूर्वभवं तं च साष्टाङ्गं प्रणनाम ह ।।७५।।
सगद्गदः सरोमाञ्च आनन्दाश्रुसमाप्लुतः। लोलद्गात्रो बभूवासौ श्रीगुरोः पादुकोपरि ।।७६।।
पूर्वजन्म स च श्रुत्वा रुरोदातीव विह्वलः। करौ सन्धाय सानन्दं तुष्टाव श्रीगुरुं परम् ।।७७।।
स राजा श्रीगुरुं प्राह कुतो मां समुपेक्षसे। विदेशस्थोऽभवं युष्मत्पादसेवापराङ्मुखः ।।७८।।
गृहान्धकूपे गहने घोरेऽहं पतितोऽस्म्यहम्। मत्तः प्रमादमद्येन विस्मृत्य चरणौ तव ।।७९।।
संसारसागरेऽगाधे निमग्नोऽस्मि कुधीरहम्। मायाजालावृतस्तेऽङ्घ्रिस्मृतिर्मेऽभूत्सुदुर्लभा ।।१८०।।
सन्निधानं निधानं त्वां मतिहीनो न वेद्म्यहो। नाप्यज्ञानतमोहृत्ते चरणस्मरणं मम ।।८१।।
नोपेक्षसे स्वभक्तान्त्वमिति मे निश्चयोऽप्यहो। स्वामिन्नज्ञानसिन्धौ मां कुतः क्षिपसि सूरत[1] ।।८२।।
तदर्थमागतोऽस्म्यद्य प्रभो मामुद्धरोद्धर। भवामीतो[2]ऽङ्घ्रिदासस्ते दुःखदैरलमुद्भवैः[3] ।।८३।।
एवं स बहुशः स्तुत्वा म्लेच्छराजो ननाम तम्। भक्तं श्रीगुरुराहाङ्ग कामसिद्धिर्भवेत्तव ।।८४।।
राजोवाच गुरो राजस्फोटकोऽङ्गे समुद्गतः। नितरां व्यथयत्येतं कृपादृष्ट्या विलोकय ।।८५।।
इति राजवचः श्रुत्वा सस्मितास्योऽवदद्गुरुः। नास्त्यङ्गे स्फोटकः क्वास्ते तं मे दर्शय सत्वरम् ।।८६।।

१.सुव्रत इत्यपि पाठः। २.इतः परम्। ३.जन्मभिः।

इत्युक्तश्चकितो राजा प्राक् सन्तं स्फोटकं च सः। अदृष्ट्वा विस्मितो भूत्वा प्रणनाम गुरोः पदे ।।८७।।
राजोवाच गुरो स्वामिन् प्रसादात्ते समृद्धिमत्। राज्यमैश्वर्यसहितमनुभूतं मुदा प्रभो ।।८८।।
पुत्राः पौत्राश्च मे दृष्टा मनो मे तृप्तिमाययौ। एकः कामोऽवशिष्टो मे मदैश्वर्यं विलोकय ।।८९।।
भक्तवत्सल नाथ त्वं वासनां मे प्रपूरय। संसारधुर[१]मुज्झित्य पदे लीनो भवामि ते ।।१९०।।
गुरुः प्राहास्मि संन्यासी यतिर्म्लेच्छपुरे तव। कथं मे गमनं यत्र महापापानि सन्ति हि ।।९१।।
यूयं हि यवना जीवहिंस्रा युष्मत्पुरेऽहहा। गोहत्याः सन्ति हा कष्टं हत्यां मा कुरु सर्वथा ।।९२।।
तथेत्यङ्गीकृत्य सर्वं राजा नत्वाऽब्रवीद्गुरो। दूरतो वीक्ष्य ते दासोऽस्म्यहमेव पुरातनः ।।९३।।
योऽयं प्राग्रजकः सोऽहं स्वामिवाक्यान्नृपोऽभवम्। सुखं चाप्यनुभूतं मे जातिरेकैव गर्हिता ।।९४।।
त्वत्पाददर्शनात्सद्यः सन्तुष्टं मे मनः प्रभो। पुत्रादीन्दर्शयित्वा ते ततो दासो भवामि ते ।।९५।।
एवं स प्रार्थयामास विनयावनतो नृपः। भूयो भूयः प्रणम्यैव दयनीयतमोऽभवत् ।।९६।।
गुरुर्विचारयामास प्रकाशो मेऽभवत्ततः। नीचा अपि समायान्ति कलौ स्थेयं न चाग्रतः ।।९७।।
तद्गौतमीमहातीर्थं गत्वा हि सिंहगे गुरौ। अदृश्योऽहं भविष्यामि वर्तमाने कलौ युगे ।।९८।।
गुरुरेवं विनिश्चित्य तथेत्युक्त्वा स सङ्गमात्। निर्ययौ म्लेच्छराजस्तं पालके समुपाविशत् ।।९९।।
पादुके स्वयमादाय पादचारी तमन्वगात्। गुरुः प्राहारुह हयं त्वां निन्दन्ति जना नृप ।।२००।।
राष्ट्राधिपं वदन्ति त्वां जन्म म्लेच्छकुलेऽपि ते। द्विजदास्याद्धसिष्यन्ति स्पृशेत्त्वां जातिदूषणम् ।।१।।
स प्राह कोऽधिपः स्वामिन्सेवको रजकोऽस्मि ते। स्पर्शादयोऽपि हेमेव शुद्धोऽस्मि तव दर्शनात् ।।२।।
राजा त्वमेव सर्वेषां भृत्यस्ते रजकोऽस्म्यहम्। दर्शनं मे पुनर्दत्तं पूर्णा जाता मनोरथाः ।।३।।

१.भारम्।

एवमुक्त्वा चतुरगान्तुरगान्गुरुवे मुदा। बहुवर्णान्मदोन्मत्तान्करिणोऽपि व्यदर्शयत् ।।४।।
सैन्यं तथा चतुरगं चतुरङ्गं सुशिक्षितम्। ऐश्वर्यं च मुदा तस्मै दर्शयामास भूमिपः ।।५।।
ततो गुरुर्नृपं प्राह दूरं गन्तव्यमेव ते। मदाज्ञां शिरसा धृत्वा हयमारुह सत्वरम् ।।६।।
इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं शिष्येभ्यो वाहनानि सः। प्रदायापि स्वयं चाश्वमारुरोह तदा नृपः ।।७।।
गुरुदर्शनसञ्जातपरानन्दोऽस्य सर्वथा। गगनेऽपि न च स्थातुं प्रबभूव महीभृतः ।।८।।
गुरुर्नृपमुपाहूय यवनं तमुवाच ह। त्वं भक्तिमानसि मयि प्रीतोऽस्म्यधमजाऽपि ते ।।९।।
तापसोऽहं तु संन्यासी त्रिकालं म उपासनम्। त्वत्सङ्गान्न भवेत्तस्मादुपायं कथयामि ते ।।१०।।
उपायं स्वीकुरुष्वेममहमग्रे व्रजाम्यतः। ततो यथासुखं पश्चाद्भवान्स्वैरागमिष्यति ।।११।।
तीर्थे पापविनाशाख्ये दर्शनं मे भविष्यति। इत्याज्ञाप्य नृपं तस्य पश्यतोऽन्तरधीयत ।।१२।।
श्रीगुरुर्योगगत्याऽथ शिष्यैः सह मनोगतिः। विलीयैव ययौ वेगाद्वैडूर्यनगरान्तिकम् ।।१३।।
तीर्थे पापविनाशाख्ये शिष्यैः सह जगद्गुरुः। अनुष्ठातुं स्थितस्तत्र दर्शनार्थं ययुर्जनाः ।।१४।।
सायन्देवसुतस्तत्र नागनाथः समागतः। परमानन्दसंयुक्तः पूजयामास तं गुरुम् ।।१५।।
श्रीगुरुं स्वपुरं नीत्वा शिष्यैः साकमपूजयत्। उपचारैः षोडशभिर्भोजयामास सादरम् ।।१६।।
सायङ्कालोऽभवत्तावन्नागनाथं जगौ गुरुः। म्लेच्छायोक्तं पापनाशतीर्थमेहीति मे द्विज ।।१७।।
तस्मादितो गमिष्यामि विप्रोपद्रवभीतितः। मयि स्थितेऽत्र ते म्लेच्छा आगमिष्यन्ति वो गृहान् ।।१८।।
इत्युक्त्वा पापनाशाख्यतीर्थं शिष्यैः समं ययौ। भद्रासनोपविष्टः स दध्यौ स्वात्मानमात्मना ।।१९।।
म्लेच्छराजस्तु विस्मृत्य सैन्यमध्ये जगद्गुरुम्। इतस्ततो नावलोक्य चिन्ताविष्टोऽब्रवीदिदम् ।।२२०।।

१.स्वजनैः सह। २.अस्मत्सकाशात्।

अहो बताहं गुरुणा नाथेन किमुपेक्षितः। मया किमपराद्धं वा यतोऽस्मिन्निर्गतो गुरुः ।।२१।।
इत्युक्त्वा स पुनः स्मृत्वा तीर्थे पापविनाशके। दास्ये दर्शनमित्युक्तं तस्मादग्रे गतः खलु ।।२२।।
को जाने तस्य माहात्म्यं कस्तस्यान्तं गमिष्यति। यस्मान्ममोत्तमं दैवं तस्मात्तत्पदमीक्षितम् ।।२३।।
राजस्फोटार्तिशान्त्यर्थं कृतं मे गुरुदर्शनम्। महापुण्यप्रभावेन सङ्गतो मे कृपानिधिः ।।२४।।
अयमग्रे गतो नूनमित्युक्त्वा त्वरितं स च। दिव्यं हयं समारुह्य ययौ यवननायकः ।।२५।।
राड्द्वाविंशतिगव्यूतिं[1] दिनेनैकेन चात्यगात्। तीर्थे पापविनाशाख्ये ददर्श श्रीगुरुं स च ।।२६।।
अतीव हृष्टचित्तः स ववन्दे श्रीगुरोः पदे। स भक्त्या प्रार्थयामास पावनं कुरु मे पुरम् ।।२७।।
तथेत्युक्तः स नगरं मुक्ताजालैरलङ्कृतम्। पताकाध्वजसंकीर्णं निन्ये श्रीसद्गुगुरुं मुदा ।।२८।।
गुरुमान्दोलिकायां स उपवेश्य स्वयं नृपः। पादचारी पुरं निन्ये रत्नैर्नीराज्य भक्तितः ।।२९।।
एवं महोत्सवैर्निन्ये गुरुनाथं पुरं नृपः। म्लेच्छाः सुविस्मिता जाता राजकर्म निरीक्ष्य तत् ।।२३०।।
ऊचुः परस्परं म्लेच्छा अहोऽयं द्विजमर्चति। अनाचारोऽभवद्राजा स्वधर्मं यो जहाति हि ।।३१।।
येषां न वीक्ष्यमस्माभिर्मुखं तानेष सेवते। धर्मभ्रष्टस्त्वयं नष्टो नेष्टा चेष्टाऽस्य वा इति ।।३२।।
अभूद्विप्रकुलं हृष्टमूचेऽयं पुण्यवान्नृपः। विप्राणां सेवको जातस्ततः साधु भविष्यति ।।३३।।
ईदृग्राजा सुस्वभावः पुण्यवान्ज्ञानवानपि। ब्रह्मद्वेषी न चातोऽयं पुण्यश्लोको न संशयः ।।३४।।
लोका नागरिकास्त्वेत्य प्रणेमुर्भक्तिभावतः। पादचारिणमालोक्य भूपं सर्वेऽपि विस्मिताः ।।३५।।
केचिदाहुरहो नायं नरो देववरोऽस्त्यपि। यतोऽमुमभजद्राजा दृष्टं चित्रं कलौ युगे ।।३६।।
इति ब्रुवत्सु लोकेषु संस्तुवत्सु च बन्दिषु। वाद्यघोषैर्गुरुं राजा हृष्टो निन्ये परं पुरम् ।।३७।।

१.चतुश्चत्वारिंशत्क्रोशपर्यन्तम्।

आच्छाद्य मार्गं स च दिव्यवस्त्रैर्नीत्वा पुरद्वारममुं समंतात्।
स भ्रामयित्वा बहुरत्नजातं जहौ दरिद्राः सुखिनो यतः स्युः ।।३८।।
एवं समानीय महोत्सवेन ततोऽग्रतोऽमूल्यसुवस्त्रसङ्घैः।
आच्छादितेनैव पथा पुरान्तर्निन्ये शनैः श्रीगुरुरात्मकामः ।।३९।।
दिव्याम्बराछन्नपथं पदाभ्यां योग्यर्चिताभ्यां भगवाञ्छनैः सः।
आभूषयन्वाद्यनिनादजुष्टं ययौ नृपान्तःपुरमाप्तिकामः ।।२४०।।
सिंहासने रत्नवरौघजुष्टे शिष्टेष्टजुष्टं यतिनामभीष्टम्।
अभीष्टदं रिष्टदमार्तबन्धुं मुदोपवेश्य प्रणनाम भूपः ।।४१।।
संस्थाप्य सर्वान्बहिरेव चान्याञ्छिष्यैश्चतुर्भिः सहितं हितं तम्।
सिंहासने साधु सुखोपविष्टं स वीजयामास नृपः स्वयं तु ।।४२।।
अन्तःपुरस्थाः सकलाः सुशीला लीलाविलोला महिला[1] नृपस्य।
एणीदृशो वेणिविराजितास्ता भक्त्या प्रणेमुः ससुता नताङ्गाः ।।४३।।
प्रणम्य राजा प्रणमय्य सर्वान्सर्वान्तरस्थं गुरुमाबभाषे।
स्वामिन्कृतार्थोऽस्मि तवाऽगमेन[2] तवागमेना[3]पि सुदूरधूतः ।।४४।।
तुष्टो गुरुस्तस्य नृपस्य भक्त्या प्रीत्याऽप्युपाहूय नृपं स्वभक्तम्।
दत्वाऽऽशिषो हृष्टतरं तरंतं संसारवार्धेः कुशलाद्यपृच्छत् ।।४५।।
पप्रच्छ भूपं भगवान्प्रहृष्टो हृष्टं मनस्ते विषयैर्न वाऽङ्ग।

१.स्त्रियः। २.आगमनेन। ३.वेदेन।

अद्यापि किं वाञ्छसि चेन्नृप त्वं प्रब्रूहि मां विस्तरतोऽप्यशङ्कम् ।।४६।।
राजाऽवदन्मे सुचिरं हि राज्यं प्राज्यं प्रभो भुक्तमतो[१] न तोषः।
स्वामिन्दयस्वान्तरिताङ्घ्रिसेवां भवान्वितायार्पय मे न चान्यत् ।।४७।।
इत्युक्तवन्तं गुरुराबभाषे श्रीपर्वते ते मम दर्शनं हि।
भवेदिमां राज्यधुरं सुताय प्रदाय शैलं द्रुतमेहि भक्त ।।४८।।
इत्थं समाश्वास्य तमश्रुसान्द्रं गुरुः प्रतस्थे विरहाक्षमः सः।
श्लक्ष्णं बभाषे भगवन्प्रदेहि ज्ञानं यतस्ते सततं स्मृतिः स्यात् ।।४९।।
कृपानिधिः श्रीगुरुनाथ आह ज्ञानं तवास्तूपशमालयं हि।
उदीर्य चैवं स च शिष्ययुक्तो गोदावरीं प्राप स पापहारी ।।२५०।।
गङ्गां पुनान इव देवनराघभङ्गां स्नात्वा सुशीतलजले विमलेऽप्यसङ्गः।
सङ्गम्य शिष्यसहितोऽमरसूति[२]भीमासङ्गं स्थितोऽस्य महिमा जगति ह्यसीमा ।।५१।।
दृष्ट्वाथ तं भजकभाविकलोकवर्गा भर्गाभमस्तविरहार्तिमपास्तजूर्तिम्।
साराર्तिकाः कुतुकहेतुमहेतुमीशं त्रीशं प्रणेमुरभयप्रदमादरेण ।।५२।।
प्राप्ते गुरौ जीव इवेन्द्रियाण्युत्तस्थुः पुरं नेतुममुं द्विजास्तान्।
प्रोचे गुरुः ख्यातिरतीव जाता तिष्ये ततोऽत्रैव तिरोभविष्ये ।।५३।।
श्रीशैलयात्रामिषतोऽप्यतोऽहं गत्वाऽपि गन्धर्वपुरे वरेऽस्मिन्।
गुप्तस्वरूपेण भजद्धितार्थं तिष्ठामि साक्षाद्भजतामिहैव ।।५४।।

१.राज्यात्। २.अमरजा।

गन्धर्वसंज्ञं नगरं वरं मे प्रियं प्रतिष्ठामि सदैव चात्र।
श्रीशैलयात्रामिषतस्त्वितोऽहं गच्छन्निवात्रैव सदैव तिष्ठे ।।५५।।
एकान्तभक्ता मम पादसक्तास्त्यक्तापरेहा अपि तान्समस्तान्।
दुर्गात्समुद्धर्तुमिहैव तिष्ठे शिष्टेष्टदाता कलिकालहन्ता ।।५६।।
दिनानि कष्टानि युगेऽत्र धर्म-ह्रासो नृपाः क्रूरतराः कुकर्म।
म्लेच्छाः करिष्यन्ति च वीक्षितुं मां तेऽप्यागमिष्यन्ति ततो गमिष्ये ।।५७।।
मद्दर्शनार्थं नृप आगतस्तज्ज्ञात्वाऽऽगमिष्यन्ति तथैव चान्ये।
न साधु मन्ये यवनागमं तत्तिष्ये ततोऽत्रैव तिरोभविष्ये ।।५८।।
सिद्धोऽवदत्पुत्रक नामधारक श्रीसद्गुरोर्गामवधार्य सेवकाः।
चिन्तार्दितान्तःकरणाः सुभाविकाश्चित्रोपमा ईशमवेक्ष्य तस्थिरे ।।५९।।
अतःपरं भूपतयोऽतिहीना म्लेच्छा भविष्यन्ति दिनानि चाग्रे।
कष्टानि हीना भजनानुरक्ता मृषा भविष्यन्ति ततस्तिरोधात् ।।२६०।।
लोकाय यातोऽहमिति प्रदर्शयन् गच्छन्निव श्रीनिगमागमातिगः।
तस्थौ स गन्धर्वपुरेऽमरेश्वरः श्रीसद्गुरुः पुत्रक नामधारक ।।६१।।
गङ्गाधरस्यात्मज इत्यवादीत्सरस्वतीसंज्ञक एकभक्तिः।
मुक्तिप्रदः श्रीगुरुनाथ आस्ते साक्षादिहैवेति मयाऽपि दृष्टः ।।६२।।
यो भाविको भजति तस्य समस्त कामान् कामाधिनाथ इह पूरयति क्षणेन।

कुर्वन्तु माऽत्र खलु संशयमात्तभावा भावार्थवित्स भगवान्लघुसिद्धिदोऽत्र ।।६३।।
आयासतो न लभतेऽपि युगान्तरे यत् तच्छीघ्रमत्र लभते सहसा प्रयासात्।
जागर्ति यत्र भगवानपि कल्पवृक्षो गन्धर्वसंज्ञकपुरे तमुपैतु लोकः ।।६४।।
सङ्कल्पयत्यत्र हि कोऽपि यद्यत् तत्तल्लभेद्धान्यधनर्द्धियुक्तः।
भक्तः सुखी तस्य भवेत्सदैव भुक्तिं स मुक्तिं च लभेन्मुदैव ।।२६५।।

(इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचित-नरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञित-महाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां भक्तिकाण्डे पञ्चाशत्तमः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।६३९८।।

।। इति पञ्चाशत्तमोऽध्यायः।।

।। अथ एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।।५१।।

।। श्रीगुरुदेवदत्त।।

नामधारक उवाच सिद्ध भोः सत्कथां कथय मेऽग्रतः प्रभो।
म्लेच्छराजसदनं गुरुर्गतस्तेन पूजित उपागतस्ततः ।।१।।
गन्धर्वसंज्ञं पुरमेत्य देवश्चक्रे ततः किं स महानुभावः।
भावान्वितं[1] मां करुणाकरार्यवर्याधुना ब्रूहि गुरोश्चरित्रम् ।।२।।
इत्युक्त ऊचे स सिद्धयोगी योगीशलीलां कथयामि वत्स।
या दोषहन्त्री खिलकामदात्री धात्रीव पोष्ट्री वरदा भवित्री ।।३।।
राज्ञे दत्वा दर्शनं विश्वधाता गन्धर्वाख्यं पत्तनं प्राप भर्ता।
ज्ञात्वा कालं वर्तमानं तदैव प्रेष्ठं मेनेऽसौ तिरोधानमेव ।।४।।
प्रकटितो महिमा बहुदूरतः[2] स नृप आगत एव विदूरतः।
यवनवंश उपैत्यपि भक्तिमानितरजाति[3]रपीदृगभक्तिमान् ।।५।।
अत एव तिरोभवाम्यहं नगयात्रामिषतश्चराम्यहम्।
इति जातविनिश्चयो विभुः प्रययौ सङ्गमतो नगं प्रभुः ।।६।।
इति विचार्य तिरोभवितुं पुरा प्रकटिताङ्ग इतः प्रययौ धरम्।
सकलशिष्ययुतो निरगाद्यदा सकललोक उपैत्य जगौ तदा ।।७।।
अहो सद्गुरो जीवभूतोऽसि नस्त्वं रहोजुट्सुचिन्ताहरं यस्य तत्त्वम्।

१.भक्तियुक्तम्। २.बहु दूरदेशपर्यन्तम्। ३.इतरा नीचा जातिर्यस्य।

स च त्वं जहासीह चिन्तानलेऽस्मान्न चाहो तदर्हा हि तस्मादवास्मान् ।।८।।
एवं सर्वे शोकयुक्ताः सुरक्ता भूत्वा भक्ताः श्रीगुरोः पादसक्ताः।
स्वामिन्नस्मान्त्वं परित्यज्य कस्माद्दीनानाथार्तेश यास्यस्यकस्मात् ।।९।।
त्वं सन्निधानं परमं निधानं चित्तावधानं सुतपःपिधानम्।
स्वकामधेनुर्निजवत्सकल्पान् जहासि नोऽल्पान्क्व हिताद्यकल्पान्[1] ।।१०।।
अनुदिनं तव दर्शनमेव नः कलुषहारि सुपावनपावनः।
त्वमसि घोरभयाच्च कृतावनः स कुह यासि सुपूरितकामनः ।।११।।
बालानस्मान्परित्यज्य कस्माद्भो मातर्यास्यम्ब कुत्राप्यकस्मात्
माता नस्त्वं सद्गुरुस्त्वं पिता त्वं निःस्नेहत्वं तात मा गा गुरो त्वम् ।।१२।।
एवं प्रकारैर्बहुभिः प्रकम्पं ते प्रार्थयन्नेष तु सानुकम्पम्।
आश्वास्य सर्वानपि मन्दहासः प्रोचे गुरुर्मेऽत्र तु नित्यवासः ।।१३।।
अस्मिन्ग्रामे लोक तिष्ठामि नित्यं नित्यं कृत्यं सङ्गमेत्रैव सत्यं।
कृत्वा मध्याह्ने मठे निर्गुणाख्यं स्थास्ये भक्ताः संवृतो वोऽस्मि सख्ये ।।१४।।
ये भावुकाः सुरसिका मम सेवका ये नित्यं मदर्पितहृदः सुहृदः सदा ये।
सर्वस्य ते प्रियतमा यतमानमोहाः पश्यन्ति मामिह भवन्ति च ते तमोहाः[2]।।१५।।
कृष्णापहारिकृष्णावारिण्याप्लुत्य चोषसि प्रेष्ठाः। कल्पतरौ कृतकर्मा भीमां मध्याह्न एमि साधिष्ठाः।।१६।।

१.असमर्थान्। २.परेषामपि मोहनाशनसमर्थाः।

आप्लुत्य सङ्गम इहाप्यहमन्वहं भो गृह्णामि निर्गुणमठेऽर्चनमत्र शम्भोः।
एतस्य सत्यवचनं मम माऽस्तु चिन्ता चिन्तामणौ ह्यभयदे कुह दैन्यचिन्ता।।१७।।
आश्वासनं कृतधियां प्रददे त्रिवारं मा संशयोऽस्तु भवतां निवसेऽनुवारम्।
गन्धर्वसंज्ञकपुरेऽत्र मदीय[१]योगक्षेमावहोऽहमखिलेष्टदचारुयोगः ।।१८।।
मत्पादसक्ता मयि येऽनुरक्ता भक्ताः प्रिया ते मम नित्ययुक्ताः।
तेषां विशुद्धिः खलु कार्यसिद्धिर्भवेदृतं भाविकलोक विद्धि ।।१९।।
अश्वत्थवृक्षः खलु कल्पवृक्षः प्रत्यक्ष आस्ते निजपक्षपक्षः।
स्वभक्तपेक्षः सकलार्त्युपेक्षो मंक्षु प्रसीदेद्विजितारिपक्षः ।।२०।।
स्नात्वाऽस्मिन्नियमेन सङ्गमजलेऽप्यश्वत्थकल्पद्रुमं भक्त्या मद्वसतिं यथाविधि समभ्यर्च्यास्तसर्वभ्रमम्।
सर्वानर्थहरं मनोहरमिदं रम्यं ममास्त्याश्रमं तत्रार्चेन्मम पादुके विनिहिते स क्वापि नेयाद्भ्रमम्।।२१।।
चिन्तान्वितोऽपीह गणाधिनाथं चिन्तामणिं योऽर्चति विघ्ननाथम्।
स चिन्तितार्थं लभते क्षणेन स्थास्यन्ति विघ्ना न यदीक्षणेन ।।२२।।
समस्तविघ्नान्तकमस्तशोकं विनायकं योऽर्चति वारिताकम्[२]।
तीर्थेषु चाष्टस्वपि भक्तियुक्तः स्नात्वाऽऽप्तकामो भवतीह मुक्तः ।।२३।।
सन्तोषदारार्तिकदीपकैर्यस्त्रिकालमर्चेन्मम पादुके यः।
मां वा स्मरेत्तस्य समस्तकामान् दास्ये सकामा अपि तेऽस्तकामाः ।।२४।।
इति गुरुर्नरसिंहसरस्वतीयतिरुदीर्य ससार सरस्वतीम्।
नगमगाद्भजका मठमागता हृदि निधाय गुरुं गुरुतां गताः ।।२५।।

१.मद्भक्त। २.दुःख।

ते चिन्त्यमाना गुरुपादपद्ममुपागता श्रीगुरुनाथसद्म।
दृष्ट्वा गुरुं तत्र च विस्मितास्ते प्रोचुस्त्रिमूर्तिः स इहापि चास्ते ।।२६।।
योऽमुं नरं वक्ति स भक्तिहीनः प्रयाति कालस्य पुरं सुदीनः।
अनन्तमाहात्म्य उपास्तितारः[१] सत्यं विभोरेष किलावतारः ।।२७।।
इत्युक्त्वा ते दृष्टवन्तो न भूयः सद्भिर्दृष्टो यद्यशः साधु भूयः।
तस्थौ देवो गुप्तरूपेण चैवं तस्मान्नास्तीहेति वाच्यं न चैवम् ।।२८।।
प्रत्यक्षमेवं स च दर्शयित्वा श्रीपर्वतं श्रीगुरुराशु गत्वा।
पातालगङ्गातटमार्यवर्य आप्लुत्य तस्थौ विहितस्वकार्यः ।।२९।।
आहूय शिष्यान्गुरुराह कार्यं पुष्पासनं मे विहितं स्वकार्यम्।
इतो व्रजे यत्र विभोः कलास्ते नेक्षन्त उन्मार्गरताः खलास्ते ।।३०।।
तथेति ते शिष्यवरा वराणि पुष्पाणि पद्मानि तथाऽपराणि।
आहृत्य मोचादल[२]संयुतं सत्सुखासनं चक्रुरलङ्कृतं सत् ।।३१।।
निर्माय पीठं परमं पवित्रं गङ्गाप्रवाहे निदधुर्विचित्रम्।
ऊचे गुरुस्तान्प्रतियात कामं ग्रामं सदा वोऽस्तु सुखं निकामम् ।।३२।।
पुनर्दुःखितानब्रवीच्छ्रीगुरुस्तान् समाश्वास्य भूयोऽपि भूयः स्वभक्तान्।
प्रयाताशु गन्धर्वसंज्ञं पुरं मे प्रियाः सर्वदा तत्र वासोस्त्यरं मे ।।३३।।

१.उपासनेन तारकः। २.कदलिपत्र।

अभाविकानां मददर्शनाय सुभाविकानां मम दर्शनाय।
प्रदर्शितो मेऽयमहानुपायः सदाऽस्मि मद्भक्तगृहेऽनपायः ।।३६।।
इत्युदीर्य भगवान्गुरुस्तदा पुष्पकासन उपाविशन्मुदा।
यश्चरित्रमतिचित्रमुत्तमं संविधाय सुखधाम सत्तमम् ।।३५।।
उदग्गतेऽर्के शिशिरर्तुमध्ये माघाख्यमासेऽसितपक्ष आस्ते।
दैत्येज्यवारे प्रतिपत्तिथौ च पुष्याख्यचन्द्रर्क्षसमन्विते च ।।३६।।
कन्यागते देवगुरौ घटस्थे दिवाकरे पुण्यतमेऽत्र वारे।
उपाविशद्वै बहुधान्यवर्षे हर्षेण जाते सुरपुष्पवर्षे ।।३७।।
गुरुर्नदीनिर्झरमध्यसंस्थः प्राह व्रजेऽहं सुमनासनस्थः।
गत्वा निजस्थानमहो प्रिया वः प्रसादपुष्पाणि समीरयामि ।।३८।।
प्रसादपुष्पाणि भवद्भिरेव ग्राह्याणि चत्वारि मयेरितानि।
आधाय भक्तिं मयि पादुके मे पूज्ये ततोऽभीप्सितसिद्धिरेव ।।३९।।
गीते मम प्रीतिरतीव तस्माद्गेयं मदुद्देशत एव नित्यम्।
भक्त्या भवद्भिर्मम चावतारकथान्वितं तस्य गृहेऽस्मि नित्यम् ।।४०।।
गायन्ति ये मां मधुरं सदैव स्थास्याम्यहं तत्सदने मुदैव।
न दैवभीतिः खलु तस्य गेहे श्रीश्चाप्यखण्डा स पतेन्न मोहे ।।४१।।
मद्भक्तियुक्तेऽस्तु मम प्रसादस्ततो भवेद्व्याध्यघदैन्यसादः[1]।
श्रियान्वितास्ते सुतपौत्रयुक्ताः शतायुषोऽन्ते च भवन्ति मुक्ताः ।।४२।।

१.कार्श्यम्।

चित्रं चरित्रं मम ये पठन्ति शृण्वन्ति ये वाऽवहिता हिता मे।
श्रीर्नन्दते तत्कुलजेषु चापि निःसंशयं सत्यमिदं वचो मे ।।४३।।
इत्युदीर्य भजकान्भजकाप्तः पश्यतामपि सतां स च गुप्तः।
श्रीगुरुर्बत तिरोदधे यदा भाविका अपि सुविस्मितास्तदा ।।४४।।
चिन्तायुक्तास्ते सरित्तीरसंस्थास्तावत्प्राप्ता नाविकास्तत्र नौस्थाः।
ते तानूचुः श्रीगुरुर्देवदेवः साक्षाद्दृष्टोऽस्मिन्सरिन्मध्य एव ।।४५।।
भो शिष्यवर्गाः शृणुताद्य चित्रं यतिस्वरूपं परमं पवित्रम्।
अस्माभिरस्याः सरितः प्रवाहे दृष्टं निविष्टं सुमनःसमूहे ।।४६।।
दण्डं कराभ्यां च कमण्डलुं च दधान ईदृग्यतिरूपधारी।
अस्मान्बभाषे कथयन्तु चास्मच्छिष्येभ्य एभ्यः पुरतः स्थितेभ्यः ।।४७।।
अस्मान्बभाषे स यतिर्नृसिंहसरस्वतीसंज्ञ इदं त्वहं तु।
यास्यामि शीघ्रं कदलीवनान्तं प्रयात गन्धर्वपुरं भवन्तः ।।४८।।
भ्रान्तिं समुज्झित्य तथैव दुःखं गच्छन्तु भक्ता इति तेन चोक्तम्।
दृष्टः स च श्रीगुरुनाथ ईदृग् यत्पादुके स्वर्णमये विभाते ।।४९।।
तदुक्तवाक्यं कथितं भवेद्भ्यस्ततः सुखेन प्रतियात गेहान्।
आस्थाय भक्तिं खलु भुक्तिमुक्तिप्रदां गृहे तिष्ठत शिष्टकृत्याः ।।५०।।
प्रसादपुष्पाणि तदीरितानि ग्राह्याणि युष्माभिरिहागतानि।
सन्देशमित्थं गुरुणोदितं तं विज्ञाप्य तेभ्यः प्रययुस्ततस्ते ।।५१।।

श्रुत्वा समस्ता अपि नाविकोक्तिं संस्मृत्य संस्मृत्य च ते गुरूक्तिम्।
प्रसादपुष्पागममीक्षमाणास्तस्थुर्यशस्तस्य च भाषमाणाः ।।५२।।
प्रसादपुष्पाणि समागतानि चत्वारि तावद्गुरुणेरितानि।
मुख्याश्च शिष्या जगृहुश्च तानि चत्वारि भाग्यादुपसादितानि ।।५३।।
अथ संशयकोटिधारकस्तमपृच्छत्स च नामधारकः।
कतमा अपि मुख्यशिष्यकाः कतमास्तेषु च पुष्पधारकाः ।।५४।।
स सिद्ध ऊचे गुरुनायकस्य शिष्या बभूवुर्हितकारकस्य।
गन्धर्वपुर्यां बहवोऽपि जाताः संन्यासिनः केचन गेहिनश्च ।।५५।।
ये न्यासिनस्तान्स च तीर्थयात्रां कर्तुं भुवि प्रेरयदेष देवः।
पूर्वं मयैते कथितास्तथाऽपि प्राधान्यतस्तान्कथयाम्यथापि ।।५६।।
आद्यः स्मृतो बालसरस्वतीति ततोऽपरः कृष्णसरस्वतीति।
अन्यस्तथोपेन्द्रसरस्वतीति स्यान्माधवाभिख्यसरस्वतीति ।।५७।।
गुर्वाज्ञया ये गृहमेधिनोभये तस्थुर्निकाय्ये[१] स्ववशीकृतोभये।
श्रीशैलयात्रासमये सुविस्मये चतुष्टयेनास विभुर्हृतस्मये ।।५८।।
सायन्देवः श्रीगुरूपात्तभावः कव्याख्योऽन्यो नन्दिशर्माप्तभावः।
तद्वच्चान्यः सत्कविर्यो द्वितीयः सिद्धोऽहं सम्प्राप्तभावोऽद्वितीयः ।।५९।।

१.गृहे।

चत्वारि पुष्पाणि चतुर्भिरेवमस्माभिराप्तानि तदा तदेव।
प्रसादपुष्पं परिपश्य देवसमर्पितं पूजितमेतदेव ।।६०।।
इति गुरोर्महिमा न हि मानमेत्यखिलवर्णनशक्तिरहो न मे।
कथित एष मयाऽद्य समासतो वरकथाऽस्य तु वेद समासतः ।।६१।।
गुरोश्चरित्रं खलु विस्तरेण मयोदितं कामधुगादरेण।
दारिद्र्यपापामयदावदावं यच्छन्ति कल्पद्रुमसान्द्रदावम् ।।६२।।
लिखन्ति येऽदोऽपि गुरोश्चरित्रं पठन्ति वा ये परमं पवित्रम्।
शृण्वन्ति वा चित्तहरं विचित्रं मोदन्त एतेऽत्र तथा परत्र ।।६३।।
पुत्रपौत्रसहितं मुदा कुलं नन्दतेऽस्य तु सदोभयं कुलम्।
धर्ममर्थमपि काममाप्नुयात् सेवकोऽस्य च गतिं समाप्नुयात् ।।६४।।
सोऽवधार्य मुनिसिद्धजल्पितं नामधारक उदस्तकल्पितम्[१]।
तत्क्षणं स पुलकाङ्कितोऽभवत् पूर्णवाञ्छितमनोरथोऽभवत् ।।६५।।
इति सिद्धवचो निशम्य सन्मुदितात्मा स च नामधारकः।
कविरास शतायुराप्त[२]सत्सुतसम्पद्गुरुभक्तिधारकः ।।६६।।
श्रीगुरोश्चरितमेतदशेषं शृण्वतोऽपि च ददाति सुतोषम्।
कामधेनुरिव कामितदं यच्छ्राव्यमन्वहमिदं वरदं यत् ।।६७।।
भवाटवीस्था अमृतप्रपेयं गुरोश्चरित्रं हि सदैव पेयम्।

१.परित्यक्तमायाजालम्। २.प्राप्ताः सुताः संपत् च येन।

धर्मार्थकामान्निगमे गतिं च मतिं स्मृतिं राति च सद्गतिं च ।।६८।।
यः पुत्रपौत्रादिरुचिं दधाति सोऽदश्चरित्राभिरुचिं दधाति।
शृणोति नित्यं चरितं त्वखण्डं तद्धाम्नि लक्ष्मीर्निवसेदखण्डम् ।।६९।।
श्रवणमात्रत एव पुमर्थदं श्रवणमात्रत एतदनर्थदम्।
अवति तान्नरसिंहसरस्वती यतिपतिस्त्विति वक्ति सरस्वती ।।७०।।
अतएवासौ गङ्गाधरभूसुरजः सरस्वती विप्रः। श्रोतॄन्प्रार्थयतेऽसौ श्राव्यो ग्रन्थोऽखिलार्थदः क्षिप्रः।।७१।।
प्रपञ्चतोऽतः परमार्थसिद्धिदः प्रवृत्तितोऽप्येष निवृत्तिसिद्धिदः।
शृणोतु लोकोऽखिलकामपूरकं पठत्वमुं नित्यमनर्थवारकम् ।।७२।।
समारम्भतत्समाप्तिकृन्नरसिंहसरस्वती। नाधारोऽन्यस्ततो याचे सन्मार्गं देहि मह्यमो३म् ।।७३।।

ॐ तत्सत्।। (इति)श्रीसिद्धनामधारकसंवादरूपेण
सरस्वत्याख्यगङ्गाधरात्मजविरचित-नरसिंहसरस्वत्युपाख्यानसंज्ञित-महाराष्ट्रभाषान्वितगुरुचरित्रसमानार्थायां
वासुदेवानन्दसरस्वतीयतिविरचितायां श्रीगुरुसंहितायां उपासनाकाण्डे एकपञ्चाशत्तमः (अध्यायः)।।
आदितः श्लोकाः।।६४७१।।

संग्रथ्य लिखिताः प्रायोऽन्वहं श्लोकाः शताधिकाः।
श्लोकाः पञ्चदिनान्यस्य प्रत्यहं द्विशताधिकाः।।१।।

१.प्राचीनहस्तलिखितमहाराष्ट्रगुरुचरित्रात्।

प्रत्नप्राकृतसद्ग्रन्था[१]द्वासुदेवसरस्वती।
व्यधादेतमतः प्रीयान्नरसिंहसरस्वती।।२।।

आरार्तिकम्।

जय सुखकारक तारकजिज्जनक। जनकलुषांतक शंभो शं भो कुर्वधिक।।ध्रु।।
शुद्धस्फटिकप्रतिभ प्रतिभटदर्पहर। हर शिव परममुदर्पक दर्पकदर्पहर।।
हर मदघं गंगाधर धरशय देववर। देववरापत्पावक दृक्प्रवर।।१।।
स्थित्युद्भवलयकारक कारकशक्तिधर। शक्तिधर द्वैतमातुरमातुरभीष्टकर।।
करकलितपरश्वधमृग मृगधरतिलकहर। हर निजभक्तहितादर दरहर शक्तिधर।।२।।
स्वीकुर्वार्तिक्यं शिव शिवयेदं विदशदशकरपंचाननहर हर मदघं धीश।।
धीशय नान्यो मत्तो मत्तो यदि पापः। पापहरोऽन्यो भवतो भवतोषद नेश।।३।।

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः।।

अथ दत्तपञ्चकम्।

निर्मलं निश्चलं स्वान्तं निशान्तं यस्य संततम्।
व्यतीतरज उत्कृष्टमेकांतं दयितं मतम्।।१।।
स सर्वात्मापि सर्वेशः सर्वभूतगुहाशयः।
नियंता सर्वभूतानां सर्वशक्तिसमन्वितः।।२।।
प्रियश्चात्मवतां नित्यं दत्तात्रेयो जगद्गुरुः।
योगेश्वरो योगिपूज्यो भक्तानां कल्पपादपः।।३।।
विश्वरूपधरो विश्व-विहारी विजिताहितः।
जन्ममृत्युजराव्याधि-भयदोषनिवारणः।।४।।
यतिसंन्यासिसुगतिः सर्वारिष्टनिवारणः।
तेजसां तेजआत्माऽयं सदा ध्येयो मुमुक्षुभिः।।५।।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासुदेवानन्दसरस्वतीविरचितं
दत्तपञ्चकस्तोत्रं सम्पूर्णम्।। ॐ तत्सत्।।ॐ।।

पद।।

(राग- असावरी।। ताल - त्रिपुटी।।)

दत्तात्रेयोऽवतु नः कृपया।।ध्रु०।।

ब्रह्मानन्दाभिधयतिनामस्थापित आसीदिह दयया।।१।।

आन्ध्रदेशे गोदावर्याः प्राक्कूले भाति स्वप्रभया।।२।।

श्रुतिवाक्यार्थः सोऽयं तीर्थप्रसादो दत्तोऽवतु नः कृपया।।३।।

स श्रीदत्तो भक्तवत्सलो वासुदेवगीतोऽवतु कृपया।।४।।

श्रीदत्त